

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Том 11

ЧЕРНІВЦІ

Механізм

2008

ББК 63.3 (4 укр)
П35

П35 Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – 470 с.
ISBN

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей “Історичні науки”. – (Див.: Бюлетень ВАК України. – 1999. – №6).

Рецензенти: д.і.н., проф. Алексієвцев М.М.,
д.і.н., проф. Задорожний В.Є.,
д.і.н., проф. Михайлина П.В.

Редколегія: д.і.н., проф. Баженов Л.В.,
д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (наук. редактор),
д.і.н., проф. Брицький П.П.,
д.і.н., проф. Даниленко В.М.,
д.і.н., проф. Добржанський О.В. (заст. наук. редактора),
д.і.н., проф. Кожолянюк Г.К.,
д.і.н., проф. Макар Ю.І.,
д.і.н., проф. Марусик Т.В.

***Друкується за ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича.***

У пропонованих статтях збірника висвітлюються різні питання вітчизняної історії: стосунків Київської Русі з Візантією та західним християнським світом, українського козацтва, економічного розвитку України II пол. XIX – поч. XX ст., визвольних змагань 1917-1920 рр., діяльності радянських профспілок, сталінських депортацій, сучасної енергетики країни. Історія Буковини представлена статтями до 600-річчя Чернівців і 90-річчя Буковинського віча, про економічне і політичне становище краю. Містяться також матеріали з археології, етнології, історіографії, джерелознавства, музеєзнавства, нумізматики. Публікуються й документи, рецензії, наукова інформація про діяльність кафедри.

Для науковців, викладачів ВНЗ, учителів ЗОШ, студентів, краєзнавців, усіх, шанувальників вітчизняної історії.

Various issues of the domestic history are highlighted in the given selected articles: relations of Kyiv Rus with Byzantine Empire and Western Christian world, Ukrainian Cossacks, economic development of Ukraine in the late of the 19th – early 20th centuries, liberation movements of the 1917-1920s, activity of the soviet workers' unions, Stalin deportations, modern energetics of the country. The history of Bukovyna is represented by the articles dedicated as well as to the 600th anniversary of Chernivtsi and 90th anniversary of Bukovynian Veche (People's meeting and on the region's economical and political. Furthermore, research on archeology, ethnology, historiography, source science, museology, numismatology is under though study. Documents, reviews, scientific information about the activity of the department are published.

Intended for scholars, professors of higher establishments, schooling teachers, students, regional ethnographers and domestic history fanciers.

ББК 63.3 (4 укр)

*Зважаючи на свободу наукової думки, редколегія бере до друку й статті тих авторів,
погляди яких не в усьому поділяє.*

ISBN

© Кафедра історії України
Чернівецького національного університету, 2008
© Технодрук, 2008

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1. Ореховський Вадим (Чернівці) Відносини між західним і східним християнством в контексті історії Русі-України (XIII – поч. XIV ст.)	9
2. Клапчук Володимир (Івано-Франківськ) Заняття мешканців Гуцульщини землеробством в кінці XIX – першій третині XX ст.	13
3. Михайлина Павло (Чернівці) Міста та містечка України – центри внутрішньої торгівлі в другій половині XVI – першій половині XVII ст.	18
4. Яценюк Галина (Чернівці) Батуринська трагедія (до 300-ліття з дня знищення гетьманської столиці)	23
5. Дацків Ігор (Тернопіль) Дипломатичні взаємини Директорії УНР з Антантою та українсько-французькі переговори	28
6. Гуйванюк Микола (Чернівці), Павлишин Олег (Львів) Кирило Трильовський – організатор і натхненник січового руху в Галичині й Буковині на початку XX ст.	39
7. Подолян Василь (Вінниця) Споживча кооперація Вінниччини в умовах тоталітарного більшовицького режиму кінця 20-х – початку 30-х років XX ст. (до встановлення дати утворення Вінницької облспоживспілки)	44
8. Шайкан Валерій (Кривий Ріг) Ідеологічна підготовка нацистським керівництвом Німеччини нападу на СРСР 22 червня 1941 року	49
9. Єгрешій Олег (Івано-Франківськ) Депортація політичних спецпоселенців на Далекий Схід (1950 р.): методологія та спроба реалізації	56
10. Безега Тетяна (Ужгород) Атомна енергетика України: внутрішні та зовнішні чинники розвитку (1991-2006 рр.)	60

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

До 90-річчя Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р.

11. Добржанський Олександр (Чернівці) Листопад 1918 р. на Буковині. Ще раз про втрачені можливості	64
12. Ботушанський Василь (Чернівці) Роль Українського крайового комітету в революційних подіях 1918 р. в Чернівцях (за спогадами О.Поповича та М.Кордуби)	71

До 600-річчя першої писемної згадки про м. Чернівці

13. Никирса Марія (Чернівці) 3 історії забудови м. Чернівців	76
14. Ботушанський Василь, Ботушанський Олег (Чернівці). Ремесло, промисловість і транспортне сполучення Чернівців у кінці XVIII – на початку XX ст.	81
15. Скорейко Ганна (Чернівці) Лук'ян Кобилиця: деякі штрихи до портрета	90

16. Чайка Галина (Чернівці) Організація шкільної справи буковинськими іммігрантами на Американському континенті в кінці XIX – на початку XX ст.	96
17. Добржанський Сергій (Чернівці) Культурно-просвітня діяльність „Руської бесіди” у міжвоєнний період (1918-1940)	101
18. Суровцев Олег (Чернівці) Соціальна та психологічна адаптація буковинського єврейства після подій Голокосту до умов радянського ладу (1944-1946 рр.)	105
19. Мизак Нестор (Чернівці) Репресивна діяльність радянського режиму в Чернівецькій області та оборонні дії УПА (1944-1947 рр.)	112
20. Герегова Світлана (Чернівці) Українство Василя Курилика крізь призму його мистецької творчості	117

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

21. Возний Ігор (Чернівці) Типологія житлових споруд Сіreto-Дністровського межиріччя X – XIV ст.	123
22. Кожолянко Георгій (Чернівці) Дослідження Леонідом Білецьким давньої писемної всеслов'янської пам'ятки та пам'ятки староукраїнського народного життя і звичаєвості	141
23. Міщук Сергій (Житомир) Українські вчені – дослідники рукописно-книжкової спадщини України: друга половина XIX – 10-ті рр. XX ст.	144
24. Огуй Олександр (Чернівці) Грошовий обіг Чернівців та Буковини у складі Австрії (1774-1914/18)	149
25. Мельничук Галина (Чернівці) Українська історіографія про стан та перспективи зовнішньої політики Республіки Молдова	159
26. Мойсей Антоній (Чернівці) Плювіальні обряди українського населення Сучавського повіту Румунії (на матеріалах етнографічних експедицій 2006-2008 рр.)	163

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

27. Филипчук Олександр (Чернівці) „Хрещені роси” у Константинополі в середині X ст.	169
28. Балух Олексій (Чернівці) Історія північної частини Буковини у контексті молдавсько-польських військово-політичних відносин за часів Олександра I Доброго (1400-1432 рр.)	175
29. Ліщук Дмитро (Чернівці) Окремі аспекти воєнного мистецтва гетьмана Петра Сагайдачного у військовій кампанії 1618 року: роль козацької розвідки й контррозвідки	181
30. Богачик Тамара (Чернівці) Промисловий розвиток Північної Бессарабії у дореформенний період (1812-1868 рр.)	185
31. Федоряк Юлія (Чернівці) Ідея автономії в політичних програмах Русько-Української радикальної партії та Народно-Демократичної партії Галичини (кінець XIX – початок XX ст.)	189
32. Бильцан Оксана (Чернівці) Діяльність Української радикальної партії Буковини на сторінках періодичної преси (1907 – 1910)	193

33. Поташнікова Г.В. (Кам'янець-Подільський) Зміни в структурі, управлінні митних установ Російської імперії у 60 рр. XIX ст. – 1914 р. (на матеріалах Правобережної України)	197
34. Жук Марта (Львів) Володислав Опольський в оцінці М.Грушевського	201
35. Касап Жанна (Кам'янець-Подільський) Витоки і становлення музейної справи на Поділлі (середина XIX – початок XX ст.)	207
36. Кримська Олена (Кам'янець-Подільський) Фонди Хмельницького обласного державного архіву – важливе джерело для вивчення землеволодінь міст і містечок Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. ..	210
37. Рудянин Іван (Луцьк) Роль української греко-католицької церкви у господарсько-економічному житті Східної Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст.	215
38. Масіян Наталія (Чернівці) Постать видатного буковинця Вільгельма фон Альта та його внесок у розбудову торгово-промислових відносин у краї	218
39. Руснак Олександр (Чернівці) Основні тенденції розвитку транспортної інфраструктури Північної Буковини і Хотинщини в 1918-1940 рр.	222
40. Василюк Наталія (Київ) Березнева трагедія 1939 року у Карпатській Україні – нове бачення подій	227
41. Гуменюк Оксана (Рівне). Зміни в освіті як важливий захід радянізації західних областей України (1939 – 1941 рр.)	234
42. Андрійв Емілія (Івано-Франківськ) Вплив суспільно-політичної та військової ситуації на політику трудових депортацій у Галичині в роки німецької окупації (1941 – 1944)	239
43. Підлубний Володимир (Чернівці) Ольга Захарівна Гузар – визначна діячка жіночого руху на Буковині (1888 – 1945)	243
44. Дробіна Лілія (Чернівці) Працевлаштування інвалідів як вид роботи органів соціального забезпечення Буковини у повоєнні роки	248

РЕЦЕНЗІЇ

45. Білецький Борис (Чернівці) Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 1100 с.	253
---	-----

ДОКУМЕНТИ

46. Добржанський Олександр (Чернівці) Доктор Агенор Артимович як політик та його участь у подіях жовтня-листопада 1918 р. на Буковині	258
47. Ботушанський Василь (Чернівці) Віденські архіви про буковинські справи	260
ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 2007 р.	264
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	270

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

1. Orekhovskiy Vadym (Chernivtsi) The relations between western and eastern christianity in the context of Rus - Ukraine history (XIII – XIV centuries)	9
2. Klapchuk Volodymyr (Ivano-Frankivs'k) Land affairs of population in Guzulshyna at the end of XIX – the first third of XX centuries	13
3. Mykhailyna Pavlo (Chernivtsi) Ukraine Cities and Towns as Trade Centers (in late 16 th – early 17 th centuries)	18
4. Yatsenyuk Halyna (Chernivtsi) The Baturyn Tragedy (to the 300-year anniversary of the het'man capital's ruining)	23
5. Datskiv Ihor (Ternopil') Diplomatic Relations of the UNR Directory With The Entente And Ukraine-France Negotiations	28
6. Huivaniuk Mykola (Chernivtsi), Pavlyshyn Oleh (Lviv) Kyrylo Tryliovskiy – Organizer and Inspirer of Sichovy Movement in Halychyna and Bukovyna at the Beginning of the 20 th Century	39
7. Podolian Vasyl (Vinnytsia). Consumer Cooperation of Vinnychyna in the Conditions of Totalitarian Bolshevik Regime at the End of 20s – Beginning of 30s of the 20 th Century	44
8. Shaikan Valeriy (Kryvyi Rig) Ideological Strategy Basis of Attack on the USSR on the 22 nd of June, 1941 by Nazi Authorities of Germany	49
9. Egreshii Oleh (Ivano-Frankivsk) The Political Settlers' Deportation to Far East (1950): Methodology and Attempt of its Realization ...	56
10. Bezega Tetiana (Uzhhorod) The Ukraine's Nuclear Power: Domestic and Foreign Factors of Development	60

HISTORY OF BUKOVYNA AND NORTHERN BESSARABIA (KHOTYNSHCHYNA)

To the 90-th Year Anniversary of the Folk Meeting (Viche) on November 3, 1918

11. Dobrzhanskyi Oleksandr (Chernivtsi) November 1918 in Bukovyna. On Lost Opportunities Again	64
12. Botushans'kyi Vasyl' (Chernivtsi) The Role of the Ukrainian Local Committee in the Revolutionary Events in 1918 (according to the reminiscences of M.Korduba and O.Popovych	71
<i>Dedicated to the 600th anniversary of the first written record about the town</i>	
13. Nykyrsa Mariya (Chernivtsi) From The History of Chernivtsi Constructing	76
14. Botushans'kyi Vasyl', Botushans'kyi Oleg (Chernivtsi) Handcraft, Industry And Transport Communications In Chernivtsi In Late 18 th Century And Early 20 th Century	81
15. Skoreiko Hannah (Chernivtsi) Lukian Kobylytsia – Some Characteristic Traits	90
16. Chaika Halyna (Chernivtsi) Establishing of school education on the American continent by Bukovynian immigrants	96

17. Dobrganskyy Sergii (Chernivtsi)	
Cultural Enlightening Activity of „Rus’ka Besida” In the Period Between The Wars (1918-1940)	101
18. Surovtsev Oleh (Chernivtsi)	
Social and psychological adaptation of Bukovynian Jews to soviet regime after holocaust (1944-1946)	105
19. Myzak Nestor (Chernivtsi)	
Repressive Activity of the Soviet Occupation Regime in the territory of the Northern Bucovina and Defense Actions of the UPA (1944-1947)	112
20. Herehova Svitlana (Chernivtsi)	
Vasyl Kurylyk’s Ukrainian Identity Preserving (in the Prism of his Creative Works)	117

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES, ARCHEOLOGY, ETHNOLOGY, HISTORICAL COUNTRY STUDIES, AUXILIARY SUBJECTS

21. Voznyi Ihor (Chernivtsy)	
The Typology of Dwellings in the Area Between the Siret and the Dniester in the X-XIV century	123
22. Kozholianko George (Chernivtsi)	
Leonid Biletskyi’s Research of All-Slavic Ancient Written Record and Record of Ancient Ukrainian Mode of Life and Rites	141
23. Mischuk Serhiy (Zhytomyr)	
Ukrainian Scholars-Researchers of Manuscript Book Heritage of Ukraine: Second Half of the 19 th and 10s of 20 th Centuries	144
24. Oguy Oleksandr (Chernivtsi)	
Money Circulation of Chernivtsi and Bukovyna Belonging to Habsburgian Monarchy (1774-1914/18)	149
25. Melnychuk Halyna (Chernivtsi)	
Ukrainian historiography on the State and perspectives of Moldova Republic foreign policy	159
26. Moysey Antonyi (Chernivtsi)	
Pluvial rituals of the Ukrainian population in Suchava district Romania (based on the materials of the ethnographic expeditions in 2006-2008)	163

WORKS OF NOVICE SCIENTISTS

27. Fylypchuk Alexander (Chernivtsy)	
Baptized Rus’ in Constantinople in the middle of X century	169
28. Baluh Oleksiy (Chernivtsi)	
The Northern Bukovyna History in the Context of the Moldavian-Polish Political-Military Relationship	175
29. Lischuk Dmytro (Chernivtsi)	
Separate aspects of war operations of hetman Petro Sagaydachnuy in the military campaign in 1618: the role of cossack reconnaissance and counterespionage	181
30. Bohachyk Tamara (Chernivtsi)	
Industrial Development of North Bessarabiya in Prereform Period (1812-1868)	185
31. Fedoriak Yulia (Chernivtsy)	
Autonomy Concept in the Political Programs of Rusko-Ukrainian Radical Party and People’s Democratic Party of Galicia (late 19 th - early 20 th centuries)	189
32. Byl’tsan Oksana (Chernivtsi)	
The Activities of the Ukrainian Radical Party of Bukovyna on the Pages of Periodical Press (1907-1910)	193

33. Potashnikova H. The Modification of the Structure, Management of Customs Institutions in Russian Empire in the 60s of the 19 th century and 1914 (On the archives of the right-bank Ukraine)	197
34. Zhuk Marta (L'viv) M.Hrushevs'kyi's Assessment of Volodyslav Opol's'kyi's Activities	201
35. Kasap Zhanna (Kamianets'-Podil's'kyi) Museum Studies Roots and Establishing in Podillya (Mid of the 19 th – Beginning of the 20 th Centuries)	207
36. Krumka Olena (Kamianets'-Podil's'kyi) Khmel'nytskyi Regional State Archive Funds as Important Source for Podil'ska Province Cities and Settlements' Landholding Study (late 18 th – early 20 th centuries)	210
37. Rudianyn Ivan (Lutsk) The role of greek-katholic clergy in economic life of Eastern Galichina in s/p of XIX – on the beginning of XX century	215
38. Rusnak Oleksandr (Chernivtsy) The principal tendencies of the development of transport infrastructure of the North Bukovyna and Hotyn region in 1918-1940	218
39. Masyan Natalia The figure of the great bukovynian Wilhelm von Alth and his contribution to the development of commercial and industrial relations in the region	222
40. Vasylyna Natalia (Kyiv) March's tragedy of 1938 year in Carpathian Ukraine a new view of the events	227
41. Humeniuk Oksana (Rivne) Education Changes as Crucial Moments in the Process of Making Western Ukrainian Lands Soviet ...	234
42. Andriiv Emilia (Ivano-Frankivsk) The Social and Political Situation Influence on Labour Deportation the in German Occupation Policy in Galicia (1941-1944)	239
43. Pidlubnyi Volodymyr (Chernivtsi) Olga Zakharivna Huzar – outstanding member of women's movement in Bukovyna (1888-22.05.1945)	243
44. Drobina Lilliia (Chernivtsi) Employment of the Disabled as the Kind of Bukovyna Social Maintenance Authority Work in the Post-War Period	248

DOCUMENTS

45. Bilets'kyi Borys (Chernivtsi) The History of Ukraine since ancient time till nowadays. The Collection of Documents and Materials / Under gen. red. of A.P. Kotsur, N.B. Teres. – Kyiv-Chernivtsi: Knyhy – XXI, 2008. – 1100 p.	253
--	-----

REVIEWS

46. Dobrzans'kyi Oleksandr (Chernivtsy) Agenor Artimovich as politician and his participating is in events on Bukovyna of october-november 1918	258
47. Botushans'kyi Vasyi' (Chernivtsi) Viennese Archives of Bukovynian Affairs	260

INFORMATION ON SCIENTIFIC ACTIVITIES OF THE HISTORY OF UKRAINE'S DEPARTMENT OF THE YURIY FED'KOYCH CHERNIVTSI NATIONAL UNIVERSITY 2007	264
INFORMATION ABOUT AUTHORS	270

УДК: 94(477),12/13”

Вадим Ореховський
(Чернівці)

ВІДНОСИНИ МІЖ ЗАХІДНИМ І СХІДНИМ ХРИСТИАНСТВОМ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ РУСІ-УКРАЇНИ (XIII – ПОЧ. XIV СТ.)

У статті йдеться про відносини західного і східного християнського світів у контексті історії Русі-України (XIII – поч. XIV ст.).

Ключові слова: Русь, Україна, Галицько-Волинське князівство, християнство, церковні відносини, церковна унія, римські папи, князь Данило Галицький.

Розвиток середньовічного християнського світу з другої половини XII ст. визначався протистоянням двох головних християнських конфесій – православної та католицької. Слов'янський світ також зазнав негативного впливу цього антагонізму, адже останній провів чіткий кордон між народами, які мали багато спільного у культурних традиціях та історичному минулому. Цілком логічно, що ця тема була і є предметом вивчення історичної науки.

Розглядаючи означену проблему, дослідники більшу увагу приділяли такому могутньому інституту середньовіччя, як папство, його ролі в історії слов'янського світу¹. Неможливо заперечувати, що політика римських понтифіків сприяла поглибленню релігійного розколу серед населення Східної Європи. Однак констатація цього факту не дає відповіді на таке запитання: чому політика римської курії виявилася настільки ефективною, що змогла підкорити своєму впливові багато східноєвропейських держав?

Можливо, відповідь криється у тому, що протягом вищезазначеного періоду проявилися тенденції не тільки до роз'єднання Сходу і Заходу, але і бажання до відродження колишньої єдності у рамках єдиної християнської цивілізації. Цьому мало сприяти укладення церковної унії з Римом з боку цілої низки слов'янських православних країн, в тому числі і Галицько-Волинського князівства.

З огляду на недостатню дослідженість цієї теми автор поставив за мету з'ясувати місце України-Русі у системі відносин східного і західного християнства, висвітлити головні події, що вплинули на становище Київської митрополії вищезгаданого періоду.

Захоплення хрестоносцями Константинополя, столиці Візантійської імперії, мало незначний вплив на розвиток відносин східнослов'янських

князівств із латинським Заходом. І хоча у Новгородському першому літописі розповідається, як „погибе царство богохранимаго Константинограда”, автор всю вину покладає на фрягів (венеціанців), які діяли „цесарева веленья забывша и папина”, „но тако бо бе казал им цесарь немецкий и папа римський, еще зло учиниша Цесарю городу”². І справді, розорення Візантії було дуже вигідним для Венеції, оскільки венеціанська торгівельна верхівка таким чином позбавлялася від досить сильного конкурента на Чорному і Середземному морях. Послаблення Візантії на початку XIII ст. Рим використав для поширення свого впливу на території, що були частиною Константинопольського патріархату. Перебіг подій в „імперії ромев” сприяв цьому. У 1206 р. помирає Константинопольський патріарх Іоанн. Опинившись без духовного пастиря, грецьке населення візантійської столиці звернулося до папи за дозволом обрати нового патріарха³. В цей час Григорію, кардиналу Сан Віталі, відправленому папським легатом в Угорщину, було передано звернення Інокентія III до духовенства та населення Русі⁴.

Посилаючись на те, що „майже вся” Грецька імперія і Грецька церква підпорядковувалась папському престолу та покійно приймала його вказівки, папа, вважаючи, що частина не може відокремитись від цілого, пропонував прийняти його легата, якому дані всі повноваження, щоб привести до „єдиної матері” всі її частини⁵. Але папський посол не доїхав до Галичини і листа не було передано за адресою, тож невідомо, чи звернення взагалі було отримане. Немає відомостей і про можливість реакцію на нього.

Наступна спроба поширити владу католицької церкви на Галицьку землю пов'язується із 1215 р. У своєму листі до папи угорський король Ендре II пише: „...бояри і народ Галіції, підкорені нашій владі, просили смиренно від нас, щоб ми поставили їм нашого сина Коломана королем”. У зв'язку з цим король звертався із проханням, „...щоб зволіли признати та негайно переслати через цього нашого посла золоту корону, відповідно до королівської гідності, для нашого сина, щоб, одержавши її від Вашої щедрості, він утішився, подібно як зрадів він королівським помазанням від Апостольського Престолу”⁶. В іншому листі, повідомляючи про виступи місцевого населення, що розпочалися проти Коломана, Ендре II обіцяв, що у разі придушення заворушень він бере на себе обов'язок „...як милостивий Бог поможе, вислати руських єпископів на Собор”⁷. Мова йшла про Латеранський собор, який повинен був відкритися 1 листопада 1215 р.

Таким чином, можна стверджувати, що ініціатором уніональних спроб виступав Ендре II, який розраховував через унію забезпечити свій східний політиці підтримку Риму.

Однак ці події залишились епізодом без наслідків. Хоча боротьба за Галицько-Волинську спадщину продовжувалась ще протягом певного часу, угорський король вже не робив спроб підкорити Православну церкву Риму, та і сама курія не змушувала його до подібних вчинків. Це ще одне свідчення того, наскільки мало цікавилася апостольська столиця перебігом політичних подій на Русі в першій чверті XIII ст.

Увага Ватикану до східноєвропейських справ зросла у зв'язку з експансією хрестоносців у Прибалтиці, які з самого початку перебували під особливим заступництвом папської курії. Підкорюючи місцеві язичницькі племена, завойовники потрапляли на території, що перебували у сфері впливу руських князів. Перший такий конфлікт виник між хрестоносцями і Полоцьким князівством, яке збирало данину з племен у басейні Західної Двіни. Та до широкомасштабних військових дій справа не дійшла. На зустрічі полоцького князя Володимира з римським єпископом Альбертом (1212 р.) князь „... говорив з ним з повагою, називаючи отцем духовним” і був укладений „вічний мир проти литовців та інших язичників”⁸.

Однак коли хрестоносці посягнули на території Новгород, розпочалась вперта боротьба. У хроніці Генріха Латвійського навіть зазначається, що новгородці „...хотіли б розчавити тевтонів і знищити Лівонську церкву”⁹. Звичайно, така оцінка була досить далека від об'єктивної, адже це погляд не відстороненого дослідника, а прибічника „тевтонів”. На сторінках твору обвинувачувалась і Руська церква, яка нібито не докладала зусиль для навернення язичників у свою віру. Висновок автора полягав у наступному: хрестоносці мають більше прав володарювати над язичниками, оскільки змушують останніх хреститися. Отже, конфлікт не має для Генріха Латвійського характеру конфесійного протистояння. Його заступає проблема політичної зверхності.

Подібну оцінку подій можна побачити і на сторінках Новгородського першого літопису. Хрестоносці тут фігурують тільки як „німці”. Жодного разу не застосовується назва „хрестоносець” або „латинянин”. Та й сама розповідь про конфлікт нічим не відрізняється від розповіді про сутички новгородців з іншими руськими князівствами¹⁰.

Апостольська столиця теж мала досить нечітке уявлення про характер відносин між державами хрестоносців і руськими князівствами. Підтвердженням цього є булла, написана в січні 1227 р. У ній папа Гонорій III висловлював свою радість з приводу того, що руські князі нібито „покірливо просили” папського легата відвідати їхні володіння, виражаючи готовність відректися від усіх

своїх хибних поглядів. У зв'язку з цим папа закликав їх визнати владу Римської церкви і зберігати мир з християнами в Лівонії та Естонії¹¹.

Особливо тісними та різнобічними у перші десятиріччя XIII ст. були зв'язки руських і польських земель. Їх поєднували між собою як князівські шлюбні союзи, так і військова співпраця¹². Про жваві культурні контакти Давньої Русі з латинським світом свідчить значна кількість знайдених тут пам'яток католицького сакрального мистецтва¹³.

На межі 20 – 30-х років XIII ст. у системі відносин Русі із західним світом починають відбуватися зміни, пов'язані частково з тим, що політика апостольської столиці стосовно православних країн ставала все більш жорсткою і категоричною, в ній посилюлися унітарні тенденції. Прикладом цього є політика Риму в Прибалтиці.

З кінця 20-х років різко посилюлась увага курії до взаємовідносин Новгороду з його католицькими сусідами. Причому все більш вагомою стає підтримка цих сусідів з боку папства у боротьбі проти Русі. Так, у повідомленні, адресованому папою Григорієм IX лівонським рицарям, був заклик розпочати війну проти „невірних руських”¹⁴. У 1232 р. папа дає вказівку єпископу Земгалії без згоди його легата Болдуїна Альнського не укладати миру ні з руськими, ні з язичниками¹⁵. Необхідно звернути увагу, що вперше у цих документах руських названо „невірними”, „ворогами Бога і католицької віри”¹⁶.

Подібні послання були адресовані й польському духовенству. В одному з них є слова про „сарацинів, руських та інших ворогів католицької віри”¹⁷. Таким чином, у традиційному (недоброзичливому, але пасивному) ставленні польського духовенства до православних з'являються нові акценти. Західний світ переходить до активної місіонерської діяльності і на Русі (першими місіонерами стали представники ордену домініканців). Однак ця місіонерська діяльність не сприяла зближенню та пошуку взаєморозуміння представників двох конфесій. В умовах зростання антагонізму між православними та католиками вона лише поглиблювала це протистояння¹⁸.

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що з 30-х років XIII ст. намітились важливі зміни у системі відносин між руськими князівствами та їхніми західними сусідами. Зростання впливу римської курії на ці стосунки призвело до обмеження контактів між православними і католиками. Місіонерська діяльність католицьких орденів ще більш загострила відносини між представниками двох християнських конфесій. Дестабілізуючим фактором стала також і експансія католицьких держав півночі Європи в традиційну зону руського впливу (східне узбережжя Балтійського моря).

У наступну епоху могутнім фактором, що призвів до змін у відносинах католицького і православного світу, стало татарське нашествя.

Татарська загроза привернула увагу Риму до подій, що відбувалися у Східній Європі. Папська курія здійснювала спроби одночасно в двох напрямках: 1) повернути татар до католицизму і таким чином зробити їх своїми союзниками; 2) створити могутній бар'єр на шляху просування завойовників у Європу¹⁹. В цих умовах руські князівства, які безпосередньо межували із Золотою Ордою, представляли для Риму неабиякий інтерес.

Результатом такого інтересу стало поживавлення відносин між руськими князівствами та папством у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XIII ст. Одним з перших руських князів, що вступили у контакти з папською курією, став Михайло Чернігівський, який відправив на Ліонський собор (1245 р.) свого кандидата на київську митрополиту кафедру – ігумена Петра Акеровича²⁰. В тому ж 1245 р. князь Данило Галицький заявив про готовність визнати „Римську Церкву матір'ю всіх церков”²¹. Результатом подальших переговорів стало прийняття папської зверхності над Галицько-Волинським князівством. Щоправда, дії Данила з самого початку переслідували політичні цілі. Князю завдяки доброзичливій позиції папського престолу вдалося зміцнити своє становище стосовно західних сусідів і, таким чином, запобігти можливим військовим конфліктам.

Стосовно ж позиції галицького духовенства, то вона була досить пасивною. У майбутній унії церковна ієрархія вбачала лише формальне підпорядкування папському престолу із збереженням всіх власних звичаїв і традицій.

Незабаром після досягнення згоди у відносинах між Галицькою Руссю і Римом почало зростати напруження. Причини цього пов'язані з отриманням корони князем Данилом. Коронація вбачалася папською курією (а саме вона проявляла ініціативу у цьому питанні) як засіб досягти підпорядкування Галицької церкви апостольській столиці. Нарешті, у 1253 р. Риму вдалося досягти своєї мети й укласти церковну унію.

Однак цьому єднанню не судилося жити довго, оскільки однією з умов, за яких Данило погодився на коронацію, стала допомога Заходу у його боротьбі проти татар. А саме цього і не було зроблено.

Тим не менше, угода галицького князя із папою певним чином послабила напругу в міжконфесійних відносинах, яка намітилась ще в 30-ті роки XIII ст. У своєму виступі на Ліонському соборі (1254 р.) папа Інокентій IV навіть називав серед „християнських” країн, спустошених татарами, Русь разом з Угорщиною і Польщею²².

Проте не всі руські князівства наслідували приклад Галицької Русі. Так, один з найбільш могутніх князів Північно-Східної Русі Олександр Невський відмовився підтримувати стосунки із Римом. Подібної тактики дотримувалася і Новгородська республіка. Причину цього можна вбачати у тій

політиці, яку проводили західні держави стосовно руських князівств Північно-Східної Русі. Головною метою її знову стало навернення в католицизм „язичників”, що жили на західних окраїнах Новгородської держави. Політика ця, як і раніше, отримала підтримку з боку папської курії. За санкцією папи для язичників, які проживали на цих землях, був поставлений католицький єпископ, а в 1256 р. спадкоємець Інокентія IV Олександр II оголосив хрестовий похід проти карел²³.

Таким чином, з середини XIII ст. у відносинах між Руссю та Заходом запанували два протилежні напрямки: до зближення і до ще глибшого відчуження.

Що ж до Данила Галицького, то після того, як у 1259 р. татарські війська спустошили землі Галицько-Волинського князівства, він був змушений підкоритися завойовникам і взяти участь у поході ординських військ на Польщу. З цього часу руські дружини – постійні учасники подібних військових акцій. Отже, ординська ініціатива змогла розірвати дружні стосунки між давньоруськими князівствами та їхніми західними сусідами.

Іншою значною подією стало відновлення литовським князем Міндовгом язичництва у своїй державі. Розірвавши зв'язки з Римом, він перетворив західноруські землі, що входили до складу Литви, на силу, ворожу латинському світу.

Все це, безумовно, не тільки зміцнило негативну позицію курії стосовно „схизматичної” Русі, а й надало нові аргументи для обґрунтування цієї позиції.

Це було зафіксовано у низці документів папської курії другої половини XIII ст. Одним з найбільш цікавих з них є булла папи Олександра IV Тевтонському ордену від 25 січня 1260 р.²⁴. Цим документом папа стверджував право ордену на землі, подаровані йому руськими князями, а також на ті руські землі, які „до цього часу займають погані татари”, якщо орден зуміє вирвати ці землі з їхніх рук. Місцеве населення („схизматики”), яке проживало на цих землях, має бути навернене у католицизм.

Стосовно ставлення до Русі в країнах Центральної Європи в середині – другій половині XIII ст., то тут „...створена курією ситуація релігійної нетерпимості спонукала правителів надавати своїм конкретним політичним планам, спрямованим проти сусідів, характеру боротьби проти зовнішніх ворожих сил, які загрожували католицькій Європі, а, в свою чергу, їхні послання переконували курію у правильності зайнятої нею позиції. Образ ворожого нелатинського світу, що виник у ході цих контактів, проникав потім у суспільну свідомість, створював несприятливу атмосферу для відносин давньоруських князівств з їхніми західними сусідами. Адже листування це не залишалось службовою таємницею, а тією чи іншою мірою ставало надбанням суспільства Необізнане з хит-

росплетіннями європейської політики, рицарство поступово проймається переконаннями, що православні сусіди на сході й півночі належать до ворожого християнській Європі світу, який слід завоювати і повернути в істинну віру²⁵.

Та подивимось на ситуацію з протилежного боку – на ставлення населення руських князівств до західного світу. Щодо цього цікаві відомості подає Галицько-Волинський літопис XIII ст. Незважаючи на те, що досить часто зустрічаються різкі вислови проти угорців і поляків, для літописця ці загарбники – „іноплеменники”, а не „іновірці”, які прагнуть нав'язати свою віру. У кількох місцях літопису навіть підкреслюється спорідненість руських не тільки з угорцями і з поляками, а й з німцями, як з „християнами”, на противагу „поганам” – литовцям і ятвягам²⁶.

Певний інтерес викликають й оцінки літописця, пов'язані з відносинами Галицької Русі, німецьких держав Прибалтики та Литви. Схвально ставлячись до спроби князя Данила укласти з німцями союз проти Міндовга, автор літопису одночасно засуджує хрестоносців, які, повіривши нещирому хрещенню Міндовга, припинили ворожі дії проти нього, і солідаризується з протилежною позицією рижан. Рижани знали, зазначає літописець, що якби війна продовжувалась, „Литовська земля в роукоу бе их и крещение неволею прияли быша, си же вся некрестьяне Литвою створи Андре” (глава Лівонського ордену – *В.О.*)²⁷.

Окрім того, на позначення представників католицького духовенства вживаються терміни, характерні для православного кліру. Так, у літописі є розповідь про „ігуменів” і „попів”, які пригостили жителів Сандомира перед здачею міста татарам, а також про „єпископів” та „ігуменів”, що проводжали в останню дорогу краківського князя Лешка Чорного²⁸.

Все вищесказане дає підстави стверджувати, що незважаючи на конфлікти, Галицька Русь цієї доби відома як територія мирного співіснування двох конфесій.

Таким чином, церковний розкол 1054 р. не призвів до непримиренного протистояння між слов'янами-православними та слов'янами-католиками, однак певна релігійна нетерпимість почала набувати все більш чітких контурів.

Стосовно ж уніональних спроб, то їхня основна мета полягала у вирішенні політичних завдань, які стояли перед світськими та духовними правителями. Найбільш яскравим у цьому плані є приклад Данила Галицького.

Головною причиною подальшого відчуження між представниками двох головних християнських конфесій була експансія католицького світу, яка спрямовувалась папством і здійснювалась у вигляді або прямого збройного наступу, або місіонерської діяльності. Перехід до такої політики був пов'язаний із зростанням світської влади папства,

його бажанням підпорядкувати своєму впливу місцеві церкви, а також уніфікувати обряди. Все це вело до посилення нетерпимості до некатоліків, а відповіддю стало вороже ставлення до латинян з боку православного світу.

¹ Воейков Н.Н. Церковь, Русь и Рим. – Мн.: Лучи Софии, 2000. – 650 с., Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М.: Мартис, 1993. – 443 с., Історія релігії в Україні: У 10 т. Українське православ'я / За ред. проф. П.Яроцького. – К.: Центр духовної культури, 1997. – Т.2. – 376 с.; Карташев А.В. История Русской церкви: В 2 т. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – Т.1. – 846 с.; Кузнецова А.М. Миссия латинской церкви: Опыт христианского Запада и Центральная и Юго-Восточная Европа на рубеже второго тысячелетия / Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С.35-59.; Лозинский С.Г. История папства. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 592 с.; Пашуто В. О политике папской курии на Руси (XIII век) // Вопросы истории. – 1949. – № 5. – С.52-76.; Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. – М., 1913. – 374 с.; Рамм Б.Я. Папство и Русь в X-XV веках. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 284 с.; Gill J. Byzantium and the papu. 1198-1400. – New Jersey, 1979. – 284 p.; Wlodarski B. Polska i Rus. 1194-1340. – Warszawa, 1966. – 302 s.

² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі – НПЛ). – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С.46-49.

³ Gill J. Byzantium and the papu. – P.32-34.

⁴ Великий А. ЧСВВ. 3 літопису християнської України. – Львів: Місіонер, 1999. – Т.2. – С.94.

⁵ Див.: Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia (далі – DPR). – Romae, 1953. – Т.1. (1075-1700). – № 3.

⁶ Великий А. ЧСВВ. 3 літопису християнської України. – Т.2. – С.94-95.

⁷ Там само. – С.96-97.

⁸ Генрих Латвийский. Хроника Ливонии (далі – Хроника). – М.-Л.: Госиздат, 1938. – С.141.

⁹ Хроника... – С.225.

¹⁰ НПЛ. – С.57.

¹¹ Рамм Б.Я. Папство и Русь. – С.113.

¹² Wlodarski B. Polska i Rus. – С.53.

¹³ Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). – М.: Мысль, 1966. – С.61.

¹⁴ Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2004. – С.499.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Шаскольский И.П. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв. – Л.: Изд-во АН СССР, 1978. – С.149.

¹⁷ Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. – С.501.

¹⁸ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях церковної унії//Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1917. – Т.123-124. – С.30.

¹⁹ Uminski J. Niebezpieczestwo tatarskie w pol. XIII w. a papiez Innocenty IV. – Lwow, 1922. – С.57.

²⁰ Томашевський С. Предтеча. Ісідора Петро Акеревич, незнаний митрополит руський (1241–1245 pp.) // *Analecta Orbinus Saneti Basilii Magni*. – Romae, 1927. – Т.2. – С.3-4.

²¹ DPR. – Т.1. – №12.

²² Латински извори за българската история. – София, 1981. – Т.4. – С.93.

²³ Шаскольский И. П. Борьба Руси против крестовно-агрессии... – С.206-209.

²⁴ Liv. Est und Kurlandisches Urkundenbuch. – Reval, 1853. – Т.1. – С.440-441.

²⁵ Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. – С.514-515.

²⁶ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С.26-32.

²⁷ Цит. за: Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. – С.517.

²⁸ Там само. – С.518.

Summary

Vadym Orehovskiy
(Chernivtsi)

The relations between western and eastern christianity in the context of Rus-Ukraine history (XIII – XIV centuries)

The article is about the relations of western and eastern christian tworlds in the context of Ukraine history (XIII – XIV centuries).

Keywords: Rus, Ukraine, christianity, church relations, church union, Roman popes, prince Daniel Halician.

УДК 94(477.85/1.87):631/635 “XIX-XX”

Володимир Клапчук
(Івано-Франківськ)

ЗАНЯТТЯ МЕШКАНЦІВ ГУЦУЛЬЩИНИ ЗЕМЛЕРОБСТВОМ В КІНЦІ XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТ.

Гуцульщина більшою частиною лежить в горах, а тому впродовж своєї історії мала великі проблеми із забезпеченням землею сільськогосподарського призначення, зокрема, орною. Ґрунти були малопродуктивними (бурі та сірі лісові), що не давали добрих врожаїв. Вирощувались лише ті культури, які давали посередні врожаї (картопля, жито). Але і вони не давали можливості селянам забезпечити себе повноцінною нормою сільськогосподарської продукції. У статті наводиться характеристика земельного фонду, розподіл площ вирощуваних сільськогосподарських культур та забезпеченість продукцією селян.

Ключові слова: сільське господарство, урожайність, земельний фонд, жито, картопля, кукурудза, пшениця, ячмінь.

Гуцульщина більшою частиною лежить в горах, а тому мала великі проблеми з забезпеченням землею сільськогосподарського призначення, в першу чергу – орною. Впродовж сотень років гуцули, вирубуючи лісові ділянки, перетворювали їх у пристосовані ділянки для вирощування продуктів

харчування. Земля (грунт) були малопродуктивні, майже повсюди переважали бурі та сірі лісові ґрунти, що не давали добрих врожаїв. Населення було змушене вирощувати тільки ті культури, які давали хоч якийсь прибуток. Насамперед, це була картопля, а із зернових найкраще родило жито. Але і вони не давали можливості гуцулам забезпечити себе повноцінною нормою сільськогосподарської продукції. Втім, й землі, якими володіли місцеві жителі, не були у найкращих для сільського господарства місцях. Найродючіші землі були викуплені, не раз за безцінь лихварями, промисловцями та управлінцями.

Питання ведення сільського господарства мешканцями Гуцульщини досить поверхово розглядалось вченими, зокрема зверталась увага на технології примітивного на той час виробництва¹, за винятком полонинського господарства, технологію використання та етнографічні особливості якого описані М.Мандибурою².

Актуальність дослідження полягає у висвітленні особливостей земельного фонду Гуцульщини, розподілу площ вирощуваних сільськогосподарських культур та забезпеченості продукцією селян, що є важливим для характеристики важкого матеріального стану місцевого селянства.

Для підготовки статті використано численні статистичні матеріали з офіційних польських джерел, фондів Цетрального державного історичного архіву у Львові, Івано-Франківського обласного державного архіву, особистого архіву Клапчуків тощо.

Переписи населення і маєтків дозволяють простежувати зміни в часі у забезпеченні селян землею, зокрема орною. Перші детальні матеріали отримані з переписів населення 1787 та 1900 років³ (табл. 1). Для деталізації картини забезпечення селян земельними ресурсами наведемо приклад по долині верхнього Пруту, де були як гірські, так і передгірні села⁴.

З таблиці 1 видно, що за 1787-1900 роки кількість всієї землі в селян Делятинщини збільшилась майже в 2 рази, але, враховуючи великий приріст населення, в розпорядженні кожної родини в 1900 р. залишилось лише 25% тієї землі, яка була в неї у 1787 р. Проте зросла площа орних земель, зокрема рілля з'явилась у гірських селах, де її раніше не було. На одну родину все ж площа ріллі зменшилась і в 1900 році складала: в гірській частині – 0,4 га, на межі з горами – 0,58-0,87 га, на рівнині – 1,64 га. Така площа, очевидно, не могла забезпечити потреби населення у зернових культурах та городині, тому у горах селяни займались в основному тваринництвом⁵.

У більшості сіл на 1 родину припадало по 0,2-0,3 коня, лише у Красній та в Заріччі цей показник сягав 0,5-0,6, великої рогатої худоби – 0,9-1,9, лише в Ямній, Лоевій та Микуличині – 2,0-2,8 голів. У Красній та Майданах вирощуванням овець не займались, а в сусідніх з ними підгірних селах

Таблиця 1

Забезпеченість селян долини верхнього Пруту земельними ресурсами в 1787 та 1900 рр.

№ п/п	Населені пункти	1787 рік			1900 рік		
		S, га	на 1 родину		S, га	на 1 родину	
			всього	ріллі		всього	ріллі
1.	Білі Ослави	1865	15,39	1,60	3058	5,2	0,58
2.	Горішній Майдан	432	12,35	4,30	1381	6,6	3,20
3.	Делятин з Лугом	2569	10,57	0,02	3712	3,1	0,28
4.	Добротів	537	10,09	1,71	1127	4,1	0,76
5.	Дора	1282	22,46	0,57	2520	5,2	0,45
6.	Заріччя	1939	15,78	0,16	2474	3,9	0,56
7.	Красна	1265	12,25	3,13	1935	4,4	1,63
8.	Ланчин	1298	9,28	0,74	2454	3,5	0,65
9.	Лоева	972	24,93	?	1576	8,5	0,71
10.	Микуличин	6443	33,00	?	11669	11,1	0,21
11.	Саджавка	1648	17,95	1,42	2463	4,6	0,87
12.	Середній Майдан	?	?	?	3630	4,7	1,42
13.	Чорний Потік	630	12,02	2,33	1378	4,9	0,62
14.	Чорні Ослави	1379	25,93	?	1121	4,0	0,59
15.	Яблуниця	1182	22,88	?	4476	13,8	0,38
16.	Ямна	1144	33,06	?	1361	7,3	0,30
Разом		24585	16,76	0,80	46322	5,6	0,70

їх припадало по 0,2-0,4 голови на 1 родину (у Микуличині, Яблуниці, Ямній та Чорному Потоці – 3-4). Свиней найбільше вирощували у Саджавці та Красній, де були відходи сільськогосподарської продукції. Цікавим є той факт, що кількість худоби в XIX ст. зменшилась. Так, у Микуличині, Татарові і Ворохті в 1880 р. було 3594 голів ВРХ та 4784 овець, а в 1890 р. – відповідно, 2986 та 3312.

Поступове збідніння було викликане ростом населення і підвищенням податків. Якщо в 1886 р.

сума податків по селах складала від 1000 до 5000 золотих, то через 10 років ця цифра зросла в 1,5 раза.

Життя населення у гірських селах було важким. Вихід воно знаходило в тому, що в теплу пору року обслуговувало відпочиваючих, ловило рибу, сплавляло деревину, збирало ягоди та міняло їх на Покутті на зерно та прядиво. Незначна кількість населення була зайнята у промисловості (солеварні, скляні гуті, тартаки) та на транспорті.

Таблиця 2

Розподіл земельних ресурсів в 1934 році

№ п/п	Населені пункти	Загальна площа, га	В т.ч. в руках селян, %		
			всього	на 1 родину	
				всього	рілля
1.	Білі Ослави	4457	55,1	3,2	1,03
2.	Вишнівці	877	98,8	7,1	–
3.	Ворохта	17442	11,4	4,5	0,23
4.	Горішній Майдан	3026	38,9	3,2	2,36
5.	Делятин	5141	55,7	2,7	0,80
6.	Добротів	1132	88,1	2,5	1,01
7.	Дора	3773	38,0	2,8	0,26
8.	Заріччя	3460	88,5	3,5	1,73
9.	Красна	2270	83,6	3,1	1,67
10.	Ланчин	3355	71,5	2,3	0,81
11.	Лоева	1851	85,6	6,5	1,20
12.	Луг	4007	20,8	3,1	0,28
13.	Микуличин	17123	34,4	5,5	0,28
14.	Саджавка	2663	90,0	3,1	1,26
15.	Середній Майдан	3007	21,8	1,2	1,05
16.	Татарів	8721	30,7	9,5	0,13
17.	Чорні Ослави	1789	61,8	2,9	1,18
18.	Чорний Потік	1556	88,1	3,2	0,73
19.	Яблуниця	10568	37,6	7,7	0,66
20.	Ямна	3746	48,9	4,5	0,11
21.	Яремче	3363	32,2	2,4	0,12

В кінці XIX ст. близько 75% населення займалось сільським господарством, 0,4% працювало на транспорті, 8% – у промисловості, а 3% – у торгівлі. Торгові підприємства були зосереджені у повітових та промислових центрах, в руках лихварів, які за безцінь виманювали в селян найкращі придорожні землі, пускаючи десятки родин “з торбами”.

В 1934 р. у руках польської держави та польських дідичів і шляхти концентрувалося 58,6% земельної площі (табл. 2). На 1 родину в середньому припадало 3,8 га всієї землі і лише 0,86 га ріллі⁶.

Наведені дані показують, що протягом 1900-1934

р. загальна площа селянських земель з різних причин зменшилась на понад 3,5 тис. гектарів. Відповідно, площа землі на одну родину зменшилась з 5,6 до 3,8 гектарів, тобто на 33%. Внаслідок інтенсивного розорювання обезліснених ділянок дещо збільшилась площа ріллі. Розподіл площ під посіви сільськогосподарських культур наведені у таблицях 10 та 11⁷.

В 1819 році в Галичині на одне господарство в середньому припадало 14, у 1859 р. – 9, а в 1883 р. – лише 5 моргів землі⁸.

Дані про розподіл земельного фонду на Гуцульщині в 1886 та 1900 рр. наведені в табл. 3-4⁹.

Таблиця 3

Розподіл земельного фонду Гуцульщини в 1886 р.

Повіти	Площа земель											
	Всього		Рілля		Луки		Городи		Пасовища		Ліси	
	Га	%	Га	%	Га	%	Га	%	Га	%	Га	%
Коломийськ	117647	100	52623	44,7	23112	19,6	1223	1,0	11006	9,4	24993	21,2
Косівський	191813	100	9484	4,9	38657	20,2	1254	0,6	46321	24,1	91806	47,9
Надвірнян.	196220	100	16516	8,4	34392	17,5	1053	0,5	28144	14,3	110863	56,3

Таблиця 4

Розподіл земельного фонду Гуцульщини в 1900 р.

Повіти	Площа земель											
	Всього		Рілля		Луки		Городи		Пасовища		Ліси	
	Га	%	Га	%	Га	%	Га	%	Га	%	Га	%
Коломийськ	79971	100	46759	58,47	9776	12,22	738	0,92	5385	6,73	13550	16,94
Косівський	191973	100	9450	4,92	38627	20,12	1250	0,65	46231	24,08	91835	47,84
Надвірнян.	191674	100	14232	7,42	33142	17,29	1018	0,53	27624	14,41	110350	57,57

За цими даними, у підгірському Коломийському пов. переважали рілля та городи, а у гірських Косівському та Надвірнянському – луки, пасовища та ліси. Тільки у Коломийському повіті за 14 років зменшились площі лук, пасовищ та (в біль-

шій мірі) лісів. У решті повітів земельні площі мало чим відрізнялись.

Середнє селянське гуцульське господарство мало біля 6 моргів (1 морг = 0,56 га) землі (табл.5), з яких збирало незначний урожай¹⁰.

Таблиця 5

Результати господарювання 1 родини у 1886 р.

С/г культура	Площа ріллі, морги	Урожай, ц.	Вартість, зол. рн.
Жито	1,0	4,0	20
Пшениця	0,5	1,5	10
Овес	1,0	4,0	20
Ячмінь	0,6	2,5	10
Картопля	1,3	88,0	50
Городина	0,5	?	13

Отож, дохід родини складав 123 золоті, витрати на купівлю насіння – 27, податки – 24 золотих, а залишалося лише 52 золоті на прожиття.

За даними 1931 р.¹¹ розподіл земель та структура посівних площ на Гуцульщині мали такий вигляд (табл.6-7):

Таблиця 6

Земельний фонд Гуцульщини в 1931 р. (га)

Повіти	Вся площа	Орна, городи, сади	%	Сіножаті і пасовища	%	Ліси та інші угіддя	%
Коломийськ	130730	64439	49,1	28977	22,3	37314	28,5
Косівський	182982	13943	7,5	96168	32,5	72871	40,0
Надвірнян.	248165	38904	15,6	61273	24,8	147988	59,6

Таблиця 7

Структура посівних площ Гуцульщини в 1931 р. (га)

Повіти	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Картопля	Цукровий буряк	Гречка	Просо	Кукурудза	Конюшина	Льон і коноплі
Коломийськ.	9805	10779	3252	7694	10213	301	57	22	9393	5683	620
Косівський	905	1430	578	841	3582	–	6	–	3751	871	223
Надвірнян.	1758	6675	551	4296	7387	–	29	60	1514	2485	359

Цікавим є факт, що у сільськогосподарському відношенні найбільш розвинутим був Коломийський пов., дуже низька зацікавленість була у мешканців Косівського повіту, а Надвірнянський займав середнє положення. Втім, дивує і такий момент, що косівчани, які займалися передусім тваринництвом, дуже мало вирощували кормових культур, використовуючи для відгодівлі худоби переважно природ-

ні багаторічні трави. В той же час у цьому ж повіті вирощувалося у 2 рази більше кукурудзи, ніж у Надвірнянському, що було викликане, на наш погляд, ширшим вживанням її для власного харчування. Більші тут були і посіви ячменю, оскільки він теж використовувався для харчування у вигляді круп.

Урожайність основних сільськогосподарських культур¹² становила (табл. 8):

Таблиця 8

Урожайність основних сільськогосподарських культур в 1931 та 1937 рр. (ц/га)

Повіти	Роки	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Картопля	Цукровий буряк
Коломийський	1931	12,1	8,8	13,1	12,9	129	211
	1937	10,9	11,9	11,7	8,5	117	185
Косівський	1931	11,0	9,4	5,2	7,5	29	–
	1937	9,8	9,7	5,0	7,3	72	–
Надвірнянський	1931	8,8	10,6	7,6	9,8	99	–
	1937	5,3	10,2	7,9	7,6	103	–

В 1934 р. землею володіли у переважній більшості селяни¹³, хоча ці землі були дуже низької якості (табл.9).

Хоча більшість земель в 1934 р. і належали селянам, площа на одне господарство була дуже не-

значною, а ріллі взагалі не вистачало для вирощування важливих на прожиття культур.

В руках селян в 1934 році під сільськогосподарськими культурами було¹⁴ (табл. 10):

Таблиця 9

Власність на землю на Гуцульщині в 1934 р.

Повіти	Власники землі				Селянська земля			
	Держава та дідичі		Селяни		Загальна площа		В т.ч. рілля	
	Га	%	Га	%	Га	Га/ 1 госп	Га	Га/ 1 госп
Коломийський	31912	23,9	101998	76,1	101998	2,5	59,255	1,4
Надвірнянський	111651	45,2	135684	54,8	135684	4,9	34017	1,2

Таблиця 10

Розподіл селянських площ сільськогосподарських культур в 1934 р.

Повіти	Загальна кількість господарств площею до 50 га	Кількість землі під культурами					
		Зернові		Технічні		Картопля	
		Га	%	Га	%	Га	%
Коломийський	40151	36120	60,9	667	1,1	11460	19,3
Косівський	22278	6943	55,2	219	1,7	3824	30,4
Надвірнянський	27601	16862	49,6	638	1,8	10571	31,0

У гірських селах селяни більше уваги приділяли вирощуванню картоплі та зернових, серед яких переважало жито, яке давало доволі значні урожаї. Коломийський повіт вирізнявся вирощуванням зернових культур.

Під зерновими на Гуцульщині була значна площа земель¹⁵ у підгірних селах та незначна – у горах (табл. 11).

Урожай сільськогосподарським культур, на перший погляд, був немалий, проте на 1 жителя Гуцульщини він був доволі мізерним¹⁶ (табл. 12). Так, за винятком картоплі, якої на 1 жителя припадало приблизно 250 кг (у Косівському – лише 93 кг), зернових не вистачало для харчування. Зе-

рнових у Коломийському пов. збирали 109 кг, або лише 300 г на день, а у гірських Косівському та Надвірнянському на 1 жителя припадало, відповідно, лише 57 та 160 грам на день! Хіба можна було прожити, харчуючись такою мізерною кількістю мучних виробів, виготовлених з зернових. Правда, рятувала гуцулів картопля, якої вирощувалось з розрахунку на 1 жителя в день: у Коломийському та Надвірнянському пов-х – по 690 грам, у Косівському – лише 254. Якщо врахувати, що мешканцям Гуцульщини для вирощування худоби була необхідна хоч якась кількість с/г продукції, то залишається дивуватися, чим же харчувались ці люди.

Таблиця 11

Розподіл зернових культур в 1934 р.

Повіти	Всього		Пшениця		Жито		Ячмінь		Овес		Кукурудза	
	Га	%	Га	%	Га	%	Га	%	Га	%	Га	%
Коломийський	36120	100	8889	24,6	7670	21,2	3446	9,5	6665	18,4	8740	23,6
Косівський	6943	100	839	12,0	986	14,2	594	8,5	723	10,4	3701	53,3
Надвірнянський	16862	100	1646	9,7	4826	28,6	1900	11,2	6561	39,4	1337	7,9

Таблиця 12

Валовий збір зернових культур та картоплі в 1934 р.

Повіти	Урожай (за винятком насіння), ц.					Забезпечення 1 особи, ц.				
	Зернові				Картопля	Зернові				Картопля
	Всього	Пшениця	Жито	Ячмінь		Всього	Пшениця	Жито	Ячмінь	
Коломийськ.	185130	69640	98360	17130	429310	1,09	0,41	0,58	0,1	2,52
Косівський	19550	6550	11240	1760	87640	0,21	0,07	0,12	0,02	0,93
Надвірнян.	82920	13200	65640	4080	354160	0,58	0,09	0,46	0,03	2,51

Урожайність с/г культур була незначною. Так, в 1934 році урожайність жита складала 9,7-10,5, пшениці – 8,9-9,1, а ячменю – 4,9-8,4 цнт/га. І лише урожайність картоплі виносила 42-59 ц/га.

У Надвірнянському повіті в 1937 р.¹⁷ нараховувалось 20924 господарства, з яких 72,6% (15176) мали у своєму розпорядженні до 2 га земель сільськогосподарського призначення, 15,9 % (3327) – 2-5 га, 2,9 % (615) – 5-10 га, 0,4 % (74) – 15-50 га і лише 0,07 % (14) мали у своєму розпорядженні понад 50 га земель. У Коломийському пов. в цьому ж році було 26512 господарств. З них 17368, або 65,5 % мали до 2 га землі, 5816, або 21,9 % – від 2 до 5 га, а у Косівському нараховувалось 14866 господарств, з яких 8049 (54,1%) мали до 2 га землі, 2652 (17,8 %) – 2-5 га.

В цілому можна сказати, що населення Гуцульщини користувалось незначними земельними ресурсами сільськогосподарського призначення низької якості. Урожайність сільськогосподарських культур не давала можливості селянам забезпечити себе продуктами землеробства а тому вони більше уваги звертали на тваринництво. На початку XX ст. мешканці Гуцульщини намагались підробляти на підприємствах та у сфері обслуговування, щоб на зароблені кошти придбати продукти харчування.

¹ Витанович І. Господарський стан Гуцульщини та можливості розвитку/Історія Гуцульщини. – Том IV. – Львів: Логос, 1999. – С.189-190; Гуцуляк Г., Микула О. Земельні відносини на Гуцульщині/Історія Гуцульщини. – Том IV. – Львів: Логос, 1999. – С. 211-242; Лаврук М. Гуцули Українських Карпат. – Львів, 2005. – С.79; Мандибура М.Д., Павлюк С.П. Землеробство/Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. – К.:Наук.думка, 1987. – С. 108-119; Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1901. – Т. 2. – С.36-168.

² Мандибура М.Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – К., 1978. – 189 с.

³ Skorowidz gminny Galicyi opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 Grudnia 1900. – Wieden, 1907. – S. 290-297, 412-417; Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.19. – Оп.6. – Арк.58-68, 80-81, 175, 257.

⁴ Клапчук В.М., Клапчук М.М. Делятинщина: історико-географічне дослідження. – Делятин:Фоліант, 2007. – 584 с.

⁵ Клапчук М.М. Границя між землеробським та скотарським типом господарства на Делятинщині в XVIII-XIX ст. (Спроба ілюстрації статистичними та сфрагістичними даними)/Матер. респ. н. конф. „Культура та побут населення Українських Карпат”. – Ужгород, 1972. – С. 18-19; Skorowidz gminny Galicyi opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 Grudnia 1900. – Wieden, 1907. – S. 290-297, 412-417.

⁶ Sprawozdanie wojewody stanislawowskiego za rok 1934/1935. – S.111-116; Івано-Франківський обласний державний архів (далі – ДАІФО). – Ф.2. – Оп.9. – Спр.785. – Арк.78-82; ДАІФО. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.786. – Арк.3, 41, 50-54, 70, 100.

⁷ Там само.

⁸ Народ. – 1890. – № 4. – С.34.

⁹ Podręcznik statystyki Galicyi 1886. – Lwów, 1887. – S.126-133; Skorowidz gminny Galicyi opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 Grudnia 1900. – Wieden, 1907. – S.44-703.

¹⁰ Правда. – 27.03.1896. – С.158.

¹¹ Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Романюк М.Д. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття (Статистико-демографічне дослідження). – Львів:Світ, 1996. – С.153.

¹² Statystyka Polski. – Serja B. – Zeszyt 1. – Statystyka rolnicza. 1930-1931. – Warszawa, 1932. – S. 45-46; Statystyka Polski. – Serja C. – Zeszyt 92. – Statystyka rolnicza. 1937. – Warszawa, 1938. – S. 46-51.

¹³ ДАІФО. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.784. – Арк.5, 33, 41, 44, 65, 92.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Sprawozdanie wojewody stanislawowskiego za rok 1934/1935. – S. 111-116.

¹⁷ ДАІФО. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1316. – Арк.12.

Summary

*Volodymyr Klapchuk
(Ivano-Frankivs'k)*

Land affairs of population in Guzulshyna at the end of XIX – the first third of XX centuries

Guzulshyna is mostly situated in mountains, that's why during its history it had a problem of providing population with agricultural designation, first of all with arable land. Soils were less productive (grey forest soil), there wasn't good harvest on them. There were culture crops grown, which gave satisfactory harvest (potatoe, rye)/By the way even those crops didn't give some opportunity to provide the peasants with all necessary agricultural products. The article gives the characteristics of land fund, distribution of agricultural areas and providing peasants with products.

УДК: 94(477),15/16”

*Павло Михайлина
(Чернівці)*

МІСТА ТА МІСТЕЧКА УКРАЇНИ – ЦЕНТРИ ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

У статті йде мова про стан внутрішньої торгівлі у містах і містечках України у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Ключові слова: міста, містечка, Україна, торгівля, купці, торгівці, ярмарки, торги, товар, ринок, товарно-грошові відносини.

Після горезвісної Люблінської унії 1569 р. українські землі (крім Буковини, Закарпаття та до 1618 р. – Чернігово-Сіверщини) перейшли під владу польської адміністрації Речі Посполитої.

Польща середини XVI ст. була феодально-кріпосницькою державою. Великі зміни в соціально-економічних відносинах і політичному ладі, зокрема зародження і розвиток у надрах феодалізму елементів капіталістичного способу виробництва, виникнення і зміцнення централізованих держав з сильною монархічною владою, що відбувалися в цей час у Західній і Східній Європі, мало позначились на розвиткові шляхетської Польщі. Тут залишилися сильними феодальні виробничі відносини, посилювався процес політичної децентралізації. Провідне місце в економічному й політичному житті Речі Посполитої належало великим землевласникам. Ці можновладці прибрали до своїх рук десятки і сотні сіл, міст і містечок, а також державний апарат на місцях. Вони не рахувалися з центральною королівською владою, не визнавали ніякого права, все підпорядковували своїм інтересам. Сучасники тих подій мали усі підстави називати їх „королев'янами” або „короликами”¹. Ф.Енгельс, характеризуючи суспільно-політичне становище Речі Посполитої цього періоду, писав: „Оперта на кріпосництві дворянська демократія, в тому вигляді, як вона існувала в Польщі..., є однією з найпримітивніших суспільних форм...”². Всі ці негативні явища ще в більш потворній формі проявились на поневолених українських землях.

Суспільно-політичний лад, соціально-економічний та національно-релігійний гніт королівської Польщі, згубно відбиваючись на становищі українських земель, були великим гальмом на шляху економічного й політичного розвитку українських міст і містечок.

Однак, незважаючи на все це, під впливом загальних соціально-економічних і суспільно-політичних закономірностей міста та містечка України досліджуваного періоду ставали важливими економічними, політичними і культурними центрами України.

Концентрація в містах і містечках ремісничого виробництва та промислів, зростання їх товарності сприяли перетворенню міст і містечок у центри торгівлі. Розвиток міст і містечок, далі посилення процесу відокремлення ремесла від сільського господарства сприяли збільшенню неземлеробського міського населення, викликали потребу ринків збуту для виробів ремесла і промислів та збільшували попит на продукцію сільського господарства. Необхідність ринків збуту на продукти міського ремесла і промислів, попит на сировину і продукти харчування для міського населення, потреби села у ремісничих výroбах та необхідності у збуті сільськогосподарської продукції сприяли дальшому зростанню товарно-грошових відносин, обміну між містом і селом. Ф.Енгельс, зокрема, за-

значав: „З поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло, виникає виробництво безпосередньо для обміну – товарне виробництво, а разом з ним і торгівля...”³.

Слід відзначити, що окремі аспекти проблеми розвитку та становища міської торгівлі досліджуваного періоду в Україні знайшли певне відображення у монографіях, узагальнюючих працях, підручниках та спеціальних дослідженнях по окремих містах і містечках як у роботах українських, так і російських дослідників, а саме: О.Барановича, В.Голобуцького, М.Гурик, Я.Ісаєвича, Я.Кіся, О.Компан, І.Крип'якевича, О.Сидоренко, В.Чунтулова, С.Шамрая, А.Швидько, Ф.Шевченка⁴ та ін. Згадані проблеми тією чи іншою мірою висвітлені в роботах польських істориків – М.Балінського, Я.Бауера, Я.Бистрона, В.Вагнера, Е.Горнової, С.Кардашевича, С.Кутшеби, В.Марчинського, Т.Ліпінського, В.Лозінського, Л.Харавечової⁵ та ін., що в цілому торкаються досліджуваної теми, але часто розглядали їх з досить тенденційних, іноді навіть завуальованих шовіністичних позицій.

Пропонована стаття є доповненням попередніх досліджень автора⁶ та спробою більш узагальнюючого висвітлення на основі відповідного, часто нового джерельного матеріалу про розвиток та становище внутрішньої міської торгівлі в Україні у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Торгівля в Україні у другій половині XVI та особливо у першій половині XVI ст. була достатньо розвиненою. У містах було багато купців, скупників, перекупників, крамарів, „торгових людей” і т.п. На жаль, кількісні дані, які стосуються цієї категорії населення, ще більш скупи і фрагментарні ніж дані про кількість ремісників. Так, реєстри податків (70-ті роки XVI ст.) вказують, що в Кам'янець-Подільському було 190 купців, а в 1564 р. тут було офіційно зареєстровано 29 крамарів, у 1570 р. – 31, в 1584 – 37, Сатанові – 53 купці, Зв'ягелі – 50, Олиці – 49, Луцьку – 43, Торчині – 25, Острозі – 19⁷. Такі ж податкові реєстри першої половини XVII ст. свідчать, що в Галичі (1609 р.) було 63 купці та 20 перекупників, Тернополі (1628 р.) – 15 купців та 10 перекупників⁸, Полонному (1635 р.) – 13 перекупників, Заславі (1635 р.) – 7⁹. На жаль поки що не вдалось виявити даних про кількість учасників торгових операцій у таких важливих торгових центрах, як Київ та Львів. Правда, збереглися окремі фрагментальні відомості тільки про київських перекупників. Так, у 1571 р. тут було зафіксовано 64 перекупники, з них 20 перекупників риби¹⁰.

У містах з'явилися багаті купці, які розпоряджались досить значним капіталом, здійснювали вагомі на той час торгові операції. Наприклад, у 40-х роках XVII ст. серед купців м.Броди виділялись В.Машицький, П.Коцельський, К.Сеневич, А.Емирович, які торгували сотнями пудів анісу,

баржами пшениці, десятками бочок поташу, здійснювали торгові операції на десятки тисяч злотих¹¹. Купець М.Садмирський з Львова (перша половина XVII ст.) займався торгівлею дорогоцінностей. Його торговий обіг сягав більше мільйона злотих¹². Луцький купець С.Солтан (перша чверть XVII ст.) також володів значним торговим капіталом, був власником спеціальних крамниць, в яких зосереджувалось багато товарів, у тому числі срібні і золоті речі, сукна, одяг та ін.¹³ Львівський купець М.Гайдар, що спеціалізувався на купівлі і продажу сукна, в 1617-1634 рр. підтримував тісні зв'язки з 18 торговими фірмами Кракова, 10 – Познані, 8 – Гданська, 5 – Любліна, 4 – Замостя¹⁴. Бродський купець Аслан в 1642 р. закупив у краківського купця Піночі товарів на 18300 злотих¹⁵. Багатими і широковідомими купецькими родинами Києва були Ходики, Балики, Кобизевичі, Митковичі, Кривковичі, Черевчії, Кошколдовичі¹⁶. Багаті купці мали у себе на службі торгових агентів – факторів, шафарів, спеціалістів-помічників, заготівельників, перевізників, людей для різних торгових операцій, доручень тощо.

Міста та містечка України охоплювала широка сітка торгів та ярмарків. Торги, як правило, бували раз або двічі на тиждень (у визначені дні). На них відбувався обмін між селом, що доставляло хліборобські продукти, та містечком, що продавали свої ремісничі вироби.

Ярмарки постійно зростали, охоплювали дедалі більше міст, однак даних про цей процес мало збереглось. Наявні матеріали, зокрема, свідчать про зростання ярмарків у Перемишській землі. Так, у кінці XV ст. вони проводились у трьох містах, а 1647 р. – у 17¹⁷.

Ярмарки відбувались по кілька разів на рік. І.Крип'якевич у своїй маловідомій „Історії України” 30-х років XX ст. стверджував, що особливо великими ярмарковими центрами країни були Львів, Київ, Ярослав, Луцьк, Кам'янець-Подільський. Вчений констатував, що в окремих містах ярмарки з великою кількістю ремісничих, промислових виробів, різноманітного краму, ювелірних виробів, збіжжя, худоби, продуктів лісового господарства і т.п. тривали місяць і більше¹⁸. Так, згідно з королівськими грамотами-привілеями, за неповними даними, один раз на рік відбувались ярмарки у Рівному, Зв'ягелі, Тлумачі, Гусакові, Баворові, Димері, Усті Золотому, Скалі, Барішні¹⁹; по два рази – в Києві, Львові, Житомирі, Борисполі, Бучачі, Чорткові, Кременці, Богуславі, Василькові, Овручі, Струсові, Острозі, Уланові, Гостомелі, Тетієві, Олевську, Яблунові, Букачівцях, Калуші, Монастириськах, Тайкурах, Бережанах, Топорові, Надвірні, Проскурові, Підгайцях, Товстому, Тустані, Войнилові, Зінькові, Яришеві, Стоянові, Золочеві, Добромилі, Сокалі, Миколаєві (біля Львова), Ягольниці, Старому Самборі, Янові (біля Львова)²⁰; по три рази – в Чернігові, Луцьку, Те-

рнополі, Золотому Потоці, Торчині, Шаргороді, Барі, Жовкві, Зборові, Бродах, Фельштині, Володимирі-Волинському, Ковелі, Гусятині, Чорному Острові, Фастові²¹; по чотири – в Дрогобичі, Снятині, Дунаївцях, Новокосянтинові, Гощі, Борщеві, Китайгороді, Брусилові, Касперівцях²²; п'ять разів – в Олиці, Самборі²³ та ін. Ярмарки тривали переважно по кілька тижнів. Приміром, у Львові, Житомирі, Чернігові, Володимирі-Волинському, Самборі (в 1649 р. – три тижні), Бродах, Сокалі і Колках вони відбувались протягом двох тижнів²⁴; Ярославі – до чотирьох²⁵; Жовкві – шість тижнів²⁶.

Ярмарки влаштовувались так, щоб після закінчення одного ярмарку купці могли потрапити на інший. Отже, ярмаркова торгівля була майже безперервною. Відомий мандрівник П.Алепський, який відвідав Україну в середині XVII ст., мав нагоду побувати на її ярмарках писав, що в „країні козаків ярмарки відбуваються безперервно, з початку до кінця року: в кожне свято відбуваються ярмарки в тому або в іншому місті...”²⁷.

На відомі ярмарки Києва, Львова, Ярослава, Кам'янця-Подільського, Луцька та інших міст прибували купці з найвіддаленіших регіонів України, а також з Польщі, Росії, Молдавії, Литви, Валахії, Угорщини, Туреччини, Греції та інших країн²⁸.

Окремі ярмарки були центрами торгівлі відносно вузького виду товарів ремісничого виробництва та сільськогосподарської продукції. Приміром, ярмарки в Коломиї, Яворові, Снятині, Бучачі, Городку (біля Львова) були центрами торгівлі сіллю, худобою, кіньми; в Луцьку, Володимирі-Волинському, Рогатині, Стрию – хлібом²⁹; Могилеві-Подільському – шкіряними виробами; на київських ярмарках торгували хлібом, худобою, рибою, сіллю, медом, воском, хутром, сукном, полотном, промисловими виробами, східними товарами³⁰; на львівських – шкірами, хутром, сукном, полотном, оловом, залізом, воском, медом, вином, рибою, шовковими тканинами, коштовними каменями, соболями, прянощами³¹; на роменських – сіллю, шерстю, тканинами, худобою, зерном, горілкою, тютюном, порохом, зброєю³²; на волинських ярмарках – хлібом, худобою, салом, хмелем, воском, медом, залізними та дерев'яними виробами, шкірами, хутрами, сукном, полотном, кожухами³³ і т.п.

Ярмарки значної кількості міст України (Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк і ін.) були важливими центрами міжнародної торгівлі, значними вузлами транзитної торгівлі між Західною і Східною Європою, а також країнами Сходу³⁴.

Наявні матеріали свідчать про відносно широкий розмах ярмаркової торгівлі. Так, один із іноземців-очевидців так описав київський ярмарок: „У Києві така велика кількість дорогого шовкового одягу, коштовного каменю, соболів та іншо-

го дорогого хутра”, як і на окремих ярмарках за межами України³⁵. А інший іноземець – французький мемуарист цього періоду Г.Л. де Боплан зазначав: „Це місто – досить купецьке; його торгівля охоплює зерно, хутра, віск, мед, сало, солону рибу тощо”³⁶. На один із ярмарків Луцька (друга чверть XVII ст.) тільки шляхтич Сулятицький відправив до 4 тис. баранів, 3 тис. волів, понад 2 тис. овець, 600 ялівків³⁷. Як згадується в документах, у другій чверті XVII ст. на ярмарках м.Ярослава здійснювалися продаж та купівля майже 40 тис. волів та понад 20 тис. коней³⁸. Про багатолюдність ярмарків в Україні першої половини XVII ст. свідчить теж відомий іноземець Н.Гонновер. За його словами, на українських ярмарках присутніх було, „як піску у морі”³⁹.

Крім ярмарків і торгів, розвивалась і постійна міська торгівля. У містах і містечках були крамниці, в яких продавались різні товари. Наприклад, за неповними даними, в Кременці (середина XVI ст.) налічувалось 70 крамниць⁴⁰, Кам'янці-Подільському (1570 р.) – 40, Володимирі-Волинському (середина XVI ст.) – 31⁴¹, Луцьку (середина XVI ст.) – 20⁴², в Тернополі (1614 р.) було „ряд крамниць”⁴³, Овручі (1629 р.) – 30⁴⁴, Глинянах (1628 р.) – 24⁴⁵, Любечі (1605 р.) – 15⁴⁶, Старокосянтинові (1603 р.) – 12 крамниць і 31 „місце” торговців⁴⁷. У містах і містечках діяли і спеціалізовані крамниці. Приміром, у Києві (1571 р.) було 49 крамниць з продажу хліба, 21 – риби⁴⁸, у Яворові (1627 р.) було 16 крамниць взуття⁴⁹, Дрогобичі (середина XVII ст.) – 12⁵⁰, Глинянах (1628 р.) – 10 крамниць взуття, 10 – хлібних виробів, 4 – м'ясних (їх часто називали „ятками”) ⁵¹, Галичі (1572 р.) – 10⁵², у Кам'янці-Подільському (1570 р.) – 9 (в 1565 р. тут було дев'ять сукнарів „які дорогі сукна продають”, 14 – дешеві сукна)⁵³⁻⁵⁴, Яворові (1627 р.) – 16 крамниць взуття⁵⁴. Хлібні, м'ясні та рибні крамниці були в Білій Церкві (1632 р.)⁵⁵. Були тут крамниці дорогого посуду, ювелірних виробів, зброї тощо⁵⁶.

У містах і містечках досить широко була розвинута торгівля різноманітними напоями (горілка, пиво, мед), які продавались у корчмах і шинках. Наприклад, у середині XVI ст. у Луцьку було 68 шинків, Києві – 58 корчем, Вінниці – 42, Меджибожі – 20 шинків⁵⁷, Богуславі (1622 р.) – 15 корчем, 1630 р. у Славуті – 10, Шепетівці – 7, Локачах – 4⁵⁸. Жвава торгівля напоями була у Турійську, Боровому Гощі, Івниці⁵⁹. Збереглися окремі відомості про розміри торгівлі горілкою і пивом. Наприклад, протягом дев'яти місяців 1629 р. у Полонному і Баранівці було продано 7250 кварт (1 кварта прибіл. 1 л.) горілки, Острополі – 5060, Луцьку – 320 бочок (1 бочка – 492 л) пива, Володимирі-Волинському – 143 бочки; за перше півріччя цього ж року у Любарі продано 100 кварт горілки, Кременці – 149 бочок пива⁶⁰ і т. п.

З розвитком внутрішніх торгових зв'язків у першій половині XVII ст., незважаючи на несприят-

ливі умови іноземного поневолення, відбувається поступове злиття місцевих ринків в один внутрішній національний ринок України. Так, прикарпатська сіль продавалась по всій Україні. Зокрема, як свідчать матеріали її постачали через Луцьк, Полонне, Кременець, Володимир-Волинський (цих торговців часто називали коломиїцями), а причорноморська сіль розповсюджувалась у центральних та південних районах країни (цих торговців-перевізників називали прасолами, яких, очевидно, вже у першій половині XVII ст. називали чумаками). Волинське, галицьке і подільське зерно збувалося на Київщині та низов'ях Дніпра, гончарні вироби міст і містечок Полтавщини знаходили широкий попит у інших районах Лівобережжя та Правобережжя. Вовняними виробами ремісників Поділля (рядна, одяг, спідниці, пояси, запаски і т.п.) торгували в містах Подніпров'я. Селітра, виготовлена на Переяславщині, знаходила попит у Києві та інших містах Правобережжя й Західної України. Купці Києва доставляли до Львова і інші західноукраїнські міста рибу різних сортів, хутро, східні товари. Львівські купці возили різні сорти сукна в Київ, Кам'янець-Подільський, Ярослав, Снятин, Луцьк. Кам'янець-подільські купці привозили до Львова та інших міст віск, шкури, а звідти вивозили сукна, полотно, олово, серпи, плужне залізо; в Луцьк приганяли худобу, а там закупляли полотно, хутро та інші вироби. Бродські купці поставляли в Київ вино, шапки – в Бар, цвяхи – до Самбора. Лісоматеріали Полісся: колоди, дошки, клепки, бочки, а також дьоготь, живиця, смоли знаходили широкий попит у різних регіонах українських земель. Продукція залізоторних промислів Чернігівщини та Північної Київщини були широко відомі в містах Поділля та Західної України. По всій Україні були відомі гончарні вироби м. Потелича, прикарпатські смушки і килими, „шаргородський аніс“, „фастовський папір“, „уманський поташ“ і т.п.⁶¹

Як бачимо, внаслідок поживлення економіки міст і містечок України, посилення товарно-грошових відносин торговельні зв'язки охоплюють все більшу територію, поборювалась стара феодальна замкнутість, і українські землі поступово перетворювались в єдине економічне ціле. Це було прогресивним явищем в економічному житті України досліджуваного періоду.

Міста України згадуваного періоду були також важливими її центрами зовнішньої торгівлі. Це питання спеціального дослідження.

Підсумовуючи вивчення розвитку та стану міської внутрішньої торгівлі досліджуваного періоду в Україні, слід особливо наголосити, що економічне поживлення тут було б значно успішнішим, вагомішим, коли б не стояли на перешкоді важкі негативні явища, а саме: поневолення шляхетською Польщею, принизливий соціально-економічний та національно-релігійний гніт, живучі серед-

ньовічні канони свавілля магнатів і шляхти, закоренілі феодально-кріпосницькі відносини і, нарешті, особливо важливе – відсутність власної державності. Це питання також потребує спеціального дослідження.

¹ Очерки истории города Чернигова 907-1907. – Чернигов, 1908. – С.247; 61. Golinska Z. Miasta i cechy w dawnej Polsce. – Warszawa, 1906. – S.163, 295.

² Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К., 1961. – Т.7. – С.375.

³ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К., 1964. – Т.21. – С.158.

⁴ Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959; Голобуцкий В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970; Голобуцкий В.О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970; Гурник М.І. Соціально-економічний розвиток міст і містечок Галицької землі в другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2002; Ісаєвич Я.Д. З історії Дрогобича XVI-XVII ст. // Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР. – К., 1961; Кісь Я.П. З історії торговельних зв'язків України в XVI – першій половині XVII ст. // Історичні дослідження Вітчизняної історії. – К., 1982. – Вип.2; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963; Крип'якевич І.П. Історія України. Вид. 2-е, перер. і доп. – Львів, 1990; Він же. Картини з історії Жовкви // З минулого Жовкви. – Жовква, 1930; Він же. Коротка історія Зборова до початку XIX ст. – Львів, 1929; История Украинской ССР: В 10-ти т. – К., 1982. – Т.2. – С.310-322; Чунтулов В.Т. История народного хозяйства СССР: Дооктябрьский период. – К., 1964; Шамрай С. Місто Васильків (IX-XVIII ст.). – К., 1929; Швидько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI- XVIII вв. – Днепропетровск, 1979; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.

⁵ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1844-1845. – Т.2. – Cz.1-2; Bauer J. Z przeszłości osiedli województwa tarnopolskiego. – Tarnopol, 1937. – Cz.1; Bystron J. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVII. – Warszawa, 19324; Wagner W. Handel dawno-lecia Jarosławia //Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego kola historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. – Lwów, 1920; Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590-1648. – Opole, 1963; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa-Kraków, 1903; Kutrzeba S. Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich. – Kraków, 1903; Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberniji podolskiej. – Wilno, 1822. – Т.2; Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1890. – Т.1; Id. Zycie polskie w dawnych wiekach (wiek XVI-XVII). – Lwów, 1907; Charewiczowa L. Dzieje miasta Złoczowa. – Złoczów, 1929.

⁶ Історія Української РСР: В 8-ми т., 10 кн. – К., 1979. – Т.1. – Кн.2. – С.180-186; История Украинской ССР: В 10-ти т. – К., 1982. – Т.2. – С.285-288; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 pp.) – К., 1975; Він же. Міста України в пері-

од феодалізму (До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI – першій половині XVII ст.). – Чернівці, 1971.

⁷ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т.19 – С.64-65; Історія міст і сіл Української РСР (далі – ІМІСУ). Житомирська область. – К., 1973. – С.461; История Украинской ССР. – Т.2. – С.316; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.27.

⁸ Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.27; Hornowa E. Op. cit. – S. 166.

⁹ Баранович А.И. Вказ. пр. – С.144; ІМІСУ. Хмельницька область. – К., 1971. – С.264.

¹⁰ История Украинской ССР. – Т.2. – С.314.

¹¹ Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.27.

¹² Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach... – S.114.

¹³ Архив Юго-Западной России (далі – АрхивЮЗР): В 35-ти т. 8-ми ч. – К.; 1861. – Т.1. – Ч.2. – С.504-510.

¹⁴ Баранович А.И. Вказ. пр. – С.150; 46. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.27.

¹⁵ Історія Української РСР. – Т.1. – Кн.2. – С.170.

¹⁶ История Киева: В 4-х т. – К., 1982. – Т.1. – С.267.

¹⁷ Гурик М.І. Вказ. пр. – С.15.

¹⁸ Крип'якевич І.П. Історія України. – С.133; Sprawy i żeczny ukraińskie. – Lwów, 1914. – S.71, 68, 98; Łoziński W. Prawem i lewem... – S.98.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.КМФ 21. – Оп.1. – Спр.55. – Арк. 83; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису(далі – НБУ.ІР). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1368. – Арк.1-1 зв.; ІМІСУ. Житомирська область. – С.461; Bauer J. Op. cit. – S.43; Hornowa E. Op. cit. – S.168; Stecki T. Miasto Równe. Kartki z kroniki Wołynia. – Warszawa, 1880. – S.16; Id. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S.21.

²⁰ ЦДІАУК. – Ф.КМФ 21. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.19; Там само. – Ф.25. – Спр.20693. – Арк. 1; НБУ.ІР. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1368. – Арк.4; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: В 15-ти т. – СПб., 1878. – Т.10. – Док.13. – С.638; Архив ЮЗР. – Т.2. – Ч.7. – Док.12. – С.135; Там само. – Т.6. – Ч.1. – Док.24. – С.415; Archiwum miasta Drohobycza. – Drohobycz, 1907. – Dł.44. – S.128-130; Źródła do dziejów polskich. – Wilno, 1877. – Т.2. – S.414; ІМІСУ. Житомирська область. – С.87, 493, 527; ІМІСУ. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С.255; ІМІСУ. Київська область. – К., 1971. – С.150, 184, 247, 654; ІМІСУ. Львівська область. – К., 1968. – С.56, 441, 723, 757; ІМІСУ. Тернопільська область. – К., 1973. – С.101, 175, 369, 558; ІМІСУ. Хмельницька область. – С.66, 134; Історія Української РСР. – Т.1. – Кн.2. – С.180; Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму... – С.45, 51, 201; Він же. Визвольна боротьба трудового населення... – С.29; Чунтулов В.Т. Вказ. пр. – С.61; Шамрай С. Вказ. пр. – С.39; Шевченко Ф.П. Вказ. пр. – С.405-406; Baliński M., Lipiński T. Op. cit. – Т.2. – Cz.1. – S.529, 546; Ibid. – Т.2. – Cz.2. – S.563, 577, 599, 643, 712-713, 721-722, 737, 850, 985, 1005, 1016; Charewiczowa L. Op. cit. – S.116; Hornowa E. Op. cit. – S.168; Jabłonowski A. Pisma. – Warszawa, 1910. – Т.2. – S.109; Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1882. – Т.3. – S.424; Ibid. – Warszawa, 1883. – Т.4. – S.778; Ibid. – Warszawa, 1888. – Т.9. – S.354-355.

²¹ ЦДІАУК. – Ф.КМФ 21. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.279; Голобуцький В.О. – Вказ. пр. – С.156; ІМІСУ.

Волинська область. – К., 1970. – С. 55; ІМІСУ. Тернопільська область. – С.130, 206; Історія Української РСР. – Т.1. – Кн.2. – С.180; Крип'якевич І.П. Коротка історія Зборова... – С.18; Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму... – С.100; Очерки истории города Чернигова... – С.18; Чунтулов В.Т. Вказ. пр. – S. 61; Baliński M., Lipiński T. Op. cit. – Т.2. – Cz.1. – S.496; Ibid. – Т.2. – Cz.2. – S.596, 602, 655, 715, 824, 833, 886, 961, 987, 1009, 1034, 1055; Stepczyński M. Okolice Galicji. – Lwów, 1847. – S.47; Wagner W. Op. cit. – S.127.

²² ІМІСУ. Житомирська область. – С.357; ІМІСУ. Львівська область. – С.263; ІМІСУ. Ровенська область. – К., 1973. – С.180; ІМІСУ. Хмельницька область. – С.180; Історія Української РСР. – Т.1. – Кн.2. – С.180; Baliński M., Lipiński T. Op. cit. – Т.2. – Cz.2. – S.991, 996, 1025, 1049; Hornowa E. Op. cit. – S.168.

²³ Kronika miasta Sambora. – Sambor, 1891. – S.27; ІМІСУ. Волинська область. – К., 1970. – С.181; ІМІСУ. Львівська область. – С.642; Історія Української РСР. – Т.1. – Кн.2. – С.180; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.28; Słownik geograficzny... – Т.10. – S.233.

²⁴ ІМІСУ. Житомирська область. – С.87; ІМІСУ. Львівська область. – С.56, 642, 723; ІМІСУ. Тернопільська область. – С.238; Очерки истории города Чернигова... – С.18; Baliński M., Lipiński T. Op. cit. – S.529; Ibid. – Т.2. – Cz.2. – S.596, 869.

²⁵ Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.28.

²⁶ Кісь Я.П. Вказ. пр. – С.98; Крип'якевич І.П. Картини з історії Жовкви... – С.8.

²⁷ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – Вып.4 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1898. – Кн.4. – С.184.

²⁸ ЦДІАУК. – Ф.КМФ 25. – С.98; История Киева. – Т.1. – С.269; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.28.

²⁹ Гульдман В.К. пам'ятники старины в Подоліи. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. – Каменем-Подольский, 1901. – С.98; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.28.

³⁰ Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.; Кембридж (Мас.), 1990. – С. 28; Гульдман В.К. Вказ. пр. – С.43-44; История Киева. – Т.1. – С.268; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.29.

³¹ Zbiór pomników historycznych o dawnej Polsce. – Lipsk, 1839. – Т.3. – S.242; Голобуцький В.О. – Вказ. пр. – С.98; История Киева. – Т.1. – С.268; ІМІСУ. Львівська область. – С.56.

³² ІМІСУ. Сумська область. – К., 1973. – С.484.

³³ Голобуцький В.О. – Вказ. пр. – С.98; Волинська область. – С.55; Kardaszewicz S. Op. cit. S.109-110.

³⁴ ЦДІАУК. – Ф.КМФ.25. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.785-786 зв.; Голобуцький В.О. Вказ. пр. – С.98-101; Історія Української РСР. – Т.1. – Кн.2. – С.180; Bystroń J. Op. cit. – S.44-45; Charewiczowa L. Handel średniowiecznego Lwowa... – S.52; Golinska Z. Op. cit. – S.50; Kutrzeba S. Op. cit. – S.132; Marczyński W. Op. cit. – Т.2. – S.162; Wagner W. Op. cit. – S.130.

³⁵ Цит. за кн.: Голобуцький В.О. Вказ. пр. – С.99-100.

³⁶ Боплан Г. Вказ. пр. – С.28.

³⁷ Łoziński W. Prawem i lewem... – Т.1. – С.98.

³⁸ Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.29.

³⁹ Sprawy i żeczny ukraińskie. – Lwów, 1914. – С.71.

⁴⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной и Западной России. – К., 1890. – Вып.1. – Док.8. – С.42.

⁴¹ Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму... – С.29.

⁴² ІМІСУ. Волинська область. – С.55; 56. Baliński M. Lipiński T. Op. cit. – Т.2. – Cz.2. – С.941, 1416.

⁴³ Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму... – С.22.

⁴⁴ Архив ЮЗР. – К., 1890. – Т.2. – Ч.7. – Док.25. – С.414.

⁴⁵ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław, 1964. – С.145-146.

⁴⁶ Jabłonowski A. Op. cit. – Warszawa, 1911 – Т.3. – С. 32.

⁴⁷ ІМІСУ. Хмельницька область. – С.489.

⁴⁸ История Киева. – Т.1. – С.268.

⁴⁹ Історія Української РСР. – Т.1. – Кн.2. – С.181; 56. Baliński M., Lipiński T. Op. cit. – Т.2. – Cz.2. – С.565.

⁵⁰ ІМІСУ. Львівська область. – С.263;

⁵¹ Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.29; Horn M. Op. cit. – С.146.

⁵² Zabytki dziejowe. – Lwów, 1936. – Т. 4. – Zesz. 2. – №.94; Słownik geograficzny... – Т.10. – С.232.

⁵³ Голобуцький В.О. Вказ. пр. – С.98; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.29; Baliński M., Lipiński T. Op. cit. – Т.2. – Cz.2. – С.941, 1416.

⁵⁴ Історія Української РСР. – Т.1. – Кн.2. – С.181; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.29.

⁵⁵ ЦДІАУК. – Ф.КМФ 21. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.161.

⁵⁶ Історія Української РСР – Т.1. – Кн.2. – С.181.

⁵⁷ Zródła do dziejów polskich. – Т.2. – С.480; Голобуцький В.О. Вказ. пр. – С.99; История Киева. – Т.1. – С.262; ІМІСУ. Хмельницька область. – С.410, 98; Jabłonowski A. Op. cit. – Т.3. – С.269.

⁵⁸ Баранович А.И. Вказ. пр. – С.149; ІМІСУ. Київська область. – С.15; ІМІСУ. Хмельницька область. – С.461.

⁵⁹ Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму... – С.23, 101, 102.

⁶⁰ Баранович А.И. Вказ. пр. – С.148-149.

⁶¹ Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.: 36. документів (1639-1648 рр.). – К., 1946. – Док.29. – С.70; Гурик М.І. Вказ. пр. – С.9; Гуслистий К.Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і першій половині XVII століття (60-ті роки XVI ст. – 30-ті роки XVII століття) // Нариси з історії України. – К., 1941. – Вип.3. – С. 19; История Киева – Т.1. – С.268; ІМІСУ. Київська область. – С.499; История Украинской ССР. – Т.2. – С.311, 314; Компан О.С. Вказ. пр. – С.323-324; Крип'якевич І.П. Коротка історія Зборова... – С.30; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення... – С.30; Сецинский Е.О. Город Каменец-Подольский. – К., 1895. – С.227-228; Jabłonowski A. Op. cit. – Т.2. – С.261, 265-266; Łoziński W. Prawem i lewem... – Т.1. – С.106-109.

Summary

*Pavlo Mykhailyna
(Chernivtsi)*

Ukraine Cities and Towns as Trade Centers (in late 16th – early 17th centuries)

The article deals with the condition of the domestic trade in the cities and towns of Ukraine in the second half of the 16th century and the first part of the 17th century.

УДК: 94(477) „1700/1742”:32

*Галина Яценюк
(Чернівці)*

БАТУРИНСЬКА ТРАГЕДІЯ (ДО 300-ЛІТТЯ З ДНЯ ЗНИЩЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ)

В даній статті розкриваються причини та наслідки знищення Батурина. Подано аналіз військових та політичних дій російського уряду під час руйнування міста.

Ключові слова: козаки, гетьман, І.Мазепа, Карл XII, Петро І.

Події, які відбулися в Україні протягом осені 1708 р., призвели до величезних людських та матеріальних втрат.

Однією з наймасштабніших трагедій того часу стало знищення гетьманської столиці – міста Батурина. Причиною цього послужила відмова гетьмана Івана Мазепи від протекторату російського царя Петра І та його офіційний перехід на бік шведського короля Карла XII. На такі дії гетьмана підштовхнув сам цар. В 1700 р. Петро І розпочав Північну війну проти Швеції за вихід до Балтійського моря. Одразу ж втягнув у неї і Україну. Козаки змушені були воювати на чужій території та відстоювати чужі їм інтереси. Мало того, Петро І мав на меті перетворити козацькі полки в драгунські. Ці та ряд інших причин змусили гетьмана задуматися над зміною політичної орієнтації. До всіх політичних подій додався й той факт, що на початку осені 1708 р. Карл XII зі своїм військом вступив в Україну.

16 жовтня гетьман залишив с. Салтикову Дівичю і вирушив назустріч Карлу XII. Перед від'їздом він встиг ще дати прощальну аудієнцію московським посланцям – дворянину Феодосію Дурову і піддядьому Михайлу Второву. Після цього гетьман прибув до Борзни, щоб бути ближче до Батурина на час приходу короля. Там, як пише у листі до митрополита С. Яворського П.Орлик, гетьман Іван Мазепа зібрав до себе своїх довірених полковників і старшин та розповів їм про свої плани. Про нараду гетьмана зі своїми старшинами пише і словацький хроніст Данієль Крман у

„Подорожньому щоденнику”: „Скликавши, між тим, приблизно тридцять надійних полковників, він (Мазепа) у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їх вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати обіцяну козакам плату, відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козаків приєднані з Воронинського воєводства. Навпаки, від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карло ретельно дотримує своє королівське слово...”¹. Тоді запитав їхньої згоди, чи посилати йому свого посланця до Карла XII у справі його протекції над Україною. На його питання всі присутні відповіли „так”. Тому після цього гетьман України закликав свого управителя Івана Бистрицького і доручив йому відправитись з посланцем до шведського короля². Лист був написаний двома мовами – латинською і німецькою, але гетьман його не підписав і печатку теж не ставив. На нашу думку, він робив це для того, щоб якщо раптом цей лист попав би в руки Петру I, то останній не зміг би довести, що це послання від Мазепи. Бистрицький прибув до табору Карла XII, який на той час перебував у с. Понурівці, 18 жовтня. Він звернувся до короля з проханням від українського гетьмана про шведську протекцію для України і з його порадою королеві йти на Новгород-Сіверський, щоб заволодіти лінією Десни, з’єднати обидва війська та додати досить провіанту для шведської армії.

В цей час Петро I наказав Мазепі вислати йому на допомогу козацьке військо: одну групу з 4 тис. кінноти в Польщу, а другу таку ж саму – в Литву. А сам гетьман мав 20 жовтня прибути на нараду до царя. Гетьман, щоб не їхати, прикинувся тяжко хворим, тому до Петра I поїхав його племінник А. Войнаровський. На нараді був присутній і О. Меншиков, який радив при відступі перед шведами полишати „спалену землю”. А. Войнаровський заперечив, чим викликав гнів царя, і, за словами С. Зеркаля, Петро навіть хотів його вбити, але А. Войнаровський врятувався втечею. Прибув Войнаровський до Мазепи 23 жовтня і повідомив, що наступного дня туди прибуде Меншиков³.

Дізнавшись про перехід Мазепи на бік Карла XII, Петро I 27 жовтня видав маніфест до українського народу, а також надіслав персональні запрошення до козацьких полковників, яким обіцяно було царську ласку і різні нагороди. Так, звертаючись до чернігівського полковника, цар наказував: „щоб з’їжджались полковники в Глухів на нараду з приводу зради Мазепи та для вибору нового гетьмана ..., обнадіюємо вас при тому нашою милістю”⁴. У зверненні до полтавського полковника говорилося: „Повідомляємо Вам, що гетьман Мазепа забув страх Божий і переїхав до короля швед-

ського. Тому ми вислали укази до старшини і полковників, щоб вони збиралися на нараду, бажаємо, щоб і ви були”, – закінчувалося звернення так, як і попереднє⁵. Такі укази, які стосувалися „зради” Мазепи, були відправлені майже у всі полки.

Поки цар віддавав накази, спрямовані на знищення планів Мазепи, гетьман у супроводі всіх членів уряду, кількох полковників та старшини з невеличким військом 28 жовтня прибув до штаб-квартири Карла XII, у с. Горках, де відбулася їх перша зустріч.

Одночасно цар наказав знищити гетьманську столицю Батурин.

„Хворий” гетьман передчуваючи гнів царя, напередодні від’їзду побував у Батурині, щоб дати останні поради, суть яких полягала в тому, що козаки мають боронити Батурин від російської армії. Старшими тут було залишено таких козацьких полковників, як Чечель, Покотило, Денисенко, Максименко та німецького шляхтича Кенігсена, який добре володів артилерійською справою. У Батурині залишились 4 сердюцькі полки – разом 3 тис. чол. Їм було наказано боронити столицю від росіян і триматися там до повернення гетьмана з шведським військом. Незважаючи ні на що, наказ гетьмана триматися до кінця був виконаний! Ні залякування О. Меншикова й Д. Голіцина, які підійшли до Батурина з 10-тисячним військом, ні письмовий наказ царя Чечелеві, ні слабкість Батуринських укріплень не вплинули на оборонців міста. Всі вони як старшина, так простої козаки одноголосно відповідали, що без гетьмана росіян в місто не впускають.

1 листопада вранці розпочались воєнні дії. Оборонці Батурина почали стріляти з гармат і запалили навколо міста рів. На нову пропозицію здатися батуринці відповіли: „Ми тут загинемо, а росіян в місто не впустимо”. В ніч на 2 листопада московське військо пішло в наступ і після двогодинного бою внаслідок зради, зокрема прилуцького полкового обозного Івана Носа, заволоділо Батурином. Основна частина російського війська розпочала рано-вранці 2 листопада удаваний штурм, а тим часом окремих загін, пробравшись через потайний хід, вдарив на оборонців зсередини. В результаті цієї атаки, козаки були захоплені зненацька, – інформував статс-секретаря Бойля англійський посол Чарльз Вітворт. Піднятий по тривозі Ф. Кенігсек, ще не встиг розставити своїх людей у належному порядку і був тяжко поранений.

Одним з найважливіших питань для зрозуміння масштабу трагедії та вивчення страшної події в житті всієї України залишається питання: скільки городян, захисників загинуло при спаленні-взятті Батурина?

Щоб дати аргументовану відповідь на це питання, потрібно в першу чергу знати:

– ймовірну чисельність мешканців гетьманської столиці у 1708 році;

- кількісний склад захисників фортеці;
- кількість населення, військовиків, яким вдалось уникнути розправи.

Досить детально вивченням цієї проблеми займався історик С.Павленко. В основному він спирається на перепис населення 1666 р. та порівняльну кількісну характеристику міст та містечок тогочасної Гетьманщини. Дослідник вважає, що саме за переписними книгами 1666 року можна вирахувати кількість міщан. Так, переписувачі записували тільки чоловіків (голів родин), отже, разом з дружинами їх налічувалось 730 (365х2) осіб. У переписі зазначається, що у 365 дворах проживає „детей и братви и племянников шестьсот семдесят девять человек”. Таким чином міщанські родини Батурина налічували разом 1409 осіб. Це, в середньому, по 3,86 чоловіка на сім'ю. Козацькі родини, очевидно, мали подібний склад. Отже, множимо їхні 460 дворів на середній показник насиченості родин (3,86) і отримуємо кількість козацького населення міста – 1776 чоловік. Разом у Батурині у 1666 році проживало 3175 мешканців⁶. Зрозуміло, людей могло бути і більше, і менше. Але загальною цією цифрою відповідає реаліям доби.

Протягом 40 років існування гетьманської столиці відбувалися якісні зміни у складі її населення. Три щорічні великі ярмарки у Батурині сприяли розвиткові ремісництва, купецького прощарку. Так, якщо у 1666 році тут було 12 млинів (найбільше в Україні після Остра і Києва), то вже 1708 року – 30. Наприкінці XVIII століття гетьманська столиця стала одним із центрів золотарства та ювелірного виробництва.

Таким чином, згідно з підрахунками С.Павленка, населення міста за всіма ознаками на початок XVIII століття максимально зросло до 7-8 тисяч.

Зрозуміло, що дуже великого механічного приросту мешканців гетьманської столиці не могло бути: причиною цього були втрати козаків під час постійних військових походів, подальше розселення батуринців по нових хуторах, слободах. Та й землеволодіння під Батурином мали сталий характер, великі ж сім'ї не забезпечували всіх членів родини належними засобами прожиття. С.Павленко припускає, що після погрому міста в кожній родині врятувалося в середньому по три особи і це становило 1233 батуринці. Тож підсумкова цифра втрат все одно вражаюча – 5800-6700 жителів⁷.

Крім батуринців, які стали основними жертвами погрому, у гетьманській столиці їхню долю розділили й мешканці найближчих сіл. Налякані чутками про тактику „випаленої землі” російських військ, люди сім'ями знімалися з насиджених місць і шукали захисту за стінами фортеці. Про те, що подібне справді відбувалося, свідчить заспокійливе звернення фельдмаршала Б. Шереметева напередодні спалення Батурина до українського народу, суть якого зводилась того, щоб жителі міст і сіл,

через які буде йти царська армія, не втікали, оскільки їхні населені пункти ніхто нищити не буде. Та, налякані звістками, що мали реальну основу, люди не вірили цим запевненням. Населення шукало шляхів для порятунку від війни, що наближалася. Йому імпонувала тверда позиція командування Батуринської фортеці щодо недопущення паліїв. Захист свого життя люди довірили великому військовому гарнізону. Лише підступна зрада обернулася для них непоправною трагедією. Частині захисників і городян вдалося прорватися з кривавого пекла і вціліти. З початком небезпечно-го розвитку подій таємно покинули гетьманську столицю дружини Кочубея та Іскри, яких утримували в одній із хат на Гончарівці під наглядом, щоб вони не змогли попередити царя про рішення Мазепи.

Щодо складу та кількості військових, які обороняли Батурин, теж немає однозначної думки. Згідно зі свідченнями спійманого канцеляриста Олександра Дубяги, в Батурині перебувало 4 сердюцькі полки Чечеля, Покотила, Денисова та Максимова, а також козаки городових полків, зокрема, Миргородського, Прилуцького, Лубенського. У сердюцьких полках налічувалося від 600 до 800 військовиків. У похідному варіанті городові козацькі полки під час Північної війни мали в середньому по 1500 козаків, тобто мобілізувалися не всі ті, хто був занесений в реєстр як козак. Таким чином, у трьох полках – Миргородському, Лубенському і Прилуцькому, які стали на захист Батурина, разом максимально налічувалось 4500 чоловік. Отже, військовий гарнізон 1 листопада 1708 р. мав приблизно 7,5-8 тисяч військовиків⁸. Саме вони прийняли на себе нічний удар наступаючої піхоти О.Меншикова.

Відчайдушно оборонялись захоплені зненацька сердюки. Після двогодинного бою лише невелика їхня частина ціною значних втрат прорвалася крізь щільно стиснуте кільце оточення. Вдалося втекти у сусідній Обмачів і Дмитрові Чечелю. Із фортеці він вийшов, певно, потайною вилазкою і змушений був, криючись, перебиратися Сеймом чи перебувати у воді рову. Знесилений, він ледь добрався до свого родича. Однак той його видав російським військовим, а ті за наказом О.Меншикова колесували його у Глухові. Спійманого Ф.Кенігсека, який помер від ран дорогою, спочатку колесували в Конотопі, а потім його голову з виколотими очима посадила на палю в Сумах.

Після спалення Батурина три російські полки зайняли Ніжин. Частина московської кінноти була спрямована через Прилуки до Миргорода. Там же став сильний гарнізон. У всіх містах і містечках, зайнятих російською армією, які були без мазепинців, вивішували царські укази до українського народу, а поряд для страху ставили голови на палях полонених сердюків і козаків, взятих у гетьманській столиці.

Отже, підсумовуючи вищенаведені цифрові дані, можна зробити такий висновок: жертвами погрому 2 листопада 1708 року у Батурині стали 6-7,5 тисячі мирних громадян, 5-6,5 тисячі військовиків, а разом 11-14 тисяч батуринців, сердюків, козаків.

Окрім людських втрат, Батурин зазнав і величезної матеріальної шкоди. Столиця Гетьманщини з усіма державними установами, з гетьманськими палацом і церквами, які збудував Іван Мазепа, разом з його улюбленою бібліотекою та колекцією зброї, якої не було більше в Європі, з усім тим, що гетьман збирав за 20 років правління, було знищено або вивезено до Москви.

Батуринська трагедія показала справжнє ставлення російського уряду до України. Адже велика кількість людей загинула від рук російських воєнків. Багато потонуло в Сеймі, які намагались врятуватись втечею через річку, але лід був недостатньо міцний. Решта згоріли в своїх будинках та церквах. Російські війська не зважали ні на дітей ні, на старих людей, всіх, хто попадався на їх шляху, вони вбивали, рубали, палили. Особливо жорстко катували тих, хто хоч якимись чином був пов'язаний з Мазепою чи його прихильниками.

Буквально за три дні Батурин був знищений повністю. Вся генеральна артилерія (70 гармат), військові запаси, чималий державний і гетьманський скарб, державні клейноди та архіви дісталися росіянам. Керманичі оборони Батурина стали жертвами московської помсти. Чечель, Нестеренко та інші українські старшини були страчені в Глухові. Важкопоранений Кенігсек помер по дорозі, й кара була виконана на трупі.

Гетьман не встиг допомогти жителям Батурина, бо сюди він повернувся тільки 8 листопада 1708 р.

Однак Петро I не зупинився на знищенні Батурина, це був тільки початок. За наказом царя Мазепі було оголошено анафему й одразу обрано нового гетьмана. Ним став фактично призначений І.Скоропадський. На території України почали сконцентровуватись основні сили російської армії. В таких містах, як Глухів і Лебедин була розміщена судова канцелярія Росії, куди звозили всіх, хто мав хоч якусь причетність до гетьмана Мазепи та його послідовників. Там їх піддавали допитам і тортурам, щоб дізнатись про плани Мазепи та залякати народ. Всі ці події настільки налякали український народ, що він боявся навіть у чомусь перечити ставленикам Петра I. Дійшло й до того, що в лавах мазепинських військ почалося дезертирство.

Одночасно з цим почалась так звана „війна маніфестів”, до українського народу зверталися одночасно три правителі: український гетьман Іван Мазепа, шведський король Карл XII та російський цар Петро I. Цар в основному акцентував свою увагу на двох моментах: перше – це те,

що „...гетьман Мазепа забув страх перед Богом та дану нам, великому государеві, клятву, скріплену цілуванням хреста, і перейшов на бік ворога нашого, шведського короля, домовившись спочатку з посадженим шведами на польський трон мало-російську землю уярмити по старому під польське володіння”, й друге – що гетьмана має намір „церкви Божі й славні монастирі віддати в Унію (католицизм)”⁹, а також що Карл прагне віддати Україну Лещинському замість Курляндії, Жмундії й Лівонії, котрі Станіслав обіцяв відступити Швеції. У відповідь на це шведський король у своєму маніфесті заперечував, начебто він коли-небудь із польським королем домовлявся про завоювання України на користь Польщі. Король виразно пише у своєму маніфесті, що Мазепа, зустрівши його „чільними свого народу старшинами, покійно просив, щоби ми не виливали праведного гніву, від московського тиранства зачатого, на цей край і їх горожан, що остаючись під московським ярмом, швидше по неволі, аніж добровільно”¹⁰, були примушені воювати проти шведів. Тому Карл постановив „не тільки здержати все насильство від тих, що супокійно супроти нас і наших військ будуть поступати, але гетьмана, запорозьке військо й увесь український народ в нашу оборону прийняти”¹¹.

Гетьман України в своєму зверненні до народу пояснював: „Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного... Воюючи між собою, монархи, що наблизили театр війни до границь наших... подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія й Африка навряд чи коли спороджувала... Відомо ж бо, що колись були ми тими, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшли. Але ми тепер у них – яко притча во язиці...”¹². Дальше гетьман переконує, що умови договору, які він прагне підписати зі Швецією, вигідні для України: „Бачився я з обома воюючими королями, шведським і польським, і все вміння своє ужив, щоб переконати першого про протекцію і милість отчизні нашій од військових напастей та руйнації у майбутньому на неї навали... Поручитись за теє взялися найперші в Європі держави: Франція і Німеччина...”¹³. А на завершення додав: „Та що ж той за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає?! Такий народ нікчемністю своєю воістину подобиться тваринам нетямущим, усіма народами зневаженим”¹⁴. Однак сподівання гетьмана не справдилися, досить мала кількість козаків та простого люду підтримала дії Мазепи. Можливо, народ боявся кари Петра I, можливо, не розумів намірів гетьмана, а, можливо, дехто просто сумнівався, який шлях вибрати. Наприклад, жителі м.Мглин почали вести партизанську війну проти шведських військ та негативно ставились до планів Мазепи.

8 квітня 1709 р. до Мазепи у Великих Будищах приєдналися запорозькі козаки. В той же день було укладено остаточний договір зі шведським королем. Карл XII приймав Мазепу й Гордієнка з їх військами під свою опіку й зобов'язувався не миритися з Московією доти, поки Україна й Запорозжя не будуть зовсім і назавжди вільні від неї, а козаки повернуть собі давні права і привілеї. Король обіцяв під час перебування шведів в Україні розмішувати свої військові сили так, щоб вони своїм постоем не завдавали шкоди українцям. Зате українське населення міст і сіл, що досі ховалося по лісах і нападало на шведів, мало повернутися до своїх осель і доставляти шведському війську продукти харчування. Переказуючи загальний зміст цього договору, Нордберг зазначає, що він складався з чотирьох частин. Генеральний писар гетьмана Пилип Орлик подає шість пунктів шведсько-українського договору в своєму "Виводі прав України". Між текстами Орлика і Нордберга суттєвих суперечностей немає.

1. Карл XII зобов'язувався обороняти Україну й прилучені частини козацького краю та негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме цього потреба й коли цієї помочі проситимуть князь (гетьман) і Генеральна рада. Ці війська вступають в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій в Україні король довірить керування ними князеві (гетьманові) та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому король видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з колишньої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться – належало колись руському (тобто українському) народові, передається й задержиться при українському князівстві.

3. Український князь і Генеральна рада будуть панувати в краї згідно з правом, яким нумерувались досі на всьому просторі князівства і частин до них приєднаних.

4. Іванові Мазепі, законному князеві, ніяким робом не будуть перешкоджати у володінні цим князівством. Після його смерті буде забезпечена свобода для українських земель, згідно з її правами і давніми законами.

5. Що стосується герба і титулу українського князя, то не буде ніяких змін у досі прийнятих звичаях. Його Королівська Величність не зможе ніколи присвоїти собі того титулу ані того герба.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь (гетьман) і Генеральна рада передадуть королеві на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі зі своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч¹⁵.

Гетьман був далекоглядним політиком, оскільки цей договір – не просто угода між двома осо-

бами, а юридичний документ, умови якого і після смерті Мазепи мали залишатися в силі. Хоча про такий важливий момент, як кордони України з Польщею, тут не йшлося. Очевидно, шведський король залишив розв'язку польсько-українських відносин Лещинському та Мазепі. Останній не міг укладати з Карлом такого договору, оскільки зрадив би Лещинського, від якого чекав допомоги. З другого боку, не міг Мазепа говорити козакам про злуку України з Польщею, хоча б у вигляді великого князівства. В Україні б цього не зрозуміли. Зате ясно висловлена в договорі мета шведсько-українського договору: повне визволення України з-під московської влади та повернення давніх козацьких прав і привілеїв. Саме цей пункт договору й заспокоював козаків-мазепинців, бо вони сподівались відновити козацьку державу Богдана Хмельницького.

Багато хто з учених-істориків радянської доби, та й дехто сьогодні, вважають, що Мазепа здійснив союз з Карлом XII через власну користь. Але ми можемо навести ряд аргументів, які засвідчують протилежне: по-перше, Іван Мазепа на час підписання українсько-шведського договору був людиною вже досить похилого віку, а по-друге – бездітний вдівець. Тому у випадку успіху він не зміг би скористатись плодами своєї „зради”. Можливо, він міг би працювати для близьких родичів, оскільки ще в той час побутувала думка, що гетьман хоче передати булаву своєму племіннику (сестринку) Андрію Войнаровському. Але відомо й те, що коли гетьман дізнався про ці чутки, то під час однієї з нарад мовив: „Цього не бажаю, вольно Вашим милостям кого хочете вибрати гетьманом. Якщо хто-небудь між вами на сьогодні може спасти вітчизну, я сам йому уступлю. Але, якщо на мене покладаєте цю почесність... тоді мусите мене слухати і виконувати мої накази”¹⁶.

¹ Крман Д. Подорожній щоденник // Жовтень. – 1988. – № 3. – С.89.

² Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світі фактів і в дзеркалі історій. – Торонто, 1957. – Кн.2. – С.75.

³ Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 роках (студія політично-адміністративних і соціально-економічних відносин в Україні в XVII-XVIII ст.). – Новий-Йорк: ЗДА, 1968. – С.168.

⁴ Цар Петро сповіщає чернігівського полковника про перехід Мазепи до шведського короля // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1909. – Т.92. – С.56.

⁵ Цар Петро сповіщає полтавського полковника про перехід Мазепи до шведського короля // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 92. – С.56.

⁶ Павленко С. Батуринська трагедія: факти й домишли // День. – 2007. – № 210 (1 грудня).

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Маніфест Петра I до українського народу про вступ в Україну шведського короля, 9 листопада 1708 р. //

Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – М., 1859. – Ч.2. – С.187-194.

¹⁰ Маніфест шведського короля Карла XII про прийняття Гетьмана І.Мазепи і всього українського народу під свій захист, 7 листопада 1708 р. // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – М., 1859. – Ч. 2. – С.206-212.

¹¹ Там само. – С.206-212.

¹² Сушинський Б. Гетьман Мазепа: повернення до Батуріна. – Одеса: Кирилиця, 2001. – С. 78

¹³ Там само. – С.79

¹⁴ Там само. – С.81-82.

¹⁵ Орлик. Вивід прав України /І.Борщак Стара Україна Львів. 1925 р. ст. 67. (час. І-ІІ.). – С.1-10.

¹⁶ Уманець Ф. Гетьмань Мазепа: историческая монография. – С-Петербург, 1897. – С.361.

Summary

*Halyna Yatsenyuk
(Chernivtsi)*

The Baturyn Tragedy (to the 300-year anniversary of the het'man capital's ruining)

The article reveals the reasons and consequences of Baturyn's ruining. The analysis of military and political actions of the Russian government during the ruining of the city is also given.

УДК:94(477)„191”:327

*Ігор Дацків
(Тернопіль)*

ДИПЛОМАТИЧНІ ВЗАЄМНИ ДИРЕКТОРІЇ УНР З АНТАНТОЮ ТА УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ПЕРЕГОВОРИ

У даній статті розглядаються проблеми зовнішньої політики Директорії УНР з урахуванням її міжнародного становища. Йдеться про захист своїх національних інтересів без потужної зовнішньої підтримки, а також орієнтація зовнішньої політики на Антанту, яка по суті звелась до стосунків із Францією.

Ключові слова: Україна, дипломатія, місія, Антанта, Франція, зовнішня політика, Директорія, міжнародні відносини, більшовизм, закордонні справи.

Національно-визвольні змагання українського народу 1917-1923 років посідають чільне місце в історії України. Доба Директорії УНР була ще однією спробою утворити незалежну державу під час бурхливих і трагічних подій зазначеного періоду. Ретельне вивчення та осмислення всього позитивного і негативного досвіду, як, втім, і попередніх спроб державотворення, може допомогти застрахувати українське суспільство від небажаних, навіть згубних помилок на сучасному етапі його існування.

Період Директорії УНР насичений важливими подіями, вирішальними для подальшої долі України. Він наочно показує, що здійснення важких кроків державотворення в умовах війни завжди призводить до викривлення і деформації попередніх планів та ідей. В умовах перманентної зовнішньої агресії проти України Директорія розв'язувала досить важливе питання, пов'язане з геополітичним місцем України. Тому вкрай необхідним для Директорії було вироблення оптимального зовнішньополітичного курсу, який забезпечив би як розвиток надбань української революції, так і незалежності УНР¹.

Першими історіографами національно-визвольних змагань були і керівники тієї доби, і учасники зазначених подій. Серед державних діячів, які зробили вагомий внесок у історичну науку, треба відзначити В.Винниченка², Д.Дорошенка³, І.Мазепу⁴, С.Петлюру⁵, М.Шаповала⁶ та інших. Незважаючи на певний суб'єктивізм, їхні праці є цікавим і важливим дослідницьким матеріалом, що подає загальний огляд подій того часу і, торкається проблем зовнішньополітичної орієнтації України, зокрема в добу Директорії.

У праці І.Мазепи „Україна в огні і бурі революції” в основному позитивно оцінюється зовнішня політика України в період Директорії. Він був головою українського уряду, а тому міг зсередини бачити усі зовнішньополітичні баталії. Цінний фактичний матеріал, аналіз міжнародної ситуації міститься в роботах українських представників на Паризькій мирній конференції М.Лозинського⁷, А.Марголіна⁸ та інших.

Серед представників української діаспори, заслуговує на увагу фундаментальна праця М.Стахів⁹, у якій йдеться про політичне життя Директорії від моменту приходу її до влади і аж до загибелі. Автор залучив широке коло як власних документів, так і матеріалів західних архівів. Також потрібно відзначити роботу П.Мірчука¹⁰.

Радянські дослідники М.Супруненко¹¹, А.Язькова¹², А.Лихолат¹³ також внесли свій вклад у вивчення цього періоду української історії. Однак, на відміну від попередніх учасників національно-визвольних змагань 1917-1923 років і багатьох істориків із діаспори, вони заперечували факт існування незалежної України.

Перші спроби здійснити історіографічний аналіз проблеми були зроблені лише сучасними українськими дослідниками. Автор історіографічного нарису „Здобута і втрачена незалежність” В.Капелюшний відзначає її як найскладнішу, яка вимагає комплексного вивчення „міжнародних відносин та зовнішньої політики окремих держав зокрема”¹⁴. У статті М.Стопчака „Дипломатична служба Директорії УНР: до історіографії проблеми” проаналізовано стан вивчення українськими дослідниками цього наукового і політичного питання, суперечливі положення формування „закордонної

політики протягом усього періоду діяльності Директорії¹⁵. У публікації М.Яцюка¹⁶, йдеться про формування Директорією УНР основних засад зовнішньої політики.

Від самого початку до кінця свого існування українська держава доби Директорії перебувала у надзвичайно складній геополітичній ситуації. Вона вела безперервну війну з більшовицькою Росією та її маріонетковим радянським утворенням на території України, восени 1919-го – з денікінською Добровольчою армією, знаходилася у жорсткому протистоянні з Польщею і Румунією та зазнавала негативного ставлення з боку країн Антанти. Після падіння Гетьманату, поразки у світовій війні Центральних держав, відтак виводу з України німецьких і австро-угорських військ вона лишилася без надійного захисту від агресії з боку Росії й опинилася у ворожому оточенні: на північному кордоні нависала Червона армія, на південному сході – армія Денікіна, яка не сприймала Директорію й вважала її військом більшовицьким, на заході претендували на українські землі Польща і Румунія, причому всі сили, крім більшовиків, користувалися підтримкою Антанти.

„Україна опинилася між молотом і ковадлом, – слушно відзначав її прем'єр-міністр І.Мазепа. – З одного боку наступала більшовицька Москва, а з другого проти України мобілізувалися сили „білої Росії“ за допомогою Антанти¹⁷.

Між тим, керівництво України – Директорія на чолі з Симоном Петлюрою та уряд І.Мазепа у заявах і деклараціях постійно наголошували, що молодша українська держава прагне миру і встановлення дружніх відносин з іншими країнами, бажає мати з ними дипломатичні та економічні зв'язки. Головні засади розбудови міжнародних стосунків були викладені вже 28 грудня 1918 р. у відомому зверненні політичного проводу республіки „До народів всього світу та їх правительств“, в якому зазначалося: „Директорія від імені Української Народної Республіки приносить братній привіт всім народам світу і їх урядам, і бажає жити в добрій, дружній згоді з ними. Всі міжнародні зобов'язання, всі вимоги міжнародного права являються обов'язковими для України, і спадщина бувшої Росії в міжнародних стосунках, пропорційно силам Українці, переходить до останньої. В момент свого визволення український народ, керуючись ідеалами всесвітнього братства народів... прямує до дружби та приязні зо всіма своїми близькими та далекими сусідами, опираючись на принцип самовизначення народів, висловлені президентом великої американської Республіки Вільсоном, звертається до народів всього світу та до їх Високих правительств з закликом до підтримки добросусідських, дружніх, приязних зносин з українським народом, Українською Народною Республікою, ...яка вже готова і зараз відповідно прийняти представників інших правительств і натомість послати своїх“. Звернення під-

писали члени Директорії на чолі з С.Петлюрою і В.Винниченком¹⁸.

Безумовно, ці декларації не відповідали реальній геополітичній ситуації, яка склалася восени 1918 р. і вимагала від України вчасно і чітко визначити зовнішньополітичні орієнтири. Країни Антанти і США, стосунки яких з Гетьманатом розпочали складатися досить обнадійливо і були обірвані повстанням Директорії, сприймали її насторожено й вважали Київ нездатним для використання у боротьбі з більшовиками. В свою чергу, восени 1918 р. більшовицький уряд Росії навіть не приховував підготовки до вторгнення в Україну, активно формував війська на її північному кордоні, які вичікували, коли німецькі війська будуть повертатися додому. Л.Троцький відверто заявляв, що Червона армія повинна зразу ж зайняти Україну до можливого приходу військ Антанти¹⁹.

Отже, розглядаючи проблеми зовнішньої політики Директорії УНР на першому (київському) етапі її існування з урахуванням її міжнародного становища, було очевидним, що Україна без потужної зовнішньої підтримки не могла захистити свою незалежність. Власне, це усвідомлювали і її провідники. Та, на жаль, серед них не було єдності й розуміння, що слід було вектор зовнішньої політики негайно перевести на країни Антанти, на чому наполягали С.Петлюра, О.Шульгин та вище військове керівництво в особі генерала О.Грекова, полковників Є.Коновальця, А.Мельника та інших. Проте досить впливове крило соціалістів на чолі з В.Винниченком, який фактично визначав зовнішню політику Директорії, вважало, що існував цілком реальний варіант порозумітися з радянською Росією шляхом взаємних поступок. Про це свідчила, зокрема, постанова 6-го зїзду УСДРП, яка вимагала від Директорії негайно вступити в переговори з радянським урядом України „у справі порозуміння, миру й добросусідських відносин“. Водночас проголошувалася „отверта й рішуча політика з державами Антанти в напрямі невтручання їх в українські справи“²⁰.

Аналізуючи геополітичну ситуацію в Європі наприкінці 1918 р. та причини невизначеності зовнішньополітичної орієнтації проводу України, Володимир Литвин слушно зауважує: „Члени Директорії перебували під впливом зовнішньополітичних масштабних змін, які супроводжували завершення світової війни. Їх можна було б визнати фейерверком революцій. До революції на теренах колишньої Російської імперії додалися революції в Німеччині та Австро-Угорщині. Для ліворадикально мислячих людей здавалось, що прийшов час всесвітньої революції (провісником якої були більшовики на чолі з Леніним. – Авт.). Для національно заангажованих сил це був момент творення національних держав. На національні квартири розпалась не лише Росія, а й клаптикова габсбурзька монархія. Для України першорядне значення

мало проголошення на території Східної Галичини Західноукраїнської Народної Республіки, а також відродження Речі Посполитої Другої. Становлення цих держав швидко переросло в українсько-польську війну на заході, тоді як на сході визирив черговий українсько-більшовицький конфлікт. Це вносило в проблему формування стратегії державотворення додаткові складнощі. Все говорило про те, що якогось осібного українського шляху в подібній ситуації не може бути. Тоді постала дилема вибору. Або шукати шляхи до союзу з Антантою, або порозуміння з більшовиками й чекати перемоги світової революції. Тим більше, що й Антанта й Радянська Росія в цей момент не випускала Україну з поля свого зору, зробили її об'єктом своїх міліарних планів²¹.

Такої ж точки зору щодо оцінки ситуації дотримується український історик з діаспори Орест Субтельний. Наголошуючи на шкідливому впливі відсутності єдності в керівництві УНР в проблемі міжнародної політики, він відзначає: „Конфлікт між фракціями поширився на царину зовнішніх стосунків. У грудні 1918 р. Антанта, й насамперед Франція, висадила в Одесі та інших чорноморських портах 60-тисячне військо. Цей несподіваний крок пояснювався рішенням західних держав-переможниць заблокувати поширення більшовизму. Вони мали намір надати безпосередньо військову підтримку антибільшовицьким силам Білої армії, що готувалася на Дону до війни за відновлення „єдиної та неподільної Росії“. Тим часом на півночі дедалі виразнішими ставали наміри більшовиків знову напасти на Україну. Зрозуміло, що Директорія не могла протистояти обом цим силам і тому була змушена порозумітися з якоюсь із них. Як і можна було очікувати, Винниченко зі своїми ліворадикальними товаришами схилився до союзу з Москвою, в той час як помірковані та армія наполягали на союзі з Антантою”²².

Проте вирішення проблеми порозуміння з тою чи іншою стороною не залежало від Директорії УНР. Про це свідчать перші спроби її дипломатичних місій, які виявилися невдалими внаслідок неузгоджених дій політичного проводу та низки причин об'єктивного характеру, головним чином – ставлення країн Антанти і більшовицької Росії до України як незалежної держави.

Розглядаючи ставлення Антанти до України, передусім слід відзначити, що після переможного закінчення світової війни провідну роль у формуванні зовнішньої політики альянтів зайняла Франція, яка зробила найбільш вагомий внесок у перемогу. Її позиція була вирішальною у ході Паризької мирної конференції, де вирішувалися долі народів і країн Європи, зокрема України. Незважаючи на започатковані ще Центральною Радою восени 1917 р. стосунки з Францією та спроби дипломатії Гетьманату їх розвинути й скріпити на основі загальних інтересів щодо боротьби з більшо-

вицькою Москвою та висловленого Павлом Скоропадським маніфесту про федерацію з білою Росією, Париж не виявляв бажання розвивати відносини з новою владою – Директорією УНР. „Україна як самостійна держава, – зауважує київський історик В.Яблонський, – не вписувалася в тогочасні плани країн-переможниць. Найменше була зацікавлена в існуванні державної України Франція. Уряд цієї країни в намаганні ослабити переможену Німеччину бачив на карті Європи її протизагугу – не – комуністичну „неподільну“ Росію та „велику“ Польщу. Вони ж були одвічними історичними опонентами самостійної української держави... Англія та Сполучені Штати також були не проти „неподільної“, а тому вагомим заперечень проти такої позиції Франції не висували і навіть підтримували її”²³.

Важливу роль у формуванні ставлення Франції до України відігравав її консул в Одесі Е.Енно – єдиний на той час представник Антанти в Україні. Цей дипломат тривалий час перебував у Росії, до речі, мав дружину – росіянку, й був непохитним прихильником ідеї відновлення єдиної Росії силами виключно Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. Він не визнавав існування не лише незалежної України, але й інших державних утворень на території постімперської Росії. Звичайно, Енно мав великий вплив на позицію як Франції, так і інших країн Антанти щодо України, які розглядали національні проблеми новоутворених держав та українську проблему складовими перш за все „російської“ у контексті майбутнього адміністративно-територіального устрою в Східній Європі. Це особливо проявилось на широкій нараді в Яссах, скликаній на початку листопада 1918 р. за ініціативою Енно та групи російських діячів (А.Кривошеїн, В.Гурко, П.Мілюков, М.Маргуліс та ін.). Нарада розглядала становище на Півдні Росії та завдання Антанти у вирішенні російської проблеми. Нарада опрацювала й надіслала країнам Антанти та Верховному командуванню меморандум, в якому висловлювалося прагнення, щоб Антанта негайно надала усіляку допомогу Добровольчій армії Денікіна як єдиній силі, здатній перемогти більшовиків і відновити „єдину й неподільну Росію”. 23 листопада в одеській пресі було оприлюднено Декларацію „До населення Півдня Росії”, у якій наголошувалося, що Антанта підтримує „всіх патріотів і всі елементи, що стоять за порядок в Росії” необхідною збройною силою²⁴.

Проте уряд Франції та представники вищого командування, яке дислокувалося з часів війни в Яссах спільно з військовими місіями країн Антанти, пильно стежили за подіями в чорноморському регіоні, в Україні, оскільки він мав надзвичайно важливе значення для надання військової допомоги антибільшовицьким силам на Дону і Кубані. 16-20 листопада в Яссах відбулася широка

нарада представників Антанти, впливових політичних діячів колишньої Росії на чолі з П.Рябушинським і П.Мілюковим та дипломатичної місії Гетьманату. У прийнятій декларації від 17 листопада було викладено посуті запрошення військ Антанти для допомоги у боротьбі з більшовиками. Як свідчить звіт про нараду в Лондоні в грудні 1918 р. за участю військового командування Антанти і президента США В.Вільсона, інтервенція експедиційного французького корпусу на Півдні України вважалася невідворотною. „Одним з питань була необхідність союзницької інтервенції в Росії, – зазначалося в ньому. – Ця нещасна країна у важкому стані, хоча не все безнадійно. Народ, втомлений політикою грабунку і насильства, яку впроваджують більшовики, щиро сердечно запросив би інших, і союзники могли б повернути порядок і особисту свободу... Численні російські діячі прибули до Лондона і Парижа з метою заручитися підтримкою союзних урядів у їх заходах стосовно вирішення більшовицької проблеми. Вони наголошували, що це зачіпає не лише інтереси Росії, а всього світу, і що в інтересах людства було б вирішити проблему негайно” [23. – Арк.185].

Власне, військові кораблі і транспорти французьких військ з'явилися в портах Севастополя і Одеси вже наприкінці листопада. Перші контакти з їх командуванням і дипломатами на чолі з Е.Енно зав'язав 12 грудня командувач Південним фронтом (з 2 січня 1919 р. – військовий міністр УНР) генерал Олександр Греков, коли його війська займали Одесу. Прихильник військово-політичного союзу з Антантою, він дозволив французам займати прибережну частину міста. Але коли 17 грудня підійшла до Одеси головна ескадра й висадила на берег 156-ту піхотну дивізію (близько 15 тис. солдатів і офіцерів із артилерією), французьке командування спільно з десятитисячною армією денікінських офіцерів витіснило українців з міста на лінію Тирасполь-Бірзула (Котовськ) – Миколаїв-Херсон. Загальна чисельність одеської групи військ склала 45 тис. вояків. Утворилося військово-протистояння, яке було поглиблене нотою Директорії країнам Антанти від 19 грудня, в якій наголошувалося, що Україна не потребує допомоги від держав Антанти, якої в свій час домагався усунутий від влади гетьман П.Скоропадський. Водночас під сумнів ставилася інтервенція антантівських військ та їх присутність на території України.

Слід відзначити, що за часів Гетьманату в Одесі перебувала група українських воєначальників: командир 1-ї Чернігівської кінної дивізії, водночас Одеської групи військ генерал Василь Біскупський (згодом, за Директорії залишений на посаді), а також генерал Костянтин Прісовський, один із організаторів українського війська за Центральної Ради і Гетьманату та генерал Павло Долгоруков,

у яких склалися дружні відносини з впливовим французьким дипломатом Е.Енно. Після падіння Гетьманату у планах українського генералітету, які повністю підтримував представник Франції, було утворення на Півдні України крайового національного уряду з українською армією під французьким протекторатом. Коли до влади прийшла Директорія, генерали К.Прісовський і П.Долгоруков, усунуті з армії, перейшли на службу до генерала Денікіна. Консул Франції Енно сприйняв перемогу Директорії як прихід до влади пробільшовицьких сил й своїми звітами в Париж додавав процесу утворення негативного іміджу України²⁵.

Саме в цей період, наприкінці 1918 р., Добровольча армія генерала Денікіна вела активні бойові дії проти військ більшовицької Росії, оволоділа регіоном Північного Кавказу з Кубанню й через Новоросійськ встановила відносини з Антантою і стала отримувати допомогу зброєю та військовими матеріалами. Як згадував генерал Добровольчої армії Олександр Лукомський, 23 листопада в Новоросійськ прибула англо-французька ескадра, а 27-го – військова місія Антанти. Згідно з ухваленим 16 листопада в Бухаресті планом, війська союзників (близько 12 дивізій) повинні були прибути в Севастополь і Одесу, зайняти Південь України й під командуванням французького генерала д'Ансельма перейти в наступ, зайняти Київ, Харків, Донбас й встановити зв'язок з Добровольчою армією, утворити спільний фронт проти більшовиків. Франція запевняла Денікіна, що надасть усіляку допомогу його армії, чисельність якої слід було довести до 250 тис. Таким чином, після падіння Української Держави гетьмана Скоропадського основну ставку на боротьбу з більшовиками Антанта робила на Добровольчу армію й з цієї позиції формувала стосунки з Директорією²⁶.

Наприкінці грудня склалася ситуація, яка позитивно відбилася на українсько-французьких відносинах. Коли в Одесу прибув командувач союзними військами на Півдні Росії України генерал Філіпп Генрі д'Ансельм та начальник штабу французького експедиційного корпусу полковник Генрі Фрайденберг, вони потіснили консула Енно і зайняли провідну роль як військовики у ставленні до перспективних союзників у боротьбі з більшовиками, ставлення Антанти до Директорії змінилося на краще. Переговорний процес з українцями вони скерували на утворення єдиного протибільшовицького фронту: Антанта-Добровольча армія Денікіна-Україна. У ті дні в Одесі перебували українська дипломатична делегація А.Марголіна, а також представники з Білорусії (О.Баханович), Дону (І.Черечукін) та Кубані (Л.Бич), які теж прибули з завданням порозумітися з представниками Антанти. Пізніше А.Марголін писав, що у перший день приїзду зустрівся з ними та провів переговори, в яких взяли участь прибулі з ним дипломати Галіп,

Мацієвич і Шемет. Оскільки усі мали аналогічні завдання, вирішили укласти спільну декларацію, яка б містила основні прагнення своїх урядів: тісну співпрацю з Антантою у боротьбі з більшовицьким режимом, визнання їх держав незалежними і невтручання Антанти у їх внутрішні справи. У тексті меморандуму, складеного Марголінім і ухваленого усіма делегаціями, зокрема відзначалося:

„Представники України, Білорусії, Дону і Кубані, зібравшись у Одесі, на спільній нараді постановили звернутися до верховного командування країн Антанти з меморандумом у таких питаннях: 1) про форму державного устрою цих територій та сусідніх з ними державних утворень; 2) про шляхи і методи для придушення анархії та більшовизму у всіх тих державах і частинах, на які розпалася Росія... В результаті зникнення центральної влади ті частини країни, які не визнали більшовицького режиму, організували при допомозі здорових елементів місцеву владу й оголосили себе суверенними державними одиницями... Ми звертаємося через Високе союзне командування до держав Антанти з проханням щодо надання можливої допомоги національним устремлінням наших народів і зміцнення вже утворених окремих держав”. Відносно шляхів реалізації цих завдань і передусім якнайскорішої ліквідації агресивного більшовизму делегації пропонували не ускладнювати проблему створення єдиної армії, а надати конкретну допомогу національним збройним силам їх країн. Щоправда, допускалося утворення єдиного генерального штабу на основі домовленостей їх державних утворень з країнами Антанти. Окремий пункт меморандуму зазначав його невтручання у внутрішні справи їх країн. 5 лютого 1918 р. декларація була подана генералові д'Анселюму і з'явилася в одеських газетах. Це викликало хвилю обурення частини населення, білого офіцерства та політиків, які пов'язували порятунк Росії від більшовиків виключно з Добровольчою армією²⁷.

Представники французького військового командування усвідомлювали перспективність військово-політичного союзу й знайшли порозуміння з делегаціями, але питання про визнання незалежності відносили на рішення Паризької мирної конференції. Було запропоновано Директорії створити 300-тисячну армію та укласти військовий союз з Денікіним. Українська делегація зобов'язалася брати участь в операціях проти більшовиків, але лише на території України.

В результаті переговорів у Одесі делегації УНР під проводом генерала Олександра Грекова, яку французи прийняли досить прихильно, було знайдено порозуміння з ряду важливих аспектів. А головне – з проблеми спільної боротьби з більшовиками. До підписання договору не дійшло, оскільки уряд Франції не визнавав незалежної України, але за деякий час була оприлюднена нібито таєм-

на угода, яку українські делегати спростовували. Слід відзначити, що текст українсько-французької угоди за підписом генерала Грекова, який наводить В.Винниченко в книзі „Відродження нації”, викликав в Україні хвилю протестів. Щоправда, він сам не був впевнений в його автентичності, оскільки з'явився в прокомуністичній пресі. У ньому зазначалося, що УНР начебто входить до складу Росії на федеративних засадах; республіканське військо підлягає штабові, який складають представники Антанти, Добрармії та польських легіонів; допускається формування частин Добрармії на території України, союзне командування зобов'язується надавати УНР усіляку допомогу у боротьбі з більшовиками; УНР не повинна допускати на своїй території Рад і діяльності Трудового Конгресу²⁸.

Хоча генерал Греков у виступі на Трудовому Конгресі 27 січня 1919 р. відкинув ряд капітулянтських статей як фальсифікацію, він наполягав на необхідності негайно блокуватися з французьким експедиційним корпусом, як писав Винниченко, „заликував силами більшовиків”, до нього не прислухалися. Між тим, у ті дні більшовицькі війська наближалися до Києва. „Якщо ми не утримаємо Київ, то ми не утримаємо і свою державу, і ніхто з нами не буде більше рахуватись”, – пророче заявляв генерал. Але Конгрес і його керівники В.Винниченко і С.Петлюра відкинули всі пропозиції Грекова, а 12 лютого його було усунуто з посади військового міністра.

Надзвичайно активно виступало проти переговорів з представниками Франції на їх умовах угруповання соціалістичних партій. Центральний комітет Української партії соціалістів-революційних прийняв постанову, в якій висловлювалося неможливим і недопустимим втручання військ Антанти у внутрішні справи та запрошення їх на свою територію, що приведе до окупації України. Бурхливий протест викликала вимога усунути соціалістичний уряд. Аналогічну позицію щодо переговорів зайняла Українська соціал-демократична партія, що змусило Симона Петлюру покинути її ряди. Українська партія самостійників-соціалістів висунула ряд вимог, на базі яких допускалися переговори: визнання самостійності України в межах від Сяну до Дону, право України брати участь у Паризькій мирній конференції, невтручання у внутрішні справи України.

Але військова ситуація, агресія більшовицької Москви, змусили Директорію повернутися до переговорів з представниками Антанти. Відтак у січні-лютому 1919 р., особливо після сформування нового уряду УНР С.Остапенка, відбулося кілька раундів українсько-французьких переговорів у Одесі і Бірзулі. Вони активізувалися у зв'язку з падінням Києва і широким наступом більшовицьких військ, коли уряд УНР перебрався до Вінниці. Отже, військова допомога Антанти була вкрай

необхідна. До цього спонукала також нова ситуація, яка створилася після злуки УНР із Західно-українською Народною Республікою, яка вела війну проти агресивної Польщі. Відтак Директорія, втягнута у збройне протистояння з Варшавою, змушена була утворити Волинський фронт і надавати посильну допомогу галичанам.

24-25 січня представницька делегація на чолі з С.Остапенком і О.Назаруком, отримавши широкі повноваження для укладання військово-політичних та економічних угод з Францією, провела черговий раунд переговорів в Одесі. Враховуючи важке становище УНР, французька сторона у обмін на допомогу висувала ультимативні вимоги, які українці справедливо вважали принизливими: усунення з керівних посад В.Винниченка, С.Петлюри, голови Ради народних міністрів, міністра закордонних справ В.Чехівського; контролю над Армією УНР та ін. Але відставки В.Винниченка та В.Чехівського та деякі менш принципові поступки до успіхів чи вагомих результатів не привели. Одною з вагомих причин невдачі було ставлення до України генерала Денікіна. Командувач Добармії та російська воєнщинна контрреволюція не відступалися від ідеї „неподільної” Росії, в якій не було місця незалежній Україні, й не мали наміру співпрацювати з „сепаратистами”. А без порозуміння з Денікіним Україну Антанта не сприймала.

4 лютого Директорія скликала у Вінниці широку нараду, на якій знову постало питання про українсько-французькі переговори. Як згадував учасник наради І.Мазепа, передусім було заслухано звіт голови української делегації С.Остапенка, який щойно прибув з Одеси. Він виклав умови французького командування, що мало відрізнялися від попередніх. Серед них були вимоги: реорганізувати Директорію і уряд УНР, впродовж трьох місяців створити українську армію з запрошенням на службу російських офіцерів, передати під контроль французів залізницю, звернутися до Парижа з проханням про протекторат над Україною. Звіт викликав гострі дискусії. Але визнано за необхідне йти на компроміси.

Було визначено нову дипломатичну місію у складі: С.Остапенко (голова), І.Мазепа, Ю.Бачинський та генерал О.Греков, яка отримала повноваження на підписання договору. Головними умовами УНР були: визнання Антантою України та допуск її делегації на Паризьку мирну конференцію; повний суверенітет Директорії УНР; визнання автономності Армії УНР та її представництво при союзному командуванні; повернення Україні Чорноморського флоту; бойові дії української армії лише до етнографічних кордонів. Ці пропозиції були викладені на переговорах з полковником Фрейденбергом, які відбулися 6 лютого в Бірзулі у штабному вагоні. Полковник по суті відкинув усі українські умови і рішучо наполягав на своїх. І лише твердий курс українських диплома-

тів змусив його відступити в деяких позиціях. Щодо визнання України суверенною державою, заявив він, це справа Паризької конференції. Французька сторона погодилася на автономний статус Армії УНР з підпорядкуванням загальному союзному командуванню, визначила для неї сектор між Добровольчою і польською арміями на противільшовицькому фронті, обіцяла забезпечити її необхідним озброєнням та припинити українсько-польську війну й вирішити долю Львова, допоможе знайти порозуміння з Румунією. Крім всього, представник Франції завірив українців, що Союзне командування військами Антанти на Півдні Росії (і України) докладе всіх зусиль для допомоги Україні надіслати свою місію на Паризьку мирну конференцію. Водночас пропонувалося віддати контроль над залізницями, допустити у війська французьких офіцерів-інструкторів, реформувати управління державою²⁹.

С.Остапенко висловив французам незадоволення деякими умовами (за їх повне прийняття виступив лише генерал Греков), але обіцяв, що їх розгляне Директорія. Його доповідь у Вінниці викликала загальне розчарування керівництва України. Проте 13 лютого було сформовано згідно з вимогами Антанти новий уряд республіки на чолі з С.Остапенком без соціалістів. Хоча 12 лютого французька сторона оголосила про закінчення переговорів, катастрофічна ситуація на фронті – загальний наступ Червоної армії – змусила 14 лютого відновити українсько-французькі переговори. Вони відбулися в Одесі на більш високому рівні – між командувачем союзними військами на Півдні Росії (і України) генералом А.М.Бертело та А.Марголіним і заступником міністра закордонних справ УНР К.Мацієвичем.

Їх результатом стала домовленість, що Директорія УНР у відповідь на пропозицію генерала д'Анселъма ухвалить Декларацію про засади співробітництва з Антантою. Вже 17 лютого вона була прийнята й скерована французькому командуванню. У ній, зокрема, наголошувалося: „Українське правительство задоволене тим, що благородна Франція, вкупі з другими державами Антанти та Злученими Державами Північної Америки, готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу з більшовиками... Користуючись нагодою, звертаємось до французького народу та інших народів держав Антанти з закликом допомогти нам в справі остаточного визволення нашої української нації й відбудовання української державності”³⁰.

У першій половині лютого 1919 р. у військово-політичному провіді УНР сталися радикальні зміни, які суттєво вплинули на зовнішньополітичну орієнтацію. Разом з Винниченком і Чехівським керівні посади залишили О.Жуковський, М.Ткаченко та інші. 10 лютого Директорію очолив С.Петлюра, в поміркований уряд С.Остапенка увійшли прибічники антантівського курсу: мініс-

тром закордонних справ К.Мацієвич, а А.Марголін, Т.Галіп продовжували переговори з представниками Антанти в Одесі та Бірзулі. С.Петлюра був прихильником негайного встановлення стосунків з Антантою для порятунку незалежної України від агресії більшовицької Росії, яка набирала все більших масштабів. Скориставшись тим, що в Східну Галичину прибула від Паризької мирної конференції поважна військово-дипломатична місія за участю представників Франції, Англії, Італії та США на переговори з урядом ЗУНР щодо припинення українсько-польської війни, він виїхав до Ходорова, де розпочалися 22 лютого переговори. 27 лютого С.Петлюра зустрівся з членами місії, яку очолював французький генерал Ю.Бертелемі. Учасник ходоровських переговорів, визначний галицький дипломат Михайло Лозинський пізніше писав, що С.Петлюра підтримував пропозиції Антанти й умови припинення війни шляхом територіальних поступок полякам. Водночас на запитання генерала щодо військової сили УНР і здатності протистояти більшовикам, „клав головний натиск на те, що Україна представляє велику моральну силу, яку можна перетворити в дійсно мілітарну силу залежно від того, чи Антанта визнає державність Української Народної Республіки і дасть молодій державі фінансову і технічну допомогу”. Автор дорікав Головному Отаманові, що він не використав свій авторитет для прийняття урядом ЗУНР умов Антанти, що припинило б війну, а також за те, що не відстоював інтереси галичан. „Здається, що вже тоді Петлюра готов був піти на уступки коштом Східної Галичини, щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти”, – підсумовував М.Лозинський³¹.

Дослідники зовнішньої політики УНР часів Директорії й безпосередньо під керівництвом С.Петлюри відзначали, що її основним принципом був політичний реалізм та прагнення підпорядкувати міжнародні стосунки головному завданню – забезпечити незалежність української держави. Її суть виразно висвітлив В.Косик у праці „Зовнішня політика Симона Петлюри”. Він писав: „Можна вказати на характеристичні риси закордонної політики С.Петлюри. Їх є декілька: а) безкомпромісова збройна боротьба за самостійність України проти всіх зовнішніх ворогів цієї самостійності; б) відсутність тенденцій до федералізму; в) відмова договорюватися з росіянами (червоними і білими), якщо вони не визнають самостійності України; г) устремління до зговорення з іншими сусідами, зокрема з Польщею, щоб виграти вищезгадану боротьбу за самостійність; це устремління виявляє свідомість, що в заснованій ситуації боротьба на кількох фронтах була надто тяжкою і тому з тактичних конечностей треба було зменшити кількість фронтів, – але без уступів щодо принципу незалежності України; д) намагання добитися дипломатичної, політичної, господарсь-

кої, санітарної і військової допомоги від держав Антанти, зокрема Франції, тобто конкретно – добитися визнання уряду, допущення до мирових переговорів, знесення блокади, допомоги Червоного Хреста для населення, формування армії з полонених, постачання озброєння тощо”³².

У ті дні різко погіршилися відносини Франції з генералом Денікіним, що вплинуло на активізацію українсько-французьких дипломатичних стосунків. Як згадував командувач Добровольчої армії, з прибуттям в Одесу д’Ансельма і Фрейденберга різко змінилося ставлення французів до нього. Вони потрапили під вплив генерала Грекова та інших представників УНР, а також Білорусії, Кубані, Дону, які висували ідею федерації знизу цих утворень, автономію їх армій під єдиним командуванням – генеральним штабом військ союзників й відкидали денікінську точку зору щодо єдиної армії, підпорядкованої виключно йому. У своїх спогадах „Гетьманство і Директорія на Україні” генерал Денікін наводив текст ноти Директорії за підписами Петлюри, Швеця, Макаренка і Остапенка до генерала д’Ансельма, в якій, зокрема, зазначалося, що Директорія „прохає представників Франції взяти на себе керівництво Україною в сферах військовій, дипломатичній, політичній, фінансовій, економічній і судовій впродовж усього часу, поки буде продовжуватися війна з більшовиками”. За Денікіним, це безперечно схиляло Францію до Директорії. Але оскільки це вело до окупації французами Півдня Росії, він був категорично проти подібного рішення української проблеми. Його особливо обурили заяви полковника Фрейденберга, що для Франції не дуже важливо, якою буде Росія після більшовиків – єдиною, чи поділеною на новоутворені держави. Він відзначав також, що з „благословення” Фрейденберга в Одесі стала виходити „виразно самостійницька і ворожа Добровольчій армії” газета „Нові Шляхи”. У середині березня відносини між військом Антанти на Півдні Росії та Добармським обірвалися з ініціативи французької сторони³³.

Дехто із сучасних істориків, зокрема О.Кучик, вважає, що хоча в ході переговорів проявлялося явне прагнення Франції зайняти домінуюче становище у Східній Європі, воно було спрямоване на організацію антибільшовицького фронту, тобто збіглося з метою Директорії УНР. Незважаючи на перепони, передусім відсутність єдності у зовнішньополітичній орієнтації в українському політикумі, в цілому українсько-французькі переговори набирали ознак оформлення договору, проект якого був опрацьований і висланий генералом д’Ансельмом на узгодження до Найвищої Військової ради – маршалові Фошу. 1 березня генерал надіслав листа С.Остапенкові й доклав проект договору, який у основному збігався з бірзульським, а головне, у ньому зазначалися сприяння поїздки української дипломатичної делегації в Париж на Мир-

ну конференцію, автономія Армії УНР, військово-технічна допомога у війні з більшовиками. Французьке військове командування бачило в ньому головне – придбання ще одного союзника в боротьбі з більшовизмом, оскільки головною проблемою для Антанти було не питання відродження єдиної і неподільної Росії, а боротьба з більшовизмом.

Слід відзначити, що Англія не підтримувала заходи Франції порозумітися з Україною та використати її для спільної боротьби з більшовицькою Москвою і робила ставку тільки на Добровольчу армію Денікіна³⁴.

Проте серед керівництва Франції не було єдності щодо ставлення до України. На дебатах у французькому парламенті депутат Ф.Буйон звинувачував міністра закордонних прав С.Пішона у нехтуванні українською проблемою. „Більше року Україна пропонує союзникам свою допомогу проти навали більшовиків, її представники зробили всі спроби зацікавити союзників у цій справі, вже рік, як Україна веде війну; їй достатньо дати зброю, і вона буде врятована. Вся російська проблема таким чином зміниться”. Водночас прихильники орієнтації лише на Добрармію Денікіна звинувачували генерала д'Ансельма за його „українофільство”, за участь у переговорах з українцями. Коли, за думкою А.Марголіна, українсько-французька угода була складена і попередньо узгоджена делегаціями, „раптом, зовсім несподівано в останніх числах березня французькі представники заявили, що переговори про угоду по телеграфному розпорядженню з Парижа призупиняються”³⁵.

За висновком українських дослідників проблеми Б.Гончара і Н.Городньої, „коли розгорталася дискусія, про українців говорили вже як про втрачену можливість. По-перше, українські війська були в цей час маже розбиті. По-друге, розвиток інтервенції показав, що на півдні Росії стало неможливим створити спільний російсько-український фронт, Франції довелося робити вибір між цими силами... Вибір було зроблено на користь Добровольчої армії”. Аналізуючи загальноєвропейську політику Франції у той час, автори відзначають, що її головною метою було сприяти відновленню Росії як головного союзника та створити сильну Польщу на противагу Німеччині. Але Директорія, яка була противником обох цих держав, не вписувалася у зовнішньополітичну стратегію Парижа. А українсько-французькі стосунки і переговори на початку 1919 р. були зумовлені військовою ситуацією. Заходи військового командування не підтримали ні уряд Франції, ні Добровольча армія³⁶.

Таким чином, орієнтація зовнішньої політики Директорії УНР на Антанту, яка посуті звелася до стосунків із Францією, не виправдала намірів українського проводу. Серед основних причин такого становища слід відзначити політичний курс

союзників, які не визнавали Україну як незалежну державу й головним своїм завданням ставили відновлення білої Росії та усіляке посилення Польщі. Варто зауважити, що вітчизняні історики Д.Веденєєв і Д.Будков поділяли держави Антанти за ставленням до незалежності України на дві групи. Першу групу складали, на їх погляд, Франція і США, які прагнули передусім відновити унітарну російську державу в дореволюційних межах та утворення „Великої Польщі”. Саме за пропозицією Франції у травні 1919 р. Найвища рада Паризької мирної конференції визнала адмірала О.Колчака „верховним правителем і вождем усіх антибільшовицьких сил Росії”. Міністр закордонних справ Франції Пішон неодноразово висловлював свою прихильність до білого руху. Президент США В.Вільсон вважав українську проблему російською. Водночас державний секретар США Лансінг відверто заявляв членам української делегації, що Версальський форум ніколи не погодиться на існування незалежної України. Англія та Італія дотримувалися такої ж точки зору. Хоча ніхто з них не ставився до України вороже, тим не менше, ніхто й не вважав її суб'єктом міжнародного права³⁷.

Уряд УНР і його міністерство закордонних справ усвідомлювало важливість встановлення контактів і з іншими державами Антанти, передусім з Англією, делегація якої на чолі з прем'єром Ллойд Джоржем на Паризькій мирній конференції була досить впливовою. Крім того, значна частина Півдня Росії з Доном і Кубанню входили у сферу англійської зони підтримки антибільшовицьких сил. 23 січня 1919 р. уряд УНР затвердив склад Надзвичайної дипломатичної місії до Лондона та визначив її головні завдання – домагатися прихильного ставлення політичного проводу Англії до прагнень України визнання незалежності та допомоги в боротьбі з більшовицькою Росією. Головою місії було призначено Миколу Стаховського, а його радником, який згодом очолив місію, відомого галицького громадсько-політичного діяча і радника Державного секретаріату закордонних справ ЗУНР Ярослава Олесницького. Враховуючи значення місії, до її складу увійшли здібні професіонали: радник з економічних питань, діяч СВУ М. Меленевський, аташе С.Шафаренко і А.Хлоповецький, секретар М.Вишніцер, завідувач пресбюро В.Піснячевський, службовці В.Залозецький, О.Козій, Л.Базилевич, Д.Годилю-Годлевський³⁸.

Поїздка української місії в Англію виявилася складною й вона після двох місяців очікування візи у Відні, прибула до Лондона лише у травні. На початку травня уряд УНР скерував з Парижа члена української делегації на Мирну конференцію досвідченого дипломата Арнольда Марголіна на допомогу місії Стаховського. Сталося так, що він випередив приїзд місії й як перший представник

Директорії розпочав активну дипломатичну діяльність. Передусім провів переговори з міністром закордонних справ і виявив повну необізнаність відомства і уряду Англії щодо ситуації в Україні. У своїх спогадах він відзначав, що всю інформацію про становище в Україні Лондон отримував від „російських реакційних сил”, отже досить скептично ставився до перспективи порозуміння з Директорією. Зразу ж після прибуття до Лондона М.Стаховський з провідними членами делегації передав вірчі грамоти УНР та провів переговори з референтом з українських проблем міністерства Г.Ліпером, який теж заявив про неможливість встановлення офіційних англо-українських дипломатичних відносин, посилаючись на орієнтацію Англії виключно на Добровольчу армію Денікіна, ставлення якої до незалежності України негативне³⁹.

15 серпня у зв'язку з хворобою Стаховського українську місію очолив Я.Олесницький. Хоча з України не надходили кошти на утримання представництва й довелося його суттєво скоротити, українські дипломати продовжували шукати посередництва Англії у відносинах з Добровольчою армією, яка в ті дні окупувала Лівобережжя й наступала на Київ. Активну діяльність розгорнув утворений Я.Олесницьким при місії Комітет „Союзу Ліги Націй”, до якого увійшли з українськими британські дипломати. Комітет оприлюднював меморандуми і заяви, зокрема до керівництва Ліги Націй щодо вирішення українського питання шляхом визнання незалежності України та її членства в міжнародній організації⁴⁰.

З метою посилити місію 18 листопада 1919 р. її головою було призначено Арнольда Марголіна, який прибув до Лондона у січні 1920 р. й розвинув активну діяльність, зустрівся й провів переговори з міністром Бальфуrom та іншими впливовими діячами. Водночас зав'язав контакти з посольствами Литви, Латвії, Естонії, Грузії та Азербайджану. Він широко пропагував ідею англо-українського зближення, аналізував зовнішню політику Англії, зокрема причини, які зашкодили у слушний період боротьби з більшовиками 1919 р. встановити союзницькі відносини, домогтися визнання України та надання їй допомоги. У листі до С.Петлюри він називав з них дві визначальні: 1) невдалу зовнішню політику й невизначеність її орієнтації лівими урядами Директорії; 2) допущені в Україні єврейські погроми, що стало своєрідним „лакмусовим папером” для Заходу у процесі формування ставлення до нової влади, її уряду. Водночас А.Марголін багато уваги приділяв спростуванням звинувачень Директорії в єврейських погромах, роз'ясненню національної політики УНР, публікував у англійській пресі статті з цієї тематики. Він представляв Україну на міжнародній конференції в Сан-Ремо. На жаль, керівництво УНР часто залишало без уваги пропозиції і практичні рекомендації з проблеми українсько-

англійських взаємин талановитого дипломата, що змусило його 16 липня 1920 р. залишити посаду. Щоправда, він добровільно продовжував виконувати доручення українського МЗС і консультувати молодих дипломатів України⁴¹.

Безперечно, уряд УНР і зовнішньополітичне відомство усвідомлювали важливість встановлення контактів з США. Ще 10 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів прийняла постанову про Надзвичайну дипломатичну місію за океан. Її мав очолити Є.Голіцинський, а членами делегації призначено Ю.Бачинського, М.Гетера, І.Епштейна, В.Козакевича, А.Кумицького, Є.Слабченка, І.Борщака. Згодом головою Місії став Ю.Бачинський, а від 16 липня – Є.Левицький. Наприкінці липня українці прибули до Вашингтона й розгорнули за активної підтримки центрального органу заокеанської української еміграції – Українського народного союзу дипломатичну діяльність.

Вже перші заходи Місії засвідчили, які труднощі стояли перед ними. У розмовах з українцями – депутатами парламенту вони з'ясували, що у вищих ешелонах влади панують точки зору, що Україна є невід'ємною частиною Росії й визнавати її незалежність немає потреби. 1 серпня Ю.Бачинський передав Державному секретареві США Р.Лансінгу ноту з пропозиціями розпочати контакти з метою обговорення проблеми визнання України та налагодження дипломатичних і економічних стосунків. Відповідь американського зовнішньополітичного відомства викликала в українців велике розчарування, оскільки не вписувалася у знамениті гасла президента США В.Вільсона щодо самовизначення пригноблених народів після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій. У ній, зокрема, зазначалося: „Ви констатуєте, що Директорат або уряд Української Народної Республіки, обраний більшістю народу після скинення німецького режиму Гетьмана, вислав Вашу дипломатичну місію до США із завданням завоювати симпатії американського народу за незалежність, вимагати від США визнання незалежності УНР і встановити торгівельно-економічні стосунки між республіками. Відповідаючи від імені департаменту, інформуємо Вас, що уряд і народ США співчуває і симпатизує всім народам всіх частин Росії, включаючи Україну, водночас уряд США не може визнати незалежності України, або іншого уряду, який є на даний час і відповідно не є готовим прийняти представників цього уряду (підкреслення автора)”⁴².

Негативно впливали на імідж України у США, зрештою, як і в інших країнах Антанти, нестабільне внутрішньополітичне становище в країні, військові поразки на більшовицькому фронті, зокрема втрата Києва, та відсутність єдності в українському керівництві щодо орієнтації на Антанту. Особливо гостро реагувало суспільство США на єврейські погроми, які ворожа пропаганда повні-

стю списувала на керівництво УНР в особі С.Петлюри. Отже, за сприяння української еміграції місія розгорнула контрпропаганду, заснувала інформаційний відділ, який займався видавництвом матеріалів про справжню ситуацію в Україні. Вона продовжила існування і діяльність й після поразки визвольних змагань 1920 р. за рахунок української діаспори.

Після провалу українсько-французьких переговорів в Одесі і Бірзулі та евакуації французьких військ з Півдня України інтерес Парижа до неї суттєво знизився, спроби заснувати дипломатичне представництво у Франції виявилися невдалими. Відтак УНР представляла українська делегація, надіслана на Паризьку мирну конференцію під головуванням Г.Сидоренка. Після її розформування у вересні 1920 р. у Парижі була заснована Надзвичайна дипломатична місія під керівництвом Олександра Шульгіна. Радником Місії призначено М.Тишкевича, який, щоправда, в лютому 1921 р. залишив її. Фактично Українська дипломатична місія О.Шульгіна розпочала діяльність у березні 1921 р. У її складі діяли М.Шумицький, Ф.Савченко та ще кілька співробітників. Проте 10 серпня 1921 р. вона припинила існування за браком коштів. Головним її досягненням була інформаційна діяльність, висвітлення в пресі українських проблем⁴³.

Досить сприятливі умови для успішної діяльності дипломатичного представництва УНР створилися, на відміну від інших членів Антанти, у Італії. У січні 1919 р. посольство в Римі отримало ранг 1-го розряду й було сформовано одним з перших в УНР. А в середині січня українські дипломати вирушили до Італії. Представництво очолив визначний громадсько-політичний діяч і дипломат, міністр в уряді Центральної Ради, генеральний консул у Швеції в добу Гетьманату, учасник переговорів з країнами Антанти у Яссах Дмитро Антонович. До того ж він навчався в Італії й був обізнаний з історією і традиціями її народу, володів італійською мовою.

Місія була укомплектована авторитетними досвідченими і підготовленими співробітниками. Так, радник посольства Василь Мазуренко був заступником міністрів за Центральної Ради й Української Держави, міністром фінансів в уряді В.Чехівського. Юрисконсульт Теодот Галіп був одним з лідерів радикальної партії і депутатом Буковинського сейму, член Української Національної Ради ЗУНР, учасник переговорів на Паризькій мирній конференції. Керівником пресового бюро, а згодом секретарем, аташе, керуючим справами місії був досвідчений дипломат Євген Юнацький. Серед інших співробітників були М.Єремійв, Ю.Вовк, А.Чехівський, С.Пашенко⁴⁴.

Перші зустрічі з впливовими державними діячами засвідчили, що уряд Італії в цілому прихильно ставиться до прагнень України щодо встановлення стосунків. Зокрема, міністр закордонних

справ Борсарелі офіційно визнав дипломатичне представництво УНР, але визнати УНР суверенною державою і вступити з нею в офіційні переговори та відносини Італія поки що не може, будучи залежною від позиції Антанти в цілому. Італійці рекомендували йти шляхом повільної підготовки громадської думки до визнання та стосунків у сфері торгівлі й економіки взагалі. Українській місії довелося боротися з пропагандою і антиукраїнською діяльністю російських політичних сил, які усіляко перешкоджали контактам з італійським керівництвом.

Проте українські дипломати проявляли активність і знаходили шляхи для виконання своїх завдань. Цьому сприяла реорганізація представництва, здійснена Антоновичем. Він створив три відділи, які охоплювали весь комплекс завдань. Відділ загального представництва під його керівництвом зосередився на політичних і дипломатичних проблемах і здійснював загальне керівництво місією. Відділ торгівельно-економічних проблем очолив В.Мазуренко. Інформаційний відділ і пресбюро очолив М.Єремійв. Крім того, представництво тісно співпрацювало з Військово-санітарною місією О.Севрюка (у 1920 р. її очолив І.Коссак), яка опікувалася українцями-військовополоненими (загалом близько 100 тис.) і організовувала їх відправку на батьківщину⁴⁵.

Слід відзначити, що восени 1919 р. під впливом катастрофічної ситуації для Директорії в Україні й воєнними успіхами більшовиків в середовищі місії загострилися міжпартійні чвари, ініціатором яких був В.Мазуренко. Лівий соціаліст все більше схилився до ідеї порозуміння з радянським урядом України. В результаті Д.Антоновича було відізнано з Риму й місією очолив Мазуренко. Деякі часописи, зокрема віденська „Воля”, повідомляли навіть, що нарком радянської Росії Чичерін призначив Мазуренка представляти в Італії інтереси більшовицьких урядів Росії та України⁴⁶.

Хоча уряд УНР усунув Мазуренка з місії, яку очолив М.Єремійв, а згодом М.Василько, дії Мазуренка підірвали авторитет Директорії, яку за кордоном часто звинувачували в більшовизмі. Надбання місії, що Італія першою з країн Антанти визнає офіційно УНР були зведені нанівець. Вона припинила існування 1922 р.

Гасла соціалістичних партій, які на першому етапі існування Директорії УНР відігравали провідну роль у внутрішній і зовнішній політиці, сприймалися як більшовицькі, завдавали великої шкоди українським дипломатам закордонних представництв. Водночас із спробами частини керівництва України зав'язати стосунки з Антантою, політичні проводи деяких партій уживали заходів щодо пошуку порозуміння з Москвою, які не мали ніякої перспективи й закінчилися провалом і Другою українсько-більшовицькою війною.

- ¹ Яцюк М.В. Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918-1920 рр.): Автореф. дис....канд. іст. наук. – Харків, 2000. – С.1.
- ² Винниченко В. Відродження нації: У 3-х кн. – К. 1993.
- ³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, 1914-1920. – Мюнхен, 1969. – 467 с.
- ⁴ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. – Прага, 1942. – 210 с.
- ⁵ Симон Петлюра: Статті, листи, документи / Упор. Т. Гунчак та ін.; Українська Вільна Академія наук у США. Б-ка ім. С.Петлюри в Парижі. – Нью-Йорк, Т.1. – 1956. – 456 с.; Т.2. – 1979. – 627 с.
- ⁶ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади. – Нью-Йорк, 1958. – 381 с.
- ⁷ Лозинський М. Галичани на Міровій конференції в Парижі. – Кам'янець, 1919. – 31 с.
- ⁸ Марголін А. Украина и политика Антанты: Записки еврея и гражданина. – Берлин: С.Ефрон, 1922. – 397 с.
- ⁹ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: в 7-ми ч. – Торонто, 1962-1965.
- ¹⁰ Мірчук П. Українська Державність 1917-1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
- ¹¹ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – Москва, 1966. – 455 с.
- ¹² Язькова А.А. Малая Антанта в европейской политике 1918-1925. – Москва, 1974. – 331 с.
- ¹³ Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні. 1917-1922. – К., 1955. – 622 с.
- ¹⁴ Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). – К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2003. – С.362.
- ¹⁵ Стопчак М. Дипломатична служба Директорії УНР: до історіографії проблеми // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Серія: історія, економіка, філософія. – К., 2002. – Вип. 6. – С.231-240.
- ¹⁶ Яцюк М.В. Формування Директорією УНР основних засад зовнішньої політики (кінець 1918-1920 рр.) // Вісник Харківського університету. – № 401. – Серія: Історія України. – Вип. 2. – Харків: Основа, 1998. – С.77-85.
- ¹⁷ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. – Прага, 1942. – С.73.
- ¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.2-4.
- ¹⁹ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. – К., 1995. – С.217.
- ²⁰ Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999. – С.233.
- ²¹ Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). – К., 2003. – С.296-297.
- ²² Субтельний О. Україна: Історія. 2-ге вид. – К., 1992. – С.316.
- ²³ Яблонський В. Зовнішньополітична орієнтація Директорії УНР // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – К., 2001. – Вип.5. – С.42-43.
- ²⁴ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921... – С.67-68.
- ²⁵ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. – К., 1995. – С.215.
- ²⁶ Лукомский А.С. Деникин и Антанта // Деникин-Юденич-Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – Москва, 1991. – С.65-69.
- ²⁷ Марголин А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине. – Москва; Ленинград, 1930. – С.380-382.
- ²⁸ Винниченко В. Відродження нації: У 3-х кн. – К. 1993. – Ч.3. – С.252-253.
- ²⁹ Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999. – С.261-262.
- ³⁰ Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР(грудень 1918-квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.45.
- ³¹ Лозинський М. Галичина в рр.1918-1920. – Нью-Йорк, 1970. – С.77.
- ³² Косик В. Зовнішня політика Симона Петлюри// Симон Петлюра. Матеріали студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976). – Мюнхен; Париж, 1980. – С.44.
- ³³ Винниченко В. Відродження нації: У 3-х кн. – К. 1993. – С.182-184.
- ³⁴ Кучик О. Українсько-французькі взаємини (листопад 1918-березень 1919 року). – Збірник науково-методичних праць. – Вип.V. – Вид-во ЛДУ. – Львів, 1999. – С.75-77.
- ³⁵ Марголин А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине. – Москва; Ленинград, 1930. – С.375.
- ³⁶ Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР(грудень 1918-квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. - № 2. – С.49-50.
- ³⁷ Веденєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньої служби в 1917-1923 роках. – К., 2006. – С.142-143.
- ³⁸ Храпко І.Збірник законів і постанов українського правительства відносно закордонних інституцій. – Відень, 1919. – С.86-88.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2 – Спр.284. – Арк.13
- ⁴⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф.360. – Оп.1. – Спр.150. – Арк.104.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.315. – Арк.107.
- ⁴² Там само. – Спр.286 – Арк.44.
- ⁴³ Там само. – Спр.438 – Арк.13.
- ⁴⁴ Верстюк В., Онишко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С.90-91; 121-122.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.4472. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.23
- ⁴⁶ Воля. Відень. – 1920. – Т.3. – Ч.13. – С.558.

Summary

*Ihor Datskiy
(Ternopil')*

Diplomatic Relations of the UNR Directory With The Entente And Ukraine-France Negotiations

The article canvases the issues of the UNR Directory foreign policy taking into account its international standpoint. We mean the advocating of its national priorities without influential international support, as well as the international policy orientation towards the Entente, that was reduced to the relations with France.

УДК: 94(477.85-25)“19”

Микола Гуйванюк
(Чернівці)
Олег Павлишин
(Львів)

КИРИЛО ТРИЛЬОВСЬКИЙ – ОРГАНІЗАТОР І НАТХНЕННИК СІЧОВОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ Й БУКОВИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на основі залучення широкої джерельної бази (архівних документів, матеріалів тогочасної періодики, епістолярії та мемуаристики), що здебільшого вводяться до наукового обігу вперше, простежується життєвий шлях Кирила Трильовського та його роль в українському національному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Кирило Трильовський, „Січ”, радикали, москвофіли.

Кирило Йосифович Трильовський (1863 – 1941) належав до тієї когорти наших співвітчизників, які на рубежі ХІХ – ХХ ст. присвятили себе боротьбі за утвердження української національної ідеї та утворення української держави, а згодом були проscribeвані та приречені радянською владою на забуття. Він увійшов в українську історію як „Січовий батько”, великий романтик і щирий український патріот. Та це лише одна зі сторінок його багатогранної подвижницької праці, значення якої важко переоцінити. Незважаючи на те, що до висвітлення діяльності „Січового батька” зверталися окремі краєзнавці та публіцисти зокрема П.Арсенич¹, О.Павлишин² та Л.Різник³, ще досі немає ґрунтовної наукової біографії Кирила Трильовського.

Мета цієї статті – на основі залучення широкої джерельної бази (архівних документів, матеріалів тогочасної періодики, епістолярії та мемуаристики), що здебільшого вводяться до наукового обігу вперше, простежити життєвий шлях Кирила Трильовського та його роль в українському національному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст.

У 90-х рр. ХІХ ст. Українську радикальну партію значно послабив внутрішній розкол. З цього часу осередком радикального руху стало Покуття. Саме тут, у Снятині, а згодом і в Коломиї працював адвокатом один із засновників Радикальної партії – К.Трильовський. Він належав до найяскравіших політичних діячів свого часу. Будучи сином греко-католицького священика, з молодих літ перейнявся українським національним духом. Ще в студентські роки кинувся у вир громадської роботи. Виступав з рефератами на історичні теми в селах Прикарпаття, брав активну участь в організації „Братств тверезості”, українських читалень. З цього приводу В.Стефаник в одному з листів до Л.Бачинського писав: „...Трильовський впливає на мужиків хвилею, лицем своїм і загонистою за-

взятістю... Я би Трильовського хотів бачити лише агітатором”⁴.

Великий відбиток на формування особистості К.Трильовського наклали Іван Франко, який у своїх листах надавав практичні поради, як втілювати в життя ідеї радикалів. К.Трильовський також активно листувався з „Каменярем”, у листах він інформував останнього про діяльність осередків Радикальної партії на Покутті, про передвиборну агітацію.

К.Трильовський активно співпрацював з М.Драгомановим, регулярно інформуючи його про політичну ситуацію в Галичині. Зазначимо, що ідею створення товариства „Січ” свого часу висунув М.Драгоманов: „...Тепер українці [...] не стануть поновляти старої Січі, воєнної [...], а заложать „моральну Січ – щирого патріотизму” й спокійно можуть сказати своїм сусідам: [...] ми йдемо законною дорогою, в нас нема ні слова неправди”⁵. Пізніше в одному з листів до К.Трильовського він писав: „...Товариство імені NN (імовірно, йдеться про „Січ”. – Авт.), я вважаю, потрібне [...] воно має бути для просвіти українсько-руського народу [...] виступати товариству як чисто австрійському немає змісту...”⁶. К.Трильовський вважав, що саме це товариство, крім просвітництва, мало б займатися підготовкою електорату Радикальної партії для майбутніх виборів до австрійського парламенту та крайових соймів. Певним поштовхом до започаткування січового руху став ІХ з’їзд Радикальної партії, який проходив 17-18 грудня 1899 р. у Львові. Тут розглядалися причини кризових явищ всередині партії та способи їх подолання. Так, К.Трильовський наголошував: „...Мужицькі інтереси вимагають, аби всіх наших мужиків згуртувати в Радикальну партію, котра би й надалі дбала лише про мужиків [...] селяни повинні взяти партію в свої руки”⁷.

Важливим фактором, який сприяв формуванню ідеї січового руху, було усвідомлення К.Трильовським можливості піднесення свого народу до рівня європейських націй лише у самостійній державі. „Січовий батько” також розумів, що для цього передусім потрібна державотворча аристократія. Оскільки на той час українська інтелігенція була нечисельна, К.Трильовський вирішив спертися на селянство. На перших порах січова ідея К.Трильовського наштовхувалася на хвилю скептицизму з боку окремих галицьких політиків. Адже на кінець ХІХ ст. у Європі утвердилася думка, що селянство – відстала, консервативна маса, яка непридатна для державного будівництва.

Поступово завдяки К.Трильовському радикальними ідеями захопилося чимало українських діячів Буковини. Цьому сприяли досить тісні особисті контакти галицьких радикалів з Буковиною. Так, у краю кілька років працював один з визначних діячів Русько-української радикальної партії В.Будзиновський. Неодноразово виступали перед

буковинцями К.Трильовський, І.Сандуляк, М.Павлик та інші галицькі радикали. Однак, як вважає дослідник О.Добржанський: „...нерозвиненість суспільного життя, брак рішучих та активних людей довгий час не давали можливості прихильникам радикалізму уконституюватись в політичну партію...”⁸.

Відкривши адвокатську канцелярію в Коломиї, а пізніше в Яблуневі, К.Трильовський присвятив себе організаційній, культурно-просвітній та агітаційній роботі серед місцевого люду, побувавши майже в кожному, навіть найвіддаленішому селі Гуцульщини й Покуття. Закладав там осередки українських читалень та „Народних спілок”. Долаючи неосвіченість, інертність і національну несправдість галицько-буковинського українського селянства, К.Трильовський спрямовував свою діяльність на перетворення селянства у активний політичний чинник: „...Поза браком політичної освіти походить у більшості нашого селянства та сумна проява, котру треба назвати: політичною безхарактерністю[...] Нам треба партій! Бо без партій нема політичного життя, нема поступу, бо без партій заспи, політична гниль і безнадійність...”⁹. Невтомна пропагандистська робота К.Трильовського та його товаришів серед місцевого селянства дала свої результати – популярність радикальної партії, яку на Покутті та Гуцульщині часто ототожнювали з іменем К.Трильовського, швидко зростала. В результаті цього він зумів знайти прихильників своїх ідей і задумів. Зазначимо, що великою мірою до започаткування січового руху спричинилися й особисті мотиви К.Трильовського – постійні безуспішні передвиборні кампанії до австрійського парламенту та Галицького сойму. Маючи певний практичний досвід ведення передвиборчої агітації, К.Трильовський вирішив створити в особі селян-січовиків електорат для майбутніх передвиборчих кампаній, а також посилити Радикальну партію, що переживала кризу. Як згадував він пізніше, „...першу „Січ” я намагався оснувати зимою з 1899 на 1900 рік в селі Усте над Прутом, при чому допомагав мені тамошній селянин Дмитро Солянич”¹⁰.

К.Трильовський розробив та подав на затвердження до Галицького намісництва статут „Січі” у с.Устя на Снятинщині. За його основу взяв статут польського та українського „Соколів”, які впродовж тривалого часу легально діяли на території Галичини. На жаль, Намісництво цього статуту не затвердило. Воно мотивувало свої дії тим, що в одному з параграфів містилася інформація про носіння товариських відзнак, на що вимагалось окремого дозволу. Оскільки адміністрація Галичини складалася переважно з поляків, сподівання отримати дозвіл на носіння українських відзнак виявилися марними. Невдовзі К.Трильовський знову подав до Намісництва статут „Січі” у с.Завалля, з якого вилучив пункт, де йшла мова

про товариські відзнаки. В результаті він був затверджений 8 березня того ж року. Статут пожежно-гімнастичного товариства „Січ” увібрав кращі традиції давньої Запорозької Січі, де панував дух рівноправності, справедливості, поваги до спільно вироблених і затверджених правил. Структура статуту й головні організаційні засади товариства були запозиченням і модернізацією К.Трильовським на український лад кращих традицій польського та чеського сокілства.

Згідно із задумами К.Трильовського, у діяльності „Січей” чільне місце повинно було посідати виховання серед своїх членів таких рис: високої особистої культури, справедливості, поваги до себе та оточення. Для цього новітня „Січ” керувалася тими засадами, що і свого часу давнє Запорозжя. Найголовнішими з них були громадянськість, рівність і товаришність. Зокрема наголошувалося, що „...січова ідея визнає всіх людей рівними [...] Думка про рівність людей не допускає ніяких утисків одних другими; ані утисків національних, соціальних, культурних, ні релігійних [...] „Січ” мусить єднати працюючих селян, робітників і дрібних міщан в одне товариство, де була б любов і рівність”¹¹. Важливою засадою діяльності „Січей” була соборність. Тобто проповідувалася національна і духовна єдність та необхідність тісної співпраці галичан та буковинців з наддніпрянськими українцями. У січових товариствах значна увага приділялася поширенню між членами товариства різноманітних наукових знань, виховання свободи віросповідання, а також уміння відстоювати власні переконання.

З метою збереження давніх українських традицій та виховання шанобливого ставлення до свого минулого, згідно з задумами К.Трильовського, кожна „Січ” повинна була обов’язково дотримуватися традиційного народного одягу свого населеного пункту. У зв’язку з тим, що на той час у містах й окремих селах народна ноша втратила український національний колорит, К.Трильовським було розроблено спеціальні січові однострої. Вони увібрали в себе елементи давнього козацького та традиційного галицького одягу.

Важливе значення у справі поширення січової ідеї надавалось зовнішньому оформленню членів товариства. Тут знову проявилось тонке психологічне відчуття „Січового батька”, який відродив назву козацької старшини, що існувала свого часу на Запорозькій Січі. Товариські відзнаки виконувалися в традиційних українських національних кольорах – малиновому, жовтому та блакитному.

Формальний характер протипожежної організації відкривав насамперед „Січам” можливість легальної діяльності у австрійському правовому полі. Окрім того, за словами К.Трильовського, „своєю практичною роботою – пожежництвом [...], справою, корисною для селянства, товариства мали зискати (завоювати) його симпатію, а [...]

масові руханкові вправи мусили зацікавити селянську молодь [...] і молодших господарів”¹². У січовому календарі-місячнику “Зоря”, що видавав К.Трильовський у Коломиї, постійно подавався детальний опис протипожежного інвентаря та правила користування ним під час гасіння пожеж. Завдяки старанням К.Трильовського, уже в перші роки своєї діяльності „Січі” налагодили дружні стосунки із страховим товариством „Дністер”, яке регулярно вручало грошові премії в розмірі 20-50 крон окремим товариствам, що відзначилися під час гасіння великих пожеж, і виділяло кошти для проведення січових пожежно-гімнастичних курсів¹³. З метою забезпечення ефективної діяльності січовиків під час гасіння пожеж К.Трильовський впровадив курси навчання інструкторів з пожежної та гімнастичної підготовки для січових товариств. До їх організації та проведення активно залучалися інструктори державної пожежної служби для навчання пожежній справі селян-січовиків.

Початок ХХ ст. ознаменувався активізацією українського громадсько-політичного життя в Галичині й на Буковині. Одним із його проявів стало піднесення страйкової боротьби селянства, яку зумовило посилення експлуатації найманих сільськогосподарських робітників з боку великих землевласників і орендарів маєтків. В аграрних страйках брали активну участь члени українських політичних та культурно-просвітницьких об’єднань, особливо пожежно-гімнастичних товариств „Січ” керовані К.Трильовським. У редактованому ним січовому місячнику „Зоря” (Коломия) регулярно вміщувалися поради з приводу організації сільськогосподарських страйків. К.Трильовський закликав селян-січовиків: „створювати місцеві комітети заробкові [...] Ці комітети повинні виставити вимоги, провести роз’яснювальну роботу серед своїх селян, спочатку подати петиції до роботодавця, а якщо нічого не допомагає, то почати страйк”¹⁴. Ця робота мала позитивні результати. З психології українського селянина (особливо в Галичині) викорінювався комплекс меншовартості, внаслідок чого активізувалися дії селян під час страйків. Вже 18 квітня 1902 р. в Коломиї відбулося селянське віче, організоване К.Трильовським, на якому розглядалося економічне становище українського селянства та шляхи його поліпшення. Віче прийняло резолюцію: „Нам треба всіма силами старатися про підвищення своїх заробітків [...] через організацію і спільні дії”¹⁵, а це вже був безпосередній заклик до страйку.

Однією з важливих ланок громадської роботи „Січей”, ініційованою К.Трильовським, була їхня діяльність у боротьбі з пияцтвом серед українського селянства. У січових виданнях регулярно публікувалися матеріали, в яких у доступній, переконливій формі автори доводили шкідливість пияцтва для організму людини, а також вказували шляхи подолання цього зла.

Серед важливих проблем, які довелося розв’язувати “Січовому батьку” – конфлікт між чиновниками місцевої адміністрації (за національністю поляками), які вбачаючи в січовому русі серйозну конкуренцію своїм національним інтересам, вдавалися нерідко до некоректних методів боротьби, зокрема наклепів та умисного перекручування дійсності. Як згадував сучасник тих подій, місцева польська преса була переповнена різними неправдивими чутками про К.Трильовського та відкритими погрозами в його бік на зразок: „...Ой, Трилю тримайся здалека! Чекає на тебе у Жаб’ю смерека...”¹⁶. Проте він не зважав на погрози, а ще завзятіше займався налагодженням роботи січових товариств.

У кінці 1904 р. К.Трильовського звинуватили в тому, що на одному вічі він заявив, ніби має стати „королем русинів”, а селянин Яцко Войчук – його заступником і це нібито обмежувало права цісаря¹⁷. Ця справа розглядалася 16 січня 1906 р. у львівському суді. Обох обвинувачених засудили на три тижні суворого арешту. Завдяки старанням адвоката Є.Олесницького суд у Відні переглянув вирок. К.Трильовському присудили 5 днів ув’язнення та 50 крон штрафу, а вирок Я.Войчука залишився без зміни¹⁸. З метою дискредитації К.Трильовського перед громадськістю Галичини з ініціативи місцевих властей його звинуватили у привласненні 40 тис. крон, призначених урядом на будівництво залізниці Коломия-Устеріки. У зв’язку з цим проти К.Трильовського порушили кримінальну справу. Проте, як з’ясувалося згодом, суд довів безпідставність звинувачень, і К.Трильовського визнали невинним¹⁹.

Невдовзі, 25 лютого 1906 р., до Відня на засідання парламенту прибула делегація з понад ста українських січовиків у товариських відзнаках, очолена К.Трильовським. Депутація в присутності послів (депутатів) жалілася на переслідування органами судової та виконавчої влади Галичини січового руху, зокрема наголошувалося, що із 350 галицьких „Січей” тільки дві мають дозвіл на носіння відзнак. Делегація поставила перед міністром внутрішніх справ вимогу організувати урядове розслідування цієї справи²⁰. Важливим чинником у припиненні переслідувань січового руху з боку польської адміністрації краю було обрання у 1907 р. К.Трильовського депутатом австрійського парламенту. Тут організатор січового руху неодноразово виступав проти зловживань польських чиновників, наводив численні приклади порушень ними конституційних норм. Для привернення уваги до проблем січового руху українські депутати вдавалися до обструкції (перешкоджання нормальної роботи парламенту). Як засвідчують факти, така тактика давала позитивні наслідки. Українські депутати добилися урядового розслідування у справі зловживань польської адміністрації у Галичині і скасування постанов Галицького намісни-

цтва щодо переслідувань „Січей”. Уже 22 липня 1907 р., під час засідання австрійського парламенту, проблемі переслідування січового руху К.Трильовський присвятив велику промову „Проч із шляхтою! Проч із єї посіпаками!”. У ній наголошувалося, що „...січові товариства найбільше полюбив народ, бо вони підносять його культурно і під взглядом національним... Ненависть польської шовіністичної преси і бюрократії має ще й історичне підґрунтя. Адже давня „Січ” була осередком свободолобивих змагань українського народу”²¹. В промові піддавалися також критиці місцеві власті, що принципово не реагували на скарги січовиків щодо обмеження їх конституційних прав. За весь період депутатської діяльності К.Трильовський вніс 135 депутатських запитів до австрійського уряду²², більшість з яких стосувалася переслідувань січового руху.

У червні 1908 р. К.Трильовський разом з чеським парламентським депутатом Т.Масариком організував у Празі велике віче протесту проти переслідувань січового руху, яке викликало широкий резонанс серед слов'янських народів. Будучи редактором тижневика „Czas” („Час”), Т.Масарик неодноразово писав про утиски українського населення в Галичині, про виправданість його національних домагань, а також досить часто надавав можливість К.Трильовському публікувати у „Часі” статті, спрямовані на захист січового руху²³. Як згадував К.Трильовський, значну допомогу в захисті січового руху надавав йому польський адвокат Т.Брайтер²⁴, який у редагованому ним тижневику „Монітор” постійно закликав поляків поводитися толерантно щодо українців. Також у цей час з критикою політики уряду А. Потоцького у Галичині стосовно „Січей” виступали чеські, хорватські, німецькі часописи, які були органами місцевих соціал-демократичних організацій.

24 червня 1908 р. у промові на засіданні австрійського парламенту К.Трильовський на конкретних прикладах, пов'язаних із січовим рухом, довів необ'єктивність галицьких судів, показавши, що вони „...цілковито стоять на услугах шляхетської політики в краю”²⁵. При кінці того ж 1908 р. К.Трильовський знову виступив із великою промовою у парламенті „Про становище „Січей” у Галичині”. Внаслідок цього він зумів домогтися призначення парламентського розслідування у справі переслідувань січового руху²⁶.

Одним із пріоритетних напрямків діяльності „Січей”, передбачених статутом, була їхня культурна робота, що проявлялася у різноманітних аспектах. Січовий рух залишив глибокий слід у пісенній творчості українців Галичини й Буковини. Січові пісні, які виконувалися на різноманітних заходах, що проводилися „Січами”, мали великий вплив на формування української національної свідомості. Першу січову пісню „Про Січ славу,

Запороже” написав К.Трильовський з нагоди заснування товариства „Січ” у с.Заваллю на Снятинщині. В ній яскраво показано справжню мету січового руху: „...Нехай знають воріженьки, що козацький дух не вмер... Що ми хочем поборотись із неправдою і вогнем”²⁷.

Найвідомішим січовим гімном була пісня на слова К.Трильовського „Гей, там на горі „Січ” іде”, де лаконічно висловлено суть січового руху. Її маршовий піднесений ритм, героїчність імпували молоді. Тому з часом ця пісня стала народною і виконувалася українцями протягом всього ХХ ст. Для гуцульських „Січей” К.Трильовський написав пісню „Гей, Чорногора зраділа”, у якій дав практичні поради найбільш пригнобленим жителям українських Карпат, як вибратися з їхнього важкого становища. „Січовим батьком” також була написана пісня „Ой, зацвила черемшина”, яку довгий час співали новобранці всієї Західної України. Йому також належать січові коломийки на мотив пісні „Верховино, світку ти наш”²⁸. В 1906 р. у Чернівцях за редакцією К.Трильовського вийшов „Збірник пісень патріотичних і січових”. У ньому містилося 33 січові пісні, а також ноти для них. І.Франко у своїй рецензії високо оцінив своєчасну появу збірника, який, на його думку, повинен „...підбадьорювати людей, піддержувати в них надію на красшу будучину...”²⁹. Згаданий збірник став суттєвою допомогою січовим товариствам під час підготовки концертних програм.

Саме К.Трильовському належала ідея перетворення січових товариств на парамілітарні організації, які з початком Першої світової війни стали основою формування легіону УСС.

Одразу після початку світової війни Кирило Трильовський увійшов до складу Головної української ради (ГУР), яка 6 серпня 1914 р. обрала його начальником організаційної секції Бойової управи Українських січових стрільців. Згодом „Січовий батько” став членом Загальної Української Ради (ЗУР).

Кульмінацією визвольних змагань галицьких українців першої чверті ХХ ст. стало утворення Західноукраїнської Народної Республіки. На правах колишнього українського депутата до австрійського парламенту К.Трильовський увійшов до законодавчого органу молоді республіки – Української Національної Ради, перші тижні перебувавши в складі її віденської делегації. Та напередодні листопадового зриву він повернувся в Галичину й залучився до праці над розбудовою української держави. К.Трильовський був одним із найактивніших промовців на засіданнях Укрази. Як наступник голови Тіснішого організаційного комітету окружної Національної ради в Коломиї,³⁰ він постійно відвідував міста й села Покуття, виступав на вічах та зборах.

На останньому засіданні четвертої сесії УНРади К.Трильовського було обрано до обласної зе-

мельної комісії, яка мала би проводити аграрну реформу. Та швидка поразка ЗУНР у польсько-українській війні змусила більшість галицьких політичних лідерів покинути рідну землю. Трильовський опинився у Відні, де його було залучено до роботи в Кодифікаційній комісії при екзильному уряді Є.Петрушевича. Як представник селянсько-радикальної партії Східної Галичини, він увійшов до Виконавчого комітету Всеукраїнської національної ради, створеної у Відні у січні 1921 р.³¹. Брав участь у громадському й культурному житті української еміграції, дописуючи до української преси США та Канади. Тоді ж, щоб паралізувати вплив комуністів на українське робітництво, заснував у Відні робітничо-руханкове товариство „Січ”, із делегатами якого виїздив на Другу міжнародну робітничу олімпіаду до Праги³².

Повернувшись з еміграції до Галичини наприкінці 1927 р., К.Трильовський відкрив разом з І.Турянським адвокатську канцелярію в Коломиї. Згодом висунув свою кандидатуру на виборах до Галицького сейму. Та ниву, яку „орав” на Покутті в передвоєнні роки „батько Кирило”, вже засівали інші... Під час передвиборної агітації у місцевостях, де колись його з нетерпінням чекали й зустрічали, як героя, К.Трильовський постійно наштотував на стіну нерозуміння та скептицизму³³. Після цієї невдачі К.Трильовський більше не брав участі в політичному житті, хоча постійно ним цікавився. У міжвоєнний час відновив свою публіцистичну діяльність. За життя К.Трильовський під своїм прізвищем та псевдонімами Гайдамака, Гриць Покотило, Кирило, Клим Обух, Приятель, Радикал, Січовий батько, Снятинчук³⁴ опублікував багато статей, поезій і січових пісень, видав низку брошур, січових співаників тощо. Редагував місячники „Громада”, „Зоря”, двотижневик „Хлопська правда”, календарі „Запорожець”, „Отаман”, був співредактором інших радикальних видань.

Після приходу радянської влади до Галичини, переживши обшук і допити в НКВС, К.Трильовський мусив тимчасово припинити будь-яку діяльність. Родина Трильовського потрапила до списку осіб, що їх планувалося вивезти до „віддалених районів”, але цьому перешкодила німецька окупація краю. Проте вже невдовзі, 19 жовтня 1941 р. К.Трильовського не стало. У величавому похороні, який відбувся в окупованій ворожими військами Коломиї 21 жовтня, як згадували очевидці, взяли участь маси селян з близьких та далеких сіл Покуття. Його улюблений колишній січовий хор і оркестр із с.Балинці віддали останній січовий салют від імені всього краю.

Кожне покоління патріотів висуває своїх героїв, які уособлюють його епоху. Вчорашні лідери поступаються місцем наступним – і лише час визначає, кому залишитися на сторінках історії свого народу. Але є такі особистості, котрі завдяки своїй енергійній вдачі, вмінню повести за собою, були

б на перших ролях у всі часи. Такий Кирило Трильовський. Не все однозначне в ідеях та вчинках цієї непересічної постаті. Романтична та неспокійна натура „батька Кирила”, його безкомпромісність і максималізм були відбитком переломної та драматичної епохи пробудження українського народу, служінню якому й присвятив він своє життя щиро і до останньої хвили.

¹ Арсенич П. Засновник “Січі” Кирило Трильовський. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2000. – 76 с.

² Павлишин О. Кирило Трильовський: біографічний нарис // Трильовський К. 3 мого життя. – Київ – Едмонтон – Торонто: ТАКСОН, 1999. – С. 5 – 18.

³ Різник Л. Січовий батько // Літопис червоної калени. – 1992. – № 2 – 3. – С. 36 – 40.

⁴ Стефанік В. // Повне зібрання творів у трьох томах / ред О.Білецький. – К.: Видавництво АН УРСР, 1971. – Т. 3. – С. 74.

⁵ Драгоманов М. Вибране. Шевченко, українофілі й соціалізм. – К., 1991. – С. 332.

⁶ Листи М.Драгоманова до К.Трильовського. – ЦДІА у м. Львові. – Ф. 663. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 14.

⁷ Громадський голос (Львів). – 1900. – 9 січня. – С. 26

⁸ Добржанський О. Українська радикальна партія Буковини // Науковий вісник Чернівецького університету. – Історія. – Чернівці: ЧДУ, 1996 – Вип. 6 – 7. – С. 96.

⁹ Трильовський К. Селяни, уважайте добре на кого здаєте свою долю, свою будучість! – Коломия, накладом Д-ра Трильовського, 1909. – С.4.

¹⁰ Трильовський К. 3 мого життя // Гей, там на горі “Січ” іде! /Ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 115.

¹¹ Коберський К. Дух “Січі” // Гей, там на горі “Січ” іде! /Ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 92.

¹² Трильовський К. 3 мого життя // Гей, там на горі “Січ” іде!... – С. 14.

¹³ Листи повітових комітетів про розсилку анкет, культурна діяльність товариств. – ЦДІА у м. Львові. – Ф.847. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.2.

¹⁴ Зоря (Коломия). – 1902. – № 4. – С. 16.

¹⁵ Громадський голос (Львів). – 1902. – 20 квітня. – С. 74.

¹⁶ Ломацький М. “Січі” на Гуцульщині // Гей, там на горі “Січ” іде! /ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 142.

¹⁷ Трильовський К. 3 мого життя // Гей, там на горі “Січ” іде! /ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 71.

¹⁸ Новий громадський голос (Львів). – 1905. – 28 вересня. – С. 3.

¹⁹ Звинувачувальні акти, позови, листи та інші матеріали. Судова справа К.Трильовського. – ЦДІА у м. Львові. – Ф.360. – Оп.1. – Спр.362. – Арк.46.

²⁰ Gazeta Koiomyjska (Коломия). – 1906. – 27 лютого. – С. 3.

²¹ Трильовський К. Проч із шляхтою! Проч із єї посіпаками! Промова у Раді державній 22 липня 1907 р. – Львів: Загальна друкарня, 1907. – С. 18.

²² З діяльності д-ра Кирила Трильовського яко посла до Ради державної. – Коломия: Друкарня Михайла Білоуса в Коломиї, 1911. – С. 3.

²³ Бочковский О. Т.Г.Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації). – Подєбради, 1930. – С. 124.

²⁴ Трильовський К. З мого життя // Гей, там на горі “Січ” іде! / Ред. П. Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 75.

²⁵ Трильовський К. Про Галицькі суди. Промова, виголошена в Раді державній 24 червня 1908 року. – Коломия: друкарня А. Киселівського, 1908. – С. 10.

²⁶ Лозинський М. З австрійської України // Літературно Науковий Вістник. – Т. XLIII. – Львів, 1908. – С. 368.

²⁷ Трильовський К. Про “Січ” славу – Запороже // Гей, там на горі “Січ” іде!... – С. 4.

²⁸ Стрілецька голгофа. Спроба антології / Ред. Т. Салига. – Львів: Каменяр, 1992. – С. 21.

²⁹ Франко І. Збірник пісень патріотичних і січових / ЛНВ. – 1906. – Т. 34. – С. 205.

³⁰ Трильовський К. Мої перші дні у З.У.Н.Р. // Літопис Червоної Калини. 1936. – Ч. 11. – С. 18 – 19.

³¹ Павлишин О. Вказ. праця... С. 15.

³² Трильовський К. З мого життя... (Уривок із спогадів) // Гей, там на горі “Січ” іде!... – С. 64.

³³ Коломийські вісти. Тижневик для українського народу Покуття (Коломия). – 1928. – 6 січня. – С. 1.

³⁴ Арсенич П. Засновник “Січ” на Покутті... – С. 139.

Summary

*Mykola Huivaniuk
(Chernivtsi)
Oleh Pavlyshyn
(Lviv)*

Kyrylo Tryliovskiy – Organizer and Inspirer of Sichovy Movement in Halychyna and Bukovyna at the Beginning of the 20th Century

The article traces Kyrylo Tryliovskiy's life and his role in Ukrainian national movement at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries on the basis of the vast source basis (archive documents, that time periodicals, letters and memoirs) introduced to the scientific circulation for the first time.

УДК: 94(477.44),192/193”

*Василь Подолян
(Вінниця)*

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ ВІННИЧЧИНИ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ КІНЦЯ 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТ. (ДО ВСТАНОВЛЕННЯ ДАТИ УТВОРЕННЯ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛСПОЖИВСПІЛКИ)

У статті на основі аналізу закритих раніше архівних документів і матеріалів розглядаються маловідомі сторінки з діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах тоталітарного режиму кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. та висвітлюються деякі особливості утворення Вінницької обласної спілки споживчих товариств.

Ключові слова: кооперація, радянська влада, Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України, адміністративна реформа, Вінницька обласна спілка споживчих товариств.

Історичний розвиток споживчої кооперації Подільського краю сягає своїм корінням у далекі роки кінця ХІХ ст. У дорадянський період кооперація мала своє самобутнє обличчя, динамічно розвивалась і вирізнялась вагомими економічними здобутками, українським національним колоритом і відповідала світовим зразкам добровільного єднання споживачів.

Остаточне встановлення радянської влади у кінці 1920 р. на теренах Вінниччини внесло у розвиток кооперації кардинальні зміни, тісно переплетені з курсом держави на побудову „комуністичного суспільства” під керівництвом Всеросійської комуністичної партії більшовиків (ВКП (б)). Тому, на думку сучасних істориків, в умовах встановленого тоталітарного режиму 20–30-х років ХХ ст. діяльність споживчої кооперації потрібно розглядати в контексті й органічному зв'язку з індустріалізацією, колективізацією та іншими „соціалістичними перетвореннями” країни, визначеними генеральною лінією ВКП(б).

Автор цієї розвідки ставить за мету на підставі автентичної документальної бази розглянути деякі аспекти функціонування споживчої кооперації в умовах тоталітарного комуністичного режиму кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. та висвітлити основні організаційні заходи щодо створення Вінницької облспоживспілки.

Необхідно зазначити, що обраний курс партійно-державного керівництва СРСР на „комуністичний штурм” і побудову соціалізму у „ворожому оточенні” позбавляв кооперативні організації будь-якої самостійності, самоврядності та фінансової незалежності.¹ Кооперативні принципи щодо добровільності членства, демократичного управління і економічної справедливості втратили своє фундаментальне значення, а система споживчої кооперації перетворилася в дійовий механізм виконання рішень партійних органів ВКП (б).

Ще за радянських часів дослідники кооперативного руху доводили світовій спільноті, що лише у новому соціалістичному суспільстві споживча кооперація розквітла і здобула найкращих результатів у своєму розвитку. За їх висновками, царизм пригнічував народні організації економічного самозахисту, порушував принципи кооперативної демократії і таке інше. Одним із аргументів негативного ставлення царату до кооперації наводився пункт 30 (з приміткою до нього) із примірного (Нормального) статуту товариства (1897 р.), яким заборонялося проводити зібрання членів без попереднього погодження порядку денного та за обов'язкової умови присутності на зборах поліцейського пристава.² Разом з тим, як можна розцінити рішення секретаріату ЦК КП(б)У (№ С – 98/26) від 27.02.1932 р.?

(Витяг з оригіналу друкується нижче:

„Дозволити фр. ВУКС'а скликати по областях між 5-10 березня нараду голів райспілок з таким порядком денним:

1. Посівкампанія. 2.С.г. заготівля. 3. Мобілізація коштів.

Термін роботи наради визначити – 1 день. Запропонувати Обкомам прийняти участь в цій нараді”³.

Документ під грифом „цілком таємно” підписав секретар ЦК КП(б)У П.Любченко, що свідчить про особливу важливість прийнятого рішення і неухильність його виконання під контролем партії.

Перед тим, як навести витяг з іншого партійного документа, нагадаємо, що царський уряд ніколи не втручався у внутрішню організаційну роботу кооперативів, не регламентував термінів звітних кампаній виборних органів і, тим більше, не визначав ідеологічного забезпечення звітно-виборних заходів. Всі ці норми чітко виписувались в статутах товариств і були прерогативою членів та органів управління товариств. Натомість у постанові ЦК КП(б)У від 25.10.1932 р. „Про відчитно-виборну (звітно-виборну. – Ред.) кампанію в системі споживкооперації” читаємо (із скороченням):

„1. Провести протягом листопада-грудня ц.р. відчитно-перевиборчу кампанію по всій системі споживкооперації України... Обкомам, МПК, РПК взяти перевибори під своє оперативне керівництво, звернувши особливу увагу на рішуче очищення органів кооперації від ворожого, розкладницького елемента і зміцнити їх перевіреними комуністами, комсомольцями та кращими позапартійними робітниками і колгоспниками-ударниками”⁴.

Далі у постанові розписувався графік проведення кампанії, починаючи з 10.11.1932 р. для сільських споживчих товариств і завершуючи VI Всеукраїнським з’їздом, який повинен бути скликаний між 10.01-15.01.1933 р. Документ під грифом „цілком таємно” носив програмний характер для всіх радянських і кооперативних органів, котрі у наступних власних рішеннях щодо поставленого завдання чітко дублювали пункти згаданої постанови ЦК та забезпечували втілення її в реальне життя.

Безперечно, головною турботою партійних органів під час проведення кампанії стало забезпечення кадрового підбору керівництва кооперативних організацій, особливо в частині „боротьби з назначенцтвом та нав’язуванням неприйнятних кандидатур”⁵.

До речі, з історії відомо, що царські урядовці не втручались у кадрові питання кооперативів і сприймали волевиявлення вищих органів управління кооперативів на користь тих чи інших голів та членів правління товариств. У більшості на керівні посади кооперативів обиралися професійні кооператори без врахування будь-якої політичної орієнтації із числа високоосвічених і морально стійких членів товариств, відданих справі кооперації. Радянська влада 20-30-х років в основу кадрової політики держави поставила зовсім інші критерії, які визначалися двома головними ознаками – рішучість і фанатична відданість комуністичній ідеї в трактуванні Й.Сталіна. Всі інші професійні якості не мали особливого значення при призначеннях на ключові і дрібні пости в органах

державної влади, а також у сфері економіки, науки, культури і господарських організацій та кооперації зокрема. Для висуванців більшовицької партії важливим фактором у визначенні висоти керівницького крісла, безперечно, була приналежність кандидатів до так званої партійної номенклатури. Бути „в команді” – було запорукою того, що номенклатурщика не викинуть з „обойми”, а завжди знайдуть для нього належне місце, якщо він не зганьбить „славного” імені більшовика-ленінця і буде вірним вождям партії. Кожен з обранців на відповідальну посаду знав і усвідомлював, що „комуністична партія більшовиків ніколи не помиляється, а помиляються тільки окремі особистості” і завжди був готовий понести „справедливе” покарання за особисті промахи.

Без сумніву, такі критерії, наприклад, дозволили професійному прокурору М. В. Михайлику опановувати нову професію і стати головним кооператором України на чолі правління Вукоопспілки у 1931-1933 рр. Саме так визначався керівний склад новоствореної (27.02.1932) Вінницької області за рахунок мобілізації партійної номенклатури з інших регіонів країни за різними списками і під кодовими назвами типу „250”, „300” і таке інше. Тому переважну більшість обласних партійних, радянських і господарських організацій за рішенням ЦК КП(б)У очолили прибульці з інших регіонів. При цьому, наприклад, у протоколі засідання Політбюро ЦК (№ ПБ – 65/1 від 10.02.1932 р.) чітко визначалися повноваження новопризначених керівників: „Заборонити Областкомам... укомплектування обласного апарату без попереднього дозволу ЦК”⁶.

Про верховенство рішень вищих партійних органів для будь-яких структур може слугувати цікавий документ, яким, на нашу думку, ЦК КП(б)У ще раз підтвердив свій статус істинного господаря „всього і вся” і давав знати, що тільки його слово повинно бути останнім. Так, оперативно реагуючи на Постанову IV сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету про утворення областей, Вукоопспілка разом з Народним комісаріатом робітничо-селянської інспекції (далі: НК РСІ) розробили основні засади і прийняли рішення про створення обласних споживспілок. Зокрема, постанова правління ВУКСу була прийнята 23 лютого 1932 р. і набула чинності для виконання у всій системі кооперації УРСР⁷. Разом з тим кооператори допусти певний казус і не врахували, що це питання ще не розглядалося на засіданні оргбюро ЦК і тому своєю постановою, як кажуть серед народу, „полізли поперед батька в пекло”. В свою чергу, Центральний комітет, не відмінюючи прийнятих рішень з боку НК РСІ і Вукоопспілки, 29.02.1932 р. прийняв власну постанову „Про обласні спілки споживкооперації”, якою повністю продублював текст постанови правління Вукоопспілки, але додав один визначальний пункт (витяг з оригіналу): „Розроблену НК РСІ разом з ВУКС’ом організаційну структуру споживкооперації –

затвердити як тимчасову”, тобто жорстко попередив, що у будь-який час всі прийняті рішення кооператорів можуть бути змінені або анульовані⁸.

Таким чином, до кінця 20-х років споживча кооперація України повністю перебувала під неухильним керівництвом та контролем партійних і виконавчих органів радянської влади. Всі ці заходи ідеологічного впливу на кооперацію у своїй основі мали головну мету – підпорядкувати існуючу розгалужену мережу кооперативних організацій, особливо, їх економічний потенціал для створення ефективного механізму виконання політичних рішень ЦК ВКП(б). Відомо, що без сталого фінансового забезпечення будь-які політичні рішення мають декларативний характер і приреченні на нездійсненність. Тому в умовах ліквідації ринкових відносин нової економічної політики, зі згортанням приватної торгівлі і націоналізації засобів виробництва потужним суб'єктом роздрібно торгівлі залишилася лише споживча кооперація, яка при НЕПі економічно зміцнилася і володіла значними коштами громадян. На рубежі 1920-1930 рр. роль споживчої кооперації виросла ще більше, адже, за визначенням ВКП(б), вона стала виконавцем запровадженої системи нормованого забезпечення громадян країни (карткової системи). Тому партія поклала на кооперацію надзвичайно важливе завдання – налагодження товарно-грошових відносин між державою і населенням країни та запровадження через кооперацію примусового залучення приватних коштів громадян для формування бюджету країни і використання їх у „комуністичних штурмах”, названих індустріалізацією та колективізацією.

З приводу залучення приватних коштів громадян і їх використання в кооперативній системі варто нагадати, що в Російській імперії фінансові ресурси споживчої кооперації ніколи не були підконтрольні царській владі і тим більше не залучалися до будь-яких державних програм. Формування фінансових ресурсів, тобто визначення величини вступних і пайових внесків, розподіл отриманих доходів (збитків), утворення різних фондів тощо було виключним правом членів і вищих органів управління товариств. При цьому для членів товариств не існувало привілеїв, регламентованих державою щодо величини паю, станового походження, політичної чи релігійної орієнтації. Всі питання внутрішньогосподарської діяльності чітко виписувалися в статуті – своєрідній „малій конституції” товариства (спілки) і були обов'язковими для виконання. У такий спосіб кооперативні організації забезпечували собі економічну незалежність, демократичний членський контроль за фінансовими потоками організації і несли повну відповідальність за власноручно вироблену економічну стратегію і тактику товариства.

На початку 30-х р. XX ст., заходи радянської влади щодо кооперативних коштів носили абсолютно інший підхід, зведений до повного контролю і керівництва фінансами кооперації. Врахову-

ючи, що на території України переважну більшість членів споживчих товариств становило сільське населення, головним контингентом впливу партії в умовах колективізації сільського господарства стали українські хлібороби та їх родини. Красномовним свідченням щодо повної узурпації з боку комуністичної партії діяльності кооперації може слугувати рішення ЦК КП(б)У „Про нові ставки дифпаю споживкооперації для колгоспників”, прийнятого 21.04.1932 р. (№ ПБ – 72/25оп.), також під грифом „цілком таємно”. В рішенні політбюро визначалося наступне:

„1. Відповідно до рішень ЦК ВКП(б) про встановлення для членів колгоспів пересічного паю в 40 крб. та членів родин колгоспників – 12 крб. – погодитись з пропозицією ВУКС'у та Укрколгоспцентру про встановлення ставок дифпаю для окремих груп колгоспників, а саме:

1. Звільнені від с. г. податку сплачують – 16 крб.

2. Члени артілі, що мають прибуток неусуспільненої частини господарства до 250 крб. – 45 крб.

3. Члени артілі, що мають прибуток неусуспільненої частини господарства від 251 до 350 крб. – 65 крб.

4. Члени артілі, що мають прибуток неусуспільненої частини господарства від 351 до 500 крб. – 80 крб.

5. Члени артілі, що мають прибуток неусуспільненої частини господарства понад 500 крб. – 100 крб.

Утриманці членів с.г. артілей сплачують 25% ставки основного пайовика.

2. Вважати за потрібне для колгоспників в прикордонних районах I-ї зони встановити знижку з загально-встановленого паю в 20%.

3. Областям та райпарткомам Донбасу взяти під особливий догляд всю кампанію по проведенню нового паю, забезпечивши широке розгортання відповідної масової роз'яснювальної роботи.

4. Зобов'язати ВУКС, ВУРПС і Колгоспцентр надіслати на місця відповідальних робітників для допомоги місцевим організаціям в роботі в запровадженні нових ставок дифпаю.

Секретар ЦК КП(б)У – Строганов”⁹.

Наведений вище документ, на наш погляд, засвідчує класовий підхід до формування основних засад радянської кооперації, нівелює твердження про самостійність кооперативних організацій, спростовує декларації радянських ідеологів про дотримання принципів кооперативної демократії, свідчить про використання кооперативних пайових внесків як одну із форм фіскальної політики держави. У порівнянні умов діяльності кооперації за царизму і при більшовицькій владі випливають красномовні докази того, що при останньому режимі станом до 1930 р. український кооперативний рух зробив крок назад і справжньої кооперації в Україні вже не існувало. Кооперація втратила основні ознаки кооперативізму, а такі засади, як аполітичність, добровільність і відкрите членство, демократичне керівництво і членський контроль, економічна участь членів товариств у роз-

поділені доходів відійшли в історію. Фактично кооперативні організації перетворилися в орган продрозкладки та установи для проведення товарообмінних операцій за жорсткої регламентації кількісної і цінової характеристики стосунків з членами товариств.

Отже, низка наведених вище документів свідчать, що до кінця 20-х і на початку 30-х років ХХ ст. в Радянському Союзі відбулося повне одержавлення споживчої кооперації. Вона набула функцій злагодженого механізму виконання рішень комуністичної партії більшовиків щодо запровадження соціально-економічної політики держави в умовах розгортання „соціалістичного будівництва”. Справжня кооперативна ідея з життя кооперації була вихолощена, а кооперативна вивіска слугувала прикриттям у прискіпливо спланованій і розвинутій ідеологічній міфології функціонерів комуністичної партії СРСР.

Новим етапом у діяльності споживчої кооперації Вінниччини став 1932 р. 9 лютого 1932 р. IV сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету (далі: ЦВК) з „метою посилення оперативно-господарського керівництва і враховуючи безперспективність подальшого укрупнення районів” ухвалила рішення про створення на території УСРР 5-ти областей: Харківської, Київської, Вінницької, Дніпропетровської, Одеської. Новий територіальний поділ передбачав включення до складу Вінницької області 71 адміністративно-господарську одиницю (69 районів і 2 одиниці обласного підпорядкування)¹⁰. Тоді ж постановою Президії ЦВК затверджувались попередньо погоджені з ЦК КП(б) України персональні склади обласних оргкомітетів. На Вінниччину з повноваження очолювати організаційне бюро обласної спілки споживчих товариств направлявся Горловський Веніамін Анатолійович¹¹. Член ВКП(б) з 1919 р., вчитель за фахом В.Горловський за роки радянської влади пройшов гартування і випробовування, зокрема, на профспілковій роботі (1918-1922 рр.), працював у Народному комісаріаті праці (1923-1925 рр.), з 1925 р. залучився до кооперативної діяльності на різних відповідальних посадах (член правління Всеукраїнської кооперативної спілки, далі – ВУКС, голова Дніпропетровського центрального робітничого кооперативу (ЦРК) і т.ін.)¹². Високий на той час рівень освіти (закінчив хедер), ідейна спрямованість, особиста відповідальність і відданість справі, на думку членів ЦК, повинна була надати можливість В.Горловському чітко виконувати всі рішення і завдання ЦК КП(б)У щодо діяльності споживчої кооперації в умовах „соціалістичного будівництва”.

Варто зазначити, що на запровадження чергової адміністративної реформи в системі управління територіями центральний апарат України покладав великі надії. Ініціатори сподівалися адмі-нреформою забезпечити ефективне виконання завдань партії у питаннях колективізації сільського господарства. Проголошена Й.Сталіним у газети

„Правда” у статті „Рік великого перелому” (07.11.1929 р.) ідея суцільного усупільнення селянських господарств знайшла підтримку у постанові пленуму ЦК ВКП (б) від 10 листопада того ж року і вимагала радикальних заходів щодо створення механізму втілення задумів „вождя”¹³.

Перші кроки у виконанні планів колективізації в Україні у 1930-1931 рр. призвели до повного провалу лінії ВКП(б), що в свою чергу було неприпустимим. До однієї із причин провальних темпів колективізації партійне керівництво відносило надмірну адміністративну розпорошеність районів, що призводило до малоефективного управління з Харкова та створювало значні перешкоди у здійсненні тотального контролю за діяльністю апарату на місцях. Тому фактичне повернення (через майже 10 років) до обласного (губернського) поділу територій мало на меті змінити партійне керівництво на місцях, створити потужний адміністративно-репресивний апарат безпосередньо в областях і примусом пришвидшити темпи колективізації.

Вищезгадана постанова ЦВК автоматично передбачала кардинальні зміни в інших галузях і структурах народногосподарського комплексу республіки, у тому числі в системі споживчої кооперації. Так, 22.02.1932 р. в Харкові відбулося засідання правління Вукоопспілки за участю голів оргбюро новостворених обласних спілок, зокрема Харківської – О.Смілянський, Вінницької – В.Горловський, Дніпропетровської – О.Сабсай, Київської – З.Русаков та Одеської – Р.Брук. Були ухвалені надзвичайно важливі рішення щодо утворення матеріально-технічної і фінансової бази спілок та основні принципи розподілу капіталів ВУКСу між обласними спілками. Постановою правління передбачалося наступне (витяг з оригіналу):

„1. Вважати, що за матеріально-технічну базу, потрібну для переведення господарчої роботи обласних союзів, повинні бути матеріально-технічні засоби, що їх мають об'єднання ВУКСу на терені адміністративних областей.

2. Вважати, що фінансова база облсоюзів утворюється за рахунок капіталів та фондів, що їх має ВУКС за балансом на 01. 03. 1932 року”.¹⁴

Крім того, в 16 пунктах постанови детально розписувався порядок розподілу активів і пасивів, вкладів і паїв, різних фондів і прибутків, а також виписані невідкладні завдання облспоживспілкам щодо організації торгової мережі та її раціоналізації, розгортання мережі радянських базарів та застереження від “опортуністської недооцінки” цієї справи тощо.

Наступного дня, тобто 23.02.1932 р., правління Вукоопспілки (голова правління Михайлик Михайло Васильович) прийняло постанову, якою передбачалося (витяг мовою оригіналу): „В административных границах областей организовать областные союзы потребкооперации. Областным союзам передать полностью организационно-плановое хозяйственное руководство и хозяйственное обслуживание ЗРК, ЗВК, рабкоопов, селькоопов

и спецрабкоопов, размещенных на территории области”¹⁵. За собою Вукоопспілка залишила гуртово-роздрібну торгівлю лісоматеріалами та культурними товарами (об’єднання „Вукооплестопливо” та „Вукоопкнига”), а обласним спілкам надала право організації міжрайонних баз „для получения товаров по транзиту и для подсортировки”¹⁶. Постанова регламентувала створення в складі облспоживспілок управлінь хлібопекарської промисловості, підпорядкування правлінням спілок трестів громадського харчування та створення госпрозрахункового заготівельного управління. Крім того, постановою була затверджена структура апарату спілок усіх рівнів. Склад апарату обласної спілки будувався з таких секторів: організаційний, контролю за виконанням, економіки праці, кон’юктурно-звітний, фінансовий, воєнно-кооперативний, кадрів, спецсектор, торгові відділи, планово-економічний і відділ раціоналізації та управління справами. В районах структура була така ж, крім воєнно-кооперативного сектора.

З огляду на вищенаведене запроваджена структурна перебудова споживчої кооперації України начебто передбачала кардинальні зміни у системі управління кооперацією, мала за мету значно покращити товарозабезпечення громадян та фінансово зміцнити низову ланку кооперативних організацій. Справді, на наш погляд, в організаційному плані така реформа мала користь – ліквідувала надлишкову централізацію і дозволила ефективніше управляти низовою ланкою існуючих товариств та їх організацій. Фактично Центр розвантажив себе від відповідальності за вирішення дріб’язкових питань і переклав відповідальність за провали на конкретних виконавців на місцях. Але в економічному ракурсі реформа ніяк не передбачала покращення економічного стану товариств. По-перше, збережена система карткового розподілу товарів за фіксованими і пільговими цінами (переважно нижчими фактичної собівартості) не стимулювала до господарсько-розрахункового ведення торговельної справи. По-друге, реформа штовхнула систему до значного збільшення витрат на утримання нововведеного на всіх рівнях бюрократичного апарату управління, який швидко почав проїдати власні кооперативні та банківсько-кредитні кошти. По-третє, відсутність кваліфікованого кооперативного апарату на місцях, введення додаткової проміжної ланки у товарозабезпеченні (міжрайбази) спонукали до збільшення термінів товарного обігу, а подекуди до зловживань (розкрадання, приховування товарних залишків, накопичення неходових товарів тощо), що, в свою чергу, призводило до великих фінансових втрат. Тому, на наш погляд, фінансовий колапс, який до кінця 1934 р. стався у споживчій кооперації Вінницької області, у великій мірі був результатом антиринкової економічної моделі, закладеної політикою комуністичної партії щодо нормування і номенклатурного розподілу товарів, котрий здійснювали кооперативні установи замість притаман-

ним їм формам вільної кооперативної торгівлі і заготівель.

Отже, розглянуті документи щодо створення обласної системи споживчих товариств, на наш погляд, дають підстави вважати датою утворення Вінницької обласної спілки споживчих товариств 23 лютого 1932 р., від прийняття постанови правління Вукоопспілки.

Уже за короткий історичний період існування радянської влади, в наслідок якої було одержавлення споживчої кооперації, остання, на нашу думку, до 1932 р. втратила функції щодо економічного і соціального захисту членів товариств і стала частиною потужного адміністративного апарату, спрямованого проти власного народу.

Вже на той час був сформований тип нового радянського кооператора, котрий замість властивої функції служіння своїм пайовикам-односельцям був змушений застосовувати до них обмеження (приниження) за соціальним станом, позбавляти їх рівноправного і рівнозначного торговельного обслуговування, став своєрідним „збирником” від влади у зборі численних податків і позик на користь держави.

Разом з тим споживча кооперація Вінниччини також стала жертвою тоталітарної системи злочинних більшовицьких кампаній „оздоровлення”, кадрових „чисток” і фізичного знищення тих, хто мав кооперативне минуле або намагався зберегти традиції попереднього покоління кооператорів.

В плані подальшого розкриття теми актуальними бачаться дослідження щодо участі кооперативних організацій Вінниччини у хлібозаготівлях кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. та визначенні ролі і місця споживчої кооперації у трагічних подіях голодомору 1932-1933 років.

¹ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Вінниця: ДП „ДКФ”, 2006. – Кн.1. – С.37.

² Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). Ф.Р-779. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.33.

3. Там же. – Ф.П-136. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.39.

4. Там же. – Оп.3. – Спр.56. – Арк.8.

5. Там же.

6. Там же. – Спр.1. – Арк.21.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.296. – Оп.4. – Спр.1290. – Арк.39.

8. ДАВО. П-136. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.11.

9. Там же. – Спр.2. – Арк.40.

10. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – № 5. – 29 лютого 1932 р. – С.41.

11. ДАВО. Ф-139. – Оп.7. – Спр.51. – Арк.8.

12. Там же.

13. Реабілітовані історією. – С.32.

14. ЦДАВО України. Ф.296. – Оп.4. – Спр.1213. – Арк.39.

15. Там же. – Спр.1290. – Арк.39.

16. Там же. – Арк.39.

Summary

Vasyl Podolian
(Vinnytsia)

Consumer Cooperation of Vinnychyna in the Conditions of Totalitarian Bolshevik Regime at the End of 20s – Beginning of 30s of the 20th Century. (Before the Defining of the Date of Vinnytsia Regional Consumers' Union Establishing)

The article highlights little known pages of Vinnytsia consumers' union activity in the conditions of totalitarian regime at the end of 20s – beginning of 30s of the 20th century on the basis of unknown before archive documents and materials. It also analyzes some peculiarities of Vinnytsia regional consumers' unions establishing.

УДК: 94(100),1941”

Валерій Шайкан
(Кривий Ріг)

ІДЕОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА НАЦИСТСЬКИМ КЕРІВНИЦТВОМ НІМЕЧЧИНИ НАПАДУ НА СРСР 22 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ

У статті висвітлюються різні методи німецько-фашистської пропаганди з метою ідеологічної підготовки війни проти Польщі і СРСР.

Ключові слова: пропаганда, ідеологічна підготовка, війна, Німеччина, Польща, СРСР, українські націоналісти, ОУН, рейх, пакт, союз, ідеологія, ідеолог, окупація, українська державність.

Історії початку Великої Вітчизняної війни присвячено безліч дослідницьких, науково-популярних, мемуарних та художніх видань, які, здавалось би, відтворюють усі сторони цього найбільшого за всю історію людства збройного протистояння.

Метою даної статті є спроба наукової розвідки підготовки цієї війни в ідеологічній сфері, тобто в аспекті, який не очевидний, не лежить на поверхні, але є її невід'ємною складовою частиною.

Секретним додатковим протоколом від 23 серпня 1939 р., який Радянський Союз і Німеччина підписали одночасно з пактом про ненапад, передбачався поділ Польщі між цими державами по лінії річок Вісла, Сян, Нарев¹. Але, якщо війська вермахту впевнено просувалися вглиб польської території, то СРСР не поспішав зайняти обумовлені протоколом землі. Неквапливість Сталіна, очевидно, пояснювалася кількома факторами, серед яких не останню роль відігравали й ідеологічні. По-перше, одночасне вторгнення накладало б на СРСР п'ятно такого ж самого агресора, як і Німеччина і завдало б шкоди іміджу держави. По-друге, Сталін вичікував, якою буде реакція Англії і Франції, котрі були гарантами польської безпеки. Лише переконавшись в їх небажанні воювати, він

міг рушити на Захід. По-третє, частина радянських військ була зв'язана боями з японцями у Монголії і Сталін очікував завершення цієї кампанії. По-четверте, він хотів надати місії радянських військ у Польщі більш пристойного вигляду. Ще 27 серпня 1939 р. в інтерв'ю газеті „Известия” нарком оборони СРСР К.Є.Ворошилов запевняв про готовність надати Польщі допомогу в разі війни². Але, як показали події, це був дипломатичний трюк, який мав на меті лише приховати справжні плани Сталіна. Вранці 17 вересня польському послу в Москві В.Гжибовському була вручена нота. В ній говорилося про те, що польський уряд розпався, а Польща перестала існувати як держава і перетворилася на зручне поле, де можуть статися будь-які несподіванки, що може становити загрозу для СРСР. Крім того, Радянський Союз не може спокійно спостерігати за тим, що загроза нависла над єдинокровними народами – українцями і білорусами. Тому радянський уряд віддав наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії³. Таким чином, Сталіну вдалося формально „зберегти обличчя” в очах світової спільноти і навіть надіти маску захисника постраждалих. Вибір часу для дій не в останню чергу був пов'язаний з фальшивим німецьким комюніке від 15 вересня, де говорилося про те, що Варшава впала⁴.

Ще не встигли замовкнути гармати, як Радянський Союз і Німеччина, провівши спільний воєнний парад у Бресті⁵, 28 вересня 1939 р. знову сіли за стіл переговорів. На порядку денному – підписання договору „Про дружбу і кордони” та низки протоколів до нього. Привертає до себе увагу секретний протокол від 28 вересня 1939 р., в якому було сказано, що „обидві сторони не будуть допускати на своїх територіях ніякої польської агітації... Вони будуть придушувати на своїх територіях всі джерела подібної агітації...”⁶. Цей протокол, очевидно, мав стати відповіддю на п. 2 секретного протоколу від 23 серпня 1939 р., де було сказано, що питання, чи буде взаємно бажаним збереження незалежної Польської держави, може бути остаточно вирішене тільки протягом подальшого політичного розвитку⁷. Таким чином була поставлена остання крапка над „і” у питанні існування Польщі як держави. Ні Гітлер, ні Сталін не були в цьому зацікавленими. Проте загарбання і розчленування Польщі ще не були завершенням радянсько-німецького зближення, що говорило про те, що сторони ще не досягли поставленої перед собою мети. Виступаючи на V сесії Верховної ради СРСР, Молотов заявив, що “не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за знищення гітлеризму, котра прикривається фальшивим прапором боротьби за „демократію”⁸. Цей реверанс Гітлеру зайвий раз мав підкреслити прихильність СРСР до німецької зовнішньої політики і заохотити Гітлера до подальшої співпраці.

В кінці 1939 – на початку 1940 р. між Радянським Союзом і Німеччиною відбувся жвавий обмін делегаціями, які вивчали можливості подальшого розгортання співробітництва двох держав в економічній сфері і можливих змін у секретному додатковому протоколі від 28 вересня 1939 р. Обмін думками привів до підписання 10 січня 1940 р. нового секретного протоколу, за яким Німеччина відмовлялася від своїх претензій на частину Литви на користь Радянського Союзу, котрий мав сплатити відповідну компенсацію грішми та сировиною⁹. Економічний блок питань мав своїм завершенням підписання в лютому 1940 р. важливої угоди, розрахованої на 27 місяців. Німеччина мала постачати в СРСР листову броню, турбіни, різноманітну техніку, отримуючи сировину й матеріали на суму 500 млн. марок: бавовну, зерно, нафту, фосфати, залізну й хромову руду тощо¹⁰. Ці поставки давали можливість Німеччині завчасно утворити необхідні запаси перед відкриттям нового театру бойових дій у Європі, що було б неможливо зробити в умовах блокади з боку Англії і Франції, котрі ще з 3 вересня 1939 р. перебували у стані війни з Німеччиною. І все таки, незважаючи на всі заяви, договори і секретні протоколи, стосунки СРСР з Німеччиною були політичною грою двох диктаторів, кожен з котрих розумів, що зіткнення неминуче і намагався набути якомога вагоміших політичних дивідендів. Красномовно про це писав міністр освіти і пропаганди доктор Й.Геббельс у своєму щоденнику 9 серпня 1940 р. „... Адже більшовизм – це світовий ворог № 1. Рано чи пізно ми зіткнемося з ним також. І фюрер вважає так”¹¹. Геббельс пильно слідкував за подіями на міжнародній арені і особливу увагу приділяв „більшовицькому” питанню. Записи у його щоденнику доводять, що з жовтня 1939 р. до травня 1941 р. він ретельно відстежував всі події, що стосувалися СРСР, особливо з пропагандистської точки зору. Цим питанням (за підрахунками автора) присвячено 89 записів у щоденнику Й. Геббельса¹². Як вважає французький дослідник Франсуа Фюре, питання про напад на СРСР в 1941 р. було майже вирішено вже влітку 1940 р., оскільки над цим планом уже працював німецький генеральний штаб, а затверджений план „Барбароса” був 18 грудня 1940 р. лише формально¹³. Зауважимо, що війна проти СРСР була головною метою Гітлера і цю ідею він ніколи не полишав – ні в часи відкритого ідеологічного протистояння, ні в часи зближення і союзництва з СРСР в 1939-1940 рр. Ідеологічна підготовка до вторгнення тривала постійно і з широким залученням усіх можливих пропагандистських заходів, які в залежності від обставин використовувалися в більшій чи в меншій мірі. Так, важливою ланкою ідеологічної підготовки до війни проти СРСР було використання націоналістичних елементів різного спрямування з числа емігрантських кіл. Особливу

активність у передвоєнні роки проявляла українська діаспора, що гуртувалася навколо націоналістичних осередків у Польщі, Чехословаччині, Франції і в самій Німеччині. Серед них одним з найбільших за чисельністю було „Українське національне об’єднання” (УНО) під керівництвом Т.Омельченка, що налічувало в 1940 р. до 3 тис. осіб і мало 40 філій і осередків¹⁴. У Польщі діяв екзильний уряд УНР на чолі з А.Лівицьким і утворений після окупації держави Український центральний комітет (УЦК) під орудою В. Кубійовича. У Німеччині ж осіли українські монархісти, що гуртувалися навколо колишнього гетьмана П. Скоропадського. Включилася в активну боротьбу за першість і Організація українських націоналістів (ОУН) під проводом Є.Коновальця, а після його вбивства – А.Мельника та її радикальне крило, очолюване С. Бандерою. Незважаючи на певні ідеологічні розбіжності, всі ці організації мали спільну стратегічну мету – відновлення української державності. Усвідомлення того, що в рамках СРСР і тотальної більшовицької диктатури досягти мети власними силами неможливо, штовхало їх на пошук вірогідних союзників. Найбільш агресивною і непримиренною до більшовизму й СРСР у 30-ті роки минулого століття була нацистська Німеччина. Тому не дивно, що саме її вважали природним союзником у боротьбі за державність українські націоналістичні кола. Разом з тим їх активність не могла залишатися поза увагою німецьких спецслужб і уряду, який у особі українського націоналізму отримував додаткову козирну карту в підготовці до війни. Отже, українське питання з огляду на нацистську проблему завоювання „життєвого простору” мало виступати на перший план у політиці Німеччини. Як зазначає Марек Ясяк, німецька влада надавала підтримку націоналістичним організаціям усіх спрямувань¹⁵. Щоправда, ця підтримка була неоднаковою. Так, УВО отримувала від німецького уряду по 9 тис. марок щомісячно, а ОУН до 1941 р. отримувала по 2,5 млн. марок на рік від абверу і міністерства закордонних справ¹⁶. Очевидно, така політика була орієнтована на посилення боротьби в лавах самих націоналістів, що мало забезпечити їх використання в інтересах рейху і підміняти в майбутньому боротьбу за українську державність боротьбою за прихильність Німеччини до українства. Це стало очевидним зразу ж після окупації Польщі і утворення Генералгубернаторства, в якому німці не визнавали права українців на політичне представництво. Окупанти самостійно розробили проект організаційної територіальної мережі Українського центрального комітету (УЦК), який мав стати лише організацією соціальної опіки¹⁷. З огляду на це не можна погодитися з думкою, на яку посиляється А.Ліпкан про те, що „готуючи напад на СРСР, гітлерівці спочатку планували використати націоналістів у своїх по-

літичних цілях...останні, повіривши запевненням з боку німецьких урядових чиновників, що Німеччина сприятиме відродженню Української собою держави, погодилися піти на співпрацю¹⁸. Звідси випливає, що ініціатором співпраці з націоналістами виступала Німеччина, що суперечить історичній правді. Зауважимо, що українські націоналістичні лідери спиралися не на чітко визначену позицію Німеччини щодо України, а, скоріше, на її невизначеність і намагалися схилити на свій бік нацистських керівників, чия позиція могла змінюватись залежно від обставин. Так, найбільшим прихильником утворення української держави деякі дослідники вважають нацистського партійного ідеолога А. Розенберга¹⁹. Дійсно, в своїх меморандумах він вносив такі пропозиції, але не більше того. Такі припущення робили і представники інших держав. На цей факт звертав увагу колишній міністр закордонних справ України Г.Й.Удовенко: „Англійський прем'єр-міністр Чемберлен під час переговорів зі своїм французьким колегою Е.Даладье у Парижі 24 листопада 1938 р. висловлював сподівання відносно того, що... у німецького уряду може бути думка про те, щоб почати розчленування Росії шляхом підтримки агітації за незалежну Україну”²⁰. В.Гриневич, Л.Гриневич, Б.Якимович вважають, що напередодні німецько-радянської війни існували три лінії німецької східної політики: „а) ставка Розенберга на розчленування Російської імперії і створення напісверених держав із забезпеченням впливів Німеччини на політику й економіку цих країн; б) ставка деяких кіл вермахту на „єдину й неподільну Росію” як майбутнього союзника Німеччини; в) ставка Гітлера й його найближчих співробітників (Борман, Герінг, Гітлер) на перетворення здобутих на Сході територій у німецькі колонії. Звичайно, перемогла ця третя „лінія”. Такої ж думки притримується і В.Дзюбак²¹.

Сьогодні це вже добре відомі речі, але в 1940 р., під час підготовки до війни, вони не були очевидними. Взагалі, підготовка Німеччини до нападу на СРСР відбувалася обережно, без галасу пропаганди, гучних заяв, погроз. Про неї можна було судити хіба що спостерігаючи за зовнішньополітичними подіями і активністю в них Німеччини.

Наміри Радянського Союзу в червні 1940 р. приєднати Буковину, яка за секретним протоколом не входила до зони впливу СРСР, викликали протест Німеччини і змусили Москву обмежитись лише Північною Буковиною. На це Гітлер негайно відреагував посилкою до Румунії своєї військової місії як провісника більш повної військової присутності. А 10 вересня 1940 р. СРСР був повідомлений, що Німеччина і Італія виступають гарантами недоторканності румунського кордону²². Намагання Сталіна задобрити Берлін збільшенням поставок за економічними угодами були помічені, Німеччина також збільшила постачання, але

бажаних наслідків це не мало. 27 липня 1940 р. Геббельс записав у своєму щоденнику: „Росіяни постачають нам навіть більше, ніж ми хочемо мати. Сталін не жаліє зусиль, щоб подобатися нам”²³. Разом з тим геббельсівська пропаганда заборонила будь-які позитивні відгуки преси і прояви населення щодо Радянського Союзу і його політики²⁴. Це свідчить про цілеспрямоване погіршення стосунків між державами і зростання напруги у міжнародних відносинах.

У кінці серпня – на початку вересня 1940 р. Німеччина взяла активну участь у розв'язанні болгаро-угорських суперечок через румунські землі і засвідчила, таким чином, про свої претензії на провідну роль у вирішенні європейських питань. В кінці вересня Італія, Японія і Німеччина підписали тристоронній пакт про союз на випадок, якщо на одну з них нападе інша держава. В документі була спеціальна стаття, в якій говорилося, що цей договір не позначиться на стосунках з СРСР²⁵. В жовтні того ж року Гітлер запропонував Сталіну приєднатися до тристороннього пакту і підписати декілька протоколів, суть яких зводилася до обмеження інтересів СРСР в Європі. Натомість пропонувалися сфери впливу на півдні. З цієї метою 12 листопада 1940 р. у Берлін була послана радянська делегація на чолі з В. Молотовим. У процесі переговорів останній зажадав пояснень Гітлера відносно передислокації військ, особливо у Фінляндію. На це фюрер відповів, що таким чином здійснюється замасковане перегрупування сил для нападу на Англію. В той же час він окреслив широкі перспективи радянсько-німецького співробітництва в разі, якщо СРСР приєднається до тристороннього пакту. Радянський дослідник Ф.Д.Волков стверджував, спираючись на пізніші спогади члена радянської делегації А.М.Василевського, що Радянський Союз не мав намірів підписувати з німцями будь-які нові угоди. Метою СРСР було прозондувати наміри Гітлера щодо Радянського Союзу²⁶. Таке твердження суперечить істині, адже Сталін виявив зацікавленість у цьому питанні і, не відкидаючи ідею нового радянсько-німецького зближення в принципі, все таки зажадав поступок на Балканах і в Фінляндії, на що Німеччина так і не дала відповіді²⁷. Отже, спроба Гітлера нейтралізувати СРСР виявилася невдалою, а стосунки двох диктаторів стали прохолоднішими. Це було очевидним і в процесі самого візиту Молотова до Берліна, під час якого населенню заборонялося проявляти будь-яку увагу до радянської делегації. Невизначеність відносин тривала всю зиму 1940-1941 рр. Однак не можна погодитися з думкою Нормана Дейвіса про те, що в цей час СРСР готував ґрунт для великої акції в Європі²⁸.

Активність Німеччини у Європі продовжувалася. Протягом кінця 1940 – весни 1941 р. вона підпорядковувала собі Болгарію, завоювала Югославію і Грецію. Фактично Гітлер став одноосібним ха-

зйом Європи і тепер його погляд був спрямований на Радянський Союз. Виступити відкрито Гітлер не наважувався доки не буде закінчено комплекс організаційних заходів, пов'язаних з концентрацією збройних сил вермахту, розвідкою, підготовкою особового складу. Тому в першій половині 1941 р. проти СРСР по суті була розгорнута психологічна війна, метою якої було, з одного боку, приспати пильність Сталіна, а з другого, спровокувати СРСР на невинуваті дії, котрі могли розтлумачуватися як агресивність щодо Німеччини.

Не останню роль на цьому етапі відігравала розвідувальна і диверсійна робота. На територію СРСР у великій кількості закидалися агенти, диверсанти з завданням збирати розвідувальні дані, псувати лінії зв'язку, розповсюджувати чутки, влаштовувати підпільні радіостанції тощо. В 1940 р. їх стало в 4 рази більше порівняно з 1939 р.²⁹ При цьому використовувалися як агенти абверу особи вороже настроєні проти радянської влади, потерпілі від неї, націоналістичні емігранти. За підрахунками історика Т.В.Вронської, серед агентів, переправлених німцями через західний кордон, 52,4% були поляками, що не дивно з огляду на недавню окупацію частини Польщі радянськими військами. На другому місці за чисельністю були українські націоналісти, вони складали 30% від загальної кількості затриманих. Білоруси, латиші, естонці, білогвардійський елемент становили біля 20%. Серед агентів становили до 10% вродливі жінки. З початком війни до цієї роботи залучалися й підлітки³⁰. Порушення повітряного простору Радянського Союзу німецькими літаками стало звичайним явищем. Пілоти топографували місцевість, вели розвідку укріплень і місць дислокації радянських військ³¹. В цілковитій секретності відбувалася передислокація збройних сил в прикордонні з СРСР райони Румунії, Польщі, Фінляндії. На території окупованої Польщі ремонтувалися зруйновані і будувалися нові дороги, мости і т.п.

Особливо посилювалися ідеологічні диверсії проти радянської держави з початку 1941 р. До них стали залучатися внутрішні противники радянської влади. Яскравим свідченням тому є спецдоношення керівників НКВС і держбезпеки партійному керівництву держави. Так, нарком внутрішніх справ України повідомляв М.С.Хрущова, що 13 січня 1941 р. поблизу фабрично-заводської школи тресту „Ленінруда” м.Кривого Рогу була знайдена антирадянська листівка, що містила „наклеп” на радянську дійсність, закликала до терористичних актів проти партійного керівництва, а робітників – до повстання. Аналогічна листівка була приклеєна 18 січня до стінгазети. Їх автором був учень школи ФЗН Дикий Микола Павлович³². В іншому доношенні, адресованому Голові Президії Верховної Ради УРСР Гречусі повідомлялося, що 25 січня 1941 р. в день виборів до Верховної Ради

мали місце факти різких антирадянських проявів. Так, на виборчій дільниці №4 Ворошиловського виборчого округу Одеської обл. в приміщенні заводу знайдено анонімку антирадянського змісту, а в Мостовському р-ні на виборчій дільниці №81 в урні знайдено листівку з гаслом: „Хай живе Гітлер, Хай живе Німеччина, ми раби Сталіна”³³. Подібні акції мали місце по всій Україні і особливого поширення набули в сільській місцевості, де населення більше відчувало на собі тиск радянської влади, а тому було більш конформним. Так, 18 січня 1941 р. в с.Крамчанка Велико-Писарівського р-ну Сумської обл. на стозі конопель було знайдено згорток листівок антирадянського змісту, що закінчувалися підписом „Народно-революційна партія”. Наступного дня така ж листівка була знайдена у самому селі³⁴. 29 квітня виконавач обов'язків заступника наркома держбезпеки Савченко повідомляв Хрущова про те, що в с.Куйбишівка Єланецького р-ну, Миколаївської обл. в поштової скриньці знайдено конверт з написом: „Прочитай і передай іншому”. В ньому виявилася листівка повстанського характеру, а в одному з приміщень чавунно-ливарного заводу м. Миколаєва знайшли антирадянське гасло, написане олівцем на фанері³⁵.

Подібні антирадянські прояви мали місце і раніше, в 1940 р., але вони не носили такого гострого характеру. Наприклад, 5 вересня в с.Гурбенці, Срібнянського району Чернігівської обл. на стовпі була наклеєна листівка такого змісту: „Товариші з великими досягненнями зустрічаємо голодний рік. Товариші 1941 р. буде таким, як був 1933. Продали 200 центнерів і ще продамо 300 центнерів. І ще піде хліб не відомо куди...” Авторами цієї листівки виявилися селяни – колгоспний пожежник і сторож, які були незадоволеними рішенням колгоспних зборів³⁶. На відміну від прокламацій, що виявляли незадоволення селян політикою радянської влади, в 1941 р. почастишали заклики до боротьби проти влади. Так, одна з листівок, що була знайдена в с.Вербовець, Буданівського р-ну Тарнопільської обл. закінчувалася словами: „До зброї за краще завтра. Іди сміливо в бій з комунізмом. З нами Бог і нам Бог допоможе. Геть комунізм. Хай живе Вільна Україна! (Екзекутива ОУН)”³⁷. А в спецповідомленні від начальника УНКДБ по Ровенській обл. 4 травня 1941 р. наголошується, що в деяких районах області українськими і польськими націоналістами поширюються контрреволюційні листівки. В с.Повжа Острожанського р-ну 3 травня знайдено 5 листівок за змістом повстанського характеру. В с.Милячі Висоцького р-ну розповсюджено листівки на російській і польській мовах, в котрих населення поздоровляється з днем польської Конституції та закликається до боротьби за відновлення Польщі³⁸. Подібні антирадянські листівки були поширеними не тільки на Заході але й на Сході України. «Росія і

Україна незабаром буде звільнена від радянських верхів, котрі наживаються нашими трудами. Визволитель – пан Гітлер”, – говорилося в одній з них, знайдений в с.Токарі Сумської області³⁹.

У неспокійний час намагалися залучити свою частку людських душ і представники релігійних культів. У донесеннях з Тернопільщини повідомлялося, що в Скалатському, Буданівському, Пробижанському, Копичинському та Гусятинському районах на склі вікон з'являється образ Божої Матері, і це явище збирає велику кількість глядачів⁴⁰. Подібні містифікації залякували набожних людей, робили їх богослужняними, що полегшувало вплив церкви на паству.

Отже, з наближенням війни досить виразно викристалізовувалися головні фігуранти майбутнього ідеологічного протистояння, які мали виступити самостійно, або спираючись на підтримку більш могутніх сил. Це, в першу чергу, противники більшовизму, потенційні союзники нацистів українські націоналісти, представники релігійних конфесій.

Тривала ідеологічна підготовка до нападу на СРСР і в самій Німеччині. Особливістю цього процесу в умовах секретності і неможливості використання пропаганди в засобах масової інформації стало спрямування ідеологічної роботи на обробку командного складу вермахту. На секретних нарадах, які досить часто проводив фюрер, давалися роз'яснення, директиви щодо майбутньої війни і її цілей. В щоденнику начальника генерального штабу сухопутних військ генерала Гальдера є запис про те, що 30 березня 1941р. Гітлер виступив перед головнокомандуючими родів військ і заявив про те, що „боротьба проти Росії буде на знищення більшовицьких комісарів і комуністичної інтелігенції... Потрібно не допустити утворення нової інтелігенції...”⁴¹. Саме в ній нацисти вбачали носія комуністичної ідеології, яка повинна була бути знищена, як зазначалося вище, в першу чергу.

Така постановка питання викликала необхідність роз'яснювальної роботи серед вищих військових чинів, оскільки не всі генерали були впевнені в тому, що похід проти СРСР буде переможним. За спогадами колишнього німецького генерала Гюнтера Блюментріта, генерали Рунштедт, Браухіч, Гальдер, Кестрінг висловлювали сумніви у доцільності цієї кампанії⁴². Блюментріт також звертав увагу на важливість ідеологічного фактора у підготовці до війни. „Протягом цілого покоління в Росії, – писав він, – були при владі більшовики. Цього часу було досить, щоб перевиховати російський народ, особливо російську молодь у відповідності з комуністичною ідеологією”⁴³. Далі він посилається на те, що в процесі Першої світової війни зникла Австро-Угорська імперія – останній бар'єр, що відділяв радянську державу від Заходу. Тому Німеччина стала єдиною пересторогою на шляху проникнення комунізму в Євро-

пу⁴⁴. Звичайно, таке незграбне виправдання планів Гітлера не витримує жодної критики, але пояснює ретельність підготовки до війни проти СРСР. Блюментріт зауважує, що німецький генералітет уважно вивчав історію минулих походів на Схід Наполеона, російсько-польську війну та ін. Місця колишніх боїв навіть наносилися на німецькі карти, а офіцерському складу читалися лекції з ілюстраціями подій на схемах і картах⁴⁵.

З наближенням війни активізували свою діяльність і українські націоналістичні формування, що сподівалися за допомогою Німеччини здобути українську державність. З квітня по червень 1941 р. керівники цих організацій А.Мельник, Т.Омельченко, В.Кубійович, С.Бандера надіслали на адресу Гітлера, Ріббентропа меморандуми, в яких викладали цілі українських націоналістів у боротьбі і своє бачення місця і ролі України серед європейських народів. Ці документи заслуговують на увагу, оскільки в певній мірі відбивають ідеологічні засади українського національно-визвольного руху.

Перший з них – Меморандум Проводу Українських Націоналістів (ПУН) під проводом Андрія Мельника датований 14 квітня 1941 р. Головним і першочерговим завданням він вважав відновлення української державності. Україна, на думку автора, має стати незалежною, суверенною державою з авторитарною формою управління. Важливе місце у меморандумі відведено обґрунтуванню майбутніх кордонів держави, які повинні бути відсунуті на Схід аж до Волги, на Південний – Схід до Північного Кавказу. Передбачалося також включення південних частин Курського і Воронежського повітів на Північному Сході. Однією з провідних ідей було примусове переселення українців з Приамур'я в Україну з метою звільнення території для японської колонізації російського Сходу⁴⁶.

Меморандум Українського Національного Об'єднання (УНО) за підписом Т. Омельченка був надісланий 3 червня 1941 р. Як і в попередньому документі, тут йшлося про необхідність відновлення сильної Української держави, яка мала стати бар'єром на шляху проникнення азійського впливу і постачальником харчів та сировини для Європи. Ставилося завдання витіснення Росії зі сфери європейського впливу. Чи не центральне місце у меморандумі належало питанню обґрунтування необхідності утворення Українського легіону, який пізніше міг стати основою у побудові українського війська. Резервом цього війська, на думку Т.Омельченка, повинні стати полонені червоноармійці української національності⁴⁷.

Наступний документ – плід спільної роботи В.Кубійовича, котрий очолював Український Центральний Комітет (УЦК) у Кракові, та Т.Омельченка (УНО), датований 10 червня 1941 р. На відміну від перших двох, цей меморандум більш розлогий за об'ємом і відвертіший за змістом. Передусім у ньому підкреслювалася прихиль-

ність до „нового порядку” і висловлювалася радість з приводу авангардної ролі Німеччини у його встановленні. Звертає на себе увагу той факт, що питання самостійності України дещо зміщене на другий план і розглядається у контексті інтересів Німеччини та Європи. Україні тут відведена роль сировинного придатку та великого ринку збуту. У міжнародних відносинах Україна мала стати гарантом від російського і азійського впливів на європейську культуру. Третій розділ меморандуму (найбільший) присвячений територіальним питанням майбутньої української держави. На відміну від попередніх вимог, зазначених у меморандумі Мельника, мова йшла про розширення українських земель аж до Кавказького хребта, включаючи народи Північного Кавказу. Щоправда, у цьому розділі немає поняття “українського життєвого простору”, вжитого А.Мельником⁴⁸. Підкреслюючи авторитарність майбутнього державного устрою, В.Кубійович і Т.Омельченко покладалися на підтримку ОУН і у питанні про вождя підкреслювали: „Керівництво ОУН знаходиться в руках випробуваного українського борця, завойовника Києва у 1918 р. полковника Андрія Мельника, який поза всяким сумнівом користується найбільшою пошаною серед українців. Ми також вважаємо його єдиною достойною людиною, якій можна довірити керівництво українською нацією”⁴⁹.

Зовсім в іншій тональності виконаний меморандум С.Бандери, надісланий 15 червня 1941 р. В цьому документі годі шукати загравання з Гітлером, навпаки, він починався з застережень Німеччини від можливих помилок щодо українства і можливих негативних наслідків. Тут мова йде про рівноправне партнерство. С.Бандера підкреслював, що враховуючи інтереси Німецького рейху, український націоналістичний рух представляє, в першу чергу, інтереси свого власного народу⁵⁰. Новий європейський порядок без самостійної національної української держави є немислимим, – наголошувалося в меморандумі. Як і попередники, С.Бандера відмовляв Росії у європейському виборі, вважаючи її деструктивним фактором у розвитку Європи. В геополітичному відношенні Україна мала стати доповненням облаштованого по-новому європейського простору, а не постачальником сировини, як вважали Мельник, Омельченко, Кубійович.

Разом з тим, спираючись на власну армію, маючи за мету протистояння Росії, українська держава повинна була б слугувати плацдармом для поширення національного нового порядку у сусідніх державах⁵¹. На підтримку своїх аргументів С.Бандера спирався навіть на роботу Розенберга „Україна – вузловий пункт світової політики”⁵².

Отже, незважаючи на розбіжності у поглядах українських націоналістів різної орієнтації, у них було чимало спільного, а головною метою всі вони ставили відновлення державності в Україні і споді-

валися здобути її з допомогою Німеччини. В умовах визрівання німецько – радянського збройного конфлікту сам факт появи таких меморандумів яскраво свідчив про те, що ідеологічна боротьба в Україні з початком війни буде досить гострою і до неї будуть долучатися сили різних, іноді, діаметрально протилежних ідеологічних спрямувань.

Тим часом у Німеччині і в країнах-сателітах повним ходом йшла прихована підготовка до нападу на СРСР. Про неї виразно писав у своєму щоденнику Геббельс. Так, 25 травня 1941 р. він записав: „Намічається використати 13 рот пропаганди. На кожному напрямі удару з роти пропаганди виділяється загін пропаганди, який має своїм завданням забезпечити пропагандистську роботу серед населення. Це дуже широкомасштабне і важке завдання, але ми готуємося до нього найкращим чином. Щодо Росії нам вдалося організувати чудову дезінформацію”⁵³. Записи у щоденнику проливають світло на те, як ретельно приховував нацистський ідеологічний апарат свої істинні плани. В четвер, 5 червня міністр пропаганди записав: „Директиви пропаганди на Р.[Росію]: ніякого антисоціалізму, ніякого повернення до царизму, не виходити в пропаганді відверто на розгром російської імперії, тому що тим самим ми наткнемося на армію, котра є великоросійською”⁵⁴. Очевидно, навіть менше ніж за місяць до початку війни, він побоювався відвертого ідеологічного виступу проти Радянського Союзу і не тому, що його лякала більшовицька влада, а тому що боявся, що Німеччина наразиться на силу всенародного опору, котрий може виявитися нездоланим. Саме це примушувало гітлерівських ідеологів застосовувати вишукані методи маскування своїх намірів. „... По радіо йде весела розважальна передача. Це також – засіб маскування. Я ще раз забороняю нашим засобам масової інформації всередині країни і за кордоном торкатися теми Росії. До дня „Х” це – табу. ... Маскування від Росії досягло своєї вищої точки. Ми настільки захлинули світ потоком чуток, що вже й сам важко орієнтуєшся”⁵⁵, помітив у щоденнику Геббельс 16 і 18 червня. І все таки грабіжницькі плани, що були складовою нацистської ідеології щодо інших народів, впливають на поведінку. „Добре, що погода була досить погана і врожай на Україні ще не дозрів. Таким чином, ми можемо надіятись отримати його більшу частину”⁵⁶, – писав він. Останнє передвоєнне свідчення щоденника міністра пропаганди відноситься до 20 червня 1941 р. і воно стосується ідеологічної роботи у військах. „Звернення фюрера до солдатів Східної армії вже надруковано, упаковано і розіслано. Але доведеться набирати заново, погано оформлено”⁵⁷. Через два дні спалахнула небувала в історії за своїми масштабами німецько-радянська війна.

Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що тривала підготовка нацистської Німеччини до війни, в якій головною метою було зни-

щення Радянського Союзу і більшовизму, супроводжувалася одночасно широкомасштабною ідеологічною підготовкою. Для цього знадобилася перебудова всіх державних органів управління та встановлення тоталітарної нацистської диктатури, що стала офіційною державною ідеологією. Тотальна обробка населення проводилася всіма засобами масової інформації, включаючи релігію, громадські і культурницькі організації. Міжнародні відносини Німеччини в цей період будувалися на основі відвертого шантажу і тиску на сусідні держави. Використання цих засобів у поєднанні з вмілою дипломатичною грою дозволило Гітлеру втягнути в свою орбіту навіть потенційного ворога – Радянський Союз і, загарбавши Польщу, підступитися до його кордонів.

Разом з тим не можна не звернути увагу на відмінності в ідеологічній підготовці до нападу на СРСР порівняно з Польщею. Якщо нападу на Польщу передував відвертий дипломатичний тиск, то перед нападом на Радянський Союз Гітлер, навпаки, зберігав толерантність на дипломатичному фронті. Розгнущана пропагандистська антипольська кампанія напередодні 1 вересня 1939 р. у всіх німецьких засобах масової інформації змінилася на їх цілковиту мовчанку в червні 1941 р. Неприкрита концентрація збройних сил на кордоні з Польщею у 1939 р. поступилася ретельному маскуванню військ на значній відстані від радянського кордону в 1941 р. Не йшло в порівняння й застосування розвідувальних засобів, диверсійних формувань, залучення націоналістичних угруповань, дезінформації.

Таким чином, у підготовці до Другої світової війни і в її розширенні нацистська Німеччина використовувала широкий спектр засобів ідеологічної підготовки у всіх сферах міжнародних відносин – дипломатичній, економічній, політичній, військовій, користуючись як відкритими формами, так і ретельним маскуванням своїх дій.

¹ Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О. Война 1941-1945. Факты и документы. – М., „ОЛМА-ПРЕСС”, 2001. – С.304-305.

² Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939-1945): Посібн. для вчителя. – К.: Генеза, 2004. – С.35.

³ Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О. Война 1941-1945. Факты и документы... – С.306.

⁴ Дейвис Норман. Европа. История / Пер. з англ. – Київ: Вид. Соломії Павличко „Основи”, 2006. – С.1032.

⁵ Там само.

⁶ Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О. Война 1941-1945. Факты и документы... – С. 309-310.

⁷ Там само. – С. 305.

⁸ Правда. – 1939. – 1 ноября.

⁹ Кульков Е., Мягков М., Ржешевский О. Война 1941-1945. Факты и документы... – С.310-311.

¹⁰ Пігідо-Правобережний. „Велика вітчизняна війна”. Спогади та роздуми очевидця. – К.: Смолоскип, 2002. – С.245.

¹¹ Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне „третьего рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – Смоленск: „Русич”, 2000. – С.243.

¹² Там само. – С.185-273.

¹³ Фюре Франсуа. Минувле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті / Пер з франц. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – С.531.

¹⁴ Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939-1945)... – С.58.

¹⁵ Ясяк Марек. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (Галичина) в роки німецької окупації // Україна і Польща: важкі питання. – Т. 4. – 1999. – С.187.

¹⁶ Семененко В.І., Радченко П.О. Історія України з прадавніх часів до сьогодення. Вид друге, випр. та доп. / Навч. посібн./ За ред акад. М.І.Бондаренка. – Харків: „Торгсінг”, 2000. – С.424.

¹⁷ Ясяк Марек. Становище і доля українців... – С.189.

¹⁸ Ліпкан А.Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом// Воєнна історія. – № 5-6. – 2002. – С.62-63.

¹⁹ Луцок Л., Корданов Б. Англо-американські держави і українське національне питання // Укр. іст. журн. – 1992. – №5. – С.115; Сергійчук В. Боротьба за волю, а не коляборація // Визвольний шлях. – 2001. – Кн.3. – Березень. – С.52.

²⁰ Удовенко Г. Й. Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни 1939-1945 рр. // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни / 36. мат. наук. конф. – Кривий Ріг, 2000. – С.9.

²¹ Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. Історія українського війська (1917-1995) / Упор. Дашкевич Я. – Львів: Світ, 1996. – С.506; Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.). – К. Інститут історії України НАН України, 2002. – С.62-63.

²² Дюррозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів./ Пер з франц. – К.: Основи, 2005. – С.245.

²³ Откровения и признания.... – С.241.

²⁴ Волков Ф.Д. За кулисами Второй мировой войны. – М., Мысль, 1985. – С.73.

²⁵ Дюррозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер з франц. – К.: Основи, 2005. – С.299.

²⁶ Волков Ф.Д. За кулисами Второй мировой войны... – С.71.

²⁷ Дюррозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер з франц. – К.: Основи, 2005. – С.255-256; Фюре Франсуа. Минувле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті... – С.31-532.

²⁸ Дейвис Норман. Европа. История... – С.1043.

²⁹ Волков Ф.Д. За кулисами Второй мировой войны... – С.98.

³⁰ Вронська Т.В. Україна в полі зору регіональних підрозділів абверу// Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. –К.: НАН України. Інститут історії України, 2001. – Вип.5. – С.116-117, 123.

³¹ Волков Ф. Д. За кулисами Второй мировой войны... – С.111.

³² Державний архів Служби Безпеки України. – Ф.16. – Оп.34. – Спр.5. Спецсообщения о политических настроениях населения УССР в связи с военными действиями. 1941 год. – Арк. 39, 40.

³³ Там само. – Арк.37.

³⁴ Там само. – Арк.34.

³⁵ Там само. – Арк.50.

³⁶ Там само. – Арк.41.

- ³⁷ Там само. – Арк.44-45.
³⁸ Там само. – Арк.51.
³⁹ Там само. – Арк.71.
⁴⁰ Там само. – Арк.63-65.
⁴¹ Откровения и признания... – С.130.
⁴² Вестфаль З., Крейпе В., Блюментрит Г., Байерлейн Ф., Цейтцлер К., Циммерман Б., Мантейфель Х. Роковые решения / Пер. с англ. Под ред. Докт.ист.наук Жилина П. А. – М., Воениздат Союза ССР, 1958. – С.66.
⁴³ Там само – С.65.
⁴⁴ Там само – С.65-66.
⁴⁵ Там само – С.68.
⁴⁶ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Львів, 1997. – Т.1. – С.17-21.
⁴⁷ Там само. – С.29-32.
⁴⁸ Там само – С.18.
⁴⁹ Там само – С.47.
⁵⁰ Там само – С.58-59.
⁵¹ Там само – С.66, 69.
⁵² Там само – С.66.
⁵³ Откровения и признания. – С.301.
⁵⁴ Там само – С.303.
⁵⁵ Там само – С.309.
⁵⁶ Там само – С.306-307.
⁵⁷ Там само – С.312.

Summary

Valeriy Shaikan

Ideological Strategy Basis of Attack on the USSR on the 22nd of June, 1941 by Nazi Authorities of Germany

The article investigates ideological preparations of Nazi German leadership regarding the attack on USSR on June 22, 1941. Also, Stalin politics along with his milieu is being revealed regarding Germany on the eve of and at the start of World War Two.

УДК 930.2 (477. 83/86)

Єгreshій Олег
(Івано-Франківськ)

ДЕПОРТАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ СПЕЦПОСЕЛЕНЦІВ НА ДАЛЕКИЙ СХІД (1950 Р.): МЕТОДОЛОГІЯ ТА СПРОБА РЕАЛІЗАЦІЇ

У науковій статті звернено увагу на умови депортації родини греко-католицького священика Антіна Сірецького на Далекий Схід. Розглядаються побутові умови, харчування, лікарське обслуговування депортантів.

Ключові слова: депортація, родина, греко-католицький священик, побутові умови.

Однією з ключових проблем, що постають перед нинішнім суспільством, є, на наш погляд, проблема дегуманізації, втрата індивідуальної ідентичності, „сокровенності” особи. Масова культура, що наповнює повсякдення людини початку ХХІ ст., призводить до своєрідного уподібнення людей,

формує „нового героя нового часу”, що заради гедоністичного способу життя, легкого заробітку нерідко відмовляється від багаторічних традицій, цінностей, що формувалися століттями. До слова, нівеляцію традицій в сучасних умовах констатували автори історико-культурологічного видання „Прикарпаття спадщина віків: пам’ятки природи, історії, культури, етнографії” на чолі з головним редактором Миколою Кугутяком. Авторський колектив цією книгою намагався якраз привернути увагу суспільства до тисячолітніх культурних надбань наших країн¹.

Вважаємо, що частково деструктивну роль у цих тенденціях відіграють засоби масової інформації, що виступають у ролі своєрідного вихователя, „спрямовувача” молодих людей. У вирі нинішнього надінтенсивного життя іноді складається враження, що людина просто немає часу на те аби „поглянути назад”, прочитати книгу про історичне минуле своєї батьківщини, про спосіб життя своїх предків, їх усталені традиції тощо. Це начебто видається другорядним, чимось „з репертуару ретро”, таким, що може в чомусь навіть зашкодити репутації, іміджу сучасної, ділової, прагматичної людини, що живе в умовах ринку. Словом, відома теза „історія – вчителька життя” у сучасних умовах начебто втратила будь-який сенс, особливо це помітно у молодих людей. Вважаємо, що це представляє серйозну небезпеку втрати своєї ідентичності, руйнації архетипів історичного минулого. У цих умовах, помітно зростає інтерес до дидактичної історії – історії, яка передусім вчить.

У цій розробці ми торкнемося однієї із засадничих ознак галицько-українського суспільства, яка складалася впродовж століть – релігійності. Адже ніхто не заперечуватиме, що віра в Бога, дотримання норм християнської моралі в повсякденні для багатьох поколінь українців були загальноприйнятими і такими, що в жодному випадку не повинні піддаватися ревізії і сумнівам. Симптоматично, що на Синоді Української Греко-католицької Церкви, що проходив упродовж 2-9 вересня 2008 р. у Брюховичах, що біля Львова, питанню секуляризації та релігійного індивідуалізму сучасного українського суспільства віділялася особлива роль. Наводились уривки з енцикліки папи Римського Івана-Павла II – „Redemptoris Missio”, де йшлося про євангелізацію в сучасних умовах, залучення до неї не лише священнослужителів, а й широке коло суспільства, особливо тих людей, що можуть більшою чи меншою мірою впливати на народні маси. Пріоритетними євангелізаційними принципами проголошувалися: свідчення, проповідництво, інкультурація, „наповнення християнською вірою повсякденного життя” та діалог². Думається, що науковці-історики через екскурси в історичне минуле, акцентуючи увагу передусім на повчальних сюжетах релігійно-церковного життя, спроможні принаймні якоюсь мірою реалізовувати окреслене.

Крім того, вважаємо, що такі наукові та науково-публіцистичні розробки на релігійну проблематику мають право на існування, ідуть в руслі останніх тенденцій історичної науки нинішньої доби. Адже не секрет, що останніми роками в середовищі науковців гуманітарного спрямування помітно зріс інтерес до вивчення історичної людини, досліджень життя суспільства у всіх його проявах, антропологізації історії тощо. Разом з тим останнім часом на сторінках вітчизняних наукових видань з'являється інформація про вивчення долі не лише видатних осіб, а й пересічних людей. Так, у Києві 5 червня 2008 р. відбулася наукова конференція, котра мала назву „Великі і „малі” українці: особа в історії і сучасності”. В своїй науковій доповіді директор Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.Вернадського Володимир Попик відзначав потребу ширшого вивчення життєдіяльності якраз „малих” українців. А провідний науковий співробітник цього ж інституту Світлана Ляшко на прикладі вивчення життєдіяльності українського вченого і громадського діяча І.Забеліна переконливо аргументувала, що „життя людини глибше, ніж його життєпис”.

Причому видається, що така поставка проблеми не звужує, не спрощує дослідження, а навпаки розширює і урізноманітнює його. Наприклад українська дослідниця Ольга Колястрок, котра є автором низки статей про історію повсякденності, зауважує, що історикам варто скеровувати свої дослідження на способи життя й екстремального виживання людей в умовах війн, революцій, терору, голоду тощо³. Словом, варто багатогранніше, глибше вивчати життєдіяльність непримітних людей у специфічних соціально-політичних умовах, котрі виникли внаслідок brutального втручання держави в усі сфери життя. Таким чином, у полі зору аналізу опиняться аспекти як суто приватного, особистого, навіть внутрішнього світу людини. До того ж, як уже зазначалося, через вивчення життєдіяльності непримітних людей можна цілком по-іншому поглянути і на суспільно-політичну ситуацію в країні. Поглянути на неї, так би мовити, із середини, крізь призму історичної людини того чи іншого часу.

Один з небагатьох українських істориків повсякденності Олександр Удод переконує, що історія повсякденності – це передусім процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя. Імпонує теза О.Удода, що „доля людини у конкретному суспільстві – це найоб'єктивніший критерій гуманності держави”⁴. Історик вважає, що найповніше зміст історії повсякденності стане зрозумілим на матеріалі історії України, де перетнулися кілька епох, народів, країн що, своєю чергою, наклало свій відбиток на життя кожної людини.

Інший відомий український історик Віталій Підгаєцький, котрий оперує терміном „мікроісто-

рія”, вважає, що мікроісторія – це не розглядання дрібниць, а розглядання у подробицях. Свою увагу, підсумовує вчений, мікроісторія звертає саме на дослідження унікальних об'єктів..., які можливо „роздивитися”, визначити лише на фоні масових явищ і процесів⁵.

Звичайно, щоб регенерувати життя „непримітних” чи „малих” людей минулого, варто з особливою увагою ставитися до джерел особистого походження – приватних листів, щоденників, нотаток для пам'яті. Для історії повсякденності це, безумовно, незаміними історичні пам'ятки, бо ці першоджерела, на думку вже згаданої Ольги Колястрок, здатні „вихопити з життя такі факти, які з офіційних позицій уже не помічаються” і тому не беруться до уваги при аналізі⁶.

В пору також звернути увагу на особливий напрям історичних знань – „дидактичну історію”. Переконані, що належить активніше звертатися до історичного минулого з метою використання позитивного досвіду життєдіяльності наших предків. Іншими словами, сучасному поколінню українців, на нашу думку, варто більше вчитися у минулих поколінь, а це дещо урізноманітнює пошукову роботу дослідників. Робота в річищі цього напрямку потребує, так би мовити, „цілеспрямованого” відбору фактичного матеріалу з прицілом під певний „повчальний сюжет”. Історія ж, як відомо, вчить.

У цьому контексті дуже корисними можуть видатися історичні дослідження життєдіяльності греко-католицького духовництва в місцях позбавлення волі, на спецпоселеннях Далекого Сходу тощо. Причому ці першоджерела дають можливість передати життя людини якраз „із середини”, дослідити побут, можливість виконувати богослужіння у місцях позбавлення або обмеження волі, стан їх здоров'я, ставлення до радянської держави, дозвілля, умови праці тощо.

Предметом нашої уваги в цій розробці є умови депортації у травні 1950 р. родини греко-католицького священика Антона Сірецького з Коломийської в'язниці до Корейського мису, що в Хабаровському краї. До наших днів дійшли уривки із записника, який вів син священика – Любомир. Упродовж усього часу депортації він у подробицях записував умови їхнього перевезення на Далекий Схід. У науковому середовищі такий вид першоджерел іноді звуть – нотатки для пам'яті. Збереглися також два листи, які депортанти, вочевидь, спромоглися таки відправити родичам через працівника залізниці. Хоча такі листи зазвичай вилучали „конвойери” – спеціальні наглядачі, які відповідали за „порядок”. На цю думку наводять слова одного з листів: „Нема певности чи й цей лист дійде до Ваших рук... Коби поталанило як-небудь вислати цього листа то писатимемо й далі. А як пощастить наміститися, негайно подамо адресу”⁷. Зазначимо, що саме відправлення тривало майже місяць – 5 травня 1950 р. депортантів відправили з Коломийської в'язниці до потяга, а прибули вони на Корейський мис аж 4 червня 1950 р.

Джерела особового походження дають змогу визначити умови перебування депортантів у потязі, їх харчування, лікарське обслуговування тощо. Наприклад, у одному з листів, що був датований 7 травня 1950 р., натрапляємо на такі слова: „Умовини подорожі такі прикрі, що хто цих переживань немає у досвіді, тому самі слова їх не з'ясують... Вагони зовсім невеличкі, в тому половину займає багаж, а люди (числом ± 25 у кожному) товпляться у другій половині поверхово й партерово. Тяжко рушитися... Люди – на загал – терплять дуже голосно, під акомпанемент майже безупинних лайок, зміїного сику і скреготу зубів...”⁸.

Вірогідно, що депортант, котрий вів записи, фіксував кількість харчувань в поїзді впродовж їхньої депортації. Додамо, що йдеться про „казенні” харчування. Усього ми нарахували дев'ятнадцять: перше – в Гомелі на п'ятий день (!) поїздки, друге харчування – в Брянську 10 травня, третє – 11 травня в Тулі і т.д. Востаннє, якщо вірити нотаткам для пам'яті, харчувалися депортанти у Хабаровську – 30 травня. Але після Хабаровська записи про їжу припиняються. Додамо, що воду для пиття приносили, цитуючи автора, „з рур збірника води для паровозів”, або в крайньому випадку по воду дозволялося виходити лише жінкам „під густим конвоєм”. У одному з уцілілих листів депортантів відзначається, що „напитися свіжої холодної води” було одним з їх „непереможних бажань”, а про „кип'яток майже не приходить говорити”⁹. Про незадовільні умови депортації свідчать і такі рядки: „Весь коломийський побут (*ідеється про перебування родини греко-католицького священика в коломийській в'язниці впродовж березня – квітня 1950 р. – О.Є.*), із вонючими, задушливими камерами, електричним світлом вночі, грязькими виходами, де треба було „отправляться” (*ходити в туалет. – О.Є.*) двічі на добу в законом передбаченому часі й усіми другими „удобствами” – приходить нагадувати наче яку іділлю чи гарний сон ...”¹⁰.

Вірогідно, що перша лазня людям була запропонована лише в Омську 18 травня (!), друга – аж 31 травня в Хабаровську¹¹. Додамо також, що 1 червня 1950 р. депортантів пересадили на баржі, що на ріці Уссурі – притоки Амуру, вони отримали на дорогу хліба і соленої риби. Імовірно, що з Хабаровська амурським пароплавом людей відправили вже до кінцевої станції – Корейського мису.

Видається, що й лікарське обслуговування під час перевезення не було на належному рівні. На цю думку наводять такі слова: „Дубно (в ночі). Тут дали нашому ешелону „лікарську службу”, що лікувала засадничо пігулками від болю голови, „марганцовкою”. „Лікар” – поляк, п'яниця й батяр, йому до помічі фельдшер і медсестра”¹².

Про умови депортації людей виразно засвідчують наступні рядки: „В'їжджаємо у Забайкальські гори – Яблоновий хребет і довго-довго їдемо тими горами, маючи біля себе одну засадничу картину: обабіч гори. В середині, вузькою долиною пливе ріка, а рівнобіжно із рікою тікають кудись

у невідоме залізні рейки, що наче гадюки в'ються поміж горами. Прегарний вид наче на лінії Делятин-Ворохта. Перебігаєш раз-у-раз то на одну, то на другу сторону вагону й не можеш відірватися від віконної залізної решітки чи від шпари у загнблзованих залізною штабою дверях. Та ба: скільки тієї краси можна побачити, коли людей у вагоні, враз із клунками, наче оселедців у вонючій бочці й вони прямо б'ються за місце біля вікна чи за шпару у дверях ...”¹³. Можемо лише припустити, що випадків суперечок у вагоні було немало, приміром у Омську двоє пасажирів „билися за місце на поверхових нарах”¹⁴.

Розлогі цитати наводимо через те, що прагнемо якомога точніше передати атмосферу самої депортації спецпоселенців у післявоєнні роки. Такий підхід попри певну „шаблонність” та зайву академічність, на нашу думку, дає можливість повніше відтворити життя пересічних людей, які постраждали тільки через те, що не відмовилися від своїх переконань, ідей, традицій. У цьому ряді варто звернути увагу на рядки, занотовані після проїзду арештантами Челябінська: „Вбивча монотонія – все, що можна сказати про цей край коротко і стисло. Безмежні, пресумні пустарі. ... Жах збирає, що десь тут можуть нам сказати висідати, якщо, ясна річ, поїзд скоріше не вилетить із шин, бо жене наче навіжений. А рушає з місця так „нергійно, що всі пасажирі хоч-не-хоч усіми кістками і всіми нервами мусять відчувати, що вони власне нижча порода хохлів, чи то так „спец поселенців”, щось наче негри країни рад ... Скільки разів силкувався я покласти на нари в часі руху поїзду, кожний раз діставав вражіння, що якийсь розсержений диявол кидає мене із садистичною насолодою за голову й немилосердно товче нею по дошках, щоби я не міг заснути”¹⁵.

Очевидно, що депортанти – греко-католицькі священики не мали можливості безперешкодно брати участь у богослужіннях. На цю думку наводять такі їхні записи: „Новоград Волинський. Начальник станції на русском языке під стукіт кулаків у двері вагона забороняє о. Гуз. (*мабуть, Роман Гузан. – О.Є.*) правити молебен до М.Б. (*Матері Божої. – О.Є.*)”¹⁶. Нагадаємо, що перевезення відбувалося в травні – місяці Пречистої Діви Марії – Матері Божої. Причому „конвойери” намагалися не допускати спільного проїзду інтелігенції в одному вагоні, хоча в самому потязі, як пересвідчуємося з листів, їхало чимало греко-католицьких священиків. Як зазначалося в нотатках, „всю інтелігенцію, що була з нами на перес. (*пересильному. – О.Є.*) пункті в Коломії – часом на спільній камері розбито на атоми й розміщено по різних вагонах. Бачитися під ніякими умовами неможливо”¹⁷.

Цікаво поглянути на „світ за вікном потяга” очима депортованого. Наведемо декілька найбільш виразних нотаток без нашої аргументації: „Житомирська область дуже бідна й запущена в порівнянні із Волинською. Кругом нужда”¹⁸. Тут зроблено натяк на те, що Волинь у міжвоєнний пе-

ребувала в складі Другої Речі посполитої, а Полісія – у складі Радянського Союзу.

В Куйбишеві (Самарі) – вражений з побаченого депортант пише: „До сусіднього поїзду всідає багато людей з мотиками й рискалями, щоб їхати за місто працювати на своїх ділянках землі. Така тут – як зрештою в цілому Союзі – неділя”¹⁹.

Запис у Башкирії після Уфі: „Тут ми перший раз у житті бачили як пара людей, впряжена у плуг, місто (*замість*. – *О.Є.*) коней, тягнула його під гору й так орала землю „в стране ... где так вольно дышет человек”²⁰. Або ж нотатка проїжджаючи Златоуст: „На камінному узбіччі гори люди веснують городи: у скіряних рукавицях, що мають захоронювати перед мозолями, б'ють залізними сапами й витинають коріння зрубів”²¹.

Насамкінець наведемо очевидно найбільш промовистий, хвилюючий уривок з нотаток депортантів. Ідеться про останні миттєвості перебування майбутніх спецпоселенців на території Галичини, адже станом на 1950 рік ще не всі галичани сприймали колишню радянську територію за свою батьківщину. „На все життя незабутним спогадом залишиться благородність краснян (*поїзд на певний час зупинявся в с.Красне*. – *О.Є.*). Маніфестаційно вийшли на стацію з кошиками, баньками, фляшками з молоком, просячи й благаючи конферів прийняти ті дари для подорожних. Бували інциденти навіть дуже вульгарні й брутальні – в питомім стилі – однак перемагала таки ота благородність і дари попадали до наших рук. Це була наче якась символічна прощальна зустріч, бо вже мабуть завтра ранком прийдеться сказати: „Земле Галицька – вже за шеломяним еси!”²². Або ж дуже демонстративно звучать такі рядки: „Вчора Галичина попрощала нас молоком. Сьогодні Волинь привітала нас бозами. Три малі хлопчики підійшли із наруччям квіття під наш вагон, виждали пригідного моменту й зручно перекинули нам крізь решітку ці скарби”²³. Найпевніше, саме такі уривки можуть найвишукліше передати трагедію однієї з десятків тисяч родин галицько-української інтелігенції у післявоєнну добу.

Доволі часто доводиться чути про відсутність у нашій країні національної ідеї, ідеї що здатна консолідувати, згуртувати націю. На наш погляд, національна ідея починається на рівні, так би мовити, “індивідуальної ідеї”. Словом, якщо спостерігається низький рівень ідейності конкретних людей, то годі в такому випадку сподіватися на високий рівень національної ідеї. Маємо підставу стверджувати, щоправда на прикладі лише одного історичного епізоду однієї галицькоукраїнської родини, що ідейність наших предків у міжвоєнний чи у перші післявоєнні роки була на порядок вищою. Ідейністю у даному випадку вважаємо глибоку релігійність наших предків, вірність християнським ідеалам, традиціям Греко-католицької церкви, котра, своєю чергою, внесла вагому лепту у збереження національної ідентичності українців. Думається, що сучасному українцеві є чого

повчитися в минулих поколіннях, прагнути не нівелювати традиції, а навпаки – плекати їх, принаймні заради збереження пам'яті про людей, для яких гасло – Бог і Україна було не лише гарними словами, а й, вочевидь, справою їхнього життя.

Вважаємо, що такі дослідження мають майбутнє. В умовах демократизації історичної науки джерела приватного походження – щоденники, листи конкретних людей дають можливість значно глибше зрозуміти „історичну людину”, безпосередньо „зіткнутися” з особою, що жила в ту чи іншу історичну пору. У перспективі прагнутимемо відтворити повсякденне життя спецпоселенців на Далекому Сході, підпільних греко-католицьких священиків в умовах радянського тоталітарного режиму, а також арештантів таборів у Мордовії.

¹ Прикарпаття спадщина віків: пам'ятки природи, історії, культури, етнографії. Історико-культурологічне видання. Автор ідеї та головний редактор Микола Кугутяк. – Львів: „Манускрипт-Львів”. – 2006. – 567 с.

² Підсумки Синоду УГКЦ // Нова зоря. – 2008. – № 37. – 19 вересня. – С.1

³ Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.180.

⁴ Удод О. Методологічні проблеми історії повсякденності. Матеріали У конгресу МАУ. – 2005. – С.383.

⁵ Підгаєцький В. Мікроісторія: варіант окреслення пізнавального простору у прикладенні до історії України ХХ ст. Матеріали V конгресу МАУ. – 2005. – С.368.

⁶ Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 145-153.

⁷ Приватний архів родини Сірецьких. Фонд 1 (Сірецька Оксана Андріївна). – Оп.1. – Спр.38 (Подорож на Далекий Схід. Травень 1950 рр.). – Арк.1-21зв.

⁸ Там само. – Арк.20.

⁹ Там само. – Арк.20зв.

¹⁰ Там само. – Арк.20зв.

¹¹ Там само. – Арк.17.

¹² Там само. – Арк.1зв.

¹³ Там само. – Арк.14.

¹⁴ Там само. – Арк.9.

¹⁵ Там само. – Арк.8.

¹⁶ Там само. – Арк.1зв.

¹⁷ Там само. – Арк.20зв.

¹⁸ Там само. – Арк.1зв.

¹⁹ Там само. – Арк.5.

²⁰ Там само. – Арк.6.

²¹ Там само. – Арк.7.

²² Там само. – Арк.21.

²³ Там само. – Арк.21зв.

Summary

Oleh Egrešii (Ivano-Frankivsk)

The Political Settlers' Deportation to Far East (1950): Methodology and Attempt of its Realization

In the scientific article the attention is paid to the conditions of deportation of Greek-Catholic priest A Siretskiy's family to Far East. The condition of life, the system of nourishment and the way of people who were deported are examined here.

УДК: 621.039(477) „1991/2006”

**Тетяна Безега
(Ужгород)****АТОМНА ЕНЕРГЕТИКА УКРАЇНИ:
ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ
РОЗВИТКУ (1991-2006 рр.)**

В статті досліджуються перспективи внутрішніх та зовнішніх чинників розвитку атомної енергетики України у контексті світових тенденцій розвитку ядерних технологій. Акцентується увага на питаннях безпеки, міжнародного співробітництва та використання вітчизняного потенціалу у цій сфері.

Ключові слова: ядерні технології, атомна енергетика, реактор, паливний цикл, міжнародне співробітництво.

Історія становлення і розвитку атомної галузі в період здобуття незалежності України починається з грудня 1991 р., коли підприємства атомної енергетики були об'єднані у концерн „Укратоменергопром”, який у січні 1993 р. реорганізовано у Державний комітет України з використання ядерної енергії – Держкоматом України.

21 жовтня 1993 р. Верховна Рада України скасувала дію мораторію на будівництво енергоблоків. Було відновлено роботи на 6-му блоці Запорізької АЕС, 4-му блоці Рівненської та 2-му – Хмельницької АЕС, а в жовтні 1995 р. відбувся енергетичний пуск 6-го блоку Запорізької АЕС. Запорізька атомна станція із встановленою потужністю 6 млн. кВт стала найбільшою в Європі¹. 17 жовтня 1996 р. постановою Кабінету Міністрів №1268 створено державне підприємство „Національна атомна енерго-генеруюча компанія „Енергоатом” (НАЕК „Енергоатом”), що об'єднало п'ять українських атомних електростанцій².

НАЕК „Енергоатом” була підпорядкована Міністерству палива та енергетики України, яка формує державну політику в галузі, представляє і обстоює інтереси України в МАГАТЕ, інших міжнародних організаціях щодо функціонування ядерної енергетики. Доктор технічних наук А.Шевцов та дослідник А.Дорошкевич зазначають, що нині у 30 країнах працює 441 промисловий ядерний реактор, ще десятки інших уже будуються або проєктуються³. Безумовним чемпіоном у розвитку галузі є Азія – саме в країнах цього регіону будуються 16 реакторів із 27, що споруджуються у світі.

Рішення щодо будівництва нових ядерних енергоблоків для більшості країн є значною мірою економічним. Пов'язано це із цінами на нафту і газ, які ростуть, і основні запаси яких за фатальним збігом обставин зосереджені на території держав, котрі відкрито називають себе „енергетичними імперіями” і водночас мають політичні системи, далекі від ідеалів демократії⁴.

Нині в Україні працюють чотири атомні станції (Чорнобильську АЕС виводиться з експлуатації), на яких розміщені 15 реакторів⁵, з них 13 – ВВЕР-1000, 2 – ВВЕР-440 (нового покоління)⁶. За кількістю реакторів та їх сумарною потужністю Україна посідає восьме місце у світі та п'яте – в Європі⁷. Ядерна енергетика зараз є найбільшим джерелом виробництва електроенергії в Україні⁸.

У 2004 р. в Україні введено в експлуатацію два нові енергоблоки, а саме другий Хмельницької і четвертий Рівненської АЕС⁹, посиливши спроможність до експорту електроенергії, в першу чергу, у східному напрямку. Поставки на Захід здійснює т.зв. Бурштинський енергоострів (потужністю 500 МВт), який працює у паралельному режимі з енергосистемою ЄС.

У 1990 р. електрична система країни мала коефіцієнт навантаження 77%; в 2001 р. цей показник знизився до 54%–60%. Приватні інвестиційні аналітики прогнозують, що існуючий обсяг потужності буде достатнім для задоволення попиту на наступне десятиліття¹⁰. Тож, здавалося б, коефіцієнт, який маємо для АЕС, повинен нас задовольняти. Але, як наголосив директор Інституту магнетизму НАН України академік В.Бар'яхтар, на жаль, це не зовсім так, бо світовий рівень значно вищий і становить 85-90 %.

На період до 2010 р. урядом заплановано стійке зростання виробництва електроенергії на атомних станціях і вихід на показник 100 млрд. кВт. год. на рік. Це дуже істотне зростання, адже Україна й так посідає третє місце у світі (після Литви і Франції) щодо виробництва електроенергії на душу населення¹¹.

Між тим неприпустимо багато в Україні витрачалось сировини й енергії на одиницю валового національного продукту, при досягненні показників розвинутих країн щодо енергомісткості продукції можна було б заощадити стільки електроенергії, скільки її виробляли б сім Чорнобильських АЕС¹². Наша країна володіє значними запасами урану, що і стимулює її до розвитку та нарощування потужностей атомної енергетики, для зміцнення своєї енергетичної безпеки. На думку академіка В.Бар'яхтара, навіть якщо у нас працюватиме не 15 атомних блоків, як зараз, а 25, то цих запасів вистачить до кінця цього століття. За статистикою МАГАТЕ, Україна посідає сьоме місце у світі щодо розвіданих запасів урану. Ми маємо також багатющі запаси цирконію – другої за значенням сировини атомної енергетики. Родовища урану і цирконію – розташовані переважно у Дніпропетровській області¹³.

Уряд вважає, що використання власних уранових ресурсів підвищить безпеку постачання та зменшить потенційний вплив підняття світових цін на уран. Так, він планує відкрити нові шахти на Новокосятинівському родовищі, в яке інвестує 1 млрд. грн. (200 млн. дол. США). У 2002 р. Укра-

їна також відкрила нову шахту – Сліпа-2 на родовищі, що активно використовується. Більша частина українських підтверджених запасів урану є відносно дорогими для видобування, що пов'язане з глибокими низькосортними покладами¹⁴. Україна має близько 86910 т¹⁵, або 2 % світових запасів урану, які вона може видобути на рівні 80 дол./кгU або менше. Видобування ж урану в Україні становить одну третину її потреб у ядерному паливі¹⁶. За існуючих цін на уран та прогнозами, складеними АЯЕ, українські запаси дозволили б їй виробляти 2 000 т урану на рік протягом приблизно 43 років. Якщо ціни зростуть, Україна зможе з економічною вигодою видобувати урану більше¹⁷.

На сьогодні поставки ядерного палива для українських АЕС цілком залежать від Російської Федерації¹⁸. Україна купує ядерні паливні елементи у Росії¹⁹, але експортує уран та цирконій до тої ж Росії (цирконій потрібний для виготовлення паливних стрижнів для реакторів)²⁰. В свою чергу, наш північний сусід не соромиться використовувати цю обставину як інструмент політичного шантажу²¹. Так, у грудні 2004 р., перед третім туром президентських виборів президент російської корпорації „ТВЭЛ” О.Няго заявив, що 2005-го корпорація може призупинити поставки свіжого ядерного палива на АЕС України нібито через борги з боку НАЕК „Енергоатом”. І лише після того, як вище керівництво РФ визначилося з позицією стосовно нової української влади, цю заяву було дезавуовано. Історія з нафтовими та зимовими газовими кризами активно обговорювалася, вину за їхнє виникнення поклали на уряд Ю.Тимошенко. За словами головного наукового співробітника відділу ядерної безпеки Інституту проблем національної безпеки О.Кошарної, причина паливних криз у тому, що всі уряди України часів правління Л.Кучми були цілком проросійськими в питаннях поставок енергоносіїв, мали свої бізнес-інтереси в РФ і тому не докладали реальних зусиль для ефективної їхньої диверсифікації. Саме внаслідок такої політики Україна стала придатком російського ядерно-промислового комплексу²².

Коли ми не хочемо, аби в нашій країні вибухнула і „ядерна” криза, необхідно вже сьогодні вживати термінових заходів. Завдання номер один — диверсифікація поставок ядерного палива. Наприкінці квітня 2005 р. на засіданні комітету Верховної Ради з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки було відзначено: існує реальна загроза втрати стратегічної галузі виробництва урану й комплектуючих для тепловидільних збірок (ТВЗ)²³. У результаті зриву програми створення елементів ядерно-паливного циклу (затверджена постановою КМУ в 1995 р. і переглянута в 2001 р.) Україна витрачає понад 370 млн. дол. на закупівлю імпорتنих ТВЕЛів і понад 70 млн. дол. за послуги з переробки

відпрацьованого ядерного палива. При цьому закупівлі здійснюються в російського підприємства ВАТ „ТВЭЛ”, що дає можливість монополістам невинновато завищувати ціни й диктувати умови контрактів українській стороні. За 12 років загальні витрати на оплату імпорту ядерної сировини й матеріалів перевищили 4 млрд. дол. Це значно більше обсягу коштів, необхідних для організації самостійного виробництва стратегічно важливої продукції. У результаті проросійської лобістської політики урядів часів Л.Кучми Вільногірський комбінат, випускаючи терафторид цирконію, поставляє його до РФ для виробництва там цирконієвого сплаву, з якого виготовляють оболонки тепловидільних елементів і комплектуючі ТВЗ для українських і російських АЕС. За цей час українське підприємство „Цирконій”, створене понад 25 років тому для виробництва цирконієвого сплаву та прокату, доведено до банкрутства перебуває під санацією. Вільногірський комбінат у розпал президентської кампанії 2004 р. уряд В.Януковича віддав у довгострокову оренду одному з українських підприємств з іноземними інвестиціями.

Настав час позбутися звички жити, озираючись на РФ, увесь час пам'ятати про спільне радянське походження ядерної промисловості в наших країнах і чиновникам із Міністерства палива й енергетики. Історія зі спробою насильно „продавити” в 2006 р. постанову КМУ про „добудування” 3-го й 4-го блоків ХАЕС за проектами 70-х років (російські реактори ВВЕР-1000) — наочний приклад існування проросійського лобі в нашому уряді й нині. Спроба, на щастя, не вдалася. Коли вже будувати нові блоки, то лише за результатами міжнародного тендера, переможці якого мають прийти із сучасним проектом ядерного енергоблоку та з інвестиціями. Хоча, знов-таки, виникає запитання з точки зору економіки: чи Україна зараз має потребу в додаткових встановлених потужностях АЕС? Попри стогін урядових чиновників про невиконання Заходом своїх зобов'язань із кредитування добудування ХАЕС-2 і РАЕС-4 як компенсації за відключення третього енергоблоку Чорнобильської АЕС, фахівці знають: лише за рахунок збільшення коефіцієнта використання встановленої потужності (КВВП) на 7,9 % діючих ядерних енергоблоків у період 2001-2004 рр. було збільшено виробництво електроенергії, що цілком компенсувало втрати, пов'язані із зупинкою чорнобильського енергоблоку.

Оскільки в Україні немає підприємств, що виробляють ядерні реактори, їй доводиться купувати цю технологію за кордоном²⁴. Тут потрібна або кооперація з іншими державами, отримання Україною відповідних технологій, щоб організувати виробництво корпусів реакторів на „Азовмаші” та Новокраматорському металургійному комбінаті. Ці підприємства за своєю потужністю, площами,

інженерно-технічним потенціалом, як зазначає більшість українських науковців, цілком можуть упоратись з таким завданням. Або ж розмішувати замовлення у інших країнах. У принципі, приєднання до проекту INPRO²⁵, в якому беруть участь 14 країн — учасників МАГАТЕ і Європейський Союз, та програми Generation IV (започаткована США в якій з часом взяли участь десять країн)²⁶ відкриє нашій країні доступ до сучасних реакторобудівних технологій та може згодом зробити її повноправним учасником проектів зі створення ядерних установок нового покоління. Ми вже сьогодні беремо участь в окремих металознавчих роботах щодо реакторів на швидких нейтронах у частині проекту, де відповідальна РФ.

Що стосується турбінного машинобудування, заступник міністра палива й енергетики України Ю.Недашковський нагадує, що воно в Україні є. Харківський „Турбоатом” виробляє тихохідні турбіни, яких, до речі, немає у росіян. У нас є й електротехнічне устаткування, системи видачі потужності в мережу, що виробляються на Запорізькому трансформаторному заводі. Є заводи з виробництва високовольтної апаратури, насосного обладнання, трубопровідної арматури для АЕС. На дуже високому рівні розвинене в Україні виробництво автоматизованих систем управління технологічним процесом (АСУ ТП)²⁷.

В такому разі виникає запитання, що ж заважало Україні, котра має єдине в Європі родовище цирконію й запаси уранової руди, забезпечити свої АЕС сировиною та комплектуючими в повному обсязі? Відсутність фінансових ресурсів, як запевняють чиновники? Швидше – відсутність політичної волі в обстоюванні національних інтересів²⁸.

Директор Державного науково-інженерного центру систем контролю та аварійного реагування, доктор технічних наук Л.Литвинський стверджує, що для розвитку ядерної енергетики України найбільш безперечною реалізацією принципів диверсифікації джерел постачань імпортованих паливних ресурсів і виключення підстав для різкого дорожчання палива полягає в одночасному розвитку вітчизняних елементів ядерно-паливного циклу²⁹.

Уряд Юлії Тимошенко навесні — на початку літа 2005 р. вдавався до спроб забезпечити диверсифікацію поставок ядерного палива. Під час візиту міністра енергетики США С.Бодмена в травні цього ж року Сполученим Штатам запропонували взяти участь у розробці уранових родовищ України. У червні під час візиту Ю.Тимошенко до Парижа було підписано Меморандум про співробітництво в сфері використання ядерної енергії між Мінпаливенерго України й компанією AREVA. У ньому, зокрема, йдеться також про спільну розробку українських уранових родовищ. Досвід використання потужностей із збагачення

урану для потреб національної ядерної енергетики відомий.

Цікавим і показовим є такий факт: після підписання й оприлюднення меморандуму з AREVA на початку липня в Україну терміново прибули представники ВАТ „ТВЭЛ” на чолі із заступником голови федерального агентства з атомної енергії РФ І.Каменських із метою ознайомлення з Ново-костянтинівським родовищем і гарячим бажанням інвестувати розробку цього уранового родовища. Візит не афішувався, газета „Коммерсант” написала про нього лише 2 серпня.

В 2005 р. із значною затримкою стосовно початкових термінів реалізації проекту кваліфікації ядерного палива на АЕС України американської фірми „Westinghouse” було врешті-решт завантажено 6 ТВЗ американського виробництва в реактор 3-го енергоблоку Південно-Української АЕС. Улітку 2006 р. планувалось завантажити ще 42 збірки³⁰. Але американське паливо дорожче на 40%, ніж російське і на найближчу перспективу не є реальним джерелом палива для України³¹. Проте відзначимо як позитивний факт, що в 2005 р. в Україні врешті-решт були здійснені перші реальні кроки до пошуку диверсифікації поставок ядерного палива³².

Отже, багато українських фахівців зрозуміли: необхідно шукати партнерів-інвесторів для початкової стадії ядерно-паливного циклу в різних країнах, а не тільки в РФ³³. Коли врахувати, що ціни на уран за останні чотири роки збільшилися на 200% і за прогнозами експертів зростатимуть і далі, а на ринку ядерних технологій існує жорстка конкуренція, Україна просто зобов'язана використовувати ці обставини для пошуку вигідних для себе умов поставок ядерного палива для наших АЕС за максимального використання власних сировинних і виробничих ресурсів. Жорстке конкурентне середовище в зв'язку зі зміною кон'юнктури на уран, наявність цирконієвих руд і можливостей виробляти цирконієві сплави та прокат дозволяють Україні мати козирі для здійснення самостійної політики в цій сфері, вибирати собі партнерів по бізнесу, виходячи виключно з національних інтересів³⁴.

¹ Ядерна енергетика // Огляд енергетичної політики України 2006 р. – Київ, 2006 – 380 с.

² Ядерна енергетика в Україні // <http://uk.wikipedia.org>. – 2007.

³ Шевцов А., Дорошевич А. Майбутнє атомної енергетики – у новітніх технологіях // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С.128-134.

⁴ Рожен О., Дергачова О. Ядерна енергетика для України: панацея чи міна уповільненої дії? // Дзеркало тижня. – 2006. – № 44. – С.5

⁵ The Human Consequences of the Chernobyl Nuclear Accident: A Strategy for Recovery, UNDP, UNICEF, UNOCHA and WHO // www.undp.org. – 2004.

⁶ Енергоатом // www.ukrinform.com. – 2006.

- ⁷ Ядерна енергетика в Україні // <http://uk.wikipedia.org>. – 2007.
- ⁸ Гудима О. Так чи ні ядерній енергетиці України? / *Голос України*. – 2001. – 20 лютого. – С. 14.
- ⁹ Енергоатом // www.ukrinform.com. – 2006.
- ¹⁰ Ukraine: Broadening Horizons, Troika Dialog Research. – Moscow, 2005. – 151 p.
- ¹¹ Бар'яхтар В. Спинюся на деяких проблемах атомної енергетики // *Вісник*. – 2001. – №6. – С. 5.
- ¹² Історія України ХХ — початку ХХІ століття / Під ред. В.Смоля. – Київ: Знання, 2004. – 582 с.
- ¹³ Бар'яхтар В. Вказ.праця. – С. 5.
- ¹⁴ Ядерна енергетика // Огляд енергетичної політики України 2006 р. – 380 с.
- ¹⁴ Uranium 2005. Resources, Production and Demand: MAGATE – OECD. – Paris, 2005. – 157 p.
- ¹⁵ Nuclear Power in Ukraine, Briefing Paper // Uranium Information Centre. – № 63. – Melbourne, 2005 – P.5.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁵ Uranium 2005. Resources, Production and Demand: MAGATE – OECD. – Paris, 2005. – 157 p.
- ¹⁵ Ядерна енергетика // Огляд енергетичної політики України 2006 р. – 380 с.
- ¹⁵ Critical Review of Uranium Resources and Production Capability to 2020 // International Atomic Energy Agency. – Vienna, 1998. – P. 7.
- ¹⁵ Nuclear Power in Ukraine, Briefing Paper... – P.5.
- ¹⁵ Бернадський В. Диверсифікація по-українськи // *Енергобізнес*. – № 37. – 2005 – P. 4.
- ¹⁵ Кошарна О. Чи побудуємо ми ще одинадцять атомних блоків? // *Дзеркало тижня*. – 2005. – 22 – 28 жовтня. – С.4.
- ¹⁵ Nuclear Power in Ukraine, Briefing Paper ... – P.5.
- ¹⁵ Uranium 2005. Resources, Production and Demand: MAGATE – OECD. – Paris, 2005. – 157 p.
- ¹⁵ Ядерна енергетика // Огляд енергетичної політики України 2006 р. – 380 с.
- ¹⁶ Nuclear Power in Ukraine, Briefing Paper ... – P.5.
- ¹⁷ Uranium 2005. Resources, Production and Demand: MAGATE – OECD. – Paris, 2005. – 157 p.
- ¹⁸ Ядерна енергетика // Огляд енергетичної політики України 2006 р. – 380 с.
- ¹⁹ Critical Review of Uranium Resources and Production Capability to 2020 // International Atomic Energy Agency. – Vienna, 1998. – P.7.
- ²⁰ Nuclear Power in Ukraine, Briefing Paper ... – P.5.
- ²¹ Бернадський В. Диверсифікація по-українськи // *Енергобізнес*. – № 37. – 2005 – P.4.
- ²² Кошарна О. Вказ.праця. – С.4.
- ²³ Сіденко В. Сучасна економічна політика України: відбиття національних інтересів бізнес-еліти? // *Політична думка*. – 2000. – №2. – С.26-31.
- ²⁴ Ядерна енергетика // Огляд енергетичної політики України 2006 р. – 380 с.
- ²⁵ Рожен О., Дергачова О. Вказ.праця. – С.5
- ²⁶ Кошарна О. Вказ.праця. – С.4.
- ²⁷ Рожен О., Дергачова О. Вказ.праця. – С.5
- ²⁸ Ядерна енергетика // Огляд енергетичної політики України 2006 р. – 380 с.
- ²⁹ Литвинський Л. Ядерний ренесанс в Україні: амбіції атомного лобі чи на потребу суспільства? // *Економічна правда*. – 2007. – 31 травня. – С. 9.
- ³⁰ Кошарна О. Вказ.праця. – С. 4.
- ³¹ Nuclear Power in Ukraine, Briefing Paper ... – P. 5.
- ³² Бернадський В. Диверсифікація по-українськи // *Енергобізнес*. – № 37. – 2005 – P. 4.
- ³³ Critical Review of Uranium Resources and Production Capability to 2020 // International Atomic Energy Agency. – Vienna, 1998. – P. 7.
- ³⁴ Кошарна О. Вказ.праця. – С.4.

Summary

*Tetiana Bezega
(Uzhhorod)*

The Ukraine's Nuclear Power: Domestic and Foreign Factors of Development

Prospects of development of atomic engineering of Ukraine in a context of world tendencies of development of nuclear technologies are considered. The accent is done on safety issues, the international cooperation and use of domestic potential in this sp here.

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

До 90-річчя Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р.

УДК: 94(477.8) „1900/1918”

Олександр Добржанський
(Чернівці)

ЛИСТОПАД 1918 Р. НА БУКОВИНІ. ЩЕ РАЗ ПРО ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ

В статті проаналізовано події пов'язані зі встановленням української влади на Буковині в листопаді 1918 р. Відзначено, що українці діяли достатньо рішуче і тому змогли взяти владу в свої руки без значного опору з боку румунів та інших етнічних груп. Однак втримати цю владу не вдалося через прихід румунських військ. Одна з найбільших помилок українців у цей час полягала в тому, що вони недостатньо уваги приділили формуванню власних військових частин і тому не змогли вчинити спротив румунським військам.

Ключові слова: Крайовий комітет, Український народний дім, Буковинське віче, О.Попович, А.Ончул.

Дев'яності роковини листопадових 1918 р. подій на Буковині змушують вкотре повертатись до їх осмислення, оцінки, визначення значущості. Адже чимало з того, що відбулось, так і не одержало належного висвітлення в історіографії. Є й чимало суперечливих і дискусійних питань. В даній статті хочемо ще раз торкнутись теми втрачених можливостей українства на Буковині в буремні осінні дні 1918 р.

Після звільнення Буковини від російських військ влітку 1917 р. в краї поступово відновилася австрійська адміністрація і норми довоєнного життя. В Чернівці повернулася частина української інтелігенції, яка повинна була покинути край у попередні роки. Запрацювали старі українські товариства, відновили свою діяльність українські політичні партії, хоча й в обмеженому вигляді, зважаючи на умови війни. 20 травня 1918 р. на Буковині остаточно скасовано надзвичайний стан. Редакцію газети „Буковина”, яку видавали буковинські посли, цього ж місяця перенесли з Відня до Чернівців.

Однак в краї було неспокоїно. Цей неспокій породжувала невизначена політична ситуація, а насамперед, незрозумілі широкому загалу повідомлення про перебіг бойових дій на фронтах Першої світової війни.

Українці Буковини, крім військових подій, уважно стежили за змінами на Наддніпрянській Україні. Вони схвально сприйняли проголошення Четве-

ртим універсалом незалежності України та укладення Брест-Литовського миру. В багатьох містечках і селах краю було проведено урочисті мітинги, які називалися „Свято миру й української державності”. Під час цих урочистих віч висувалося й традиційне гасло про створення українського автономного краю в складі Австро-Угорщини, до якого мали б увійти Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття. Наприклад, в резолюції українців Вижниччини зазначалося: „Українське населення повіту Вижниця (Буковина), зібране 14 квітня 1918 р. на великому маніфестаційному вічі в Вижниці, підносить з нагоди укладення мирного договору з Україною висловлює цілковите задоволення приєднанням староукраїнських земель Холмщини і Підляшшя з Українською Народною Республікою і вимагає організування окремої державно-правної української одиниці в рамках австрійської держави”¹.

До гетьманського перевороту на Буковині спочатку поставилися з обережністю. У Чернівцях навіть було скасовано і перенесено на невизначений час свято миру і української державності, яке планувалося провести 19 травня. Але з часом буковинські політики визнали владу гетьмана як таку, що відбиває інтереси українців.

Наступна активізація питання про майбутнє Північної Буковини сталася у зв'язку з оприлюдненням секретних протоколів Брест-Литовського миру і відмовою австрійської влади їх виконувати влітку 1918 р. Це викликало шквал критики з боку українських депутатів парламенту і масове незадоволення простих людей. Поступово ставало зрозумілим, що сподівання про можливість вирішення питання зверху і шляхом переговорів є абсолютно безперспективним.

Тим часом, восени вже стало зрозуміло, що країни Четверного союзу терплять поразку у світовій війні. Це ще більше активізувало обговорення питання про майбутнє західноукраїнських земель. Власне, це обговорення перейшло у практичну площину. Газета „Буковина” 11 жовтня 1918 р. опублікувала велику статтю „Прогноз перспектив здобуття державної самостійності українцями Буковини”. В ній зазначалося: „Тепер, коли хитаються престולי, порушуються основи могутніх держав, руйнується добробит першорядних культурних народів, ніхто й не думає за наш рідний край. Коли зачнуться мирові переговори за нас не будуть сперечатися й десять хвилин...”

За Буковину зачнуть незабавки шарпатися на два боки. Ми українці стоїмо твердо за злукою

Східної Галичини й Північної Буковини по Серет в одно державне українське тіло в спілці з краями теперішньої австро-угорської монархії. Найліпше було би основати з цих країв українське королівство з австрійським архикнязем як королем. Це королівство мало би злучити ся з австро-угорською федерацією народних федеративних держав...

У всякім разі нехай ніхто не надієть ся на те, що український нарід прийме добровільно чие би то не було чуже ярмо на себе. Протів усякого насильства ми готові бороти ся до останку. Наш нарід має також право самоозначення, проголошене усіма народами²².

12 жовтня депутати Є.Петрушевич та Є.Левицький на аудієнції в імператора Карла I повідомили про скликання української конституанти у Львові для виконання права українців на самовизначення. Цього ж дня у Чернівцях скликано нараду представників чотирьох українських партій (національно-демократичної, народної, соціал-демократичної та радикальної) для розробки програми майбутніх дій. На ній було ухвалено провести наступного дня розширену конференцію для того щоб заручитися підтримкою народу. Визначено, що на конституанту до Львова поїдуть, крім депутатів, по три представники від кожної політичної партії.

На конференції 13 жовтня було ухвалено резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося: „Зібрана в Чернівцях 13 жовтня конференція всіх українських партій Буковини реклямує право на самоозначення також для українського народу. Разом з прочими українцями Австро-Угорщини хочемо самі рішати про свою долю.

Ми хочемо в мирі і згоді розійти ся з теперішнім і повсякчасним нашим сусідом румунським народом...

Ми проголошуємо своє право на українські області Буковини з їхнім одиноким осередком торгівлі і руху містом Чернівцями, яке з трьох сторін окружене чисто українськими областями а тільки з четвертої припирає до мішаної, в якім сходять ся всі торговельні шляхи з українських областей і в якім по жидах ми творимо взглядну більшість²³. Тобто, в цій резолюції чітко визначалися прагнення українців на майбутнє.

До Львова на конституанту від Буковини прибули депутати парламенту М.Василько, А.Лукашевич, М.Спинол, І.Семака та С.Смаль-Стоцький; депутати Буковинського сейму: О.Бурачинський, Т.Драчинський, Т.Іваницький, Т.Левицький, Ю.Лисан і О.Попович; представники партій: а) національно-демократичної: М.Драгомирецький, О.Іваницький і В.Федорович; б) народної: К.Білинський, М.Кордуба і Р.Цегельський; в) соціал-демократичної: Г.Андріяшук, О.Безпалко і В.Сороневич; г) радикальної: І.Карбулицький.

Всі вони взяли активну участь у створенні Української Національної Ради і стали її членами.

Щоправда, буковинські соціал-демократи, так само як і їхні галицькі колеги мали окрему думку щодо майбутнього західноукраїнських земель.

На нараді Української Національної Ради 19 жовтня ухвалено рішення поділити Національну Раду на дві секції: галицьку і буковинську. На буковинську секцію покладено завдання вирішувати буковинські справи у тісному контакті з галицькою секцією.

Після повернення до Чернівців буковинські члени Національної Ради зібралися 24 жовтня і вирішили розширити склад буковинської секції, ввівши до неї ще десять членів, які б представляли різні соціальні групи українства, і назвати її Крайовим комітетом. До складу Крайового комітету включено представника українського православного духовенства К.Бриндзана, педагогів А.Артимовича, М.Литвиновича, І.Кавулю, юристів Г.Лисинецького і Л.Когути, міщанства О.Мицака та А.Левандовського, жіноцтва М.Левицьку та К.Добрянську.

На першому засіданні Крайового комітету 25 жовтня було обрано головою комітету О.Поповича, заступником – А.Артимовича, секретарем – М.Литвиновича, помічником секретаря – Ю.Сербинюка. На цьому засіданні було створено комісії: редакційну на чолі з М.Кордубою, народної оборони на чолі з О.Безпалком, фінансову на чолі з Р.Цегельським, міжнародну на чолі з О.Поповичем і адміністративну на чолі з Р.Лисинецьким та визначено завдання для кожної з них. Як зазначав у своїх спогадах М.Кордуба, на редакційну комісію було покладено завдання підготувати маніфест до народу, скликати всенародне віче на неділю 3 листопада і запропонувати проект організації крайової влади.

Події, що відбувалися в імперії після маніфесту імператора Карла I, активізували діяльність не тільки українців Буковини, але й інших національностей краю. Суперечливі позиції займали лідери румунського руху. Депутат австрійського парламенту Ісopesкул-Грекул визнавав право українців тільки на 4 повіти Буковини без м. Чернівці. Інший депутат А.Ончул відстоював ідею поділу краю за етнічним принципом, а м. Чернівці залишити під спільним контролем. Найбільш радикальні позиції займав Я.Флондор, який вважав, що вся Буковина повинна бути прилученою до Румунії.

Саме він і його прибічники зібрали 27 жовтня 1918 р. в Румунському народному домі віче, на яке зійшлося біля 300 осіб. Ісopesкул-Грекул, Г.Грігорович, А.Ончул та ряд інших відомих румунських політиків краю відмовилися брати участь у цьому зібранні. Віче ухвалило рішення про створення з усієї Буковини і Семигороддя окремої румунської держави.

Що ж стосується німців і євреїв, то вони займали переважно нейтральну позицію, сподіваючись, що до поділу Буковини не дійде. Євреї були гото-

ві стати посередниками у переговорах між українцями і румунами щодо майбутнього краю. Але їхні спроби виявилися марними через непоступливу позицію румунських очільників. Німці, загалом, погоджувалися на поділ Буковини за етнічною ознакою, наголошуючи на тому, що переважна більшість німецьких поселень знаходилася на півдні краю.

Відкрито ворожу позицію щодо українців займали польські кола. Така політика була прямим продовженням їхньої політики в Галичині.

Скликання румунського віча змусило активізуватися українську громадськість та Крайовий комітет і показало, що часу на роздумування немає. Із протестом проти рішення румунських зборів і підтримкою Української Національної Ради виступили збори українських студентів Чернівецького університету, третій з'їзд українського православного духовенства Буковини, з'їзд учителів Закарпатського повіту та ін.

Крайовий комітет 27 жовтня ухвалив маніфест до народу, який було роздруковано в друкарні і розіслано по селах і містах Буковини. В ньому, зокрема, зазначалося: „Буковинський український народо, вставай і ти до праці над своєю будучиною! Щоби наш нарід взяв чинну участь у творенню своїх власних порядків, треба всюди закладати організації „Самооборони”.

В кожному селі і місті повинен наш нарід бути згуртований коло „Самооборони”, щоби міцною злукою перевів свою волю на своїй землі!”. Також в маніфесті, який був написаний О.Безпалком, говорилося про вирішення соціальних проблем, про наділення селян землею, про запровадження справедливого виборчого закону тощо. Закінчувався маніфест закликом зібратися в Чернівцях 3 листопада 1918 р., „щоби там повселюдно об'явити свою волю цілому світові”⁴.

Підготовка до українського віча велася досить успішно. Особливе піднесення викликала звістка про події 1 листопада у Львові. Однак були й очевидні прорахунки. Найбільшим з них, як засвідчили подальші події, стала недостатня активна робота у військових підрозділах. На Буковині з 9 жовтня 1918 р. перебували Українські січові стрільці чисельністю близько тисячі вояків на чолі з архікнязем Вільгельмом Габсбургом (Василем Вишиваним). На них українські політики поклали великі надії. Однак за наказом Центрального військового комітету Українських січових стрільців в ніч на 2 листопада відправлено потягом до Львова. Архікнязь В.Вишиваний, який був хворий на грип (іспанку), покинув Чернівці тільки 9 листопада.

Крім того, на Буковині розташовувався 41-й піхотний полк, в якому було чимало українців, та 22-й полк стрільців, в якому українські солдати значно переважали. Офіцерський склад цих військових підрозділів був інтернаціональним. Переговори з українськими офіцерами цих частин вели-

ся від 25 жовтня, однак Крайовий комітет не проявляв належної наполегливості, а самі офіцери також не відзначалися активністю. Такі зволікання привели до того, що неукраїнські офіцери вчинили 2 листопада в Чернівцях провокацію. Вони зібрали військові збори і оголосили, що солдати можуть розійтися по домівках, бо Австро-Угорщини вже немає, і служба скінчилася. Така заява спровокувала масову втечу солдат, пограбування військових складів тощо. Очевидець тих подій Василь Руснак згадував: „Коли ми приїхали до Чернівців, побачили там цілковиту анархію. Народ розносив з казарм і військових складів все, що тільки попадалося до рук, включно із зброєю та амуніцією. Тому що вояки 22 і 41 полків піхоти, запасні частини яких стояли в Чернівцях, покинули військові склади і казарми та розійшлися по домах з усім, що кожен з них міг захопити з собою (ці два полки рекрутувалися майже виключно з буковинців), місцеве чернівецьке населення, а також з прилеглих до Чернівців сіл, кинулися тисячами на військові склади та казарми і, через кілька годин порозносили в першу чергу всі продовольчі продукти, потім ліжкову постіль, мундири та інші предмети військового спорядження. Кому не стало цього, той брав зброю і амуніцію. Можна було видіти малих хлопців, які ще не могли нести рушницю на своїх плечах, як вони їх тягнули за собою по дорозі”⁵.

Таким чином, Крайовий комітет не зумів сформувати з українських солдатів 41-го та 22-го полків боєздатні військові підрозділи, більше того, не зумів нагромадити належні запаси зброї, хоч це в тих умовах можна було зробити дуже просто, на випадок, якби треба було озброїти місцевих українців для відсічі ворогу. Виховані в дусі австрійського парламентаризму, українські політики, особливо старшої генерації, не вірили, що справа може дійти до збройного конфлікту і не приділяли належної уваги підготовці власних збройних підрозділів.

Цього ж дня було зроблено ще одну спробу порозумітися між Українською та Румунською національними радами. Однак знову ж таки непоступливість Я.Флондора зірвала усі переговори.

Отже, ситуація продовжувала залишатися нез'ясованою, і українці добре розуміли, що можна сподіватися тільки на власні сили. Це підтвердило величне Буковинське віче 3 листопада 1918 р. На нього з усіх куточків краю зібралося близько 10 тис. людей. Як і заплановано, наради віча проходили одночасно в Українському народному домі (реферував М.Кордуба), в залі Музичного товариства (реферував О.Попович) і Робітничому домі (старий театр) (реферував О.Безпалко). У зв'язку з великим напливом народу на подвір'ї Народного дому проведено окремі збори (реферував Семака). Найбільш радикально, як і раніше, виступали соціал-демократи, які в Робітничому домі закликали приєднатися до всієї України. Вони мали

тісні стосунки з Наддніпрянським Національним Союзом та В.Винниченком, який саме готував повстання проти гетьмана П.Скоропадського.

На зборах у залі Музичного товариства стався конфлікт між депутатом Є.Пігуляком, який продовжував говорити про австрійську Україну, і залом, який гукав: „Не хочемо до Австрії”. Тільки роз’яснення І.Поповича, що ми, очевидно, пристанемо до Києва, заспокоїло присутніх. Після зборів кількома колонами через вулиці Руську, Головну та інші українці пройшли на площу Єлизавети (тепер – Театральна), яка була вщент заповнена народом. Тут з короткими промовами виступили О.Безпалко і М.Спинул. Присутні виголосили „ура” на честь самостійної української держави й заспівали „Вже воскресла Україна”. Акція українців закінчилася так само організовано, як і почалася.

Віче показало силу українців і справило надзвичайне враження на інші народи краю. Газета „Czernowitzer Morgenblatt” повідомляла: „Влаштована вчора українцями маніфестація мала надзвичайно гідний і спокійний перебіг. В маніфестації взяли участь приблизно 10 тис. осіб. Після проведення зборів в „Народному Домі”, під час яких було прийнято численні резолюції, учасники влаштували згуртованими рядами похід через місто, який імпонував своїм спокоєм і порядком. На чолі походу, перед яким несли прапори, видно було депутатів Семаку, Спинулу, Поповича та інших. На площі перед театром ряд промовців виголосили промови. Після цього похід в повному порядку розійшовся. Спокій в місті не був порушений”⁶.

Буковинське віче ухвалило рішення з шести пунктів. В ньому визначалася територія Буковини, яка мала перейти під українське правління, найвищою владою визнавалася Українська Національна Рада, представникам інших національностей краю пропонувалося подати своїх делегатів до Української Національної Ради пропорційно до їхньої чисельності на Буковині, вимагалася якнайшвидше прийняти конституцію української держави на території колишньої Австро-Угорської імперії, висловлювався протест проти намагання інших народів захопити українську територію краю і робився заклик до буковинської делегації Української Національної Ради якнайшвидше перебрати владу в українській частині Буковини. Ця резолюція була підготовлена заздалегідь. Але під час віча виявилось, що значна частина учасників під впливом агітації окремих політичних партій та зростання національно-патріотичних настроїв, висловлювалася за негайне об’єднання всіх українських земель. Тому в газеті „Буковина” було вміщено додатковий пункт: „Віче бажає прилучення австрійської частини української землі до України”⁷.

Здавалося б резолюція була чіткою і визначала план дій. Однак в Крайовому комітеті не було єдності. Тому негайного перебрання влади не відбулося. На вечірньому засіданні Крайового комі-

тету 3 листопада 1918 р. обговорювалося питання про формування військових частин. Було призначено керівником сотника Ор. Драгана, але конкретного плану дій не вироблено. На той час українці мали в своєму розпорядженні тільки 150 добровольців, серед яких, крім демобілізованих солдат, були студенти, робітники і селяни. Певна агітація проводилася по селах, щоб звідси набрати добровольців, але для цього потрібен був час, а події розгорталися стрімко.

Впродовж 4 і 5 листопада вирішувалися всілякі поточні справи, ухвалено рішення направити до Львова і Києва представників Крайового комітету для поглиблення контактів тощо.

Тим часом на місцях українці діяли значно рішучіше. Вже 4-5 листопада українська влада встановилася в Кіцмані, Заставні, Вашківцях та інших населених пунктах Північної Буковини.

Повідомлення про це, а також розуміння важливості моменту підштовхнули Крайовий комітет діяти рішучіше. Ввечері 5 листопада зібралася розширена нарада Крайового комітету та представників різних верств населення. Хоча під час наради виявилось, що з організацією українських військових частин справа не просувається вперед, було вирішено взяти владу в Чернівцях в свої руки і розставити в усіх державних установах своїх представників. Виступ було призначено на 11 год. 30 хв. 6 листопада.

Загалом визначений план дій вдалося виконати в повному обсязі і без великого опору з боку румунських проводирів. Зранку було опубліковано звернення Крайового комітету Української Національної Ради до населення краю, в якому зазначалося: „Стара влада упала і настала необхідність скласти новий орган виконання державних функцій. На жаль, зусилля українців цього краю встановити владу вкупі і в порозумінні з представниками інших націй не довели до успіху і через те утворилося неможливе становище анархії, яке всім і кожному зокрема загрожує знищенням культури, майна і життя. В цей відповідальний момент Українська Національна Рада, як єдина в цей час організована сила, вирішила перейняти під свою опіку суспільний лад і безпеку.

1. Переймає управління Чернівцями і всіма повітами краю, в яких українське населення складає більшість.

2. В місті Чернівцях бере під свій захист всі центральні установи”⁸.

О пів на дванадцятю депутати М.Спинул, І. Семака, О.Попович та поручик І.Попович прибули до будинку Крайового правління. З ними було біля піврози українських солдат, які вишикувалися перед будинком.

Крайовий президент (губернатор) граф Ецдорф прийняв українську делегацію і заявив, що він може передати владу в краї українцям лише разом з румунами. Прибулі депутати звернули увагу кра-

йового президента на те, що переговори про це, які велися з румунами залишилися безуспішними і сказали: „Якщо все залишиться так як є, це приведе ситуацію в місті і краї до повної анархії”. Коли крайовий президент зауважив, що він не отримав з Відня жодних інструкцій, виступив вперед І.Попович і сказав: „Ми не прийшли сюди, щоб вести з Вами переговори, пане графе, але ми прийшли для того, щоб в імені Української Національної Ради вимагати від вас передачі урядової влади, можливо що й силою, і з цією метою урядовий будинок оточений військом”.

Крайовий президент відповів на це: „Ах! Так! Тоді я поступаюся перед силою і відхожу в свої приватні апартаменти”⁹. Після цього, визначений Українською Національною Радою на керівника краю Омелян Попович перебрав владу. Його за існуючою традицією почали називати президентом української частини Буковини.

Однак після цього граф Ецдорф зробив ще одну спробу порозумітися з румунами. Він провів переговори з Я.Флондором, який знову відмовився погодитися на поділ Буковини. Тоді крайовий президент погодився передати владу над румунською частиною Буковини А.Ончулу, який заявив, що представляє Румунську національну раду, створену румунськими депутатами австрійського парламенту у Відні. О четвертій годині дня відбулася офіційна передача влади. Протокол про передачу влади від українців підписали О.Попович, М.Спинул, І.Семака і від румунів – А.Ончул. Була опублікована прокламація українського і румунського національних комісарів О. Поповича та А.Ончула про перебрання влади на Буковині.

Впродовж першої половини дня українці зайняли головні державні установи. В дирекцію поліції від імені Української Національної Ради прибув професор д-р Клавдій Білинський. Незважаючи на спротив директора поліції надвірного радника Тарангула, керівництво дирекцією поліції перебрав представник Крайового комітету надкомісар поліції Яворський.

У всіх інших державних установах керівників залишено на їх постах, однак додано їм комісарів від Української Національної Ради.

В дирекції пошти здійснював перебрання влади професор доктор Мирон Кордуба і радник крайового суду Лисинецький. Комісаром Української Національної Ради призначено поштового радника Криштофовича.

В залізничній дирекції перебрання влади здійснював депутат крайового сейму Пігуляк, комісаром призначено тут Ганчерюка.

В фінансовій дирекції від імені Української Національної Ради виступав д-р Роман Цегельський, комісаром іменовано В.Залозецького.

Перебрання магістрату здійснив директор гімназії А.Артимович. Керівником магістрату призначено О.Безпалка.

В Крайовому банку комісаром призначено пана д-ра В.Оробка.

З командуванням крайової жандармерії переговори провів віце-маршалок крайового сейму Т.Драчинський та обер-лейтенант Мигалюк. Генерал-майор Е.Фішер (начальник крайової жандармерії) заявив, що він не є політиком і віддає себе в розпорядження для добра краю кожної нації. Тому що сфера діяльності пана генерал-майора охоплювала Галичину і Буковину, він про це обіцяв провести переговори з Радою у Львові. Комісаром від Української Національної Ради при крайовій жандармерії призначено майора Яшкевича.

Управління дирекції маєтків Православного релігійного фонду Буковини було розділене. Надвірному раднику Вольфу доручено вести справи української частини, а надвірному раднику фон Гуцману – вести справи румунської частини дирекції.

Дещо пізніше Українська Національна Рада призначила депутата крайового сейму і надрадника крайового суду А.Малика українським комісаром з питань юстиції в Чернівцях, а надвірний радник, перший державний прокурор д-р фон Тушинський перебрав керівництво державною прокуратурою.

У спільному випуску газет “Czernowitzer Allgemeine Zeitung”-„Czernowitzer Tagblatt” повідомлялося: “Бурхливий ранок сповнений щедрих подій для столиці краю і для Буковини залишився позаду нас. Українська Національна Рада перебрала в полудень владу над Чернівцями і над українськими областями північної Буковини. Хто міг би подумати, що таке глибоке перетворення здійсниться в цілковитому спокої! Лише перед будинками крайового уряду і перед магістратом стояло небагато перехожих в той час, коли там з’явилися панове українці для перебрання влади. А втім, місто виглядало зовсім звичайно. Маніфест, який в післяобідні години було вивішено на всіх вуличних перехрестях, виразно пояснював, що перебрання влади в Чернівцях має лише тимчасовий характер, бо переговори з румунами до цього часу не привели до жодної розв’язки. Остаточне вирішення залишається за мирною конференцією”¹⁰.

У зв’язку з тим, що О.Попович взяв на себе політичне правління і став президентом української частини Буковини, на вечірньому засіданні Крайового комітету було ухвалено рішення обрати нову президію. Головою став А.Артимович, заступником І.Семака. Вирішено знову офіційно називатися буковинською секцією Української Національної Ради.

Встановлення української влади сприятливо позначилося на ситуації в Чернівцях та Буковині загалом. В місті майже припинилася нічна стрілянина, припинено спроби пограбувань. Біля найважливіших адміністративних установ поставлено українську охорону. Українські патрулі забезпечу-

вали спокій на вулицях. Німецькі газети повідомляли: „Після хвилюючої середи вчора ми мали спокійний день. Панове д-р Омелян Попович і д-р Аурел рицар фон Ончул перебрали вже департаменти у крайовому уряді і цілий день проводили наради....Безпека в місті на очах посилюється, що викликає в публіки велике заспокоєння. Стрілянина вночі продовжується, однак в більшості вона виникає перед постами, яких поставлено охороняти склади і окремі важливі об'єкти”.

7 листопада О.Попович та А.Ончул прийняли присягу від державних чиновників на вірність українській і румунській владі. Осип Безпалко зібрав нараду міських службовців і обговорив з ними принципи управління містом. Також в цей час українська влада переймалася постачанням продовольства до Чернівців, забезпечення електростанції мазутом, перевезенням демобілізованих солдат, роботою банківських установ та емісією грошей тощо.

Тим часом прихильники Я.Флондора вирішили робити основну ставку не на переговори, а на окупацію краю румунськими військами. Румунська національна рада ще 27 жовтня направила листа до уряду Румунії з проханням розпочати інтервенцію на Буковину. Однак в урядових колах Румунії вагалися, не знаючи, як зреагують країни Антанти на таку агресію.

Місцеві румунські активісти робили все, щоб прискорити прихід румунського війська. В Сучавському повіті на початку листопада було спровоковано пограбування державних складів та єврейські погроми. Це було використано сучавським повітовим керівництвом, щоб запросити румунські війська. 6 листопада в Сучаву вступив невеликий загін румунів під командуванням майора Іонеску ніби для наведення порядку. Однак вглиб Буковини вони не наважувалися рухатись.

Тоді делегація Румунської національної ради на чолі з Я.Флондором вирушила до Ясс просити румунського короля прискорити окупацію. Вже 8 листопада над Чернівцями з'явився румунський літак, який розкидав листівки румунською мовою. В них повідомлялося, що румунські війська незабаром вступлять до Чернівців для того, щоб припинити анархію і захистити майно громадян. Такий захід справив враження на чернівчан. А.Ончул, в свою чергу, також відправився до Сучави, а потім до Ясс для того, щоб пояснити ситуацію і добитися від румунської влади схвалення свого проекту вирішення буковинського питання. Однак його ніхто вже не хотів слухати. А.Ончула було інтерновано і він вже не зміг повернутися на Буковину.

На жаль, в цих умовах Українська Національна Рада діяла недостатньо рішуче і дуже повільно. На вечірньому засіданні 8 листопада ухвалено рішення оголосити загальну мобілізацію населення, звернутися по військову і дипломатичну

допомогу до Львова, зайняти оборону по р.Сірет і чинити збройний опір, наскільки це буде можливо. Крім того, вирішено звернутися з листом до командувача румунських військ генерала Задіка, роз'яснивши йому, що Українська Національна Рада взяла владу над українською частиною Буковини, в краї подолано анархію і потреби в інтервенції румунських військ немає.

Це були цілком правильні рішення. Однак Українська Національна Рада чомусь вважала, що в неї ще є достатньо часу. Тому наступного дня 9 листопада ніякої мобілізації не було оголошено. Українські військові частини нараховували всього 450 чоловік, але навіть і їх не було приведено в бойову готовність, не говорячи вже про зайняття оборонних рубежів. Українське керівництво займалося другорядними справами.

Тим часом вже вранці в Чернівцях стало відомо, що румунські війська вступили в містечко Глибока, яке за 20 кілометрів від столиці Буковини. Це повідомлення викликало справжню паніку. Українська Національна Рада вже не порушувала питання про оборону. Головним стало обговорення, що робити представникам української влади? Чи залишатися в місті, чи евакуюватися?

Вирішено всім залишатися на місці, крім О.Поповича, який мав покинути Буковину, залишивши заступника, а також, направити представників до Києва і Львова по допомогу.

Увечері цього ж дня делегація у складі М.Кордуби і сотника Радомського прибула до Глибокої і передала протест-меморіал від Української Національної Ради з поясненням ситуації. В документі зазначалося: „Зважаючи на прокламації генерала Задіка від 9 цього місяця ми заявляємо від імені і за дорученням Української [Національної] Ради в Чернівцях:

Неправдою є буцімто в краю панує анархічний стан; навпаки ми згідно з цісарським маніфестом законно перебрали владу від крайового президента графа Ецдорфа. Завдяки вжиттю нами рішучих заходів в місті і в краї зберігається спокій і порядок

Таким чином відпадає підстава для втручання румунських військ. Тому ми звертаємо увагу командира королівських військ на те, що в випадку дальшого просування вперед румунських військ будуть вжиті необхідні заходи як перед Українською Національною Радою в Києві, так і перед урядами держав Антанти, які сприятимуть відновленню наших прав і прав нашого краю”¹¹.

Однак поки М.Кордуба і сотник Радомський передвали листа румунському командуванню, в Чернівцях відбувалися неконтрольовані дії. Незважаючи на рішення всім залишатися на місцях, в ніч з 9 на 10 листопада Чернівці залишила більшість українських вояків, забравши з собою, наскільки це було можливо при такій поспішності, зброю і продовольство з уцілілих на той час військових

складів. Покинули місто також деякі члени Української Національної Ради.

Впродовж 10 листопада румунські війська так і не рушили до Чернівців. Мабуть, генерал Задік вирішив проконсультуватися з керівництвом, розуміючи безпідставність і незаконність румунської окупації. Однак і цей день Українська Національна Рада прогаяла в бездіяльності. Тільки 11 листопада в обід, дуже неспішно румунські війська вступили до Чернівців. Як згадував очевидець подій Іван Пігуляк: „Коли перед Чернівцями з'явилося голе й босе румунське військо, не було на місці навіть і сотні доброго українського війська”¹².

В цей день Українська Національна Рада провела два засідання, на яких ухвалено призначити Володимира Залозецького президентом краю замість О.Поповича, який виїхав до Заліщик. Його зобов'язано не поступатися президентським кріслом і до останнього відстоювати право українців на українську частину краю. Також ухвалено перенести українське правління до Кіцманя, де воно мало діяти на чолі з тим же В.Залозецьким. Останній проявив мужність і в присутності членів Румунської національної ради на чолі з Я.Флондором, генерала Задіка, представників румунських товариств, які відзначали захоплення Буковини, оголосив протест „проти непрошеної насильницької окупації Північної Буковини, яка на північ від Серету є чисто українським краєм”. Через декілька годин В.Залозецький був заарештований.

Зайнявши Чернівці, румунське військо поступово просуалося на північ. В кількох місцях краю їм вчинило опір місцеве населення. Газета „Czernowitzer Morgenblatt” повідомляла 15 листопада: „Румунські війська, які з метою втихомирення займають дальші частини краю, стикаються в окремих місцевостях з опором українського населення. Тож в останніх днях особливо в Лужанах прийшло до зіткнень між румунами і українцями. З обох боків застосовано зброю в сутичках і обидві сторони зазнали значних втрат”¹³.

Кіцманська Українська Національна Рада проіснувала до 17 листопада. Вона не змогла організувати належного опору окупантам і була розігнана румунськими жандармами. Частину членів Ради було заарештовано.

Захоплення Північної Буковини румунськими військами тривало декілька тижнів. 2 грудня 1918 р. було окуповано Вишніцю і Путилу. На всій території Північної Буковини оголошено стан облоги. Українські товариства були закриті, заборонено діяльність українських політичних партій, заарештовано понад 200 представників української інтелігенції, в тому числі й кількох членів буковинської секції Української Національної Ради.

Проти окупації Буковини протестував уряд Західно-Української Народної Республіки та уряд

УНР. Однак міжнародна ситуація склалася так, що країни Антанти, нехтуючи правом українців Буковини на самовизначення, віддали край Румунії. Встановилося панування королівської Румунії, яке розтягнулося більш ніж на 20 років.

Отже, діяльність українських політиків на Буковині в жовтнево-листопадові дні 1918 р. викликає суперечливу оцінку. З одного боку, українці діяли достатньо рішуче, зуміли перехопити ініціативу в свої руки, висунули реальний план дій, який спочатку досить впевнено втілювали в життя. Вони відрізнялися в краший бік від румунських, польських, німецьких, єврейських політиків у ці дні. Але разом з тим українські лідери не зуміли організувати українські військові загони і належний захист краю від румунських військ. Вони занадто вірили в мирні методи, як це було в старій Австро-Угорщині. В багатьох випадках українці діяли занадто повільно, не встигаючи за швидким розвитком подій. Безперечно, й військово-політична ситуація була несприятливою, але все ж таки багато було упущено через неорганізованість, інертність, а часто й просту байдужість. На виправлення ж помилок історія не відвела часу.

¹ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.13051. – Арк.2.

² Прогноз перспектив здобуття державної самостійності українцями Буковини // Буковина. – 1918. – 11 жовтня.

³ Резолюція конференції всіх українських партій Буковини стосовно права буковинських українців на самовизначення // Буковина. – 1918. – 18 жовтня.

⁴ Манифест буковинської делегації Української Національної Ради з закликом до буковинських українців реалізувати своє право на самовизначення // Буковина. – 1918. – 1 листопада.

⁵ Спомини Василя Тодоровича Руснака. Авторський машинопис // Архів Українського Народного Дому у Чернівцях: – Фонд В. Руснака. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.98.

⁶ Czernowitzer Morgenblatt. – 1918 – 4 листоп.

⁷ Буковина. – 1918. – 11 листопада

⁸ Звернення Української Національної Ради – Крайового Комітету Буковини до населення з закликом підтримати новоутворену владу // Gemeinsame Kriegsausgabe „Czernowitzer Allgemeine Zeitung” – „Czernowitzer Tagblatt” – 1918. – 7 листопада.

⁹ Ілько Попович. Мирон Кордуба. До перевороту на Буковині // Літературно-науковий Вістник (Львів). – 1924. – Т. LXXXII. – Кн. I.

¹⁰ Gemeinsame Kriegsausgabe „Czernowitzer Allgemeine Zeitung” – „Czernowitzer Tagblatt” – 1918. – 7 листопада.

¹¹ Кордуба М. Переворот на Буковині // Літературно-науковий Вістник (Львів). – 1923. – Т. LXXXI. – Кн. XII.

¹² Пігуляк І. Український хаос на Буковині // Цит. за: Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. – Харків, 1928. – С.101.

¹³ Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). – 1918 – 15 листоп.

Summary**Oleksandr Dobrzhanskyi
(Chernivtsi)****November 1918 in Bukovyna.
On Lost Opportunities Again.**

The article analyzes events connected with Ukrainian power establishing in November 1918 in Bukovyna. It underlines that Ukrainians acted rather resolute and consequently could take the power without considerable resistance of Romanians and other ethnic groups. However, they could not keep the power because of Romanian troops invading. One of the biggest mistakes was paying not much attention to their own military units shaping therefore they could not resist Romanian troops.

УДК: 94(477.8) „1900/1918”

**Василь Ботушанський
(Чернівці)****РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО КРАЙОВОГО
КОМІТЕТУ В РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ
1918 Р. В ЧЕРНІВЦЯХ (ЗА СПОГАДАМИ
О.ПОПОВИЧА І М.КОРДУБИ)**

У статті у зв'язку з 90-річчям Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. в Чернівцях зроблено спробу відобразити на основі спогадів Мирона Корбуди і Омеляна Поповича діяльність Українського крайового комітету у боротьбі буковинських українців за свою державність.

Ключові слова: Український крайовий комітет, Буковинське народне віче, рішення, Буковина, Чернівці, Львів, Конституанта, Західноукраїнська держава

В умовах розпаду Австро-Угорщини народи цієї багатонаціональної імперії бралися за визначення своєї майбутньої долі.

Постало це питання і перед українцями Буковини. Зазнавши страхіть війни, масових пограбувань, репресій, розстрілів як з боку російських, так і з боку австрійських військ, українці Буковини вважали, що треба самим визначати свою долю.

Певне уявлення про те, як вирішувалося це питання буковинськими українцями, дають нам спогади активних учасників тогочасних подій – відомого педагогічного і громадського діяча, депутата Буковинського сейму, голови Українського крайового комітету Омеляна Поповича¹ та громадського, педагогічного діяча, історика, члена Українського крайового комітету Мирона Кордуби².

Опис тих подій починається із повідомлення про загальні збори українських політичних партій в Чернівцях 13 жовтня 1918 р. з участю до 700 чол. На них була піддана критиці політика Австро-

Угорщини щодо українців у час війни і ухвалено резолюцію: поділити Буковину за етнічною ознакою на південну (румунську) і північну (українську) і останню прилучити до українських земель й створити єдину українську державу.

На цих же зборах було обрано делегацію на загальні збори представників західноукраїнських земель у Львові. На зборах, або Конституанті, у Львові 18-19 жовтня 1918 р., у яких взяли участь і 22 представники від Буковини, було проголошено створення Західноукраїнської держави на території Східної Галичини, Північно-Західної Буковини і Північно-Східного Закарпаття, створено керівний орган – Українську Національну Раду.

На пропозицію буковинської делегації з числа членів Української Національної Ради було створено Буковинську Національну Раду з повноваженнями на українській території Буковини.

По прибуттю зі Львова члени Буковинської делегації ухвалили: поповнити склад цієї делегації ще 10 особами і назвати цю групу людей представників різних українських партій і об'єднань „Крайовим комітетом”. Головою Українського крайового комітету 25 жовтня було обрано Омеляна Поповича – відомого педагогічного і громадського діяча, депутата Буковинського крайового сейму.

Заступником голови Крайового комітету було обрано Агенора Артимовича – директора другої Чернівецької гімназії, секретарем – економіста Михайла Литвиновича, помічником – студента Юрія Сербинюка. Крім названих осіб, до Крайового комітету входили ще такі діячі українського національного руху: Антін Лукашевич, Ілля Семак, Степан Смаль-Стоцький, Николай Спинул, Єротей Пігуляк, Теофіл Драчинський, Осип Бурачинський, Теодот Галіп, Теодор Іваницький, Микола Гавришук, Юрій Лисан, Николай Осадець, Марко Куриш, Тодор Левицький, Артур Малик, Омелян Іваницький, Николай Драгомирецький, Володимир Федорович, Мирон Кордуба, Клавдій Білінський, Роман Цегельський, Гедимин Лисинецький, Лев Когут, Михайлина Левицька, Ксеня Добрянська, Іван Кавуля, Осип Мицак, Николай Левандовський.

З числа членів Крайового комітету були створені комісії, що відповідали за певний напрям життєдіяльності в краї:

- редакційну на чолі з її головою Мироном Кордубою;
- народної оборони (голова Осип Безпалко);
- фінансову (голова д-р Роман Цегельський);
- міжнародну (О.Попович);
- адміністративну (Гедимин Лисинецький).

Кожній комісії було визначено обсяг діяльності.

Редакційна мала приготувати маніфест до населення краю. Скликати всенародне віче українців зі всього краю на 3 листопада і підготувати відповідне рішення.

Комісія народної оборони повинна була організувати міліцію в Чернівцях і в селах на основі добровільності.

Фінансова комісія мала визначити розміри оподаткування і ввести цей план в життя.

Міжнаціональна (за тодішнім визначенням – міжнародна) повинна була вступити в переговори з представниками інших національностей щодо поділу краю і майбутнього роздільного урядування.

Адміністративна комісія мала підготувати склад кандидатів на всі головні установи на випадках перебрання влади від австрійців у Чернівцях і в краї, скласти список усіх чиновників української національності і краю, готових до співпраці з Крайовим комітетом. Кожна комісія через тиждень мала представити план дій на найближчий час.

Як виявилось, діяти треба було оперативніше, бо через два дні 27 жовтня румунські впливові кола створили свою Румунську національну раду, яка зразу ж заявила, що вся Буковина – це румунська земля і повинна приєднатися до Румунської держави.

У зв'язку з цим Український крайовий комітет на своєму засіданні 27 жовтня вирішив засідати щодня о 5 год. вечора, затвердив текст маніфесту до населення краю.

Для підтримання порядку в місті і селах Комітет вирішив направити групи Січових стрільців, які перебували в Чернівцях.

Крайовий комітет 28 жовтня вирішив включити до свого складу по два офіцери від 41-го і 22-го полків, які дислокувалися в Чернівцях і склалися переважно з буковинців. Цим самим Крайовий комітет хотів встановити зв'язок з військовими і опертися при потребі на військову силу. На тому ж засіданні рішили кооптувати до складу Комітету С.Гончарюка від залізничників.

На цьому ж засіданні вирішили: з огляду на значну кількість людей, які прибудуть на віче 3 листопада, провести збори прибулих делегатів у трьох найбільших залах міста: у залах Музичного т-ва, Робітничого дому і Українського народного дому та визначено доповідачів: О.Безпалка, д-ра Когута і М.Кордубу.

Обговорювали також питання поділу Буковини на українську і румунську частини. О.Безпалко пропонував такий кордон по р. Серет, а М.Кордуба – південніше, де є українські села. Лінію поділу доручили визначити члену Комітету, історик М.Кордубі.

Останній австрійський губернатор граф Йозеф Ецдорф умовляв голову Українського крайового комітету Ом. Поповича не проводити віче українців Буковини, бо, мовляв, це викличе в місті безпорядки.

Щоб заручитися підтримкою з Українською Національною Радою у Львові, Комітет організував обмін листами-інформацією через довірених

залізничників, що забезпечували залізничний рух між Чернівцями і Львовом.

Звістку про зайняття українцями Львова і перебирання влади 1 листопада 1918 р. Українською Національною Радою Крайовий комітет сприйняв з радістю і вирішив просити командуючого Січовими стрільцями Вільгельме Габсбурга, який перебував разом з стрільцями у Чернівцях, направити допомогу у Львів для боротьби проти польських військових формувань. У Львів було відправлено 400 січовиків.

Крайовий комітет за прикладом українців Львова теж хотів захопити владу в Чернівцях за допомогою військових. З цією метою вступив у переговори з українськими офіцерами 41-го і 22-полків: роззброїти неукраїнських військовослужбовців, оточити залізничний вокзал, військові склади, урядові установи і проголосити владу У.Н.Р. Офіцери обіцяли, але непевно. Неукраїнські офіцери, зокрема поляки, взнавши про захоплення влади українськими військовиками у Львові, 2 листопада розпустили солдат по домівках, і ті, пограбувавши військове майно, подалися хто куди.

Тому Крайовий комітет вдався до організації добровільних загонів з числа студентів, робітників, учнів старших класів середніх шкіл для підтримання порядку. Вони перехопили частину зброї зі складів і передали Січовим стрільцям, які відправлялися на Львів. Крайовий комітет вступив у переговори з чехами, і ті теж передали деяку частину зброї січовикам.

Особливо складними були стосунки Українського крайового комітету з Румунською національною радою, щодо поділу Буковини. Перемовини були настільки нелояльними, що сторони вдалися до послуг посередників з числа єврейських громадських діячів Пістінера і Вендера. Вони довели Крайовому комітету таку позицію голови Румунської національної ради Янку Флондора: вся Буковина переходить під владу Румунської національної ради, українським повітам буде надана певна автономна влада, яку буде здійснювати на тій території Крайовий комітет. Останній відкинув ці вимоги, але заявив про згоду з проектом відомого румунського національного демократа Аурела Ончула: українці перебирають владу в українській частині Буковини, румуни – у Південній, Чернівці – нейтральне місто.

2 листопада члени Крайового комітету Ом. Попович, О.Безпалко, Іл. Семака і М.Кордуба та представники Румунської національної ради А.Ончул, Г. Грігорча і барон Гормузаки були запрошені крайовим президентом Й. Ецдорфом у Крайове управління для з'ясування наступних дій цих політичних сил. Румунські діячі обстоювали стратегічну лінію поділу Буковини по р.Прут, причому Чернівці повинні були відійти до румунської частини, а члени Крайового комітету – за поділ краю за етнічною ознакою по р.Сірет.

Не могли дійти згоди. Безпалко пропонував надати допомогу Ецдорфу в управлінні краєм в особі Поповича і Ончула, але той не погодився. На вимогу Ецдорфа патрулювання українських постів було припинено, бо ще діяла жандармерія.

З такими неузгодженостями Крайовий комітет підійшов і до 3 листопада, скликавши Буковинське віче українців краю, винісши на обговорення складений ним проект рішення. Але оскільки українці Галичини на той час уже взяли владу в свої руки, то в рішенні вже не було згадки про автономію у складі Австрії. Учасники віча від усієї української частини Буковини ухвалили:

Північні і центральні повіти краю, заселені українцями, творять окрему територію, на якій визнається влада Української Національної Ради. Національні меншини дістають рівні права.

Українська Національна Рада повинна якомога скоріше виробити конституцію і поширити її дію на українську частину Буковини. Законодавча і виконавча влада повинна обиратися на основі демократичних виборів з пропорційним представництвом від різних національностей.

Віче засудило рішення Румунської національної ради про те, що вся Буковина є румунською землею і повинна приєднатися до румунської держави.

Віче доручило Крайовому комітету негайно перебрати владу від австрійського губернатора.

Однак учасники віча вважали, що проект рішення, складений Крайовим комітетом, є неповним. Вони внесли додатковий пункт: „Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України”.

Цим самим українці проявили соборницькі настрої в українському державотворенні на своїй споконвічній землі.

Після віча у місті відбулася велика демонстрація і багатотисячний мітинг (8-10 тис.), на якому виступали члени Крайового комітету, зокрема О.Безпалко зі схваленням рішення віча.

Зразу після віча Крайовий комітет провів нараду з представниками сіл і міст північної частини Буковини, визначено план зміни влади в краї і створення міліції. Ввечері Крайовий комітет вирішував питання про створення національної армії, призначив командиром майбутнього війська сотника Ореста Драгана.

Чимало городян і селян зверталися до Крайового комітету, щоб вирішувати різні питання. Але Комітет зводив під тим приводом, що ще нема збройної сили, на яку обперся б Комітет, взявши владу. Військовики звернулися до Крайового комітету зі скаргою на Драгана, що він дуже жорстоко повадився з солдатами в австрійській армії. Тому Крайовий комітет 4 листопада призначив нового військового командира-учителя з с.Чорнівка Северина Івановича, а його помічником – Кавулю.

4 листопада до Крайового комітету звернувся бургомістр міста з пропозицією взяти участь у створенні сторожі міста, що складається з різних національностей, але Комітет заявив, що створює власну міліцію.

Було вирішено видавати газету „Буковина”. Для зв’язку з Львовом вирішено направити М.Драгомирецького, для зв’язку з Києвом – Т.Галіпа.

При Крайовому комітеті було створене бюро на чолі з М.Литвиновичем, яке приймало заяви, звернення, скарги, особистих відвідувачів.

5 листопада ввечері відбулася розширена нарада Крайового комітету (50 чол.), на якій після гострих дискусій було вирішено 6 листопада взяти владу в свої руки.

Визначено кандидатури на основні державні пости: Ом.Поповича – на крайового президента, О.Безпалка – на бургомістра Чернівців, Яворського – на посаду директора поліції, директором скаргу – Володимира Залозецького, на начальника жандармерії кандидатуру висунули пізніше.

Було вирішено в усіх інших урядових установах залишити тих же начальників, але направити туди українських комісарів.

При перебиранні влади на всяк випадок для підтримки мати 10-15 військових зі зброєю.

6 листопада, в середу, зібравшись у Народному домі, члени Крайового комітету об 11 год. 30 хв. вирушили з Українського народного дому для перебирання влади. До Крайового управління, жандармерії і поліції – при підтримці до 40 озброєних добровольців, до решти установ – при підтримці 5 озброєних людей.

Для перебрання крайової влади від крайового президента Ецдорфа прибули члени Крайового комітету Ом.Попович, Є.Семака, М.Спинол і Ілько Попович. Семака – заявив, що делегація Української Національної Ради вимагає передати їй владу над українською частиною Буковини і м.Чернівцями.

Ецдорф заявив, що може передати владу тільки представникам двох основних народів краю – українців і румунів.

І лише коли згодом з’явився представник – Румунської національної ради Аурел Ончул, було складено протокол про передачу влади від останнього австрійського президента Йозефа Ецдорфа представникам українців О.Поповичу, І.Семаці та М.Спинолу, представнику румунів А.Ончулу, що й було засвідчено їхніми власноручними підписами. Незабаром текст протоколу було опубліковано у чернівецьких газетах.

Дирекцію пошти перебравли М.Кордуба і Т.Лисинецький, залишивши на посаді директора Ленерта. При ньому були постановлені комісари Добрянський і Криштофович. Так діяли і в інших установах.

На другий день були зібрані всі начальники та їх заступники, (різних національностей) і склали

присягу на вірність новій владі: одні – О.Поповичу на вірність українській владі, інші – А.Ончулу на вірність румунській адміністрації.

Жандармерія була поділена на українську і румунську частини. Однак обороні краю мало приділялося уваги.

Того ж 7 листопада Ом.Попович провів нараду з банкірами з приводу надання кредиту для виплати всіх зарплат (з розрахунку 20 млн. крон на місяць). До речі, командир 41-го полку здав касу полку Крайовому комітету.

Крайовий комітет звернувся з прокламацією до населення Буковини українською, румунською і німецькою мовами, яка була розповсюджена в місті. У ній йшлося про поділ управління краєм на українську і румунську частини під відповідним правлінням за підписами О.Поповича і А.Ончула.

7 листопада на засіданні Крайового комітету вирішено призначити Ом.Поповичу трьох помічників: Семаку, Андріяшука, і М. Кордубу.

Рішили також у зв'язку з взяттям влади Крайовий комітет перейменувати на Національну Раду як офіційну назву (свого роду парламент), обрали її нову президію у складі А.Артимовича (голова), І.Семака (заступник). Ом. Попович очолив виконавчу владу краю (крайовий президент).

Українська державна влада почала діяти як легітимна. До цієї влади зверталися як громадяни за вирішенням особистих питань, так і представники установ, закладів, товариств. І ці питання вирішувалися.

Влада дбала щоб Чернівці та інші міста були забезпечені продовольством, паливом, паливом для електростанцій, щоб забезпечити грошовий обіг, щоб працював транспорт, щоб підтримувати громадський порядок, прискіпати злочинні вчинки, щоб формувати загони самооборони тощо.

8 листопада на засіданні Національної Ради вирішено створити продовольчий відділ, видавати газету „Чернівецькі вісті”, направити посланців в Київ і Львів, бо обрані 6 листопада посланці Т.Галіп і Драгомирецький відмовилися туди їхати.

Однак справі оборони члени Національної Ради недостатньо приділяли уваги, вони слабо орієнтувалися в тодішніх міжнародних відносинах. Були впевнені, що Румунія, яка навесні 1918 р. виїшла із Антанти, не посміє напасти на Буковину.

І лише коли з румунського літака 8 листопада о 3-й год. дня було скинуто листівки про „тимчасовий” вступ румунських військ на Буковину для „наведення порядку”, ввечері 8 листопада на засіданні обговорювали заходи протидії окупації краю. Були різні пропозиції: залишки військового майна відправити в Снятин для потреб галичан, які вже воювали проти поляків: оголосити загальну мобілізацію чоловічого населення; просити допомоги у галичан; виставити загороджувальні відділи по р.Сірет і боронити краї. Вирішили направити генералу Задіку, протест і вимогу не

вводити війська, бо в краї вже діє нова влада. У противному разі Українська Національна Рада звернеться по допомогу до Антанти і гетьмана П.Скоропадського.

Наступного дня вирішили всім залишатися на своїх урядових місцях, О.Поповичу дозволили вирішувати на власний розсуд виїжджати, чи ні. У разі евакуації до Галичини забирати все військоове майно. У зв'язку з тим, що ні в Київ, ні до Львова так ніхто і не поїхав, вирішили направити до Києва Безпалка, до Львова – Кордубу з проханням допомоги.

Протест, направлений румунському генералу Задіку, не вплинув на наміри румунів окупувати край. 11 листопада вони вступили в місто. Члени Української Національної Ради на чолі із заступником О.Поповича Володимиром Залозецьким прибули в Кіцмань, а звідти під натиском румунських військ – в Галичину.

Там частина з них влилася у політичні і військові структури ЗУНР і боролися за українську державність.

Зокрема, Омелян Попович був віце-президентом Української Національної Ради ЗУНР і головою її шкільної комісії. Осип Безпалко, Теодот Галіп, Ілля Попович стали членами У.Н.Р., Осип Бурачинський і Агенор Артемович були призначені відповідно секретарями (міністрами) юстиції та віросповідання в уряді ЗУНР. В УНРаді працювали також Клавдій Білинський, Мирон Кордуба, Ілько Попович³. Крім спільного для українців Галичини і Буковини верховного органу – УНРади, у першій половині 1919 р. в Станіславі діяв також представницький орган буковинських українців, що виїхали з окупованого румунами краю, Буковинська Рада. Після поразки визвольних змагань ця рада разом з урядом ЗУНР евакуювалася на територію УНР 18 серпня 1919 р. У Кам'янці-Подільському було обрано керівництво цієї ради у такому складі: Михайло Кочерган (голова), Роман Жуковський (секретар), Северин Іванович (військовий референт), Олександр Штробель (референт фінансових справ), Іван Герасимович (референт для преси), Олександр Попович (скарбник), Сидір Цурканович (представник у Чернівцях). Члени ради брали участь у деяких загальноукраїнських заходах уряду УНР.⁴

Деякі діячі Крайового комітету, Буковинської Ради захищали інтереси ЗУНР на дипломатичному поприщі. Зокрема, Микола Василько був дипломатичним представником ЗУНР у Відні. Там же консулом ЗУНР був Микола Спикул, організатором і головою Санітарної місії ЗУНР у Відні – буковинець Ярослав Окуневський. С.Смаль-Стоцький став засновником українського представництва ЗУНР у Празі.⁵

Окремі члени Українського крайового комітету (Української Національної Ради), як також інші активісти українського національного руху на Бу-

ковині брали активну участь у державотворчому процесі на Великій Україні, в УНР. Так, О.Безпалко у 1919-1920 рр. був міністром праці в уряді УНР. І.Попович – членом Трудового Конгресу УНР, М.Василько – послом УНР у Швейцарії (1920-1924 рр.), Т.Галіп – членом дипломатичної місії УНР у Римі.⁶

Зробили буковинці, у т. ч. члени Крайового комітету, свій внесок у збройний захист ЗУНР і УНР. Зокрема, Антін Кравс – уродженець с.Берегомет Вишнівського повіту Буковини із німецько-української родини (батько – німець, мати – українка) став у 1918-1919 рр. на захист української справи. Як генерал-чотар, він у 1918 р. командував 8-ю Самбірською бригадою, навесні 1919 р. – 3-м Галицьким корпусом УГА, влітку 1919 р. на території УНР – Центральною армійською групою.⁷

Василь Оробко став командиром 14-ї Чортківської бригади, Остап Луцький – начальником штабу 4-ї бригади, Іван Герасимович – шефом бюро преси при командуванні УГА.⁸

20 лютого 1919 р. Буковинська Національна Рада, що діяла при верховному органі ЗУНР – УНРаді – дала згоду на формування при УГА окремого куреня “Буковинські стрільці” під проводом Миколи Топушняка. Курінь ще називали “Буковинська бригада”. Буковинська НРада організовувала поповнення армії УНР за рахунок буковинських добровольців. У жовтні 1919 р. в рядах збройних сил УНР перебувало до 2200 буковинців. БНРада дбала про матеріальне і грошове забезпечення цих добровольців, а також їхніх родин (Румунський уряд не забороняв українським добровольцям воювати проти більшовицьких військ на Наддніпрянщині).⁹

Отже, Український крайовий комітет (Національна Рада) діяв на Буковині недовго – неповних три тижні. Для українців, що пробудилися до національно-державного життя, ним було зроблено основне: легітимним, безкровним шляхом перебрано державну владу від старої, 144-річної австрійської адміністрації і проголошено на споконвічній українській землі краю українську державність в особі Західноукраїнської держави й висловлено бажання об'єднатися з Великою Україною. Дотримано формальностей у легітимізації місцевих органів влади шляхом складання присяги на вірність представнику вищої крайової влади, налагоджено нормальне її функціонування.

Та було допущено й помилки: зволікання з перебранням влади, недооцінка зовнішньої небезпе-

ки, недостатня увага обороноздатності краю, внаслідок чого він став легкою здобиччю королівської Румунії. Український державотворчий процес тут було перервано.

Але праця цього державного органу влади української частини Буковини не була марною. Ідея української державності не зникла, вона міцно утвердилася у свідомості багатьох буковинських українців на цілі десятиліття і згодом, за інших обставин кінця ХХ – початку ХХІ ст. дістала свою належну реалізацію.

¹ Попович О. Відродження Буковини (Спомини) // Буковинський журнал. – 1992.- Ч.2-3. – С.184-190.

² Кордуба М. Переворот на Буковині (3 особистих споминів) // Літературно-науковий вістник.- Львів.- 1923.- Кн. X.- С. 135-141; кн. XI.- С. 229-239; кн. XII. – С.321-331.

³ Ботушанський В.М.Участь українців Буковини у творенні української державності (1918-1920 рр.) // Народне віче Буковини. 1918-1993. Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. – Чернівці: Прут, 1994. – С.60.

⁴ Павлишин О. Буковинська Національна Рада в Кам'янці-Подільському: маловідомі документи // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія. Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута. 2005. – Ч.3. – С. 62.

⁵ Брицький П., Добржанський О. Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С. 57, 128-132, 241.

⁶ Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917-1922 рр.). – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С.23-42; 99-144; 350-357.

⁷ Там само. – С. 390-408.

⁸ Ботушанський В.М. Вказана праця. – С.60.

⁹ Павлишин О. Вказана праця. – С. 63-65.

Summary

*Vasyl' Botushans'kyi
(Chernivtsi)*

The Role of the Ukrainian Local Committee in the Revolutionary Events in 1918 (according to the reminiscences of M. Korduba and O. Popovych)

The body of the article goes on to discuss the problem of 90th anniversary of Bukovynian People's Veche (People's meeting in November, 3, 1918) in Chernivtsi, aiming to reflect the Ukrainian regional committee's activity in the struggle of the Bukovynian Ukrainians for their statehood on the basis of Myron Korbuda and Omelyan Popovych's recollections.

До 600-річя першої писемної згадки про м. Чернівці

УДК: 94 (477.85)

**Марія Никурса
(Чернівці)****З ІСТОРІЇ ЗАБУДОВИ М. ЧЕРНІВЦІВ**

У статті висвітлюється питання забудови Чернівців австрійського періоду – кінця XVIII – XIX ст. Зокрема, йдеться про будівництво храмів св. Параскеви, Кафедрального мовору, приміщень міської ратуші, Крайового управління та ін.

Ключові слова: архітектура, споруди, храми, площі, забудова, проект.

Австрійська центральна і місцева адміністрації приділяли велику увагу питанням забудови Чернівців, для чого було видано низку інструкцій і положень про будівництво та пожежну безпеку міста. Протипожежним цілям служила Турецька криниця. Її вода неодноразово використовувалася при гасінні пожеж. Тому пересихання криниці у засушливі роки було величезною бідою для незахищених пожежонебезпечних дерев'яних будиночків старої частини міста.

Перші приписи про будівництво видав військовий намісник генерал Кароль фон Енценберг. Міський статут 1786 р. містив також багато вимог до спорудження конюшень, підвалів, кам'яних будинків із димарями. Цей документ установлював також всілякі пільги для тих, хто будував хати з твердого матеріалу (з каменю та цегли): це передовсім звільнення від усіх крайових та державних податків на тридцять років і звільнення від міського земельного чиншу на десять років. Але статут вимагав, щоб інженерові перед початком будівництва показували план, горизонтальну проекцію, профіль та фасад¹.

Питання пожежної безпеки регламентували численні інструкції Галицького намісництва, наприклад, від 24 жовтня 1787 р., 5 червня 1812 року, 28 грудня 1823 р. і т.д. Існував також припис щодо розмірів цегли: довжина мала складати 12 віденських дюймів, ширина – 6, товщина – 3 (1 дюйм приблизно 2,54 см).

Поступово будівництво переходило на верхні тераси, і цей процес затягнувся на ціле століття. Першими збудованими австрійською владою будинками були адміністративні. Забудова велася в районі площі Святого Хреста та вулиці Головної. За рахунок державної казни у 1780 р. збудовано кам'яну споруду, передбачену для потреб адміністрації краю. Тут розміщувалися також помешкання бригадних генералів, розквартированих у Чернівцях військових частин².

Нинішня Головна раніше складалася з чотирьох вулиць. Найстаріша її частина ще до вхо-

дження Буковини до складу Австрії мала назву Львівська, згодом була перейменована на Енценберггауптштрассе (тобто Енценбергова Головна вулиця). Центральну вулицю міста почали впорядковувати одразу ж після входження Буковини до складу Австрії та визначення Чернівців столицею краю. На Головній розмістилися заїжджі двори, а згодом і міські готелі, як, наприклад, „Париж” та „Молдавія”. Вигідне розташування вулиці зумовило розміщення тут багатьох важливих для функціонування громади установ і відомств. Так, згідно з кадастровими планами міста та Чернівецького змішаного суду тут розміщувалися дві церкви (православна та римо-католицька), міська аптека, гауптвахта, казино, а також приватні помешкання найбільш заможних городян.

На час приєднання Буковини до Австрії у краї не було римо-католицьких храмів, оскільки до цієї конфесії належали лише представники тих народів, що прибували на Буковину: німці, поляки, угорці, чехи, словаки та інші. В теплу погоду Богослужіння проводилося під відкритим небом. Згодом у римо-католицьку капличку переобладнали споруду, в якій буковинці у 1777 р. приймали присягу на вірність правлячій династії Габсбургів. Вона була темною, невисокою, над входом – добудовано вежу. Першим чернівецьким римо-католицьким священиком і деканом Буковини став Венцель Кекерт³.

План храму розробив цісарсько-королівський обервахмістр інженерного корпусу австрійських військ Фердинанд Фенріх. Для новобудови придбано земельну ділянку між будинками військової адміністрації, гауптвахтою та дерев'яною римо-католицькою капличкою. Будівництво розпочалося під керівництвом інженера Фенріха. У 1788 р. будівельними роботами керував крайовий інженер Нойсснер. До осені 1793-го завершили майже всі склепіння та вежу. Проте в жовтні цього ж року вежа завалилася і зруйнувала частину склепінь. Будівництво призупинили. У 1804 р. почали розбирати пошкоджені склепіння та завали. Роботами керував крайовий інженер фон Бангольц. Рештки заваленої церкви обстежували представники навігаційної будівельної дирекції Остерлам, Галицької будівельної дирекції фон Чіусс та будівельної дирекції Крайни Шмаусс фон Ліванег. Останній запропонував укріпити старий фундамент і зовнішні стіни на один градус чотири хвилини та подовжити церкву на три градуси⁴. Роботи проводилися під керівництвом крайового інженера Духослава із Язлова. Фундамент поглибили на два клафтери. До кінця 1811 р. спорудили зовнішні стіни, а в 1812-1813 роках будівництво завершили під керівництвом ад'юнкта будівельної дирекції Маркеля. У 1814 р. храм освятили.

Проте вже через чотири роки у церкві з'явилися перші дефекти: почали осідати стіни та фундамент, з'явилися дві вертикальні тріщини, що простягалися зверху донизу. Та незважаючи на дефекти, споруду використовували за призначенням. Міцність і надійність нової церкви постійно перебували у полі зору крайового інженера Адольфа Маріна. Поряд із церквою спорудили будинок священика. Храм з його вежею упродовж років був архітектурною домікантою прилеглої території, а вежа – спостережним пунктом на випадок пожеж.

Дерев'яну римо-католицьку капличку, в якій раніше молилися католики, у 1814 р. викупила євангелістська релігійна община. Вона безкоштовно отримала від Чернівецького магістрату на околиці міста між вулицями Бішофгассе (нині Університетська), Рошергассе (нині Гастелло), вулицею Святої Трійці (нині Богдана Хмельницького) та вулицею поряд з православним цвинтарем (згодом вулиця Альта, нині Лесі Українки) 200 квадратних клафтерів міського ґрунту. Сюди у 1814 р. перенесли капличку, а в 1847 р. поряд з нею за проектом архітектора Енгельса почали зводити кам'яну церкву, яка була освячена 30 вересня 1849 р. Церква мала 18 метрів довжини, 7 метрів ширини, 6 – висоти. Покрівлю зробили з білої бляхи та олов'яної бляхи, купол вежі позолотили. Церква мала два входи: головний і парадний. Неф церкви мав звичайну дерев'яну підлогу. Дерев'яні сходи вели на хори, які підтримувалися чотирма колонами, стелю прикрашав орнамент. За скляними дверима розміщувалася кімната для хрещення дітей⁵. Споруда була типовою для німецьких протестантів – видовжене приміщення зі світлими просторими вікнами та вежею з годинником. У 1859 р. поряд з церквою збудовано школу. Тут же розміщувався сад, згодом спромоглися і на будинок священика⁶.

На вулиці Головній розміщувався також православний храм – церква Святої Параскеви. До її парафії з 1774 р. належали північна частина внутрішнього міста з передмістям Клокічка та частиною передмістя Каличанка. На той час вона була дерев'яна. За словами Ф.Р. Кайндля, „рік спорудження церкви Св. Параскеви нам невідомий. Вже в 1768 році її називали церквою покійного Леки. Її називали ще „Митною” церквою, оскільки поруч з нею стояла та сама митна станція”. Церква розташовувалася між церквами Святої Трійці та Успення Марії. Її довжина становила 17 клафтерів, вона була старою і вимагала капітального ремонту. Загалом до храму ходили і сповідувалися 320 осіб із 82 родин. Наприкінці 1835 р. церкву закрили. Організувати спорудження нової церкви доручили крайовому інженеру Маріну⁷.

Нинішня кам'яна будівля церкви Святої Параскеви зводилася на декілька метрів південніше від старої дерев'яної. Будувати нову церкву на місці старої було неможливо через брак місця і крутий

спуск. Спорудження церкви за проектом Антона Павловського розпочалося в квітні 1844 р., для чого довелося виміняти і докупити земельні ділянки. 29 січня 1848 р. підписано угоду про регулювання вулиці Кароліни (нині – частина вулиці Заньковецької) та прокладання нової вулиці від Мучної площі до Штайнгассе (нині – вул. Переяславська). Одночасно з будівництвом храму проводилося впорядкування його двору⁸. Церкву будували на гроші парафіян і Православного релігійного фонду Буковини. Вартість будівництва становила 46657 фл. 73 кр. австрійською валютою. Освятили храм 5 лютого 1862 р.

Чернівці забудовувалися за типовим зразком невеликих австрійських міст, з ратушею в центрі міста, яка виходила на ринкову площу. Площа Ринок своїм створенням завдячує цісарю Йосифу II. Під час своїх перших відвідин Чернівців у червні 1783 р. він запропонував магістрату місце для ринкової площі та категорично наказав знести розміщені там халупи. Міська управа Чернівців підготувала доповідну записку від 16 серпня 1796 р., де йшлося про те, що існує певна закономірність при забудові міст, зв'язок між центральними та бічними вулицями. Згідно з розробленим планом, – говорилося у документі, – необхідно створити велику вільну площу, яка має стати безпечним місцем проведення торгів та ярмарків і, зрештою, – окрасою міста.

В 1796 р. Чернівецька міська управа почала листування з Галицьким намісництвом у місті Львові стосовно створення площі Ринок і підтвердження права власності на земельні ділянки на місці її проектування. Галицьке намісництво своїм розпорядженням №26583 від 27 липня 1796 р. зобов'язало Буковинську окружну управу розробити план нової площі. Проте одразу ж виникли непорозуміння з власниками земельних ділянок та злиднених халуп, які намагалися довести, що ця нерухомість належить саме їм, хоча і не змогли надати потрібні документи.

Крайового інженера Ціттера зобов'язали провести обміри земельних ділянок, які необхідно викупити, в тому числі й навколо будинку №443, що належав міському голові Гампелю⁹. У фонді Окружної управи зберігся план земельних ділянок у межах майбутньої площі, датований не пізніше 1798 р., на якому було окреслено земельні ділянки з будівлями та зазначено їх власників. Проблема викупу земельних ділянок та знесення старої забудови виявилася дуже гострою. Власники скаржилися на те, що їм за будинки та землі пропонується ціна 16-літньої давності, незважаючи на її зростання. Рішення щодо викупу земельних ділянок і оплати їх вартості розглядалися в Чернівецькому міському суді з 1800 по 1832 рік!¹⁰

Впорядкування площі Ринок розпочалося у 1825 р. – після призначення крайовим інженером Адольфа Маріна. Саме тоді тут почали укладати

бруківку, але спершу площу вирівняли. Брукуванням займалися довго – впродовж багатьох десятиліть.

Питання про будівництво ратуші постало відразу ж після створення Чернівецького міського магістрату. 29 травня 1786 р. командувач військової адміністрації Буковини Кароль фон Енценберг видав постанову про необхідність взяття в оренду для ратуші приміщення. Протягом наступних десятиліть магістрат Чернівців працював у орендованих приміщеннях і листувався з віденською Надвірною будівничою радою, Галицьким намісництвом, Буковинською окружною управою про необхідність побудови власного приміщення. Зрештою, в 1825 р. було прийнято постанову про спорудження ратуші за проектом Надвірної будівничої ради на Казармовій площі (місце злиття тодішніх вулиць Франца та Францо́за – нинішніх 28 червня та І. Богуна). Та проти цього проекту виступив окружний інженер Адольф Марін. 18 років велось листування про спорудження ратуші не на околицях, а в центрі міста. Марін переконував, що Чернівці розвиватимуться у південному напрямку, і ратуша повинна знаходитися в центрі міста, а саме – на площі Ринок. У 1830 р. крайового інженера підтримав громадський комітет на чолі з Андреасом Клугом, визначивши найпридатнішу для будівництва ділянку, що належала заможній родині Петровичів. 14 березня 1841 р. Чернівецький міський магістрат підтвердив контракт між Христофом фон Петровичем і магістратом щодо земельної власності №288¹¹. Цю земельну ділянку було придбано магістратом за 8000 флоринів. 12 березня 1842 року австрійський цісар схвалив рішення Галицького намісництва про спорудження ратуші в Чернівцях¹².

Конкурс на будівництво виграв підприємець Мендель Амстер, який підписав із магістратом контракт, що складався з 20 пунктів. Згідно з цим контрактом підприємець Мендель Амстер та компанія Герша Юстера, що постачала будівельні матеріали, зобов'язувалися збудувати приміщення ратуші за чотири роки. Будівництво велось під керівництвом крайового інженера та безпосереднім наглядом магістрату й громадського будівельного комітету, до складу якого увійшло шестеро найбільш шанованих і компетентних городян. Роботи розпочалися з копання котловану під фундамент. Через нерівність поверхні та наявність ґрунтових вод його глибина сягала 6,3 м. 19 квітня 1843 р. відбулося закладення наріжного каменя у фундамент майбутньої ратуші. До міста запросили багато гостей, зокрема представників Галицького намісництва зі Львова та віденської Надвірної будівничої ради. У спеціальну нішу поклали золоті монети з профілем цісаря та пергаментну грамоту з посланням до нащадків.

Фундамент мурували з каменю, стіни – з цегли. Дуже якісних матеріалів вимагало будівницт-

во вежі. Спершу передбачалося, що вона матиме дерев'яний каркас, однак згодом було запропоновано металевий. Будівельні роботи завершили наприкінці листопада 1846 р. А вже 1 грудня, незважаючи на те, що будівлю ще не було прийнято в експлуатацію, магістрат перебрався до ратуші.

Остаточне прийняття новобудови відбулося 20 березня 1848 р. – без урочистостей і банкетів (13 березня у Відні почалося збройне повстання). Для цього був підготовлений детальний опис усіх поверхів ратуші, який склав архітектор Франц Кадор, а підписали його – крайовий комісар Краль, архітектор Микулич, муляр Урбанські, члени будівельного комітету Карл Мартель та Йозеф Отт¹³.

Від площі Ринок відходило ряд вулиць, серед яких вулиці Панська, Ратушна, Лілійна, Гімназійна, Темпля, Поштова, Енценберга-Головна, Руська. Вулиця Панська спочатку мала назву Молодіївська, оскільки тут пролягала дорога на село Молодія. За твердженням Р.Ф. Кайндля, розбудова вулиці почалася тоді, „коли Стефан Айвас у 1786 р. налаштувався збудувати кам'яний дім („Три корони”)”. Точна дата виникнення найменування „Панська” не встановлена, хоча на старих картах міста вже на початку XIX ст. зазначена Верхня (Горішня) Панська та Долішня Панська (нині частина вулиці Української). Забудова вулиці велася з початку XIX ст. Перші споруди були дерев'яними, одноповерховими, проте до наших днів ці споруди не дійшли, згодом вони зносились або перебудовувались до 2-, 3-поверхових.

Від Ринкової площі на південь вела „Кучурівська” дорога, названа пізніше „Великокучурівською” вулицею. Однак вона була забудована лише в тій частині, яка згодом утворила Ратушну вулицю. Вулиця плавно піднімалася до Дров'яної площі (нині Соборна) і була забудована в основному приватними будинками. Тут розташовувалися готелі „У принца австрійського” та „Метрополь”¹⁴. Вулиця Руська виникла у той час, коли почали створювати класичну структуру оновленого міста навколо його центральної площі. Згідно з наведеними Р.Ф. Кайндлем даними, питання про пробиття вулиці „від головної площі міста обговорювалося з 1816 року. Привід для цього дало будівництво руської (української. – Авт.) католицької парафіяльної церкви (1820 р.), за якою вона й носить свою назву”. Первісно це була вулиця, яка під прямим кутом відійшла від площі на схід та отримала вдале завершення осовою перспективи значною культовою спорудою – церквою. Далі вулиця об'єдналась з існуючою, що тяглася до давнього торгового шляху. Споруджена в абсолютно нехарактерному для буковинських церков стилі (ампір), церква сприймалася суто як руська, тобто українська. Церкву святого апостола Тадея збудовано згідно з декретом Надвірної канцелярії від 3 червня 1819 р. будівельним підприємцем Францом Росбахом з твердих матеріалів у 1820 р. Фундато-

ром церкви був Тадеуш фон Туркул, який у 1813 р. подарував їй частину свого рухомого і нерухомого майна. Він також вніс частину грошей для спорудження храму. Подарована земельна ділянка не підходила для будівництва, тому її обміняли і приступили до спорудження храму. Церкву покрили дранкою, вимостили кам'яними плитами. Споруда мала хрестово-вежову систему. В основу було покладено хрест. Церква мала велику вежу, яка покривала головний вівтар, над двома малими вівтарями піднеслися дві менші вежі. Над центральною вежею розміщено ще один хрест. Церква мала тільки один вхід. Згідно з розпорядженням Галицького намісництва від 2 грудня 1823 р. було добудовано тамбур. За ініціативою прелата Теодора Максимовича церква була розписана художником Шингалевичем. Іконостас виготовив з липи за планами декана Лаврецького майстер із села Жадова Андрієш Трянєвський. Ікони створив художник Фолаковський. Церква вміщувала 500 осіб. Біля церкви спорудили житло для прелата та вікарія¹⁵.

До вулиці Руської прилягали сади вулиці Шнірха (після 1861 р. – Крайової Палати, нині – митрополита Шептицького). За словами Р.Ф. Кайндля, вона „позначалася у 1787 р. як дорога на Горечу, пізніше як Цуринська, Фіріха або Шнірха, – останні дві за прізвищами міщан, які мали тут будинки”.

Площа Рудольфа (нині – Філармонії) наприкінці XVIII ст. була окраїнною територією. З моменту приєднання Буковини до Австрії тут розпочалося спорудження військових та адміністративних будівель, серед яких: військовий продовольчий склад, пороховий погріб. Тут також торгували мукою, тому й виникла назва – Мучна площа. На цій площі в 1780 р. споруджено провінційну в'язницю, яка діяла до введення в експлуатацію приміщення кримінального суду на площі Австрії (нинішня Соборна площа). З 1824 р. будівля в'язниці орендувалась містом і була пристосована спочатку під шпиталь, пізніше для розміщення практичного навчального курсу акушерської школи та пологового будинку. При упорядкуванні Мучної площі у 1860 р. це приміщення знесено. В 1866 р. за межі міста винесено і пороховий погріб, завдяки чому утворилася досить широка площа, яка використовувалася під ринок. Тут було встановлено контрольну двотонну вагу, яку зазвичай використовували купці та місцеві жителі для зважування товарів. Крім того, тут у спеціально відведеному місці за досить помірну плату можна було зберігати товари. Пізніше контрольну вагу перенесли на ріг вулиць Великокучурівської та Садової. Від площі Рудольфа відходили вулиці Кароліни, Штефанії, Вагова, Гормузакі, Парафіяльна та Музичного товариства.

В 1832 р. міським канцеляристом Регіусом та міським практикантом Рудольфом було складено

протокол про передачу Йозефом Фюртом частини ґрунту (894 клафтери) для „прокладення вулиці від темниці до Єпископської вулиці”¹⁶. Більш ніж очевидно, йшлося про майбутню вулицю Кароліни.

Нинішня Соборна площа із витоків мала назву Дров'яна, пізніше – Кримінальна. На честь сторіччя приєднання Буковини до Австрії у 1875 р. вона перейменована на площу Австрії [15. – Спр.183. – Арк.124]. Частина площі, яка в 1786 р. була визначена місцем для торгівлі худобою, пізніше отримала назву Holzplatz (Дров'яна площа). На цьому майдані торгували деревиною та дровами.

Одна з найстаріших споруд площі – приміщення карного суду та в'язниці. Їх спорудження розпочалося в 1812 р. Буковинська окружна управа призначила на посаду керівника будівництва інженера Духослава, розпорядника фінансів – Франца Гаткієвича. Через півтора року роботи призупинили та продовжили аж у червні 1814-го. Будівництво просувалося повільно, тому для його прискорення 24 січня 1817 р. було видано наказ, в якому йшлося про необхідність закінчити будівництво протягом року. Проте воно затягнулося аж до 1821-го. 7 червня цього ж року цісарсько-королівська головна бухгалтерія остаточно підрахувала витрати на спорудження приміщення суду та місцевої в'язниці 103329 фл. Після цього в різні роки добудовано ще декілька приміщень для суду та в'язниці. Від площі Австрії відходили вулиці: Нова, Лілійна, Ратушна, Альта, Цецинська, Великокучурівська.

Окраїнною була і площа Зернова (згодом Єлизавети, нині – Театральна). Від своїх витоків площа називалася відповідно до назви товарів, котрі продавалися на ній. Вона мала назву „Зернова площа”, „Фруктова площа”, „Рибна площа”. На цій території близько 1787 р. були розташовані: загін для худоби, комора для зберігання цегли та ділянка конюшини. В цей же час тут розпочалося будівництво продовольчого складу, а також складу для боєприпасів, який пізніше дістав назву пороховий склад. Він стояв біля старого католицького кладовища і був оточений частоколом, поблизу – шопа для інструментів, що використовувалися при гасінні пожеж, а також лісосклад, теслярна майстерня і трачка. Пізніше тут збудували декілька примітивних споруд, що служили військовими складами.

Забудова площ Рудольфа, Австрії та Франца Йосифа в основному здійснювалася в другій половині XIX ст. Більша частина будинків на них належала приватним власникам. У центрі площі Рудольфа (нині – Філармонії) на кошти „Товариства сприяння музичному мистецтву на Буковині” збудовано приміщення товариства. З моменту створення у 1862 р. це товариство проводило свої мистецькі заходи та концерти в залах готелю „Молдавія”, в приміщенні ратуші та інших винаймле-

них залах. Наприкінці 1868 р. створено будівельний комітет, який розпочав збір коштів на будівництво власного приміщення товариства. Загалом було зібрано 3500 фл. За ці кошти придбали земельну ділянку для будівництва. Проте вона не дуже вдовольняла членів товариства, оскільки знаходилася далеко від центру міста – поблизу старого цвинтаря. Товариству вдалося виміняти її у магістрату, а також вчасно виготовити та представити плани споруди. Магістрат у 1873 р. надав Музичному товариству відповідну будівельну земельну ділянку і поставив одну умову: після закінчення будівництва товариство заплатить у міську касу 8200 фл. Товариство пристало на ці умови. План і кошторис споруди виготовив цісарсько-королівський будівельний радник Алоїс Булірц. Йшлося і про те, що новозбудоване приміщення буде використовуватися також і для театру. Алоїс Булірц перебрав на себе керівництво будовою і уклав договір із міським архітектором Емілем фон Регіусом. У квітні 1876 р. розпочалися земляні роботи. А 29 травня того ж року відбулося свято закладання наріжного каменя споруди. У фундамент – зі східної сторони – вмурували урну з пам'ятним зверненням до нащадків, в якому йшлося про створення та діяльність Музичного товариства.

Приміщення будувалося протягом двох років. Попередній план забудови був дещо змінений, оскільки для потреб театру вирішили спорудити спеціальне приміщення. Велика концертна зала споруди товариства мала 12 клафтерів у довжину та 9 клафтерів у ширину. Подіум мав 6 клафтерів у довжину та 5 – у глибину. Були тут також зала для репетицій, 3 навчальні кімнати, канцелярія. Кімнати з південного боку пізніше були переобладнані під квартири та гостьові. Приміщення за простотою і пропорціями фронтона з виступаючим портиком нагадувало класичну споруду віденського Музичного товариства на вулиці Тухлаубен, що була збудована у 1829-1831 роках Францом Ксавером Льюслем¹⁷. Через деякий час внутрішні приміщення споруди Музичного товариства були розписані художником Каролом Йобстом. На розкішній стелі, в обрамленні вінків, були зображені емблеми музики, на вікнах – вітражі, на колонах – розписи, в гірляндах квітів – імена найвидатніших композиторів.

Одна із площ міста, а саме площа Франца Йосифа, виникла завдяки споруді Буковинської крайової управи. Її забудова в основному здійснювалася в другій половині XIX ст. Споруди були як адміністративними, так і приватними. Громадська рада міста Чернівці запропонувала назвати майдан перед крайовою управою площею Франца Йосифа на честь Його цісарсько-королівської величності з нагоди майбутнього ювілею та в пам'ять про цю подію. Бургомістр Чернівців Антон Кохановський 25 листопада 1873 р. звернувся до Буковинської крайової управи з клопотанням про

отримання найвищої згоди цісаря на найменування площі. Голова Буковинської крайової управи Фелікс барон фон Піно-Фріденталь звернувся до Міністерства внутрішніх справ Австрії з проханням щодо схвалення цього рішення, зауваживши при цьому, що він особисто його підтримує. Дозвіл надійшов, і таким чином наприкінці 1873 р. у Чернівцях була створена нова площа, названа на честь цісаря Франца Йосифа

Оскільки Чернівці були столицею Буковини постало питання про будівництво відповідного приміщення для крайової управи (к.-к. Bukowiner Landes-Regierung). Під нього відвели частину Дров'яної площі. У жовтні 1869 р. зроблено розмітку під фундаменти, приведені із сусідньої тюрми 50 ув'язнених виконали канали під ці фундаменти. Заможні перехожі громадяни, знаючи, що будується, кидали в канали срібні монети із зображенням цісаря Леопольда. Будівництво почалося у квітні 1870 р., планувалося звести будівлю за три роки, на що виділено 160 тис. фл.¹⁸

Для цього було споруджено власну цегельню, оскільки цегли потребувалось багато, та й вимоги щодо якості були дуже високими. Документи свідчать, що споруда урядової управи будувалася за типовим проектом для всіх країв, що входили до складу австрійської держави. У такий спосіб намагалися і кошти зекономити, і збудувати ідентичні будівлі в усіх краях монархії. Керував будівництвом старший будівельний радник Павловський¹⁹. Будівництво завершили влітку 1873 р. Споруда мала три поверхи, останній поверх використовували під житло. Тут проживали президент краю з родиною та його радники.

Навпроти площі Франца впродовж 20 років будували православний кафедральний собор Святого Духа (з 1844 по 1864 рік). 12 березня 1844 р. рисувальник будівельної дирекції з Відня Антон Рьолль згідно з декретом Галицького намісництва був відправлений у Чернівці для того, щоб перебрати керівництво та нагляд над цим будівництвом. Будівництво велося з перервами до 1864 р.²⁰ Споруда була грандіозною та вимагала від керівника будівництва ретельності, акуратності і самопожертви. Рьолль вникав у справи будови до найменших деталей і мав залишатися у Чернівцях до повного завершення споруди. Проте в 1860 р. він помер, а керівництво будовою перебрав на себе цісарсько-королівський інженер Мінніх. У травні 1862 р. в соборі почали встановлювати вилиті галицькими майстрами дзвони. Після їх встановлення ще продовжувалися деякі роботи, а в липні 1864 р. кафедральний собор Святого Духа в Чернівцях було освячено єпископом Євгеном Гакманом. Внутрішні роботи і розпис храму велися до кінця століття²¹.

Наприкінці XIX ст. почали забудовувати площу Єлизавети (нині – Театральна). На плані 1897 р., автором якого був міський будівельний інженер Людвіг Вест, тут зазначено тільки військовий

продовольчий склад. За межами площі знаходилися гарнізонний арешт і пожежний відділ. Параметри самої площі на плані дуже чітко визначені, але за старою звичкою всю прилеглу до площі територію чернівецькі чиновники та будівничі ще довго продовжували називати площею Єлизавети. Першими спорудами цієї просторої території стали: споруда створеної в 1855 р. єврейсько-німецької школи (нині – приміщення І ліцею). Приміщення цього навчального закладу було збудоване в 1860 р. Наступні три роки велася добудова, в результаті якої школа отримала 8 просторих класних кімнат, канцелярію і квартиру для директора²².

¹ Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення / Переклад з нім. В.Ю. Іванюка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С.193-194.

² Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.115. – Оп.10. – Спр.85. – Арк.1-4.

³ Bornemann I., Tiefenthaler P., Wagner R. Czernowitz. Eine Stadt im Wandel der Zeit. – München/Stuttgart, 1988. – S.74.

⁴ ДАЧО. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.113-113^{об}.

⁵ Там само. – Спр.11. – Арк.37-40.

⁶ ДАЧО. – Ф.147. – Оп.27. – Спр.49. – Арк.281.

⁷ ДАЧО. – Ф.1026. – Оп.1. – Спр.498. – Арк.9.

⁸ ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Спр.1650. – Арк.3, 13, 89, 157-159.

⁹ ДАЧО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.915. – Арк.1-2, 4.

¹⁰ Там само. – Спр.1082. – Арк.4.

¹¹ ДАЧО. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.1.

¹² ДАЧО. – Ф.1026. – Оп.1. – Спр.619. – Арк.131.

¹³ ДАЧО. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.97а. – Арк.428-441.

¹⁴ ДАЧО. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.6274. – Арк.12, 14.

¹⁵ ДАЧО. – Ф.39. – Оп.2. – Спр.69. – Арк.1-33.

¹⁶ ДАЧО. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.60-62.

¹⁷ Редль Д. Поміж Віднем і Чернівцями: До становлення і впливу історичної архітектури цісарсько-королівської монархії // Архітектурна спадщина Чернівців австрійської доби. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці, 1-4 жовтня 2001 р.). Упорядник Петро Рихло. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.45-60.

¹⁸ Czernowitzer Zeitung. – 1869. – 23 квіт., 19 вер., 22 жовт.; 1870. – 10, 29 квіт.

¹⁹ ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Спр.10764. – Арк.121^{об}.

²⁰ Там само. – Спр.1657. – Арк.1-42.

²¹ Там само. – Спр.1658. – Арк.1-91.

²² Dubenski K. Gedenkschrift zur 50-jährigen Jubiläumsfeier der israelit.-deutschen Volksschule in Czernowitz. – Czernowitz, 1905. – Druck Austria, Czernowitz Verlag der israelitischen Kultusgemeinde. – S.31-33.

Summary

Mariya Nykyrsa (Chernivtsi)

From The History of Chernivtsi Constructing

The article touches upon the constructing of Chernivtsi of the Austrian period of the end of the 18-19 centuries. It focuses on the constructing of St. Paraskeva's Cathedral, St. Spirit's Cathedral, City Tower building, etc.

УДК: 94(477.85) „17/19”

**Василь Ботушанський,
Олег Ботушанський
(Чернівці)**

РЕМЕСЛО, ПРОМИСЛОВІСТЬ І ТРАНСПОРТНЕ СПОЛУЧЕННЯ ЧЕРНІВЦІВ У КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті йдеться про розвиток ремесла, промисловості і транспортного сполучення м. Чернівці за часів входження Буковини до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Ключові слова: ремесло, промисловість, цехи, гільдії, ремісничі товариства, ремісники, галузі, робітники, завод, фабрика, виробництво, транспорт, залізниця.

Питання економічного розвитку Чернівців висвітлювалося у працях Р.Ф.Кайндля, М.Г.Кукурудзяка, В.М.Ботушанського і Г.В.Чайки, І.Жалоби, у колективних монографіях та ін. (див. список літератури). В окремих з цих праць про Чернівці йшлося у контексті висвітлення історії всього краю – Буковини. У статті ставиться за мету на основі офіційних джерел та певного доробку згаданих авторів дослідити розвиток ремесла, промисловості і транспорту міста у часи його перебування під австрійським правлінням.

Збільшення числа населення міста вимагало, з одного боку, виробництва для його потреб необхідного одягу, взуття, різних речей домашнього вжитку, засобів праці і продовольчих виробів, а з другого – забезпечення населення роботою, щоб було йому де заробити на життя. Впродовж більше ста років означеного періоду абсолютна більшість таких речей виготовлялася у сфері ремісничого виробництва. З метою заохочування мешканців міста займатися ремеслами австрійські власті після окупації краю у 1774 р. на 5 років звільнили ремісників від податків¹.

У 1799 р. у ремеслі було зайнято 144 ремісники: столяри, слюсарі, ковалі, годинникарі, ювеліри, бляхарі, шевці, кушнірі, пивовари, муляри, теслі, пекарі, мельники, різники, гончарі, миловари та ін. Через те, що кваліфікація їх була невисокою, урядовим рішенням від 18 червня 1804 р. на Буковині, у т.ч. й у Чернівцях, запроваджувалися цехи (хоча в Західній Європі вони на той час майже віджили). Чернівецькі ремісники були об'єднані у 12 цехів, кожний з яких охоплював кілька спеціальностей. Наприклад, різницький цех охоплював не тільки різників, але й пивоварів, пекарів, мельників, миловарів. 13-у гільдію утворювали ремісники складних майстрових спеціалістів: годинникарів, ювелірів, різьбярів по дереву, книгодрукарів, малярів та ін. Існувало ще об'єднання аптекарів та об'єднання хірургів². Будівельники мали власну гільдію. У місті існували цехи муля-

рів, кравців, шевців, ковалів, м'ясників, слюсарів, теслярів, кушнірів, дубильників, художників і ювелірів, лимарів, які об'єднували 45 спеціальностей.³

Дехто з городян брався за облаштування для гостей міста, купців т.зв. заїжджих (гостинних) дворів, а при них – трактирів, нічліжних кімнат, всього того, що нині називається готельно-ресторанним бізнесом. Причому власники давали цим закладам інтригуючі назви. Перший з них, що належав Йозефові Моншайну, мав назву „Під золотим кораблем”. У 1785 р. подібних закладів було вже 12, у 1788 р. – 20, окремі з них з назвами: „Під трьома коронами”, „Під золотою рибкою”, „Під чорним орлом” і навіть... „У свинячому кварталі”, „За останній гріш” (для незаможних верств населення). Міські власті слідкували, щоб шинкарі не утискували відвідувачів, щоб у дні посту готували пісню їжу. У 1850 р. в Чернівцях діяло 15 готелів, і відповідно, 15 власників, 47 челядників.⁴

Ремісники у той час підрозділялися на майстрів, підмайстрів (челядників) і учнів, які здобували у майстрів спеціальності. На свої збори ремісники збиралися не раз у міській ратуші. Виступаючи, зверталися до присутніх „браття”. Кожний цех мав свій прапор з відповідною до спеціальності емблемою. У цехах панував суворий режим. За порушення (особливо за низьку якість виробу) визначалося покарання – аж до віддання в рекрути. Цю цехову систему гостро критикували. „Це був фактично абсолютистсько-мілітаристський режим, який здебільшого існує в окупованих країнах – писала М.Мішлер. – Фактично було введено мілітаризоване строго регламентоване управління ремеслом, яке трималося на системі концесій і поліцейській регламентації”.⁵

Тому з часом цехи почали розпадатися. Були такі цехи, які складалися всього з 2-3 майстрів⁶. Особливо розпадалися вони з початку 80-х років XIX ст., коли Австрія заборонила ввіз з Румунії зерна і худоби, а Румунія у відповідь – ввіз промислових і ремісничих товарів з Австрії (у т.ч. з Буковини) – в Румунію, тобто внаслідок втрати румунського ринку. У Чернівцях цехи ковалів і м'ясників припинили своє існування на початку 60-років XIX ст., мулярів – у 1876 р., кравців – у 1880 р. До 1883 р. у Чернівцях збереглися лише цехи столярів і шевців⁷.

Але всі ці складнощі для цехового виробництва не привели до остаточного його занепаду. Для краю з недостатнім розвитком промисловості ремесло зберігалося. Але, як і в інших провінціях, паралельно з ремісничим виробництвом поступово з'являлося і розвивалося фабрично-заводське.

У 1851 р. в Чернівцях діяло 12 цехів, дві гільдії, одне художньо-прикладне товариство, стільки ж у 1861 р. – всього 960 ремісників: шевців – 19, кравців – 117, столярів – 44, пекарів – 25, бондарів – 20, ковалів – 22, забійників великої рогатої худоби – 83, мірошників – 16, кушнірів – 26, гон-

чарів – 11, теслярів – 6, ткачів – 4, слюсарів – 10, капелюшників – 8, каретників – 8, лимарів (шорників) – 6, канатників – 8, годинників – 10, мідників – 3, цегельників – 7, малярів – 10, модисток – 11, ювелірів – 5, решетників – 2, палітурників – 4, токарів – 4, каменотесів – 5, фарбувальників – 2, сукноробів – 1, оббивальників – 6, бляхарів – 2, соплкарів – 4, кондитерів – 3, пивоварів – 3, граверів – 2, мулярів – 3, круподерників – 1 та інших виробничих професій⁸.

За законом Австрії від 20 грудня 1859 р. про свободу занять ремеслами, підприємництвом цехові обмеження знімалися. Замість цехів мали бути створені ремісничі товариства, кожне з яких мало свій номер. Станом на 1887 р. в Чернівцях діяли такі товариства: I – будівельників, II – склярів, бляхарів, малярів (у ньому майстрів – 58, челядників – 85), III – столярів, теслярів, паркетників (майстрів – 87, челядників – 71), IV – кравців, модисток (відповідно 131 і 162), V – ковалів, каретників, оббивальників та ін. (115 і 148), VI – кушнірів, ткачів та ін. (?), VII – шевців, дубильників та ін. (242 і 351), VIII – пекарів, мельників (?), IX – м'ясників та ін. (61 і 87), X – кофейників, рестораторів (?), XI – розпущено, XII – візників (?), XIII – бондарів, корзинників (15 і 18), XIV – перукарів (24 і 27). Після сформування всіх товариств діяло 1269 майстрів і 2159 челядників – всього 3428 осіб⁹. Свої зібрання ремісники не раз проводили у міській ратуші. У Садгорі існувало 5 ремісничих товариств, де працювало 354 майстри, 90 підмайстрів, 95 учнів – разом 539 чол. Отже, чернівецькі і садгірські ремісники складали 45% усіх ремісників Буковини. До 1905 р. число ремісників у Садгорі зросло до 616 чол.¹⁰ Згодом українські ремісники створили у Чернівцях свої ремісничі товариства „Воля”, „Родина”, польські – „Gwiazda”.

Ще у період домінування ремесла у місті існували окремі підприємства, які називали „заводами”, „фабриками”, хоч без механічних двигунів вони ще фактично належали до підприємств ремісничо-мануфактурного типу. Це, зокрема, підприємство бронзових виробів Карла Гретца (у 1851 р. зайнято 8 осіб). Ще з 1801 р. існувала обозна „фабрика”, яка виробляла до 80 возів на рік (у 1851 р. зайнято 140 чол.). У 50-ті роки XIX ст. тут діяло невелике машинобудівне підприємство Альберта Грохольського і Карла Шпайсера, на якому працювало 12 осіб і яке виготовляло прості сільськогосподарські машини, пристрої та ремонтувало їх. У 70-х роках XIX ст. у Чернівцях по вул. Новий Світ (нині вул. Т.Шевченка) діяв машинобудівний завод з ливарнею Реддінгера¹¹. Всі вони, не витримавши конкуренції привізних фабрично-заводських виробів, з часом збанкрутували, або у кращому разі перетворилися у майстерні по ремонту привізних машин. В умовах жорсткої ринкової конкуренції промислові підприємства змуше-

ні були пристосовуватися, перекваліфіковуватися, враховуючи місцеві можливості. Приміром, майже не зазнавало позакрайової конкуренції цегельне виробництво (довозити цеглу з західних провінцій було нерационально).

Утрималася у 50-х роках XIX ст. друкарня Екгарда і сина (перша друкарня виникла у 1799 р.), яка використовувала папір місцевого виробництва з паперової фабрики у м. Радівцях. Тримався і різницький промисел. У 1851 р. в Чернівцях працювало 50 різників, які мали власні цехи¹².

У 1867 р. у Чернівцях денна праця в середньому оплачувалася: ручна – 0,4 фл., з тяглом – 2,5 фл., у Садгорі – 0,5 і 3,0 фл¹³.

Але з 60-х років XIX ст. цехова організація ремесла поступово занепадає. З'являються більш організовані, технічно оснащені, з більшим числом працюючих – фабрики і заводи.

Фабрично-заводським підприємством в Австрії вважалося таке, де діяв механічний двигун і було зайнято не менше 20 осіб¹⁴. З часу становлення фабрично-заводської промисловості Чернівці займали в краї провідне місце у таких галузях промисловості, як металообробка (вироби з міді, золота, срібла), машинобудівна (виготовлення возів, карет, інструментів, ремонт годинників), хімічна галузь (аптеки, миловаріння, виготовлення свічок), будівництво (обробка каменю, будівельного лісу, будівництво житлових та інших будинків, залізниць), поліграфія (фотографування, гравірування, ксилографування, художнє малювання, друкування, словолиття, зшивання), текстильна галузь (прядіння, ткання, в'язання), паперова і шкіряна галузі (виробництво шкіряних виробів – чемоданів, кінської упряжі, дублення шкіри, вироби з паперу абажурів та ін.), лісова та деревообробна промисловість (лісопилення, столярні вироби та ін.), харчова промисловість (виробництво борошна, випікання хліба, забій худоби, виробництво ковбаси та ін.), виробництво чи доставка напоїв (горілки, пива, вина, оцту, кофе, мінеральних вод)¹⁵.

Розглянемо коротко історію виникнення і розвитку окремих більш-менш відомих у місті підприємств. За статистикою торгово-промислової палати, у Чернівцях з більш значних підприємств існували у 1861 р. одне „машинобудівне” підприємство, 8 цегельень, 3 вапнярки, 24 млини, але більшість дрібних, спиртоочисне підприємство, 4 броварні, один лісопилний завод¹⁶. Через десять років та ж торгово-промислова палата у звіті констатувала: „Велика промисловість через нестачу дешевих кредитів... ще не пустила тут коріння. За останнє десятиліття вдалося тут забезпечити розвиток лише 4 парових млинів, в той час як спиртоочисний завод у Чернівцях... через нестачу капіталів не вдалося утримати. Збудовано паровий пивзавод, але він не став ще до ладу”¹⁷. Зазначалося, що у паровому млині А.Шлоссмана встановлена парова машина з 3 котлами, тиском у 8 атмосфер і поту-

жністю 16 к. с.; у млині Аби Штайнера – одна парова машина, 2 котли, 8 атмосфер тиску, потужність 10 к. с.; на цегельні встановлено машину – потужністю 8 к. с., на водокачці залізничної станції – потужністю 2 к. с.¹⁸.

Ще через 10 років, мандрівник Б.Хотомський виявив у Чернівцях у 1880 р. кілька „великих” підприємств з паровими двигунами: 2 млини, пекарня, три пивзаводи, фабрика оцту, фабрика свічок, фабрика шмаровидла, невеликий ректифікаційний завод, кілька цегельень, гарбарня¹⁹.

У 1885 р. кількість великих підприємств збільшилася, але з числом робітників понад сто – лише одне, понад 50 – два²⁰.

У 1898 р. тут діяло уже більше 20 великих підприємств промисловості і комунального господарства з паровими двигунами, більшим числом зайнятих, зокрема: лісопилний завод (372 чол. зайнятих), 3 пивзаводи (158 чол.), млини Шлоссмана (110), Брунштейна (30), Крауса (30), два нафтоперегінні заводи, слюсарна майстерня (20), дві майстерні по ремонту машин, 6 водо-каналізаційних установок (351), 3 будівельні підприємства, електростанція (196), насосна станція (39), а всього з дрібними – 2,8 тис. „підприємств”, на яких працювало 4,2 тис. чол. У місті зосереджувалося 28,4% усього промислового виробництва краю²¹.

Розбудова міста потребувала значної кількості будівельних матеріалів, особливо цегли. Перша цегельня існувала десь з 1796 р. і належала Георгу Танненбергу. З 1839 р. в Чернівцях діяв черепичний завод. З 1860 р. найбільша цегельня в Чернівцях належала Маріну²². У 60-х роках XIX ст. цегельні Чернівців виробляли щороку понад 2 млн. штук цегли²³. У 1897 р. у місті діяло 32 цегельні, серед них найбільша – „Патрія” („Батьківщина”), на якій в 1900 р. працювало 138 чол.²⁴. У 1903 р. у місті діяло 22 цегельні, але великих (понад 20 чол. зайнятих) – тільки 2. Саме цегельням місто завдячує в його розбудові, створенні чудових архітектурних ансамблів.

Приблизно з 1860 року почався процес власного виробництва кахлі у Чернівцях на підприємстві Антона Кайндля. Щоправда, певний час кахля була невисокої якості. З кінця 70-х рр. XIX ст. за поліпшення справ у кахельному виробництві взявся енергійний підприємець Розенцвайг. Він побував на кахельних підприємствах Європи, вивчав технологію і досвід виробництва. Водночас було спростовано, що чернівецька глина нібито не годиться для виготовлення кахлі. Після наполегливих домагань, звернень до уряду, за сприяння урядового радника Коха Розенцвайгу через шість років вдалося організувати кахельне виробництво у Чернівцях, на правому березі р. Прут. Розенцвайг привіз з Німеччини керівника і робітників підприємства, які налагодили випуск кахлі з відповідною міцністю, кольором, поливою та ін. Підприємство назвали „Фабрика Розенцвайга”. Це справді

було індустріальне підприємство, яке стало до ладу у 1886 р. [– 1886. – 116 трав.]²⁵. Грубки, облицьовані цією кахлею, ще й досі є у багатьох помешканнях Чернівців.

На кахельній фабриці виготовлялися також дуже якісні орнаментальні карнизи, фризи, консолі, теракотові фігурки, вази, скарбнички (копилки). Усі ці вироби можна було спостерігати у спеціальному магазині по вул. Панський (нині вул. О. Кобилянської), зробити замовлення на продукцію відповідної кількості, кольору, форми, моделі тощо²⁶. Вироби фабрики Розенцвайга були представлені й на крайовій виставці у Чернівцях у 1886 р. Широке ознайомлення з ними дало можливість постачати чималу кількість кахлі і на експорт²⁷.

У 1910 р. це підприємство належало Г. Тріхтеру, яке виробляло кахель для грубок та інші кахельні і гончарні вироби. Продукція збувалася на Буковині і в Галичині. Діяло кахельне виробництво і в с. Ленківцях (нині входить до Чернівців), що належало фірмі Таубера і Кеніга, де працювало не менше 8 робітників²⁸.

У Чернівцях дістала певний розвиток лісова промисловість – лісопилна і почасти деревообробна. Зокрема, у 1869 р. на правому березі р. Прут, між верхнім і нижнім мостами виник великий паровий лісопильний завод, який увійшов до „Акціонерного товариства з експлуатації лісу і парових лісопилен” (генеральна дирекція у Відні, виробничі дирекції у Чернівцях і Галаці). У 1897 р. на ньому діяла парова машина потужністю 250 к.с., працювало 372 чол.²⁹. У 1900 р. він згорів, після відбудови у 1902 р. на ньому працювало 600 осіб – половина з Чернівців і передмість, решта – з навколишніх сіл, діяло 11 пилорам, 170 стрічкових, 12 циркулярних і 2 поперечні пили, 2 стругальні і 2 фельцові машини. Завод переробляв щорічно 110 тис. куб. м круглого лісу, який вивозився в основному за межі краю (до 2,5 тис. вагонів пиломатеріалів). Робота на заводі була важкою, заробітки – від 1,3 до 3 крон на день. Хоч була при заводі лікарняна каса, але виплати з неї не перевищували 17 тис. крон на рік³⁰.

Крім того, в місті у 1898 р. існувало ще 155 дрібних підприємств цієї галузі, майстерень, де було зайнято 340 осіб³¹. У 1902 р. в Чернівцях діяли 4 столярні, на яких працювало від 11 до 20 чол., у 1904 р. тут введено в дію столярню з паровим двигуном і діяло також у 1902 р. дві бондарні (зайнято 21 чол.), на одній з яких – з механічним двигуном, у 1912 р. її розширено, верстати приводилися в дію електричним струмом. У 1910 р. діяла невелика (15 працюючих) меблева фабрика. Загалом деревообробна промисловість у місті розвивалася тоді недостатньо³².

Хімічна промисловість міста була представлена двома невеликими нафтоперегінними заводами, які довозили нафту з Галичини і Румунії. У 1885 р. на заводі у Ленківцях (30 чол. працюючих) дія-

ла парова машина (4 к. с.), 9 дистиляційних котлів, 2 преси. Підприємство виробило за рік 1,2 тис. т гасу, 20 т парафіну, 10 т мазуту, 100 т іншої продукції. У 1906 р. діяло 4 нафтоперегінні заводи (70 чол. працюючих): 2 у Ленківцях, по одному в Рогізні і Старій Жучці. За 1906 – 1908 рр. вони переробили 3,25 тис. т нафти на різні нафтопродукти³³.

Для захисту своїх економічних інтересів у конкурентній боротьбі власники нафтоперегінних заводів (а всього їх на Буковині було у 1911 р. 7) створили „Перше Буковинське товариство по перегонці нафти” з осідком у Чернівцях³⁴. Заводи ці у той час неодноразово зазнавали пожеж, аварій. 4 травня 1900 р. на заводі Хаїма Бреттшнайдера вибухнув котел, внаслідок чого 22-річний робітник Р.Шульц загинув, а 18-річний М.Снядовський став калікою³⁵.

Поступово у місті налагоджувалася друкарська справа, особливо з другої половини ХІХ ст. Якщо у 1878 р. на Буковині було всього 3 друкарні, то у 1893 р. – 6, з них 4 – у Чернівцях; у 1903 р. з усіх 23 буковинських друкарень 10 діяло у Чернівцях, на яких було зайнято 75 робітників, тобто вони були невеликими. Тоді ж у Кракові діяло 9 друкарень, де було зайнято 253 робітники. У менших за населенням містах Австрії, зокрема в Лінці і Граці діяло по 8 друкарень в кожному³⁶.

Незабаром внаслідок економічної кризи 1903 р. число друкарень скоротилося. У 1906 р. в Чернівцях діяли 3 друкарні фабрично-заводського типу: „Буковинське об'єднання друкарень”, „Австрія”, Г.Чопа, які друкували значну кількість продукції³⁷.

Паперова промисловість Чернівців була представлена шпалерною фабрикою, що стала до ладу 1910 р. і була оснащена імпортними машинами, устаткуванням, одержувала папір і фарби з провінцій Австрії, з Відня, Лейпцига, Дрездена, виробляла до 200 тис. сувоїв шпалери і збувала її як у краї, в Галичині, так і в Угорщині, в країнах Близького і Середнього Сходу³⁸.

Машинобудівна промисловість міста тільки формально називалася машинобудівною, бо ніяких справжніх машин тут не випускалося, а тільки ремонтувалися. Існувала у 1902 р. слюсарна майстерня з 23 працюючими (двигун потужністю 1 к. с.) та залізнична майстерня, де було зайнято 49 чол.³⁹.

Але у столиці аграрної провінції, у якій зростало число неземлеробського населення, з одного боку, а сільські виробники, втягуючись у ринкові відносини, потребували порівняно недалекого ринку збуту своєї продукції, з другого, мали своїм наслідком розвиток різних галузей харчової промисловості, зокрема – спиртово-горілчаної.

У 70 – 80-ті роки ХVІІІ ст. на околицях міста, зокрема у т.зв. „Селищі” (Ленківці) існувала гуральня, яка мала 20 великих кадубів, 34 бочки для горілки та інше начиння⁴⁰. Особливістю цього ви-

робництва було те, що воно зосереджувалося у селах, у поміщицьких маєтках, де вироблявся спирт-сирець.

Його ректифікація становила певну проблему, доводилося возити його для цього на очисні заводи в Галичину, Угорщину, Швейцарію. У с. Жучка (нині – у складі Чернівців) у 1868 – 1869 рр. було збудовано спиртоочисний завод потужністю 50 тис. відер (1 відро = 56,6 л) на рік, а згодом – до 100 тис. відер⁴¹. 7 листопада 1869 р. в урочистій обстановці, з привітаннями і добрими побажаннями багатьох промовців було прийнято в експлуатацію спиртоочисний завод „Першого галицько-буковинського акціонерного товариства з очистки і експорту спирту”. У його будівництві взяли участь великі буковинські землевласники Петрович, Вартарасевич, Костін, граф Баваровський, барон Ромашкан, президент будівельної ради краю Волянський. До товариства спочатку входив 41 акціонер з 67 голосами. Вартість будівництва становила 80 тис. фл. Завод був оснащений новітнім устаткуванням одного із заводів Праги. Цікаво, що на відкриття заводу прибув навіть власник цього празького заводу Губер. Завод почав діяти з 1 грудня 1869 р.⁴².

Але цей завод не міг очистити весь спирт-сирець, що вироблявся в краї, хоч у 1902 р. уже діяло два спиртоочисні заводи і лікерний завод у поєднанні з паровим млином, свого роду агропромисловою інтеграцією, оснащеною празькими і берлінськими машинами та устаткуванням. У 1912 р. у Чернівцях було створено окреме „Об'єднання буковинських дистильаторів”, яке діяло в інтересах виробників спиртової продукції⁴³.

Досить давно (за Р.Ф. Кайндлем), у 1783 р. у місті виникло пивоваріння, але пиво було невисокої якості, у зв'язку з чим окружне управління у 1788 р. погрожувало пивоварам закрити їхнє виробництво, або взяти під суворий контроль⁴⁴.

Для „простого люду”, як тоді говорили, у 50-ті роки XIX ст. у Чернівцях у броварні Йозефа Балабана вироблялося пиво з розмолотого кукурудзяного зерна⁴⁵. Хоч на Буковині у 60-х роках XIX ст. існувало 15 броварень, більше половини обсягу пивної продукції вироблялося у броварнях Чернівців. Так, у 1870 р. у броварні Гйобля вироблено 12 тис. відер пива (1 віденське відро = 56,6 л), у броварні Штайнера – 10,8 тис. відер, у броварні Шетца – 2,5 тис. відер і у броварні Ольгісера – 0,6 тис. відер – разом 25,9 тис. відер⁴⁶.

Але оскільки цієї кількості пива не вистачало, частину його довозили з Тешена, Львова, Освенцима, Пльзеня, Корвіна. Була потреба в розширенні цього виробництва. Підприємцями Ігн. Шнірхом, В.Вагнером, Із.Рубінштейном, Лейбукою Барбером, інженером і архітектором Грегором і нотарем М.Мюллером у 1869 р. створено „Акціонерне пивоварне товариство” з статутним капіталом 250 тис. фл., на кошти якого у 1869 – 1871 рр.

неподалік від р. Прут і залізниці збудовано першокласний пивзавод. Але він незабаром згорів. Відновив виробництво тільки 1 липня 1877 р. і став зразковим підприємством, не поступаючись якістю продукції, що вироблялась на подібних підприємствах в Австрії, Німеччині. Виробляв якісне пиво, у т.ч. „Пльзенське” (з 1898 р.). Обсяг виробництва зріс з 22 тис. гектолітрів (100 літрів) у 1877 р. до 56 тис. гл у 1899 р. (80 осіб працюючих). У 1899 р. три чернівецькі пивзаводи (згаданого Акціонерного товариства, „А.Шлосмана і К^о” та „Ронхетті і Река”), де працювало 158 чол., виробили до 80 тис. гл пива, всі решта пивзаводів на Буковині – 20 тис. гл. Пиво збувалося не тільки в краї, але й вивозилося в Галичину, Румунію, Сигет, в Німеччину збувався солод. У 1907 р. завод Акціонерного товариства виробив 55 тис. гл, або 40% усього виробленого в краї пива. Літр пива у продажу коштував від 28 до 40 гелерів (100 гелерів = 1 крона). Від оподаткування збуту пива Чернівці мали все більший і більший прибуток: у 1866 р. – 10,7 тис. фл., у 1907 р. – 174,5 тис. крон (1 к. = 0,5 фл.). Умови праці на заводі були важкими⁴⁷.

Дістала розвиток у Чернівцях борошномельна промисловість. Від примітивних наплавних млинів на р. Прут місто поступово переходило до індустріальної галузі. У 1863 р. введено в дію паровий млин Борука і Амстера потужністю двигуна 100 к. с. біля готелю „Під чорним орлом”⁴⁸. У 1865 – 1866 рр. зведено великий паровий млин Шлоссмана, на якому згодом потужність двох парових машин складала 500 к. с. По вул. Руській у 1868 р. став до ладу паровий млин Блюхера⁴⁹. На базі парового млина Шлоссмана у 1888 р. створено „Перше Буковинське акціонерне товариство парових млинів” з акціонерним капіталом 300 тис. фл.⁵⁰. Буковинські млини великої потужності молотили не тільки крайове зерно, а також з Румунії і Російської імперії. Приміром, у 1894 р. вони переробили 18 тис. т зерна⁵¹, у 1897 р. 20 тис. т такого зерна, з яких 3 тис. т експортовано до Німеччини, Англії та Швейцарії⁵². Існували парові млини і в с. Ленківцях (нині – Чернівці). У 1897 р. у млині Шлоссмана працювало 110 чол., у млині Брунштейна – 30, у млині Крауса – 30 – разом 170⁵³. У 1910 р. у млинах Акціонерного товариства, на яких працювало 150 осіб, мололося за добу 70 т пшениці⁵⁴.

З борошномельною промисловістю була тісно зв'язана хлібопекарська. На деяких млинах навіть були пекарні. Ще у 1851 р. в Чернівцях числилося 18 пекарів, які володіли дрібними пекарнями і задовольняли потреби міста в хлібі⁵⁵.

1 січня 1873 р. у місті відкрилася велика парова пекарня Лангенгана і Вальтера, яка випікала значно більше і краще хлібної продукції⁵⁶. У 1902 р. в Чернівцях діяло 5 пекарень, на кожній з яких працювало від 11 до 20 осіб. Найбільшою залиша-

лася та ж парова пекарня, на якій у 1903 р. було зайнято понад 20 працюючих, де випікали білий і чорний хліб. Діяло також одне кондитерське механізоване підприємство, на якому в 1901 р. працювало 23 особи, у т.ч. 14 жінок, і яке щоденно виробляло 500 кг цукерок, в основному на продаж в Угорщині, Галичині⁵⁷.

Чернівці виступали всезростаючим значним споживачем худоби і птиці. Якщо у 1868 р. у місті було забито 6 тис. шт. великої рогатої худоби, 2,5 тис. шт. овець і 1,7 тис. шт. свиней, то у 1885 р. – відповідно 12,5, 0,9 і 7,2 тис. шт. худоби, у 1894 р. у Чернівцях було забито 5,2 тис. свиней⁵⁸.

У 1896 р. на продаж у Чернівці було пригнано 21,2 тис. голів ВРХ, 4,9 тис. коней, 6,1 тис. голів овець, 13,8 голів свиней⁵⁹. У 1901 р. на ярмарках і базарах Чернівців було продано 49,3 тис. шт. свиней⁶⁰. Частина з цієї кількості худоби споживалася і у Чернівцях. Крайове управління дозволило магістрату Чернівців заснувати у 1901 р. міську універсальну бойню по забою великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз, коней⁶¹, бо в місті існувала 61 дрібна бойня, на якій було зайнято 126 осіб⁶². У 1902 р. у місті існувало два порівняно великі різницькі підприємства, на яких працювало по 13 чол. У 1906 р. щотижня для споживання чернівчан забивали 10 – 12 корів, 40 – 55 голів молодняку, 60 – 70 телят⁶³. Тривалий час не було тут справжнього ковбасного виробництва. Лише у 1910 р. у місті з'явилась велика ковбасна фабрика, на якій працювало 26 чол.⁶⁴.

При паровому млині фірми „Е.Краус і К^о” в с. Жучка діяла досить потужна олійня, яка в 90-х рр. XIX ст. переробляла за рік до 1,5 тис. т ріпаку, збуваючи олію і макух не тільки в краї, але й експортуючи їх до Німеччини⁶⁵.

До однієї з модерних галузей у Чернівцях належала цукрова промисловість. Ще з 1868 р. у місцевій пресі почало обговорюватися питання про вирощення цукрових буряків і будівництва цукрового заводу, щоб у якійсь мірі забезпечити міське і почасти сільське населення роботою, мати власний цукор, а не завозити його в край щороку до 8 тис. т вартістю понад 2 млн. фл. Після тривалих домагань у центральній владі дозволу на будівництво цукрозаводу такий дозвіл був даний 13 листопада 1890 р. Але дуже мало господарів погодилися вирощувати цукровий буряк, отже не було й сировини, проходили роки, дозвіл втратив силу.

З 1896 р. місцеві власті, а депутат С.Стефанович (з с. Бояни) у австрійському парламенті знову розпочали „наступ на Відень”, щоб добитися дозволу на будівництво цукрозаводу, а серед селян і великих землевласників заінтересовані особи повели активну агітацію за вирощення цукрових буряків. 1 серпня 1900 р. цісар Франц Йосиф I нарешті дав дозвіл на таке будівництво. Фінансували його Галицьке акціонерне товариство цу-

крової промисловості у м. Пшеворськ (нині – у Польщі) князя А.Любомирського, Буковинський православний релігійний фонд та ін. Будівництво заводу почалося 18 серпня 1900 р. в с. Жучка і присвячувалося 70-річчю від дня народження цісаря Франца Йосифа. Велось будівництво під керівництвом підрядника Еліаса Папста і будівельних майстрів Лейба Мейснера і Петера Дамашка з використанням місцевих матеріалів і місцевої робочої сили. Платили мало, тому 1 жовтня 1900 р. 400 робітників застрайкували. 17 квітня 1901 р. страйкувало 30 робітників, вимагаючи підвищити денну плату з 0,9 – 1,1 крони до 1 – 4 к.

12 жовтня 1901 р. основні будівельні роботи було закінчено, завод став до ладу. Його директором призначено поляка Годлевського з Варшави, правліннями – поляків, чехів. Навколишні мешканці мусили привикати до клубів диму з 60-метрового димаря. Завод обладнали машинами, устаткуванням фірми „Шкода” (м. Пльзень, Чехія). Згодом, у 1910 р. встановили парову турбіну потужністю 750 кВт німецької фірми AEG, у 1911 р. – мотор потужністю 40 кВт (теж з Німеччини). Новітнє обладнання давало можливість щодобово переробляти 800 – 1000 т буряків, які доставлялися з 135 сіл Буковини, а також з Галичини, Румунії. Вапно, дрова поступали з Буковини. Виробничий сезон тривав з жовтня до березня, під час якого працювало від 550 до 580 осіб, а по закінченні сезону – до 150 чол. при денній платі чоловіків 1 – 2,18 к., жінки (вони становили п'яту частину робітників) отримували – 0,8 – 1,1 к., підлітки 14 – 16 років (вони становили 12 – 13%) – 0,8 – 1,1 к. Випуск цукру зростав: з 30 тис. ц у 1902 р. до 80 тис. ц у 1908 р. Він збувався у місті, на Буковині, в Галичині⁶⁶.

Безумовно, індустрія краю і в першу чергу Чернівців робила значний поступ вперед. У 1890 р. у місті уже діяло 17 підприємств з паровими двигунами (24 парові котли)⁶⁷. Але при такому резерві робочої сили, при певних запасах мінеральної і органічної сировини, при наявності промислової школи, яка готувала кваліфікованих спеціалістів, при наявності значних капіталів Буковинського православного релігійного фонду та при інших сприятливих обставинах цей поступ міг би бути значно більшим з кращими наслідками для краю, щоб вони десятками тисяч не втікали за океан. Очевидно, центральний уряд, імператор мали б оперативніше давати дозволи на будівництво підприємств, а не зволікати роками, а то й більше десяти років (частину підприємств так і не було дозволено побудувати, зокрема у Чернівцях). Та й у самому крайовому сеймі засідали з 1861 по 1903 р. не палкі прихильники індустріалізації а учасники її гальмування – великі землевласники, бо побоювалися, що промисловість забере в них дешевою робочу силу. У ході т.зв. „митної війни” уряд приносив у жертву в першу чергу економіку при-

кордонних територій, позбавляючи її ринків збуту у сусідніх країнах. Представники ділових кіл Чернівців, друковані органи, зокрема газета „*Bukowinaer Rundschau*” досить гостро ставили питання перед міністром Ледебургом, який у 1896 р. перебував з інспекцією на Буковині, щодо необхідності більш інтенсивного розвитку індустрії в краї, у т.ч. в Чернівцях. Газета писала: „Ми ввозимо не лише шкіряні вироби як вирощувачі худоби, льняне полотно як вирощувачі льону, цукор, хоч маємо одні з кращих земель для вирощення цукрового буряку, цемент і вапно, хоч у нас є для його виробництва сировина, крохмаль, дріжджі, хоч для аграрного краю це не мало б бути характерним. Ввозимо не лише машини, обладнання, сільськогосподарські знаряддя, коси, серпи, будівельні матеріали аж до цвяхів; ввозимо не лише хімічну продукцію, нафту і багато чого іншого, для виробництва чого є у нас тут всі необхідні умови; ввозимо навіть примітивні дерев'яні ящики, дерев'яні дитячі іграшки, ба навіть ковбасу, хоч в краї м'яса є достатньо... Краєві потрібна індустрія. Край вивозить сировину, яка згодом у вигляді промислових виробів повертається сюди, але за значно вищими цінами”⁶⁸. Твердження, можливо, занадто категоричне, але підстави для цього, видно, у редакції газети були.

Жодне місто не може нормально функціонувати без відповідної інфраструктури. Впродовж кількох попередніх століть, особливо після входження краю до складу Австрії, між Чернівцями як осередком економічного, культурного і громадсько-політичного життя краю та провінцією сформувалася спочатку мережа сухопутних шляхів сполучення, що з'єднала місто з багатьма населеними пунктами. Але Чернівці як прибережне біля р. Прут місто потребувало для сполучення передусім мостів. Переправа через р. Прут тривалий час була чималою проблемою, ще за часів Молдавії існував всього один міст навпроти монастиря на Горечі. За урядовим розпорядженням було зведено в районі Ленківців наплавний міст на 35 човнах, який під час повеней не раз зносило. Тільки після значних регулювальних робіт у 1804 – 1825 рр. вдалося в якійсь мірі забезпечити стабільність сполучення з різними місцевостями. Зокрема, на схід тяглася дорога Чернівці – Новоселиця, по якій ще з першої половини XIX ст. переганяли щороку тисячі волів у Відень та інші міста імперії, рухалися тисячі фір із зерном, хутром на захід. Жвавий був рух і по дорозі на північ Чернівці – Садгора – Чорнівка – Добринівці – Самушин – Дністер – переправа в Галичину. У цьому ж напрямі тяглася дорога Чернівці – Ленківці – Рогізна – Задубрівка – Васлівці – Малий Кучурів, а звідти – у двох напрямках: 1) Вікно – Митків – Мосорівка-на-Дністрі; 2) Заставна – Кадубівці – до тернопільської дороги, а через Веренчанку – Киселів – Борівці – до Городенки. Дорогою Чернівці – Кіцмань

місто було зв'язано з Кіцманем, Лужанами, Шипинцями, Суховерховим, Малятинцями, Южинцем, Шишківцями – Галичиною, а через Кіцмань на захід – також з Ошихлібами, Неполоківцями, Вашківцями, Вижницею, а далі на південний захід – з Сторонцем – Путиловим – Селятином – і далі до Угорщини. Дорога на південний схід Чернівці – Цирени вела до румунського кордону, на південь Чернівці – Глибока – Серет – Сучава – до румунського кордону, дорога на південний захід Чернівці – Сторожинець вела далі на Радівці⁶⁹.

Чернівці у другій половині XIX ст. були і значним річковим портом, куди прибували плоти з круглим лісом на лісопильний завод і далі. Завдання працівників річкового транспорту міста полягало в тому, щоб тут забезпечити прохід численних плотів з лісом, що сплавлились в межі Російської імперії та інші країни. У кінці 80 – на початку 90-х рр. XIX ст. повз Чернівці проходило по Пруту щороку від 2 до 2,5 тис. плотів (круглий ліс, пиломатеріали, гонт, драниця) загальною вартістю 0,8 – 1 млн. фл. На цьому шляху знаходили заробітки сотні селян і почасти городян⁷⁰.

Та цього уже було недостатньо. У багатьох країнах домінуючим ставав залізничний транспорт. Будівництво залізниці до Чернівців мало винятково важливе значення. Питання про будівництво залізниці до Чернівців Буковинська палата торгівлі і ремесел порушувала перед Міністерством торгівлі і економіки у 1851 р., згодом у 1862 р. Але таке будівництво стало можливим тільки після завершення прокладання залізниці Краків – Львів у 1861 р. залізничним товариством імені Карла – Людвіга. У 1864 р. було створено „Акціонерне товариство цісарсько-королівської привілейованої залізниці Львів – Чернівці” з осідком у Львові з стартовим капіталом 12,5 млн. гульденів. Прокладання залізниці довжиною 266,6 км мало здійснюватися три роки під керівництвом головного підрядника, англійського підприємця Тома-са Брассея.

Будівництво розпочалося в травні 1865 р. по всій наміченій трасі, поділеній на 150 ділянок силами навколишніх селян числом від 6 до 10,5 тис. чол., причому в основному вручну. Лише при будівництві мостів через Дністер, Совицю, Прут діяло 5 парових машин і 50 ручних пристроїв для забивання паль. Зокрема, на будівництві мосту через Прут, прокладанні залізничного полотна і будівництві вокзалу працювало понад 600 робітників, одержуючи 1 – 1,1 фл. денної плати. Завершальні роботи відбувалися у вкрай несприятливих умовах голоду і австро-прусської війни. 1 вересня 1866 р. до Чернівців прибув перший поїзд. 28 жовтня 1869 р. залізницю продовжено до Сучави та Іцкан загальною довжиною від Львова 357 км, у т.ч. по території Буковини – 114 км. 4 березня 1868 р. новозбудований міст через Прут провалився під вагою поїзда, навантаженого худобою. У 1870 р.

залізницю продовжено по території Румунії до Ясс, звідти до залізниць Російської імперії – Унгени – Кишинів – Одеса.

В результаті Чернівці були зв'язані залізничним сполученням з Віднем, Бухарестом, Одесою, Києвом, а фактично – з Східною і Західною Європою⁷¹. Після введення в дію залізниці Чернівці – Новоселиця і з'єднання її у 1894 р. з Південно-Західними залізницями Російської імперії Чернівці дістали прямий залізничний зв'язок з Україною, Північною Бессарабією, іншими підросійськими територіями. Прокладення в краї майже 600 км залізниці зв'язало Чернівці також з сотнями населених пунктів краю, навіть гірськими.

Введено кілька пасажирських поїздів: Чернівці – Відень, Чернівці – Львів, а також до всіх найдаліших кінцевих станцій Буковини. Зокрема: Чернівці – Львів – Відень (вагон I класу – 51 фл., II кл. – 38 фл., III кл. – 21 фл., в дорозі 27 год.); Чернівці – Будапешт – Відень (відповідно: 32 фл., 23 фл., 14 фл., в дорозі 30 год.), Чернівці – Зайбуш – Відень (відповідно: 38 фл., 27 фл., 15 фл., в дорозі 40 год.); Чернівці – Львів (12 год. в дорозі). З 1896 р. введено швидкісний пасажирський поїзд Ічкани – Чернівці – Відень, який долав понад 900-кілометрову відстань за 20 год.⁷².

Тодішні вагони були невеликі. Вантажопідйомність вантажних вагонів становила 10 т. У вагон можна було вмістити 20 с/м дров, у напіввагон – 16 – 18 с/м. Але залізничні перевезення з кожним десятиліттям суттєво зростали. Приміром, у 1885 р. по Львівсько – Чернівецько – Яській залізниці через залізничну станцію Чернівці перевезли 68 тис. пасажирів і майже 100 тис. т вантажів, по залізниці Новоселиця – Чернівці – 8 тис. пасажирів⁷³.

Чернівці стали важливим вузлом залізничного сполучення, перевезення значного числа пасажирів і вантажів, що проходили через головний вокзал і дві менші залізничні станції: Жучка (нині – Чернівці-Північна) і Гредіне публіке (нині – Чернівці-Південна). Так, у 1910 р. через станцію Жучка щомісяця в середньому від'їжджало 11,8 тис. пасажирів, а коли були ярмаркові дні – 16 тис., відбувалося 660 відправлень вантажних поїздів з цеглою, каменем, вугіллям, нафтою, будівельним лісом, дровами тощо⁷⁴.

Чернівці були важливим вузлом залізничного сполучення як внутрішньокрайового, так і міжнародного. Значним був транзитний рух з Російської імперії і Румунії. Залізнична станція Чернівці щороку приймала для потреб міста багато вантажів. Так, у 1906 р. для потреб міста було прийнято 10,2 тис. вагонів вантажів. Аналіз цього вантажопотоку дає певне уявлення про потреби міста та зв'язки з регіонами постачання. Так, з усіх 10,2 тис. вагонів було одержано: 36% – з різних місцевостей Буковини (будівельні матеріали, зерно, мука, дрова, ділова деревина, сіль, худоба та ін.), 25% – з Галичини (ті ж матеріали і, крім того, це-

мент, тютюн і тютюнові вироби, пиво, метал і металовироби, нафтопродукти та ін.), 12% – з Угорщини (та ж продукція і особливо метал і металовироби), 10% – з Російської імперії (зерно), 6% – з австрійських провінцій (хімікалії, залізо і залізновироби, кофе, жири, олія, мін. вода, будматеріали, гончарні вироби), 4% – з Німеччини, Бельгії, Нідерландів (кам'яне вугілля, кокс, оселедці, жири, олія, нитки, канати, картон, папір, цемент, скло, фарфор), 3% – з Відня (цитрусові, рис, рейки, хімікалії, кінні екіпажі, вози, меблі, мануфактура), 3% – з Румунії (зерно, цитрусові), 1% – з Триєста і Фіуме (цукор, жири, олія, мінеральні води). За специфікацією 43% всіх вантажів становила сільськогосподарська продукція, чи готові продовольчі товари (але лише 11% – з аграрної Буковини), 27% – будматеріали – разом 70%. Лише 2,6% вантажів становили метал і металовироби, 0,4% – машини і деталі для них, 4% – кокс і кам'яне вугілля. Як видно, запити індустрії були незначні⁷⁵.

До працівників транспорту в Чернівцях належали візники, трамвайники, залізничники та ін. Якщо переписом 1902 р. було охоплено 248 транспортних „підприємств” з 328 працюючих (це переважно візники), то за переписом населення 1910 р. усіх транспортників у місті числилося 1992, у т.ч. 1036 залізничників. Серед останніх переважали робітники (768) і службовці (232). Транспорт став суттєвою складовою економіки міста.

⁷¹ Czernowitz. Eine Stadt im Wandel der Zeit mit besonderer Berücksichtigung ihres deutschen kulturellen Lebens/Borneman I., Tiefentaler P., Wagner R. – München, Stuttgart, 1988. – S. 133.

⁷² Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Історія Чернівці від найдавніших часів до сьогодення / Пер. з нім. В. Іванюка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С. 268- 269; Wochenschrift der Bukowinaer Handels-und Gewerbekammer. – 1852 – 12 лист.

⁷³ Буковина: історичний нарис / Відп. ред. В.М.Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 115.

⁷⁴ Czernowitz. Eine Stadt im Wandel der Zeit ... S. 133; Wochenschrift der Bukowinaer Handels-und Gewerbekammer. – 1852 – 26 лист.

⁷⁵ Bukowiner Rundschau (Чернівці). – 1892 – 9 чер.

⁷⁶ Bukowiner Rundschau (Чернівці). – 1892 – 19 чер.

⁷⁷ Буковина: історичний нарис... – С. 116.

⁷⁸ Czernowitzer Zeitung. – 1868. – 28 лют.; Wochenschrift der Bukowinaer Handels-und Gewerbekammer. – 1852 – 26 лист.

⁷⁹ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 15023. – Арк. 30; Czernowitzer Zeitung. – 1885. – 18 груд.; 1886. – 4, 14 лют.

⁸⁰ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1905. – Czernowitz, 1906. – S. 267.

⁸¹ Буковина: історичний нарис... – С. 128.

⁸² Wochenschrift der Bukowinaer Handels-und Gewerbekammer. – 1852. – 19, 26 лист.

⁸³ Czernowitzer Zeitung. – 1868. – 19 січ.

¹⁴ Protokolle über die öffentlichen Sitzungen der Bukowinaer Handels – und Gewerbekammer in Czernowitz. 1877. – Czernowitz, 1878. – S. 57.

¹⁵ Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. – Czernowitz, 1896. – Heft 3. – S. 68 – 72.

¹⁶ Hauptbericht der Handels – und Gewerbekammer für das Herzogtum Bukowina und topographische Darstellung des Kammerbezirkes mit Schluss des Jahres 1861. – Czernowitz. – 1862. – S. 188 – 189.

¹⁷ Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862 – 1871. – Lemberg. – S. 20.

¹⁸ Там само. – С. 237.

¹⁹ Chotomski B. Opis Bukowiny. – Posnan, 1880. – S. 39.

²⁰ Czernowitzer Zeitung. – 1886. – 13 трав.

²¹ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1898. – Czernowitz, 1899. – S. 181 – 182.

²² Kaendl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Історія Чернівці від найдавніших часів до сьогодення. – С. 271 – 272.

²³ Czernowitzer Zeitung. – 1868. – 1 вер.

²⁴ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1901. – Czernowitz, 1902. – S. 92.

²⁵ Czernowitzer Zeitung. – 1886. – 16 трав.

²⁶ Там само – 1886. – 4 квіт.

²⁷ Там само. – 1886. – 16 трав.

²⁸ Там само – 1886. – 4 трав., 16 квіт.; Кукурудзяк М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на початку XX століття. – Львів: Вища шк. – 1982. – С. 29.

²⁹ Czernowitzer Zeitung. – 1869. – 12 бер.; Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1897. – Czernowitz, 1898. – S. 29.

³⁰ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jahre 1902. – Czernowitz, 1903. – S. 246 – 247.

³¹ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1898. – S. 181 – 182.

³² Кукурудзяк М.Г. Вказ. праця. – С. 28.

³³ Там само. – С. 30.

³⁴ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jahre 1913. – Czernowitz, 1914. – S. 7.

³⁵ Czernowitzer Zeitung. – 1900. – 31 трав.

³⁶ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1903. – Czernowitz, 1904. – С. 118 – 119.

³⁷ Кукурудзяк М.Г. Вказ. праця. – С. 31.

³⁸ Там само. – С. 32.

³⁹ Там само. – С. 33.

⁴⁰ Kaendl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Історія Чернівці від найдавніших часів до сьогодення. – С. 272.

⁴¹ Czernowitzer Zeitung. – 1869. – 17 жовт.

⁴² Czernowitzer Zeitung. – 1868. – 22 груд; 1869. – 23 лют., 4 трав., 2 черв., 17, 31 жовт., 28 лист.

⁴³ Кукурудзяк М.Г. Вказ. праця. – С. 272

⁴⁴ Kaendl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – Історія Чернівці від найдавніших часів до сьогодення. – С. 272.

⁴⁵ Добржанський О.В. До питання про облік чисельності українського і румунського населення Буковини (1775 – 1918 рр.) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: ЧДУ. – 1997. – С. 133.

⁴⁶ Там само. – С. 133.

⁴⁷ Ботушанський В., Чайка Г. З історії розвитку пивоварної промисловості м. Чернівців (кінець XVIII – кінець XX ст.) // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина. – 2006. – С. 132 – 138.

⁴⁸ Czernowitzer Zeitung. – 1863. – 9, 25 груд.

⁴⁹ Czernowitzer Zeitung. – 1869. – 25 груд.

⁵⁰ Кукурудзяк М.Г. Вказ. праця. – С. 17.

⁵¹ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1895. – Czernowitz, 1896. – S. 151.

⁵² Protokolle über die öffentlichen Sitzungen der Bukowinaer Handels – und Gewerbekammer in Czernowitz. 1885. – Czernowitz, 1886. – S. 97; Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1897. – Czernowitz, 1898. – S. 30.

⁵³ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1898. – S. 178.

⁵⁴ Кукурудзяк М.Г. Вказ. праця. – С. 17.

⁵⁵ Wochenschrift der Bukowinaer Handels-und Gewerbekammer. – 1852. – 5 лист.

⁵⁶ Czernowitzer Zeitung. – 1872. – 31 груд; 1873. – 24 квіт.

⁵⁷ Кукурудзяк М.Г. Вказ. праця. – С. 24.

⁵⁸ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1896. – Czernowitz, 1897. – S. 186.

⁵⁹ Там само. – С. 210.

⁶⁰ Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 194.

⁶¹ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1901. – Czernowitz, 1902. – S. 31.

⁶² Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. – Czernowitz, 1909. – Heft 13. – Teil 2. – S. 110 – 111.

⁶³ Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1906. – Czernowitz, 1907. – S. 135.

⁶⁴ Кукурудзяк М.Г. Вказ. праця. – С. 24.

⁶⁵ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1897. – Czernowitz, 1898. – S. 30.

⁶⁶ Ботушанський В.М. Штрихи до європейської економічної інтеграції Буковини (До 100-річчя заснування і діяльності Чернівецького цукрового заводу // Питання історії України. 36. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 5. – С. 164 – 182.

⁶⁷ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem Statistischen Departement im k. k. Handelsministerium. – Wien. – S. 227.

⁶⁸ Bukowiner Rundschau (Чернівці). – 1896. – 13 вер.

⁶⁹ Czernowitzer Zeitung. – 1869. – 6 серп.

⁷⁰ Protokolle über die öffentlichen Sitzungen der Bukowinaer Handels – und Gewerbekammer in Czernowitz. 1891. – Czernowitz, 1892. – S. 103.

⁷¹ Ботушанський В. Будівництво Львівсько-Чернівецької залізниці як засобу європейської економічної інтеграції Буковини // Буковинський історико-етнографіч-

ний вісник. – Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 5. – С. 84 – 92.; Жалоба І. Спорудження залізничної магістралі Львів-Чернівці – Ясси (середина 60 – початок 70-х років XIX ст.) // Творчі вершини вченого (До 60-річчя від дня народження проф. М.Г. Кукурудзяка). – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 100 – 108.

⁷² Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1905. – S. 187

⁷³ Romstorfer C., Wiglitzky H. Vergleichende graphische Statistik in ihrer Anwendung auf das Herzogtum Bukowina. – Wien, 1887. – S. 39.

⁷⁴ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1911. Czernowitz, 1912. – S. 96.

⁷⁵ Berichte über die öffentlichen Sitzungen der Bukowiner Handels – und Gewebekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1907. – Czernowitz, 1908. – S. 273.

Summary

*Vasyl' Botushans'kyi,
Oleg Botushans'kyi
(Chernivtsi)*

Handcraft, Industry And Transport Communications In Chernivtsi

In Late 18th Century And Early 20th Century

The body of the article goes on to discuss the development of handcraft, industry and transport communications in Chernivtsi within the period of Austria-Hungarian Empire in Bukovyna.

УДК: 94 (477.85) „19”

*Ганна Скорейко
(Чернівці)*

ЛУК'ЯН КОБИЛИЦЯ: ДЕЯКІ ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

У статті йдеться про керівника селянських виступів 1843 та 1848 рр. на Буковині Лук'яна Кобилиці. Увага звертається на його особливу харизму, талант представляти селянські інтереси. Наголошується, що життєвий шлях Лук'яна Кобилиці являється ілюстрацією тодішніх соціальних трансформацій в гірському західноукраїнському селі.

Ключові слова: соціальний конфлікт, парламент, депутат, конституція, реформи, Лук'ян Кобилиця.

Лук'ян Кобилиця належить до того типу історичних постатей, які викликали захоплення сучасників, завжди притягували увагу дослідників, але до цього часу залишаються загадкою. Першу спробу історичного портрета цього діяча зробив Іван Франко у своїй розвідці „Лук'ян Кобилиця”.¹ Варто відзначити, що до своєї праці дослідник підійшов несподівано: не покладаючи надії тільки на опубліковані джерела, він попросив зібрати для нього спогади і перекази, які зберігалися у гуцуль-

ському краї. Тут найбільше прислужився о. Білінкевич, який ретельно записав все почуте і передав Іванові Франкові. На початку XX ст. окрему розвідку про Лук'яна Кобилицю опублікував Тит Рєвакович у „Записках НТШ”.² Спробу з'ясувати роль Лук'яна Кобилиці в українському національно-визвольному русі зробив Ілля Нагірняк у статті „Гуцульський бунт на Буковині під проводом Лукина Кобилиці”.³ У радянський час побачило світ ґрунтовне дослідження Федора Павловича Шевченка „Лук'ян Кобилиця”,⁴ а автори колективної праці „Нариси історії Північної Буковини” приділили значну увагу виступу під проводом Кобилиці.⁵ Основний масив документів, присвячених подіям 1843-1849 рр., зібрано у збірнику „Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.”⁶

1848 рік приніс Європі великі зрушення у свідомості цілих народів – уперше вголос було заявлено про конституційні права, зріс вплив політичних сил, значні зміни відбулися у національно-культурному житті. І все ж революція – це не тільки ейфорія від успіхів, але й розчарування від прорахунків. Одним із найскладніших соціально-психологічних явищ революції став конфлікт між очікуваннями і отриманими результатами. Тому 1848 рік – це не тільки скасування панщини, скликання першого австрійського парламенту, створення першої української політичної організації Головна руська рада, видання першої української газети „Зоря Галицька” і ще багато здобутків із словом „вперше”, це ще й повстання у Львові, жорстоко придушене урядовими військами, це безкінечні виступи селян, які не розуміли, чому влада проголошує одне, а робить інше. Однією із найяскравіших і найдраматичніших по своїй суті подій революції 1848 року став виступ вільнолюбних буковинських гуцулів на чолі з Лук'яном Кобилицею.

Ким він є для сьогоденного покоління? Національним героєм, яким захоплюються і стежками якого проходять сотні юних буковинців? На жаль, Лук'ян Кобилиця для них незрозумілий і далекий. А для свого часу він був символом свободи.

„Лук'ян Кобилиця був чоловік середнього росту, дуже сильно збудований, широкоплечий, з надзвичайно гарною головою о дуже інтелігентним виразі лица. Красні (красиві. – Г.С.) чорні кучері спливали на його сердак. Великі чорні, бистрі очі, орлиний гарний ніс, чорний вусок і чорна еспанська борідка надавали йому подобу еспанського гранда. Він відповідав з великою гідністю і клав натиск на те, що „ліси наші” і що з гуцулів дідиці здирають неналежні данини”,⁷ – цей опис залишив діловод слідчої комісії, який був присутній на допитах Лук'яна Кобилиці – простого буковинського гуцула, наділеного гострим розумом і природною мудрістю, що для селян став провідником, для влади – бунтівним політиком, для панства – небезпечним опришком.

Ще у 1843 р. буковинські гори охопила тривога: селяни Русько-Кимполунзької округи, куди входила сучасна Путильщина, зі зброєю в руках виступили проти місцевого панства. Туди були послані війська, які жорстоко розправилися з непокірними селянами.

Причиною загострення ситуації був наступ місцевої знаті та чиновництва на громадські ліси, їхня сваволя щодо своїх підданих. Селяни у гірській місцевості тривалий час перебували у відносно легших умовах: зокрема, тут традиційно не було кріпацтва, гірські мешканці користувалися давнім правом вільного користування лісами, а полонини вважали своїми з огляду на грамоти ще молдавських господарів, підтверджені австрійським законом: громада, що розчистила полонину, вільно нею користується. У 30-40-х роках ХІХ ст. ситуація поступово змінювалася, і місцеві дідичі прагнули закріпити за собою вже готові до господарського обігу гірські полонини.⁸ Причини цих соціально-економічних суперечностей лежали значно глибше, ніж проста захланість „експлуататорів”. Австрійська імперія вступала в один з найскладніших періодів передіндустріальної капіталізації, що супроводжувалося боротьбою за основні ресурси. У горах таким вкрай важливим ресурсом були ліси, а, отже, вони неодмінно мали бути перерозподілені на користь сильнішого – місцевого панства, яке з огляду на віддаленість цієї округи найчастіше самовільно змінювало умови взаємовідносин з селянами, по-своєму трактувало старі домовленості та закони. Наприклад, гуцули були поставлені в такі умови, що не мали права не тільки заготовляти дрова у панському лісі, але й вирубувати дерева на тих наділах, якими здавна користувалися, розчищали і за які сплачували податки. Підставою стали твердження панів, що дерева, які виростили на вже розчищеній селянами ділянці, все одно вважалися лісом, а отже і попадали під абсолютно іншу статтю користування угіддями.

Обурені гуцули, у свою чергу, піддали сумніву правомірність місцевих землевласників Ромашкана, Джурджувана, Айваса, Флондора на володіння в окрузі, стверджуючи, що орні землі й полонини споконвіків були громадськими, бо селяни відвоювали їх у лісу тяжкою працею, а пани ніколи не жили в горах, а отже й маєтків там не повинні мати.⁹

Отже у гірську місцевість прийшла абсолютно нова реальність, де дві сили – поміщицька і селянська – стали одна проти одної у боротьбі за останній рубіж – ліси. Ця суперечка тривала вже доволі давно. Вільнолюбні гуцули, скориставшись своїм правом оскаржувати будь-які неправомірні дії, обирали з-поміж себе авторитетних і поважних чоловіків, які представляли їхні інтереси, й подавали численні скарги на поміщицьку та чиновницьку сваволю і цісареві, і Львівській губернській

канцелярії, і місцевим управам. Селянські делегати навіть тричі побували у Відні. Детально описуючи всі свої біди, вони просили визнати їх цісарськими (державними) підданими, а не панськими. Але численні комісії всі справи розглядали на користь дідичів. Все це викликало ще більші хвилювання серед селян, які вирішили відстоювати свої права до кінця. Місцева влада, щоб обмежити вплив деяких селянських лідерів, в свою чергу, заборонила приймати до розгляду скарги, подані непокірними делегатами. Протистояння досягло найгострішої своєї точки у 1843 р., коли Буковинська окружна управа підтвердила право власності місцевих дідичів на ліси та полонини, а селян зобов'язав виконувати всі повинності та панщину. Ці події залишилися у народній пам'яті як героїчний спротив гуцулів панській та урядовій сваволі, в радянській історичній літературі цю сторінку було прийнято називати „класовим повстанням”, а сьогодні все частіше історики говорять про „гуцульський бунт”.

Щоб зрозуміти суть тодішнього соціального конфлікту, варто звернути увагу на лідера, який перебував у самій гущі подій. Отже, селянське життя у горах складне і нелегке. Але завжди гуцули дорожили традиційними устоями: невід'ємним своїм природним середовищем вважали ліс, неодмінною основою виживання у лісі – громадський устрій. Тому практично у кожному гірському селі була група найповажніших і найавторитетніших людей, до думки яких прислухалися, яким довіряли, які знали порядки і закони. Саме таким громадським лідером був Лук'ян Кобилиця. Дотепер ця постать викликає захоплення й подив. Він був звичайним неписьменним гуцулом, плоть від плоті свого волелюбного народу. Але думки, які він виголошував перед селянами, урядовими комісіями, а пізніше – й перед депутатами австрійського парламенту – гідні пера освіченого політика. Вперше він був обраний представником громади Плоська для вирішення спірних питань у 27 років. Під час селянських заворушень 1843 р. йому виповнився 31 рік. Як на свій вік, це був шанований серед гуцулів газда, мав добре, заможне господарство. Він був одружений, мав звичайну гуцульську сім'ю, де виховувалося шестеро дітей. Як і односельці, був підданим пана Джурджувана.¹⁰

В чому секрет авторитету Лук'яна Кобилиці? Адже, як відомо із документів, серед селян було чимало непокірних і волелюбних борців. Імовірно, перевага Лук'яна була у таланті доступно, просто пояснювати односельцям всі складнощі заплутаних взаємовідносин між панами, селянами і державою. Кобилиця, як свідчать документи, дуже добре знав державне законодавство, яким фіксувалися селянські повинності, і старе звичаєве право, яким послуговувалися гуцули. Він зберігав привезену з Відня копію грамоти Дуки від 28 вересня 1693 р., якою регламентувалися повинності

гуцулів щодо держави, і цей документ був основою законності вимог селян впродовж всього протистояння. Крім того, як стверджують очевидці, він так палко і так доступно промовляв до гуцулів, що майже одностайно вони визнали Кобилицю своїм лідером. Він справляв враження своєю переконаністю у правоті селянських вимог і послідовністю дій. Отже, Кобилиця поєднав у собі всі необхідні для лідера риси: приналежність до однієї з селянами соціальної групи, цілеспрямованість, обізнаність з тодішнім аграрним законодавством, переконаність у правоті виборюваної справи.

Найголовніше, що він зрозумів сам і переконував інших, що сила селян – в їхній єдності й неухильному відстоюванні своїх законних прав. На стихійних зібраннях він закликав селян бути „твердими, як скеля, бо поміщики, домініальні та крайові урядовці – це вода, що протікає біля цієї скелі”. У цій фразі міститься ще одна важлива заповідь загальної підтримки Кобилиці – ставлення до державних чиновників. При всій суперечливості взаємовідносин селян з дідами, вони особливо цінували законслухняність, повагу до держави чи то в образі самого цісаря, чи навіть державного урядовця. Проти поміщицької сваволі вони шукали опори у державі, але проти держави виступати селяни не сміли. Тому особливо важливо було дохідливо пояснити неписьменним гуцулам, що чиновників не слід боятися, бо „урядовці в краї – є слуги підданих, бо їм платить цісар за їх служіння підданим, а піддані платять за це цісареві”¹¹. Як вдало неосвічений селянин Кобилиця визначив природу чиновництва, і як актуально звучать ці слова сьогодні!

Переконання у своїй правоті надавало сили духу селянам, коли вони восени 1843 р. відмовилися виконувати будь-які панські повинності, виганяли панських лісників, перестали підкорятися місцевим властям. Лук'яна Кобилицю визнали своїм делегатом громади Путилівської, Розтоцької та Довгопільської громад. На чолі з Лук'яном Кобилицею вони відмовилися приймати нового панського мандатора, вимагаючи цісарського управління.

Якщо проаналізувати методи боротьби селян за свої права у 1843 року, то впадає у вічі відсутність традиційних для класичних виступів погромів панських маєтків, насилля. Це виглядає швидше як спроба не допустити самовільного, незаконного, на думку селян, перерозподілу гірських угідь мирними засобами, в основному через психологічний тиск: коли хтось із лісників прибував для контролю за лісами, озброєні гуцули їм нагадували, що це селянська власність, і ті воліли не втручатися, покидали гірську місцевість.

Одним із складних аспектів соціального протистояння стали взаємовідносини селян із духовенством, що опинилося між двох вогнів: з одного боку, священники мусіли бути разом зі своєю паст-

вою у таких складних випробовуваннях, але з другого, яскраво проявилася глибока лінія соціального розламу і духовенство стало на бік панів. Причому, коли для умиротворення ситуації прибув протоієрей Ганицький, Кобилиця йому дорікнув, що той на боці панів: „якби ви були нашим духовним пастирем, ви б нам вказали дорогу, по якій ми можемо добитися нашої справедливості”¹².

Вперте відстоювання селянами своїх вимог було розцінено як небезпечний бунт і протистояння закінчилося тим, що для утихомирення бунтівних громад було послано дві роти солдатів. Більшість селянських провідників, серед них і Лук'яна Кобилицю, було заарештовано, а селяни змушені були скоритися і навіть почали здавати зброю, яка була неодмінним атрибутом не тільки соціального спротиву гуцулів, але й повсякденного життя¹³.

Розправа над селянами тривала кілька місяців. Після короткого допиту селян карали палицями і різками, при цьому не зважали ні на вік, ні на стан здоров'я, ні на статі. Кобилиця ж на допитах не визнавав своєї вини, а намагався переконати слідчих у правомірності своїх дій. Як свідчать документи слідства, він наводив факти відвертого знущання поміщиків над селянами, непомірних відробітків та поборів, які змусили селян рішуче захищати свої права. Допитом Кобилиця скористався як нагодою знову донести всі проблеми буковинських гірських сіл до відома влади. Він наголошував на необхідності кожній громаді мати свого писаря, який міг би пояснювати селянам державні закони й цісарські розпорядження, просив дозволу збудувати школу, „щоб наші діти могли вчитися, а вчителям будемо самі платити”. Ця заява сьогодні звучить, як чітка політична програма дій. Але насправді це був результат інтуїтивного бачення шляхів вирішення всіх гострих проблем буковинського селянства, побудованого на природному відчутті соціальної справедливості. Не дивно, що слідча комісія відзначила Лук'яна Кобилицю як головного бунтівника.

І він не зрадив собі: навіть у день відправки арештованих до Вижницької в'язниці він гукав селянам, що зібралися у Путилові, що хоч комісари, що були зимою, не допомогли, селяни доб'ються свого права і отримають знову свої ліси. Це так налякало місцевих чиновників, що було вирішено для супроводу арештованих виділити не 30 солдатів, як думалося раніше, а 50. Вже в кінці березня 1844 р. Кобилицю та його однодумців було переправлено до Чернівців, де відбувся суд. Особливих матеріалів так і не вдалося зібрати, тому бунтівників було засуджено до тілесної кари й кількох місяців ув'язнення. Лук'яна били киями двічі: коли починалося його ув'язнення й коли випускали з тюрми. Селянський опір ще продовжувався, але влада поступово брала верх. На деякий час ім'я Кобилиці з документів зникло: він більше не підписував селянських скарг.

Розправа над непокірними селянами не вирішила конфліктної ситуації. Комісія після детального розбору справи прийняла половинчасте рішення, яке кожна із сторін трактувала по-своєму. Разом з тим, відчувши підтримку уряду, місцева земельна аристократія ще більше посилила визиск селян, довівши їх до крайньої бідності та відчаю. По суті цей конфлікт показав, що гуцули залишилися без жодної підтримки, у вирішенні своїх найболючіших проблем вже не покладалися ні на місцеву владу, ні на духовенство, ні на цісаря. Селяни застигли, а пани дійшли крайньої межі сваволі, доводячи їх до відчуття безвиході та відчаю – найнебезпечнішої межі у взаємовідносинах конфліктуючих сторін.

Але прийшла весна 1848 р. Після збройного виступу у Відні 13 березня австрійський цісар Фердинанд I розпустив уряд князя Меттерніха, а наступного дня проголосив свободу преси та скликання Конституційного зібрання. До Львова звістка про події у столиці докотилася через чотири дні. Столицю Галичини охопила революційна ейфорія негайних змін на краще, хоча переважна більшість до кінця не усвідомлювала значення і суті революції. З тих часів залишився класичний епізод з історії революційного Львова:

– Хай живе конституція! – вигукував хтось на вулиці.

– Хай живе з жінкою і дітьми, – додавав інший.

Неписьменні селяни необхідності конституційних змін не розуміли. Для них єдиною категорією свободи була земля, а не думка, преса, політичні зібрання. У селах говорили, що конституція – це польська княжна, з якою одружився цісар.¹⁴ Тим більше, що підписаний 17 квітня указ про скасування панщини в Галичині на Буковину не поширювався. Буковинські селяни відгукнулися на революційні заклики повертати собі захоплену панями землю новими виступами.

Гірські села знову ставали джерелом нестабільності: всілякого роду революційні діячі всерйоз взялися за роздмухування селянського руху, щоб направити його у потрібному руслі. Зокрема, тут почали з'являтися листівки польських і угорських революціонерів із закликом до селян повертати свої землі, обіцянки закріпити численні свободи. Але слід віддати належне гуцулам: вони не поспішали самостійно братися за розподіл землі, а очікували законного рішення. Як писав І.Франко, селяни все ще вірили у „своє право” і у „цісарську справедливість”¹⁵. Тому взяли найактивнішу участь у парламентських виборах, які показали, що селяни розраховували тільки на своїх представників: серед восьми буковинських депутатів було семеро селян і серед них – Лук'ян Кобилиця від Вижицької округи.

Кобилиці довелося витримати неймовірно жорсткий тиск вороже налаштованої румунської газети „Vucovina”, яка постійно підкреслювала бу-

нтарське минуле депутата, його ув'язнення, неписьменність, незнання німецької мови. „Горе краю, що його долю вирішують такі представники”, – заговорював настрої суспільства дописувач газети¹⁶.

Низький професійний рівень українського депутатського корпусу справді викликав занепокоєння провідної верстви західноукраїнського краю. Тим більше, преса була переповнена принизливими епітетами і „гарячими” новинами з парламенту, де українців представляли не у найкращому світлі. Показовим може стати швидке поширення і смакування епізоду про депутата з Тисмениці Василя Петришина, який прав свої онучі у віденському фонтані й ходив на засідання парламенту в постолах, а потім ще й звернувся до самого цісаря з вимогою, щоб той відкупив йому волів, яких у нього вкрали, доки він засідав у парламенті.¹⁷

Тим часом селянські депутати зайняли свої місця у парламенті. Лук'ян Кобилиця отримав можливість безпосередньо зайнятися селянськими проблемами. Як писав у своїй розвідці Іван Франко, він належав до так званої лівиці, тобто до демократично-радикальної частини сейму. Він зблизився з радикально налаштованими польськими депутатами Федоровичем та Сераковським, часто спілкувався з іншими близькими за переконаннями діячами.¹⁸

Перед звичайним селянином відкривалися значні перспективи політичної діяльності у столиці. Але, як свідчать документи, він не поривав зв'язку з рідною землею. Більше того, зі скаргами своїх виборців добивався навіть до Міністерства внутрішніх справ, а у дебатах і в голосуванні з приводу ліквідації панщини і повинностей послідовно відстоював права селян, виступаючи проти викупу. Проте 29 серпня 1848 р. більшістю голосів парламент прийняв закон, згідно з яким селяни все таки мали заплатити панам дві третини викупних платежів, зокрема викупити у них право на користування лісами та пасовищами – так звані сервітуту. Тобто, найболючіше для гуцулів питання власності на ліси і полонини вирішувалося на користь дідичів. Це підірвало віру Лук'яна Кобилиці у можливість політичними методами досягти соціальної справедливості. Розчарування доповнили жовтневі події 1848 р., сутички на вулицях Відня. Робота парламенту була призупинена і Кобилиця, як і його колеги-депутати, повернувся додому.

На батьківщині він побачив нерадісну картину: селяни продовжували працювати на панів, невеликі врожаї знищила сарана, до того ж у краї лютувала холера. Кобилиця вбачав єдиний шлях порятунку селян – не коритися волі дідичів. Він взяв на себе всю відповідальність за подальшу долю своїх земляків: 13 листопада на ярмарку у Вижниці він оголосив про збір війтів та виборних всіх громад Вижицької округи, де заявив, що як

депутат парламенту дозволяє селянам користуватися лісами, пасовищами та соляними джерелами. Разом зі своїми однодумцями він об'їжджав села й проголошував свободу від панських повинностей. Авторитет Лук'яна Кобилиці був таким високим, що його слово сприймалося селянами як керівництво до дій: „То Лукин Кобилиця з Плоскої, наш посол, він нам привіз з Відня свободу, каже нам, що маємо бути самі в собі, нікого не знати над собою, крім бога і цісаря”.

До кінця грудня 1848 року селянські заворушення вийшли за межі Вишницької округи. Їх підтримали навіть деякі гірські стрільці – озброєні охоронці поміщицьких маєтків. Пани вимагали від влади рішучих дій для утихомирення бунтівників, але буковинський староста намагався залагодити справу за допомогою комісарів, без втручання військ. Він сподівався, що селянські хвилювання затихнуть, як тільки депутат повернеться до Відня. Але формально від радикальних дій власті утримувалися через депутатську недоторканність Кобилиці.

І знову вражає послідовність дій селянського ватажка. Він, заручившись підтримкою свого товариша – депутата від Сторожинецької округи Юрія Тимоша, неухильно відстоював ідею неправомірності панських претензій на селянську працю й землю, протиставив солідарним діям влади й власності селянську єдність і непохитність. Він не закликав до заворушень проти держави та цісаря, навпаки, стверджував, що саме пани-поміщики всіляко перекручують цісарські укази. Він роз'їжджав по селах у супроводі озброєного загону, а гуцули зустрічали його салютом із рушниць і пістолів, як свого героя.

Попри сподівання властей Лук'ян Кобилиця не повернувся на засідання парламенту, який у другій половині листопада 1848 р. розпочав роботу в Кромержику, а залишився з людьми, які йому повірили. Це був крок мужньої і відповідальної людини: свідомо відмовитися від пільг та благ депутатського життя у австрійській столиці на користь боротьби проти поміщицького всевладдя.

В кінці листопада відомості про дії Кобилиці та селянські заворушення дійшли до Відня, і власті почали вживати рішучих заходів: у ніч на 29 листопада 1848 р. прибув військовий загін у село Селятин, через деякий час солдати вже були розквартировані у Берегометі та інших гірських та передгірних селах. Але особливо велика увага була прикута до хутора Красного Долю (тепер село Сергії), де розташовувалося господарство Кобилиці. Самого хазяїна знайти не вдалося, тому все було знищено, а жінку з дітьми вигнано з села. Скрізь оголошувалося, що Кобилиця засуджений до смертної кари і його мають повісити. Ще більш ретельно почали розшукувати його після того, як 4 грудня на запит буковинського старости щодо статусу депутата Кобилиці прийшло повідомлення, що

закону про депутатську недоторканність ще не прийнято.

Каральна експедиція супроводжувалася арештами, побоями і знущаннями над селянами. Але самого ватажка знайти не вдалося. Майже півтора року тривали ретельні його пошуки. Тим більше, що у січні 1849 р. до галицької генеральної військової команди прийшов лист – скарга на грабунки солдатів за підписом селянських делегатів, в тому числі й Лук'яна Кобилиці.

Де переховувався Кобилиця зі своїми товаришами, до сьогодні точно встановити не вдалося. Вчені розділилися у своїх припущеннях: одні вважають, що він шукав підтримки в Угорщині, інші – що переховувався на Буковині та Галичині¹⁹. У лютому 1849 р. його було позбавлено депутатських повноважень. Але це не зламало сили духу непокірного селянського провідника. Як видно із документів, він підтримував зв'язок і з селянами, і з парламентськими депутатами. Селяни ж намагалися виправдати Кобилицю перед властями, писали клопотання про помилування навіть цісареві. В одній із скарг вони зазначали, що Кобилиця їх не підбурював, а лише порадив переобрати негідних в'їтів, просили дозволу повернутися йому та його сім'ї додому, бо він „є найрозважливіший чоловік”. Але репресивна машина вже була включена. Ситуація у буковинських горах ще більше загострилася, коли в березні 1849 р. з Кромержика повернувся товариш Кобилиці Юрій Тиміш. Його відразу було взято під підозру як агента Кобилиці. Знову відновилися військові каральні експедиції, пошуки бунтарів проводилися ще ретельніше, тим більше що чутки про перебування Кобилиці та його товариша Бирли Миронюка у гірських селах поширювалися швидко.

Тільки у квітні 1850 р. Лук'ян Кобилиця був заарештований. Поки тривало слідство, селяни не припиняли спроб вплинути на владу, щоб Кобилицю було помилувано, випущено на поруки. Але його, хворого і каліку, після закінчення слідства таємно вислали у Гурагумору, де він 12 жовтня 1851 р. помер. Селяни, з якими так довго відстоював право на справедливість Кобилиця, тривалий час не вірили у його смерть. Народні перекази, пісні ще довго зберігали пам'ять про нього як народного героя, якого чекав знедолений люд. Такі сильні духом, переконані у своїй правоті борці достойні того, щоб зайняли гідне місце у народній пам'яті.

Лук'ян Кобилиця став улюбленим персонажем народних переказів ще за життя. Йому присвячено чимало художніх творів, в першу чергу, це поема Юрія Федьковича „Лук'ян Кобилиця”. Коли доля повела Івана Франка гірськими стежками у 1905 р., він був захоплений оповідями про цього борця. По суті, саме Франкові належить провідна роль у відтворенні подій 1843 та 1848 років на Гуцульщині через призму долі Лук'яна Кобилиці. На

перший погляд, сьогодні відомо про події 40-х років XIX ст. практично все завдяки Ф.П.Шевченку, який зібрав і опублікував архівні. Вони дають можливість відтворити день за днем, деталь за деталлю.

І все ж залишається чимало питань, які знову повертають вчених до феномену Лук'яна Кобилиці. По-перше, впадає у вічі те, що за свідченнями о. Білінкевича, Кобилиця був не простий неосвічений гуцул, а перший багач на всі гори: „мав багато худоби, коней, овець, бджіл, меду, убрань і всякого достатку”.²⁰ Джерела свідчать, що тривалий час гуцули справді користувалися значними перевагами у порівнянні з селянами рівнинних територій щодо господарювання. Таким чином, на початок 40-х років XIX ст., коли виник перший гострий конфлікт між гуцулами і дідичами, частина місцевого селянства стала заможною і впливовою силою, яка спробувала протистояти перерозподілу лісових угідь. Таким чином, Кобилиця був одним з представників цієї заможної верстви, яка намагалася утримати вже здобуте. По-друге, у документах слідства 1843 р. часто згадуються прізвища багатьох селян, які не менше, ніж Кобилиця, виступали проти дідичів, підписували скарги, їздили до Відня, судилися з свавільними землевласниками. Вперше він визнаний головним провідником “бунту” тільки після допиту, де вразив всіх своєю обізнаністю з законодавством та вимогами: кожній громаді дозволити утримувати писаря, щоб той пояснював закони і розпорядження, і відкрити школи, щоб діти знали грамоту. Це виходило далеко за межі звичайної селянської психології і викликало справжню тривогу урядовців. Тобто, по суті першими „звання” провідника селянського руху Кобилиці присудили місцеві судові чиновники, а народ тільки підняв його на прапор своєї боротьби.

Крім того, народ потребував лідера, який сам розумів програму дій, вмів пояснити її доступною мовою неосвіченим селянам. Всі документи дають можливість пересвідчитися, що Кобилиця справді мав гострий розум і виважений характер. Імовірно, він володів і харизмою, що робило його улюбленцем селян.

Залишається відкритим питання і про його неосвіченість. Тут маємо суперечливі факти, які свідчать в одному випадку про те, що Кобилиця не підписував документів, а у іншому, що його підпис наявний. Це, звісно, міг бути і “хрестик”, яким послуговувалися всі неписьменні люди. Але все ж мусимо пам'ятати, що селяни часто хитрували, заявляючи про неосвіченість, щоб уникати відповідальності за ті, чи інші дії. Слід врахувати факти: Лук'ян Кобилиця був наділений природним розумом, знав законодавство, часто виступав селянським депутатом, їздив до Відня, вів переговори, володів копією грамоти Дуки, настоював на необхідності відкриття шкіл за кошти громад, при обшу-

ку у нього знайдено велику кількість різноманітних документів. Більшість з перерахованого занадто незвичне для темного, неосвіченого гуцула.

Таким чином, феномен Лук'яна Кобилиці перш за все у тому, що він виявився універсальним діячем: селяни бачили у ньому свого захисника, дідичі – бунтаря, урядовці – революціонера. А він перш за все був сином свого народу, який не міг миритися із несправедливістю і сваволею.

¹ Франко І. Лук'ян Кобилиця: Епізод з історії Гуцульщини в першій половині XIX ст. // Франко І. Зібрання творів: Т.47. – К.: Наукова думка, 1986. – С.248-288.

² Ревакович Титко. Лук'ян Кобилиця // Записки НТШ. – 1908. -Т. СХХVІ-СХХVІ. – С. 265-267.

³ Нагірняк І. Гуцульський бунт // <http://www.putyla.org.ua/2008/05/10/lukjan-kobilicia.html>; Лук'ян Кобилиця // <http://www.putyla.org.ua/2008/05/10/lukjan-kobilicia.html>

⁴ Шевченко Ф. Лук'ян Кобилиця. – К.: АН УРСР, 1958. – 204 с.

⁵ Нариси з історії Північної Буковини. – К: Наук. думка, 1980. – 338 с.

⁶ Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. / Упор. Ф.Шевченко. – К.: Політвидав УРСР, 1949. – 299 с.

⁷ Франко І. Лук'ян Кобилиця. – С. 255.

⁸ Целевич Ю. Чи було в Польщі невольничче підданство? // Діло. – 1886. – Ч.99.

⁹ Селянський рух на Буковині. – С. 30.

¹⁰ Нагірняк І. Гуцульський бунт // <http://www.putyla.org.ua/2008/05/10/lukjan-kobilicia.html>

¹¹ Селянський рух на Буковині. – С. 164.

¹² Там само. – С. 152.

¹³ Шевченко Ф. Вказ. праця. – С.103-115

¹⁴ Мандзюк Д. «Весна народів» у Львові закінчилася епідемією холери: 160 років тому австрійці бомбардували місто // <http://gazeta.ua/index.php?id=266024>

¹⁵ Франко І. Панщина та її скасування в Галичині / Іван Франко. Зібрання творів. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 47. – С.98.

¹⁶ Шевченко Ф. Вказ. праця. – С. 144.

¹⁷ Мандзюк Д. «Весна народів» у Львові закінчилася епідемією холери: 160 років тому австрійці бомбардували місто // <http://gazeta.ua/index.php?id=266024>

¹⁸ Франко І. Лук'ян Кобилиця. – С. 265-266.

¹⁹ Литвин В. Історія України. – К., 2007. – С. ; Нагірняк І. Гуцульський бунт // <http://www.putyla.org.ua/2008/05/10/lukjan-kobilicia.html>;

²⁰ Нагірняк І. Лук'ян Кобилиця // <http://www.putyla.org.ua/2008/05/10/lukjan-kobilicia.html>

Summary

Hanna Skoreyko (Chernivtsi)

Lukiyana Kobylitsia: features of the picture

The article is about Lukiyana Kobylitsia, a leader of peasant mass actions in Bukovyna in 1843-1849. The attention is paid to his special charisma and talent to represent peasant interests. It is accented that the path of life of Lukiyana Kobylitsia is the illustration of that time social transformations in West Ukrainian mountain village.

Key words: social conflict, deputy, revolution, reforms, constitution, serfdom.

УДК: 371(7)(09)

**Галина Чайка
(Чернівці)****ОРГАНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ СПРАВИ
БУКОВИНСЬКИМИ ІМІГРАНТАМИ
НА АМЕРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ
В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті йде мова про організацію буковинськими іммігрантами шкільної освіти для своїх дітей у Канаді, США, Бразилії у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: школа, українсько-англійська школа, учні, учителі, батьки, шкільне приміщення, семінар, Канада, США, Бразилія, українці, буковинці, іммігранти.

Питання про організацію шкільництва українськими переселенцями у країнах поселення на Американському континенті у кінці ХІХ – на початку ХХ ст, порушувалося у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників: І.Руснака¹, В.Пенішкевич², Ю.Стечишина³ та інших праць⁴. Та все ж спеціальної праці, у якій би висвітлювалися питання організації шкільної справи буковинськими іммігрантами, досі нема. Тож мета цієї публікації – заповнити прогалину в дослідженні означеної проблеми.

З огляду на те, що більшість буковинських іммігрантів прибували з дітьми, і на своєрідний бум дітонародження уже у місцях поселення постала потреба відкриття шкіл з метою дати цим дітям початкову освіту. Щоправда, частина переселенців, самі будучи неписьменними (серед прибулих до США у 1897/98 фінансовому році 12420 галичан і буковинців 3503 особи, або 28% не вміли ні читати, ні писати⁵), традиційно вважали школу зайвим клопотом. У зв'язку з цим відомий український діяч імміграції в Канаді Кирило Генік у статті з промовистою назвою „Абсолютизм в Галичині і Буковині”, надрукованій у першій українській газеті в Канаді „Канадійський фермер”, переконливо закликав батьків, вихідців з Галичини і Буковини організовувати для своїх дітей школи, у яких би ті навчалися українською і англійською мовами, та й дорослим радив у зимові вечори вчитися читати й писати.⁶ Незважаючи на закон про загальнообов'язкове навчання, далеко не всі діти буковинських іммігрантів у перші роки були охоплені школою. Налагодження справи навчання дітей утруднювалося спочатку відсутністю шкіл через велику розкиданість поселень на безмежних просторах Канади (відстань між школами мала бути не менше 3 миль (5,5 км)), відсутністю доріг, нестачею у перші роки для дітей одягу, взуття. Спочатку батьки облаштовували школи самотужки, бо на державний коштів школа могла бути відкрита лише при наявності не менше 12 дітей шкільного віку⁷. Місцеві власті були зобов'язані

виділяти 3/4 коштів на будівництво школи, решту – батьки. Для утримання школи мешканці поселення незалежно від чисельності дітей у кожного (чи їх відсутності) сплачували місцевий податок 6 дол. на рік⁸. Через суворі кліматичні умови та несприятливі спочатку соціальні обставини навчання в школах здійснювалося тільки влітку.

При організації шкільної справи в Канаді постало питання про мову навчання. Батьки (пам'ятаючи, що хоч їхні землі перебували у складі Австрії з німецькою державною мовою, але за конституцією дозволялося навчання рідною мовою) бажали, щоб і в Канаді їхніх дітей навчали рідною мовою. У той початковий період імміграції українцям вдалося скористатися успіхом канадських французів у їх боротьбі за рідну мову навчання у провінції Манітоба. Коли до влади прийшов у 1896 р. уряд Вільфреда Лор'є, канадського француза, при його підтримці вдалося досягти у 1897 р. дозволу у провінції Манітоба на двомовне навчання у початкових школах, тобто англійською і рідною мовою дитини, якщо в школі набиралося десять дітей, для яких англійська мова не була рідною. Цим положенням скористалися не тільки французи, але й інші неанглійські поселенці, у т.ч. й українці. У цій провінції для українських дітей було дозволено навіть друкувати читанку під назвою: „Манітоба. Русько-англійська читанка”⁹.

У Саскачевані і Альберті, де у 1906 р. уже проживало до 70 тис. русинів¹⁰, обставини були менш сприятливими, батьки-неанглійці мали право навчати своїх дітей рідної мови тільки у післяурочний час одну годину¹¹. Вчили також українських пісень, слухали оповідання з історії українського народу, але вчителі працювали безоплатно.

Першочергово поставало питання шкільних приміщень. Через їх відсутність спочатку навчання дітей влаштовували у приватних приміщеннях поселенців¹². Поселенці усвідомлювали потребу у шкільних приміщеннях і при отриманні землі зарезервовували певну площу під будівництво школи. Важливо відзначити, що нововідкриті школи на канадській землі буковинські іммігранти поїменовували за назвою сіл, звідки їх найбільше прибуло. До зведення шкільних приміщень – невеликих примітивних дерев'яних споруд – приступили дещо пізніше, ніж до будівництва церков. У провінції Альберта, як свідчать джерела, зведення першого шкільного приміщення сталося десь приблизно у 1900 р. Того року буковинські і галицькі українці власними силами збудували школу у місцевості Дауфін, згодом – у Етельберті і Сіфтоні, де вчителювали українці¹³. Прибулі із буковинського села Берегомет Іларій Мандрик, два брати Крапко, а також Василь Мазур заснували на початку ХХ ст. одноймене село і школу теж назвали „Берегомет”. Проте саме приміщення школи збудували пізніше, у 1908 р., на ділянці землі, виділеній Миколою Грекулом. У цій школі, крім україн-

нців, навчалися також вихідці із родин ірландців, англійців, французів, шотландців та ін.¹⁴

У 1901 р. із буковинського села Іспас прибули родини Лукіяна Фуштея і Костина Димка, оселилися біля Гаврилуків у поселенні Василь. А коли у 1903 р. тут поселилися досить численно прибулі з того ж буковинського Іспаса іммігранти, вони заснували населений пункт „Іспас” і таку ж назву дали школі, яку почали будувати.¹⁵

Вважається, що найбільше переселенців з Буковини „дало” с. Топорівці. Першими прибули з цього села у 1897 р. у провінцію Альберта Михайло Баб'юк і оселився біля поселення Восток, у 1898 р. – Георгій Гелич і оселився на південь від м. Ендрю, згодом – родина Поничів, Николайчуків, Руснаків та інших, із сусідніх з Топорівцями на Буковині сіл Раранче – родини Шкрабів, Скинтейв, Василичуків, Слободи-Раранчі – родина Лазоруків та інші, які й заснували в Канаді поселення „Топорівці” й таку ж назву дали новозаснованій 1909 р. школі. Ініціатором її відкриття був вихідець із буковинських Топорівців Танаско Двірничук, чоловік письменний і якого поселенці обрали старостою канадських Топорівців. Приміщення збудували у 1911 р. за півмилі південніше Задимленого озера, згодом перенесене у зв'язку з будівництвом залізниці.¹⁶ Неподалік у 1905 – 1907 рр. було засновано школи „Південний Кіцмань” і „Північний Кіцмань”.¹⁷

Активним організатором українсько-англійської школи у м. Мондері був український священник і поет Пантелеймон Божик¹⁸ (1879 – 1944), який прибув з с. Онут у 1900 р.¹⁹

На південний захід від Веллінгтона у 1902 р. вихідці із буковинських Лужан і Мамаївців заснували однойменні поселення і такі ж назви дали школам, пошті, православним церквам. Прибулі з буковинської Лашківки теж поселились у канадських Лужанах і посилали дітей до школи „Лужани”. А коли поселення „Мамаївці” збільшилися, там у 1913 р. заснували школу „Мамаївці”.²⁰

Значна колонія буковинців оселилася у 1897 р. між поселенням Восток і Ендрю, а також біля Пакана. Оскільки найбільше їх було із с.Киселів, то поселення назвали „Киселів” і таку ж назву дали новозаснованій школі.²¹

У 1899 р. із буковинського с. Шипинці прибули Іван і Василь Гулеї, Петро Луцяк з двома синами Георгієм і Захарієм і трьома зятями – Теофілом Кириляком, Миколою Урсуляком і Микитою Ілюком, у 1900 р. – Софроній Грекул з двома синами та багато інших, дехто – із буковинського с. Біла, які й заснували біля м. Чіпман однойменне поселення і школу „Шипинці”.²² Важко було дітям українців засвоювати матеріал перших учителів-англійців, таких як Стівен Філліс, Уільям Карай, Джон Редшс. І лише коли почав працювати учитель-українець Е. Кириак, дітям вчитися стало легше.²³

1904 р. у канадських Шипинцях працювала школа „Прут”, біля Димного Озера, за 60 миль на схід від Едмонтона. До батьківського комітету було обрано Миколу Лазорука, вихідця із буковинського с.Раранче (нині Рідківці). До речі, назви „Прут” було дано не лише у канадських Шипинцях (буковинські Шипинці розташовані біля р. Прут), а й ще у кількох поселеннях, вихідці з яких проживали раніше біля р. Прут.²⁴

Цікаво, що одна з шкіл була названа „Чернівці”, яку збудували у 1906 р. яка, як і інші, працювала лише у теплу пору року. У ній працювали учителі-українці Маціборський, Захарій Шевчук.²⁵ Можна припускати, що серед цих учителів хтось був з Буковини.

У середині 90-х рр. ХІХ ст. в окрузі Ту Гілс в тій же Альберті, за 3,5 милі на північний схід від м. Веллінгтон оселився вихідець із буковинського села Борівці Тодор Скорейко, заснував там магазин. У 1899 р. туди прибули з Борівців з родинами Дмитро Білий, Пентелей Данилюк, Микола Гордей, Семен Гуцуляк, Штефан Шевчук. Вони й дали своєму поселенню назву „Борівці”. Одноійменну назву дістала й тамтешня школа, але збудували її тільки у 1909 р.²⁶ Ще у 1897 р. із с.Шишківці з Буковини прибув Григірчик, у 1900 р. – ще кілька родин і заснували поселення „Шишківці” і однойменну школу. Але приміщення збудували тільки у 1909 р. Першими учителями тут були Микола Баб'юк та буковинець Михайло Лупул. Згодом школу перейменували у Веллінгтонську. У ній теж навчання відбувалося лише влітку.²⁷

Інколи назви шкіл, засновуваних буковинцями в Канаді, походили не від назв буковинських сіл, а від прізвищ перших поселенців. У 1899 р. (за іншими джерелами, 1900) з Руського Банилова прибув до Канади (Альберта) Андрій Шандро зі своїми двома братами і заснували поселення „Шандро” неподалік від м. Вітфорда. Таку ж назву дали школі й пошті.²⁸ Але оскільки з Руського Банилова все прибували нові іммігранти і заснували неподалік поселення „Банилів”, то там школа теж дістала назву „Банилів”.²⁹ Існували також школи „Молодія” за назвою буковинського села³⁰, „Боян-Альта”.³¹ Загалом в Альберті існувало не менше десяти шкіл з назвами буковинських населених пунктів.

За назвою новозаснованих поселень давали назви школам і в інших провінціях Канади, зокрема в Саскачевані: „Ставчани”, „Буковина”³², „Мамо-рниця” (1909 р.)³³.

Відповідно до буковинських назв населених пунктів діставали назви і шкільні округи на чолі з громадськими радами, зокрема в Саскачевані: Чернівецький шкільний округ №2341 (заснований 7 квітня 1909 р.), Добронівецький, №2368 (8 травня 1909 р.), Васловівецький, №2442 (22 липня 1910 р.).³⁴ Кілька шкіл з назвою „Буковина” було відкрито у провінції Манітоба.³⁵

Це були українсько-англійські школи, де вчили по-українськи і по-англійськи. У Манітобі у 1907 р. таких шкіл було до 70³⁶, у 1914 р. – понад 100.³⁷ У якійсь частині з них вчилися і діти вихідців з Буковини. Вчилися всі разом і бідні, і заможні.

Була спроба буковинців заснувати школи і в Монреалі, коли у 1912 р. по вул. №6 там збудували „буковинську” церкву св.Івана Сучавського, але спочатку вдалося там відкрити тільки недільну школу, де вивчали Святе Письмо.³⁸

Але важливо було не тільки відкрити школу, навіть збудувати нові приміщення. Потрібні були вчителі, які б знали англійську й українську мови. „Вчителями” спочатку працювали ті, хто хоч трохи розумівся на цій справі: недовчені семінаристи, дяки, жандарми – вихідці з Буковини.³⁹ А англо-мовних вчителів українські діти не розуміли.

У 1905 р. в Канаді сто шкільних приміщень, збудованих українськими іммігрантами, були порожніми, бо не було вчителів. Працювало тільки 40 двомовних шкіл, а число українських дітей шкільного віку (у т.ч. й буковинських батьків-іммігрантів) становило 4 тис. і зростало.⁴⁰

З метою підготовки українських учителів для таких шкіл з дозволу уряду Манітоби у 1905 р. у Вінніпезі відкрито семінар (педагогічне училище), до якого приймали вихідців з україномовних родин. До речі, одним з учителів (учителем українознавства) був у семінарі випускник Чернівецької гімназії Яків Макогін. У 1907 р. відбувся перший випуск (18 осіб) учителів двомовних українсько-англійських шкіл. Семінар перевели у м. Брендон. Такі ж семінари були у 1909 р. відкрито у Ріджайні (Саскачеван), а у 1912 р. – у Вегревилі (Альберта).⁴¹ Вони діяли до 1917 р. і підготували до 200 учителів.⁴² Працювали згодом вчителями двомовних шкіл і вихідці з Буковини: Григорій Скегар у м. Толстой (Манітоба) (прибув до Канади 17-річним юнаком у 1908 р. із с. Погорілівка⁴³); Денис Мойсюк у м. Кенмор (Альберта)⁴⁴; Василь Мігайчук (у Манітобі).⁴⁵ Мігай (Мігайчук) Василь (1888 – 1980), прибув з Брідка до Канади у 1900 р., оселився з батьками і братами в Арбаці (Манітоба). Ходив до школи в Арбаці, потім вступив до Брендонської семінарії (1909 – 1910 рр.). Учителював у Арбаці, Вайті та інших школах. У 1910 р. працював у „Фрі Прес”. У 20-х роках переселився до США працював в газеті „Ганок Ньюс”.⁴⁶

Мігайчук Манолій (1894 – 1967) з Брідка до Канади прибув у 1900 р, оселилися в околиці Вайта (Манітоба). У 1909 р. вступив до учительського семінару в Брендоні, після чого учителював в околицях. З 1914 р. навчався на філософському факультеті Манітобського університету. Закінчив у 1919 р. Потім навчався на дантиста у Торонто.⁴⁷ Горецький Ізидор (1902 р.н.) народився у селі Барбівцях, прибув до Канади з батьками у 1906 р. Згодом учителював у школах, був шкільним

інспектором, студіював у Манітобському та Альбертському університетах.⁴⁸ Михайлик Євген з с. Заставни прибув до Канади у 1904 р., у 1907 р. записався до Брендонського семінару, який закінчив разом з „Нормал Скул” у 1910 р., учителював протягом 10 років. У 1920 р. продовжив навчання на правничому факультеті Альбертського університету, закінчив у 1925 р. і був прийнятий до адвокатської палати.⁴⁹

І все ж вчителів, викладачів не вистачало, тому канадські українці запрошували їх з старого краю. Газета „Буковина” у номері за 8 лютого 1908 р. вмістила, наприклад, заклик „Українсько-англійського семінару” з Канади, у якому від імені більше 100-тисячної громади канадських українців запрошувалося туди українських вчителів.⁵⁰ Однак на цей заклик майже ніхто з буковинських вчителів не відгукнувся. Місію навчання і виховання дітей буковинського (як і галицького) походження виконували „двомовні” випускники згаданих семінарів. Вони вчили їх не тільки англійської мови, поваги до держави Канади, але своїми розповідями утверджували їх у думці, що вони є вихідцями з великого європейського народу з великою історією, культурою, традиціями і що не слід забувати своє історичне коріння. Тобто ці вчителі були ніби на рубежі перетворення буковинців (як і галичан) у майбутніх добрих громадян Канади, що зберігають світлу пам’ять про історичну батьківщину. А що це справді були українські вчителі, наведемо прізвища деяких з них, що взяли участь у 1907 р. у першій учительській конференції у м.Вінніпег (Манітоба): Я.В.Арсенич, Дм.Вовк, П.Г.Войценко, О.Гикавий, В.П.Грушовий, Я.Головацький, Ф.Т.Гаврилук, П.Гегейчук, М.Драбинястий, В.Даделюк, О.Жеребко, О.Климів, І.Коцан, В.Кудрик, Яр.Колтек, Я.Кунінський, В.Когут, С.Литвин, В.Маєвський, А.Новак, П.С.Огризло, М.П.Остапович, Т.Н.Петришин, В.Романюк, В.Смук, В.Саранчук, П.Семотюк, Т.Д.Ферлей, П.Чайковський, В.Чумер, В.Шолдра, Д.Якімишак та ін.⁵¹

Неабиякою проблемою у шкільній справі була відсутність українських підручників. Дехто використовував передані з старого краю букварі, читанки. Але, як писала у 1907 р. газета „Буковина”, „старі галицькі та буковинські букварі повні „стріх”, „соловейків” і т.д., яких американська дитина зроду не бачила й слухає про них як про речі зовсім чужі...”.⁵² Певну допомогу подав учителям (і учням) Петро Зварич з Вегривила (Альберта), який у 1911 р. переклав затверджену урядом читанку з англійської мови на українську і надрукував її за власні кошти під назвою „Помічник для малих школярів до ужитку в початковій шкільній науці в Альберті і Саскачевані”. Ще більш суттєвою підтримкою для вивчення української мови дітьми українських іммігрантів у Канаді було видання там „Української граматики” проф. Черні-

вещького університету С.Смаль-Стоцького – видатного українського філолога, громадського і політичного діяча Буковини, але це вже було пізніше (1919 р.).⁵³

Проте, як зазначає канадський дослідник Богдан Медвідський, не слід перебільшувати успіхи українського шкільництва в Канаді в кінці XIX – на початку XX ст. Приміром, у згадуваній провінції Альберта українські школи у 1911 р. існували лише в 1/3 місцевостей, де проживали українці. Чимало батьків думали, як вижити, а не про школу.⁵⁴

І лише в результаті наполегливої роз'яснювальної роботи батьки все більше усвідомлювали необхідність освіти для дітей. У 1916 р. існувало майже 400 українсько-канадських шкільних округів, але переважно у Манітобі.⁵⁵ Там навчалися і дорослі, щоб ліквідувати свою неписьменність

В інших провінціях обставини були менш сприятливими для українських, у т.ч. буковинських іммігрантів. Канадські власті були зацікавленні у тому, щоб іммігранти скоріше освоювали державну англійську мову, асимілювалися, переймали канадський спосіб життя. Тому вони пішли на згортання навчання дітей рідною мовою. Зокрема, у 1913 р. українська мова була заборонена у школах провінції Альберта. Це викликало невдоволення у батьків, а у шкільному окрузі „Буковина” привело навіть до протесту і сутички батьків з учителем Бойлем і властями.⁵⁶ „Сміливість і упертість „буковинців”, – згадував В.Чумер, скомпрометувала пана Бойла”.⁵⁷

У Саскачевані і Манітобі українсько-англійські двомовні школи були закриті у 1916 р., як своєрідне покарання вихідців з Австро-Угорщини, яка перебувала у стані війни з Англією і, відповідно з Канадою, а українсько-англійські читанки наказано знищити.⁵⁸ Батьки, які бажали вчити дітей української мови, змушені були вдаватися до організації приватних шкіл, навіть у церковних підвалах. Сучасний дослідник української еміграції з Саскатуна Зенон Погорецький дає цим діям власної досить критичну оцінку. Він вважає, що закриття двомовних англійсько-українських шкіл в Саскачевані „спричинило ворожнечу, яку українці відчували від шкільної системи і урядових відділів. Припинюючи кожну мову (крім англійської) і не приймаючи події історії інших народів (крім британської), школа діяла злочинно, відбираючи у дітей їхню культуру і мову замість того, щоб давати їм змогу вивчати те, що рідне. Це ограбувало дитячу гордість, культурну приналежність і спричинило відчуження від родичів.”⁵⁹ (Додамо: ці та інші несприятливі закони і заборони внаслідок наполегливих домагань українців Канади пізніше були змінені, наприклад, у Саскачевані аж у 1974 р.⁶⁰), але час зробив своє: багато українців, у т.ч. й буковинців, або призабули, або й зовсім уже не знали у тому році української мови.

Така ж доля спіткала українські школи і в Бразилії, але дещо пізніше. Якщо у 1913 р. їх було там 35, то з часом всі їх закрили.⁶¹

У Сполучених Штатах Америки, де буковинці, зокрема українці, перебували переважно як заробітчани і мало хто як переселенці з родинами, про заснування для них шкіл за прикладом Канади говорити з певністю неможливо. Оскільки до США переселенці з Буковини (переважно євреї, німці, частково українці) прибули у міста, то створення окремих шкіл, де б вчилися лише діти буковинців, а тим більше лише українців, було проблематично. Навчатися дітям українців у США спочатку було надто складно: раз – через зайнятість на різних роботах, по-друге, через навчання на нерідній мові. У передовій статті, „Американські русини” газета „Буковина” у 1904 р. писала: „На науку лишається мало часу, бо рускі (українські. – Г.Ч.) діти мусять уже змалку працювати...Працює ся армія малих робітників звичайно від пів до 7-ї рано до пів до 7-ї вечора. А така праця ослабляє дітей не тільки фізично, але й морально...З 20 тис. руских (українських. – Г.Ч.) дітей в руских школах навчається яких 2 тис. Решта – в американських школах” з англійською мовою викладання впродовж 3 – 4 років.⁶² Відвідавши США, Ярослав Весоловський у статті „Наша заморська еміграція” писав у газеті „Буковина” у 1906 р., що американська школа – це могутній асимілятор, у т.ч. й українців. Щоб зберегти свою національну ідентичність, українці створили у США приватні національні школи. Але рівень навчання у них такий, який колись був у школах-дяківках на Буковині, бо вчили лише алфавіт.⁶³

Це твердження зустрічаємо і у пізніших дослідженнях. В „Енциклопедії українознавства” зазначається, що через неможливість навчання дітей рідною українською мовою у США у 90-х рр. XIX ст. при церквах було створено кілька українських шкіл, де навчання відбувалося у вільний від основного навчання час (а також зранку чи ввечері), але якість такого навчання у цих школах була невисокою.⁶⁴

Тож буковинці, зокрема українські учні, молоді мусили наполегливо освоювати англійську мову, бо це була життєва потреба. Старанні, працюючи, вони з часом не тільки освоїли мову країни проживання. Дехто з них добився й поважного становища у тамтешньому активному суспільному житті, закінчивши середні чи вищі навчальні заклади. Зокрема, Степан Василько, що прибув з Чернівців до США у 1893 р., закінчив у Сан-Франциско стоматологічний факультет і став першим українським стоматологом у цій країні (працював там до 1926 р.). Мирослав Симонович, що емігрував з Чернівців у 1907 р., закінчив у 1913 р. медичний факультет в Чикаго і став лікарем у США. Там же у США, у Детройті, став адвокатом виходець з Буковини Кузь. Згадуваний уже уро-

дженець (1891 р.) із с.Погорілівка Григорій Скегар прибув до Канади у 1908 р., працював учителем у Манітобі, Саскачевані протягом семи років, з часом закінчив стоматологічний факультет, працював лікарем у Чикаго, Лос-Анжелесі. У 1919 р. у Чикаго набув ступінь з психології та доктора дантистичної медицини. Автор праці „Українські професіоналісти в Америці і в Канаді”.⁶⁵

Широко відоме в Канаді ім'я Івана Панчука – сина і внука перших буковинських переселенців в околиці Стюартбурн, що прибули: Панчуки по батькові з с.Онут (1902 р.), по матері із Загарів, що прибули із с. Брідок у 1896 р. Іван (1904 р.н.) закінчив місцеву школу, Мічиганський університет, згодом став доктором юриспруденції. Він, народжений у Канаді, мав великий інтерес до своєї прабатьківщини – Буковини, зокрема сіл Онути, Брідка та ін. Для цього багато літ збирав матеріали і видав власним коштом цікаву книгу „Буковинське поселення в Манітобі (Околиця Гардентон)” англійською мовою („Bukowinian settlements in Southern Manitoba (Gardenton Area). Battle Creek Mich.: Pr. III – 86. Privatprint.”⁶⁶

Отже, українські (зокрема, буковинські) іммігранти прагнули створити необхідні умови своїм дітям для здобуття освіти, щоб вони могли стати повноправними громадянами у країнах поселення і мати рівні можливості з іншими етносами у суспільному та громадському житті. Саме створення двомовних шкіл, забезпечення їх вчителями та підручниками стало важливим завданням для буковинських (українських) іммігрантів у Канаді. Буковинські (українські) учні виявилися старанними і уже на початку ХХ ст. були вчителі буковинського походження, які отримали, або продовжили необхідну освіту у Канаді.

Буковинські (українські) батьки-іммігранти робили значні пожертви на шкільну справу, сприяли створенню приватних шкіл, виділяли значні кошти на утримання вчителів, закупівлю підручників (не найдешевших) при тому, що часто самі перебували у складному матеріальному становищі. Діти розуміли необхідність навчання, багатьом доводилось долати значні відстані, щоб добратись до школи у поганому взутті, одязі. Але прагнення укорінитися на новій землі, відповідати вимогам суспільства, у якому вони жили, брали верх над всіма перешкодами і труднощами. Важливо, що саме навчання сприяло збереженню пам'яті про свій рідний край, розумінню обставин, через які змінилося їх життя, життя їх батьків. Українські вчителі сприяли поширенню знання про історичне минуле України, виховували повагу до історичної батьківщини.

⁶⁵ Руснак І.С. Розвиток українського шкільництва в Канаді (кінець ХІХ – ХХ ст.). – Чернівці: Рута, 2000. – 363 с.

⁶⁶ Пенішкевич В. Організація національно-українського шкільництва в Канаді піонерської доби (Манітоба, Саскачеван, Альберта) // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. Матеріали спільних конференцій / Ред. О.Макар, Р.Білаш. – Едмонтон: Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський Університет, 2002. – С. 103 – 107.

⁶⁷ Ювілейна книга. 25-ліття інституту ім. Петра Могили в Саскатуні / [написав Ю. Стечишин]. – Вінніпег, 1945. – 435 с.

⁶⁸ Wheatfields and wildflowers. A History of Rycroft and surrounding school districts. – Rycroft, Alberta, 1984. – 628 р.

⁶⁹ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф.3. – Оп. 1. – Спр.6888. – Арк.193.

⁷⁰ Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До сторіччя прибуття українських поселенців до Канади.: Збірник. – К.: Дніпро, 1990., – С. 39.

⁷¹ Іванчук М. Історія українського поселення в околиці Гімлі. – Вінніпег: Тризуб, 1975., – С. 12, 91 – 129.

⁷² Корольов В. Українці в Америці / Володимир Корольов. – К., 1909., – С. 79; ДАЧО. – Ф.3. – Оп. 1. – Спр. 6888. – Арк.193; Буковина – 1896. – 14(26) лип.

⁷³ Свистун В. „Український патріотизм” в Канаді на словах і на ділі. – К.: Рад. школа, 1959. С. 20 – 21.

⁷⁴ Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу / Дмитро Прокоп. – Едмонтон-Вінніпег, 1988. – С. 102.

⁷⁵ Там же. – С. 103.

⁷⁶ Руснак І. Розвиток українського шкільництва у Канаді (кін. ХІХ – ХХ ст.). – С. 78.

⁷⁷ Кравчук П. Листи з Канади. – К.: Рад. шк. 1976. – С.17.

⁷⁸ Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – Edmonton, 1975. – С.24, 406 – 407.

⁷⁹ Там же. – С. 23.

⁸⁰ Там же. – С. 25, 26.

⁸¹ Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського. – Париж – Філадельфія – Детройт: Зелена Буковина, 1956. – С. 918

⁸² Радянська Буковина. – 1991. – 23 серп.

⁸³ Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. – Вінніпег, 1986. – С. 66.

⁸⁴ Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – Edmonton, 1975. – С. 25, 278.

⁸⁵ Там же. – С.24.

⁸⁶ Там же. – С. 24.

⁸⁷ Там же. – С. 407.

⁸⁸ Там же. – С. 393 – 394; Пропам'ятна книга Українського Народного Дому у Вінніпегу / [Матеріали зібрав і написав С. Ковбель, зредагував проф. Д. Дорошенко.]. – Вінніпег, 1949. – С. 805, 818; Рудницький Яр. Канадійські місцеві назви українського походження. – Вінніпег, 1951. – С.62.

⁸⁹ Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – С. 379 – 380.

⁹⁰ Пропам'ятна книга Українського Народного Дому у Вінніпегу. – С. 733; Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – С. 23, 372; Рудницький Яр. Канадійські місцеві назви українського походження. – С. 17.

⁹¹ Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – С. 24, 397.

⁹² Там же. – С.22. Пропам'ятна книга Українського Народного Дому у Вінніпегу. – С. 771; Рудницький Яр.

Канадійські місцеві назви українського походження. – С. 78.

²⁹ Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – С. 22; Пропам'ятна книга Українського Народного Дому у Вінніпегу. – С. 771; Рудницький Яр. Канадійські місцеві назви українського походження. – С. 13.

³⁰ Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – С. 26.

³¹ Пропам'ятна книга Українського Народного Дому у Вінніпегу. – С. 774.

³² Буковина, її минуле і сучасне. – С. 917 – 918; Рудницький Яр. Канадійські місцеві назви українського походження. – С. 19, 69.

³³ Dutchak-Zajachivska J. Mamornitz Revisited: One Hundred Years of Ukrainian Pioneer Settlement in Saskatchewan. 1897 – 1997 / Jenia Dutchak-Zajachivska. – Ottawa, 1997. – С. 79 – 80.

³⁴ Там же. – С. 79 – 80.

³⁵ Пропам'ятна книга Українського Народного Дому у Вінніпегу. – С. 775; Рудницький Яр. Канадійські місцеві назви українського походження. – Вінніпег, 1951. – С. 19.

³⁶ Корольов В. Українці в Америці. – С. 79.

³⁷ Гринюк Стела. На другій батьківщині // Радянська Буковина. – 1991. – 6 серп. – С. 2.

³⁸ Літопис українців в Квебеку. Документальна, хронологічна історія організаційно – церковного – громадського життя українців в Квебеку. – Канада, [б. р. в.]. – С. 189.

³⁹ Земля і Воля. – 1909. – 10 жовт.; Буковина – 1907. – 24 груд.

⁴⁰ Євтух В.Б., Ковальчук О.О. Етнокультурна діяльність українських канадців: здобутки і проблеми // УІЖ. – 1991. – №9. – С. 43.

⁴¹ Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу. – С. 103 – 104; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. – Львів: НТШ, 1993. – Т. 3. – С. 943.

⁴² Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу. – С. 425.

⁴³ Там же. – С. 280.

⁴⁴ Радянська Буковина. – 1991. – 18 січ.

⁴⁵ Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу. – С. 114.

⁴⁶ Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. – С. 440.

⁴⁷ Там же. – С. 441.

⁴⁸ Там же. – С. 181.

⁴⁹ Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. – С. 439.

⁵⁰ Буковина – 1908. – 28 лют.

⁵¹ Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу. – С. 102.

⁵² Буковина. – 1907. – 24 груд.

⁵³ Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу. – С. 103.

⁵⁴ Медвідський Б. Етнографічна культура українців Канади та національно-культурне відродження України // Українська діаспора. – 1993. – Ч. 3. – С. 58.

⁵⁵ Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний [пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького]. – К.: Либідь, 1991. – С. 473.

⁵⁶ Кравчук П. Листи з Канади. – К.: Рад. письм., 1978. – С. 17.

⁵⁷ Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: АН УРСР, 1960. – С. 150.

⁵⁸ Енциклопедія українознавства Т.3. – С. 941; Свистун В. Український патріотизм в Канаді на словах і на ділі / Статті. – К.: Рад. письменник, 1959. – С. 12.

⁵⁹ Погорецький З. Українські етнічні організації провінції Саскачеван // Українська діаспора. – Київ – Чикаго: ІНТЕЛ, 1992. – С. 107.

⁶⁰ Там же. – С. 10.

⁶¹ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. – Львів: НТШ, 1933. – Т. 1. – С. 171.

⁶² Буковина. – 1904. – 18 бер.

⁶³ Буковина. – 1906. – 31 січ.

⁶⁴ Енциклопедія українознавства Т.3. – С. 820; Прокоп України в Зах. Канаді: До історії поселення та поступу. – С. 8.

⁶⁵ Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. – С. 580.

⁶⁶ Там же. – С. 238.

Summary

*Halyna Chaika
(Chernivtsi)*

Establishing of school education on the American continent by Bukovynian immigrants

The article deals with the establishing of school education for children in Canada, USA, Brazil at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries by Bukovynian immigrants.

УДК: 9(477)“19”+9(470)“19”

*Сергій Добржанський
(Чернівці)*

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ „РУСЬКОЇ БЕСІДИ” У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1940)

В статті йдеться про товариство „Руська бесіда” в часи окупації Буковини королівською Румунією і становлення його як офіційного представника українців краю перед владою.

Ключові слова: окупація, режим, просвіта, „Руська бесіда”, читальня.

Товариство „Руська бесіда” на Буковині – це найстаріша та найповажніша українська громадсько-культурна організація на теренах краю проіснувало з 1869 по 1940 роки. Проте питання висвітлення розвитку і діяльності товариства відбувалося в основному у контексті національного руху на Буковині. Проблема аналізу діяльності та результатів роботи об'єднання є досить актуальною, потребує ґрунтовного дослідження, а вирішення цих питань дасть можливість ширше пода-

вати відомості про розвиток культури краю і використовувати для пропагування яскравих прикладів національно-культурного розвитку українців краю. З останніх публікацій найбільше аналітичної інформації про становище українців та розвиток культурно-просвітнього життя в краї міститься у роботі „Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток”¹, і М. Хауслейтера „Румунізація Буковини”², загальна характеристика становища краю подано у колективній монографії „Буковина: історичний нарис”³. З більш ранніх праць, у яких йшлося про „Руську бесіду”, слід виділити працю, Квітковського Д., Бринзана Т. та Жуковського А. „Буковина: її минуле і сучасне”⁴. Тому у пропонованій статті історіографічна та джерельна база ґрунтується в основному на повідомленнях газет часів румунського панування та повідомлень сучасників тих подій. Об’єктом дослідження є культурно-просвітницьке життя українців краю у міжвоєнний період. Предмет дослідження – розвиток та діяльність „Руської бесіди” і впливи товариства на культурно-просвітні процеси на Буковині.

Становище Буковини у післявоєнний час було надзвичайно тяжким. Королівська Румунія, силою захопивши Буковину, почала насаджувати тут свої порядки.

Першими діями нової влада у листопаді 1918 р. була заборона будь-яких товариств, які проводили національно-культурну виховну роботу українською мовою. А переважна більшість з них – це товариства австрійського періоду⁵. Українська інтелігенція, яка не залишила край, опинилася в переважній більшості по румунських тюрмах, тому за перші роки окупації Буковини говорити про якесь організоване культурно-просвітнє життя українців не доводиться. Лишень були стихійні утворення молоді на спортивно-патріотичних засадах. З січня 1922 р. формально відновила свою діяльність „Руська бесіда”, але всі найважливіші завдання, які виконувала „Бесіда” раніше, перебрали на себе товариства „Народний Дім” та „Українська школа”⁶.

З 1922 р. починається відродження читалень „Бесіди”. Але нова влада у зародку почала придушувати таку ініціативність українців. „Товариство „Українська бесіда ім. Шашкевича” є непотрібною, – зазначалося в одному з торішніх документів, – бо сама назва є дуже багатозначною через те, що назва Шашкевича – представляє націоналіста-священника, який розбудив українську національну ідею. Тому вона може діяти в дусі відродження, яке пропонують насаджувати члени цього товариства під маскою „Читальні”, яка в потрібний час, може перетворитися в комуністичне ядро”⁷. Насправді: своєю мовою, спільністю класиків, народних пісень, змістом поезій, що оспівують боротьбу поневолених із гнобителями, наближає її до культури радянської більшовицької

України. Звідци в устах сигуранци українська мова – це більшовицька мова; звідси боротьба проти слова „український”⁸.

Таке ставлення до української культури загалом і організації зокрема викликало цілу хвилю закриттів філій та читалень, що обґрунтовувалось відсутністю життя в організаціях. І справді, після війни більшість читалень та філій втратили свої приміщення, документи та майно, які або згоріли під час війни, або були конфісковані румунською владою. Тому перші десять років головний виділ (управа) товариства „Руська бесіда” в основному займався відтворенням документів, захистом існуючих осередків від закриття органами влади. Особливо дошкуляли цьому стан облоги на Буковині, який тривав аж до 1928 р., і ставлення румунської влади до українців як до підозрілих елементів, які тільки і чекають, як „знищити” законну владу.

Не сприяв розвитку товариства і новий закон про юридичні особи (6 лютого 1924 р.), під який потрапила і „Руська бесіда” як товариство, яке було зареєстроване ще при австрійській владі. „Правні (юридичні. – С.Д.) особи приватного права, що існують у день оголошення цього закону, – декларувалося в ньому, – можуть продовжати свою діяльність по приписам законів, рішень або засновних актів, як тільки вони не будуть стояти в суперечності з порядками цього закону. Однак вони зобов’язані предложити до 6 місяців від дати оголошення цього закону трибуналові (суду. – С.Д.), в котрого окрузі ведуть свою діяльність головні їх виділи, титул, що на його основі вони здобули свою правну особистість, статуту або засновні акти, а також і всякі вияснення, яких зажадається від них регуляміном, що вийде для застосування цього закону. Трибунал зобов’язаний вписати ці організації або заклади в реєстр правних осіб. Неповинування цьому запорядку грошова кара від 500 до 10000 левів”⁹. Після видання цього закону становище товариства ще більше ускладнилося. Оскільки більшість осередків через війну не мали ні документів, ні статутів, ні печаток. Тому всі філії були закриті, нависла навіть загроза над центральним товариством „Руська бесіда” в Чернівцях. Відомо, що тодішній його голова В.Дутчак двічі відкладав перереєстрацію товариства через втрату статуту товариства¹⁰.

Порівняно з довоєнним періодом змінилась і чисельність товариства. Так, станом на 1924 р. „Бесіда” разом з філіями та читальнями налічувала 310 членів¹¹. Для порівняння: до війни загальне число членів становило 15 тис. чол.¹²

Деякий сплеск активності і зацікавленості серед населення до початку роботи „Руської бесіди” помітний у 1928-1929 р., коли 60-та річниця та зняття стану облоги дали стимул до діяльності. В українськомовній пресі був кинутий клич про відновлен-

ня старих і заснування нових філій та читалень, що одразу підняло дух українського населення краю. “Ваш заклик відновлювати наші культурно-просвітні інституції сповнив нашу, змучену десятиліттям станом облоги, душу великою радістю, – писала газета „Час”, невже ж можемо почати жити повним національним життям? Тому не гаймо даремно часу! До праці!”¹³.

І справді, на хвилі ентузіазму почали масово відновлювати діяльність читальні і навіть було поновлено роботу Вашковецької та Заставнівської філій¹⁴. 29 грудня 1928 р. у Вашківцях пройшли загальні збори відновленої філії „Руської бесіди”, на яких обрано голову товариства Г. Ільчука. Про дальшу долю філії відомостей не знаходимо. Заставнівська ж виконувала функції бібліотеки та театрального гуртка. І все ж та робота була обмежена владою вузькими рамками. Основна діяльність спрямовувалась на збори членів по вихідних, які вели між собою дискусії та організовували театральні вистави. Вплив на просвітні процеси та видавничу справу був відсутній.

Така ситуація не влаштовувала більшість членів товариства, які розуміли, що для отримання сильної організації потрібний сильний центральний виділ, який через свою просвітню роботу міг впливати на процеси, які стосувалися української культури та просвіти. „З відновленням своєї діяльності „Українська бесіда” мусить виконувати не тільки передвоєнні свої обов’язки, себто ширити просвіту через відновлення старих читалень, – йшлося в газеті „Час”. – Ослаблена світовою війною й повоєнним станом облоги організація „Української бесіди” мусить в парі з цим наново збирати свої сили, вишколювати нових діячів. Обновити, поширити й поглибити освіднення народних мас питомою культурою та знаннями, якого вимагає нове життя української нації. Це нове завдання ставить у всій своїй ширині нові вимоги освітньої роботи й вимагає нового змісту цієї роботи”¹⁵. Посилити вплив на просвітницьку роботу в краї планувалося проведенням освітнього з’їзду, який мав би розробити програми для втілення саме української просвіти на Буковині. „Зміст і суть освітньої роботи, її організація і методи не мають вестися в старих формах, бо не дадуть того вислідку, якого вимагаємо від освітньої праці. Ці міркування вимагають обговорення ідейних основ освітньої праці, її правових основ, організації і методів освітньої роботи (книгозбірні, курси, театри, музика й співи, музеї), підготовки освітніх робітників „видавничої діяльності”¹⁶. Організаційну комісію збирались створити на найближчих загальних зборах. Планувалося долучити до роботи представників не тільки Буковини, а й Бессарабії та Мармарощини. Робота повинна була вестись на кшталт наукової конференції, де всіх учасників поділили на секції, які мали винести певні ідеї для втілення в життя. На жаль, через па-

сивність керівництва товариства ця ідея не була реалізована.

Після сплеску активності серед українців краю у 1929 р. і невдалою спробою використати його для відродження організації, почався етап розчарування і збайдужіння до громадського життя і „Руської бесіди” зокрема. Першим під хвилю незадоволення потрапив голова організації В. Дутчак, який, ставши депутатом румунського парламенту, взагалі перестав приділяти увагу товариству.

Підсумком прагнення змін в організації стали загальні збори, які зібрались вперше з 1925 р в листопаді 1930 р. На них голова товариства В. Дутчак прозвітував про свою п’ятирічну діяльність на посаді голови. Зокрема, він відмітив складність ситуації, в якій опинилась „Руська бесіда” через стан облоги, та закон стосовно юридичних осіб, відзначив малу зацікавленість самих членів громадською діяльністю, незначні членські внески, що не дозволяло достатньо фінансувати діяльність товариства. Звіт голови не задовольнив делегатів, які вирішили провести ревізію усіх фінансових дій голови і обрали нового керівника Л.Когути¹⁷.

Але час було втрачено. Зі зміною голови фактично нічого не змінилось. Лише по інерції ще відкривались читальні в Кіцманському, Заставнівському та Вижицькому повітах. Все рідше про діяльність товариства згадується у пресі, та й то про роботу лише окремих ще активних читалень або із критикою керівництва. Засідання виділу фактично не проводились.

Єдине, що вдалося здійснити товариству за час керівництва Л.Когути, це створення „спілки інженерів і техніків при товаристві „Руська бесіда”. Але це була радше заслуга не товариства, а самих інженерів, які об’єдналися в організацію для участі у першому конгресі українських інженерів у Львові, де представлялись лишень члени інженерних організацій. Саме тому 24 квітня 1932 р. 22 учасники утворили „Спілку інженерів і техніків”, яка стала секцією “Руської бесіди”. 15-16 травня „Спілка” взяла участь у львівському конгресі інженерів і стала співзасновником „Федерації українських інженерів”¹⁸. Подальша доля цієї секції невідома.

Все частішій критиці піддається виділ „Бесіди”. “Коли по нашим селам знову відновлюються читальні, коли селяни просять у кожного інтелігента, що і як робити, щоб одержати позвіл на відкриття читальні, то матірне центральне товариство, яке розпоряджається великими фондами – спить блаженним сном... нехай чим скорше скличе загальні збори, щоб може в такий спосіб привести якоесь цього „трупа” – таке колись поважне товариство – до життя”, – писала у 1933 р. „Самостійна думка”¹⁹.

Так тривало аж до 1938 р. Нічого не принесли і радикальні зміни у квітні 1935 р., коли на загальних зборах „Руської бесіди” весь виділ товари-

ства був змінений, а головою став С.Проць²⁰. Але, як і раніше, після гарячих виступів про реформи в товаристві і активізації роботи на ниві просвітництва далі розмов не пішло. Нове керівництво ніяк не проявило себе і лишалося лишень статистом.

Підтвердженням занепаду товариства стала, зокрема, публікація у львівській газеті „Діло”, в якій вину за бездіяльність „Бесіди” покладено на „Українську національну партію” (УНП): „... тих людей, які свого часу привели до упадку не одну народну установу, починаючи від просвітньої „Української бесіди”...”²¹.

Кінець 1937 р. в політиці Румунії позначився кардинальними змінами на владному Олімпі. Було впроваджено королівську диктатуру, а до влади прийшли праві та профашистські сили. По всій країні почався терор щодо представників національних меншин, зокрема і українців Буковини. Почалося загальне гоніння на представників інтелігенції, заборонено діяльність будь-яких товариств. 1-го квітня 1938 р. вийшов закон про ліквідацію політичних партій, товариств та організацій будь-якого спрямування. У ньому проголошувалося: „Всі угруповання, товариства або партії, які існують і мають на меті пропаганду політичних ідей чи їх здійснення, ліквідовуються”²². Замість ліквідованої УНП заступництво українських питань на Буковині перейшло до товариства „Руська бесіда”, яке 8 травня вислало королю телеграму від загальних зборів організації, в якій висловила свою вірність румунському престолу і 12 травня отримало відповідь опубліковану в газеті „Час”: „Й.В.Король дякує за вираз вірності, висказаної українським товариством „Руська бесіда” на Буковині”²³.

Перехід представницьких функцій до „Бесіди” активізував роботу в товаристві. Змінилось керівництво товариства. Керівником було обрано М. Івашка, який залишався на цій посаді до повної ліквідації товариства радянською владою у 1940 р. Значно збільшилась кількість проведених заходів. Але це були лишень мізерні здобутки на загальному тлі знищення всього українського румунською владою. Ті репрезентативні функції для захисту українців, які покладались на товариство новою румунською владою, зводились лишень до банальних звітів. Тому, фактично діяльність товариства зводилась до проведення ряду театральних вистав.

Заради справедливості слід сказати, що такі заходи „Руської бесіди” в кінці 1930-х років були зумовлені розумінням нездійсненності ідеї про відновлення Української держави, а жорстка конфронтація із владою Румунії вела до обмеження прав української меншини. Товариство вибрало для себе тактику, яку воно займало за часів Австрії: лояльності до влади взамін на отримання деяких поступок. Але влада ліберальної Австрії та шові-

ністичної Румунії суттєво відрізнялись, і тому, здобутки від політики лояльності за румунського режиму були мізерними. Зате влада отримала максимальну вигоду, зігравши на пам’яті українців про колишню діяльність „Руської бесіди” і підтримавши на чолі товариства керівництво, яке повністю схвалювало дії уряду. Цим було серйозно підірвано довіру українців Буковини до „Руської бесіди”.

Незважаючи на таку прорумунську орієнтацію товариства у останні роки свого існування, все ж керівництву вдалося зберегти ідентичність і хоча у дуже складних умовах, але розвивати українську самобутність.

З приходом на Буковину радянських військ 28 червня 1940 р., „Руська бесіда” була ліквідована, а всіх активних членів було вислано у Сибір. На саме товариство поставлено тавро „націоналістического”, що означало заборону будь-якої згадки про нього під страхом виселення.

Отже, окупація Румунією Буковини, зокрема північної її частини, негативно вплинула на діяльність одного із найчисельніших і найбільш впливових товариств українців Буковини. За часів окупаційного режиму діяльність товариства прирівнювалась до зради державних (румунських) національних інтересів. Таке становище негативно впливало на кількість членів товариства, яка не перевищувала декількох тисяч чоловік. Це не давало можливості відновити його сильні позиції австрійського періоду. Деяка активність в кінці 20-х років XX ст. захлинулась внаслідок несприйняття такої роботи місцевою владою, політичної заангажованості лідерів товариства та байдужості населення. Часта зміна керівників не приносила очікуваного результату. Лишень в останні роки свого існування товариство змогло активізувати свою роботу. І все ж „Руська бесіда” навіть в таких тяжких умовах залишалась тим осередком українства в краї, який рятував українців від остаточної денационалізації.

¹ Буковина 1918-1940рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 328 с.

² Hausleitner M. Die Rumänisierung der Bukowina. – München, 2001. – 497 S.

³ Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

⁴ Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина: її минуле і сучасне. – Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. – 961 с.

⁵ Буковина 1918-1940рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С.157.

⁶ Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина: її минуле і сучасне... – С.364.

⁷ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф 118. – Оп.3. – Спр.12274. – Арк.51.

⁸ Піддубний Г. Буковина, її минуле й сучасне. – Харків: Державне видавництво України, 1928. – С.127.

⁹ Закон про товариства // Зоря. – 1924. – 21 лютого. – С.6.

¹⁰ ДАЧО. – Ф.118. – Оп.3. – Спр.12274. – Арк.50.

¹¹ Там само. – Арк.11

¹² Там само. – Арк.16

¹³ В справі просвітньої праці // Час. – 1928. – 1 грудня. – С.1.

¹⁴ З читального руху // Час. – 1928. – 4 грудня. – С.1.

¹⁵ Купчанко К. Освітній з'їзд обнови́ть освітньо-культурну працю // Час. – 1929. – 26 січня. – С.1.

¹⁶ Там само. – С.2.

¹⁷ ДАЧО. – Ф.118. – Оп.3. – Спр.12274. – Арк.39.

¹⁸ Спілки інженерів і техніків при товаристві „Руська бесіда” // Час. – 1932. – 3 липня. – С.3.

¹⁹ Товариство „Руська бесіда” // Самостійна думка. – 1933. – лютий. – С. 64

²⁰ Новий виділ українського товариства „Руська бесіда” в Чернівцях // Час. – 1935. – 28 квітня. – С.10.

²¹ Після виборів на Буковині // Діло. – 1938. – 11 січня. – С. 2.

²² Hausleitner M. Die Rumänisierung der Bukowina. – München, 2001. – S. 274

²³ Відповідь Й.В. Короля на телеграму „Руської Бесіди” // Час. – 1938. – 18 травня. – С.4.

Summery

*Sergii Dobrganskyi
(Chernivtsi)*

Cultural Enlightening Activity of “Rus’ka Besida” In the Period Between The Wars (1918-1940)

„Ruska besida” in time when Bukowina was in Rumanian, was very hard. That’s why work organization in new situation was poor. But after finished position occupation, some culture work began. Started to opened village libraries and play in theatre. When power in Rumanian had nationalists, „Ruska besida” standed official represented problems Ukrainians citizens near government. When Soviet soldiers occupation Bukowina, „Ruska besida” was close.

УДК 94(477.85)“1939/1945”:323.12

**Олег Суровцев
(Чернівці)**

СОЦІАЛЬНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ БУКОВИНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА ПІСЛЯ ПОДІЙ ГОЛОКОСТУ ДО УМОВ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1944-1946 РР.)

У статті розкриваються обставини та причини швидкого розчарування у радянському ладі буковинських євреїв, що зумовило вже у перші повоєнні роки поступовий процес еміграції за кордон, в основному через Румунію до Ізраїлю, Європи, США. Проаналізовано характерні особливості процесу еміграції єврейського населення з Чернівецької області у 1944-1946 роках.

Ключові терміни: репресії, рабинат, Голокост, Трансністрія, трудові мобілізації, антисемітизм, „єврейське питання”, операція „Бріха”, „Бейтар”, УПА.

Соціальна та психологічна адаптація буковинських євреїв, що пережили події Голокосту, до умов радянського ладу у перші повоєнні роки залишається актуальною темою в історії Північної Буковини. Для написання статті опрацьовано низку документів, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об’єднань України (ЦДАГО України) у фонді Центрального Комітету Комуністичної партії України¹. В ньому зосереджено матеріали, у яких відображено ставлення партійних органів до буковинських євреїв, які пережили Голокост, становище тих, хто повернувся з таборів і гетто Трансністрії, реалії радянського ладу, які у 1944-1946 рр. призвели до еміграції у Румунію багатьох євреїв Північної Буковини та Хотинщини.

Означена тема у певній мірі висвітлена в роботі кандидата медичних наук, лікаря-психіатра М.Буянова „Холокост и психика”, в якій автор розкриває багато психологічних аспектів життя людей, що пережили та були свідками Голокосту². Стаття В.Гриневича „До проблеми взаємовідносин радянської влади та євреїв Північної Буковини наприкінці Другої світової війни”³, присвячена аналізу взаємин радянської влади та євреїв Буковини, де саме в цей час була зосереджена одна з найбільших єврейських громад України. У збірнику документів „Євреї України в 1943-1953 гг.: очерки документированой истории”⁴, опублікованому М.Мицелем у 2003 р., частина матеріалів присвячена ситуації довкола чернівецького єврейства у перші повоєнні роки. Серед закордонних дослідників значний доробок у дослідженні життя єврейського населення України після подій Другої світової війни належить ізраїльтянину М.Альтшулеру⁵.

На наш погляд, досить вдалою є публікація свідчень буковинців, які пережили Голокост, під назвою „Колись Чернівці були гебрейським містом”⁶. Свідчення очевидців дали змогу зазірнути у такі сфери життя буковинського єврейства, які неспроможна висвітлити офіційна історіографія. Найціннішими для написання статті стали спогади єврейського письменника Нафтали Серф-Кона⁷, що перебував у Чернівцях навесні 1944 р.

Політика сталінського керівництва на територіях, очищених від німецько-румунських окупантів, виходила з основного завдання – відновлення та утвердження радянської влади з метою якомога повнішого використання людських та матеріальних ресурсів для переможного завершення війни. Крім того, передбачалось створення умов для успішного функціонування радянської системи у повоєнний період. В руслі цього завдання формувалась й політика щодо окремих національностей.

Як відомо, після війни головною проблемою для сталінського керівництва в західних областях України залишалася боротьба з ОУН – УПА, яка тривала до середини 50-х років ХХ ст. Репресії у період довоєнної радянзації регіону та події в роки війни свідчили про те, що населення на західноукраїнських землях загалом лояльно сприймало повернення радянської влади. Що ж до єврейства, то, враховуючи величезні жертви від рук нацистів та їх прибічників, серед яких була й частина місцевого населення, його лояльність до радянської влади, здавалося б, не могла піддаватися сумніву. Проте у ставленні до буковинських євреїв з боку радянської влади спостерігалась певна упередженість. На відміну від центральних, східних районів України, де в цей час доволі виразно проявлялася негласна заборона щодо повернення єврейства з евакуації, у Північній Буковині цей процес відбувався безболісно. Проте певні негативні тенденції почали простежуватись відразу. Так, у квітні 1944 р. перший секретар Чернівецького обкому КП(б)У І.Зеленюк в одній з доповідних записок зазначав, що „прогресивна частина єврейства була або знищена або виселена, а залишилися живими лише ті, хто запобігав перед румунською владою, а також ремісники та представники вільних професій”. Проте згодом той же І.Зеленюк визнавав, що „інтелігенція Чернівців на той час на 70% складалась з євреїв”⁷⁸. Підозру у посадовця викликало й те, що „на відміну від представників інших національностей, місцеві євреї, які раніше працювали в радянських інституціях, чомусь залишились живими та неушкодженими”⁷⁹. Недовіру викликало й те, що серед єврейського населення було більше 1600 осіб, які приїхали з Угорщини, Німеччини та Румунії і не визнавали себе радянськими громадянами.

У Чернівцях діяв рабинат, який нараховував 20 рабинів, в тому числі 6 з Угорщини та Румунії, які, на думку І.Зеленюка, підбурювали євреїв проти радянської влади. Згідно зі своїми повноваженнями він не мав права на їх арешт, отож звертався із таким проханням до керівництва УРСР. „Нам товариші з Києва повинні допомогти, – говорив він на пленумі ЦК КП(б)У 22 листопада 1944 р., маючи на увазі керівництво НКВС та НКДБ, – з тим, аби ми не мали в нашій області цієї наволочі”⁸⁰.

Навесні 1944 р. Чернівці відвідав єврейський письменник Нафталі-Герц Серф-Кон разом з Р.Баласною. Свої враження він виклав у „Звіті про поїздку в Чернівці”, матеріали якого відправив до Москви у Єврейський антифашистський комітет (ЄАК). Цей документ дає можливість оцінити становище євреїв на Буковині після звільнення очима людей, які пережили Голокост. Автор документа зазначає, що „населення Чернівців сьогодні нараховує 45 тис. осіб, з яких євреї складають 70%. Офіційна статистика не зовсім правдива: частина євреїв, повернувшись з Трансїстрії до Чернівців,

до цього часу не отримала прописки через те, що міліція міста не хоче їх прописувати, а пропонує залишити місто. Заборона стосується, в першу чергу, тих євреїв, які покинули Північну Буковину до 28 червня 1940 р. і є громадянами Румунії. Ці люди ховаються по підвалах, бояться вийти на вулицю, деякі вештаються по селах довкола Чернівців, декого мобілізовано на роботу у Свердловськ. Буковинські євреї, які повертались у Чернівці після звільнення з таборів Трансїстрії, почувши про заборону повернутися до міста, почали концентруватися в районі сучасної Жучки, біля мосту через р. Прут. Тривалий час їх не пускали у місто, були навіть окремі випадки нападу та побиття людей з боку міліції. Зазначена ситуація була незрозумілою для єврейського населення, адже у Трансїстрії після звільнення їм пропонувалося повернутися до Чернівців, видавалися проїзні документи та посвідчення з направленнями до Північної Буковини. Загороджувальні загопи декого пропускали до Чернівців, отримавши як хабар певну суму грошей чи речі. Враховуючи великі хабарі, люди з великими труднощами оформляли прописку, адже у більшості були відсутні будь-які документи. Для отримання роботи необхідно було мати прописку, а для отримання прописки необхідно було пред’явити довідку з місця роботи. Дещо пізніше почали вимагати ще й довідки з установ та підприємств, в яких людина працювала до 1940 року”⁸¹.

Нафталі Серф-Кон двічі зустрічався із згадуваним вище І.Зеленюком з метою обговорення ситуації, яка склалась довкола єврейського населення Чернівців. І.Зеленюк підкреслював, що він особисто віддав наказ не пропускати євреїв у місто. І причини цього здавалось б благородні: у місті недостатньо продуктів харчування та побоювання повітряних атак ворожої авіації, які могли б привести до загибелі євреїв⁸².

Одним з найважливіших заходів радянської влади на західноукраїнських землях, який спрямовувався на використання місцевого населення для досягнення військових, економічних та політичних завдань, стало проведення масової, а точніше тотальної військової та трудової мобілізації. І, звісно, буковинські євреї не стали винятком.

Перші військові мобілізації українського населення здійснювались безпосередньо польовими військкоматами Червоної армії відразу ж після зайняття населених пунктів. Завдяки цьому вже навесні 1944 р. у частинах 2-го Українського фронту чисельність євреїв суттєво зросла у порівнянні з частинами інших фронтів. Так, якщо на 1-му Українському фронті, війська якого діяли в Галичині та Волині, євреї не перевищували 0,6-1%, то в частинах 2-го Українського фронту, які просувались Буковиною, Трансїстрією, їх кількість була значно вищою. Так, влітку 1944 р. у частинах 4-ої гвардійської армії нараховувалось до 1,5%

євреїв, переважна більшість яких була саме з Північної Буковини та Молдавії¹³.

Після просування армій на захід за мобілізацію взялась місцева влада. Методи її проведення були доволі жорсткими та цілком відповідали сутності радянської тоталітарної системи. Військові та трудові мобілізації буковинських євреїв, як і всього місцевого населення, нерідко проводилися з порушеннями радянських законів: іноді людей забирали просто на вулицях або витягали з ліжок під час нічних облав. Звісно, ці заходи наштовхувалися на активний чи латентний спротив з боку буковинського єврейства. Форми уникнення призову до лав Червоної армії чи на роботи до шахт Донбасу були різними: від відвертої агітації і протестів проти мобілізації до підробки документів та переховування. Поширеними були втечі за кордон, передусім до Румунії. 23 травня 1944 р. перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов із роздратуванням повідомляв Й.Сталіну про скупчення місцевого населення на шосе Чернівці – Ботошани з метою виїзду з СРСР. „Переважно, – зазначав він, – виїжджає єврейське населення, яке не бажає служити в Червоній армії. Воно хоче сховатися у румунських містах, де наші мобілізації не проводяться”¹⁴. З метою припинення руху біженців Хрущов пропонував якомога швидше відновити кордон між Румунією та СРСР.

Чимало буковинських євреїв переховувалося під час проведення радянських мобілізацій. За даними радянських органів, у липні 1944 р. тільки в Чернівцях переховувалося від призову 1853 євреїв, з яких 528 – були затримані, а іншим вдалося втекти до Румунії¹⁵.

Коли серед єврейського населення Північної Буковини без будь-якої роз’яснювальної роботи та попереджень розпочалися трудові мобілізації, людей виловлювали і відправляли на роботи на Донбас та інші регіони СРСР. В результаті спротиву на примусові роботи на Донбас, згідно з радянською статистикою, виїхало лише декілька десятків буковинських євреїв. Мобілізація відбулась в основному за рахунок представників інших національностей.

Варто зазначити, що з таборів Трансністрії повернулися в основному жінки. І що цікаво, тих євреїв, які змогли під час румунської окупації залишитися у Чернівцях, трудова мобілізація не зачепила. Це були багаті євреї, які змогли відкупитися як від румунського, так і від радянського керівництва. Звісно, це обурювало тих, хто, переживши смертельну небезпеку, повернувся з Трансністрії. Єврейське населення ховалося у підвалах, на горищах, багатьох неможливо було знайти вдома. Керівники установ та підприємств, серед яких чимало було євреїв, постійно займалися тим, що звертались до районних та обласних рад і вимагали звільнення від примусової трудової мобілізації своїх родичів, друзів, знайомих¹⁶.

Траплялися випадки, коли молоді єврейські чоловіки після звільнення з Трансністрії, рятуючись від трудових мобілізацій, різними шляхами потрапляли до лав чехословацької армії, що розташовувалась тоді в Садгорі¹⁷.

Єврейська інтелігенція заявляла, що мобілізація євреїв здійснювалась з метою змінити етнічний склад населення Чернівців. Серед єврейського населення досить швидко поширювались різноманітні чутки, а саме: при висилці на роботи змушують підписувати заяви про добровільність виїзду; жінок забирають, щоб використовувати їх як повій; у листах мобілізовані євреї пишуть, що роботи їм не дають і вони змушені її шукати самостійно. Нафталі Серф-Кон розповідав, що коли він домовився переглянути подібні листи і прийшов до визначеного будинку, в ньому нікого не було, лише на столі лежали листи. Цей факт – яскраве свідчення того, наскільки сильно були налякані люди.

Чутки про проституцію з’явилися після інциденту, що стався на вокзалі під час відправки чергового ешелону мобілізованих на роботу буковинських жінок. Один з працівників, що проводив мобілізацію у нетверезому стані кричав на жінок та називав їх „повіями”. Більше того на вагонах писав крейдою: „Тут їдуть повіі”¹⁸.

У „Звіті” письменник неодноразово запитував: „Для чого сюди (у Чернівці) радянська влада переселяє з найвіддаленіших куточків країни людей, які часто не є членами партії чи спеціалістами? І водночас нерідко кращих робітників, фахівців легкої промисловості, а також людей з вищою освітою відправляють на чорні роботи на схід. Для людей, що пройшли табори смерті Трансністрії, де втратили майже всіх рідних та близьких – це великий удар”¹⁹.

Р.Балясна та Нафталі Серф-Кон, зустрівшись вдруге із І.Зеленюком, обговорили складну ситуацію і домовилися, про необхідність проведення в Чернівцях мітингу для єврейського населення. На цьому мітингу було заплановано їх виступи з доповідями і відповідями на запитання єврейської громади. Незважаючи на певну недовіру з боку євреїв до радянської влади, мітинг, на якому були присутні понад 2 тис. осіб, відбувся з успіхом, і на певний час зняв напругу серед єврейства²⁰.

Частина врятованого буковинського єврейства, пам’ятаючи події 1940 року, швидко розчарувалась у соціалістичному „справедливому” ладі радянського зразка. Протест проти тоталітарного сталінського режиму знаходимо у спогадах Р.Гольд: „Коли, після мого прибуття з табору, стало відомо, що знову повертаються росіяни, я втекла до Бухаресту. Я не могла далі терпіти це. Я була молодістю і дуже дражливою. Я знала, що нас чекає у найближчий час. Росіяни знову відправлятимуть молодих дівчат кудись в Росію на примусові роботи... Більшість пропадали там безвісти”²¹.

У 1944-1945 рр. доволі поширеним серед місцевого населення, зокрема євреїв, стала зміна єврейських прізвищ на румунські. Це робилося у зв'язку з тим, що румунів, як громадян країни-сателіта нацистської Німеччини не мобілізували до лав Червоної армії. Нерідко спостерігалися спроби підкупу посадових осіб з метою уникнення мобілізації, процвітала й підробка документів, за якими „звільняли” від військової чи трудової повинності. Так, у червні 1944 р. був заарештований мешканець Чернівців М.Адлер, який дав свідчення, що в Чернівцях діяла група євреїв, яка виготовляла фальшиві документи і продавала їх єврейському населенню. Вартість такого документа доходила до 450 крб.²²

Станом на 8 травня 1944 р. у Чернівецькій обл. було мобілізовано до лав Червоної армії лише 5495 чоловік – виключно українців. У жовтні 1944 р. завдяки втручання силових структур ситуація почала змінюватися, і загальна кількість мобілізованих у Чернівецькій області зросла до 61711 осіб, що становило 10% всього населення краю²³. Можна припустити, що в цей період до Червоної армії потрапило до 5 тис. буковинських євреїв²⁴.

В аналітичному документі НКВС УРСР „Про антисемітські настрої в Україні”, підготовленому влітку 1944 року, повідомлялося про ухилення від військових та трудових мобілізацій в Чернівцях та інших містах „спекулянтсько-торгівельного елемента з числа єврейського населення”. Звісно, це стало одним із факторів „обурення з боку неєврейського населення, що нерідко набувало антисемітських проявів”²⁵.

Аналізуючи спогади, слід зазначити, що євреї досить часто дорікали радянській владі, що вона відмовлялася визнати їхній особливий статус як жертв геноциду й прагнула активно використовувати їх на фронті. „Я вражений діями радянського уряду”, – висловлювався з цього приводу інспектор депо залізничної станції Чернівці Ругендорф. „Чому вони так брутально поведуться з населенням, чому без будь-яких підстав мобілізують, невідомо куди відправляють? Мені здається, що серед наших керівників є антисеміти. Коли були німці, ми були приречені на смерть, а ось тепер, коли прийшла радянська влада, нас амністовано на три-чотири місяці”²⁶.

За таких умов думка про еміграцію охоплювала широкі кола буковинського єврейства. Досить метафорично її висловив мешканець Чернівців доктор В.Резник: „Єврейське населення у зв'язку з мобілізацією до Червоної армії та залученням жінок до робіт стоїть на російському вокзалі і очікує на англійський потяг”, – тобто очікує виїзду до Палестини, яка знаходилася під британським протекторатом²⁷.

До середини літа 1945 р. з Чернівецької обл. до Румунії вже виїхало 12 тис. осіб. На деяких підприємствах текстильної промисловості кількість

зареєстрованих на виїзд до Румунії сягала понад 90 %. Наприклад, на суконній фабриці № 1 заяви на виїзд до Румунії подали 95 % робітників, на фабриці № 6 з 109 робітників на виїзд записалися 106 осіб²⁸. Станом на 7 червня 1945 р. 1136 буковинських євреїв подали заяви на виїзд до Румунії, серед яких було 513 комерсантів та торговців, 160 бухгалтерів, 150 викладачів, 95 медпрацівників, 74 робітники, 30 ремісників, 33 особи різних спеціальностей та 81 людина, рід занять яких не був визначений²⁹.

Про процес переселення згадував очевидець: „З перших днів після закінчення війни розпочалося посилене переміщення євреїв Бессарабії, Придністров'я в сторону Чернівців: звідти досить легко можливо було „репатріюватись в Румунію”. Я поставив в лапки, тому що спотворення змісту слів, яке було звичним в Радянському Союзі, вимагає розшифровки. Переважна більшість „репатрійованих” в Румунію лише проїжджали через неї в порт Констанца чи в Італію, щоб звідти відправитись в Палестину”³⁰.

Євреї пояснювали своє бажання покинути Радянський Союз по-різному. Так, відомий лікар-венеролог А.Кац у розмові зі слідчим стверджував: „Я за румунів в день приймав від 5 до 7 клієнтів. Робочий день для мене тривав 5 годин на добу і за 3-5 днів я заробляв достатньо, щоб прожити місяць. Всі інші дні я працював для накопичення капіталу, для того щоб поїхати на курорти чи помандрувати за кордон.” Лікар Н.Коган заявляв: „Всі мої капітали знаходяться за кордоном. Мене не задовольняє радянське громадянство, я хочу працювати стільки, скільки я захочу, а не стільки, скільки мені говорять.” Робітник суконної фабрики № 1 І.Шац говорив наступне: „Я ніколи в житті не працював на фабриці. В минулому я був комерсантом і почав працювати на фабриці в 1944 році з метою отримати продовольчі картки та ухилитись від мобілізації на Донбас і в Червону армію.” Подібні пояснення надавав й лікар Р.Розенблат: „Я щорічно все літо проводив на курортах Італії або подорожував по інших країнах. В Радянському Союзі я не можу сидіти на одному місці”³¹.

8 серпня 1945 р. була прийнята постанова Раднаркому СРСР, а 31 серпня рішення РНК СРСР, згідно з яким євреям, які мали румунське громадянство до 28 червня 1940 р., був дозволений виїзд з радянського громадянства та виїзд з Чернівецької обл. до Румунії. До 16 листопада 1945 р. ситуація з переселенням виглядала таким чином. Постанова передбачала переселення євреїв до Румунії з наступним затвердженням справ Президією Верховної Ради СРСР щодо відмови від радянського громадянства. Перевірка роботи органів НКВС УРСР показала, що на практиці ця постанова не виконувалась, хоча „оформлення справ проводилось правильно і були вжиті всі заходи щодо прискорення виконання рішення РНК УРСР”. До 16 листопада 1945 р. було оформлено

8 тисяч справ, 2049 з яких ще 9 жовтня 1945 р. були направлені НКВС УРСР на затвердження. Проте результатів не було отримано³².

Як насправді „правильно проводилось оформлення справ” та „прискорювалось виконання рішення РНК УРСР”, демонструвала доповідна записка інструктора управління кадрів ЦК КП(б)У Боголюбова „Про факти порушення законності та допущення антидержавної практики в роботі управління НКВС у Чернівецькій області”. Зокрема, Боголюбов констатував, що „під час видачі документів для виїзду за кордон управління НКВС у Чернівецькій області допустило повну та злочинну безконтрольність цього процесу, в результаті чого документи для виїзду до Румунії отримали громадяни, які не мали права на переселення, та певна кількість потрібних для радянської влади спеціалістів”. Так, лікарі обласної лікарні Файгер та Моргенштерн, незважаючи на заборону, отримали перепустку № 719 від 11 травня 1945 року; інженери-будівельники Кан і Шор отримали перепустку від секретаря УНКВС, який не мав жодного відношення до оформлення та видачі подібних документів. За видачу перепусток, які давали право покинути УРСР, працівники УНКВС брали хабарі у великих розмірах³³.

Досить часто мотивами корупційної діяльності працівників УНКВС було бажання захопити нерухомість, яка належала євреям, що вирушали за кордон. Яскравим прикладом є історія директора туберкульозного диспансеру М.Гінзбурга., який до 1941 р. проживав у Чернівцях. З початком німецько-радянської війни евакуювався у східні області СРСР, де працював начальником шпиталю. У 1944 р. повернувся на Буковину. У розмові з Богомолівим Гінзбург заявляв, що не мав наміру переїжджати до Румунії. Проте після того, як уповноважений Наркомату Держконтролю у Чернівецькій обл. Котов запропонував йому фіктивно продати свої меблі, вартість яких становила 12700 крб., а натомість дочка Котова через дружину начальника УНКВС Руденка отримала документи на виїзд на ім'я Гінзбурга і передала їх йому, останній вирішив виїхати до Румунії, що й негайно зробив. Відсутність директора лікарні стала відома в обкомі КП(б)У, де було прийняте рішення щодо негайного повернення Гінзбурга назад до СРСР. Начальник УНКВС Руденко відправив за лікарем до Румунії свою дружину. В одному з містечок Румунії Гінзбург був затриманий, підданий обшуку та повернутий до Чернівців. Після допитів йому було пред'явлено звинувачення за статтею 54-1а КК УРСР – „зрада Батьківщини”. Факт зради доведений не був і після звільнення Гінзбурга з-під арешту Котов повернув йому меблі. Однак квартира лікаря була вже зайнята доцентом університету Кононенком³⁴.

У доповідній записці на ім'я М.Хрущова І.Зеленюк писав, що „виконання рішення РНК УРСР

про виселення євреїв до Румунії затримується з вини НКВС УРСР, адже його керівництво запропонувало перекласти всі румунські документи у справах євреїв російською мовою. Переважна більшість євреїв, які оформили документи на виїзд, – пояснював І.Зеленюк, – звільнилися з роботи, не мають продовольчих карток, паливом не забезпечені, займаються спекуляцією, заготівлею продуктів та промислових товарів, тим самим сприяють підвищенню цін на ринках. Щоденно люди приходять до органів радянської влади з різними провокуючими питаннями та вимагають швидше їх відправити за кордон. Саме тому необхідно евакуювати цю категорію населення в Румунію до похолодання”³⁵. Основною перешкодою для виїзду чернівецьких євреїв була відсутність домовленостей між СРСР та румунським керівництвом. Крім того, не було розроблено чіткої форми документа, який давав право на переселення. Лише на початку січня 1946 р. ці проблеми були вирішені³⁶.

До 8 січня 1946 р. було зареєстровано 11085 осіб, які підлягали виселенню³⁷. У процесі оформлення документів при Чернівецькому облвиконкомі була створена спеціальна комісія в складі: заступника начальника обласного управління МВС, заступника начальника обласного управління МДБ та заступника прокурора області. Комісія за допомогою спеціального апарату працівників облвиконкому та МВС виконувала певні функції, а саме: проведення точного підрахунку євреїв; виготовлення та видачу відповідних документів; розгляд та затвердження списків; своєчасне оповіщення осіб, які переселялися про терміни та порядок виїзду з Радянського Союзу до Румунії; здійснення безпосередньої організація виїзду до Румунії.

Для забезпечення перевезень тих, хто евакуювався, було використано 50 вантажних автомобілів Прикарпатського військового округу. Оплата за перевезення євреїв та їх речей здійснювалась за державним тарифом. У відповідності до постанови РНК СРСР від 2 лютого 1946 р. „Про порядок евакуації євреїв з території Чернівецької області до Румунії” останнім був дозволений вивіз майна: до двох тонн для сільського населення та однієї тонни для міської сім'ї. Бажання виїхати до Румунії висловили 17503 євреї у віці від 18 років, на яких були заведені особові справи. Після розгляду комісією заяв та справ позитивну відповідь отримали 17461 особа, іншим було відмовлено через відсутність документів, які підтверджували їх румунське громадянство до 28 червня 1940 року³⁸.

До 22 червня 1946 р. (останній день евакуації) 17461 особа отримали евакуаційні документи та перепустки для переходу державного кордону СРСР, з яких 16261 – виїхали до Румунії. Всього до Румунії виїхало 21155 буковинських євреїв, які були громадянами Радянського Союзу: 6571 чоловіків, 9690 жінок, 4894 дитини. Окрім того, у 1944-1946 роках до Румунії виїхали 1152 особи, які мали

румунське громадянство: 562 чоловіка, 382 жінки, 208 дітей. Таким чином, за весь період евакуації в Румунію виїхали 22307 осіб, в тому числі 7133 чоловіки, 10072 жінки, 5102 дитини, більшість з яких становили євреї. Відмовились виїхати до Румунії 1044 людини³⁹. Єврейське населення Північної Буковини, що емігрувало до Румунії, досить швидко покинуло її в рамках операції „Бріха”.

За таких умов сіоністські настрої серед буковинського єврейства дедалі поширювались. Основною причиною їх поширення радянське керівництво вважало сіоністське підпілля. Зокрема, йшлося про воєнізовану молодіжну організацію „Бейтар”. Назва організації це абревіатура (на івриті) від назви „Союз імені Йосипа Трумпельдорфа”. Виникла вона на початку 20-х років під впливом закликів В.Жаботинського створити єврейську армію для захисту єврейського населення підмандатної Палестини. Напередодні Другої світової війни організація нараховувала у діаспорі до 100 тисяч осіб і вважалася одним з найпотужніших молодіжних рухів за переселення до Палестини. Під час війни групи членів Бейтару брали участь у повстаннях проти гітлерівців у гетто Варшави, Вільнюса, Белостока⁴⁰.

Інформацію щодо діяльності „Бейтар” у Чернівцях надав радянським військовим спецорганам у березні 1944 р. керівник місцевого комуністичного підпілля Енгель (псевдонім „Василій”). У ході розслідування було з’ясовано, що молодіжна сіоністська організація Бейтар справді діяла в умовах румунської окупації. Вона нараховувала у своїх лавах до 150-200 осіб і мала свій центр у Бухаресті. Згідно з даними Енгеля, члени Бейтару вели антирадянську пропаганду, відверто співробітничали з румунською розвідкою, складали списки на прорадянськи налаштованих євреїв, яких потім здавали сигуранці, за що остання і допомагала Бейтару⁴¹. Переважна більшість членів цієї організації встигла виїхати до Бухареста і Будапешта до приходу Червоної армії⁴².

Слід підкреслити, що сіоністські настрої не переважали серед буковинського єврейства. Про надії буковинських євреїв відновити у краї своє релігійне і культурне життя свідчить, наприклад, факт домагання Чернівецької релігійної громади відкрити в місті Хесет – релігійну школу для підготовки рабинів на 150 осіб⁴³. Як відомо, у другій половині 40-х років ХХ ст. у Чернівецькій обл. існувала одна з найбільших в Радянському Союзі єврейських релігійних громад, діяв один з небагатьох в СРСР єврейських театрів. Проте ці тимчасові поступки у ході „боротьби з космополітизмом” були ліквідовані.

Водночас частина єврейського населення брала активну участь у відновленні та утвердженні радянського режиму в краї. Зокрема, на початку 1945 р. у складі 212 винищувальних батальйонів, створених у семи областях західного регіону Укра-

їни для боротьби з підпіллям ОУН-УПА, брало участь 365 євреїв⁴⁴.

Звісно, процес виселення єврейського населення з Чернівецької обл. у 1944-1946 рр. характеризувався певними особливостями, а саме: переселення стосувалося лише єврейського населення, буковинські євреї не мали жодних зв’язків з тодішнім керівництвом Румунії чи румунськими політичними партіями; між Румунією та СРСР не було підписано формальної угоди, не існувало координації дій; щодо буковинських євреїв у документах застосовувались різні за значенням терміни – „виїзд”, „евакуація” і навіть „виселення”, хоча ми схильні розглядати цей процес як еміграція.

У повоєнний період радянське керівництво фактично не дозволяло публічно обговорювати тему табірної ув’язненості та геноциду євреїв на Буковині. На нашу думку, це було пов’язано передусім із тим, що у Радянському Союзі намагались створити ілюзію єдиного суспільства, єдиного радянського народу, який не знає розмежування на нації, народності, етноси. У ракурсі такої політики було небажано окремо виділяти втрати та страждання єврейського народу у період Великої Вітчизняної війни. Таким чином радянське керівництво намагалось об’єднати зусилля всіх людей СРСР на відновлення країни та повернення до нормального життя. Однак людям, що пережили геноцид, важко було жити зі спогадами про 1941-1944 роки. Розмови про пережите у 1941-1944 роках велися лише у приватному колі, з рідними або друзями, яких також було депортовано. Для ширшого, публічного вислову це залишалося табузованою темою, що підтверджують спогади окремих з тих, що пережили Голокост: „Навіть, якщо хтось намагався про це говорити, він не міг – на нього дивилися як на зрадника. Ми були ще дітьми, але всі дивилися на нас, як на зрадників. Не те, що ми самі не хотіли цього, – про це не можна було говорити, щоб не вислуховувати звинувачення в сіонізмі, контрреволюції. Це не дозволялося”⁴⁵.

Таким чином, після завершення війни основна частина буковинського єврейства, яка пережила Голокост, повернулася у рідні села та міста краю. Однак швидке розчарування у радянському ладі вже у перші повоєнні роки зумовило поступовий процес еміграції буковинських євреїв за кордон, в основному через Румунію до Ізраїлю, США, країн Західної Європи.

Вищевикладений матеріал дозволяє виділити характерні особливості процесу еміграції єврейського населення з Чернівецької обл. у 1944-1946 рр., а саме: переселення стосувалося лише єврейського населення Північної Буковини; буковинські євреї не мали жодних зв’язків з тодішнім керівництвом Румунії та румунськими політичними партіями; між Румунією та СРСР не було підписано формальної угоди, не існувало координації дій.

¹ Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф.1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.

² Буянов М. Холокост и психика. – М., 1998. – 100 с.

³ Гриневич В. Україна після голокосту: до проблеми взаємовідносин радянської влади та євреїв Північної Буковини наприкінці Другої світової війни // Голокост і сучасність. – 2002. – №6. – С.9-10; 2003. – №1. – С.5-6.

⁴ Мицель М. Евреи Украины в 1943-1953 гг.: очерки документированной истории. – К.: Дух і літера, 2004. – 362 с.

⁵ Altshuler M. The Soviet "Transfer" of Jews to Romania // Jews in Eastern Europe. – 1998. – № 2(36). – р. 54-76; Altshuler M. The story of the publication of jewish calendar in Chernovtsy // Jews in Eastern Europe. – 1999. – № 1-2 (38-39). – р. 88-103; Altshuler M. Antisemitism in Ukraine toward the end of the Second World War // Jews in Eastern Europe. – 1993. – № 3 (22). – р. 40-82.

⁶ Колись Чернівці були гебрейським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рихла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – 232 с.

⁷ Дробязко Л. Репессированные еврейские писатели Украины (документы архивно-следственных дел и материалы из частных архивов). Нафтали Серф-Кон. / Голокост і сучасність. – 2003. – № 1 (С. 7-8); № 2 (С. 16-17); № 3 (С. 5-6)

⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3870. – Арк.4.

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3870. – Арк.5.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.41. – Арк.10.

¹¹ Дробязко Л. Репессированные еврейские писатели Украины (документы архивно-следственных дел и материалы из частных архивов). Нафтали Серф-Кон. / Голокост і сучасність. – 2003. – № 2. – С.16.

¹² Там само.

¹³ Гриневич В. Україна після голокосту: до проблеми взаємовідносин радянської влади та євреїв Північної Буковини наприкінці Другої світової війни // Голокост і сучасність. – 2002. – №1. – С.5.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.41. – Арк.21.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.319. – Арк.15-16.

¹⁶ Там само. – Арк. 14.

¹⁷ Altshuler M. The Soviet „Transfer” of Jews to Romania // Jews in Eastern Europe. – 1998. – № 2(36). – р. 56.

¹⁸ Дробязко Л. Репессированные еврейские писатели Украины (документы архивно-следственных дел и материалы из частных архивов). Нафтали Серф-Кон. / Голокост і сучасність. – 2003. – № 2, С.17.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Колись Чернівці були гебрейським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рихла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – С. 29.

²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.41. – Арк.30.

²³ Там само. – Арк. 64.

²⁴ Гриневич В. Україна після голокосту: до проблеми взаємовідносин радянської влади та євреїв Північної Буковини наприкінці Другої світової війни // Голокост і сучасність. – 2002. – №1. – С.5

²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.41. – Арк.44.

²⁶ Гриневич В. Україна після голокосту: до проблеми взаємовідносин радянської влади та євреїв Північної Буковини наприкінці Другої світової війни // Голокост і сучасність. – 2002. – № 1. – С. 5.

²⁷ Там само.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.319. – Арк.79.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.319. – Арк.81.

³⁰ Мицель М. Евреи Украины в 1943-1953 гг.: очерки документированной истории. – К.: Дух і літера, 2004. – С.72.

³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.319. – Арк.80.

³² Там само. – Арк.23.

³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3870. – Арк.11-12.

³⁴ Там само. – Арк.10.

³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.319. – Арк.24.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2620. – Арк.16.

³⁷ Там само. – Арк.11.

³⁸ Там само. – Арк.17.

³⁹ Там само. – Арк.18; Добржанський О., Никирса М. Ще один документ про виселення етнічних груп з Буковини // Питання історії України. 36. наук. статей – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.233-234.

⁴⁰ Altshuler E. Antisemitism in Ukraine toward the end of the Second World War // Jews in Eastern Europe. – 1993. – № 3 (22). – р. 70

⁴¹ ЦДАГО, Ф. 1, оп. 30, спр. 41, арк. 23

⁴² Гриневич В. Україна після голокосту: до проблеми взаємовідносин радянської влади та євреїв Північної Буковини наприкінці Другої світової війни // Голокост і сучасність. – 2002. – № 1. – С. 6

⁴³ ЦДАГО, Ф. 1, оп. 30, спр. 41, арк. 25

⁴⁴ Гриневич В. Україна після голокосту: до проблеми взаємовідносин радянської влади та євреїв Північної Буковини наприкінці Другої світової війни // Голокост і сучасність. – 2002. – № 1. – С. 6

⁴⁵ Колись Чернівці були гебрейським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рихла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – С. 29, 109

Summary

*Surovtsev Oleg
(Chernivtsi)*

Social and psychological adaptation of Bukovynian Jews to soviet regime after holocaust (1944-1946)

The process of coming back of Bukovynian Jews who had survived in Transnistria hell was traced. The conditions of people's psychological and social adaptation in the Soviet state realities.

УДК 94(477)

**Нестор Мизак
(Чернівці)****РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОГО
РЕЖИМУ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ
ТА ОБОРОННІ ДІЇ УПА (1944-1947 РР.)**

У статті йдеться про становище українського населення Північної Буковини у 1944-1947 рр. та боротьбу УПА за Українську Самостійну Соборну Державу.

Ключові слова: УПА, ОУН, курені УПА, боївки УПА, більшовицький режим, арешти, розстріли, депортації, продовольчі контингенти, „стрибки”, НКВС, НКДБ, МДБ.

Відновивши у 1944 р. радянську владу в Чернівецькій області, більшовицький режим спрямував свої зусилля на зміцнення тоталітарної системи, на боротьбу з національно-визвольним рухом ОУН, УПА та створення системи економічного визиску.

Населення Чернівецької обл., особливо її гірської та придністровської частин, вступило у рішучий двобій з радянською каральною системою, присутність якої на землях краю позначилась воєнними та економічними злочинами.

Матеріалом для даної публікації послужили архівні документи окружного проводу ОУН Буковини під керівництвом Василя Савчака, пс. „Сталь”, які пройшли довгий і складний шлях, перш ніж потрапили до рук дослідника.

Ймовірно, доставлені з Буковини підпілним зв'язком на Закерзоння, їх звідти бійці УПА передали на Захід під час свого останнього рейду 1947 р. в американську окупаційну зону Німеччини.

Наступного року невелику публікацію з цих матеріалів під назвою „Буковина в боротьбі” подав часопис „Українська трибуна”, а з нього передрукував Вісник Організації оборони чотирьох свобод України в Нью-Йорку¹.

Згодом цей матеріал став надбанням „Колекції редактора Літопису УПА Петра Й.Потічного про повстанську і протиповстанську боротьбу в Україні. Університет в Торонто. Онтаріо-Канада”.

1992 р. частину матеріалів надруковано у 19-му томі Літопису УПА. Серед них під заголовками „У боротьбі за Українську державу впали”, „Рейди УПА по Чернівецькій області”, „3 дії і боїв УПА та боївок” і останній – „Загинули на полі слави”².

На появу цього видання відгукнувся автор цієї публікації в обласній газеті „Буковина”³.

З фактів, зібраних чинами збройного підпілля ОУН Північної Буковини, висвітлюється жахлива картина російсько-більшовицького терору, який принесли з собою „визволителі” після проходження лінії фронту навесні 1944 р.

В архівних матеріалах з цього приводу зазначено: „...найжахливіші тортури темного середньовіччя зовсім видаються блідими при порівнянні з тими, що їх приніс українському народу московсько-більшовицький поліцейський режим”⁴. Зразу ж після зайняття гірських районів Буковини улітку й у вересні 1944 р. радянські райвійськомати почали мобілізацію населення на фронт і зустрілися з масовим небажанням буковинців воювати за сталінські інтереси в Європі.

У відповідь органи радянської влади організували облави на чоловіче населення та прилюдні розстріли. У квітні-травні 1944 р. лише у десяти селах Вашковецького р-ну розстріляли 13 чоловіків: 2 квітня 1944 р. у с.Сарафинець Григорія і Василя Сороханів, 20 квітня у с.Станівці – Юрія Руснака (22 р.), 4 травня у с.Вилавче – Миколу Манільського, 16 липня у с.Старі Драчинці – Михайла Казимірика та інших⁵.

Населення краю ховалося в ліси, однак прийняти велику кількість добровольців до новоствореної УПА не вистачало фізичних можливостей, бракувало військових старшин, зброї.

На місцях запанувала невизначеність, як бути далі. Хто переможе у Другій світовій війні? Який політичний лад запанує в Європі після війни?

Щоб підтримати населення у його прагненнях до свободи, боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу, опору радянській тоталітарній системі, яка сіяла смерть і насилля, теренами Буковини у кінці 1944 – на початку 1945 рр. пропагандивними рейдами з передгір'я Карпат пройшли курені й сотні УПА. Серед них Буковинський курінь УПА Назарія Данилюка, пс. „Перебийніс”, який з 20 листопада по 20 грудня 1944 р. пройшов селами Вижицького, Вашковецького, Сторожинецького і Чернівецького р-нів. Повстанці у селах організовували віча, на яких розповідали присутнім, за що бореться УПА, роздавали пропагандистські листівки і брошури, брали участь в Богослужіннях, співали революційні і повстанські пісні⁶.

22-27 грудня 1944 р. селами Вижицького і Вашковецького р-нів прорейдував відділ УПА поручника „Лісового”, 23 грудня 1944 – 8 січня 1945 рр. північною частиною бессарабських районів Чернівецької – Новоселицького, Хотинського, Кельменецького і Сокирянського р-нів – успішно здійснив рейд спецвідділ „Авангард” під командуванням „Павленка” (прізвища не ідентифіковано. – Н.М.)⁷.

Гірською частиною Буковини рейдував також відділ УПА „Сурма” під командуванням „Білого” (прізвище не ідентифіковане), перемаршировувало багато чот УПА під командуванням „Буйтура”, „Буревія” та інших. Усі вони розповсюджували листівки „Звернення до буковинців”, „Універсал” і „Платформа УГВР” та інші пропагандистські видання. Населення радісно зустрічало рідне війсьсько, брало участь у розмовах, годувало і вдягало повстанців тощо.

Слід зазначити, що на територію Буковини через Дністер переходили також відділи УПА з Тернопільської обл., які піднімали бойовий дух буковинців.

У липні 1944 р. біля невеличкого села Зелена Липа Хотинського р-ну заквартирувала сотня УПА Богдана Никорчука, пс. „Тополя”. Але 16 липня 1944 р. буковинські енкаведисти атакували сотню. Повстанці відстрілювались до останнього патрона і в бою загинули 33 упівці⁸.

27-29 листопада 1944 р. селами Брідок, Добринівці, Онут, Топорівці прорейдував Чортківський курінь УПА „Сірі вовки” під командуванням Петра Хамчука, пс. „Бистрий”. Повстанці вступили у кілька боїв. В одному з них убили старшого уповноваженого Чернівецького ОУ НКВС капітана Морозова⁹.

У перших числах лютого на село Баламутівка із Заліщицького р-ну Тернопільської обл. здійснив наскок командир Самооборонного кущового відділу „Калина” (прізвище не ідентифіковане. – Н.М.). Повстанці убили 24 енкаведистів, з ними начальника РВ НКВС Мельнікова. „Калина” був підполковником Червоної армії. Перейшов на Тернопільщині до лав УПА й загинув у криївці від власної кулі у с.Щитівці Заліщицького р-ну¹⁰.

У кінці 1944 – на початку 1945 рр. радянські власті зосередили у гірській та рівнинній частинах Північної Буковини значні військові сили, якими прагнули розгромити повстанські загони та локалізувати їх. У відповідь повстанці завдавали їм несподіваних ударів. Так, 18 вересня 1944 р. боївка Василя Савчука, пс. „Лебедь” біля с. Дихтинець Путильського р-ну із засідки обстріляла автомашину обласних чинів НКВС й убила заступника начальника УНКВС м-ра Меньяшкіна, заступника начальника УНКДБ м-ра Новожилова, начальника санітарної служби УНКВС капітана Большакова. Завідуючу райздороввідділом Лебедєву захопили в полон. Під час втечі її застрелили¹¹.

Після цієї події 40 енкаведистів зробили наскок на село Дихтинець й арештували Юрка Москаля (44 р.), Власія Бурака (46 р.), Василя Гасюка (52 р.), Василю Чив'юк (54 р.), Аксенію Бурак. Їх загнали до хати, знущалися, поклали ниць і розстріляли чергами з автомата, Бурак Аксенію поранили¹².

17 вересня 1944 р. у с. Старі Драчинці Вашковецького р-ну енкаведисти під час облави застрелили 60-річного селянина Теодора Лакусту і двох його синів, а дружину кинули у підпалену хату за те, що у них раніше квартирували повстанці¹³.

У другій половині січня 1945 р. почалася військова операція збройних сил СРСР у Вижицькому р-ні, яка тривала цілий місяць – до половини лютого. Водночас каральні акції охопили частину сіл Путильського р-ну. Облави тривали вдень і вночі, під час яких відбувались розстріли та палали господарства. Цього місяця енкаведисти спа-

лили на двох невеличких присілках Ракова і Околена сім господарств¹⁴.

У другій половині лютого війська НКВС перейшли у південно-західну частину Путильщини. У блокаді сіл, яка тривала п'ятнадцять днів, брали участь понад 1000 солдатів¹⁵.

Селяни утікали з сіл у глухі ліси або переходили в район сіл Довгопілля, Стебні, Конятин. У другій половині 1945 р. більшовицькі облави плюндрували села Вашковецького р-ну, які були основною повстанською базою Північної Буковини і найкраще зорганізовані. Селами гасали понад 200 кіннотників-енкаведистів, що патрулювали Станівецькі, Костинські і Кабинські ліси¹⁶.

17 березня 1945 р. перші спецгрупи облавників прибули в Заставнівський р-н. У с. Вікно розквартирувалось 200 солдатів, Веренчанці – 300, Заставні – 300. З 20 березня додаткові сили дислокувались у селах Боянчук, Горошівці, Добринівці. Облави у районі тривали до половини квітня. Найбільше були тероризовані села Брідок, Боянчук, Василів, Вербівці, Дорошівці, Добринівці, Кадубівці, Кучурів Малий, Товтри, Онут та інші¹⁷.

Спокійніше було тільки у Садгірському р-ні. Райвідділ НКВС тут обходився своїми силами. Лише 24 березня понад 100 енкаведистів зі „стрибками” провели облаву на села Васловівці, Раранче, Ширівці, Шубранець.

Після третього звернення від 19 травня 1945 р. уряду УРСР до повстанців виходити з повинною радянські каральні сили знову звернули увагу на Вашковецький р-н, а 3-го липня 1945 р. 500 солдатів військ НКВС влаштували облаву на с. Банилів-над-Серетом Сторожинецького р-ну та прочісували навколишні ліси у відповідь на ліквідацію упівцями лісопильного заводу в Берегометі.

10-12 липня 1945 р. советські війська влаштували чергову облаву на села Дорошівці, Брідок, Товтри та Вікно у відповідь на ліквідацію повстанцями горілчаних заводів на Буковині. В облаві брали участь понад 400 енкаведистів¹⁸.

У липні-серпні 1945 р. більшовики застосували для облав у Кіцманському і Садгірському р-нах перехідні війська 4-го Українського фронту. Однак результативність фронтових військ у боротьбі з УПА була мінімальною. Солдати не хотіли воювати з власним народом¹⁹.

Початок осені 1945 р. позначився новітнім наступом енкаведівських сил на повстанські терени Північної Буковини. 24 вересня півтисячі солдатів прочісували села Заставнівського р-ну: Василів, Дорошівці, Товтри. 30 вересня 300 енкаведистів блокували Сторожинецький ліс.

У ході каральних операцій енкаведівських сил у Путильському, Вашковецькому і Вижицькому р-нах у 1944-1945 рр. було розстріляно 75 осіб²⁰. Так, 25 травня 1944 р. у с.Чорторія Вашковецького р-ну розстріляли Теодора Лукіячука, 5 липня у с.Бережниця – Василя Андрюка (18 р.), 8

вересня у с.Дихтинець Путильського р-ну – Власія Бурака (46 р.), 27 жовтня 1944 р. у с.Малятинці Кіцманського р-ну – Леонтія Іванюка (60 р.), Якова Максимовича (43 р.), 8 грудня у с.Розтоки Вижицького р-ну – Юрія Вівчука (48 р.), Миколу Том'юка (60 р.) з дружиною Марією і т.д.

26 грудня 1945 р. у с.Чуньків Заставнівського р-ну оперуповноважений МКДБ Кулик пиячив у селянина Івана Попела, а потім застрелив його п'ятирічну дитину²¹.

Захоплених у полон упівців з метою залякування населення прилюдно вішали на змайстрованих шибеницях і деревах. З листопада 1944 р. по квітень 1945 р. зафіксовано 12 повішань, але таких фактів насправді було значно більше.

Так, 1 листопада 1944 р. енкаведисти повісили двох повстанців у с. Шубранець, двох у Ленківцях і двох на шосе Чернівці-Снятин, 13 січня 1945 р. повісили загиблих повстанців „Романа” і „Сулиму” у с.Стара Жадова Сторожинецького р-ну, 8 березня 1945 р. у с.Зеленів Вашковецького р-ну станичного Івана Миколайчука, пс. „Меч” у центрі села, а тіло сотенного Дмитра Карапки, пс. „Боярин” із с.Киселиці Путильського р-ну розіп'яли на стіні будинку у Путилі.

Населення краю зазнало від радянських властей потоптання і приниження людської гідності й у формі гвалтувань дівчат і жінок. Наприклад, 14 квітня 1944 р. лейтенант НКВС згвалтував дівчину Калину М. із с.Ревне Чернівецького р-ну, 6 травня 1944 р. більшовицькі партизани у с.Карапчів Вашковецького р-ну згвалтували Ольгу З. (24 р.) і Ольгу Я. (24 р.). У с. Комарівці Сторожинецького р-ну капітан НКВС Безруков згвалтував Марію Б. За короткий проміжок часу зафіксовано 7 таких випадків²².

У ході облавних дій партійно-господарський актив та війська нещадно грабували селянські господарства. Приміром, у с. Мега Вижицького р-ну у другій половині 1945 р. енкаведисти пограбували: у селянина Бердника – 6 овець, Шемберка – теля, Боднарашека і Грабка – по 4 вівці, Іллі Фраюка – 2 вівці, 1 корову, Олексія Кретора – 4 цнт картоплі. У с. Банилів Сторожинецького р-ну у Костянтина Гакмана забрали корову. 25 серпня 1946 р. радянські прикордонники накинлись на Хрещатицький монастир і хотіли пограбувати його, але ченці зчинили крик і грабіжники відступили²³.

За приблизними даними, вимальовується жахлива картина радянських грабунків населення. Так, з 15 вересня 1945 р. по 31 березня 1947 р. у селах Вижицького, Вашковецького, Заставнівського, Кіцманського і Сторожинецького р-нів вчинено 106 тотальних грабунків²⁴.

Окрім пограбувань, каральні акції супроводжувались спалюванням господарств. У 1944-1946 рр. людські оселі горіли кожного дня. З липня 1944 по 24 вересня 1946 рр. карателі спалили до тла у вищезгаданих р-нах 63 селянські господарства, 12

грудня 1944 р. спалено 5 господарств у с.Плоска Путильського р-ну, згоріли господарства Михайла та Костя Стефураків на присілку Бозна с. Розтоки Вижицького р-ну, 24 грудня 1944 р. спалено господарства Григорія, Михайла і Теодора Дощука у с. Зеленів Вашковецького р-ну²⁵. 28 лютого 1945 р. у с.Іспас Вижицького р-ну енкаведисти запалили господарство Михайла Труфіна. Його дочку припнули косами до лави і залишили в палаючій хаті. Зв'язаного 70-річного батька також кинули у вогонь і вони обоє згоріли²⁶.

У цей же період радянські власті приступили до злочинного вирубування буковинських карпатських пралісів. Тисячі гектарів виплечаних століттями лісів перетворено в пустирі. Для здійснення рубки лісу були направлені червоноармійці. Наприклад, Берегометські ліси плондрували 1000 солдатів-лісорубів, Виженські – 600, Жадівські – 40, Карапчівські – 40, Мигівські 400 і т.д. Разом у цих та інших лісах працювало 2740 червоноармійців-лісорубів²⁷. Червоноармійські маси не отримували солдатських пайків. Кинуті напризволяще, вони нещадно грабували і тримали у страхі й покорі усі навколишні села.

Найпоширенішими стали суцільні арешти селян з метою позбавлення краю повстанського активу, моральної і матеріальної підтримки визвольних сил народом. Людей арештовували з різних причин, найперше рідних і близьких учасників визвольної боротьби. Хапали різних за віком – від малолітніх до людей поважних років і судили до 10, 15, 25 років концтаборів, частину з них розстрілювали.

Характерно, що арештів та ув'язнень зазнавали навіть учителі зі східних областей України, направлені на Буковину з метою виховання шкільної молоді у ленінсько-сталінському дусі. Зустрівшись з суворою дійсністю у краї, вчителі-східняки ставали прибічниками ОУН, УПА.

5 жовтня 1946 р. у с.Лукавець Вижицького р-ну ендебісти схопили учителів з СУЗ Павліну Мальовану і Марію Масловську, 5 грудня цього року арештували учителя в с. Мусорівка Заставнівського р-ну²⁸.

Не минали кари і т.зв. „стрибків”. Насильно втягнені до каральних структур НКВС, частина з них не хотіла воювати проти односельців. Таких влада судила за „дволичність”. Арешти відбулися у селах Черногузи, Іспас, Карапчів, Вилавче, Нижні Станівці, Михальча та інших. У Нижніх Станівцях у результаті переперевірочних дій НКВС із 70 „стрибків” залишилося тільки 12, у Карапчеві з 32 – 14 і т.д.²⁹

Арештовані в тюрмах зазнавали надзвичайно важких катувань. Часто хапали дівчат, знаючи, що вони виконували функції зв'язкових, санітарів УЧХ. В тюремних камерах до них застосовували найвитонченіші катування, а після гвалтували. Так, під час арешту Вероніки Г. із с. Жадова її

після допитів у Сторожинецькій тюрмі згвалтувало підряд 8 енкаведистів.

Чи не найбільших арештів зазнали селяни Вашковецького району. З 10 квітня 1944 р. по 30 січня 1946 р. за неповними даними в районі арештували майже 300 мешканців, з них понад 80 жінок і дівчат. У Вижицькому р-ні з грудня 1945 р. – 46, з них 19 жінок, у Заставнівському – 258 і серед них 110 жінок та дівчат, у Садгирському – 138, у Кіцманському – 86 і т.д. Лише в одних Ленківцях Садгирського р-ну у березні-липі 1944 р. арештовано 70 осіб [14, с. 19].

Разом за неповними підрахунками у 1944-1946 рр. з Вашковецького, Вижицького, Заставнівського, Кіцманського, Путильського, Садгирського, Сторожинецького і Чернівецького р-нів ув'язнено близько 1000 осіб, з них 271 жінок і дівчат³⁰.

Поруч з арештами радянські власті застосовували на Буковині депортації. Ця форма каральних акцій на Буковині мала ту саму мету, що й арешти. Перші депортації почалися з квітня 1944 р. Радянська влада вивозила у віддалені райони СРСР усіх, хто висловлював найменше невдоволення порядками нового окупаційного режиму. Під час депортацій майно вивезених повністю конфісковувалося на користь держави, будинки розбиралися або навіть спалювалися.

Характерно, що вивозили мешканців, не тільки пов'язаних з визвольним рухом, але й зовсім не причетних до нього. За неповними підрахунками, найбільше вивезено селян з Вашковецького р-ну, найширше охопленого полум'ям повстанського руху. Так, з 20 квітня 1944 р. по 16 квітня 1946 р. з цього району вивезено 232 особи, з них 115 дітей, з Кіцманського р-ну з 30 грудня 1944 р. по 4 березня 1946 р. депортовано 136 осіб, з них 84 дитини. Разом з Вашковецького, Вижицького, Заставнівського, Кіцманського, Садгирського, Сторожинецького і Путильського р-нів вивезено лише за два неповних роки 543 особи, з них 244 дитини, що складало майже 45 відсотків від дорослого населення і які могли стати потенційними борцями за волю України в майбутньому³¹.

З листопада 1944 р. радянці, прикриваючись гаслами відбудови народного господарства, на каторжну працю у вугільні шахти Донбасу почали вилловлювати й дівчат. У Заставнівському р-ні с. Дорошівці отримало рознарядку на 20 дівчат, Брідок – 18, Добринівці – 17, Репужинці – 25. У Кіцманському р-ні с. Валява 5 серпня 1944 р. отримало завдання відправити 30 дівчат, Давидівці – 16, Кліводін – 25, Оршівці – 40. Разом села Заставнівського, Вижицького, Сторожинецького, Садгирського р-нів мали відрядити 587 дівчат³².

НКДБ постійно міняв тактику щодо повстанців, які явилися з повинною. Їх не судили, а доручали навіть керівні посади в районі. Так, колишньому сотенному бунчужному „Іскрі” дали посаду інспектора райфінвідділу із зарплатою 450 крб.

Чотового „Чумака” поставили на пост секретаря в районному суді із зарплатою 400 крб.³³

Починаючи з весни 1944 р., влада постійно обкладала буковинські села важкими продовольчими контингентами. Населення ховало хліб, але районні карателі під час облав з довгими залізними щупами знаходили його і реквізували. Контингент збільшили до таких розмірів, що у селах Багна, Черешенька, Лукавці, Майдан Вижицького р-ну почався голод³⁴, а селян, які не в силі були виконати поставки, арештовували. Хто не виконував поставки м'яса і молока, штрафували: за незданий 1 кг м'яса – на 20 крб, 1 літр молока – на 10 крб.

Населення почало збирати у лісі жолуді, сушило їх, додавало трохи тертої бараболі і муки і так пекло коржі. Як наслідок, від надмірних хлібоздач у бессарабських селах Хотинського, Герцаївського і Садгирського р-нів люди почали опухати від голоду³⁵.

У грудні 1946 р. більшовики здійснювали „зачистку” сіл області від „хліба”. У результаті в Топорівцях від голоду опухло 100 осіб, у Чорнівці понад 80. Люди не витримали радянського глуму і вбили у Топорівцях вартового біля збіжжя. Наступного дня до села приїхав старший лейтенант МДБ Оздов і почав арешти непокірних³⁶.

Від голоду й холоду, незадовільного стану медичного обслуговування на Буковині розповсюдилась епідемія тифу. Хвороба вражала селян і повстанців. Припущення, що енкаведисти розповсюджували в краї заражені вірусом тифу заштрики (уколи).

У грудні 1946 р. більшовицька влада розгорнула в селах області виборчу кампанію до Верховної Ради УРСР, ці вибори мали відбутися 9 лютого 1947 р. Щоб знейтралізувати повстанські виступи, складали у селах списки заручників, яких мали арештувати або депортувати на випадок повстанських дій. Приміром, 25-26 грудня 1946 р. із с.Рогізна Садгирського р-ну до райвідділу МДБ викликали Миколу і Степана Федорюків, Теодора Шемчука, Павла Майданського, Павла Короля та інших, щоб ті гарантували у селі спокій³⁷.

В умовах виборчої кампанії гарнізони НКДБ контролювали підготовку і хід виборів на дільницях. У ці місяці влада відмовилась від масових облав, а проводила їх проти сіл і районів, де, як вони вважали, розташовані керівні центри збройного підпілля ОУН. Найпоширеніших акцій зазнали села Вижицького і Путильського р-нів. Емдебісти проводили операції у найвіддаленіших хуторах і присілках.

У Чернівецькому р-ні облави відбулись у с.Великий Кучурів, Вижицькому – на Майданських хуторах. Сюди прибуло понад 150 прикордонників, де квартирували до кінця березня 1945 р. У Кіцманському р-ні війська розташовувались у Кліводині – 15 солдатів, Южинці і Борівцях – по 13, Кіцмані – 130 автоматників³⁸.

У другій половині 1946 р. радянські війська готувалися до блокади краю у зимових умовах. На територію прикарпатської частини Буковини перекинули знову свіжі сили. Гарнізони зупинились у селах Вашковецького р-ну (Банилів – над Черемошем, Майдан, Нижні Станівці, Спаська, Глинниця, Майдан Лукавецький), Вижицькому (Вижиця, Берегомет), Сторожинецькому (Стара Жадова, Панка, Банилів Волоський), Чернівецькому (Великий Кучурів, Михальча, Стрілецький Кут) та інших селах³⁹. За даними повстанських розвідників, у вересні 1946 р. на території Чернівеччини діяло 1700 солдатів внутрішніх військ. Основною формою їхньої діяльності були засідки, патрулювання і всебічне вивчення місцевих теренів. Посилилось нав'язування сексотської агентури.

НКВС почав в області паспортизацію та реєстрацію усіх громадян, котрі якимось чином скомпрометували себе. Водночас райвійськкомати почали призивати до Червоної армії річників 1919-1924 рр., які не були на фронті, і всіх з 1924 по 1928 р.н. Деякі юнаки саботували призов і не з'являлися у воєнкомат. Тоді власті направили в район підрозділи конвойної міліції і ті супроводжували молодь до призначених пунктів⁴⁰.

На початку березня 1947 р. до Кіцманського і Заставнівського р-нів прибули додаткові сили червоних військ, які розташувались: у Юрківцях – 60 солдатів, Товтрах – 40, Веренчанці – 40, Вікні – 60, Шубранці – 100 під керівництвом начальника РВ МВС капітана Стрекозова. У Садгірському р-ні зупинилась група карателів кількістю 80 армійців під командуванням оперуповноваженого ст.лейтенанта Вдовенка⁴¹.

Загальну картину злочинів тоталітарної системи доповнювали провокаційні заходи НКВС-НКДБ-МДБ, діяльність яких зафіксована з квітня 1944 р. Маючи завдання поширювати серед населення страх і недовіру до визвольних сил ОУН, УПА, вони чинили найжахливіші дії. Проте їхня діяльність на початковій стадії боротьби УПА була малорезультативною. Повстанська жандармерія та Служба безпеки ОУН їх дії швидко розконспірувала й повідомляла населенню. Лише після важких втрат УПА 1945 р. і на початку 1946 р. провокації „псевдобойок” активізувалися убивствами невинних жертв та підпалами господарств. Так, 3 лютого 1946 р. у с.Слобідка Комарівська Сторожинецького р-ну переодіті під повстанців „стрибки” спалили хату Олени Васильчихи й пустили чутку, що то вчинили повстанці. 17 травня у с.Багна Вижицького р-ну група перевдягнених енкаведистів різними методами провокувала населення, 20 травня у с.Розтоки Вижицького р-ну група перевдягнених ендебістів пограбували під виглядом повстанців стайні на полі Кінашка, 6 вересня у с.Мариничі Путильського р-ну повстанці арештували банду грабіжників на чолі з ватажком Юрієм Скиданом (27 р.). Вони зізнались, що

діяли спільно з провокаційною групою НКВС. Бандитів розстріляли у центрі села й залишили протокол допиту. 28 вересня у с.Усть-Путиля Путильського р-ну переодягнуті енкаведисти арештували Дмитра Паралюка і він пропав безвісти⁴².

Однак ні масові розстріли, ні арешти, депортації, облави, засідки та обшуки сіл каральними органами СРСР не припиняли супротиву визвольних сил ОУН, УПА радянській тоталітарній системі. З кінця 1945 р. повстанці Північної Буковини завдавали ударів по ворогу вже не сотнями і чотами, а в основному боївками та окремими атентатниками. Уміло маневруючи, вони виходили з-під зони контролю червоних й завдавали ударів по ворогу там, де він їх найменше очікував. Буковинські боївки УПА „Когути”, „Сагайдачного”, „Юрся”, „Галагана”, „Скригуна”, „Павленка”, „Чумака” та інші за приблизними підрахунками у 1944-1947 рр. здійснили 244 виступи, під час яких зліквідували понад 536 членів окупаційного партійно-господарського активу та посібників, захопили 299 різних одиниць зброї⁴³.

Однак у надзвичайно важких умовах боротьби повстанці Північної Буковини зазнавали важких втрат у кадрах. За 1944-1946 рр. загинуло 56 досвідчених діячів, організаторів ОУН, командирів загонів УПА. Серед них 19 з Вашковецького р-ну, 12 – з Путильського, по 7 – з Вижицького, Заставнівського, Кіцманського р-нів⁴⁴. Загинув окружний провідник Чернівецької обл., колишній член проводу ОУН Одещини Михайло Кіндзірський, пс. „Скригун”, організаційний референт Буковинського проводу ОУН – Олександр Домчук, пс. „Петренко”, пропагандистський референт Буковинського проводу ОУН Іван Лесів, пс. „Олег”⁴⁵. Впали повітовий референт Вижищини „Галаган”, організаційний референт надрайонного проводу Чернівеччини „Левко”, родом з Одещини, сотенний політвиховник „Сергієнко”, родом з Вінниччини⁴⁶. Загинули районні провідники ОУН, референти СБ, станичні, кур'єри та інші представники повстанського активу Буковини і всі ці втрати вже ніхто не міг поновити.

Підсумовуючи прорепресивну діяльність радянського тоталітарного режиму на Північній Буковині, відзначимо його надзвичайну жорстокість нарівні з німецькими нацистськими порядками в Україні 1941-1944 рр.

Після закінчення Другої світової війни у 1945 р. війна СРСР проти Західної України продовжувалась методами „спаленої землі”. Лише проблема забезпечення колгоспів дармовою робочою силою зупинила радянський режим перед планами тотального винищення краю від українського населення.

Патріоти ОУН, УПА хоч і чинили відчайдушний збройний опір ненависній радянській системі, але сили були нерівні. Знищивши соціальну базу підтримки визвольного руху та основні сили і

структури ОУН, УПА, радянський режим з 1947 р. почав невпинно зміцнювати свої позиції і закріплюватися в краї.

¹ Буковина в боротьбі / Вісник. Орган Організації Оборони Чотирьох Свобод України (ООЧСУ). – 1948. – квіт. – С.28-29.

² Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1992. – 360 с. Том 19. Книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. 3. Мизак Нестор. Рефлексії на 19-й том Літопису УПА // Буковина. – 1993. – С.249-282.

³ Мизак Нестор. Рефлексії на 19-й том Літопису УПА // Буковина. – 1993. – 13 листоп.

⁴ Енкаведистські звірства // Колекція документів редактора Літопису УПА Петра Потічного про повстанську боротьбу в Україні. Університет в Торонто. Онтаріо. – Канада. – С.32. (Далі: Енкаведистські звірства.).

⁵ Там само. – С.22-34.

⁶ Рейди УПА по Чернівецькій області // Там само. – С.55]

⁷ Там само. – С.55-56.

⁸ Мизак Нестор. За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА. – Чернівці: Буковина, 1998. – С.112-113.

⁹ Мизак Нестор. Курінний УПА „Бистрий” України Герой. – Чернівці-Торонто: Букрек, 2007. – С.58, 60-64.

¹⁰ Мизак Нестор. За тебе, свята Україно. Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Книга третя – С.149.

¹¹ Енкаведистські звірства. – С.33.

¹² Там само. – С.34.

¹³ Там само.

¹⁴ Облави і засідки // Там само. – С.2-3.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С.3.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С.4.

¹⁹ Там само.

²⁰ Енкаведистські звірства. // Там само. – С.32-41.

²¹ Там само. – С.39.

²² Там само. – С.32-41.

²³ Бандитські грабежі // Там само. – С.44.

²⁴ Там само. – С.41-45.

²⁵ Палення господарств // Там само. – С.48.

²⁶ Енкаведистські звірства. // Там само. – С.37.

²⁷ Вирубка лісів // Там само. – С.51.

²⁸ Арештування // Там само. – С.27.

²⁹ Вивезення // Там само. – С.1.

³⁰ Арештування. – С.18-32.

³¹ Вивезення. – С.12-18.

³² Вивози на примусові праці в Донбас // Там само. – С.50.

³³ Вивезення // Там само. – С.2.

³⁴ Там само.

³⁵ Звіт за листопад 1946 р. // Там само. – С.1.

³⁶ Звіт за місяць грудень 1946 р. // Там само. – С.1.

³⁷ Там само.

³⁸ Інформаційний звіт за місяці січень, лютий, березень 1947 р. // Там само. – С.1.

³⁹ Інформаційний звіт за вересень 1946 р. // Там само. – С.1.

⁴⁰ Інформаційний звіт за вересень 1946 р. // Там само. – С.2.

⁴¹ Інформаційний звіт за місяці січень, лютий, березень 1947 р. // Там само. – С.2.

⁴² Енкаведистські провокації // Там само. – С.45-47.

⁴³ Дії і бої УПА та боївків // Там само. – С.58-71.

⁴⁴ Загинули на полі слави // Там само. – 75-77.

⁴⁵ Загинули на полі слави // Там само. – С.1.

⁴⁶ У боротьбі за Українську державу впали // Там само. – С.75.

Summary

*Nestor Myzak
(Chernivtsi)*

Repressive Activity of the Soviet Occupation Regime in the territory of the Northern Bucovina and Defense Actions of the UPA (1944-1947)

The article deals with the life of the Ukrainian people in the Northern Bucovina under the Soviet occupation (1944-1947) and the UPA struggle for the independence of Ukraine.

УДК: 75(71)(092)

*Світлана Герезова
(Чернівці)*

УКРАЇНСТВО ВАСИЛЯ КУРИЛИКА КРІЗЬ ПРИЗМУ ЙОГО МИСТЕЦЬКОЇ ТВОРЧОСТІ

У статті йде мова про канадського художника з буковинським корінням В.Курилика, який у своїй мистецькій творчості підтвердив причетність до України та її культури і зробив власний, неоціненний внесок у підняття української національної культури на найвищі вершини світової.

Ключові слова: еміграція, „українські піонери”, українська культура, українство, етнічна самобутність, національна ідентичність, митець, картини, композиція, мистецька спадщина.

Для України, яка йде по шляху формування національної держави, вкрай важливо зберегти власну культурну ідентичність і ефективно вести інтеркультурний діалог. Тут доцільно навести слова Івана Дзюби, який вказуючи на взаємозалежність та глибоку „взаємопроникненість” політичної, соціальної, економічної і культурної сфер розвитку суспільства, акцентує увагу на тому, що „майбутнє України вирішуватиметься саме у сфері культури”. Адже „саме в культурі, насамперед у духовній культурі, дістають остаточну „санкцію”, як і гарантію історичного тривання, національна суб'єктність, національна ідентичність, національний розвиток”. Лише здобутки культури здатні зберігати свою актуальність для всіх поколінь людства і таким чином брати участь у постійному відтворенні образу людства¹. Тільки в

системі національної держави нація здатна зберегти свій образ, відкрити його всьому світові та забезпечити свободу творчого самовдосконалення людини.

В умовах утвердження України у міжнародній спільноті особливо актуальним у національному відродженні нашої держави є визначення ролі тих представників української діаспори, які, незважаючи на відірваність від рідного краю, у власних мистецьких творах зуміли зберегти етнічну самобутність, стверджуючи перед усім світом своє українство. Адже, за словами мистецтвознавця Б.Стебельського, на українських митців, що “силою обставин знайшлися на чужині... лягло важливе й відповідальне завдання – репрезентувати українську культуру перед чужинцями”, що могло бути можливим лише при умові збереження національної суті їх мистецтва.²

Українській еміграції загалом присвячено чимало праць. Останнім часом почали активніше з'являтися публікації про літературну й мистецьку спадщину еміграційних поколінь, статті з аналізом моментів психологічного, культурно-духовного життя українців на чужині. Завдяки цьому з небуття повертаються до нас імена „розвіяних вітрами злої долі по світових обширах” українців, стають відомими реалії їх життя та творчі здобутки. До архівів, бібліотек, музеїв України надходять рукописи та листи, щоденники та спогади, а також періодична література, книги, видані в українській діаспорі. За сукупністю невідомих досі матеріалів істотно доповнюється образ нашої історії та культури.

У цьому контексті особа художника світового рівня Василя Курилика та його творчість представляють значний інтерес для дослідників, який підсилюється тим, що будучи “корінним” канадським українцем, і, незважаючи на віддаленість від української землі, він пам'ятав про своє коріння, що знайшло відображення у його мистецькій тематичі.

Ім'я художника В. Курилика та його творчість високо поціновані у Канаді: його картини з композиції “Український піонер” не лише прикрашають стіни канадського парламенту, а й використані для історичної серії марок з нагоди 100-ліття масового поселення українців у Канаді³. Його знаменита серія картин “Страсті Христові (до Євангелія від Св. Матвія)” протягом тривалого часу становила основу Української галереї, спеціально збудованої для експонування цих картин, на околиці надзвичайно популярного в туристичному плані містечка Ніагара Фаллс, де поблизу знаходиться найбільша гордість канадців – Ніагарський водоспад. Крім цього, у Канаді створено декілька документальних фільмів, присвячених творчості В.Курилика, а нещодавно розпочалась робота над новим документальним фільмом про митця (режисери Галя Кучмій та Вініфред Купловський),

який планується завершити у 2010 р. Крім того, чимало книжок, які ілюстровані репродукціями творів Курилика, стали „бестселлерами” у Канаді й США, а пізніше – в Європі.

Без сумніву, українці можуть пишатися визнанням мистецького таланту В.Курилика у світі, але про художника та його творчість мають знати більше і на його історичній батьківщині! Завданням дослідників є донесення імені художника В.Курилика до широкого загалу українців та популяризація його мистецької спадщини, на що й спрямована ця наукова розвідка. В свою чергу, це дослідження є продовженням теми, представленої у вигляді доповіді на Конгресі „Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті”⁴, що відбувся 18-20 червня 2008 р. у Львові.

Отже, мета нашого дослідження – показати відображення українства⁵ у мистецькій спадщині В.Курилика, життя та творча діяльність якого була пов'язана з Канадою, хоча родові коріння його пов'язані з буковинським краєм.

Зауважимо, що в Україні, на жаль, відсутні роботи, присвячені творчості художника В.Курилика. Зустрічаються лише окремі згадки в публіцистичній та літературі довідкового характеру. Так, у довіднику „Зарубіжні українці” міститься лише одне речення щодо канадського українця В.Курилика: „Художник Василь Курилик – один з тих, хто приніс канадському мистецтву світову славу”⁶. Скупі свідчення (декілька речень) про творчі здобутки митця містяться у навчальному посібнику „Українська культура і сучасність”⁷ тощо.

У зв'язку з цим надзвичайну цінність представляють книги-альбоми, які побачили світ у Канаді й були передані Музею буковинської діаспори у Чернівцях. Це видання: „Kurelek William. The passion of Christ according to St. Matthew” (Курилик Вільям. „Страсті Христові (до Євангелія від Св.Матвія)” з передмовою самого В.Курилика⁸ та „Kurelek William. The Ukrainian pioneer („Курилик Вільям. Український піонер”) з передмовою М.Колянківського”⁹, де вміщені роботи, які принесли художнику світову славу. І хоча це не оригінали картин, проте вони дають можливість проаналізувати їх суть, висловити свою думку щодо творчого задуму художника та ідейного спрямування мистецьких творів. Зазначені музейні експонати стали джерельною базою у дослідженні творчої спадщини В.Курилика.

Василь (Вільям) Курилик народився 3 березня 1927 р. в емігранській родині. Окрім нього, в родині було ще два брати та чотири сестри. Та саме Василеві судилося стати видатним художником, якому принесла славу, зокрема, створена ним серія „Український піонер”, присвячена першій хвилі еміграції, до якої він був причетний „генетично”.

Його батько – Дмитро Курилик (1904 р.н.) був родом із буковинського села Борівці, емігрував до Канади у 1924 р. Мати – Марія Гуцуляк, народилася у 1906 р. уже в пров. Альберта (Канада), куди перебралися з Буковини у 1896 р. її батьки, які фактично стали представниками першої хвилі переселенського руху (з останньої чверті XIX ст. до початку першої світової війни. – С.Г.). Вони „в числі понад 50 тис. буковинців через малоземелля і безземелля, страх перед війною, розорення і зубожіння, а також з метою забезпечити собі й своїм нащадкам кращі перспективи в інших далеких краях виїхали за океан, в основному до Канади, частково до США”¹⁰.

У 1934 р. родина Куриликів купила ферму біля Вінніпега, пров. Манітоба, де пройшло дитинство майбутнього художника. Після закінчення початкової сільської школи та середньої у Вінніпезі у 1949 р. Василь отримав ступінь бакалавра гуманітарних наук у Манітобському університеті. Василь любив малювати, створюючи картини-спогади про дитинство, життя його родини на фермі та сільський побут.

Водночас працюючи на різних роботах, він опановував художню майстерність у мистецькому коледжі, де навчався проти волі батька, який вважав малювання непотрібною справою. В.Курилик згадував ці роки так: „Я попав під вплив свого учителя, о.Маєвського, відданого українського націоналіста. Тоді я був запеклим ідеалістом і присягався, що темою моїх епічних ілюстрацій буде історія України. Але ніщо не вийшло з жодної із двох аспірацій (спроб. – С.Г.), бо після півдвожених років мій націоналізм (канадський й український) зник”¹¹. На початку 1950-х років наступив період хронічної депресії та „дошкульного болю очей”, від якої В.Курилик навіть лікувався у психіатричній лікарні, перебуваючи деякий час в Англії. Саме там у художника народився новий і несподіваний для нього проект – ілюструвати Святе Письмо¹².

У 1960 р. відбулась його перша велика публічна виставка в галереї Ава Айзака у Торонто. „Це був повний успіх, – писав В.Курилик, – Як мистець я помітно пробився, здобувши визнання публіки”¹³. А через десять років, у березні 1970 р. у приміщенні інституту св. Володимира (Торонто) вперше було представлено роботи художника із назвою „Страсті Христові (до Євангелія від Св. Матвія)”: 160 творів, переважно сіро-чорної гами, над якими автор працював на Святій землі понад шість років у всіх тих місцевостях, на тих дорогах, якими ходив Ісус Христос згідно з Новим Заповітом св. Матвія.

Родина відомих колекціонерів Колянківських, що мешкала у Торонто, придбала всі 160 робіт, розмістивши їх у своїй приватній галереї у Ніагара Фаллс, що була відкрита 19 червня 1971 р. До речі, саме Микола Колянківський організував у

1970 р. подорож в УРСР українських митців і любителів мистецтва з Канади і США з метою ознайомлення з українським мистецтвом. До складу делегації був включений і художник В.Курилик.

Варто зазначити, що у період тоталітарної системи в Україні, поїздки, взаємне відвідування родичів чи їхніх нащадків були вкрай обмеженими, суворо „дозованими”. Лише за часів т.зв. „хрущовської відлиги” дещо розширились родинні контакти, туристичні й ділові поїздки. Проте все це обставлялося численними заборонами, багатоступеневими ідеологічними інструктажами та настановами для від’їжджаючих, а також запобіжними „фільтраційними” заходами, спрямованими проти можливого неповернення з-за кордону. Водночас кожний прибулий в Україну, зокрема, кожний представник буковинської діаспори, який приїжджав у Чернівецьку область, розглядався радянськими спецслужбами як потенційний шпигун¹⁴.

Здійснилась заповітна мрія В.Курилика побачити Україну, і передусім, те єдине місце на Землі, звідки бере початок давнє джерело його роду – с.Борівці на Буковині. „Скрізь ми мали можливість оглядати мистецькі колекції і зустрічати митців. У трьох містах України дозволено нам було показати фільм „Курилик” (продукція СВС) і прозирки (фрагменти. – С.Г.) серії „Страстей Христових”. Курилик промовляв до публіки й був сердечно оплескуваний”, – згадував після подорожі М.Колянківський¹⁵.

Вперше відвідавши Буковину, митець був вражений красою гірського краю. І хоча час перебування у Борівцях був надзвичайно обмеженим, йому вдалося зробити декілька ескізів для майбутніх картин на буковинську тематику. Одразу після повернення до Канади Курилик звернувся до посольства СРСР в Оттаві з проханням дозволити йому перебування в Україні протягом шести тижнів, але отримати відповідний дозвіл у тогочасних умовах було надзвичайно важко.

Поїздка на рідну землю допомогла В.Курилику в його майстерності передати дух українського народу у задуманій ним композиції про реалії життя перших представників заокеанської еміграції. Велика композиція на шести панелях із спеціальної фанери („плайвуду”): водночас історичних, культурних, релігійних, що має назву „Український піонер”, стала унікальним явищем у мистецтві і була представлена у колекції Курилика в Ніагарській мистецькій галереї.

Всього лише місяць знадобився художнику для створення великої композиції із шести картин. Він малював „у своєму студію при 175 Балзам евеню в Торонто”, використовуючи, крім фрескової, змішану техніку („міксед медіа”). 21 листопада 1971 р. художник власноруч прибав картини до стіни у головній залі Ніагара Фаллс музею. „Все те стукання молотком, коментарі мистця під час роботи, а також пояснення до малюнків були записані

на магнітофонну стрічку”. До речі, ці матеріали були використані при створенні 15-хвилинного фільму „Українські піонери” (Торонто, компанія „Фільм-Артс”).¹⁶ Після перегляду цього фільму В.Курилик вирішив доопрацювати деякі деталі композиції, що й було виконане ним і його учнями 27-28 квітня 1976 р. Фотографії попереднього виконання картин зберігаються у архіві музею. У альбомі „Kurelek William. The Ukrainian pioneer” (1980)¹⁷, який побачив світ уже після смерті художника, розміщені фотографії вже доопрацьованих картин.

Хто ж такі “українські піонери”, які стали стрижнем творчого задуму художника В.Курилика? Звернемося до історії перших українських поселенців у Канаді. Варто зауважити, що уряд Канади наприкінці XIX ст. заохочував широкомасштабну еміграцію із Центральної, Південної та Східної Європи для сільськогосподарського освоєння своїх величезних і майже безлюдних західних територій. Першими зареєстрованими на канадській землі українцями стали двоє українських селян – Іван Пилипів і Василь Єлиняк із села Небилів на Станіславщині (нині – Івано-Франківщині), які 7 вересня 1891 р. зійшли з пароплава „Ореон” у канадському порту Галіфакс.¹⁸ Їхні позитивні відгуки та рекламні заходи канадського уряду щодо емігрантів спричинили масове переселення малоземельних і безземельних українських селян за океан.

Чимало з українських переселенців були найбіднішими серед тих, хто прибував до Канади у пошуках кращого життя. Деякі з них не мали навіть мінімуму – 25 доларів, який вимагався згідно з імміграційними правилами для проживання на перших порах у цій країні. Їх направляли переважно в новоутворені степові провінції – Манітобу, Саскачеван та Альберту, де канадський уряд надавав поселенцям „гомстеди” – земельні ділянки площею 65 га.

Завдяки наполегливій і самовідданій праці українські емігранти досить швидко досягли перших успіхів, і не лише у господарській діяльності. Активно включившись у процес суспільного життя Канади, не забували української мови, української культури. Офіційні кола Канади усвідомлювали необхідність створення певних умов для адаптації переселенців у новому середовищі та збереження їхньої етнічної самобутності, переконавшись із часом, що від цього виграє все суспільство. Але ж „коли б українці не мали своїх вагомих цінностей та не вміли б їх оцінити, не принесли їх з собою у чужий світ, не поставили собі за головну ціль розвивати і плекати їх тут у новій країні, як не лиш одиноку розраду у важкі хвилини боротьби за існування, але й як могутню опору проти винародовлення, яка в’яже нас немов сильний ланцюг з покинутою рідною батьківщиною та й не мали відваги вийти з ними перед форумом чужих

культур, то хто знає, чи українці в Канаді звернули б на себе увагу...”¹⁹.

Можна з упевненістю говорити про те, що канадський художник українського походження В.Курилик, який став своєрідним продуктом процесу інтеграції українських емігрантів у канадське суспільство, не лише зумів „звернути на себе увагу...”, а й приніс канадському мистецтву світову славу.

В.Курилик показав у своїх картинах переживання українських переселенців до Канади – їх важкий труд, витривалість, нужденність і певні досягнення через багато років праці. Але ж спочатку були причини, які фактично “виштовхнули” людей із свої рідних місць... На першому полотні показана важка і безнадійна доля українського селянства наприкінці XIX – на початку XX ст., що знайшла відображення в особі дівчинки, яка вночі вибігає босоніж із хати з мискою, щоб попросити їжі у заможніших сусідів. На задньому плані – арешт жандармами „бунтівливого” селянина. Таким чином художник надзвичайно влучно змалював основні причини масової еміграції українських селян за кордон – „злидні і гніт”.

Наступне полотно репрезентує важкий переїзд емігрантів до Канади та Америки через Атлантичний океан. Художник яскраво показав ностальгію українських переселенців, зображуючи людей на кораблі, які з тугою дивляться на берег, задумавшись, що їх може чекати на чужій землі...

А далі, ніби гортаючи книгу життя українських переселенців, В. Курилик показав „піонерів” – перших, хто мав на меті подолати незайману прерію: землю, вкриту густим лісом, де не ступала нога людини. На наш погляд, художник надзвичайно влучно підкреслив думку про те, що вижити переселенці в цих жорстоких умовах змогли лише розраховуючи на власні сили: важка праця принесла спочатку маленькі (перша землянка, т.зв. „бурдей” – притулок піонера, яка згодом слугувала сховищем для картоплі), а пізніше й більш вагомі здобутки (оброблена земля, прокладені дороги, будуються будинки і навіть церква). В окремих фрагментах четвертого полотна художник підкреслив надзвичайно важкий процес “приживання” піонерів на чужій землі.

На п’ятому полотні знайшло відображення вже усталене життя переселенців: Зима. Прокладені комунікації і навіть паркани між власними фермерськими господарствами. Додає оптимізму рух шкільного автобуса, який показує певний прогрес. Та, на нашу думку, у фрагменті, де зображені весільні сани, яким важко просуватись вперед проти північного вітру, чітко простежується ностальгія за справжніми українськими традиціями, за українським Різдвом. Крім того, чому весілля взимку? Напевно, тому, що можна відпочити від важкої фермерської роботи... та й сніг виглядає ніби темнішим, непривітним у порівнянні із іскристим, який лежав на рідній землі взимку.

Останнє полотно репрезентує успішного українського піонера, який вже міцно стоїть на ногах. Він став фермером, має поле і достаток. Як зазначав сам В.Курилик, він зобразив свого батька і його ферму в Манітобі²⁰. Хоча у ретроспективі – піонером насправді був його дід по лінії матері, який, як уже зазначалось, приїхав з дружиною до Канади ще у 1896 р. Проте розповіді родичів і знайомих дали можливість художнику надзвичайно влучно передати у своїй картині не лише важкість перебування, але й переживання, біль від ностальгії українських піонерів. А ще – міцний характер і силу волі українських переселенців, які завдяки власній праці зуміли не лише вистояти у протистоянні з важкими природними умовами, а ще й мати значні здобутки.

Український піонер, репрезентований на цій композиції батьком художника, за словами М.Колянківського, насправді символізує всіх українських „піонерів” на різних ділянках життя в Канаді, починаючи із корчування лісів і перероблення „дівичих облогів” на прерії, аж до перших кроків у різних галузях культурної активності: в науці, літературі, мистецтві, інженерії, а також у політиці²¹.

Проте на задньому плані полотна художник намалював дивну хмару, схожу на „зловіщий гриб”, що утворюється внаслідок вибуху атомної бомби, яка нагадувала про небезпеку атомної війни. Цей фрагмент композиції, який сам автор називав „загрозою явного матеріалізму”²², відомий під назвою „Нуклеарна мадонна”, став своєрідним застереженням людству.

На нашу думку, для створення цієї композиції із шести окремих картин протягом такого малого відрізка часу, художнику необхідно було мати не лише продуману структуру і техніку виконання, а й велике натхнення. І це дає підстави стверджувати, що матеріал із життя українських переселенців у Канаді мав не лише чіткий творчий задум митця, а був ним „генетично вистражданий”.

Після шестирічного очікування В. Курилик нарешті отримав дозвіл на поїздку до України (1977 р.), в якому було чітко обумовлено місце перебування – село Борівці, що на Буковині. Незважаючи на відмовляння дружини Джін, важкохворий Курилик все-таки поїхав до України, зауваживши: „Я поїду, навіть коли б мали нести мене на ношах!”²³. Як зазначав племінник художника В. Курилик (свого часу він закінчив філологічний факультет Чернівецького університету і тепер мешкає у Чернівцях)²⁴, підготовка до приїзду гостя із-за кордону в звичайне буковинське с.Борівці була показовою для радянського часу: „влада намагалася прикрасити побут простих буковинських селян, до яких мав завітати родич із Канади: у спішному порядку зробили навіть дорогу до будинку”²⁵.

В.Курилик пробув на Буковині шість тижнів. Спілкуючись із рідними, захоплюючись красою

буковинського краю, малював сільські пейзажі у полі, а також вулиці, околиці буковинського села. За цей час він зробив біля ста малюнків та шість картин, чотири з яких подарував товариству „Україна”.

Згодом три його картини були передані до Національного художнього музею України. Це композиції „Гуси гелгають...”, „Контраст” та „Механічна баба”, де притаманний художнику раціоналістичний північноамериканський живопис збагатився суто українським потужним імпульсом²⁶. Цікаво, що художник, показуючи красу українського сільського ландшафту у картинах, представив певні елементи прогресу у сільському господарстві, змальовуючи нову техніку на полі поряд із кіньми, які орють землю для сівби („Контраст”), і загалом у побуті селян: асфальтовану дорогу, яка проходить через все село („Гуси гелгають...” з повною назвою: „Гуси гелгають... на першу асфальтовану дорогу в селі Борівці”) та спеціальний пристрій для змішування тіста для випікання хліба („Механічна баба”. Повна авторська назва цієї картини з коментарем: „Механічна баба місить тісто у пекарні в Борівцях. Ця пекарня годує дев’ять сіл в околиці”). Можливо, В.Курилик порівнював побут буковинських селян із життям українців у Канаді... Проте достеменно відомо, що художник любив і всім серцем відчував рідну землю, яка за його словами, мала „свій особливий запах, не такий як у Канаді”²⁷.

Художника вважали „досить дивною людиною”, що нерідко викликало непорозуміння із дружиною та родиною загалом²⁸. Та звертаючись до тематики життя й діяльності відомих художників, зауважимо, що „деяке дивацтво” було притаманне багатьом із них. Можливо, художник В.Курилик „... любив свою коротку неповторність”²⁹. А, можливо, причиною його неспокійного душевного стану та дивацтва була туга за українською землею...

Незабаром після повернення до Канади – 3 листопада 1977 р. – художника Василя Курилика не стало. За своє недовге життя він написав понад 10 тис. картин, аналізуючи зміст багатьох з яких, можна сміливо стверджувати, що наріжним каменем у його мистецькій творчості була саме українська ідея. Завдяки національному характеру своїх мистецьких творів (це підтверджує й назва однієї з його картин – „Дух Шевченка витає над Канадою”, яка знаходиться у Київському музеї Тараса Шевченка. – С.Г.) В. Курилик, який народився і був вихований поза Україною, став уособленням величної душі українського народу.

Як уже зазначалось, і нині інтер’єр канадського парламенту прикрашають чотири панно В.Курилика із серії „Український піонер”, які показують творчу енергію селян, що перетворили колишні хащі на родючі землі³⁰, та символізують внесок українських переселенців у суспільне і куль-

турне життя Канади. Цей факт переконує нас у тому, що офіційна політика канадського уряду щодо українських емігрантів еволюціонувала від байдужості й жаху перед „юрбою” жебраків до загального визнання високої працездатності, моралі, національної та людської гідності, демократизму, громадської та політичної активності українців. Значний внесок української громади в культурну скарбницю та економіку держави неодноразово був оцінений урядом Канади.

Дослідження мистецької спадщини В.Курилика переконує нас у тому, що художник з буковинським корінням приніс світову славу не лише країні, в якій народився і де відбувалась його творча діяльність. Незважаючи на відірваність від української землі, художник зумів зберегти національну самобутність, що знайшла відображення у його мистецькій творчості, чим підтвердив своє українство.

Українство В.Курилика знайшло відображення у багатьох його картинах. Зокрема, у серії картин „Український піонер”, де митець спонукає до роздумів про долю людей, котрі через обставини були відірвані від свого середовища й занесені у далекі краї, репрезентовано всьому світові образ українця: працелюбного, впевненого у своїх силах, з великою любов’ю до землі своїх предків, до рідної культури. Таким чином митець зробив власний, неоціненний внесок у підняття української національної культури на найвищі вершини світової.

¹ Дзюба І. Українська культура як майбутнє нації / Біблія і культура: Збірник наукових статей. / За ред. А.Є. Нямцу. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип. 3. – С. 9-10.

² Кейван І. Богдан Стебельський // Альманах Станіславської Землі. – Нью-Йорк, 1985. – Т.2 – С. 119.

³ Наша віра. – 2003. – Число №7.

⁴ Герегова С. Збереження національної ідентичності у мистецькій творчості Василя Курилика // Друга міжнародна науково-практична конференція “Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації”. Тези доповідей. Львів, 18-20 червня 2008 р. – Львів: Полігр. центр вид-ва національного університету “Львівська політехніка”, 2008. – С.97-98.

⁵ Термін „українство” означає відчуття причетності до України та її культури [Див. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – С.1502.

⁶ Зарубіжні українці. Довідник / Кер. авт. кол. С.Ю.Лазебник. – К.: Вид-во “Україна”, 1991. – С.54.

⁷ Українська культура: історія і сучасність. Навчальний посібник / За ред. С.О. Черепанової. – Львів: Світ, 1994. – С.409.

⁸ Kurelek William. The passion of Christ according to St. Matthew / Передмова В. Курилика. – Niagara Falls Art Galleri and Museum. – Niagara Falls. – Ont., 1975.

⁹ Kurelek William. The Ukrainian pioneer / Передмова М. Колянківського. – Niagara Falls Art Galleri and Museum. – Niagara Falls. – Ont., 1980.

¹⁰ Буковина: історичний нарис / Відп. ред. В.М. Богушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.340.

¹¹ Kurelek William. The passion of Christ according to St. Matthew. – Niagara Falls. – Ont., 1975. – С.8.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С.11.

¹⁴ Буковина: історичний нарис / Відп. ред. В.М. Богушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.340-341.

¹⁵ Kurelek William. The Ukrainian pioneer. – Niagara Falls. – Ont., 1980. – С.14-15.

¹⁶ Там само. – С.16.

¹⁷ Kurelek William. The Ukrainian pioneer / Передмова М. Колянківського. – Niagara Falls Art Galleri and Museum. – Niagara Falls. – Ont., 1980.

¹⁸ Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі // Україна крізь віки. – К.: Вид. дім „Альтернативи”, 1999. – Т. 15. – С.73.

¹⁹ Цит. за: Марунчак М. Історія українців Канади. – Вінніпег, 1991. – Т.2. – С.129.

²⁰ Kurelek William. The Ukrainian pioneer. – Niagara Falls. – Ont., 1980. – С.54.

²¹ Там само. – С.15.

²² Там само. – С.60.

²³ Присталенко Н. Василь Курилик, митець Канади й України // Українська культура. – 1997. – № 3. – С.20.

²⁴ Наприкінці 2007 р. у Музеї буковинської діаспори (м. Чернівці, вул. Й. Главки, 1а) була організована виставка-експозиція на честь вшанування 30-ліття з дня смерті В. Курилика, на відкритті якої, зокрема, поділилися своїми спогадами про художника його племінник В. Курилик.

²⁵ Зі слів В. Курилика (племінника художника В. Курилика).

²⁶ Присталенко Н. Василь Курилик, митець Канади й України // Українська культура. – 1997. – № 3. – С.21.

²⁷ Kurelek William. The Ukrainian pioneer. – Niagara Falls. – Ont., 1980. – С.15.

²⁸ Зі слів В. Курилика (племінника художника В. Курилика).

²⁹ Гординський С. Неповторність // Сучасність. – 1977. – 34. – С.4-5.

³⁰ Вівчарик М. Україна: від етносу до нації. – К.: Вища школа, 2004. – С.176.

Summary

*Svitlana Herehova
(Chernivtsi)*

Vasyl Kurylyk's Ukrainian Identity Preserving (in the Prism of his Creative Works)

The author of the article discloses cultural heritage of the Canadian Ukrainian Vasyl (William) Kurylyk, belonging to Bukovynian village of Borivtsi. Being far from his native land, a distinguished artist proved to possess a great talent and greatness to become one of the most brilliant stars on the Canadian artists' firmament, whilst representing preserving the idea of the Ukrainian identity.

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 904:728(477.85)“09/13”

Ігор Возний
(Чернівці)

ТИПОЛОГІЯ ЖИТЛОВИХ СПОРУД СІРЕТО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ X – XIV СТ.

У статті розглядається житлобудування населення Сірето-Дністровського межиріччя у X – XIV ст. Розроблена типологія жител. Дослідження показали, що житлове будівництво зазначеної території було розвинутим і відзначалося розмаїтістю конструктивних форм і рішень. Водночас планувальна структура жител, форми, матеріал виготовлення знаходять прямі аналогії й спільні риси як на теренах Галицько-Волинського князівства, так і на інших територіях України-Русі в цілому, що засвідчує єдність матеріальної культури давньоруського населення стародавньої України.

Ключові слова: напівземлянка, наземне житло, зруб, каркасно-стовпова конструкція, житлово-господарський зруб, житлові кліті, вежа-донжон.

Проблема давньоруського житла надзвичайно цікава і в той же час малорозроблена в сучасній археологічній, етнографічній та історичній науці. Житла X – XIV ст. вивчені значно менше, ніж ранньослов'янські та пізньосередньовічні. Писемні джерела, які стосуються досліджуваних теренів, досить бідні. Руські літописи висвітлюють переважно політичні події і містять мало відомостей про житла. Дещо більші матеріали дають приватні акти. В них можна знайти змістовий опис садіб, жител з переліком основних споруд, інколи навіть з вказівкою їхнього матеріалу та конструкції. Та, на жаль, від XII – першої половини XIII ст. дійшло мало таких документів, а стосовно досліджуваної території вони відсутні взагалі. Тому типи конструкцій житлових споруд можна встановити тільки завдяки археологічним матеріалам.

У результаті археологічних досліджень на території Сірето-Дністровського межиріччя нагромаджений значний матеріал, який ілюструє характер житлового будівництва впродовж X – XIV ст. Матеріали розкопок свідчать, що селянське домобудування принципово не відрізнялося від міського. На відкритих поселеннях досліджено всі відомі типи жител (напівземлянки, наземні житла). Останні вивчено в Чернівецькій області в Пустій

Чернівці, Вікні, Горечі, Грозинцях, Добринівцях, Дорошівцях, Недобоївцях, Онуті, Василеві, Дарабанах, Ленківцях-на-Пруті, Перебиківцях, Зеленій Липі, Чернівці (городище) тощо.¹ Напівземлянки відомі з поселень у Карапчеві, Онуті, Перебиківцях, Добринівцях, Грозинцях, Білій, Чернівці (городище), Коростуватій та ін.²

Під час археологічних досліджень жител на пам'ятках регіону науковці в основному фіксували увагу на окремих аспектах та деталях конструкцій стін, опалювальних споруд, внутрішнього обладнання, не вдаючись до типологічної класифікації, типологізації тощо. Так, у ряді публікацій Б.О.Тимошука, які стосувалися розкопок поселень XII – XIV ст., подається лише опис типу житла та його внутрішнє облаштування.³ Більш детально він зупиняється на характеристиці житлового будівництва слов'ян V – X ст.⁴

Сакральні функції східнослов'янського житла V – X ст., шляхи розвитку і трансформації пов'язаних з ним давніх звичаїв та обрядів розглядає у своїх публікаціях Ю.В.Мисько.⁵ Для періоду VIII – X ст. досить ґрунтовну типологічну класифікацію житлових та господарських споруд із слов'янських пам'яток регіону розробив Л.П.Михайлина.⁶ Наступний хронологічний зріз X – початку XI ст. в еволюції східнослов'янського житла будівництва на основі теоретико-методологічних методів розглянуто в публікаціях М.А.Филипчука.⁷ У монографії С.В.Пивоварова, яка претендувала на всебічне висвітлення історії середньовічного населення Сірето-Дністровського межиріччя в XI – першій половині XIII ст., опису жител відведений лише один абзац тексту, де подається опис двох наземних жител.⁸ Проблем типологічної класифікації жител міського населення XII – XIV ст. торкався у публікаціях й автор цих рядків.

Як видно, узагальнююча праця, яка б всебічно розглядала всі аспекти домобудування на досліджуваних теренах, на сьогоднішній день відсутня. Останніми роками нагромаджено значний матеріал, що стосується, зокрема, давньоруського дерев'яного будівництва. Нові дані дають можливість переглянути погляди на дерев'яну архітектуру і більш детально простежити складний шлях розвитку давньоруської дерев'яної архітектури. Матеріали розкопок дають можливість вивчити архітектурно-будівельні прийоми і методи спорудження дерев'яних будівель, що є першою спробою провести типологізацію та на її основі буді-

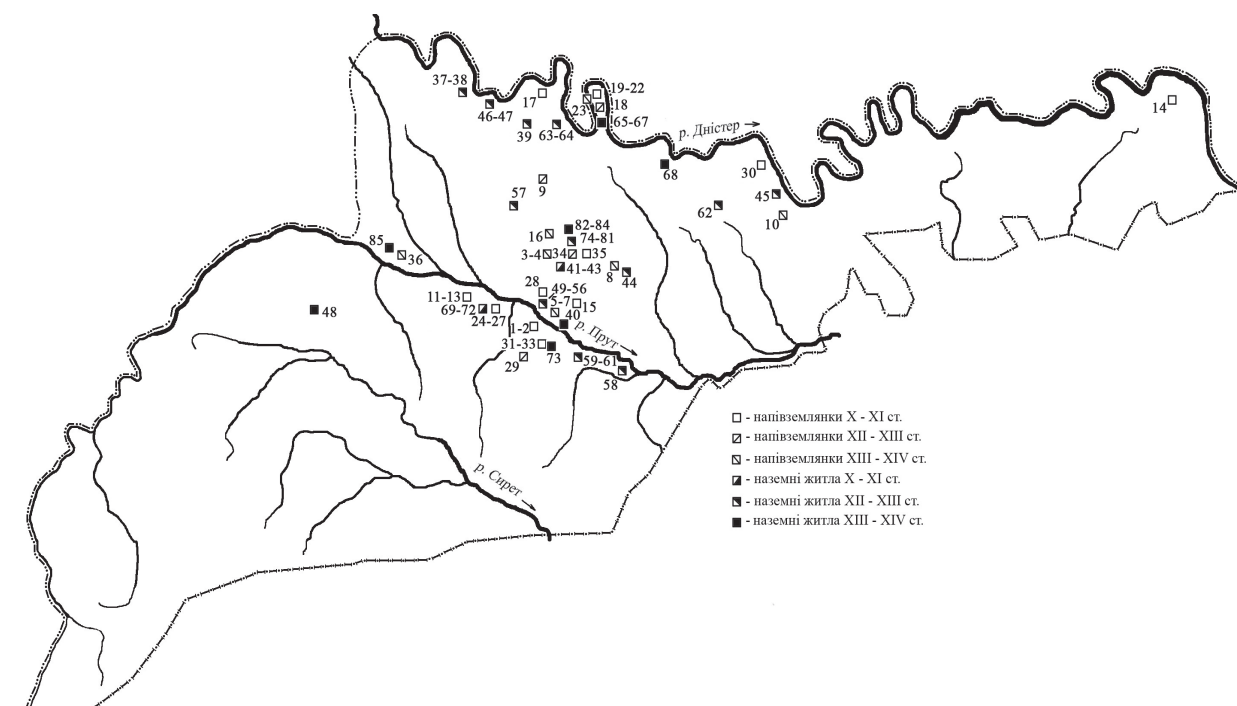
вельно-планувальну реконструкцію жител й господарських споруд місцевого населення в період з X по XIV ст. При розробці цієї проблеми автор зіткнувся з рядом труднощів. У першу чергу, це погана збереженість будівель, оскільки більшість з них знаходиться на полях, де стародавня поверхня пошкоджена оранкою. Окрім того, ґрунти регіону погано зберігають дерев'яні частини будівель. Через це неможливо повністю дослідити планувальну структуру житлових споруд. Проте окремі елементи вдалося зафіксувати, хоча ні зовнішній вигляд, ні їхнє внутрішнє обладнання ми не можемо уявити достатньо цілісно. У зв'язку з тим, що відкриті поселення практично не досліджувалися, про характер домобудування ми в більшості випадків можемо судити за розвалами печини, черенів та темних плям з культурним шаром (залишків жител). Будівельним матеріалом для жител служили дерево, що засвідчується згорілими рештками стін і даху, або ямками в долівці від стовпів – стояків, обмазкою стін.

Високі темпи росту народонаселення Сірето-Дністровського межиріччя протягом X – XIV ст. визначили в певній мірі й швидке зростання господарства і освоєння значної частини досліджуваної території. Визначальними елементами кожного хронологічного періоду, а також одним з найважливіших компонентів традиційної культури народу були житлові споруди.⁹ Вони є певним мікросвітом, у замкненому просторі якого проходило родинне життя і віддзеркалюють рівень соціально-економічного розвитку суспільства, знання та навички будівничих, смаки, традиції і раціональний побут їх мешканців.¹⁰ Отримані в резуль-

таті багаторічних досліджень дані про житлобудівництво дозволяють говорити про загальні і специфічні риси в зовнішньому вигляді масової забудови. Для того, щоб уявити, який же вигляд мали поселення Сірето-Дністровського межиріччя у давнину, варто зупинитися на окремих типах споруд, охарактеризувати їх конструктивні особливості та деталі, що вказують на їх функціональне призначення.

Відкриті на території Сірето-Дністровського межиріччя житла можна поділити на заглиблені в материк (тип 1) та наземні споруди (тип 2) (карта 1; табл. 1). Вони підрозділяються на кілька підтипів. *Тип 1А* – напівземлянки зі стовповою конструкцією стін; *1Б* – напівземлянки зі зрубними стінами. *Тип 2А* – зрубні одно- і двокамерні; *2Б* – зрубні з підвалом; *2В* – зрубні на кам'яній основі; *2Г* – житла-кліти оборонних споруд; *2Д* – житлово-господарські зруби, не зв'язані з конструкцією оборонних ліній; *2Е* – вежі, які входили до складу оборонних споруд та окремо стоячі вежі-донжони.

Протягом досліджуваного періоду X – XIV ст. на поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя існували напівземлянки, які продовжували традиції місцевого житлобудування попереднього періоду. Напівземлянки були традиційним житлом слов'ян і відомі на поселеннях досліджуваного регіону в VI – VIII ст.¹¹ Западини жител чітко відрізняються від заглибин, які утворилися за інших обставин, а саме: вони мають підпрямокутну або овальну форму. Навколо напівземлянок майже завжди лежить в певному порядку викид з котловану. Інколи простежується вхід в житло у вигляді розриву насипу викиду.

Карта 1. Досліджені житла X – XIV ст. на території Сірето-Дністровського межиріччя

Таблиця 1

Досліджені житлові споруди X – XIV ст. на теренах Сірето-Дністровського межиріччя

№ на карті	Місце знахідки	Тип	Розмір	Площа (м²)	Глибина	Дата (ст.)	Опалювальні споруди	Літ
напівземлянки								
1	Біла	1Б	3,4х3,2	16	0,6	X-XI	кам'янка	Тимошук Б.О. Давньоруськ
2	Біла	1Б	3,5х3,2	11,2	0,6	X-XI	кам'янка	Тимошук Б.О. Давньоруськ
3	Васловівці	1Б	3,1х4,5	13,95	0,6	XIV	вогнище	Тимошук Б.О. Північна Бук
4	Васловівці	1Б	3,0х3,9	11,7	1,0	XIV	вогнище	Тимошук Б.О. Північна Бук
5	Гореча, комплекс 1	1Б	3,2х2,5	8	0,6	XIII-XIV	глинобитна	Тимошук Б.О. Давньоруськ
6	Гореча, комплекс 2	1Б	3,1х2,8	8,68	0,5	XIII-XIV	глинобитна	Тимошук Б.О. Давньоруськ
7	Гореча, комплекс 3	1Б	3,3х3,2	10,6	0,4	XIII-XIV	глинобитна	Тимошук Б.О. Давньоруськ
8	Грозинці	?	?	?	?	XIII-XIV	глинобитна	Тимошук Б.О. Давньоруськ
9	Добринівці, житло 28	1А	4,5х4,3	17	0,8	XII	кам'янка	Тимошук Б.О. Давньоруськ
10	Каплівка	1Б	3,9х1,9	7,41	0,7	XIII-XIV	вогнище	Тимошук Б.О. Давньоруськ
11	Коростувата 1	1Б	3х3	9	0,6	XI	кам'янка	Тимошук Б.О. Давньоруськ Михайлина Л.П. Населення
12	Коростувата 3	1А	3,2х3,2	10,24	0,7-1,6	XI	кам'янка	Тимошук Б.О. Давньоруськ Филипчук М.А. Східнослов
13	Коростувата 4	1Б	4х4	16	0,4	XI	кам'янка	Тимошук Б.О. Давньоруськ
14	Ломачинці	?	?	?	?	XI	кам'янка	Тимошук Б.О. Давньоруськ
15	Магала, ур. Думбрава	?	3,5х3,8	13,3	0,8	X	кам'янка	Тимошук Б.А. Восточносла
16	Малий Кучурів	?	?	?	?	XIV-XV	камені	Тимошук Б.О. Давньоруськ
17	Митків, ур. Стінка	1Б	?	?	0,75	X	камені	Тимошук Б.О. Давньоруськ
18	Перебиківці, ур. Лука	?	?	?	0,4	XII-XIII	нішеподібна	Тимошук Б.О. Давньоруськ
19	Перебиківці, житло 1	?	?	?	?	XI	?	Тимошук Б.О. Давньоруськ
20	Перебиківці, житло 2	?	?	?	?	XI	?	Тимошук Б.О. Давньоруськ
21	Перебиківці, ур. Зелена Липа	1Б	3х2,5	7,5	?	X-XI	кам'янка	Тимошук Б.О. Давньоруськ
22	Перебиківці, ур. Зелена Липа	1Б	2,2х2,6	5,72	0,6	X-XI	кам'янка	Тимошук Б.О.Звіт про розко
23	Перебиківці, ур. Зелена Липа	1Б	?	?	?	XIII-XIV	кам'янка	Тимошук Б.А. Военная крест
24	Ревне 1Б, житло 4	1А	3,4х3,4	11,56	1,6	X	кам'янка	Тимошук Б.О. Давньоруськ
25	Ревне 1Б, житло 10	1А	3,3х2,8	9,24	1,3	X	кам'янка	Тимошук Б.О. Давньоруськ Л.П. Населення. – С.38
26	Ревне 1Б, житло 21	1Б	2,8х2,8	7,84	1,1	X	кам'янка	Михайлина Л.П. Населення
27	Ревне, житло 37	1А	2,8х2,8	7,84	1,3	X	кам'янка	Тимошук Б.А. Восточносла
28	Садгора, ур. Червона Глина	1Б	3х3	9	1,2	VIII-XI	кам'янка	Тимошук Б.О. Давньоруськ Восточнославянская общин
29	Спаська, ур Паланка	?	?	?	0,6	XII-XIII	камені	Тимошук Б.О. Давньоруськ
30	Хотин	?	?	?	?	X-XI	?	Тимошук Б.О. Давньоруськ
31	Цецино	?	?	?	?	XI	кам'янка	Тимошук Б.О. Північна Бук С.135
32	Цецино, ур. Графська Поляна, житло 1	1А	3,4х3,4	11,56	1,4	XI	кам'янка	Тимошук Б.О. Північна Бук Населення. – С.45

№ на карті	Місце знахідки	Тип	Розмір	Площа (м²)	Глиби-на	Дата (ст.)	Опаловальні споруди	Літ
33	Цецино, ур. Графська Поляна, житло 2	1Б	3,4х3,4	11,56	1,4	XI	кам'янка	Михайлина Л.П. Населення
34	Чорнівка (замок)	1Б	3,4х3,4	11	?	XII-XIII	глинобитна	Возний І.П. Чорнівська фео
35	Чорнівка, ур. Вигона	1Б	?	?	0,8	XI	кам'янка	Тимощук Б.О. Давньоруськ
36	Шипинці	?	?	?	0,8	XIV	камені	Тимощук Б.О. Давньоруськ
наземні житла								
37	Василів, посад	2А	3х4	12	?	XII-XIII	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
38	Василів, посад	2А	5х?	?	?	XII-XIII	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
39	Вікно, ур Мартинівка	2А	?	?	?	XII-XIII	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
40	Гореча	?	?	?	?	XIV	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
41	Горішні Шерівці	2Б	?	?	?	X-XI	кам'янка	Тимощук Б.О. Давньоруськ
42	Горішні Шерівці, житлово-господарський зруб	2Дб	3х4	12	?	XI-XII	кам'янка	Тимощук Б.О. Давньоруськ
43	Горішні Шерівці, житлово-господарський зруб	2Дб	?	?	?	XI-XII	кам'янка	Тимощук Б.О. Давньоруськ
44	Грозинці	2А	?	?	?	XII-XIII	?	Тимощук Б.А. Деревянная в
45	Дарабани, ур. Щовб	2А	?	?	?	XII-XIII	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
46	Дорошівці, ур. Лука	2А	?	?	?	XII-XIII	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
47	Дорошівці, центр	?	?	?	?	XII-XIII	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
48	Карапчів, ур. Городок, житлово-господарський зруб	2Да	3х?	?	?	XIII-XIV	вогнище	Тимощук Б.О. Давньоруськ
49	Ленківці-на-Пруті	2А	4,1х4,0	16	Пн	XII-XIII	глинобитна	Малевская М.В., Раппопорт на Ленковецком поселении.
50	Ленківці-на-Пруті	2А	6,8х5,2	35,3	Пн	XII-XIII	глинобитна	Малевская М.В., Раппопорт на Ленковецком поселении.
51	Ленківці-на-Пруті	2А	3,6х2,9	10,4	Пн.зх	XII-XIII	глинобитна	Малевская М.В., Раппопорт на Ленковецком поселении.
52	Ленківці-на-Пруті	2Б	6,6х7	46,2	?	XII-XIII	підвал	Тимощук Б.О. Давньоруськ
53	Ленківці-на-Пруті	2Г	1,7х4,4	10	?	XII-XIII	печі, нари	Тимощук Б.О. Давньоруськ
54	Ленківці-на-Пруті	2А	3,5х3,5	12,25	Пн.зх	XII-XIII	глинобитна	Возний І.П. Звіт про роботу
55	Ленківці-на-Пруті	2А	3,5х3,5	12,25	?	XII-XIII	глинобитна	Возний І.П. Звіт про роботу
56	Ленківці-на-Пруті	2А	2х2,8	5,6	?	XII-XIII	глинобитна	Возний І.П. Звіт про роботу
57	Малий Кучурів	?	?	?	?	XII-XIII	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
58	Маморниця	2А	?	?	?	XII-XIII		Тимощук Б.О. Давньоруськ
59	Молодія, ур. Окопи, вежа	2Е	11,5х11,5	132,25	?	XII-XIII	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
60	Молодія, ур. Окопи	2Б	12х5	60	?	XII-XIII	підвал	Тимощук Б.О. Давньоруськ
61	Молодія, ур Окопи	2Га	?	?	?	XII-XIII		Тимощук Б.О. Давньоруськ
62	Недобоївці, ур. Галич	2Б	?	?	?	XII-XIII	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
63	Онут, ур. Клиння	2Б	6х4	24	?	XII-XIII	підвал	Тимощук Б.О. Давньоруськ
64	Онут	2Б	3,8х3,2		пн	XII-XIII		Пивоваров С.В. Літописний

№ на карті	Місце знахідки	Тип	Розмір	Площа (м²)	Глибина	Дата (ст.)	Опаловальні споруди	Ліп
65	Перебиківці, ур. Зелена Липа	2В	4x4	16	?	XIII-XIV	фундамент	Тимощук Б.О. Давньоруськ
66	Перебиківці, ур. Зелена Липа	2Е	?	?	?	XIII-XIV	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
67	Перебиківці, ур. Зелена Липа	2Дб	3x3,5	16	?	XIII-XIV	кам'янка	Тимощук Б.О. Давньоруськ
68	Рашків	2В	3,5x4,2	14,7	?	XIII-XIV	?	Кучинко М.М. Исследовани
69	Ревне 1Б, житло 4	2Б	5x4	20	?	X	кам'янка	Тимощук Б.О. Давньоруськ
70	Ревне 1Б	2Б	5,4x5,4	29,16	?	X	кам'янка	Тимощук Б.О. Давньоруськ
71	Ревне 1Б, житлово-господарський зруб	2Да	2,7x2,7	7,29	?	X	кам'янка	Тимощук Б.О. Давньоруськ
72	Ревне 1Б, житлово-господарський зруб	2Да	3,4x3,6	12,24	?	X	кам'янка	Тимощук Б.О. Давньоруськ
73	Цецино	2Е	?	?	?	XIII-XIV	глинобитна	Тимощук Б.О. Давньоруськ
74	Чорнівка (замок), житло 1	2Г	3,8x4,5	17,1	пн	XII-XIII	вогнище	Возний І.П. Чорнівська фео
75	Чорнівка (замок), кліть 32	2Да	2,7x2,7	7,29	?	XII-XIII	вогнище	Возний І.П. Чорнівська фео
76	Чорнівка, ур. Лелеківець	2А	3,8x4,3	16,34	пн	XII-XIII	глинобитна	Пивоваров С.В. Середньові
77	Чорнівка (замок), житлово-господарський зруб 6	2Дв	5,8x4,6	26,68	пн	XII-XIII	вогнище	Возний І.П. Чорнівська фео
78	Чорнівка (замок), житло 2	2А	5,6x5,3	29,6	пн	XII-XIII	вогнище	Возний І.П. Чорнівська фео
79	Чорнівка (замок), житло 3	2Б	8,8x6,6	58	пн	XII-XIII	підвал	Возний І.П. Чорнівська фео
80	Чорнівка (замок), житло 4	2В	7x7	49	Пн.сх	XII-XIII	фундамент	Возний І.П. Чорнівська фео
81	Чорнівка (замок), житлово-господарський зруб	2Дб		13-19	?	XII-XIII	вогнище	Возний І.П. Чорнівська фео
82	Чорнівка, ур Пуста Чорнівка	2А	3,6x3,4	12,2	Пн.зх	XIII-XIV	глинобитна	Возний І.П. Чорнівська фео
83	Чорнівка, ур Пуста Чорнівка	2А	4,25x4,25	18,0	Пн.зх	XIII-XIV	глинобитна	Возний І.П. Чорнівська фео
84	Чорнівка, ур Пуста Чорнівка	2Б	3,8x3,8	14,4	Пн.зх	XIII-XIV	підвал	Возний І.П. Чорнівська фео
85	Шипинці	2В	?	?	?	XIV-XV	фундамент	Тимощук Б.О. Давньоруськ

У X ст. довжина їх стін в середньому становила 3,0-3,2 м. Л.П. Михайлина встановив, що висота дерев'яних стін становила 1,5-1,8 м і завжди була більша, ніж глибина материкового котловану, яка коливається в межах 0,2-1,2 м.¹² Площа таких жител у середньому становила 9-16 м². Дерев'яні стіни за способом їх зведення були двох типів: каркасно-стовпові та зрубні. У типі 1А на долівці котловану простежуються ямки від вертикальних стовпів, які підтримували своїми пазами горизонтально поставлені дерев'яні плахи.

Існує кілька думок стосовно облаштування каркасно-стовпової конструкції. Окремі науковці вважають, що при такій конструкції горизонтальні плахи притискалися до стінок котловану вертикально закопаними стовпами.¹³ Частина схиляється до думки, що дерев'яні стіни склалися з колод або колотих дощок, кінці яких запазовані у вертикально вкопані стовпи.¹⁴ В останніх для цього були прорубані жолоби. Наочним прикладом такої конструкції може слугувати споруда з Київського Подолу, яка досить непогано збереглася.¹⁵ Своє бачення каркасно-стовпової конструкції запропонував М.А.Филипчук. Він вважає, що стіни кріпилися в "соху". Це конструкція, коли у торцях горизонтальних плах робилася

сегментна вирубка, яка охоплювала вертикально закопані стовпи.¹⁶ На нашу думку більш доказовим є припущення Л.П. Михайлини й інших науковців.

Каркас такого житла міг складатися з 8, 6 та 4 стовпів. Такі житла досліджені в Ревне II, Горечі II, Коростуватій 3 тощо (рис.1 А, Г; фото 1).¹⁷ Такі житла належать до 1 типу, виду й варіанту за Л.П. Михайлиною.¹⁸ Аналогічні житлові споруди представлені на всьому ареалі поширення слов'янських старожитностей.¹⁹ Напівземлянки каркасно-стовпової конструкції побутували й в XI ст. Відомі вони на поселенні Графського Поляна (житло №1), Добринівському городищі (рис. 1, В).²⁰ Така конструкція відповідає типу 1, виду 1, варіанта 2 за Л.П. Михайлиною.²¹ Аналогічні споруди відомі на інших поселеннях цього періоду.²²

До другого типу 1Б належать житла, в котловані котрих на долівці простежуються відбитки нижніх колод стіни, перехрестя нижніх вінців, закріплених в "обло". Простір між котлованом і дерев'яними стінами з метою гідроізоляції забутовувався жовтою глиною. Такі гідроізоляційні прошарки простежені в напівземлянках Галича на Крилоській горі, Топорці, Старій Рязані, Новгороду, Лебідці, Подніпров'ї.²³

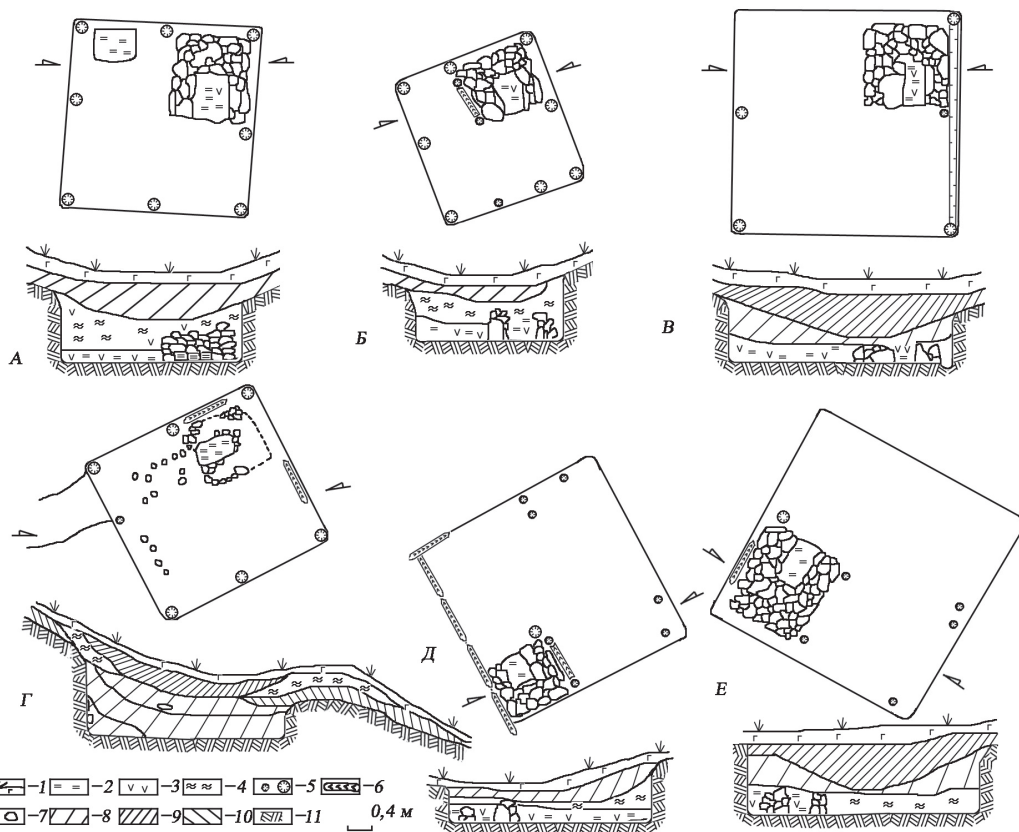

Рис. 1. Напівземлянкові житла X – XI ст.

А – Г – житла зі стінами каркасно-стовпової конструкції; Д – Е – житла зі стінами зрубної конструкції
А – Ревне, житло №4; Б – Біла, житло №2; В – Цецин, житло №1; Г – Коростувата 3; Д – Коростувата 1, житло №1; Е – Цецин, житло №2 (А-В, Д-Е – за Л.П. Михайлиною [1997, с.42, рис.18, 2, 3; 44, рис.19, 4; 47, рис.21, 3, 4]; Г – за М.А. Филипчуком [1995, с.221, рис.1]).

Фото 1. Напівземлянка з поселення Ревне

На відміну від стовпової, зрубна конструкція була раціональнішою. Вінці зрубів вкладалися в заглиблену частину напівземлянки на рівні долівки і далі нарощувалися до потрібної висоти. Зустрічаються житла, у котрих посередині двох стін розташовувалися стовпові ямки, на яких, очевидно, кріпився дах напівземлянки. Такі житла X ст. досліджувалися в Ревне I (№21), XI ст. – Коростувата 1 (№1), Графська Поляна (№2).²⁴ Вони належать до 1 типу, виду 2, варіанту 1 за Л.П. Михайлиною (рис. 1, Д).²⁵

Другий варіант цього типу представлений житлами, у яких стіни мали чисто зрубну конструкцію з відростками в місцях перетину колод. Відомі вони на поселеннях X ст.: Червона Глина, XI ст. Біла, Коростувата, першій половині XII ст.: Добринівці (житло №28), Перебиківці, ур. Лука, напівземлянкові XII – першій половині XIII ст.: Чорнівка (городище) (рис. 2; фото 2), XIII – XIV ст.: Гореча (комплекс 1-3), Васловівці, Каплівка, Шипинці, Карапчів (рис. 3).²⁶ Аналогічної конструкції стін жител VIII – X ст. відомі й на інших територіях розселення слов'ян.²⁷ Напівземлянкові житла використовувалися найбільш широкими прошарками місцевого населення до XIX ст.²⁸

Фото 2. Глинобитна піч у напівземлянці з Чорнівського городища XII – першої половини XIII ст.

Поруч із напівземлянками на відкритих поселеннях Сірого-Дністровського межиріччя існували й наземні житла (табл.1). У X ст. на відкритих поселеннях вони не зустрічаються. В основному наземні житла цього періоду досліджені на городищах. Найбільше поширення таких споруд на значній території Русі припадає на XII – першу половину XIII ст.²⁹ Із наявних у нашому розпорядженні матеріалів відомо, що давньоруські житла на поселеннях були зрубної конструкції. Контури жител вдалося простежити в основному за рештками долівок. Вони були земляними, не вимашеними глиною, а тому визначити їхні межі важко. Будівлі були однокамерними з круглих, рідше тесаних колод. Нижні колоди споруд лежали безпосередньо на ґрунті без будь-якої субструкції. У жодному житлі не було відзначено ні слідів стін, ні кутових „стілців”, ні завалів глини, оскільки дерево в умовах Сірого-Дністровського межиріччя погано зберігається. Така техніка зведення стін

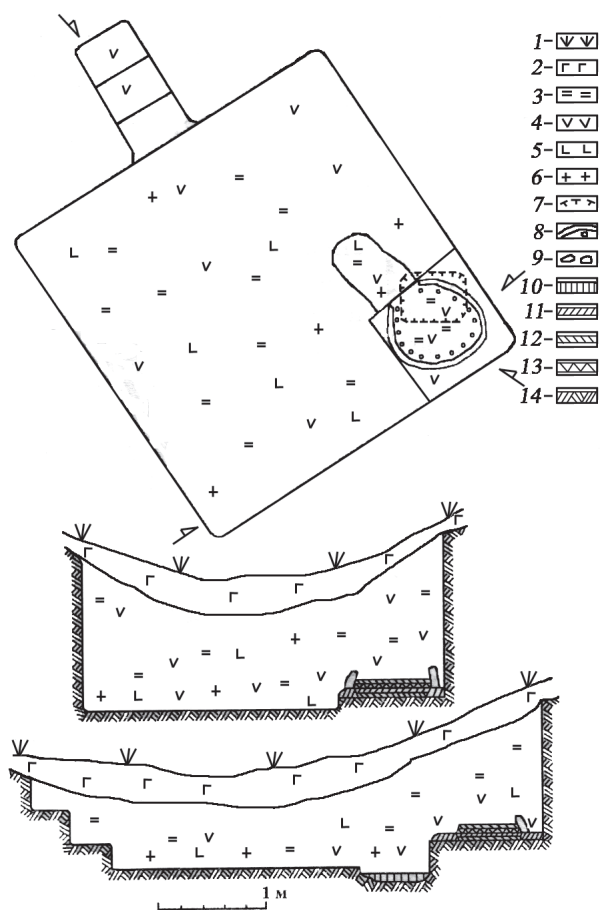

Рис. 2. План та перерізи напівземлянки XII – першої половини XIII ст. з Чорнівського городища
1 – трава; 2 – гумус; 3 – обпалена земля; 4 – вугілля; 5 – кераміка; 6 – кістки; 7 – контури чериня; 8 – стінки глинобитної печі із стовповими ямками; 9 – печина; 10 – яма з золою; 11 – глиняна підмазка чериня; 12 – черинь глинобитної печі 1; 13 – черинь глинобитної печі 2; 14 – материк

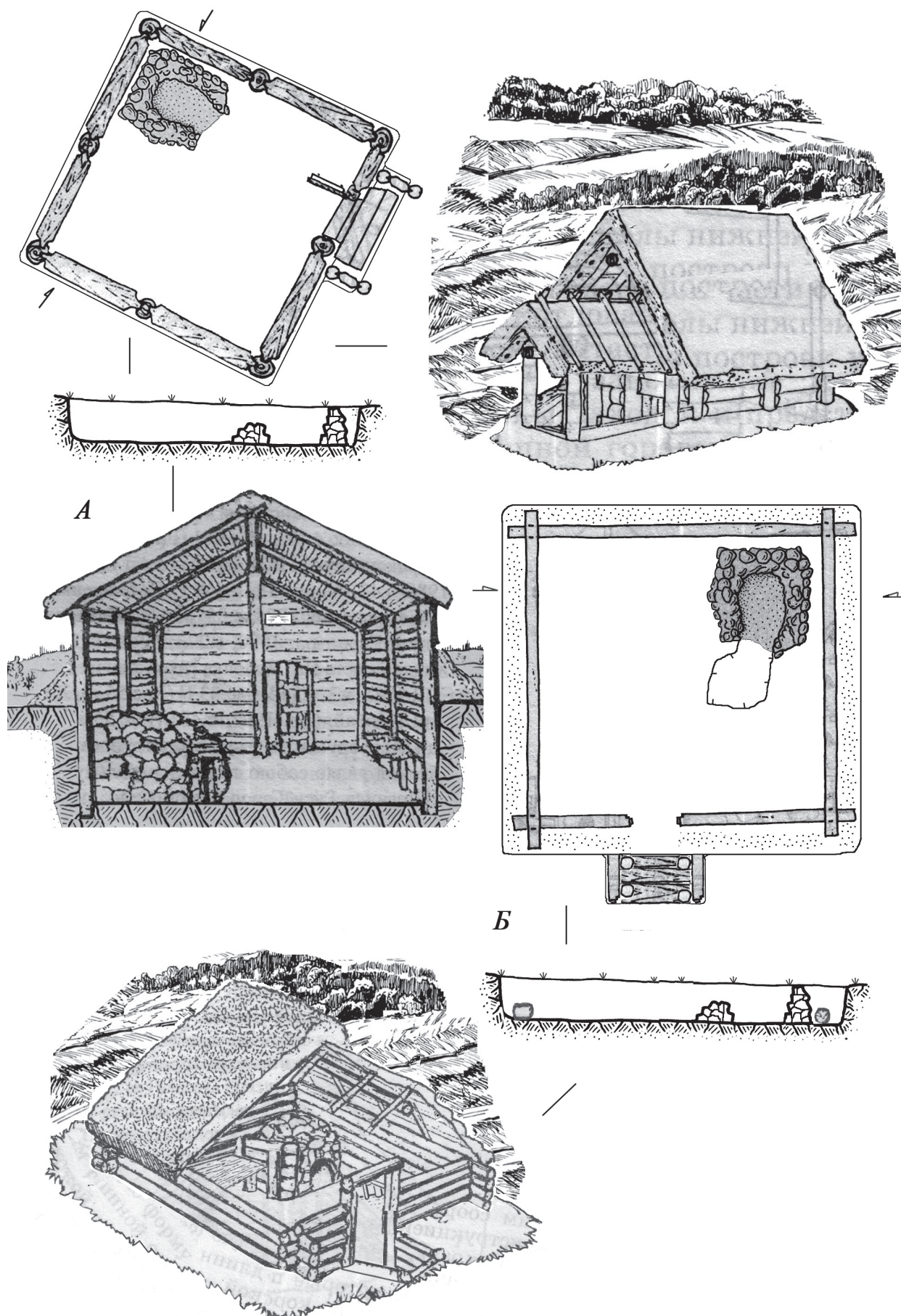

Рис. 3. Реконструкції напівземлянок зі стінами каркасно-стовпової (А) та зрубної (Б) конструкцій

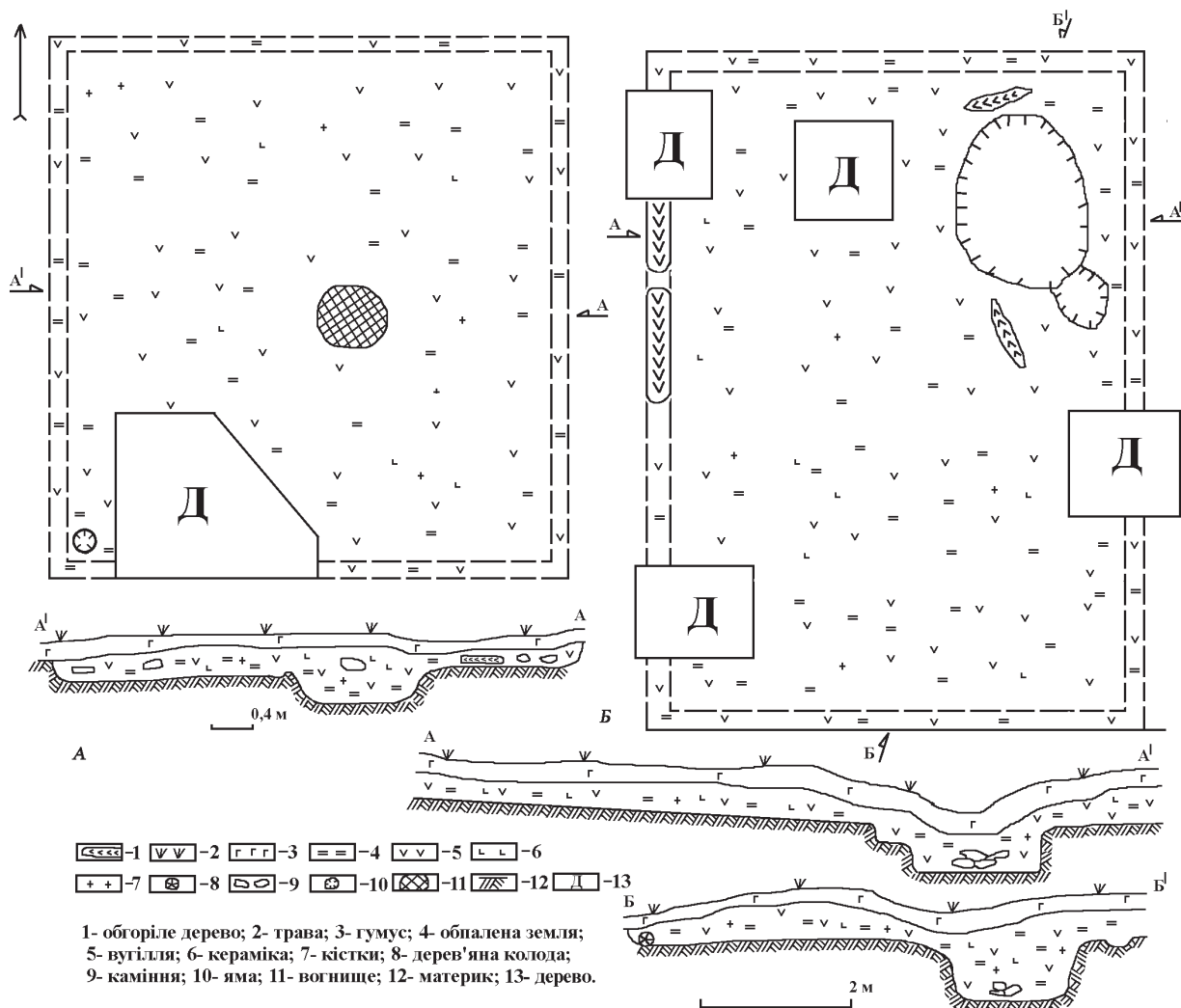

Рис. 4. Плани та профілі жител 2, 3 з Чорнівського городища XII – першої половини XIII ст.

А – тип 2А; Б – тип 2Б

етнографічно простежена на досліджуваних теренах до XIX ст.³⁰ Зав'язка кутів з практичних міркувань проводилася з випуском кінців колод за стіни зрубу приблизно на 30 см. Це робилося тому, що з боку зрізу колоди промерзали вздовж волокон деревини глибоко, а в поперек стовбура – набагато менше, тому промерзали випущені назовні кінці, а ріг будинку залишався теплим.³¹ Такий прийом і в наш час застосовується при спорудженні жител населенням Сірето-Дністровського межиріччя.³² Стіни жител обмащувалися глиною, про що свідчать часті знахідки обмазки з відбитками дерев'яних плах. Щілини між колодами могли ущільнювати мохом.

Долівка жител була в основному глиняною, вимашеною, без дерев'яного настилу, за винятком, напевно, тих будівель, до конструкції яких входили підвали (Чорнівка, Онут, Ревне, Ленківці-на-Пруті).

Найпростішим і найпоширенішим типом наземних споруд були однокамерні зрубні житла (Тип 2А).

Їх будували способом рубки „в обло”. Вибірка чашки завжди проводилася на нижній колоді. Використовували соснові колоди, рідше букові товщиною 0,2-0,25 м. Така товщина дерев'яних колод засвідчена на всіх досліджених поселеннях Давньоруської держави. Площа житлових споруд коливається в межах 12-18 м².³³ Наземні будівлі цього періоду на поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя досліджені у Вікні, ур. Мартинівка, Добринівцях, ур. Толока, Дорошівцях, на Ленківському посаді стародавніх Чернівців, феодальній садибі в Дарабанах, ур. Щовб, Чорнівці, ур. Лелеківець (рис.5).³⁴ Аналогічні споруди відомі на багатьох давньоруських пам'ятках домонгольського періоду.³⁵

Після навали монголо-татар цей тип продовжував побутувати на теренах краю. І в цей час більшість споруд можна віднести до типу 2А (рис.6, 1-2; фото 3).³⁶ Подібні споруди відомі на давньоруських пам'ятках другої половини XIII – XIV ст.³⁷

У Сірето-Дністровському межиріччі досліджені також житла типу 2Б.

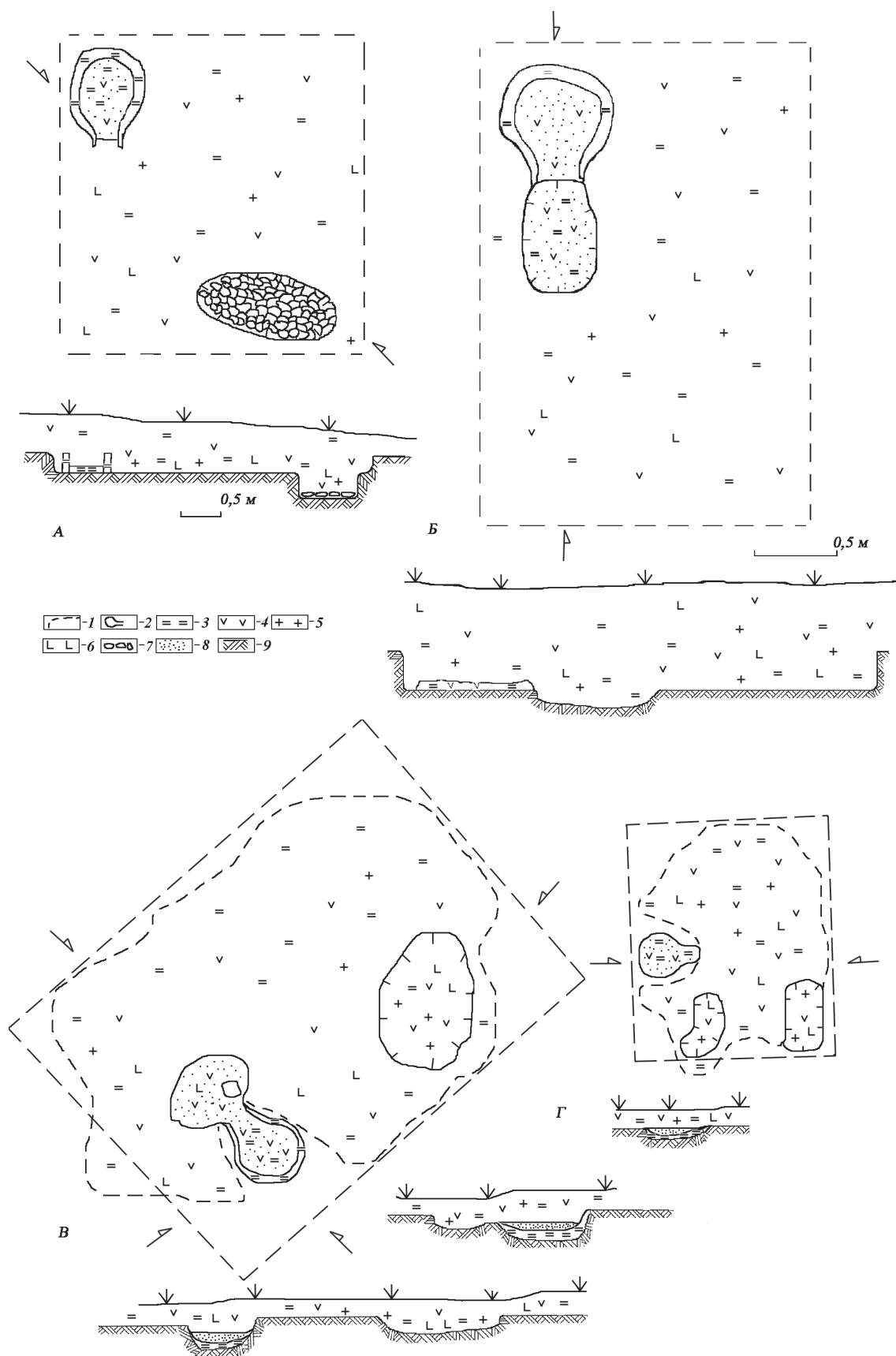

Рис. 5. Плани та профілі наземних жител XII – першої половини XIII ст. з Ленківців-на-Пруті

(В-Г за Б.О. Тимошуком [1970, с.115, рис.2; 3])

1 – контури розкопу; 2 – глинобитна піч; 3 – обпалена земля; 4 – вугілля; 5 – кістки; 6 – кераміка; 7 – каміння; 8 – попіл; 9 – материк

Фото 3. Наземне житло з поселення Пуста Чорнівка

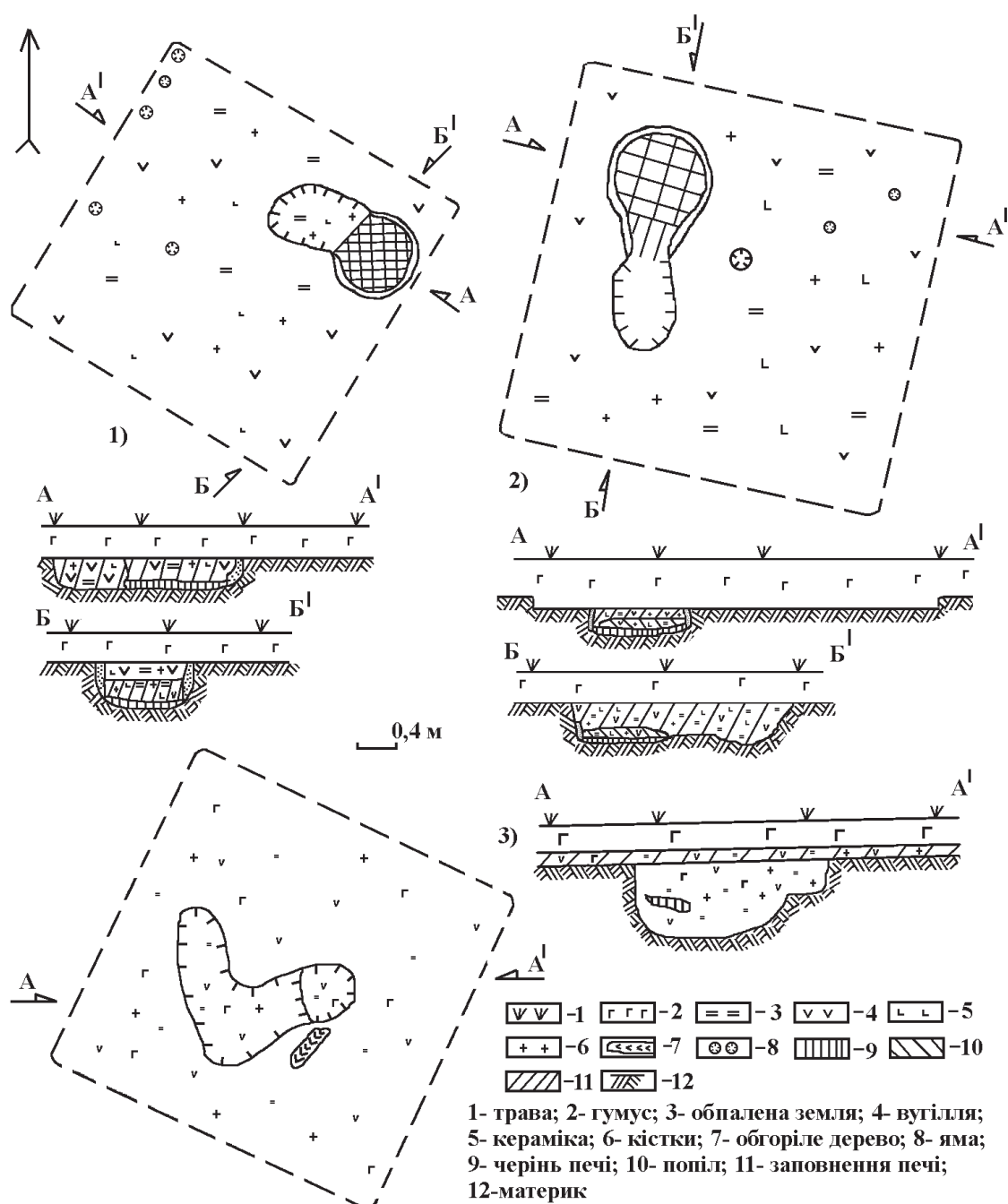

Рис. 6. Плани та профілі наземних жител з поселення Пуста Чорнівка другої половини XIII – XIV ст.
1-2 – тип 2А; 3 – тип 2Б

У X ст. найбільш повно такі житла досліджені на городищі Ревне 1Б (рис. 7).³⁸ Б.О. Тимошук припускав, що в підвалах тимчасово зберігалася князівська данина. Наприклад, в Білгороді мед як один з видів данини зберігався в княжих медушах:

“взяша меду лукно, бѣ бо погребемо в княжи медуши”.³⁹ Зрубні будинки з підвалами X – XI ст. досліджені на городищі в Горішніх Шерівцях.⁴⁰ Їх конструкція так само як і підвалів аналогічна ревенянським.

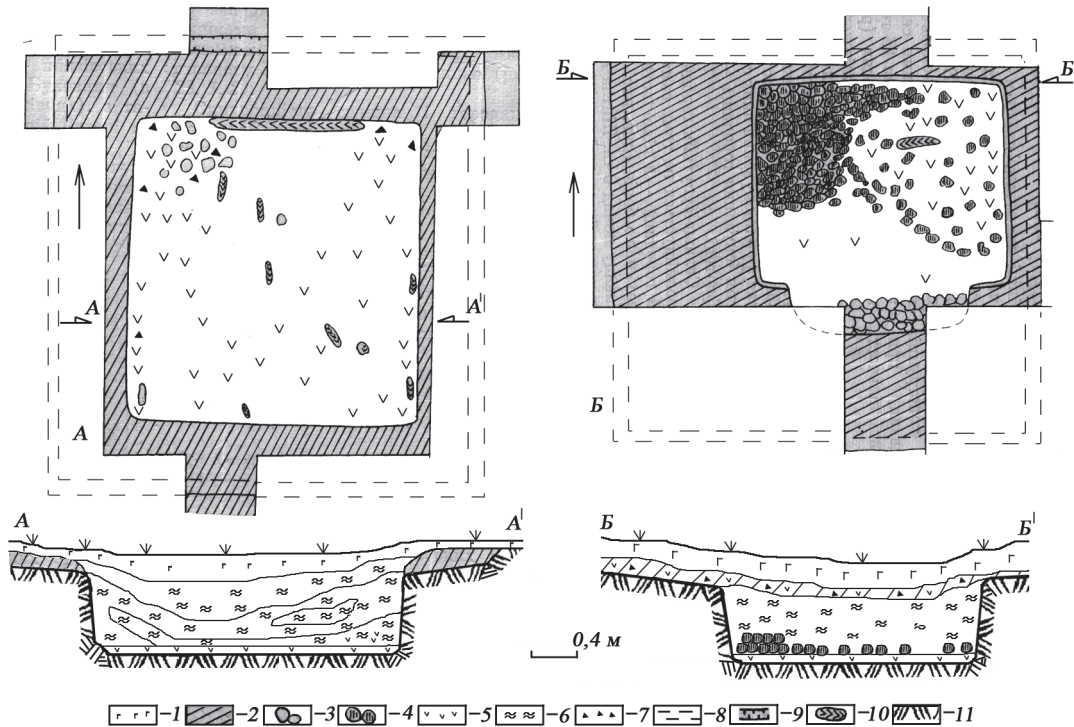

Рис. 7. Плани та профілі наземних жител з підвалами з городища X ст. Ревне 1 Б

(за Б.О. Тимошуком [1982, с. 49, рис. 26])

1 – гумус; 2 – культурний шар – залишки будівлі; 3 – камені; 4 – обпалені камені; 5 – глина; 6 – вугілля; 7 – шматки обпаленої глини; 8 – реконструкція зрубів; 9 – ровик – відбиток нижньої колоди зрубу; 10 – обгоріле дерево; 11 – материк

На пам'ятках XII – першої половини XIII ст. також зустрічаються житла з підвалами.⁴¹ Вони досліджені в Онуті, ур. Клиння, Чорнівці, ур. Пуста Чорнівка.⁴² Виявлені житла типу 2Б й на поселеннях другої половини XIII – XIV ст. На поселенні Чорнявка, ур. Пуста Чорнівка виявлено житло з підвалом.⁴³ Аналогічні споруди широко представлені серед археологічних матеріалів інших територій Давньоруської держави.⁴⁴

Цікаву категорію пам'яток становлять споруди типу 2В. На Чорнівському городищі досліджено житло №4 (рис. 8). Його фундамент прямокутної форми з уступом у східній частині. Вхід у споруду був із північно-західного боку. Тут, під фундаментом виявлені залишки так званої „будівничої жертви”, а їх, як правило, розміщували під кутами або порогом житлових споруд. Фундамент складений з камення, частково обпаленого, без зв'язуючого розчину. Кам'яна основа будівлі споруджена безпосередньо на давній поверхні. З боків фундаменту розміщувалися камені більших розмірів, що утворювали зовнішній і внутрішній панцир, забутований всередині дрібними каменя-

ми. Південно-східна стіна складена з каменів невеликих розмірів. Серед них виявлені фрагменти спрацьованих жорен. Зверху на фундаменті лежав шар землі, перемішаної з вугіллям, шматками обмазки, перепаленою глиною. У верхній частині культурного шару безладно лежало каміння діаметром 0,4 м. Можливо, це залишки глинобитної печі, яка впала з другого поверху будівлі. За знахідками і місцезнаходженням споруду можна віднести до двоповерхового житла феодала.⁴⁵

У другій половині XIII – XIV ст. цей елемент домобудівництва продовжував використовуватись на українських поселеннях. Наземні споруди на кам'яній вимостці досліджені на поселеннях Рашків, Шипинці.⁴⁶

Своєрідним є тип 2Г. До нього належать житлові кліті, які входили до конструкції оборонної лінії. Для X – XI ст. на городищах кліті використовувалися в основному як складські приміщення і бойові камери для воїнів під час бойових дій. Інша картина простежується на городищах XII – першої половини XIII ст. Житлові кліті цього часу часто призначалися для проживання гарнізону з

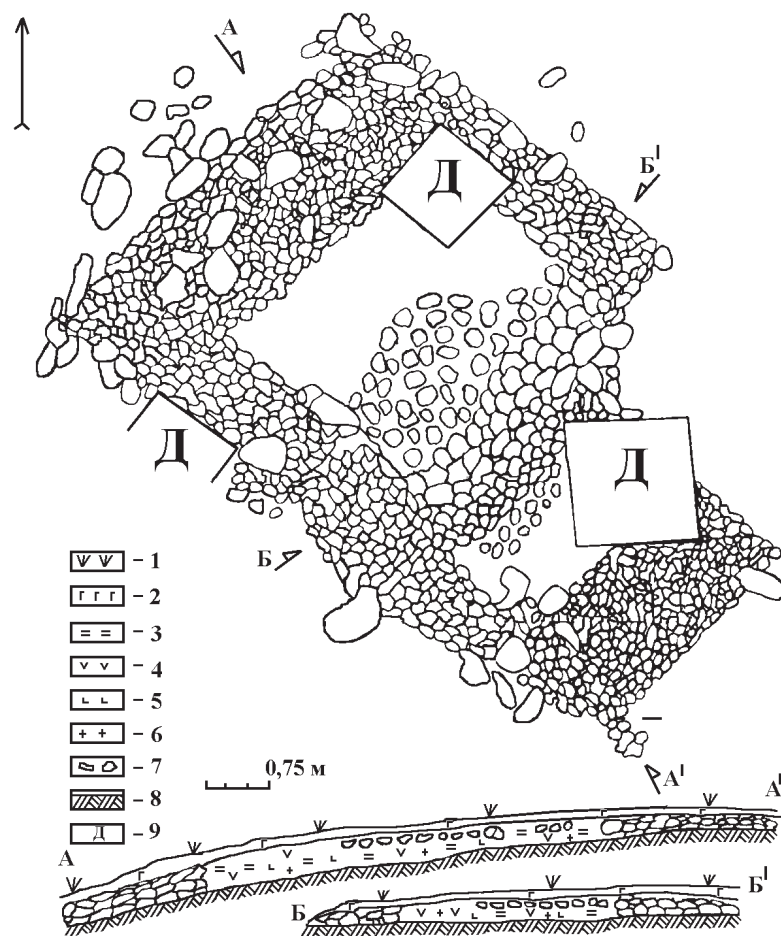

Рис. 8. План та профілі житла 4 з Чорнівського городища XII – першої половини XIII ст.

1 – трава; 2 – гумус; 3 – обпалена земля; 4 – вугілля; 5 – кераміка; 6 – кістки; 7 – каміння; 8 – материк; 9 – дерево

самого початку спорудження фортеці. Вони зводились за наперед наміченим планом. У таких випадках кліті були зв'язаною системою зрубів. Житлові кліті цього типу досліджені на території дитинців Ленківців-на-Пруті, Василева (ур.Замчище), на городищах у Чорнівці, Молодії, Дарабанах (ур.Щовб) (рис.10, А, Б, В).⁴⁷ Тут виявлені шматки черенів зруйнованих глинобитних печей. Стіни оборонних зрубів були обмащені глиною не лише як протипожежний засіб, а й з метою утеплення.

До типу 2Д належать житлово-господарські зруби з городищ, які прилягали до оборонних клітей з внутрішнього боку, але не становили суцільного ряду. Вони розміщувалися на певній відстані один від одного. У свою чергу, житлово-господарські кліті за конструктивними особливостями можна поділити на види: а) кліті одно- і двокамерні; б) зруби з підклітом; в) кліті з підвалом.

До типу 2Да можна віднести зруби-опори з городища X ст. Ревне 1Б. Вони входили до складу східної зовнішньої додаткової оборонної лінії. Її основу становила стіна типу „столпіє”, яка на найважливіших ділянках оборони була скріплена

зрубами-опорами. Їх приміщення використовувалися для стаціонарних жител та ремісничих майстерень. У двох розкопаних зрубах-опорах знайдено печі-кам'янки, що може свідчити про їх стаціонарне використання як жител (рис. 11, А-Б).⁴⁸

По периметру майданчика Чорнівської феодальної садиби XII – першої половини XIII ст. до основної лінії оборонних зрубів (які використовувалися для господарських потреб) прилягали житла зрубної конструкції, розташовані на відстані 1-1,5 м одне від одного. Досліджено 11 зрубів (рис. 11, В-Е).⁴⁹ Один житлово-господарський зруб являв собою житло-п'ятистінок, тобто складався з житлової споруди площею 15 м² та сіней – 8 м² (рис. 11, Г).⁵⁰ Сіни таких жител захищали вхід від вітру, дощу, снігу в зимовий час, перешкождали охолодженню житла взимку через двері. Зимом сіни також пом'якшували перепад температури між теплим повітрям приміщення і холодним на дворі.⁵¹ Подібні споруди-п'ятистинки досліджені на багатьох давньоруських пам'ятках.⁵²

До типу 2Дб можна віднести житлово-господарські зруби фортеці X – XI ст. в Горішніх Шерівцях. Вони прилягали з внутрішнього боку май-

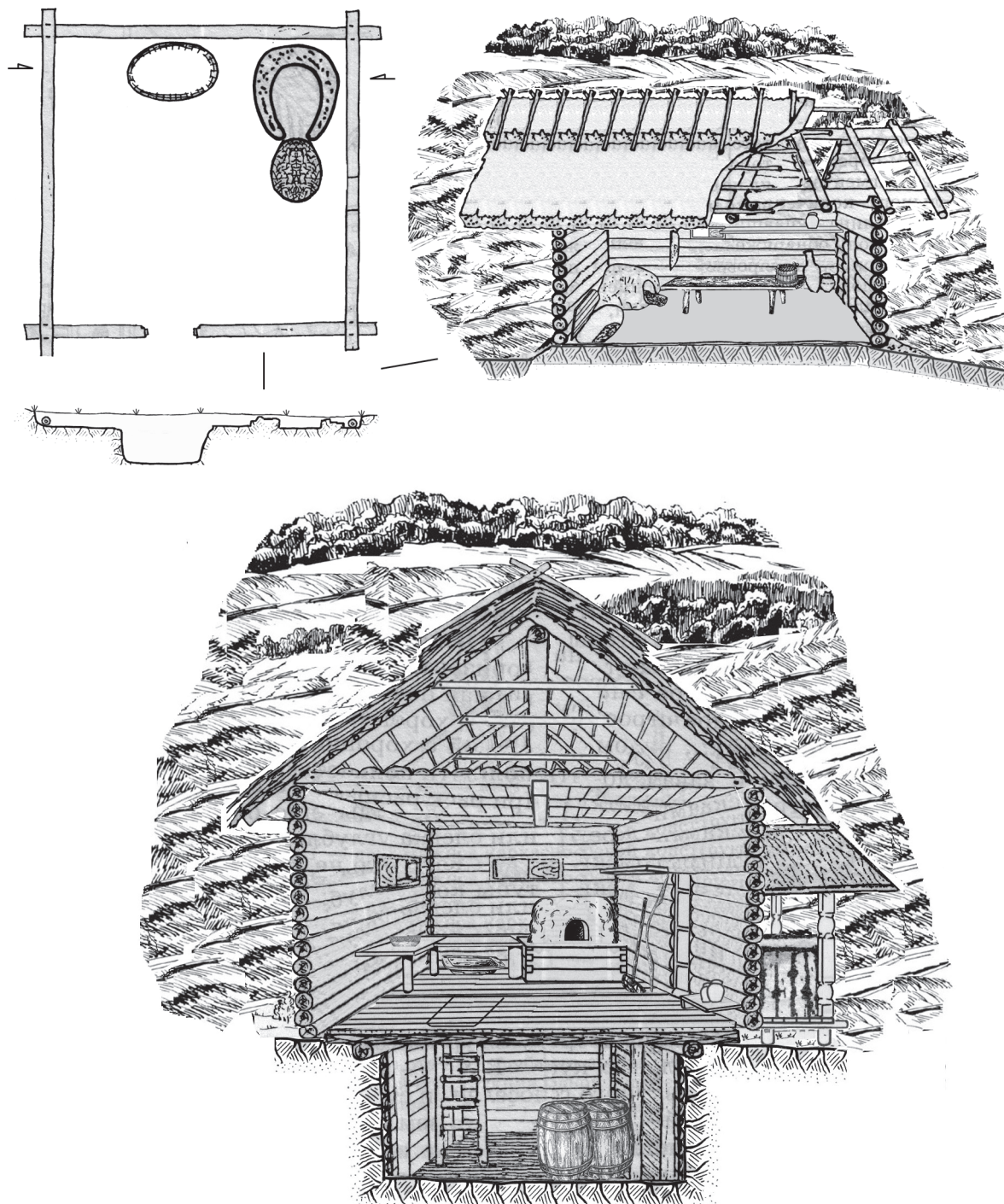

Рис. 9. Реконструкції наземних жител

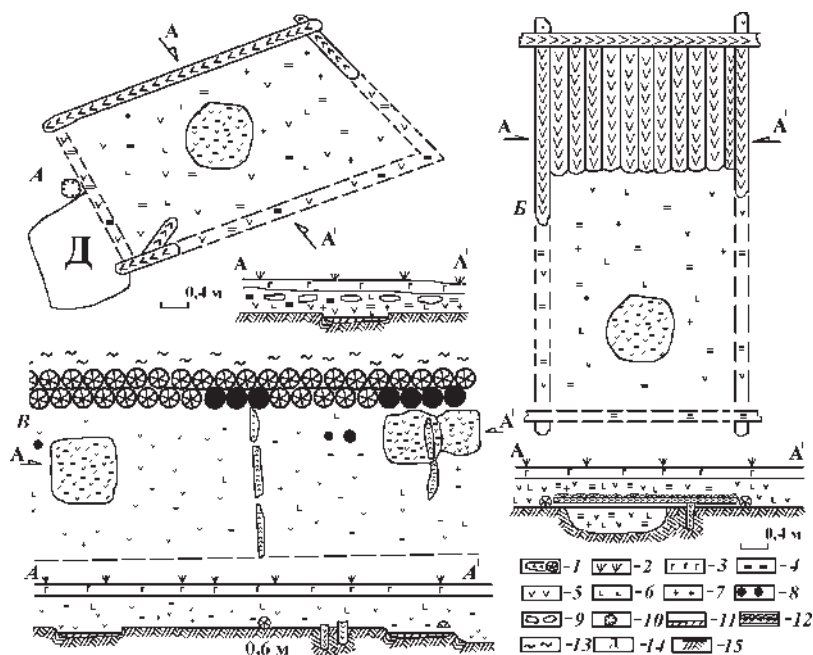

Рис. 10. Плани та профілі житлових клітей

А – Чорнівка; Б – Ленківці-на-Пруті (за Б.О. Тимошуком [1982, с. 75, рис. 42]); В – Дарабани (Щовб) (за Б.О. Тимошуком [1971, рис. 1])

1 – обгоріле дерево; 2 – трава; 3 – гумус; 4 – обпалена земля; 5 – вугілля; 6 – кераміка; 7 – кістки; 8 – обгорілі стовпи частоколу; 9 – камені; 10 – стовпові ями; 11 – черинь печі; 12 – залишки дерев'яних нар; 13 – глина; 14 – дерево; 15 – материк

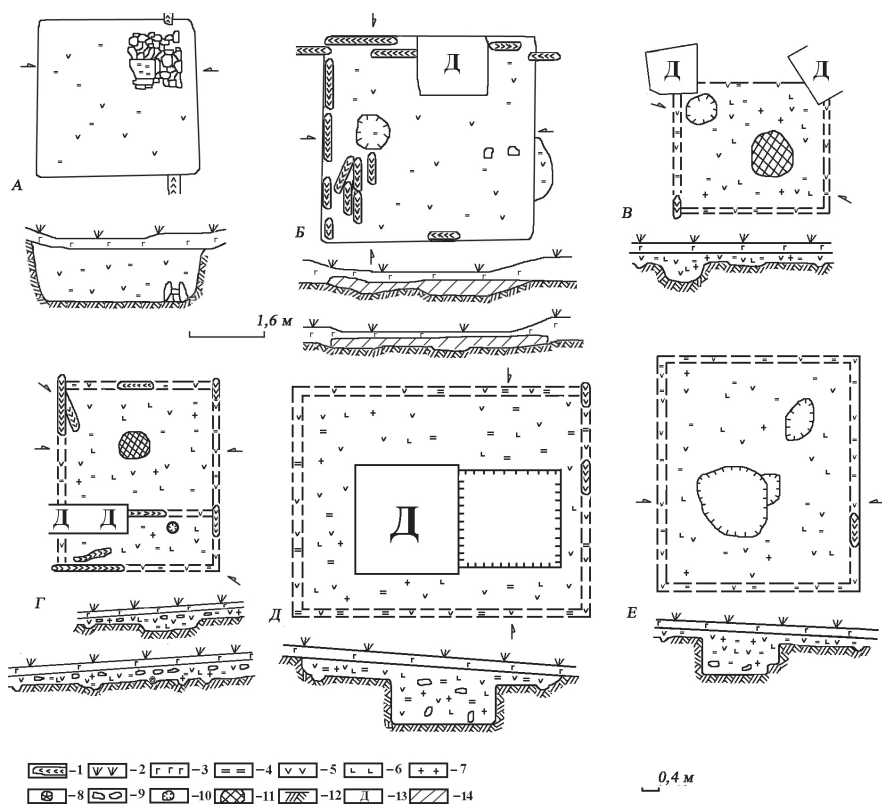

Рис. 11. Плани та профілі житлово-господарських зрубів

А-Б – Ревно (за Б.О. Тимошуком [1990, с. 60, рис. 25]); В-Е – Чорнівка

1 – обгоріле дерево; 2 – трава; 3 – гумус; 4 – обпалена земля; 5 – вугілля; 6 – кераміка; 7 – кістки; 8 – зріз дерев'яної колоди; 9 – камені; 10 – стовпові ями; 11 – черинь печі; 12 – материк; 13 – дерево; 14 – сіра земля

Фото 4. Житлово-господарський зруб 8 з Чорнівського городища. Тип 2Д

данчика городища до валу з оборонними зрубами. Долівка зрубів міститься на 2 м нижче долівки оборонних клітей валу. В культурному шарі на різних рівнях лежали обпалені камені (рештки печі, які впали). Можливо, ця будівля була розчленована по вертикалі на дві частини: верхню – житлову і нижню – підкліт для господарських потреб.⁵³

У другій половині XIII – XIV ст. також відомі житлово-господарські зруби в системі оборони князівської фортеці в Зеленій Липі. У східній частині головної оборонної лінії зруби були розчленовані по горизонталі. У верхній частині розмірами 3х3,5 м знаходилося житло з піччю-кам'янкою. Її рештки разом з черенем завалилися під час пожежі в підкліт.⁵⁴ Житлові кліті характерні для багатьох районів Русі, незалежно від поширення там наземних чи напівземлянкових жител. Тому вони є особливим типом, пов'язаним із специфічними рисами і соціальним характером укріплень.

До типу 2Дв можна віднести деякі житлово-господарські зруби Чорнівського городища. Так, у східній частині зрубу 6 знаходився квадратний в плані підвал, опущений в материк на глибину 1,7 м (рис. 11, Д; **фото 4; 5**). У заповненні виявлено перепалене каміння різних розмірів, шматки печини (можливо, це залишки печі, яка завалилася), предмети побуту, уламки жорен.⁵⁵

До окремої групи житлових споруд можна віднести вежі, які входили до складу оборонних споруд та окремо стоячі вежі-донжони. Вони становлять тип 2Е. Так, у південно-західній частині центрального майданчика феодального замку XII – першої половини XIII ст. в Молоді досліджена зрубна споруда розмірами 11,5х11,5 м, зведена з тесаних колод.⁵⁶ Це була вежа-донжон, поділена на два яруси. Верхній призначався для житла. Свідченням цього є розвали глинобитної печі, що завалилися в підвал діаметром 3 м й глибиною 1,1 м, який використовувався для господарських цілей.

На кінцях оборонної лінії городища другої половини XIII – XIV ст. у Зеленій Липі стояли вежі, які виступали за зовнішню лінію на 0,6 м.⁵⁷

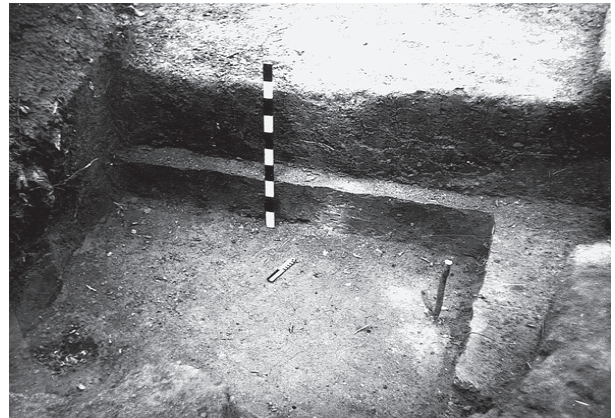

Фото 5. Підвал житлово-господарського зрубу 6 з Чорнівського городища. Тип 2Д

Від західної вежі зберігся підвал розмірами 2,7х2,8 м, заглиблений у материк на 2 м. Його стіни були обшиті деревом. До підвалу з боку подвір'я вела сходиною шириною 0,7 м, висотою 0,3 м, викладена з великих кам'яних плит. У заповненні підвалу знайдені шматки глиняної обмазки від зруйнованої печі, що впала зверху.

До типу 2Е можна віднести й кам'яну вежу-донжон діаметром 20 м, розміщену в центрі оборонного майданчика Цецинського городища.⁵⁸ Зведена вона з рваного каміння. Аналогічні вежі в цей час будувалися в багатьох пунктах Галицько-Волинського князівства.⁵⁹ Значне поширення веж-донжонів пояснюється тим, що вони відповідали військовим та соціальним вимогам епохи: це був унікальний тип укріпленого житла феодала.⁶⁰

Отже, житлове будівництво межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра було розвинутим і відзначалося розмаїтістю конструктивних форм і рішень. Водночас планувальна структура жител, форми, матеріал виготовлення знаходять прямі аналогії й спільні риси як на теренах Галицько-Волинського князівства, так і на інших територіях України-Русі в цілому, що засвідчує єдність матеріальної культури давньоруського населення стародавньої України.

⁵¹ Тимошук Б.О. Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 р. // НА ІА НАНУ. – Ф.1960/23. – С.3; він же. Звіт про археологічні розвідки в с. Онут Заставнянського району Чернівецької області в 1965 р. // НА ІА НАНУ. – Ф.1965/70. – С.4; він же. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка, 1982. – С.162, 163, 167, 181; Возний І.П., Гайдичук Я.І. Житла XII – XIV ст. на території Північної Буковини // ПССІАЕ. – 1997. – Вип.4. – С.32-34; Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – С.42-60; він же. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // САИ. – 1975. – Вип.Е1-32. – С.71-73.

⁵² Тимошук Б.О. Назв. праця. – С.169, 171, 182; Михайлина Л.П. Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами. – К.: Ін-т археології НАН України, 2007. – С.75-105; Возний І. П. Житлові споруди населення Північної Буковини в XII – XIV ст. (за матеріалами археологіч-

них досліджень) // Українська історична наука на порозі ХХІ століття: міжнародний науковий конгрес. 16-18 травня 2000 р.: доп. та повід. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 3. – С.374-379

³ Тимошук Б.О. Назв. праця. – С.45-50, 59-62, 74-76, 88-92, 94-97, 101-103, 115-117, 156-159, 162-164; він же. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – С.82; він же. Археологічні пам'ятки Чернівецької області. (Конспект лекції). – Чернівці, 1970. – С.36; він же. Славянские памятники Перебыковской излучины Днестра // АО 1970 г. – М.: Наука, 1971. – С.293; він же. Дослідження давньоруського городища Дарабани-Шовб // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип.1. – С.187; Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимошук Б.А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. //СА. – 1970. – № 4. – С.112.

⁴ Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI – X вв. н.э. – М.: Наука, 1990. – С.32-182; він же. Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. – К.: Наук. думка, 1976. – С.47-60.

⁵ Мисько Ю.В. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Сиретсько-Дністровського межиірччя) // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – Вип.1. – С.113-120.

⁶ Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII – X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – С.31-70; він же. Типологія східнослов'янських жител VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами // Археологічні студії. – Київ – Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 2. – С.116-131.

⁷ Филипчук М.А. Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // Археологічні студії. – Київ – Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С.244-261; він же. Східнослов'янське житло X – початку XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – Вип. 6. – С.219-233.

⁸ Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиірччя Верхнього пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С.77-80.

⁹ Смирнов А.П. К вопросу об археологической культуре // СА. – 1964. – №1. – С.3.

¹⁰ Михайлина Л.П. Житла Ревнянського поселення VIII – X ст. // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125 річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000 р., Чернівці. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С.346; Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. Ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – С.60.

¹¹ Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття. – С.31-70; Тимошук Б.А. Славянские поселения VI – VII вв. в Северной Буковине // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С.186-191.

¹² Михайлина Л.П. Назв. праця. – С.33.

¹³ Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина X в.) // МИА. – 1968. – №152. – С.133; Березовец Д.Т. Поселения уличей на р. Тясмине // МИА. – 1963. – №108. – С.157; Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. – С.119.

¹⁴ Михайлина Л.П. Назв. праця. – С.38-41; Раппопорт П.А. Назв. праця. – С.119.

¹⁵ Харламов В.О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X – XIII ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С.51-52.

¹⁶ Филипчук М.А. Назв. праця. – С.231. – Рис.6, III.

¹⁷ Михайлина Л.П. Назв. праця. – С.39; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – С.186.

¹⁸ Михайлина Л.П. Назв. праця. – С.32.

¹⁹ Аулих В.В. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской области // МИА. – 1963. – №108. – С.367; Максимов Е.В., Петрашенко В.О. Городище Монастирьок VIII – XIII ст. на Середньому Дніпрі // Археологія. – 1980. – №33. – С.5-9; Петрашенко В.О. Житла VIII – IX ст. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. – 1982. – №37. – С.51; Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Юного Буга // МИА. – 1963. – №108. – С.322-323.

²⁰ Михайлина Л.П. Назв. праця. – С.45. – Рис.19, 4; Тимошук Б.О. Північна Буковина... – С.131; він же. Давньоруська Буковина. – С.169-170.

²¹ Михайлина Л.П. Назв. праця. – С.45.

²² Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К., 2005. – С.173; Шекун О.В., Веремийчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. – Чернівці: РВК “Деснянська думка”, 1999. – С.42; Раппопорт П.А. Назв. праця. – С.121-128; Кучинко М.М. Назв. праця. – С.60-61; Петегирич В., Павлів Д., Принада І. Поселення X – XI ст. біля с. Черчика на Яворівщині // МДАПВ. – 2005. – Вип.9. – С.284, 288; Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X – XV ст. – К.: Наук. думка, 1995. – С.14-15; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – К.: Наук. думка, 1984. – С.160.

²³ Войнаровский В., Лукомский Ю., Петрик В. Археологічні об'єкти на Крилоській горі, перекриті Успенським собором XII століття // ЗНТШ. – 2002. – Т.СXXIV. – С.619; Аулих В.В. 3 історії літописного Галича // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наук. думка, 1976. – С.121-131; Малевская М.В., Фроянов Д.И. Постройки древнего Торопца // СА. – 1985. – №4. – С.76; Раппопорт П.А. Назв. праця. – С.95, 97-100, 102-105, 108, 111; Петрашенко В. Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип.14. – С.97.

²⁴ Михайлина Л.П. Житла Ревнянського поселення VIII – X ст. – С.349; Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини. – С.55; він же. Давньоруська Буковина. – С.156.

²⁵ Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття... – С.47.

²⁶ Тимошук Б.А. Восточнославянская община. – С.175. – Рис.59, I; він же. Давньоруська Буковина. – С.95, 163, 169, 171, 174, 182, 191; він же. Північна Буковина... – С.131; Филипчук М.А. Исследование крестьянской усадьбы XI в. в с. Коростовата // АО. – 1983 г. – М.: Наука, 1985. – С.367; Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба... – С.54. – Рис.61.

²⁷ Березовец Д.Т. Назв. праця. – С.157; Русанова И.П. Славянские древности VI – IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вип. Е1-25 – С.35-36; Рафалович И.А. Славяне VI – IX веков в Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1972. – С.73; Шекун О.В., Веремийчик О.М. Назв. праця. – С. 42, 45-46; вони ж. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус // Південноруське село IX – XIII ст. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – С.71; Петрашенко В.А. Древнерусское село... – С.14, 173, 177; вона ж. Житла та внутрішня забудова садиб. – С.94; Козюба В.К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI – XIII ст.) // Археологія. – 1998. – №1. – С.28; Раппопорт П.А. Назв. праця. – С.121-128; Бузян Г., Роздобудьмо М., Тетеря Д. та ін. Археологічні дослідження давньоруського Переяслава протягом останнього десятиріччя // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький. – 2005. – Вип.16. – С.144; Петегирич В., Павлів Д., При-

- нада І. Поселення Х – XI ст. біля с. Черчика на Яворівщині // МДАПВ. – 2005. – Вип.9. – С.292; Погорельський Я. Житлові комплекси з поселення Черчик 1 на Розточчі // МДАПВ. – 2005. – Вип.9. – С.326-327; Терський С.В. Лучеськ Х – XV ст. – Львів: Вид-во Національного ун-ту „Львівська політехніка”, 2006. – С.115; Беляєва С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. – К.: Наук. думка, 1982. – С.52; Шекун О.В. Исследования на Черниговщине // АО 1985 г. – М.: Наука, 1987. – С.435.
- ²⁸ Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького державного університету. – 1953. – Т.30. – С.10.
- ²⁹ Раппопорт П.А. Назв. праця. – С.129.
- ³⁰ Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького державного університету. – 1995. – Т.31. – С.1.
- ³¹ Кучинко М.М. Назв. праця. – С.64; Харламов В.А. Древнерусское жилище // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1986 – Т.3. – С.346-347.
- ³² Кожоляк Г.К. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т.1. – С.181-182.
- ³³ Возний І.П. Назв. праця. – С.51.
- ³⁴ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – С.116, 158-159, 162, 171; Пивоваров С.В. Назв. праця. – С.77-80; Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимошук Б.А. Назв. праця. – С.118-123; Возний І.П. Звіт про роботу археологічних експедицій Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича та Чернівецького краєзнавчого музею у 2001 р // НА ІА НАНУ. – 2001/187. – С.7; Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимошук Б.А. Назв. праця. – С.118-123.
- ³⁵ Раппопорт П.А. Назв. праця. – С.126-127; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наук. думка, 1990. – С.89-93; Кучинко М.М. Назв. праця. – С.63-64; Петегирич В.М. Белз // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наук. думка, 1990. – С.89-93.
- ³⁶ Возний І.П. Чорнівецька феодальна укріплена садиба... – С.56, 58.
- ³⁷ Беляєва С.А. Назв. праця. – С.49-52; Юра Р.О. Найдавніші традиції в плануванні східнослов'янського народного житла // Археологія. – 1971. – №1. – С.82; Рабинович М.Г. Жилища // Очерки русской культуры XIII – XV вв. – М.: АН СССР, 1969. – Ч.1. – С.263.
- ³⁸ Тимошук Б.О. Назв. праця. – С.48; Михайлина Л.П. Назв. праця. – С.48-49.
- ³⁹ Повесть временных лет. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч.1. – С.87.
- ⁴⁰ Тимошук Назв. праця. – С.62; він же. Восточные славяне: От общины к городам. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – С.76.
- ⁴¹ Беляєва С.О. Розкопки поселення кінця XIII – XIV ст. на Сумщині // Археологія. – 1974. – №13. – С.98-104; Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимошук Б.А. Назв. праця. – С.114-118.
- ⁴² Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – С.181; він же. Звіт про археологічні розвідки в с. Онут Заставнянського району Чернівецької області в 1965 р. // НА ІА НАНУ. – Ф.1965/70. – С.3; Возний І.П. Чорнівецька укріплена садиба. – С.58.
- ⁴³ Возний І.П. Назв. праця. – С.56-57.
- ⁴⁴ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII – XIII веков. – К.: Наук. думка, 1980. – С.70-71; Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли // МИА. – 1960. – № 92. – С.95, 136; Раппопорт П.А. Назв. праця. – С.130; Беляєва С.О. Розкопки поселення кінця XIII – XIV ст. на Сумщині // Археологія. – 1974. – №13. – С.98-104; Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. – С.46; Петрашенко В.А. Древнерусское село... – С.25.
- ⁴⁵ Возний І.П. Назв. праця. – С.52-53.
- ⁴⁶ Кучинко М.М. Исследования в Черновицкой и Волынской областях // АО 1974 – М.: Наука, 1975, С.311-312; Тимошук Б.О. Назв. праця. – С.191.
- ⁴⁷ Тимошук Б.О. Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища в с. Дарабани Хотинського району в 1966 р. // НА ІА НАНУ. – Ф.1966/86. – С.3; він же. Дослідження давньоруського городища Дарабани-Щовб // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип.1. – С.188. – Рис.1; він же. Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 р. // НА ІА НАНУ. – Ф.1960/23. – С.10; Томенчук Б.П. Исследование летописного Василева // АО 1977 г. – М.: Наука, 1978. – С.393; Возний І.П. Назв. праця. – С.25-26, 38.
- ⁴⁸ Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – С.45.
- ⁴⁹ Возний І.П. Назв. праця. – С.42-47.
- ⁵⁰ Возний І.П. Назв. праця. – С.45.
- ⁵¹ Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С.151; Шекун О.В., Веремейчик О.М. Назв. праця. – С.46.
- ⁵² Археологія Української РСР: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т.3. – С.193; Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П. та ін. Літописний Губин XII – XIII ст. Болхівська земля. – Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів, 2004. – С.35; Харламов В.О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X-XIII ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С.48.
- ⁵³ Тимошук Б.О. Назв. праця. – С.61-62.
- ⁵⁴ Тимошук Б.О. Назв. праця. – С.90.
- ⁵⁵ Возний І.П. Назв. праця. – С.44.
- ⁵⁶ Тимошук Б.О. Назв. праця. – С.102-103.
- ⁵⁷ Тимошук Б.О. Назв. праця. – С.88-89; він же. Звіт про розкопки на Перебиківському городищі та слов'янських поселеннях (ур. Цегельня та Лука) // НА ІА НАНУ. – 1970/54. – С.3.
- ⁵⁸ Тимошук Б.О. Назв. праця. – С.97.
- ⁵⁹ Раппопорт П.А. Волыньские башни // МИА. – 1952. – №31. – С.220; він же. Военное зодчество Западнорусских земель X – XIV вв. // МИА. – № 140. – 1967. – С.141-147.
- ⁶⁰ Раппопорт П.А. Назв. праця. – С.205.

Summary

*Ihor Voznyi
(Chernivtsy)*

The Typology of Dwellings in the Area Between the Siret and the Dniester in the X-XIV century

The article considers the dwellings of the people of the Siret and the Dniester area in the X-XIV century. The typology classification of the dwellings during the aforesaid chronological period of time has given an opportunity to trace the character in changes of the construction. The analysis of the dwellings has shown that the construction of dwellings in the area of the Siret and the Dniester rivers was developed and was notable for its diversity of constructive forms and decisions. At the same time the planned structure of houses, forms and materials of the construction have direct analogy and common features as those of Galych and Volyn' principalities, as also in other areas of Rus' in general, what proves the unity of culture of building materials of the ancient Rus' population in ancient Ukraine.

УДК: 930.2(092)

**Георгій Кожолянко
(Чернівці)****ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕОНІДОМ БІЛЕЦЬКИМ
ДАВНЬОЇ ПИСЕМНОЇ
ВСЕСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПАМ'ЯТКИ ТА
ПАМ'ЯТКИ СТАРОУКРАЇНСЬКОГО
НАРОДНОГО ЖИТТЯ І ЗВИЧАЄВОСТІ**

У статті йде мова про вивчення видатним українським вченим істориком і філологом Леонідом Білецьким історичної і лінгвістичної пам'ятки українського народу „Руської Правди”.

Ключові слова: „Руська Правда”, писемна пам'ятка, право, закон, культура, князь, текст, список, кодекс, староукраїнська мова.

Леонід Білецький народився 5 травня 1882 р. у селі Литвинівці нинішнього Уманського р-ну Черкаської обл. (у той час Київська губ.). Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, який закінчив у 1913 році із золотою медаллю. З 1918 до 1920 р. працював доцентом української мови і літератури Кам'янець-Подільського державного університету, з 1921 до 1923 р. – професором української мови й літератури Українського таємного університету у Львові. Він став першим ректором (1923-1926 рр.) і до 1933 року викладачем української літератури в Українському високому педагогічному інституті ім. М.Драгоманова у Празі. 1933-1945 рр. – штатний професор факультету права, а пізніше – факультету філософії Українського вільного університету. Він був першим президентом Української вільної академії наук у Канаді (1950-1955). Помер у місті Вінніпезі 5 лютого 1955 р.

У м.Торонто зберігається архів Л.Білецького (з 70-х рр. XX ст. у приватному архіві доньки О.Білецької-Козоріс та старшої доньки Катерини Лазор-Кандиби).

Леонід Білецький є відомим у світі українським істориком, літературознавцем, спеціалістом з історії юриспруденції. Через політичні мотиви в Україні його ім'я до початку XXI ст. було маловідоме, оскільки за радянського часу в Україні його зарахували до істориків і спеціалістів права буржуазно-націоналістичного спрямування, що, зрозуміло, у тодішніх українських реаліях не давало можливості українським читачам ознайомитись з його працями.

Серед багатьох літературознавчих і юридичних праць автора виділяється його ґрунтовне дослідження писемної пам'ятки всеслов'янського і українського значення – „Руської Правди”. Праця „Руська Правда й історія її тексту” була опублікована у 1993 році (Вінніпег, 166 стор.) уже після смерті автора за редакцією науковця Української Вільної академії наук Юрія Книша завдяки підтримці Української Канадської фундації ім. Тараса Шевченка та департаменту політичних студій Манітобського університету.

Ця праця фактично була написана автором ще на початку 30-х років XX ст. Під час роботи Українського правничого з'їзду у 1933 р. Леонід Білецький виступив з доповіддю, яка стосувалась історії тексту „Руської Правди”. Власне, сама доповідь була надрукована Іваном Огієнком у журналі „Наша культура” у грудні 1935 р., але весь матеріал книги так і не побачив світ за життя автора.

У передмові до книги Л.Білецький дає загальну характеристику давнього українського писемного джерела „Руської Правди”. Він писав: „Руська Правда” є пам'ятка величезної всеслов'янської культурної ваги. Цей твір назверх виглядає по своїй структурі і змістові ніби стисло правничою пам'яткою староукраїнських законів і норм права. Але вчитуючись у її назверх монотонні й нудні статті, вдумуючись у їх фактичний та ідеологічний зміст, в цілу концепцію зібраних у ній фактів із самого староукраїнського життя та людських взаємин – я спостерігаю ту глибину реальних життєвих соціальних і національних відносин, що так красномовно виражають із ляпідарно-коротких фраз, речень та статей. В них спочиває та величезна і глибока традиція народного життя та його звичаїв у взаємовідносинах наших предків. З цього становища дослідник народного побуту та звичаїв, археолог та історик доісторичного звичаєвого права, побуту, родинних відносин „Руську Правду” покладе в основу своїх археологічних і доісторичних студій і повною рукою зачерпне звідти матеріал й відомості хоч би в таких інституті родинним як кровава помста, зо всіма виявами в різних фазах життя стародавньої родини, роду, верві, дикої віри, та всіх перипетій звичаєвого родинного і карного права”¹.

Дослідник зазначає, що „Руська Правда” має велике значення і для історика пізнішого часу, часу Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха та ін. Він робить висновок, що „Руська Правда в цім відношенні є живе дзеркало, що відбиває в собі цілу низку чисто соціальних взаємин різних народних верств та шарів. Ні один історик без Руської Правди не зрозуміє так глибоко соціальної структури населення від найдавніших часів його історичного життя. З цього становища Руська Правда є найвидатніша пам'ятка, що так яскраво змальовує відносини між вищими верствами староукраїнського населення і нижчими, як смерди, закупи, холопи, раби; взаємовідносини між мужем і женою в родині та їх дітьми. Це є невичерпне джерело щодо пізнання соціальної структури українського населення середньовіччя”².

„Руська Правда” характеризує також рівень моральної свідомості українського народу. З цього приводу Л.Білецький писав: „Коли прирівняти цю сторону Руської Правди з нормами старонімецького права, – в Руській Правді кидається в вічі відмінність правових відносин, а власне: Руська Правда фіксує знесення кривавої помсти й заміни останньої на грошові покути (віра, продажа, уроки), фіксує рівність жінки перед законом і в спадковій праві та

в праві родинним, і за вбивство жінки та сама відповідальність, що і за мужчину; нарешті фіксує змагання законодавців полегшити становище найбільшнього населення (смердів, закупів, холопів, рабів) перед сильними світу, великими землевласниками, перед тими багачами, що дають у позику гроші і стягають великі проценти („рези“) і т.д.”³.

Публікацією і дослідженням тексту Руської Правди займалися у XIX та першій половині XX ст. Калачов Н., Карський Е., Максимейко М., Савваїтов П., Сергеевич В., Соболевський О., Шелухін С., Юшков С.⁴ та ін. Проте на роль і значення цього давнього писемного документа у суспільному житті давніх українців та для визначення витоків духовної культури українського народу ніхто з них уваги не звертав. Звернення до матеріалів „Руської Правди“ зустрічаємо і в сучасних наукових дослідженнях з проблематики витоків українського етносу та давнього законодавства. Прикладом може служити монографія І.Зайця „Витоки духовної культури українського народу“, опублікована у Києві в 2006 р., де виділено окремий розділ „Право і законодавство“. У цій книзі „Коротка Правда“ подається як окреме писемне джерело з давнього українського законодавства. Крім цієї пам'ятки, окремо виділяються „Розширена Правда“ та „Устав Володимира Мономаха“⁵.

Найперше, що намагався зробити Л.Білецький у дослідженні „Руської Правди“, – це визначити неповність та недоліки попередніх досліджень Н.Калачова, П.Мрочека-Дроздовського, В.Сергеевича та ін. Подаючи критичний огляд літератури попередників з даного питання, він вказав, що Н.Калачов, поклавши в основу своїх досліджень текст „Руської Правди“ за Синодальним списком, припустився значної помилки. Синодальний список хоча хронологічно найстарший (1282 р.), з боку текстологічного і філологічного не є найповнішим і типовим для всіх інших копій. У Синодальній копії пропущено дві статті (18, 19), які наявні у інших 46 копіях так званої „Широкої Правди“, що були відомі Н.Калачову. Також у Синодальному списку порушено порядковість статей у другій частині документа.

Критикує Л.Білецький Н.Калачова і за те, що останній порушив послідовність статей у своїй публікації 1846 р., взявши за основу сучасну класифікацію (право державне, цивільне, карне і процесуальне). „Руська Правда“ не була укладена за таким порядком. Л.Білецький погоджується із словами В.Сергеевича, який також критикував Н.Калачова за порушення системного викладу „Руської Правди“: „Застосування нашої сьогоденної системи до видання стародавньої пам'ятки обкрадає останню із свого самобутнього колориту, і в жоднім випадку не заслуговує на підтримку“⁶.

Не задовольнив Л.Білецького і сам принцип класифікації списків тексту „Руської Правди“ Н.Калачовим. Останній усі тексти поділив на чотири групи – „фамілії“⁷. Л.Білецький зазначає, що Н.Калачов у своєму визначенні „фамілій“ „Руської

Правди“ не провів послідовно принципу класифікації. При цьому наголошує, що у своїй класифікації списків тексту „Правди“ був Е.Тобін, який всі відомі списки поділив на дві, а не на чотири групи.

І нарешті, Л.Білецький вказує, що Н.Калачов неправильно визначив етапи історичного розвитку тексту „Руської Правди“ („Широкої“ і „Скороченої“). Л.Білецький пише: „Коли Коротка Правда, згідно з моїми студіями, означена правдиво, то громада списків (Кормчої Книги, Мірила Правдивого, Новгородського Софіївського Временника і Збірників) визначена хронологічно цілком невірно“⁸.

Критично розглядаючи дослідження „Руської Правди“ П.Мрочеком-Дроздовським і В.Сергеевим, Л.Білецький вказує на їх недосконалість, а точніше, помилковість висновків першого щодо хронології Синодального списку та послідовності розвитку документа від „Короткої Правди“ до „Широкої“. Щодо В.Сергеева, то він, на думку Л.Білецького, сплутав „фамілії“ списків з їх редакціями. Л.Білецький зазначає, що в дійсності „...редакція ховає в своїм означенні тільки зверхні відміни тексту – формально-стилістичні відхилення, що мають на меті все-таки свідомий акт редакторської праці, а не механічної граматично-мовної, чи лексичної оправи тексту під час копіювання тексту, властивої для копії“⁹.

Леонід Білецький найперше проаналізував текст „Руської Правди“ і його варіанти за власною класифікацією у 70 формах. Він подає класифікацію, яка виділяє у першу групу „А“ списки тексту „Короткої Правди“: 1) Академічний (за Новгородським літописом) – середина XV ст.; 2) Археографічної комісії – середина XV ст.

У другу групу „Б“ входять: списки тексту „Широкої Правди“, куди включено Троїцький устав (друга половина XIV ст.), Московсько-академічний (XV ст.), три Синодальні списки (XIII, XV, XVI ст.), Кирило-Білозерський (XVI ст.), Рум'янцевський, Прилуцький, Соловецький, Архівський, Царський, Толстовський, Годуновський (XV-XVI ст.) та ще 33 списки тексту „Руської Правди“ від XIV-XIX ст.

Третю групу „В“ складають списки тексту „Скороченої Правди“: Толстого IV – середина XVII ст. та Оболенського – друга половина XVII ст.

Л.Білецький далі проводить аналіз усіх трьох груп списків. За його аналізом „Скороченої Правди“ ми можемо дізнатись про цілий ряд аспектів розвитку суспільних відносин та духовної культури українців. Він звертає увагу на те, що у XVI-XVII ст. уже зникає термін „смерди“. Найперше він бачить причину того, що у XVII ст. руські смерди були покріпачені і юридично свободи вже не мали. Зникнення цього терміна на українських землях він бачить у тому, що замість „смерди“ тут стали вживати терміни „люди“, „сироти“.

Цікавим для розуміння поширення християнства на українських теренах є вживання терміна для сільської верстви населення „християни“, а потім, з XVIII ст., переважно для росіян – „крестьяне“¹⁰.

Крім того, тексти „Скороченої Правди” були призначені в основному для міського населення і через це, мабуть, статті про смердів і закупів зникають, а збережено статті про повних рабів і холопів.

Л.Білецький робить висновок, що „Скорочена Правда” мала поширення десь у середині Московщини або на Півночі і відноситься хронологічно до XVI-XVII ст.

Щодо історії тексту „Широкої Правди”, то Л.Білецький поділив тексти на чотири групи: 1) Списки юридичних законів, 2) Списки Мірила Правдивого, 3) Списки з літописів чи Софійського Временника, 4) Списки Кормчої Книги.

У цій частині Л.Білецький приходить до висновку, що з трьох списків „Руської Правди”, які тими чи іншими авторами вважались найдавнішими, власне, послідовність їх появи можна визначити так: найстаріший – звід Академічного списку, за ним іде Синодальний ізвод, а далі Троїцький та інші. Усі вони відносяться до XIII ст.

Щодо історії розвитку „Широкої Правди”, то Л.Білецький поділяє їх на шість редакцій. Перша редакція кодексу „Широкої Правди” виникла не пізніше 1118 р., а вміщена у збірнику Археографічної комісії від XV ст. Всі інші п'ять редакцій містились у списках Мірила Правдивого, Троїцькому, Синодальному, Московської духовної академії, Софійського Временника та ін.

Розглядаючи питання утворення і змін у „Руській Правді”, Л.Білецький особливу увагу звертає на зміни, які відбулись у кодексі законів при правлінні Володимира Мономаха.

Час правління Володимира Мономаха був бурхливо-політичним як у міжнародному, так і внутрішньополітичному відношенні. Це був час, наповнений реформами організаційного плану, нормативних взаємовідносин у суспільстві і зовнішніх взаємин, частих з'їздів князів, проявом тенденцій до централізованої влади. Володимир Мономах намагався всім керувати самостійно, включно з церковним життям. У цей час навіть літописання (друга редакція „Повісті минулих літ”) була написана не у Печерській лаврі, а у Видубицькому монастирі, ігумен якого безпосередньо підпорядковувався князю.

Вважається, що саме під час цього правителя культурне життя в Україні було найбільш зближене з грецько-візантійськими взірцями, відповідно і у справі поширення впливу християнства на українські терени у цей період зроблено чи не найбільші кроки від часу офіційного впровадження християнства (пропагування християнських святинь, церковне керівництво за зразками візантійського, наближення законодавства до східногрецького та ін.).

Цей вплив Візантії на Україну Л.Білецьким названий „...потайною чи символічною гармонією світського українського із церковним візантійським, що так ішли в парі через усе володіння Володимира Мономаха”¹¹.

Оцінюючи зміни, які відбулись у тексті „Руської Правди” у час правління Володимира Моно-

маха, Л.Білецький стоїть на позиції, що „Широка Руська Правда” не є вислідом якогось несвідомого народно-культурного розвитку. Після докладного студіювання тексту Широкої Правди, я переконався, що цей кодекс Руської Правди був актом свідомо творчим, наслідком однієї волі в душі нової доби, такої піднесеної і творчої, якою була доба князя Володимира Мономаха”¹².

Л.Білецький одним із перших серед науковців зацікавився характером мови „Руської Правди”. За результатами його досліджень процес розвитку тексту „Руської Правди” був дуже тривалий і складний; він відбувався протягом восьми століть. Процес творення тексту „Руської Правди” відбувався з певними особливостями до XIII ст. У цей час була написана Ярославова грамота, текст „Короткої” та „Широкої Правди”. Ці писемні джерела виникли і отримали завершений вигляд у Києві та Київській Русі, а вже пізніше готовий варіант „Руської Правди” перенесено було до Новгороду.

Складна історія України від часу виникнення „Руської Правди” і до наших днів не дала змоги зберегти жодного рукопису з текстом „Руської Правди”. Найдавніший текст зберігся у новгородському варіанті з новгородськими діалектичними прикметами мови. Відповідно Л.Білецький поставив перед собою питання і спробував на нього дати відповідь: чи є в існуючому тексті списків сліди київської староукраїнської мови?

За його висновками, чим старіший текст списку „Руської Правди”, тим більше у тексті зустрічається прикладів редукованих звуків, що вказують на походження тексту від староукраїнської мови. Відповідно, з другого боку, чим текст „Руської Правди” або її список є пізніший, тим сильніше спостерігається втрата редукованих звуків, а текст набирає форму у вимові тих звуків або тих, що виникли на їх місці, місцевих новгородських та московських діалектичних властивостей. Л.Білецький пише: „Чим ближче є текст Руської Правди до оригіналу чи найстаршого тексту її, тим природа напівголосних сильніше наближає текст Руської Правди до староукраїнської мови київської княжої доби”¹³.

Один з основних наукових висновків Л.Білецького щодо „Руської Правди” виглядає так: „Руська Правда, одне із найвидатніших явищ української культури, права й української правосвідомості. В усіх її кодексах вона була чинним і діючим правом більше як 700 літ, і переросла всіх сучасників в стародавньому письменстві: і літописи, і Четві-Мінеї, і Слово о полку Ігоревім, і навіть найпопулярніший Патерик Печерський. І це вона зробила не красою своїх образів, картин, чи стилю, а лише ідеєю втілення своєї Правди і справедливості в реальні відносини життя, яке вона організувала, виховувала й навчала та підносила до ідеалу народного правосуддя. Такою була Руська Правда протягом цілої своєї історії і розвитку”¹⁴.

¹ Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту. – Вінніпег, 1993, – С.13.

² Там само.

³ Там само. – С.13-14.

⁴ Калачов Н. Предварительные юридические исследования для полного объяснения Русской Правды. – СПб., 1846. 2-е издание. – СПб., 1880; Калачов Н. Текст Русской Правды на основании 4-х списков разных редакций. – М., 1846; Карский Е. Русская Правда по древнейшему списку. – Ленинград, 1930; Максимейко М. Опыт критического исследования Русской Правды. – Харьков, 1914; Савваитов П. Новгородская летопись по Синодальному харетейному списку. – СПб., 1888; Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права: Русская Правда. – 4-е изд. – СПб., 1910; Соболевский О. Язык Русской Правды // Журнал Министерства Народного Просвещения. – № 4. – М., 1886; Шелухин С. До вивчення Руської Правди. – Прага, 1930; Юшков С. Руська Правда. – К., 1935.

⁵ Заяць І. Витоки духовної культури українців. – К.: Аратта. 2006, с. 244.

⁶ Сергеевич В. Вказана праця. – С.50.

⁷ Калачов Н. Вказана праця. – С.72.

⁸ Білецький Л. Вказана праця. – С.17.

⁹ Там само. – С.18.

¹⁰ Там само. – С.35-36.

¹¹ Там само. – С.99.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С.129.

¹⁴ Там само – С.130.

Summary

George Kozholianko (Chernivtsi)

Leonid Biletskyi's Research of All-Slavic Ancient Written Record and Record of Ancient Ukrainian Mode of Life and Rites

The article highlights the contribution of Ukrainian historian and literary critic Leonid Biletskyi into profound research of All-Slavic and Ukrainian written record – „*Ruska Pravda*”.

УДК: 025:32(477)

Сергій Міщук
(Житомир)

УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ – ДОСЛІДНИКИ РУКОПИСНО-КНИЖКОВОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ: ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – 10-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті представлено внесок українських вчених, які збирали, описували і досліджували багатаспектну і різноманітну рукописно – книжкову спадщину України, що зберігалася в бібліотеках, архівах та приватних збірках.

Ключові слова: рукописні книги, стародруки, описи, каталоги, книжкова спадщина, пам'ятки, археографія, бібліографія.

В історії українського книгознавства є важливий період формування такого його розділу, як історія української рукописної книги та стародруку. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні розгортається науково – реєстраційна діяльність у галузі обліку та камерального опису рукописних книг та стародруків. У цьому процесі бала участь велика кількість дослідників з різних регіонів України, як церковних істориків та філологів, так і університетських літературознавців та історіографів, які вивчали літературний та історико-культурний процес через дослідження історичних джерел. Створюються каталоги, які вміщують описи рукописів та стародруків київських, львівських, волинських, чернігівських та інших бібліотек, архівів і приватних збірок, що надало можливості для поглибленого дослідження цих книжкових пам'яток, творів й текстів у списках і примірниках. Дбаннями окремих подвижників в Україні формувалися наукові центри дослідження книжкової спадщини та історико-культурних пам'яток. Період кінця 80-х років ХІХ ст. – початок ХХ ст. є важливим в історії українського книгознавства, коли відбувається становлення камеральних та едиційних методів археографії рукописної книги та бібліографії стародруків. Аналіз становлення та розвитку цієї стадії науки сьогодні має значний історіографічний інтерес, оскільки надалі, в 20-х – 60-х роках ХХ ст. створюється декілька концепцій історії книги та книгознавства.

Важливість такого дослідження обумовлюється тим, що ця синкретична стадія розвитку спеціальних дисциплін пов'язана з накопиченням описового матеріалу, осмисленням структури і методу добування спеціального знання щодо книги як самостійного історичного джерела. Історія книги сьогодні є складовою частиною загального книгознавства, що належить до спеціальних історичних дисциплін.

Діяльність відомих українських учених ХІХ – початку ХХ ст. в галузі збирання та наукового опису рукописно-книжкової спадщини стала предметом студіювання сучасних дослідників книги – Я.Ісаєвича, В.Ульяновського, Г.Ковальчук, О.Колосовської, М.Галушко, С.Сохань, Н.Королевич, Н.Черниш, Н.Шалашної та ін. Окрім загальнотеоретичних питань, згадані фахівці вивчали також внесок в історико-книгознавчу проблематику окремих визначних особистостей, зокрема М.Максимовича, А.Петрушевича, І.Свенціцького, М.Петрова, І.Кревецького, І.Огієнка, В.М.Перетца, С. Маслова та ін. Дослідження також здійснювалися і за географічним принципом (так, вивчалися різні регіони України – Лівобережжя, Волинь, Поділля, Галичина тощо).

Вивчення історії зародження наукової збирацької діяльності в галузі рукописної та книжкової спадщини в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і шляхів створення власної української археографо-бібліографічної школи, її предста-

вників, загального та особливого в її доробку, вивчення регіональної специфіки є актуальною темою сучасних історико – книгознавчих досліджень¹.

Я.Ісаєвич та Н.Шалашна вважають, що першою книгознавчою працею є „Книжная старина южнорусская” М.Максимовича (1836 р.), який спробував зібрати всі можливі відомості про історію друкарень і особисто вивчав монастирські архівні та книжкові зібрання Києва². Неординарним підходом до використання джерел, до опису книг та вивчення історії друкарень ця праця запровадила прогресивний на той час науковий метод дослідження, справила помітний вплив на розвиток значного інтересу до цієї теми в другій половині XIX ст. і стала явищем у науці³.

У 70-х роках XIX – на початку XX ст. відзначені перші спроби до поглибленого дослідження рукописів у палеографічному аспекті, узагальнюються дослідження і з'являються перші методики опису рукописних книг та стародруків. Першим посібником, який узагальнював досягнення в галузі опису, бібліографії стародруків, вважається „Очерк славяно-русской библиографии” (М., 1871) В.М.Ундольського. Він був базовим виданням для розвитку подальшого опису рукописів та стародруків.

У цей період почалося описування церковних книжкових та стародрукованих збірок єпархіальних зібрань, духовних семінарій, монастирських бібліотек в різних регіонах України. Опис рукописних пам'яток у Наддніпрянській Україні значною мірою пов'язаний зі створенням Церковно-археологічного музею та Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії (далі – КДА) в 1874 р., де за спеціальною постановою було зібрано книжкові колекції та зібрання з єпархіальних книгосховищ. З виникненням єпархіальних давньосховищ і церковно-археологічних товариств в єпархіях України: Волинській, Подільській, Харківській, Херсонській, Чернігівській описуються єпархіальні давньосховища. З'являються наукові описи книжкових колекцій вищих навчальних закладів, наукових товариств.

У 1889 р. І.Тихомиров видав „Систематический каталог книг на церковно-славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волынской духовной семинарии” (Почаев, 1889). М.Трипольський вивчає волинські рукописні євангелія, у його власній збірці було унікальне Євангеліє 1571 р. та Острозька Біблія 1580-1581 рр. із численними приписками⁴.

Почалося активне вивчення регіональних – волинських, подільських, чернігівських, харківських – колекцій рукописних книг і стародруків, зокрема, С.Барановським – історії волинських православних друкарень⁵, Т.І.Біленьким – церковно-богослужбових книг зі збірки Комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії⁶.

Рукописи Почаївської лаври, передані до Церковно-археологічного музею при КДА, вперше

були описані В. Березінім⁷. Роботу високо оцінили й висунули на Євгенієво-Румянцевську премію. Опис стародруків Подільського церковного історико-археологічного товариства був складений Є.І.Сіцінським⁸.

Науковий опис та мовознавче дослідження рукописів бібліотеки Історико-філологічного інституту імені князя Безбородька в Ніжині здійснив М.Сперанський⁹, а опис рукописів Чернігівської духовної семінарії провів М.Лілеєв¹⁰. Стилий список рукописів Чернігівського єпархіального давньосховища склав О.С.Грузинський¹¹. Детально описував Євангелія житомирських та київських книгосховищ Г.Я.Крижанівський, який додавав ґрунтовний палеографічний опис рукописів, провів мовно-текстологічне порівняння¹². Опис харківських рукописно-книжкових пам'яток здійснили М.Г.Халанський, Є.І.Томілін, Д.І.Багалій, Е.К.Редін¹³.

У XIX ст. в галицьких землях були започатковані традиції збирання і наукового опису рукописів та стародруків. І.Вагилевич вважається першим бібліографом стародруків¹⁴. Він здійснив облік та опис друкованих книг українських авторів, написаних латинською та польською мовами¹⁵.

У другій половині XIX ст. в Галичині активізується науковий опис книжкових пам'яток. У цій галузі плідно працювали Я.Головацький, О.Барвінський, І.Шараневич, А.Петрушевич, О.Огоновський, І.Франко, К.Студинський, В.Щурат, М.Возняк та інші. Наприкінці XIX – на початку XX ст. стародруки Мукачеве та Ужгорода були описані А.Л.Петровим¹⁶. Іларіон Свенціцький фактично заклав підвалини розвитку камеральної археографії рукописної книги в Галичині. Він видає низку окремих наукових описів церковнослов'янських, іншомовних та карпаторуських рукописних книг, палеографо-граматичні дослідження Буцацького, Лавришівського Євангелій, Новосадського Апостола¹⁷. Книгознавчий опис стародруків він удосконалює у каталозі книг церковнослов'янського друку з фондів Національного музею у Львові¹⁸.

Поширення в Україні набули бібліографічні дослідження С.Т.Голубева¹⁹, описи та систематичні каталоги рукописних книг Церковно-археологічного музею Київської духовної академії (ЦАМ КДА) та збірок рукописів Києва, укладених наприкінці XIX – на початку XX ст. М.І.Петровим та О.Лебедевим²⁰. Рукописні зібрання Одеського товариства історії та старожитностей описав О.В.Ристенко²¹. Велике значення мають описи, що складали самі власники рукописно-книжкових колекцій, які не були глибоко обізнані зі специфікою археографічного опису, наприклад, В.Тарновський²². На початку XX ст. проводиться опис та дослідження зібрання рукописних книг та стародруків Катеринославського обласного музею ім. О.М.Поля²³.

Серед дослідників української рукописної книги на початку XX ст. виділяється особистість про-

фесора Київського університету св.Володимира В.М.Перетца, який описував пам'ятки українських книгосховищ, першим узагальнив камеральну практику опису рукописів та запровадив уніфікований археографічний опис рукописної книги, ініціював проведення археографічних експедицій²⁴. В Київському університеті св.Володимира, де він викладав на історико-філологічному факультеті, В.Перетц залучав до вивчення, описування, текстологічних досліджень та публікації пам'яток студентів, організував семінарії давньої літератури. Його учнями були такі видатні в майбутньому вчені, як С. та В.Маслови, М.Гудзій, О.Білецький, І.Огієнко, В.Отроковський, О.Багрій, В.Адріанова, С.Щеглова, Є.Неверова, С.Сушицький, О.Грузинський, С.Шевченко, М.Чистяков, С.Бугославський, С.Гаєвський, М.Драй-Хмара, Б.Ларін, А.Ришков та ін. Всього за 1907-1912 рр. – період професорства В.Перетца в Київському університеті – членами семінарії були 68 студентів, які працювали в галузі методології та історії літературознавства, історії мови, народної творчості, історії слов'янських і західноєвропейських літератур, нової російської та української літератури²⁵.

Під час екскурсій, які викладач проводив для своїх студентів, були описані рукописи та стародруки в Полтаві та Єкатеринославі (1-9 червня 1910 р.), Житомирі (21-26 жовтня 1910 р.), Ніжині (18-20 лютого 1914 р.), у Видубицькому монастирі в Києві (30 травня-10 червня 1915р.)²⁶. Необхідно відзначити також його поїздки влітку 1907 та 1912 рр. у Краків і Львів²⁷, де він вивчав рукописи і зібрання Оссолінських та Народного дому, описані раніше І.Свенціцьким.

Експедиція до Полтавського єпархіального давньосховища, яке було започатковано та розвивалося завдяки дбанням преосв. Іоанна, та Катеринославського губернського музею ім. О.М.Поля відбулася 1-9 червня 1910 р. у складі професорських стипендіатів С.І.Маслова, О.С.Грузинського, Є.К.Тимченка, М.К.Гудзія, А.А.Ришкова, С.Ф.Акимовича; слухачів Вищих жіночих курсів В.П.Адріанової, С.А.Щеглової, Є.Л.Неверової, Е.В.Руткевич, А.І.Сичевської, Е.М.Шуляк та інших.

Кожен із членів семінарії, хто описував рукописні книги та стародруки, підготував свої матеріали, а у Додатках було опубліковано: Опис рукописів Полтавського губернського музею (колекція К.М.Скаржинської) та Каталог стародруків церковнослов'янських та польських книг музею; Рукописні збірники катеринославського музею ім. О.М.Поля: Учительне Євангеліє 1592 р. (с.53-64), збірники перемінного змісту (с.64-71). Крім того, опубліковано списки: Повчання з Учительного Євангелія 1592 р. із Музею ім. О.М.Поля та Канівського Учительного Євангелія XVII ст. (с.72-79); також розширено опис „Звезды Пресветлой” 1772 р. (с.80-98) із фондів Полтавського єпархіального книгосховища та за списком Імператорської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі (с. 98–

99). Під час цієї експедиції О.С.Грузинський досліджував Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр., його походження, унікальну мовну редакцію та деякі особливості²⁸.

Також інтенсивно працювали члени семінарії російської філології, які описували книжні старожитності у Житомирі: професорський стипендіат А.О.Назаревський, студенти М.К.Гудзій, А.В.Багрій, А.А.Требін, Е.С.Бражніков, В.П.Адріанова (в майбутньому – В.П.Адріанова-Перетц), С.А.Щеглова. Вони досліджували рукописно-книжкову спадщину Волинської православної семінарії та Товариства дослідників Волині.

Оглядаючи рукописний фонд Волинської православної семінарії, В.М.Перетц приділив особливу увагу найдавнішим – „Діоптрі” початку XVII ст., яка мала різночитання з такою ж, виданою в 1604 р., „Богослів'ю та логіці Іоанна Дамаскіна” у перекладі князя Андрія Курбського та кириличним стародруком 1581-1800 рр.²⁹

Експедиція семінарії російської філології до Ніжина проходила декілька днів у лютому 1914 р. Ніжинське зібрання рукописів бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька до приїзду В.М.Перетца описав М.М.Сперанський, який систематично публікував каталоги книжок, які надходили до книгосховища впродовж 1890-1905 рр., а також проф. Є.В.Петухов. У 1914 р. рукописний відділ бібліотеки інституту складався зі 180 рукописів XIV-XIX ст., формувався переважно з пожертвувань, а також за рахунок придбання колекцій професорів С.П.Шевирьова, Ф.Ричля, В.В.Качановського, а також самим професором М.М.Сперанським.

На спеціальному засіданні Історико-філологічного товариства кожен з учасників семінарії зробив доповідь на тему власних студій у книгосховища інституту, про окремі пам'ятки, їх походження, побутування у списках, редакції списків, методи їх дослідження, зміст. Ці доповіді продемонстрували розвиток критичного методу в археографії та текстології пам'ятки. Проф. В.М.Перетц займався вивченням та описом списків „Житія тверського князя Михайла Ярославича” XVII ст. Цей метод полягав у докладній розповіді про зміст рукопису та його різночитання в різних списках, супроводжувався цитуванням та судженнями про послідовність розділів тощо. Іншою пам'яткою, досить цікавою, на думку В.М.Перетца, було Нікомедійське Євангеліє у списку XVIII ст., однак із дуже цікавим повним перекладом „Повести про рождение Пилата Понтийского и о житии его и о смерти пагубной”³⁰.

У 1914 р. В.М.Перетц перейшов на службу до Санкт-Петербурга і проводив вже експедиції київських та Санкт-Петербурзьких студентів та магістрантів. 30 травня – 10 липня 1915 р. він провів семінарії у Києві, зокрема у бібліотеці Видубицького монастиря для досвідчених членів семінарії, а в бібліотеці КДА – для молодших, де вони пра-

цювали при сприянні А.С.Криловського та М.І.Петрова, у Київському університеті, а також Києво-Золотоверхому монастирі. У ній брали участь постійні члени семінарія – В.П.Адріанова, О.В.Багрій, С.А.Щеглова, С.Ф.Шевченко, а з боку російських членів семінарія – С.Д.Балухатий, С.А.Єрьомін, В.П.Красносельський, А.І.Нікіфоров, А.П.Сисоев та І.І.Фетісов.

Оскільки рукописні зібрання київських книгохочи були вже описані М.І.Петровим, принаймні тих книжок, які були передані в 1875 р. бібліотеці КДА, студенти займалися філологічними дослідженнями та публікаціями окремих пам'яток апокрифічної літератури, що зберігалася в київських рукописних книгах у списках: С.Д.Балухатий – апокрифічними сказаннями, які він досліджував у різних київських рукописних книгах; С.А.Єрьомін вивчав „Житіє архієпископа Новгородського Іоанна”; П.К.Красногорський – „Житіє Сергія Радонежського” Єпіфанія Премудрого; А.П.Сисоев – „Повесть о табаке”; І.І.Фетісова – „Житіє Авраамія Смоленського”³¹.

Вперше учасникам семінарія були роздані методичні матеріали щодо уніфікованого опису рукописів та стародруків, складені С.А.Щегловою на основі порад В.М.Перетца.

У цей період починає вивчення книжкових пам'яток С.І.Маслов, який був одним із найталановитіших учнів В.М.Перетца. У той період молодий науковець описував зібрання Київського імператорського університету св. Володимира та Історичного товариства Нестора Літописця, Софійської кафедри в Києві та опублікував у Варшаві першу свою бібліографічну працю “Библиографические заметки о некоторых церковно-славянских старопечатных изданиях”³². Ці праці засвідчили, що С.І.Маслов сформувався як книгознавець і дослідник історії рукописної книги та стародруків³³. У 1918 р. він видав свою відому працю „Критико-библиографический обзор новейших трудов по славяно-русской библиографии и палеографии”³⁴.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що у цей період переважна кількість наукових описів рукописних книг та стародруків мали охоронне та науково-інформаційне значення. У цей час формуються методичні засади історико-книгознавчого підходу до опису книги. Кожен з дослідників вносив свій вклад у дослідження книжкової спадщини. Це був цілісний науковий рух у всіх регіонах України в галузі камеральних методик дослідження рукописної книги, стародруків, літературних та історичних творів, представлений великою кількістю дослідників.

Історики церкви та історики світської літератури в міру своїх знань та сил описували окремі унікальні книжкові пам'ятки на базі єдиних методик, хоча й кожний опис індивідуальний, мав різну якість. Вони атрибутовували книгу, характеризували її специфіку і подавали текстові редакції, постатейний розпис змісту та історії різновидів

писемних пам'яток. Головна їх заслуга – це введення в науковий обіг великого масиву рукописних книг та стародруків, що містилися в бібліотеках, архівах та приватних зібраннях в різних регіонах України і не були відомі дослідникам.

Ці дослідження відкрили перспективу в наступному розвитку книгознавчих, археографічних та культурологічних досліджень в Україні.

¹Див. детальніше наші праці: Мішук С.М. Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина XIX – початок XX ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 16 – 34; Він же. Фомування науково – практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В.М.Перетца в Україні // Бібліотечний вісник. – К., 2007. – № 4. – С. 23 – 36; Він же. Книгознавчі аспекти опису рукописних книг та стародруків в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. 36. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 20-22 травня 2008 р. – К.: ДАКККиМ, 2008. – С. 217-219.

²Шалашна Н. Михайло Максимович і його „Книжная старина Южно-русская” // Вісн. Книжкової палати. – 2000. – № 3. – С. 32-33.

³Шалашна Н. Історія книги як наука в першій половині XIX ст. // Наук. пр. НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 42-59; Вона ж. Михайло Максимович і його „Книжная старина Южно-русская” // Вісн. Книжкової палати. – 2000. – № 3. – С. 32-33.

⁴Трипольский Н. Волыньские рукописные евангелия XVI ст. // Волынский историко-археологический сб. – Житомир, 1900. – Вип. II. – С. 1-114; Перетц В.М. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир. 21-26 октября 1910 года. – К.: Императорского Университета С. Владимира, 1911. – С. 57-65.

⁵Барановський С. Краткие исторические сведения о бывших на Волыни православных типографиях // Волыньские епархиальные ведомости. – 1877. – № 18. – С. 763-787.

⁶Беленький Т. И. Опись церковно-богослужбных книг, принадлежавших комитету для историко-статистического описания Подольской епархии. – Камянец-Подольский, 1876.

⁷Березин В. Описания рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке Музея при Киевской духовной академии. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881.

⁸Сецинский Е.И. Опись старопечатных книг Музея Подольского церковного историко-археологического общества. – Камянец-Подольск. – 1904.

⁹[Сперанский М.]. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Составлено под ред. М. Сперанского. – М., 1890; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) / Составлено М. Сперанским. – М., 1901; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901-1903 гг. / Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1903; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901-1905 гг. / Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1905.

¹⁰Лилеев М.И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – СПб., 1880.

¹¹ Грузинский А.С. Краткое описание рукописей Черниговского епархиального древлехранилища // *ІР НБУВ*, ф.329, № 99.

¹² Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ. Исследования языка и сравнительная характеристика текстов. – К., 1889; Він же. Рукописные евангелия Волынского епархиального древлехранилища // *Волынский историко-археологический сб.* – Почаев; Житомир, 1896. – Вып. 1. – С.1-75.

¹³ Халанский М. Г. Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий I // *Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда.* – Харьков, 1902. – С.54-60; Він же. Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий XIV–XX. Древнерусский переводной труд по физиологии человека и животных, и по гигиене // *Записки имп. Харьковского университета.* – Харьков, 1902. – Кн.1. – С. 24–32; Кн. 2. – С. 33–35; Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. Отдел рукописей / под ред. Е. К. Редина. – Харьков, 1902. – С.[II]; Рукописи, принадлежащие библиотеке имп. Харьковского университета / Описал Д.И. Багалей // *Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове.* –Х., 1902.– отд. 7 [разд. 2]. – С.30-39.

¹⁴ Ісаєвич Я. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Л., 2002. – С.17.

¹⁵ Wagilewicz Jan Dalibor. Pisarze polscy Rusini (wraz z dodatkiem: Rosarze laciiscy Rusini). – Przemysl. 1996.

¹⁶ Петров А. Л. Старопечатные церковные книги в Мукачеве и Ужгороде // *ЖМНП.* – 1891. – Ч.275. – Кн.6. – С.209-215; Він же. Старопечатные церковные книги в Мукачеве и Унгваре // *Материалы для истории Угорской Руси.* – СПб., 1906. – Кн. IV. – С.65-71.

¹⁷ Свенціцький І. Бучакське Євангеліє: палеографічний опис // *НТШ.* – Львів, 1911. – Кн. 5. – С.5-17; Він же. Описание иноязычных новейших карпато-русских рукописей библиотеки Народного Дома во Львове // *Научно-литературный сборник Галицко-Русской Матицы.* – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 4. – С.81-104.; 1905. – Т.4. – Кн.1. – С.108-149.

¹⁸ Свенціцький І. Каталог книг церковно-славянської печаті Національного музею у Львові. – Жовква, 1908. – 213 с.

¹⁹ Голубев С.Т. Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII столетий // *Труды КДА.* – 1876. – № 1. – С.121-161; № 2. – С.359-398; Він же. О первопечатных церковно-славянских книгах, изданных в Кракове 1491 г.: Библиогр. заметка. – К., 1884; Він же. О составе библиотеки Петра Могилы // *Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в 1874 г.* – К., 1878. – Т.2. – С.257-268.

²⁰ Петров Н. И. Описание рукописей Церковно-Археологического Музея при Киевской духовной академии: В 3-х вып. – К., 1875. – Вып. 1 – 280 с.; К., 1877. – Вып. 2. – С.542; К., 1879. – Вып. 3 – 683 с.; Він же. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. – М., 1891. – Вып.1. – 321 с.; М., 1897. – Вып.2. – 294 с.; М., 1904. – Вып.3. – 307 с.; Лебедев А. Рукописи Церковно-Археологического Музея Императорского Церковно-Археологического Общества Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т.1.

²¹ [Рыстенко А.В.] Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей. Выпуск 1: Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма. Описал А.В. Рыстенко. – Одесса, 1910.

²² Тарновский В. (Предисловие) // *Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского.* – К, 1898.

– 86 с.; Грінченко Б. Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского – Т.2. – Чернигов, 1900.

²³Скриленко А. Каталог Екатеринославского областного музея им.А.Н.Поля. Археология и Этнография. – Екатеринослав, 1905. – 296 с.; Перетц В.М. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Катеринослав 1-9 июня 1910 г.– К.: Тип Ун-та Св.Владимира, 1910.

²⁴Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С.55-62; Перетц В. М. К вопросу о рациональном описании древних рукописей // *Труды Тверского областного археологического съезда.* – Тверь, 1905. – С.1-10. – Отдельный отт.

²⁵Ляхощкий В.П. Тільки книжка принесє волю українському народові ... – К., 2000. – С.216-217.

²⁶ Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1-10 июня 1910 г. – К., 1910; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Нежин 18-20 февраля 1914 г. – К., 1914; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая – 10 июля 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. – К., 1916.

²⁷ Перетц В. Н. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1907 г. – К., 1907; Він же. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 г. – К., 1913.

²⁸ Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1-10 июня 1910 г. – К., 1910.

²⁹ Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911.

³⁰ Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Нежин 18-20 февраля 1914 г. – К., 1914.

³¹ Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая – 10 июля 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. – К., 1916.

³² Маслов С.І. Рукописи Софійської катедри в Києві // *ЗНТШ.* – 1906. – Т.LXXII. – Кн.4. – С.122-140; Він же. Описание рукописей исторического общества Нестора Летописца. – К., 1908. – 58 с.; Він же. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета святого Владимира. – К., 1910. – 42 с.; Він же. Библиографические заметки о некоторых церковно-славянских старопечатных изданиях. – Варшава, 1910.

³³ Ковальчук Г.І. Дослідження С.Маслова в галузі історії книги // *Перші книгознавчі читання: Зб. наук. праць.* – К., 1997. – С.28-32; Ковальчук Г.І., Королевич Н.Ф. Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880–1957): Біобібліографічний нарис. – К., 1995.

³⁴ Маслов С.И. Критико-библиографический обзор новейших трудов о славяно-русской библиографии и палеографии. – К., 1918. – 16 с.

Summary

Serhiy Mischuk (Zhytomyr)

Ukrainian Scholars-Researchers of Manuscript Book Heritage of Ukraine: Second Half of the 19th and 10^s of 20th Centuries

The article presented the contribution of Ukrainian scientists who collected, studied and described the multidimensional and diverse heritage of Ukraine handwriting books, which are stored in libraries, archives and private collections.

УДК: 737(477.85)„1774/1914/18”

**Олександр Огуй
(Чернівці)****ГРОШОВИЙ ОБІГ ЧЕРНІВЦІВ ТА БУКОВИНИ
У СКЛАДІ АВСТРІЇ (1774-1914/18)**

У статті йде мова про грошовий обіг на Буковині, монетно-грошові системи, монетне карбування і емісії паперових грошей, грошові реформи в Австрії (Австро-Угорщині) та їх вплив на буковинський край у 1774-1918.

Ключові слова: гроші, монети, грошовий обіг, грошова реформа, гульден, лев, лей, крона, крейцер, флорин, дукат, червінець, монетизація, рубель, срібло, золото, скарб, тезаврація, емісія, салби.

З нагоди 600-річчя першої писемної згадки про Чернівці варто розглянути, як відбувалося фінансово-економічне становлення грошового господарства буковинського краю та крайової столиці (з урахуванням історичних подій, економічних тенденцій і монетних знахідок). Серед цих проблем, яким частково присвячено системні монографії автора¹ та окремі праці інших дослідників², поза їх увагою залишилися монетизація як наповненість грошового ринку монетою на душу населення. Тому завданням цієї статті є аналітичний розгляд грошового обігу Чернівців і всієї монетизації краю в австрійський період.

1.1. Вплив зовнішньополітичних та внутрішньо-економічних обставин на грошовий обіг Чернівців (1774-1857)

У 1774 р. Австрія (на вимогу імператриці Марії Терезії (1740-1780) та за ініціативою її синаспівправителя Йосифа II (1765/80-1790)) анексувала Буковину для стратегічного сполучення між новими територіями монархії: Трансільванією та нещодавно здобутою Галичиною, яку вона отримала за поділом Польщі (1772). На території нової придбаної землі, крайовою столицею якої стало місто Чернівці, було запроваджено за пропозицією фон Ельрісгаузена, командуючого генерала в Галичині, та за згоди австрійського цісаря Йосифа II військове адміністрування Буковини (ВАБ)³. Це адміністративне утворення, яке займалося управлінням новоздобутих теренів, було зобов'язане для запобігання еміграції місцевого населення та уникнення міжнародних конфліктів із сусідами (Туреччиною та Росією) зберігати “статус-кво”, тобто попереднє молдавське законодавство, певну економічну автономію та особливості попереднього грошового обігу⁴. Цісар Австрії Йосиф II з контрольною метою відвідавши двічі Чернівці (у 1783 та 1786 рр.), приєднав Буковину (з її крайовою столицею) до ц.-к. королівства Галичини (7.02.1787). У результаті австро-турецької війни 1787-1789 рр. до Буковини було тимчасово долучено Хотин та Хотинщину (до 1793 р.).

Наполеонівські війни (1792-1815), що за правління цісаря Франца I (1792-1835) тяжким фінансовим тягарем лежали на Австрійській монархії, майже не зачепили боями 6-тисячні Чернівці, яким загрожував лише рейд (1797) польського генерала Дениско, відбитий місцевим крайсгауптманом-старостою В.Балшем (1792-1800). Потім через Буковину та Чернівці в Росію пройшов 10-тисячний російський корпус (1805), а в червні 1809 р. зібрано ескадрон добровольців М.Калмущького „для захищення Буковинських Границь” від військ герцогства Варшавського. Перемогу над Наполеоном у Чернівцях відзначили урочистим боєм у всі церковні дзвони (1814). Згодом у місті відбувалися зустрічі-конгреси цісаря Франца I (1792-1835) із російським царем Олександром I, на яких у 1817 та 1823 рр. вирішувалися важливі проблеми європейської політики⁵. Мирний час дав змогу оздоровити фінанси як монархії, так і міста.

На кінець правління Фердинанда I (1835-1848) відбулася революція „весни народів” 1848-1849 рр., яка охопила Італію, Угорщину та ближню Трансільванію. Тому 400-тисячна Буковина з крайовою столицею 20-тисячними Чернівцями, що важко перенесли холеру (1200 померлих), перебувала у воєнному стані (10.01.1849-1854). 4 березня 1849 р. новий цісар Франц Йосиф I (1848-1916) визнав Буковину герцогством. У травні 1849 р. у Садгорі і Чернівцях перебувала російська кавалерія, яка прямувала на придушення революції до Угорщини. Молодий цісар декілька разів (1851; 1855) відвідав Чернівці, контролюючи ситуацію перед та в час окупації Австрією Дунайських князівств (територія сучасної Румунії), коли Росія, яка протегувала князівствам, була зайнята в Кримській війні 1853-56 рр.

1.2. Особливості грошового обігу Чернівців у період лея /флорина та крейцера (1774-1857) (на матеріалі тогочасних документів і знахідок)

Враховуючи статус-кво, зразу ж після анексії Буковини (1774) до місцевого грошового обігу було дозволено за тогочасним патентом від 1775 р. російські рублі, рагузькі талари та турецькі монети (прості та кратні піастри чи леви, їх фракції: половинки чи ігірміліки; тулти чи 15 пара, онлуки чи 10 пара, башлики чи 5 пара), відомі в місцевих монетних знахідках (скарб піастрів із с.Ширівці, мангір та піастри з м. Чернівці-Калічанка). На засіданні ц.-к. комісії від 1780 р. у Відні у зв'язку з погіршенням проби турецьких монет для Буковини було заборонено обіг фракцій та понижено курс простих і кратних піастрів (з рекомендацією їх скупки для подальшого переплавлення)⁶.

Паралельно з 1774 р. у Чернівцях (як і на всій Буковині) функціонували австрійські монети конвенційної системи (КМ), запровадженої ще в 1753 р., які отримали місцеві (українські; молдавські та польські) назви. За цією системою лічильний фло-

рин (*Florin Rheinisch*), якому як обіговій монеті відповідав як австрійський гульден (нім. *Gulden* або буков. *лев*), так певний час і турецький піастр (буков. *Löwe* чи *лев*), містив: два півгульдени або чвертьталари (*Vierteltaler*) чи чвертаки, три двадцятикрейцеровики (*Zwanziger*; *сфанци*; *сороківці*), три та $3/4$ сімнадцятикрейцеровиків (*Siebenzehner*; *маріяші*), 6 десятикрейцеровиків (*Zehner*), 8,57 зібенера – семикрейцеровика (*Siebener*; *німачі*), 12 п'ятикрейцеровиків (*Fünfkreuzer*, *Fünfer*), 20 трьохкрейцеровиків (*Groschen*; *гроші*), 60 крейцерів (*Kreuzer*; *кручери*; *гривцари*) та 120 денаріїв (*Denar*; *бани*; *денари*), карбованих з кельнської марки срібла (283 г срібла) спочатку із зображеннями Марії Терезії (1740-1780), потім Йосифа II (1765-1790), Леопольда II (1790-1792) та Франца II (1792-1835). Одно- та півкрейцерові монети 1763, 1774 та 1780 рр., популярні у знахідках із Чернівців та Буковини, карбували також у міді. Два лічильних флорини або гульдени складали 1 талар (*Thaler*), а 4,5 флорина (1786 р.) – один золотий дукат (*Dukaten*; молд. *галбин*, буков.-укр. *червінець*). Обидві монети мали торгівельний характер (особливо левантинський талар Марії Терезії 1780 р., який став своєрідною „експортною валютою” та типовою монетою жіночих монетних прикрас із Буковини – салб)⁷.

Враховуючи архівні дані та дані монетних знахідок, коефіцієнт монетизації (співвідношення числа обігових монет до населення краю) в 1780 р. не був надто високим – дещо більше 3 флоринів на кожного жителя 100-тисячної Буковини, що засвідчує низький економічний розвій краю.

Якісні австрійські монети з обігу активно „вимивалися” – у 1778 р. монети з щомісячної платні австрійських гарнізонів (у 20 тис. гульденів)⁸, що витрачалася на місцеві товари та продукти в Чернівцях, Сучаві, Сереті та інших містах, практично не появлялися більше на буковинському грошовому ринку. За рік, за елементарними підрахунками, ця сума становила щонайменше 240 тис. фл. Причиною зникнення такої кількості грошей, на думку губернатора К. фон Енценберга, який за допомогою митниці дослідив шлях грошей, було те, що буковинські купці вивозили їх у дві сусідні країни – Молдову та Україну як плату за споживчі товари (горілку, вино, сіль). Буковина ж „не отримує з Молдови та України ... жодного гроша назад”⁹. Інтенсивний „відтік грошей” (*Geldausfluß*) із Буковини та Чернівців на закупівлю горілки, вина та солі, а також на виплату оренди відзначили у 1781 р. і урядовці Надвірної військової ради¹⁰, і тому на Буковині було організовано завіз солі із місцевих копалень, розведення виноградинків та відкрито броварню (1785).

Наладження інфраструктури та зменшення відтоку грошей дозволило австрійському цісарю Йосифу II приєднати Буковину (з крайовою столицею Чернівцями) до ц.-к. королівства Галичини (7.02.1787), у складі якого Буковина перебува-

ла практично до 1851 р. Австро-турецька війна 1787-1789 рр., внаслідок якої було приєднано Хотин та Хотинщину (до 1793 р.), занесла на грошовий ринок Чернівців та Буковини турецькі піастри Селіма II (1789-1809), які централізовано вилучала місцева скупка срібла. Натомість в обігу превалювали австрійські 20-крейцеровики.

Згодом розпочинаються „наполеонівські” австро-французькі війни (1792-1815), наслідком яких були: рейд польського генерала Дениско (1797), проходження через Чернівці в Росію 10-тисячного російського корпусу (1805), збір ескадрону добровольців М.Калмуцького (червень 1809 р.) тощо. Хоча бойові дії безпосередньо не зачепили Чернівці, однак основне навантаження лягло на гаманці чернівчан (та й буковинців загалом), яким довелося здавати численні грошові пожертвування, купувати обов'язкові військові облігації. Більше того, війни з революційною Францією, державні потреби в цінних металах для фінансування військових операцій призвели до різкого збільшення обсягу паперових грошей-банкотетлів, які з 1795 р. стали обіговими на Буковині, зменшення числа конвенційних монет, появи в обігу іноземних карбувань (російських рублів та турецьких монет) та утвердження кредитних емісій. До таких емісій належать і білонні „крайові” (20-25-процентного срібла) монети в 6, 12 та 24 кр. 1795 р. та 7 кр. 1802 р., мідні 1 та 3 кр. 1800 р.; мідні банкотетлі 15 та 30 кр. 1807 р., що й нині зрідка знаходять у Чернівцях. Нестача монетного срібла та міді (загострена в 1806 р., а потім у час державного банкрутства Австрії у 1811 р.) призвела до переплавки чернівецьких дзвонів на монети.

Випуски викупних та антиципаційних білетів Віденської валюти (ВВ: 1811-1813 рр.) були нічим іншим як борговими зобов'язаннями, яким чернівчани незабаром перестали довіряти. Користуючись нестачею розмінної монети, винахідливий чернівчанин Шнірх, як і підприємці Австрії, також емітував у 1811 р. власні бони особистою печаткою. Відновлення конвенційної монети (КМ: 1816) після наполеонівських воєн (значною мірою за рахунок австрійських репарацій) ситуацію дещо стабілізувало, а уряд зобов'язався погасити знецінені в 2,5 рази банкноти Віденської валюти.

Великі державні борги за непогашені білети ВВ довелося, однак, віддавати ще й за правління Фердинанда I (1835-1848), що майже вдалося здійснити міністру фінансів Ф.Краусу – з 682 млн. фл. ВВ залишилося лише 3 млн. фл. КМ боргу. Для згромадження монетної маси чернівчани (та й інші буковинці) активно їздили в сусідній Хотин, продаючи свій товар (переважно деревину) за російську рубльову монету 1830-40-х рр., що часто трапляється на салбах (жіночих монетних прикрасах).

Стабілізацію грошового обігу суттєво підірвала революція 1848-1849 рр., яка, охопивши Угорщину, Італію, Трансильванію, нанесла державі ве-

личезні збитки. 400-тисячна Буковина, якій загрожував рейд угорських повстанців генерала Бема та „сесії” депутата Л.Кобилиці щодо конфіскації панських ґрунтів, перебувала на воєнному стані (10.01.1849-1854). 20-тисячні Чернівці хвилювала катастрофічна нестача обігової монети, яку в травні 1849 р. частково компенсувала розміщена в Садгорі російська кавалерія, яка, прямуючи на придушення угорської революції, щедро розраховувала за провіант срібниками (рублями, полтинами, 20-копійковими монетами), що зразу ж потрапили в чернівецький обіг.

Революція 1848 р., скасування на Буковині панщини (9.08.1848) та індемнізація (викуп за землі), виплата 700 тис. рублів компенсації російським військам та окупація Дунайських князівств мали наслідком дестабілізацію грошового ринку. Внаслідок цього зросло ажіо золота та срібла, що викликало інфляційні процеси та зникнення конвенційної монети. Через ці обставини та посуху і голод 1848 р. виснажена Буковина здала у 1849 р. до державної скарбниці лише 108 тис. КМ. Замість конвенційної монети Міністерству фінансів довелося випустити 100-мільйонним тиражем монету в 6 кр. 1848 р. (19.08.1848), яка через декілька місяців зникла на Буковині та в Чернівцях, як і її повторний випуск з 1 січня 1849 р. Користуючись цими обставинами, промисловці випустили у Чернівцях нові бони (з особистими печатками на звороті), незабаром заборонені державою, яка емітувала загальнодержавні паперові монетні знаки, касові чеки, 4-процентні зобов'язання, які в Чернівцях та на Буковині часто фальшували¹¹.

Обсяг банкнот, не покритих сріблом, без урахування скарбничних знаків тощо, зріс уже в кінці 1851 р. до 220,8 млн. фл.¹² Попри те обсяг грошової маси на Буковині залишався ще на 1851 р. незначним – у державну скарбницю поступило лише 158,6 тис. фл., а податкова заборгованість через нестачу обігових коштів складала таку ж суму¹³. Карбування монети 1851 р. (3, 2, 1, S крейцери) на 3,5 млн. фл., звичні для чернівецьких знахідок, дещо полегшили ситуацію з розмінною монетою, проте випуски із срібла (1 таляр, гульден, 20, 10, 5 кр. 1852-1859 рр.) та із золота (дукат та 4 дукати) були досить незначні. Чернівці (як і Буковина та вся Австрія) попри приїзди цісаря (1851; 1855), задихалися від нестачі повновагових обігових коштів, які знаходили як у Дунайських князівствах, так і в Бессарабії, що стали для чернівчан справжнім „Ельдорадо”. В „чорному обігу” появилися й російські паперові гроші, за підrobку яких у Садгорі було заарештовано місцевого цадика (раввина) та його оточення¹⁴. У Чернівцях, як і в інших містах Буковини, утворилися дві ціни на товар – банкнотами та „дзвінкою монетою”, до якої із сусідньої Молдови потрапили французькі наполеондори 1850-х рр. Завдяки прикордонній торгівлі (у т.ч. і за демпінговою ціною) у 1852 р. сплачені податки склали вже 1,3 млн. фл.¹⁵

1.3. Грошовий обіг на матеріалі монетних знахідок часу лея / флорина конвенційною монетою (КМ) (1774-1856)

Як іноземні, так і австрійські монети позначалися в чернівецьких та буковинських документах до 1840-х рр. терміном „леї, леви” (за зображенням лева на нідерландських левкових талярах, покладених в основу буковинської лічильної системи). Після 1840-х рр., як правило, вживалося позначення „флорини конвенційними монетами”. Зупинимося на конкретних монетних знахідках, що приховувалися за цими нейтральними позначеннями.

Оскільки внаслідок запровадження банківської справи на території Чернівців за часів Австрії (1774-1914) гроші стало вигідніше „запускати в справу” та жити з процентів, то скарби австрійських часів практично невідомі. Лише окремі позеленілі крейцерові монети 1800-1816, 1851, 1868-1891 рр. виявляються на місцях старих будинків. Зрідка з'являються там і талари Марії Терезії, у т.ч. і як закладні монети у фундаменті будівель (як у с.Віженка). Тому, крім монетних знахідок та окремих колекцій монет, знайдених у Чернівцях, враховуються ще й популярні на Буковині салби – нагрудні жіночі прикраси, виготовлені із залишкових монет наприкінці XIX – початку XX ст.

За кількісним вивченням наявних: а) буковинських знахідок та монетних скарбів 18 – початку 20 ст. (близько 1200 монет); б) зі складу 80 салб (2678 монет); в) із двох великих та чотирьох менших приватних колекцій (близько 1600 монет із переглянутих 10 тис. перфорованих) та декількох музейних фондів (200 з понад 2000 монет) можна відзначити в монетному матеріалі, що стосується й Буковини, повне панування 20-крейцерових австрійських монет. Ці монети (як і мідні однокрейцеровики) карбувалися завдяки новій політиці Міністерства фінансів великим обсягом для загальнонародного вжитку. Розглянемо монети за знахідками щодо періодів 1774-1815 рр. і 1816-1857 рр.

1.3.1. „Леї та бані” в монетних знахідках часу економічної адаптації Буковини (1774-1815)

За вибіркою срібних 10- та 20-крейцерових талярних монет на Буковині (920 монет салбової та 1910 із загальної вибірки) серед них за часів правління Марії Терезії переважала продукція м.д. Відня (48-56 % її карбування), угорської Кремніці (16-20%), Праги (7,5-12%) та Тіроля (9,5-10,4%). За часи правління Йосифа II акценти переносяться на Кремніцу (40-48,9%), витісняючи Відень (20-21,7%). Це попри значну емісію кремніцьких двадцятків (на 46,3 млн. фл. загалом) трапилося, на нашу думку, за рахунок галицьких закупок срібла, які, за прописами Головного монетного управління, мали відправлятися до Кремніці на переплавлення і, ймовірно, оплачувалися кремніцькими цванцігерами. Подібні тенденції, проте меншими обсягами, властиві для розмінної монети Леопольда II (1790-1792). На одній салбі вдалося виявити ще й „галицьку” (освієнцім-заторську) мо-

нету в 15 кр. 1775/77 рр., яку в 1777 р. голова ВАБ, генерал Г. фон Сплени роздарував місцевим делегатам на честь прийняття присяги¹⁶. Серед талярів на буковинському грошовому ринку нерідко з'являлися конвенційні бельгійські кронталери Марії Терезії, Йосифа II, Леопольда II та, епізодично, Франца Стефана, емітовані великою кількістю.

Понад 10% грошового обігу 1770-1790-х рр., за опрацьованими даними, складали „ценери” (10 кр.), „цванцігери” (20 кр.) та таляри німецьких земель (21/77 монет з 198/674 монет 1770-1792 рр.), карбовані за конвенційною стопою, що дозволяли їм розчинитися серед австрійських монет. Більше половини цих монет, завезених не лише купцями, а й німецькими колоністами¹⁷, за даними „салбових тезаврацій”, підтвердженими матеріалами приватних та музейних колекцій, складали випуски Баварії, значна їх частка припадала на карбування Бранденбурга-Байройта та Зальцбурга, епізодично з'являлися монети Біркенфельда, Бранденбурга-Ансбаха, Вюртемберга, Вюрцбурга, Франкфурта та Гамбурга тощо. Згодом із розпадом наполеонівських війн (особливо після 1805 р.) надходження німецьких конвенційних монет зменшилося в 4 рази, обмежуючись випусками Баварії, та затухло після 1820 р., коли інтенсифікується обіг російських монет.

Якісні монети на Буковині кінця 1790-х – початку 1800-х рр. 19 ст., за емоційною заувагою І.Будай-Деляну¹⁸, на противагу Чернівцям, „були рідкістю для селян”. За архівними документами, в тогочасному обігу переважали кредитні емісії: білонні „крайові” (20-25-процентного срібла) монети в 6, 12 та 24 кр. 1795 р. та 7 кр. 1802 р. За встановленими за салбовими тезавраціями обсягами на Буковині переважали випуски Кремніци, яким вдвоє поступалися емісії Відня та вшестеро – випуски з Надь-Баня (Байя-Маре, Румунія) та Карлсбурга. Це пояснюється не лише великим обсягом кремніцьких емісій (36,1 млн. 6-крейцеровиків, 85 млн. 12-крейцеровиків та 102 млн. 7-крейцеровиків 1802 р.¹⁹), а й, на нашу думку, тією обставиною, що Кремніца, отримуючи галицько-буковинське срібло, відправляла нову монету на ці території. Неприйняття монети населенням, з одного боку, її інтенсивне зношення (монети в гарному стані трапляються надзвичайно рідко), з іншого, призвели в 1802-1817 рр. до інтенсивного стягнення білону з обігу (в отриманій вибірці містилося всього 3% білону).

Суттєве зменшення якіснішої конвенційної продукції вело до її подальшого тезаврування населенням краю. Внаслідок фінансової паніки з обігу зникли рештки не лише обігової срібної, а й білонної монети, яка, ймовірно, частково повернулася в обіг лише в часи стабілізації після 1815 р. Натомість у селі, як засвідчують численні знахідки, превалювала мідна монета, якої Австрія нака-

рбувала в 1800-1816 рр. на 175 млн. фл.²⁰, що певним чином (на противагу міській циркуляції кредитних грошей) дозволяє стверджувати про окремішність „сільського грошового обігу”. Серед тогочасної мідної монети в Чернівцях та на Буковині, за даними підборки мідних монет, беззаперечно переважала монета зі Шмьолніца (літерне позначення S: 14 екз.). Окрім того, досить значними були надходження з Відня (A: 7) та трансільванського Карлсбурга (E: 7), Граца (G: 6), Кремніци (B: 5). Їм поступалися випуски Праги (C: 2), Галя (F: 2), нещодавно відкритої Оравіци (O: 4). Дуже рідкими були карбування Зальцбурга (D) та Передньої Австрії (H). Серед номіналів домінували крейцерові та трьохкрейцерові монети. Випусків дрібних 1/4 та 1/2 кр. збереглося на Буковині дуже мало – ймовірно це пояснювалося не стільки малим розміром монети та обсягом емісій – емісії були досить значні – як характером грошових операцій. Оскільки в буковинських документах кінця 18 – початку 19 ст. більше не простежуються ціни із дробовими номіналами, то це означало, що віддалений буковинський ринок дещо закруглював ціни на товари та послуги в бік їх збільшення. Це й підтверджують листи 1790-х рр. А. фон Куглера²¹, який відзначив відмову буковинців приймати монету номіналами менше півкрейцера. У кінцевому результаті грошовий обіг Чернівців та Буковини найдрібніші монети в основному відкинув – у них не було особливої потреби. Наступна реформа 1806 р. призвела до інтенсивного обігу інших кредитних монет – мідних 15 та 30 кр. 1807 р. переважно шмьолніцького та віденського карбування. Зрідка з'являлися випуски Надь-Баня та Кремніци. Зі встановленням віденської валюти у 1812 р. ці монети замінені на 3, 1, 1/2 та 1/4 кр., що походили переважно зі Шмьолніца та Кремніци й рідше – Надь-Бані.

Що ж стосується не такого ж частого конвенційного карбування воєнного часу (33 млн. фл. золотом та 364 млн. фл. срібними монетами 1792-1815 рр.)²², то за наявними матеріалами, можна простежити суттєве переважання на Буковині 20-крейцерових монет (по 200 екз. із салб та колекцій) над кронталерами (всього 6/20) – суто австрійські таляри того часу в монетних прикрасах практично не фіксуються (окрім таляра 1807 А). Кількісні дані за роками значною мірою співвідносяться з обсягами емісій монетної продукції та подіями, що розгорталися в імперії. Двадцятки воєнного часу, доповнені незначною кількістю німецьких конвенційних монет, офіційно дозволених до обігу внаслідок нестачі обігових коштів, становили, однак, лише нижчий відсоток (близько 38 %) щодо інших повоєнних років цього номіналу. Крім цього, Австрія внаслідок нестачі обігових коштів епізодично допускала до обігу іноземну монету (російську, турецьку), яка траплялася в знахідках із Чернівців.

1.3.2. „Лей та бані” в монетних знахідках часу відновлення конвенційного обігу після наполеонівської війни Буковини (1816-1835/57)

Населення Чернівців та Буковини, втягнувшись у правову та фінансову системи Австрії, почало використовувати їх елементи (банкноти, позики тощо). Хоча банкноти інтенсивно залучалися до обігу, населення мало все ж більшу довіру до карбованої монети (і не лише офіційної). Тому в циркуляції через нестачу срібла ще зберігалися паралельні монети, які держава продовжувала вилучати, у т.ч. старі російські рублі, турецькі та рагузькі монети 18 ст. Поряд із тим інтенсивнішим стає обіг нової європейської монети – наприкінці 30-х рр. 19 ст. мандрівник Ф.Коль²³ відзначав у Галичині, до складу якої належала Буковина, значну популярність голландських червінців, європейських талерів та російських рублів 19 ст., які й трапляються на території Чернівців. Австрійська монета, серед якої на Буковині переважали крейцери та цванцігери, все інтенсивніше поступає на буковинський грошовий ринок, поволи витісняючи чужоземні паралельні монети, у т.ч. численні турецькі та російські номінали.

Це має своє пояснення – Франц I (1792-1835), провівши декілька вимушених грошових реформ, суттєво збільшив обсяги карбованої монети, випустивши за 42 роки свого правління 756,7 млн. фл. монетами²⁴. Ці обсяги, враховуючи чисельність населення в 25 млн. осіб, дозволяють припустити середньоімперський коефіцієнт монетизації в 30 флоринів на душу населення, який, поза сумнівами, був набагато нижчим для анексованої Буковини.

Географія монетних дворів Австрії на Буковині досить різноманітна, проте дозволяє виявити деякі тенденції. Серед мідної австрійської монети явно переважає монета з багатого міддю Шмольніца (5) та Відня. Зрідка з'являються мідні випуски Кремніци, Оравіци, Гюнцбурга тощо. Розмінні карбування доповнюють мідні російські копійки, засвідчені у місцевих знахідках. Серед карбувань срібної монети домінують емісії Кремніци (25,5%, переважно до 1800 р.) та Відня (52,5%). Їх доповнюють емісії Праги (7,5%) та з початку 1800-х рр. – емісії трансільванського Карлсбурга, які з першого десятиліття 19 ст. завдяки розрахункам за поставки буковинського срібла (див. нижче) виходять на третє місце (9,5%). Емісії Галя, Зальцбурга, Гюнцбурга, Мілана та Венеції обслуговуючи інший – центральний та південний регіон імперії, з'являються на Буковині епізодично (разом всього 5%). Подібне співвідношення засвідчують і дані музейної та приватних колекцій.

За результатами вибірки, в кількісному відношенні 250 монет 1816-1835 рр. на 19 повоєнних років становлять відносну величину 13,1, що вище 9,5 для подібної підборки монет воєнного часу (220 монет на 23 років: 1792-1815). Отриманий перерахунок цих величин засвідчує переважання повоєнної монетної продукції майже в півтора

рази. Невизначеними залишаються, однак, як тогочасні обсяги як усієї монетної продукції, так і випусків окремих монетних дворів, що поступали на Буковину. На нашу думку, вони (як загальний коефіцієнт монетизації) піддаються певним обрахункам. Як відомо, Антон Манц із Марієнзее інтенсифікував в Кирлибабі (Південна Буковина) виплавляння із свинцевих руд срібла, яке закуповував уряд. З Буковини до монетного двору у трансільванський Карлсбург (нині Алба-Юлія в Румунії) поступало щорічно від 500 до 1000 марок срібла, тобто від 200 до 388 кілограм срібла²⁵. За іншими даними, річний видобуток срібла на Кирлибабі коливався у ті часи від 261,302 кг (1819) та менше (на початку виробництва) до максимальних 388,445 кг у 1829 р.²⁶, складаючи середню вагу близько 288 кг. На матеріалі 288 кг срібла можна було, наприклад, викарбувати щонайменше 5700 талерів чи до 12000 флоринів розмінною монетою на рік (360 тис. фл. за 30 років). Саме цю монету буковинського походження монетний двір, імовірно, виплачував А.Манцу за закуплену продукцію, а той, розраховуючись за послуги, викидав її на грошовий ринок Буковини. Поряд із тим, фінансовий Відень спрямовував сюди (на Буковину та Чернівці) фінансові асигнування продукцією інших монетних дворів для видачі платні, закупівлі сировини тощо. Мабуть, саме ці обставини дозволили трансільванській монетній продукції, досить рідкій за нумізматичними довідниками, зайняти на Буковині за часи правління Франца I третє місце.

Враховуючи кількість засвідчених монетних знахідок із салб Північної Буковини, яка становить 48 монет (сумою на 17,5 фл.), можна визначити її орієнтовне співвідношення до загальної кількості трансільванських карбувань на Буковині (сумою 12000 фл. щорічно). Ця величина підтверджується монетами з колекцій (87 монет на 29 фл.). Встановивши цю величину та знаючи співвідношення між продукцією різних монетних дворів, видається за можливе визначити загальний обсяг всього монетного обігу на Буковині у 1800-1835 рр. Іншим і простішим способом апроксимативного визначення обсягу монетної продукції на рік є звернення до процентного співвідношення, визначене нами на дослідженому матеріалі. Якщо майже 10% трансільванської монетної продукції орієнтовно відповідають щорічним 12 тис. флоринів, то 42-47% продукції Відня мали б складати 50,4 тис. флоринів, а 25-28% монетної продукції із Кремніци орієнтовно містять 33,6 тис. флоринів. Решту монетної продукції (20%, які мали б складати 24 тис. фл.) поставляли інші 7 монетних дворів. У такий спосіб сукупна монетна маса, що поступала на Буковину та в Чернівці, містила за рік у середньому щонайменше 120 тис. фл. сріблом (що наближається до перших розрахунків, отриманих діафантним рівнянням). Це складало для 210-тисячної Буковини дуже низький (порівняно із загальноімперським) коефіцієнт монетизації в

0,57 фл. новими монетами. Наявна монетна маса доповнювалася емісіями попередників, а решту грошей покривали банкноти та мідні монети, кредитні за своїм характером, за рахунок чого у 1818 р. буковинці могли заплатити щорічний податок розміром у 320 тис. фл. конвенційною монетою²⁷.

Спадкоємець престолу, старший син Фердинанд I (1835-1848) взагалі не карбував мідних крейцерів (великі запаси яких ще залишилося від часів Франца I), а випускав лише срібну монету, проте, порівняно з батьком, значно меншими обсягами. Ранні срібні випуски Фердинанда I, карбовані в 1835-1836 рр., не мали великих обсягів – у Австрійському банку знаходилося всього 14 млн. фл. дзвінкою монетою, що означало монетний дефіцит для великої 30-мільйонної імперії. Цю нестачу на Буковині та в Чернівцях намагалися покрити завізною монетою з російської Бессарабії (рублі) та Молдови (турецькі золоті ікосари, махмудіє та стамболи; європейські талари та дукати). Монетний дефіцит певною мірою пояснювався тим, що кількість монетних дворів зменшилася до п'яти (Відня, Кремніци, Праги, Карлсбурга та Мілана), а монетного срібла не вистачало. Проте за роки правління хворого на епілепсію цісаря, яким фактично керувала т.зв. „Державна конференція” (на чолі з Меттерніхом), загальний обсяг монетної продукції суттєво зріс. Завдяки цьому коефіцієнт монетизації становив для 28-мільйонної монархії в середньому по 23 гульдени на кожного жителя²⁸.

На Буковині в „салбових тезавраціях” (як і в інших знахідках), звично представлені срібні емісії монет Фердинанда, які включають 3 та 5, 10 та 20 крейцерів і талар. За кількісними характеристиками в буковинському обігу переважали конвенційні випуски переважно двадцятки (75-89% салбових монет) та, виділилися значно більше, ніж раніше, 10 крейцерові монети (17% серед 20-крейцерових монет Фердинанда I та 10 % загалом серед його салбових монет). За географічним розташуванням монетарень зберігається ієрархія попереднього періоду – Відень (30-38%), Кремніца (29-36%), Карлсбург (15-20%), Прага (8%) і Мілан, що демонструють проведені нами розрахунки.

Що стосується орієнтовної величини грошового обігу Буковини, то (на противагу 8 гульденам на душу населення у Трансільванії та 23-30 гульденам по монархії у 1845-1848 рр.)²⁹ вона вважається, на жаль, невідомою для Буковини тих часів. Враховуючи кількість населення краю: 375 тис. осіб, її грошовий обіг мав би, наприклад, складати (за загальноімперським коефіцієнтом монетизації) 9 млн. 375 тис. фл. Для реконструкції дійсних обсягів її грошового обігу знову звернемося до видобутку срібла з Кирлибаби. Його кількість за час правління Фердинанда I знизилася майже вдвоє (у порівнянні з удатним 1829 р.: 388,485 кг) – до 197,31 кг у 1844 р.³⁰ Наприкінці сорокових

років 19 ст. звідти у Карлсбург, де знаходилася трансільванська монетарня, поступало лише від 300 до 400 марок чистого срібла, тобто 90 – 100 кг срібла на рік³¹. Така кількість срібла давала змогу накарбувати монет щонайменше на 4000 флоринів. Враховуючи дані салбових тезаврацій щодо співвідношення монетної продукції для основних монетних дворів, отримуємо, що в буковинський обіг щорічно поступало (замість 9,3 млн.) до 200 тис. фл. сріблом, а решту суми, враховуючи дані про середньорічний податок та торгівельні відносини, складала кредитні паперові емісії (щонайменше до 500 тис. фл.). Низький коефіцієнт місцевої монетизації в 0,53 фл. виступає показником досить слабкого економічного розвитку Буковини тих років.

2. Період флорина та крейцера австрійської валюти (1857-1892)

2.1. Вплив зовнішньополітичних та внутрішньоекономічних обставин на грошовий обіг Чернівців у (1857-1892 рр.)

Австрія, змінивши через невдачу окупацію Дунайських князівств у часи Кримської війни (1853-1856) свою зовнішньополітичну орієнтацію, зосередилася на німецькій ідеї, що ґрунтувалася на єдиному економічному просторі та спільній валюті з усіма державами Німеччини. Для проведення спільної грошової реформи цісарський патент на заснування ц.к. Австрійської кредитної установи 7 листопада 1855 р. здобув А.Ротшільд, якого підтримували великі кредитні банки Л.Ламеля, Д. фон Ескелеса, Е.Вінера, С.Бідермана та ін.³² Ротшільд утворив „Кредитний заклад для (розвитку) торгівлі та промислу: *Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*”, який, серед усього, координувала дії крайових промислово-торгових палат (*Handel-Gewerbekammer*), у т.ч. і в Чернівцях. Вдалими агітаціями та рекламними кампаніями на залізничну розбудову заклад А.Ротшільда, статутні фонди якого складали 100 млн. фл.³³, зібрав 644,5 млн. фл. (замість запланованих 15 млн.) на території монархії (у т.ч. і на Буковині. Це й засвідчують знахідки цих облігацій у Чернівцях. Це дозволило оплатити 268 млн. фл. державних боргів у Національному банку та в такий спосіб врівноважити фінанси для грошової реформи 1857 р. Наслідком цього стала стабілізація акцій цінних металів у 1856-1858 рр. (6-4 %) та зменшені ціни на дукат (4 фл. 46 кр. – 4 фл. 50 кр.).

Міністру фінансів К.Л. фон Бруку, який отримав необхідні фінансові „вливання”, вдалося успішно провести грошову реформу. Однак незабаром невдала австро-сардинська війна 1859 р., в якій брав участь 41-й піхотний полк із Буковини, та втрата основних італійських володінь (Мілана з економічно розвинутою Ломбардією: 10.11.1859), а згодом і дансько-пруська війна 1864 р. (за участі Австрії як союзника Пруссії) суттєво розбалансували економіко-політичну ситуацію в унітарній

монархії. Наступна поразка Австрії в Австро-Пруській війні у битві під Кенігретцем (Садовою) (3.07.1866), де брали участь чернівчани, мала своїм наслідком створення дуалістичної Австро-Угорської держави, грошова система якої, попри вихід із унії, зберегла вагові показники реформи 1857 р. Подальше зміцнення грошової системи було зірване біржовою кризою 1873 р. та знеціненням срібла в 1879 р. Це спонукало після режиму строгої економії як для всієї держави, так і для Чернівців до переходу на золоту валюту за реформою 1892 р.

2.2. Особливості грошового обігу Чернівців (на матеріалі тогочасних документів та монетних знахідок)

За Віденським монетним союзом (Wiener Münzverein) та грошовою реформою 1857 р., що на догоду Пруссії ґрунтувалася на засадах срібного монометалізму, для обігу всередині імперії Австрія за імператорським указом від 27 квітня 1858 р. карбувала у тих же монетних дворах Відня (А), Кремніці (В), Праги (С), Карлсбурга (Е), Мілана (М), Венеції (V) монети “австрійської валюти” (Oesterreichische Wahrung). Це були: срібні монети вартістю в 2 і 1 гульден (0,900-ї проби) і $\frac{1}{4}$ гульдена (0,520-ї проби), розмінні срібні монети вартістю в 10 і 5 нових крейцерів (поряд із 20 кр., збереженими від часів конвенційної валюти) та мідні 1 і 5/10 крейцера 1858-1891 рр. Міністр фінансів фон Брук успішно провів реформу, проте австро-сардинська війна 1859 р. та втрата економічно розвинутих італійських володінь (як і наступний конфлікт 1864 р.) суттєво вивели з ладу державні фінанси.

Середня кількість монет на кожного жителя 38-мільйонної імперії (1865) становила в 1867 р. по 8,5 фл., а на 500-тисячну Буковину мало загалом надійти за ці роки, за загальноімперським коефіцієнтом монетизації, до 3,5 млн. фл. монетами. Проте як архівними матеріалами, так і монетними знахідками, нової монети та банкнотів явно не вистачало – наприкінці 50-х – початку 60-х рр. 19 ст. обсяги державного кредитування Буковини складали близько 2 млн. фл., а пасив оцінювався в 9 941 023 фл. 24 кр.³⁴ Це означає, що орієнтовний коефіцієнт кредитної монетизації відповідав 4,4 фл., хоча лише за вимогами кредитування мав становити 24,4 фл. на жителя. Це й підтверджує незначна залишкова кількість монет нових емісій на грошовому ринку 450-тисячної Буковини. Певний відтік цієї монети здійснився в сусідню Молдову, де ці монети мали високий курс. За отриманими даними, на всі карбування АВ (1857-1892), загалом виявлені на Буковині, яка задихалася від нестачі обігових коштів, припадає всього від 15 до 25% монет 1857-1867 рр. Поза сумнівом, цього обсягу не могло вистачити, що й породило монетний голод.

Провал реформи 1857 р. видно за даними проаналізованої вибірки, в якій емісії 1858-1867 рр. займають на Буковині лише 15 % срібної монети

1857–1892 рр. Срібні емісії 5, 10 та 20 кр. 1852/57 – 1867 рр. на Буковині з’являлися дуже рідко (від 1 до 5 екз. загалом). Флоринові монети 1857-1867 рр. становили всього 15% всієї флоринової маси 1857 – 1892 рр., а акцент лежав на чвертьфлоринових ($\frac{1}{4}$ фл.) монетах (8% дрібних монет). Якщо відсутність монет номіналом у 5 та 10 кр. певним чином пояснювалася їх карбуванням у віддалених для Буковини містах (Мілан та Венеція), то незначна кількість високопробних двадцятикрейцерових монет 1852 – 1873 р. (4,32 г 900 проби) обґрунтовувалася не лише невисокими розмірами емісії, а й дією закону Коперника – Грешема. Залишки високоякісної монети були згодом переплавлені на полегшені 20-крейцерові емісії 1868-1872 рр. (2,667 г 500 проби) тощо. Наведені дані свідчать, що срібні монети практично зникли з буковинського обігу, поступившись численним мідякам та банкнотам. Срібний монометалізм, спрямований на спільнонімецький обіг, виявився „мертвонародженим дитям нового часу” – талярні монети „перекачалися” в німецькі землі, а іноземна монета, за невеликими винятками (2% на Буковині), австрійський ринок не забезпечила.

Поразка Австрії в Австро-Пруській війні 1866 р. мала своїм наслідком розпуск Віденського монетного союзу та створення дуалістичної (австро-угорської) грошової системи. Утворення подвійної грошової системи для Австро-Угорської імперії означало, з одного боку, дотримання єдиних засад монетної справи і монетної стопи, а, з іншого, випуск національних монет: австрійських (із зображенням двоголового орла й написами латинською мовою) та угорських (із угорським гербом і короною св.Іштвана та повним текстовим відповідником угорською мовою). Вивчення обсягу всієї монетної продукції показує її суттєвий ріст – загальний обсяг монетної продукції з 1867 по 1892 р. виріс до 1,5 млрд. фл. (із них понад 510,4 млн. новою монетою), складаючи, за законом 1887 р., близько $\frac{2}{5}$ обігу паперових грошей. Хоча монетна продукція не могла повністю покрити потреби 39-мільйонної Австро-Угорщини, проте коефіцієнт монетної монетизації виріс з 8,5 фл. у 1850-х рр. аж у сім разів (!) і досяг 36,9 фл. на жителя монархії³⁵. Попри ріст монетних емісій, як бачимо, зберігався акцент на емісіях банкнот, тобто на житті в державний борг.

Аналізуючи монетний обіг краю, можна відзначити, що (порівняно з емісіями 1857–1867 рр.) монетна маса випусків 1868-1892 рр. на Буковині збільшилася на 25 %. Що стосується якісного складу, за проведеною вибіркою, загальна маса дрібних монет (10 та 20 кр.) покривала (без урахування мідних крейцерів, близько 64 % монетного обігу Буковини срібними монетами. Участь флоринів, яких для імперії було накарбовано на 50 млн. фл. АВ, складала для Буковини, за нашими даними, щонайменше 34% всієї монетної маси, серед якої найсуттєвішими за обсягами були емісії 1879

р., карбовані в час максимального знецінення срібла. Подвійний флорин (разом із союзними талерами) займав у буковинському монетному обігу не більше 3%. Монети дрібного та середнього номіналу – 20 кр. та 1 флорин – інтенсивно фальшувалися, про що свідчать відомі автору фальшивки та судові справи.

На противагу околицям міста, де траплялися перфоровані флоринові та крейцерові монети, для жителів міського центру монетні тезаврації вже не характерні – монети (як і банкноти) вилучалися за допомогою цінних паперів. З середини 1870-1880-х рр. на Буковину почали надходити різноманітні комерційні австро-угорські облігації, а заможні городяни та селяни (банк'єр А.Бадіан та годинникар Г.Фішман із Чернівців, К.Вишеван із Станіславів, Й.Хшановський з Сучави та ін.) вкладали лишки грошей у Чернівцях для регулярного отримання відсотків. Типовими цінними паперами тих часів були: облігації Австрійського земельного банку; Товариства по регулюванню Дунайського каналу тощо, за допомогою яких готівкові гроші переводилися в безготівкові. Враховуючи спрямованість торгівлі, на буковинський ринок цінних паперів того часу потрапляли й турецькі залізничні облігації. З початку 1880-х рр. суттєво зростає кількість облігацій та лотерей угорських позик (Іпотечний банк, архітектурне об'єднання, „Добре серце” та „Червоний Хрест”), а з кінця 1880-х рр. значне місце в буковинському безготівковому обігу займають голландські, швейцарські та балканські облігації.

3. Період Золотої коронованої валюти (ЗКВ: 1892-1914)

3.1. Вплив зовнішньополітичних та внутрішньоекономічних обставин на грошовий обіг Чернівців (1892-1914 рр.)

Австро-Угорська монархія, реорганізована в 1867 р., базуючись на врегульованій економічній політиці, поступово провела цілеспрямований курс на інтеграцію складових земель в єдину дуалістичну монархію. Спочатку цей курс був непомітний і через надлишок продуктивних сил із Сх. Галичини та Північної Буковини емігрувало до кінця 19 ст. понад 420 тис. осіб, 47% із яких відбуло до США³⁶. Проте через єдиний ринок праці, розбудову кредитної системи тощо еміграційні потоки зменшилися, бо суттєво зріс інтерес великого капіталу до Буковини, зайнятої на 80% у сільському господарстві, та, відповідно, до її столиці – Чернівців.

Вкладаючи капітал переважно в буковинську лісову промисловість, пивоваріння, млинарство, цукрово-спиртову галузь тощо, ці центральноавстрійські та міжнародні банки отримували великий зиск, бо робоча сила та сировина на Буковині були дешевші, ніж у метрополії у 2 – 2,5 рази. Поступова концентрація виробництва супроводжувалася створенням акціонерних товариств, у яких розміщувалися гроші центральних банків. З

1 липня 1905 р. у Чернівцях почав діяти Крайовий банк, який об'єднавшись у 1906 р. з Буковинською кредитно-земельною установою, мав активами 48 млн. крон. „Австро-Угорський банк” налічував 62 млн. крон. 5 липня 1909 р. у Чернівцях відкрилася філія Центрального банку Чеських ощадкас у Празі (1910: 9 млн. крон). Згодом функціонували філії Англо-Австрійського банку та „Віденського об'єднання банків” (1911). У Чернівцях відкрилися й філії інших депозитних та ломбардних фінансових установ Австрії: „Diskonto Gesellschaft”, „Escompte- und Depozitenbank Wien”, „Wiener Lombard et Escompte – Bank Gesellschaft”, „Bank- und Wechselstuben Akt. Gesell. Mercur Wien” тощо³⁷. Значний обсяг надходжень мали п'ять крайових ощадних банків, серед яких найбільшим був ощадбанк у Чернівцях (20 млн. крон). Унаслідок утвердження ринкового господарювання суттєво зросла кількість фінансових операцій, що проходили через банки. Якщо за часів австрійської валюти в 1880-1889 рр. на Буковині щороку відбувалася 91 операція купівлі-продажу земельної власності на суму в 7783 тис. гульденів, то через десять років (1900-1909) – у часи ЗКВ – їх кількість зросла в 10 разів, а обсяг – щонайменше втричі (1084 операції на 44 млн. 205 тис. крон).³⁸ Загалом через діяльність акціонерних товариств та рінгів (див. нижче) наприкінці 19 ст. з Буковини щорічно переводили в центральні банки Австро-Угорщини понад 50 млн. фл. (=100 млн. крон) і ця тенденція зберігалася й надалі.

Сільськогосподарський характер Буковини сприяв тому, що торговці-посередники почали наприкінці 19 ст. об'єднуватися в рінги (картелі), які диктували свої низькі закупівельні ціни. Збутом свиней займався рінг на чолі з К. та Л.Бориславськими, збутом борошна – „Перше Буковинське товариство парових млинів”, рінг А.Шлосмана, молочної продукції – рінг А.Рольнера та ін. Активною залишалася зернова біржа, яка в 1894-1898 рр. перепродала зернової продукції на 2,8 млн. фл. У 1910 р. великі землевласники створили „Союз по збуту спирту”, згодом по збуту худоби (1911) та „Сільськогосподарський синдикат” (1913)³⁹. Певною мірою через діяльність рінгів та промислове виробництво до 1902 р. подвоїлася кількість крамниць (7000)⁴⁰.

Завдяки фінансовим вкладенням Чернівці поволі ставало промислово-торговим та фінансовим центром, де знаходилися як фінансові заклади, так і металообробні заводи та швейні фабрики. Це приваблювало до міста людей, завдяки чому населення міста мало 25%-ний приріст, піднявшись із 54.171 (1890) до 67.622 (1900) та 87.128 осіб (1910)⁴¹.

3.2. Особливості грошового обігу Чернівців (на матеріалі тогочасних документів та монетних знахідок)

Певною підставою для цього була грошова реформа 1892 р., спрямована на вільне забезпечен-

ня грошо- та товарообігу в межах імперії монетами обох частин: Австрії та Угорщини. За реформою основною монетою в сріблі стала 1 крона (*Krone* для Австрії) чи корона (*Korona* для Угорщини), що відповідала 0,328 г золота. У золоті з'явилися 10 крон (3,049 чистого золота) та 20 крон (6,098 г). Для розміну було емітовано розмінні номінали: нікелеві 10 та 20 гелерів (угор. філерів) та бронзові 1 та 2 гелери (філери). Для подолання різниці між срібною кроною та золотими 10 та 20 кронами 1892-1914 рр., в 1900 р. відкарбовано й срібні 5-короновики, а у 1912-1914 рр. – монети в 2 крони, які за розпорядженням від 7.03.1912 р. відповідали одному флорину АВ.

Як показує вивчення архівного та монетного матеріалів, грошова реформа 1892 р., не зважаючи на різні проблеми (спекуляцію при обміні, обман неписьменних селян на курсі обмінних монет), пройшла на Буковині більш, ніж успішно. Це видно з 10%-ної кількості монет А.В., що залишилися на монетних прикрасах (у порівнянні з 45% конвенційних та 43% монет ЗКВ). Особливо результативно було стягнуто подвійні флорини та талари, залишок яких склав всього близько 3%, та дещо гірше 1/4 фл. (16-19 %) – саме ці монети, за проектом закону від грудня 1892 р., мали використовуватися на карбування корон. Великий обсяг – 40% залишкової монети А.В. склали 10 та 20 крейцерів 1868-1872/76 рр. карбування, 17-20% якої були угорського походження. Флорини, п'ята частина яких була угорського походження, відповідали 32% залишкових монет часів Австрійської валюти. Така велика кількість флоринів пояснювалася тим, що внаслідок монетної кризи 1914 р. більшу їх частину повернули в обіг.

Монети ЗКВ, зберігаючи й надалі старі позначення („лев“, „бан“, „римський“ тощо), прижилися на Буковині та в Чернівцях. Нові монети, що стали популярним засобом грошового обігу, фальшувалися. У 1905 р. за підробку та розповсюдження коронових монет заарештували К.Рудаковські та А.Ганстер⁴². У червні 1907 р. при поштової касі (Postsparkasse) затримали прислугу Катерину Семаргу, яка намагалася оплатити поштовий переказ господарки, поряд із 4 справжніми монетами, ще й фальшивою однокоронівкою, виготовленою, за поліцейським аналізом, з олова, цинку, свинцю та сурми в гіпсовій формі⁴³. У 1909 р. чернівецький міняйло підкликав поліцейського, щоб той затримав 17-річного Й.Розвадовського, який намагався підсунути йому фальшиву 5-корову монету 1907 р., виготовлену, за протоколом, з металу „британій“. У ході розслідування був заарештований Михайло Тоненький (Tonenki) з Давиден⁴⁴.

Хоча Крайове управління Буковини, виконуючи наказ Міністерства внутрішніх справ, запровадило валютну корону ще в 1892 р., курсову валюту в основному (тривав обмін банкнот) перевели на коронну ЗКВ лише з 19 січня 1900 р. Загалом виключно коронова валюта в Австро-Угорщині (і

в т.ч. у 800-тисячній Буковині, 1910 р.) існувала з 1900 р. до Першої світової війни, давши, за перерахунками⁴⁵, досить високий коефіцієнт монетизації – до 320 крон монетами та банкнотами. За залишковим матеріалом із салб, властивих для буковинських сіл, 43% їх усіх монет відносилися до періоду ЗКВ. Однак села були бідними – у них разом із банкнотами суттєво переважав нікелевий матеріал: 10 та 20 гелерів / філерів / становили 72% дослідженого матеріалу. Монети в 1 крону склали 17%, 2 крони 1912-1914 рр. – 3,4% (ймовірно, внаслідок окупації Боснії та Герцеговини тиражована монета не поступила в достатній мірі), а 5 крон 1900-1909 рр. – близько 8%. Загальна кількість угорського карбування на Північній Буковині складала до 13% наявних випусків ЗКВ у мирний час.

Високий коефіцієнт монетизації мав практичне застосування. Наприкінці 19 ст. жителі Буковини, серед яких четвертина переказів припадала на Чернівці, щорічно переводили в центральні банки Австро-Угорщини понад 50 млн. фл. (=100 млн. крон) і ця тенденція зберігалася й надалі. Значна частка цих грошей припадала на відсоткові облігації Земельного банку, Червоного Хреста, благодійницьких організацій тощо, курс яких регулярно друкувався в місцевій пресі⁴⁶. Оскільки курс мав тенденцію до росту, то чернівчани охоче вкладали гроші в цінні папери. Значний відтік грошей відбувався за рубіж за рахунок активного придбання акцій та облігацій іноземних товариств із Голландії, Швейцарії, особливо Сербії та Балкан тощо. Вивчення 30 облігацій сербської позики номіналом 10 золотих франків від 3.7.1888 р., що належали К.Вишевану, засвідчує різне місце їх придбання (Відень: 10 шт., Брно: 3 шт.; міста Галичини та Буковини: 2 та 4 шт.) за відмінну ціну (до 8 фл.) через посередників (у т.ч. С.Лутінгера з Чернівців, М.Розенфельда з Праги, товариства „Моравсько-Нижньоавстрійський Меркурій“). Перепродаж однієї 5-форинтової облігації угорського Об'єднання Червоного Хреста (сер.1758, №059), за записами на її полях, відбувався з 1900 по 1909 р. щонайменше дванадцять раз, коливаючись за ціною від 10 до 30 крон. Збирання такої великої кількості облігацій, що забезпечували стабільний прибуток її власникам, засвідчувало появу на Буковині буржуазного класу рантє, які жили з прибутків. Саме їх капітали вилучалися для потреб економічного життя 53-мільйонної монархії (площею 677 тис. кв.км.), розбудов заводів та фабрик. У такий спосіб облігації стали частиною безготівкового обігу грошей (в межах 134 млрд. крон), що перевищував за своїм обсягом маніпуляції з готівкою: банкнот було в обігу на 2,5 млрд. крон та лише 1 млрд. крон у металі⁴⁷.

Цікаво відзначити, що на території Чернівців тезаврувалися й іноземні паперові гроші. На противагу газетній інформації, де розповідається про вимін у чернівецьких касах російських рублів ве-

ликими обсягами⁴⁸, у Чернівцях вдалося, однак, виявити численні заокеанські банкноти. Це має своє пояснення: частина чернівецьких євреїв, активно зайнятих американським бізнесом – направленням буковинців на заробітки, відкладали заощадження в американських доларах. Ці гроші, як засвідчують матеріали, зберігалися величезними масами – до 2000-3000 у різних купюрах випусків 1870-1890-х рр.⁴⁹ Іноземна валюта, як бачимо, істотно доповнювала наявний коефіцієнт монетизації (320 крон монетами та банкнотами), а в 1914 р., за інформацією крайового президента графа фон Мерана, лише в межах Чернівців перебувало в обігу до 400 тис. крон⁵⁰. Проте воєнні дії та інфляція Першої світової війни розхитали створену систему та оптимальний коефіцієнт монетизації, внаслідок чого обсяг грошей у 48-мільйонній монархії сягнув від 2,5 млрд. крон банкнотами та (частково) монетами (1913) до 5 млрд. (1915) і 35 млрд. крон (1918), викликавши катастрофічний ріст цін на споживчому ринку Буковини⁵¹. Детальніше про грошовий обіг Першої світової війни див.⁵²

Як бачимо, утвердження австрійського грошового обігу на території Буковини (1774-1840), що спочатку відбувалося із паралельним залученням попередньої грошової системи (1774-1786), а потім із застосуванням окремих іноземних грошових одиниць, сприяло утвердженню тут австрійської державності. Зростання монетизації краю, що відбувалося паралельно з монетизацією всієї імперії, сприяло розвитку продуктивних сил краю та його процвітанню на початку 20 ст. Порушення балансу монетизації у час Першої світової війни обвалило фінансову систему Австрії та призвело до зuboжіння Буковини.

¹ Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774-1918/21). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 578 с., іл.; Огуй О.Д. Монетні знахідки на Буковині: Системно-квантитативне зіставлення. – Ч., 2008. – 240 с. (у друці).

² Огуй О., Івасюк Г. Злети та падіння Буковини у часи воєнної та повоєнної інфляції (1914-1921) // Буковинський журнал. – 2004. – №3-4. – С.127-140; Пивоваров С.В. Нумізматичні джерела про Першу світову війну на Буковині // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнарод. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча /Чернівці, 22-24 вересня 1988 р. –Чернівці: Рута, 2000.–С.82-88

³ Огуй О.Д. Історія обігу грошових ... – С.63.

⁴ Ficker A. Hundert Jahre (1775 – 1875). – Wien: Verlag der k.k. Statistischen Central-Commission, 1875. – S.18.

⁵ Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць ... – С.69-77.

⁶ Ziegler F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militärverwaltung. – Zweite Bilderreihe 2: Das Jahr 1780. – Czernowitz: Czernowitzer Buchdruckerei-Gesellschaft Pardini, 1895. – S.34-37.

⁷ Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць ... – С. 133-134.

⁸ Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA, Wien). Abteilung Hofkammerarchiv (HKA); HKA, R.Nr.65, Fasz.28, арк.1-16; ÖSA, HHSA, F.14, Fasz.1761-1763.

⁹ Ziegler F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militärverwaltung. – Erste Bilderreihe 1: Dargestellt im Spiegel der Denkschriften des kommandierenden Generals Freiherrn von Enzenberg. – Czernowitz: Pardini, 1893. – S.95.

¹⁰ ÖSA, HKA, R.Nr.65, Fasz.28. – арк. 1-16; Wagner Rudolf. Eine protokollarische Aussage aus dem Jahre 1781 über die beabsichtigte Eingliederung der Bukowina nach Galizien / A.Armbruster (Hrsg.), Vom Moldauwappen zum Doppeladler: Ausgew. Beiträge zur Geschichte der Bukowina. – Augsburg: Hofmann-Verl., 1993. – Bd.2. – S.250-251.

¹¹ Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць ... – С.209-210.

¹² Там само. – С.201; 206.

¹³ Там само. – С.199.

¹⁴ März E., Socher K. Währung und Banken in Cisleithanien // A.Wandruschka, D.Urbansich, Die Habsburger Monarchie 1848-1918. Die wirtschaftliche Entwicklung. – Wien; München: Verl. f. Geschichte und Politik, 1973. – S.36-37.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Львів (далі – ЦДІАЛ). – Ф.146. – Оп.1. – Спр.1611 – Арк.13.

¹⁶ Morgenbesser A. Wspomnienia z lwowskiego więzienia / Wstęp i opracowanie R. Leszczynski. – Warszawa: Semper, 1993. – S.7-9.

¹⁷ Огуй О.Д. Формування німецьких колоній на Буковині у XVIII-XX століттях: Соціально-економічні та мовні аспекти // Етнічна історія народів Європи: 36.наук.пр. – Вип. 16: Німці в етнокультурному просторі України. – К.: Унісерв, Ін-т політ.і етносоц. досл. НАН України, 2004. – С.120-125

¹⁸ Budai-Deleanu I. Kurzgefaßte Bemerkungen über Bukowina // A.Armbruster (Hrsg.), Vom Moldauwappen zum Doppeladler: Ausgew. Beiträge zur Geschichte der Bukowina. – Augsburg: Hofmann-Verl., 1993. – Bd.2. – S.275.

¹⁹ Krause Ch., Mishler C. First Edition of standard catalog world coins: Eighteenth Century 1701-1800 / Ch.Krause, N.Mishler, C.R.Bruce II (S. Ed.), M. Moe, Th.Michael, R.Wilhite, F.J.Borgmann, A.Herbert, G.Cuhaj, J.Melum, L.Adams, S.Album, A.Alessandrini,... A.Oguy et al. – Iola: Wisconsin, 1995. – D.70-72; Krause Ch., Mishler C. 1995 edition of Standard catalog of world coins: 1801-1995 / Ch.Krause, N.Mishler, C.R.Bruce II (S. Ed.), M. Moe, Th.Michael, R.Wilhite, F.J.Borgmann, A.Herbert, S.Lachman, L.Sin, J.Melum, L.Adams, E.Ahlroth, K.Akin, A.Oguy et al. (202). – 22nd. ed. – Iola: Wisconsin, 1995. – D.138-139.

²⁰ Polek J. Die Huldigung der Bukowina am 12.Oktober 1777. – Czernowitz: k.k. Universitätsbuchhandlung H.Pardini, 1902. – S.530.

²¹ Wagner Rudolf. Die Revolutionsjahre 1848/49 im Königreich Galizien – Lodomerien (einschließlich Bukowina). – München: Der Süddeutsche, 1983. – S.184.

²² Probszt G. Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918. In 2 Teilen. – 3.Aufl. – Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 1994. – S.530.

²³ Kohl F.G. Reisen im Inneren von Rußland und Polen. Dritter Teil: Die Bukowina, Galizien, Krakau. – Dresden u. Leipzig, 1841. – S.366.

²⁴ Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць ... – С. 145-151.

²⁵ Wochenschrift der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer: Organ für inn- und ausländische Handels- und Gewerbeinteressen. – Czernowitz, 1852. – Nr.1 (5.01.1852) – Nr.52 (31.12.1852) – S.352.

²⁶ Ficker A. Hundert Jahre (1775 – 1875). – Wien: Verlag der k.k. Statistischen Central-Commission, 1875. – S.19.

²⁷ Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць ... – С. 152.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Ficker A. Hundert Jahre (1775 – 1875). – S.19.

³¹ Wochenschrift der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer: Organ für inn- und ausländische Handels- und Gewerbeinteressen... – S.352.

³² März E., Socher K. Währung und Banken in Cisleithanien ... – S.332; 336.

³³ Landesregierungsblatt für das Herzogtum Bukowina. – Jg.1855. – S.327.

³⁴ Hauptbericht der Handels- und Gewerbekammer für das Herzogtum Bukowina nebst der Topographisch-Strategischen Darstellung des Kammerbezirkes mit Schluß des Jahres 1861. – Czernowitz: Eckhardt, 1862. – S.246.

³⁵ Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць ... – С. 264.

³⁶ Качараба С. Напрямки української еміграції зі Східної Галичини і Північної Буковини наприкінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1998. – Вип.33. – С.120.

³⁷ Нариси історії Північної Буковини / За ред. Ф.П.Шевченка, В.М.Ботушанського, В.М.Курила, П.В.Михайлини, Є.С.Приходька, О.С.Романця. – К.: Наукова думка, 1980. – С.127; Cocuz I., Cucu D. Băncile și creditul funciar românesc în Bucovina (1840-1918). – Suceava: Mușatinii; Bucovina Viitoare, 1999. – P.55.

³⁸ Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. – Czernowitz: Eckhardt, 1896. – Heft 3. – 228 S.; 1901. – Heft 9. – 431 S.; 1907. – Heft 11. – S.5; Нариси історії Північної Буковини ... – С.120; 127; 136.

³⁹ Ботушанський В. Сільське господарство Буковини (Друга половина XIX-початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.

⁴⁰ Буковина. Історичний нарис /Ред.к. С.С.Костишин (голова), В.М.Ботушанський (відп.ред.), О.В.Добржанський, Ю.І.Макар, О.М.Масан, Л.П.Михайлина.–Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.151-153.

⁴¹ Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina... – S.55.

⁴² Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.115. – Оп.2. – Спр.488 – Арк.3.

⁴³ ДАЧО. – Ф.3: Крайове управління Буковини. – Оп.1. – Спр.7710 – Арк.46.

⁴⁴ ДАЧО. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.1431 – Арк.6.

⁴⁵ Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць ... – С. 308.

⁴⁶ Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1903-1918: Jg.3. – 1905. – 1.Juli (Nr.449) – 29.Dezemb. (Nr.596). – S.6.

⁴⁷ Огуй О., Івасюк Г. Злети та падіння Буковини у часи воєнної та повоєнної інфляції (1914-1921) ... – С.44.

⁴⁸ Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць ... – С.260.

⁴⁹ Огуй О.Д. Монетні знахідки на Буковині (власний архів).

⁵⁰ Пивоваров С.В. Нумізматичні джерела про Першу світову війну на Буковині ... – С.82-88.

⁵¹ Огуй О., Івасюк Г. Злети та падіння Буковини у часи воєнної та повоєнної інфляції ... – С.127-140.

⁵² Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць ... ; Огуй О., Івасюк Г. Злети та падіння Буковини у часи воєнної та повоєнної інфляції ... ; Пивоваров С.В. Нумізматичні джерела про Першу світову війну на Буковині.

Summary

*Oleksandr Oguy
(Chernivtsi)*

Money Circulation of Chernivtsi and Bukovyna Belonging to Habsburgian Monarchy (1774-1914/18)

Forming of Austrian money circulation on the territory of Bukovina (1774 – 1840), which occurred with parallel use of former coin system (1774-1786), and then with use of foreign coins, promoted to the Austrian statehood on the territory of our land. Increasing of land monetization, which occurred parallelly with monetization of the whole monarchy, promoted to the development of the productive forces of the land, its blossoming at the very beginning of the 20th century. Misbalancing of monetization within the World War I. crushed the financial system of monarchy and made Bukovina poor.

УДК: 327(478)

*Галина Мельничук
(Чернівці)*

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА

У статті йдеться про висвітлення в сучасній українській історіографії становлення та еволюції зовнішньої політики Республіки Молдова наприкінці XX – на початку XXI ст.

Ключові слова: українська історіографія, зовнішня політика, двосторонні відносини, українська діаспора, придністровський конфлікт, транскордонна співпраця, інтеграція.

Історія сучасної Республіки Молдова, колишньої Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, ще не так давно була предметом фальсифікацій та ідеологічної боротьби. Протистояння радянської та західної історіографії відбувалося навколо таких проблем, як існування самостійної молдавської нації, молдавської радянської державності, мовної проблеми та насильницької русифікації тощо. Проголошення Молдовою незалежності, визнання її на міжнародній арені, формування зовнішньополітичної стратегії та здатність реалізувати власну зовнішню політику, незважаючи на вже 16-річне її існування як окремого суб'єкта міжнародних відносин, до цього часу залишаються малодослідженими, а досить значне коло проблем взагалі не досліджене у історіографії.

Нині у зовнішній політиці Молдови проявляються тенденції, характерні для режимів демократичного спрямування: це мирна інтеграція у світову систему політичних взаємозв'язків та інтеграція у світову економіку.

Для Молдови на початку 90-х років першочергового значення набула розробка й утвердження в масовій свідомості нової системи зовнішньополітичних пріоритетів, розробка стратегії національної безпеки та концепції зовнішньої політики. Зовнішня політика сучасної Молдови в українській історіографії фактично не досліджувалася, але є досить багато наукових праць, які висвітлюють важливі питання історичного минулого України та Молдови, особливо ті проблеми, які раніше або замовчувалися, або висвітлювалися однобічно. До такої групи, безумовно, належать питання територіальної приналежності Бессарабії та Північної Буковини і дипломатична та політична боротьба навколо цих територій. Ці аспекти досить ґрунтовно висвітлено вченими Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, зокрема проф. О.Добржанським і проф. В.Ботушанським що відображено в колективних монографіях та наукових статтях¹.

Особливо багато праць, опублікованих за останні декілька років, присвячені періоду Першої світової війни, коли вирішувалася доля Буковини і Бессарабії (С.Троян, В.Фісанов)².

Історичну ретроспективу питання Буковини та Бессарабії у зовнішній політиці Румунії простежують В.Боечко, С.Гакман, В.Матвієнко, Г.Скорейко та ін.³. Проблема формування українсько-молдовського та українсько-румунського кордонів розкрито в монографії В.Сергійчука „Етнічні межі і державний кордон України”⁴.

Проблеми українсько-молдовського кордону розглядають О.Сушко і Н.Пархоменко, в яких вони зазначають, що це питання є принципово новим, оскільки відображає намагання України здобути належне місце в системі регіональних взаємозв'язків⁵. Питання демаркації українсько-молдовського кордону і прикордонних відносин розглядають О.Гетьманчук і І.Сагайдачний. У своїх працях вони вказують на складність врегулювання даного питання, звертаючи особливу увагу на українсько-придністровську ділянку кордону, через яку перевозяться контрабандні товари⁶.

Невід'ємною складовою зовнішньої політики Республіки Молдова є стосунки з Україною. Суттєвим чинником розвитку двосторонніх відносин є те, що в Молдові мешкає значна кількість українців. Питання становища української діаспори в Молдові є досить актуальним і важливим. У зв'язку з цим слід відзначити важливість колективної монографії науковців Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича „Українці та українська ідентичність у сучасному світі”, яка нещодавно побачила світ⁷. У ній автори по-

казали становище української зарубіжної громади, яка проживає у сусідніх європейських державах і колишніх радянських республіках, зокрема у Молдові.

Щодо досліджень сучасної історії Молдови, то слід відзначити низку праць, присвячених таким проблемам, як становище етнічних меншин, транскордонна співпраця та інші. Зокрема, питанням національної політики Республіки Молдова присвятили свої розвідки Г.Мельничук, Г.Філіпчук, М.Чорнопиский⁸. Українцям Молдови присвячено чимало публікацій в українських виданнях, де наголошується на важливості співпраці України та Молдови у питаннях, які стосуються державної підтримки і забезпечення національної самобутності української і молдовської громад. Передусім, це розвиток і матеріальне забезпечення шкільництва, обмін науковцями і студентами⁹.

Знову ж таки зазначимо, що зовнішня політика Молдови залишилася поза увагою українських істориків та політологів.

Одними із перших публікацій про Молдову після здобуття незалежності є інтерв'ю перших послів України в Молдові Ю.Бойка і І.Гнатишина, у яких йдеться про перші кроки політичного, економічного та культурного співробітництва, відкриття дипломатичних установ у Кишиневі та Києві. Значна увага приділяється українській громаді, більшість якої мешкає в Придністров'ї¹⁰. Питання співпраці дипломатичних установ з українськими меншинами висвітлюється у праці Колесниченко-Братунь¹¹.

У більшості праць, присвячених окремим аспектам зовнішньої політики Молдови і опублікованих в Україні, розглядається придністровська проблема, яка має безпосереднє відношення до України. По-перше, на цій території проживає значна кількість українців, по-друге, через територію невизнаної республіки проходить велика кількість контрабандного товару, який перевозиться через Одесу і Придністров'я і завдає збитків українській економіці. Проблеми вирішення конфлікту на Дністрі присвячені публікації авторів І.Буркута, В.Кулика, Н.Єніна, І.Петрової, В.Петровського, В.Пінцака та ін.¹².

На особливу увагу заслуговують дві монографії доктора політичних наук, професора Г.М.Перепелиці, присвячені конфліктогенним зонам колишнього Радянського Союзу, зокрема Придністров'ю¹³. Дослідник аналізує основні причини виникнення, розвитку і еволюції придністровського конфлікту. Розглядаючи позицію Європейського Союзу і НАТО, які не беруть безпосередньої участі у вирішенні конфлікту, він наголошує, що ця проблема безпосередньо впливає на європейську безпеку і зачіпає інтереси багатьох впливових акторів: Росії, США, НАТО та ЄС. Єдина організація, зосереджена перш за все на конфлікті – ОБСЄ. Але її роль носить скоріше

політично-дипломатичний характер. Над факторами, які лежать в основі конфлікту, ні одна з вищезазначених організацій не працює¹⁴.

Важливими для розуміння процесів і проблем національної безпеки в країнах Чорноморського регіону, в тому числі Молдови і України, є праці науковців Національного інституту стратегічних досліджень при адміністрації Президента України Б.Парахонського, М.Гончара та інших вчених¹⁵. Розглядаючи Чорноморський регіон як стратегічно важливий напрям для Молдови і України, автори стверджують, що завдяки вигідному географічному розташуванню обидві країни мають можливості для зміцнення своєї державності та підвищення ролі у міжнародному співтоваристві. За умови проведення виваженої зовнішньої політики ці держави мають можливість зміцнити свої позиції на південно-східному напрямі. Зокрема, Б.Парахонський досліджує питання, як і в якій мірі держави Середньої Європи, зокрема Молдова, можуть бути інтегровані в загальний європейський простір. Автор наголошує, що ставлення НАТО і ЄС до Молдови дещо відрізняється від ставлення до решти країн цього регіону. Політика Заходу щодо Молдови носить явно не інтеграційний характер, а швидше розглядається в термінах партнерство і співробітництво. Перехід до інтеграційної моделі відносин відкладається на невизначений термін, коли ця країна “дозріє”. Найбільш проблемним для Молдови вважається відповідність першому Копенгагенському критерію вступу до ЄС – досягнення політичної стабільності і розвиненої демократії, верховенство закону і гарантії прав людини¹⁶.

Українські дослідники і науковці Н.Беліцер і О.Сушко, аналізуючи проблему придністровського конфлікту, дійшли висновку, що Україна до недавнього часу не демонструвала лідерського характеру у вирішенні конфлікту, а відсутність самостійної позиції і дефіцит авторитету протягом тривалого часу зумовлювали очікувальну позицію, надаючи, таким чином, всю ініціативу Росії¹⁷. Позиція України щодо цього питання змінилася із приходом до влади нового керівництва в самій державі – після Помаранчевої революції в 2004 р. Президент України В. Ющенко виступив з ініціативою „До врегулювання – через демократію” і запропонував певні кроки для її вирішення. Президентом України було висловлено низку пропозицій стосовно перспектив розв’язання придністровської проблеми, які, безумовно, є новим словом у самому процесі врегулювання.

Інший дослідник Г.Кулик розглядає Придністров’я як найбільш конфліктогенну зону на українському кордоні, яка продовжує не тільки провокувати напруженість в українсько-молдовських відносинах, але й негативно впливає на суспільно-економічні і криміногенні процеси в прикордонних областях України¹⁸.

Двостороннім молдовсько-українським стосункам, важливості співпраці двох країн в контексті розширення та наближення до кордонів НАТО і ЄС присвячено мало публікацій. А в тих, які надруковані, переважно йдеться про стан і перспективи економічних відносин, про становище української громади, яка переважно проживає у Придністров’ї, а також про перебіг тих чи інших внутрішньополітичних подій¹⁹.

Є окремі статті, присвячені молдовсько-румунським відносинам, в яких розглядаються непрості стосунки між державами, зокрема проблема укладення базового договору, питання ідентичності молдовської і румунської мов, можливість об’єднання Молдови з Румунією²⁰.

Заслужують на увагу публікації українських науковців Ю.Пахомова, В.Петровського і В. Денисюка, в яких аналізується міжнародне становище Республіки Молдова, її участь поряд з Україною у регіональних організаціях Балто-Чорноморського регіону, вигідне географічне розташування в геоekonomічному контексті, з якого МР повинна мати велику користь²¹.

Грунтовним є аналітичне дослідження, проведене українсько-молдовсько-румунською експертною групою „Тристоронній підхід до європейської та євроатлантичної інтеграції”, в якому йдеться про варіанти інтеграції до ЄС для Республіки Молдова, співпрацю Республіки Молдова та України в рамках європейської та євроатлантичної інтеграції, розглядаються перспективи та можливості безвізового пересування для громадян України та Республіки Молдова в межах ЄС (використовуючи досвід Румунії). Зокрема, в доповіді відслідковується становище національних меншин, які проживають на території Молдови, і питання громадянства. Автори проекту значну увагу приділяють Придністров’ю, а саме невдалому вирішенню придністровського питання, яке значною мірою впливає на затримку процесу реформ і міжнародний імідж Республіки Молдова²².

Серед питань, яким приділяється значна увага дослідників, чільне місце посідає проблема транскордонної співпраці і перспектив розвитку міжрегіональних відносин у сврорегіонах. Цю проблему широко висвітлюють у своїх публікаціях науковці України, Молдови та Румунії В.Мошняга, З.Бройде, С.Гакман, С.Григоришин, С.Попик, С.Пурич та ін. Вони розглядають основні напрямки співробітництва в рамках єврорегіону “Верхній Прут”, зокрема питання, пов’язані з функціонуванням та розвитком комунікаційної інфраструктури, проблеми співпраці прикордонних областей України, Молдови та Румунії в галузі науки, освіти та культури. Зокрема, розглядаються питання перспективи співробітництва сторін в рамках єврорегіону та можливості транскордонного партнерства²³.

Заслужують на увагу українські журнали „Політика і час” і „Політична думка”, в яких ви-

світлюються основні напрямки зовнішньої політики України, її відносини з сусідніми державами, зокрема з Республікою Молдова. Українські науковці, історики, дипломати та аналітики досліджують різні аспекти українсько-молдовських відносин, в тому числі їх участь у регіональних та міжнародних організаціях. Серед них В.Будкін, А.Бутейко, В.Головко, В.Денисюк, Б.Парахонський²⁴. Питанням транскордонної співпраці в рамках євро регіонів „Верхній Прут” та „Нижній Дунай” присвятили свої розвідки Є.Кіш, А.Круглашов²⁵.

Проаналізувавши історіографію зовнішньої політики Республіки Молдова, підкреслимо, що проблеми її становлення і розвитку після здобуття незалежності, досліджуються в Україні недостатньо. Вийшла, щоправда, низка робіт, в яких висвітлюються лише окремі питання зовнішньополітичних кроків РМ, але, як правило, інтерес до них з'являється здебільшого напередодні виборчих кампаній чи загострення ситуації у Придністров'ї.

¹ Добржанський О.В. Історико-краєзнавчі дослідження на Буковині в ХХ – на початку ХХІ ст. // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. – Том 1. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – С.39-45; Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) // В.М.Ботушанський, С.М.Гакман, Ю.І.Макар та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – 744 с.

² Троян С.Контакты ученых Украины, Молдовы и Румынии: взаимопонимание путем диалогов и сотрудничества // Moldova, România, Ucraina: Bună vecinătate și colaborare regională. Materiale ale Simposiului Științific Internațional. – Ch. 15-16 oct., 1998. – Ch., 1998. – P.215-224; Фісанов В. Буковина в українсько-румунських отношениях в ХХ веке: историко-психологический контекст Moldova, România, Ucraina: Bună vecinătate și colaborare regională. Materiale ale Simposiului Științific Internațional. – Ch. 15-16 oct., 1998. – Ch., 1998. – P.112-120.

³ Боечко В.Спільна боротьба трудящих України та Молдавії проти інтервенції військ королівської Румунії в Бессарабію (грудень 1917 – лютий 1918 рр.). // Укр. іст. журнал. – 1998. – №1. – С.54-63; Гакман С.М. Проблема Бессарабії та Буковини у контексті радянсько-румунських міжнародних відносинах 1917 – 1940 рр. // Автореф. канд. істор. наук – Чернівці, 2001 р. – ЧНУ. – 20 с.; Матвієнко В. Скориставшись нерішучістю Києва. Бессарабське питання у зовнішній політиці Української Народної Республіки // Політика і час. – 2002. – №7. – С.75-86; Скорейко Г. Буковинсько-бессарабське порубіжжя як об'єкт міжнародних суперечок кінця ХVІІІ-ХІХ ст. // 36. н. ст. – Чернівці, 2002 р. – Т.5. – С.117-122.

⁴ Сергійчук В.Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – 165 с.

⁵ Сушко О., Пархоменко Н. Кордони України: незавершена ланка десятилітнього державотворення // <http://borders.spcfp.org.ua/ua/analytics/problems>.

⁶ Гетьманчук О. Україна-Молдова: пастка для демаркаторів // Дзеркало тижня. – 2003. – № 42. – 1-7 листоп.; Сагайдачний І. Молдовський вир // Дзеркало тижня. –

2001. – 1-7 грудн.; Сагайдачний І. Молдова: время дарить подарки // Зеркало недели. – 2001. – 21-27 июня.

⁷ Моцок В., Макар В., Попик С. Українці та українська ідентичність у сучасному світі. – Чернівці, 2005. – 400 с.

⁸ Мельничук Г. Українська діаспора в Молдові // Буковинський журнал. – 2006. – № 2. – С.75-84; Філіпчук Г. Придністровський українець: Коли прийдеш, Вітчизно? // <http://slovo.prosvita.com.ua>; Чорнопиский М. Стан українського шкільництва в Молдові катастрофічний // <http://www.franko.lviv.ua/publish/kameniar>

⁹ Двосторонні відносини. Етнічний чинник та добросусідство // Політика і час. ? 2003. – №8. – С.12-29; Кузьо Т. Україна та її сусіди // Політична думка. – 1994. – №3. – С.85-89.

¹⁰ Бойко В. Наш особливий партнер. Україна – Молдова: сусідські відносини – на міждержавну правову основу // Політика і час. – 1994. – № 1. – С.12-17; Гнатишин І. Спільно – значить легше і швидше. Ширшає коло партнерів прикордонного співробітництва // Політика і час. – 1994. – № 1. – С.18-22.

¹¹ Колесніченко-Братунь Н. Співробітництво дипломатів з діаспорою. – К.: ЗАТ Видавничий дім „ДЕМІД”. – 2002. – 100 с.

¹² Буркут І. Придністров'я: шляхи врегулювання у світлі балканського досвіду // Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин / Міжнародна наукова конференція, Чернівці, 16-17 травня 2001 р. – Чернівці, 2002. – С.438-451; Кулик В. Новые границы в Юго-Восточной Европе, их влияние на стабильность в регионе Центрально-европейской инициативы // <http://old.europexxi.kiev.ua/Russian/program/moldova>; Кулик В. Урегулирование Приднестровского конфликта как путь к созданию зоны региональной стабильности в Восточной Европе // <http://old.europexxikiev.ua/russian/program/moldova>; Петрова І. Інтереси та впливи Румунії на Придністровський конфлікт // Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні взаємини в контексті сучасних європейських процесів: Збірник наукових праць / Буковинський політологічний центр. Під заг. ред. А.М.Круглашова. – Чернівці: Букрек, 2006. – С.353-370; Петровський В. Молдова: в лабіринті проблем // <http://www.google.com.ua/search>; Пінцак В. Березневі події 1992 р. у Придністров'ї та Україна: спроба політичного аналізу // Політологічні та соціологічні студії. – 36.наук. праць. – Чернівці: Прут, 2002. – Т.2. – С.323-324.

¹³ Перепелица Г. Конфликт в Приднестровье (причины, прогноз развития и проблемы урегулирования). – К.: Стилос, 2001. – 147 с.; Перепелица Г. Генезис конфликтов на пострадянському просторі Європи – К.: Стилос – ПЦ „Фоліант”, 2003. – 256 с.

¹⁴ Там само. – С.42-44.

¹⁵ Парахонський Б., Гончар М., Кузнецов В. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки // <http://www.niss.gov.ua/book/Parahon>; Парахонський Б., Сушко О. Чи можливе перетворення ГУУАМ у міжнародну організацію // Проблеми та перспективи взаємин України з державами ГУУАМ та Євразійського економічного співтовариства. Матеріали наукового семінару. – Політична думка. – 2001. – № 1-2. – С.101-109.

¹⁶ Новые границы в Юго-восточной Европе, их влияние на стабильность в регионе Центрально-европейской инициативы [HTTP://OLD.EUROPEXXI.KIEV.UA/RUSSIAN/PROGRAM/MOLDOVA/001.HTML](http://old.europexxi.kiev.ua/Russian/PROGRAM/MOLDOVA/001.HTML).

¹⁷ Белицер Н. Наші сусіди // <http://old.usipr.kiev.ua/ukrainian/epicentre/09/007.html>; Сушко О. Два сценарії придністровського врегулювання // <http://foreignpolicy.org.ua/ua/topic/index.shtml>; Сушко О. Україна та Молдова: пострадянські реалії в європейському інтер'єрі // Український монітор. Аналітичні доповіді. Foreign policy.org.ua/ua/papers/index.shtml

¹⁸ Кулик В. Новые границы в Юго-Восточной Европе, их влияние на стабильность в регионе Центрально-европейской инициативы // <http://old.europeexi.kiev.ua/Russian/program/moldova>; Кулик В. Урегулирование Приднестровского конфликта как путь к созданию зоны региональной стабильности в Восточной Европе // <http://old.europeexi.kiev.ua/russian/program/moldova>

¹⁹ Павленко Ю. ГУУАМ – перспективы интеграции? // <http://dialogs.org.ua/ru/material>; Панчук М., Боєчко В. Україна і СНД // Політика і час. – 1993. – № 11. – С.10-15; Єременко С. Чорноморський регіон і „Розширена Європа” // Політика і час. – 2005. – № 3. – С.48-55.

²⁰ Коржик В. Проблеми і перспективи прикордонного українсько-молдово-румунського екологічного співробітництва // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми і перспективи транскордонного співробітництва в аспекті процесів європейської інтеграції. – Вип. XV. – Львів – Луцьк, 2000. – С. 162-166; Кульчицький С., Парахонський Б. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Новітній український державотворчий процес. Нариси в 3-х томах. – К.: Наук. думка, 2004. – Т.3. – 324 с.; Кім В. Румунський гамбіт / / Дзеркало тижня. – 2001. – 10 лист.; Україна – Румунія – Молдова. В інтересах трьох держав // Політика і час. ? 1997. – № 8. – С.84.

²¹ Пахомов Ю. Уроки співпраці // Проблеми та перспективи взаємин України з державами ГУУАМ та Євразійського економічного співтовариства. – Матеріали наукового семінару // Політична думка. – 2001. – №1-2. – С.89-91; Петровський В. Молдова: в лабіринті проблем // <http://www.google.com.ua/search>

²² Тристоронній підхід до європейської та євроатлантичної інтеграції // http://www.ieac.org.ua/pics/content/4/1184148594_ans.pdf

²³ Бройде З.С. Єврорегіон “Верхній Прут” – конститування, конкретні завдання, перспективи // Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: БУКРЕК, 2000. – С.126-136; Гакман С. Єврорегіон “Верхній Прут” в контексті транскордонного співробітництва // На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів. – К.: Логос, 2000. – С. 133-146; Григоришин С. Перспективи розвитку міжрегіональних відносин у контексті „Договору про привілейоване партнерство та співробітництво між Румунією та Республікою Молдова” // Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки. Матеріали міжнародної конференції. – Чернівці: Букрек, 2000. – С.168-174; Попик С. Буковинська модель транскордонного партнерства: реалії та проблеми взаємин // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи: Матеріали наукового симпозиуму. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.125-128; Пурич Ш. Румынско-украинское трансграничное сотрудничество: проблемы и перспективы // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи: Матеріали наукового симпозиуму. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.83-93.

²⁴ Будкін В. Розвиток ГУУАМ та ЄАЕС у контексті загальної ситуації в СНД // Проблеми та перспективи взаємин України з державами ГУУАМ та Євразійського економічного співтовариства. Матеріали наукового семінару. – Політична думка. – 2001. – № 1-2. – С.93-95; Бутейко А. Камінь спотикання знесено // Політика і час. – 2003. – № 8. – С.30-40; Головка В. Не тільки клубок проблем, але й простір можливостей // Політика і час. – 2002. – № 10. – С.66-74; Денисюк В. На периферії європейських інтересів // Політика і час. – 2002. – № 9. – С.21-37; Парахонський Б., Сушко О. Чи можливе перетворення ГУУАМ у міжнародну організацію // Проблеми та перспективи взаємин України з державами ГУУАМ та Євразійського економічного співтовариства. Матеріали наукового семінару. – Політична думка. – 2001. – № 1-2. – С.101-109.

²⁵ Кіш Є. За програмою сусідства // Політика і час. – 2004. – № 12. – С.27-32.; Круглашов А. Від „Європи націй” до „Європи регіонів” // Політика і час. – 2003. – №10. – С.69-78.

Summary

G.Melnichuk (Chernivtsi)

Ukrainian historiography on the State and perspectives of Moldova Republic foreign policy

This is a study of the stubs and evolution of Moldova Republic foreign policy as the end of XX c and the beginning of XXI c highlighter in Ukrainian historiography.

УДК: 398.3 (477.85)

Антоній Мойсей
(Чернівці)

ПЛЮВІАЛЬНІ ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СУЧАВСЬКОГО ПОВІТУ РУМУНІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ 2006-2008 рр.)

У статті робиться спроба дослідити комплекс обрядів викликання та зупинення дощу в українського населення Сучавського повіту Румунії, провести порівняльну характеристику з плювіальною обрядовістю східнороманського населення Буковини. Зокрема, були досліджені такі звичаї та обряди: угадування погоди на наступний рік; повсякденна плювіальна практика населення: а) обряди викликання дощу та б) захист від гідроатмосферних явищ; обряди у виконанні гріндінарів тощо.

Ключові слова: українці Сучавського повіту, угадування погоди, обряди викликання дощу, захист від гідроатмосферних катаклізмів.

Ведучи мову про процеси етнічної ідентифікації у прикордонних регіонах, слід наголосити на

тому, що на сучасному етапі неможливо знайти „чисті” в етнічному відношенні спільноти. В основному на змішаних територіях велика частка зовнішніх впливів та запозичень, що призводить до змішання етнічних ознак. У такому становищі перебуває і українська меншина Сучавського повіту Румунії. В цій зоні немає чіткої лінії етнічного кордону, якщо частина гуцульського населення проживає компактно в Карпатах, то решта українського населення передгірної та степової зон фактично розташовані вкрапленнями серед румунського етнічного масиву. Це зона, де входять у контакт своїми етнічними територіями народи однієї релігії, близькі за культурою, але відмінні за мовою. Про процес денаціоналізації української меншини яскраво свідчать такі факти, як ведення служби у церквах та у школах в селах, де проживають українці, румунською мовою (невикористання мови національної меншини у судах та державних установах); немає змоги використовувати рідну мову у подальшій професійній кар’єрі (безперспективність використання рідної мови у Румунії після закінчення школи); до цього всього додаються в значній мірі факт різної самоідентифікації українського населення Сучавського повіту на українців, русинів (рутенців) та гуцулів, а також суперечності та непорозуміння у плані національно-культурного розвитку, поширена трудова еміграція тощо.

Все це призводить до помітного скорочення кількості осіб, які самоідентифікують себе українцями. Так, у південній частині Буковини, за даними перепису населення 1992 р., проживало 9 549 українців, у 2002 р. – 8 525 осіб. Отже, порівняння даних двох останніх переписів дозволяє констатувати, що українське населення Сучавського повіту скоротилося за десять років (з 1992 до 2002 р.) на 1024 осіб (10,7 %). За неофіційними даними, на теренах Сучавського повіту проживає на сучасному етапі від 49 500 до 52 000 українців¹.

Одним з важливих складових дослідження процесу етнокультурної ідентифікації української меншини Сучавського повіту є стан збереження національних традицій. У цій роботі, ми зупинимось детально на процесах взаємообміну та обопільних запозиченнях між румунами та українцями Буковини (у першу чергу її південної частини) на прикладі плювіальної обрядовості (від лат. „Pluvialis” – пов’язані з дощем).

Слід наголосити на тому факті, що систематичні дослідження цих територій на серйозному рівні щодо стану традиційної культури проводились вкрай рідко. Не можна обминути увагою в цьому плані польові спостереження бухарестського дослідника українського походження Іона Ребошапке. Зібрані матеріали (в основному вони стосувалися усної народної творчості, в меншій мірі – весільної обрядовості) автор опублікував у цілій серії своїх робіт². Зокрема, в одній з своїх праць уче-

ний констатував, що північ Румунії є найбільш консервативною зоною збереження українського фольклору, зокрема йдеться про Карпатський регіон з гуцульським населенням Буковини та Семигородщини³.

З метою компаративних досліджень та картографування матеріалів, пов’язаних з народним календарем румунів Буковини, у 2006-2008 рр. були проведені польові етнографічні дослідження в українських селах Сучавського повіту під керівництвом автора цих рядків у рамках програми обміну студентами між Чернівецьким та Сучавським університетами. Під час етнографічних експедицій була використана розроблена автором анкета для збору інформації з календарної обрядовості. Частково узагальнений матеріал про плювіальні обряди українців південної частини Буковини автор опублікував на сторінках журналу „Народна творчість та етнографія”⁴ та у монографії „Магія і мантика у народному календарі східнороманського населення Буковини”⁵.

Експедиційні дослідження були проведені у таких селах:

1. Негостина комуни Балківці зони Сірет (за даними перепису населення 1992 р. чисельність – 1474; з них близько 90% самоідентифікували себе українцями), розташоване на відстані 5-7 км від українського-румунського кордону;

2. Велика Марицея комуни Дерменешти, зони Сучава, розташоване на відстані 15-17 км на північ від м.Сучави;

3. Дерменешти – село, комуна зони Сучави (комуна – 5789 мешк.; під час перепису лише 4,72% самоідентифікували себе українцями);

4. Кліт комуни Арборе зони Радівці (у комуні – 7067 нас.; з них укр. 153; 2.16% самоідентифікували себе українцями);

5. Нісіпіту комуни Ульма зони Радівці (нас. – 442 мешк., з них 52% – укр.);

6. Ульма (Ілем), село, комуна зони Радівці (нас. 440 мешк., з них 75% самоідентифікували себе українцями);

7. Палтін (Валя Боулуй) комуни Бродіна зони Кимпулунг Молдавський (нас. – 180 мешк., з них 42,7% – укр.);

8. Молдовіца, село, комуна зони Кимпулунг Молдавський (нас. – 5242 мешк.; з них лише 3,72% самоідентифікували себе українцями).

Щодо останніх двох сіл, то вони розташовані у Карпатах, населення в основному ідентифікує себе гуцулами, і лише з 1992 р. під час перепису були зараховані до графі „українці”.

Наші дослідження стосувалися всього комплексу плювіальних обрядів українців Сучавського повіту: 1) способів угадування погоди на наступний рік; 2) повсякденна плювіальна практика населення: а) обряди викликання дощу та б) захист від гідроатмосферних катаклізмів; 3) профілактичні заходи, застосовувані селянами для захисту від

природних явищ; 4) обряди у виконанні *гріндінарів* тощо.

Так, у ряді українських сіл (Молдовіца, Негостина, Нісіпіту, Ульма) нами були зафіксовані елементи ворожіння з передбачення погоди у річному циклі, прогнозування врожаю та інше – спосіб угадування погоди за допомогою цибулинного „календаря”. Для цього вибирали дванадцять „блюдець” цибулі, кожне з яких символізувало певний місяць року, і насипали на них однакову кількість солі. Їх залишали на ніч, а вранці придивлялись до об’єму вологи, яка накопичилась у кожному з „блюдець-місяців”. У такий спосіб визначали найбільш дощові та посушливі місяці наступного року⁶.

Результати проведеного нами картографування свідчать про те, що ця практика широко відома як українцям, так і румунам Буковини, менш характерна для молдаван бессарабської частини Чернівецької області. Подібна до цієї практика румунів передбачення погоди за „дерев’яними вугликами” в українців не спостерігається.

Серед обрядів викликання дощу були зафіксовані ритуальні обходи на чолі із священиком у 5-ти з 8-ми досліджених сіл. В основному під час таких процесій освячували посіви, колодязі, читали молитви (у с.Кліт молилися св. Іллі, щоб дав дощ), часом у полі її учасники кропили водою один одного. Було констатовано, що колективні обходи проводились у більшості випадків принагідно під час засухи (Велика Марицея, Дерменешти, Негостина, Кліт), у с. Молдовиця вихід процесії на чолі з священиком у поле, за свідченнями респондентів, приурочувався до кінця квітня – початку травня. У Великій Марицеї для посилення ефекту ритуального обходу до процесій також залучали вдовиць. Цікавий матеріал був записаний у с.Дерменешти, де процесія на чолі з священиком під час засухи обходить тричі церкву, де перебуває одна з осіб ритуалу – „касир”. Після обходів священик промовляє: „Відкрийте двері, бо король небес йде”. „Касир” відчиняв двері, що символізувало відкриття небесних воріт (викликання дощу) (матеріал записаний від Василя Пергінського, 1939 р. н.)⁷.

Ще один з проявів язичницько-християнського синкретизму в народній обрядовості був зафіксований у Молдовіці⁸. Тут під час посухи священик проводив службу у церкві, зібрані гроші давалися 12 вдовицям, які приходили кожна з дерев’яними ложкою та мискою. Викликали дощ калатанням ложок об миски.

На Буковині була зафіксована ціла низка ритуальних дійств над могилами *нечистих* покійників. Згідно з міфологічними уявленнями населення, вони мали вплив на механізм атмосферних явищ, як наприклад, померлі неприродною чи передчасною смертю особи, якщо їх поховано на цвинтарі, тобто на „чистому” місці, могли спри-

чинити засуху, неврожай тощо. Отже, плювіальний обряд був спрямований на усунення причини посухи – руйнування могили *нечистого* покійника. Як свідчать зібрані нами дані з східнороманських та українських сіл Буковини, у процесі історичної трансформації фізичне руйнування могили могло бути замінене у ритуалі очисним актом поливання могили водою або вириванням з нього хреста. Унікальний випадок такого обряду (у румунів та молдаван Буковини він не був зареєстрований) був зафіксований у с. Молдовиця, де під час тривалої засухи брали хрест з могили потопельника і топили у річці. Вірили, що незабаром піде дощ⁹.

Слід зазначити той факт, що це єдина реєстрація цього ритуалу на терені південної частини Буковини. Для прикладу, у східнороманського населення Буковини були зафіксовані випадки поливання могили нечистого покійника водою (Стальнівці Новоселицького району, румуни м. Сторожинець); в українців північної частини Буковини у другій половині XIX ст. були відомі випадки ексгумації трупів самогубців та викидання їх у ріку¹⁰.

Серед архівних документів знаходимо звіти-повідомлення про випадки знущання над трупами людей (Негостина, 1844 р.)¹¹.

Ритуали з криничною чи джерельною водою у порівнянні з обрядовою практикою румунів Буковини в українців мають більш складний характер. Показовим у цьому плані є звичай викидання насіння освяченого маку у колодязь. Так, зафіксовано, що у ньому ще присутні елементи ритуальної чистоти (учасницею обряду була незаймана дівчина), магічне число криниць, в яких кидали освячений мак – 3 (Велика Марицея)¹².

Слід зазначити той факт, що дані про обряд викидання насіння освяченого маку у колодязь в українців та румунів є фрагментарними, ритуал розповсюджений в основному у передгірній та гірській зонах Буковини, повністю відсутній у молдаван Новоселицького району.

У с.Негостині та Кліті у колодязь під час засухи кидали дерев’яні ікони. Яскравим свідченням адаптації церковних звичаїв до народних є факт участі у с.Негостина у ньому священика, який сам кинув ікону у криницю. У Кліті для посилення ефекту ритуалу ікону у криницю мала вкинути вагітна жінка¹³.

Проведене нами картографування даного ритуалу свідчить про те, що обряд викидання у криницю ритуальних предметів та церковних атрибутів є більш розповсюдженим на території південної частини Буковини (Сучавського повіту) та передгірній частині Чернівецької області (Сторожинецький і Глибоцький р-ни), що співпадає з басейном р. Сірет у даному регіоні. Зафіксовані в українців різновиди ритуалу свідчать про його більш пізній етап трансформації: на першій стадії мали

місце жертвоприношення ритуальних страв водним стихіям; потім страви були замінені на посудину, в якій її варили, згодом додані такі церковні атрибути, як ікона, церковне клепало та ін.¹⁴

Серед практик профілактичного характеру можна віднести дотримання певних річних свят, під час яких заборонялося виконувати польові, домашні, або деякі інші види робіт. Яскравим проявом взаємовпливу румунської традиції на українську є зафіксований у с. Молдовиця звичай дотримувати 9 четвергів від Великодня до Зеленої неділі з метою захистити людей та господарство від природних катаклізмів. Такими святами могли бути декілька днів у році: св. Іллі, Зелений четвер та ін. Так, наприклад, у Кліті мешканці дотримують проти граду, бурі та блискавки наступні свята: Зелений четвер, третій день після Великодньої неділі, св. Іллі, Пеліє, Фоки¹⁵.

Серед найбільш поширених обрядових дійств, проведених з метою захисту людей і господарства, слід згадати запалення освяченої свічки під час бурі, граду та інших природних катаклізмів. Буковинці вірили, що запалена під час бурі чи граду освячена свічка має силу відігнати нечистого, який, за їхніми уявленнями, може сховатися у хаті і, отже, притягнути блискавку. Обряд належить до ритуальних дійств із семантикою „спалювати небезпеку”. Різниця полягає лише у календарній приуроченості освячення свічок. Зафіксовано, що у Кліті такі свічки зазвичай освячували на Стрітіння або ж на Великдень, у Молдовиці, Великій Марицеї, Негостині та Ульмі – на Великдень¹⁶. Проведене нами картографування свідчить про те, що у цьому відношенні спостерігаються наступні закономірності: у румуномовних селах Буковини переважає звичай освячувати свічки на Великдень; в українців переважає освячення на Стрітіння. Отже, маючи на увазі чітку приуроченість освячення свічок до Великодня у досліджених нами українських селах Сучавського повіту, можна говорити про запозичення його від сусідів-румунів.

Були зафіксовані також обряди винесення на подвір'я ритуальних речей (зазвичай приналежні до стихії вогню) з метою „відлякування” небезпеки. Так, із захисною метою у ряді українських сіл коли до села насувалися градові хмари, виносили на подвір'я кочергу і хлібну лопату (Велика Марицея, Дерменешти, Негостина, Ульма)¹⁷, у деяких селах кладучи їх нахрест. У цьому контексті слід навести твердження російського дослідника Н.Толстого, який вважає ритуал викидання хлібною лопатою загальнослов'янським¹⁸.

З метою „заклякування” градової хмари українці також викидали на подвір'я гострі, ріжучі предмети вістря до неба: закопували тупим кінцем у землю сокиру (Молдовиця, Велика Марицея, Дерменешти), сапу (Дерменешти, Ульма, Кліт)¹⁹. Колючі та ріжучі предмети, вважається, наділені семантикою „нанесення удару (шкоди)” небезпеці.

Були також поширені дійства з освяченими предметами: винесення рушника, освяченого на Великдень (Ульма), великоднього кошика (Нісіпіту) тощо²⁰. Водночас слід відзначити той факт, що крім пасивних обрядів, в українців Сучавського повіту не було зафіксовано активних захисних обрядодійств.

Використовувався також ритуал захисного обкурювання, спрямований на те, щоби відігнати небезпеку їдким, різким запахом або димом, а також димом від освячених предметів чи рослин (пов'язані з водною стихією). Найпоширенішими елементами спалення й обкурювання для захисту від граду, бурі та інших природних катаклізмів в українців Сучавського повіту були гілки верби, освячені на Великдень чи Вербну неділю (Негостина, Молдовиця, Кліт), липи, освяченої на Вербну неділю (Молдовиця, Кліт), нарост (гриби), зібраний з верби та висушеного (Велика Марицея). У деяких місцевостях освячені рослини встромляти під стріху (Дерменешти)²¹.

Проведене нами картографування дозволило встановити, що ритуал захисного обкурювання розповсюджений в основному у передгірній та гірській зонах Буковини, причому як у східнороманського, так і в українського населення. Це, мабуть, обумовлено тим фактом, що для даної місцевості характерна більша кількість опадів. Освячені гілки верби були основним елементом спалення як у східнороманського, так і в українського населення Буковини²².

Крім повсякденної плів'яльної практики, до складу якої входили більш прості за способом проведення обряди, у другій половині XIX – на початку XX ст. у середовищі українців та румунів Буковини були відомі також ритуали у виконанні спеціальних людей, які „професійно” займалися відведенням градових хмар від села і перебували на утриманні громади – „градівників”-„гріндінарів”. Сьогодні традиція таких людей майже забута. Нам вдалося зібрати в українських селах лише усні розповіді про існування в минулому *градівників*. Реальністю наших днів є також факт, що внаслідок впливу християнських традицій місце таких осіб зайняли прості люди, яких наймала громада на певний календарний відрізок часу, до чийх обов'язків належало відвернення від села градових хмар та інших природних лих за допомогою церковних дзвонів.

Уривчасті дані про існування *гріндінарів* у минулому пам'ятають мешканці українських сіл Дерменешти, Велика Марицея, Молдовиця та Кліт²³. Так, респонденти с. Молдовиця повідомили, що ще добре пам'ятають таку стару людину, яка вміла відвертати град від пасовищ за допомогою свого капелюха, якого обертав, та спеціальних заклинань (слів не пам'ятають)²⁴. В українських селах Дерменешти та Велика Марицея таку людину називали „градовий”. За спогадами старожилів, *грі-*

ндінари жили усамітно, град відвертали розмахуванням рук та певними обрядовими стравами (Дерменешти: Марія Омелянівна Філіпеску, 1929 р. н.; Велика Марицея: Марія Василівна Кідовець, 1926 р.н.). У с. Кліт пам'ятають про священика, який помер у середині 50-х рр. XX ст., що дотримався посту на спеціальні річні свята – і цим самим вмів відвертати град²⁵.

Традиція наймати чоловіків, які б відвертали град за допомогою церковних дзвонів, зберігається досі і була зафіксована нами у цілій низці українських сіл Сучавського повіту Румунії – Дерменештах, Великій Марицеї, Негостині, Ульмі, Палтіні, Молдовиці, Кліті²⁶. У с. Молдовиці били як у церковні дзвони, так і в той, що знаходився на цвинтарі – „священний дзвін”. Цікаво, що у с. Палтіні у церковні дзвони могли дзвонити як з метою відвернути дощ, так і його викликання. Ведучи мову про осіб, що дзвонили у дзвони, слід відзначити, що це міг бути будь-хто, який міг виконувати це завдання як за матеріальну винагороду (зазвичай їм платили натурою), так і за власним бажанням, без винагороди. Так, за розповідями старожилів с. Негостина, у минулому у церковні дзвони для відвернення від села граду били діти (14-15 років). У Кліті, коли насувався град, у церковні дзвони бити дозволялося будь-кому, хто першим прибіжить до церкви. У Молдовиці цю функцію виконував сам священик²⁷.

Під час польових досліджень нами було виявлено ще один спосіб відвернення граду – „биття у залізо”. Зокрема, звичай зафіксований у с. Дерменешти Сучавського повіту²⁸. З цього приводу слід відзначити, що такий звичай належить до малопоширених на території Буковини. Подібні випадки були зафіксовані нами, крім Дерменешт, у Колінківцях Хотинського р-ну та Валя Кузьмін Глибощького р-ну. Можна припустити, що „биття у залізо” – язичницька практика, а „дзвоніння у дзвони” в часи християнства витісняє її.

Крім того, у с. Палтін був зафіксований звичай бити у церковне клепало біля церкви з метою відвернення від населеного пункту гідроатмосферних катаклізмів²⁹. З цього приводу потрібно наголосити, що звичай биття у церковне клепало широко поширене в румунів Сучавського повіту Румунії.

У народній традиції значну роль відігравали міфічні та демонічні істоти, що, згідно із віруваннями, керували атмосферними явищами. Окрему групу серед них становлять носії езотеричних (утаємнених) знань, які могли наслати на поселення град, бурю та інші стихії, або ж відвернути їх. Найбільш поширеною назвою, крім градівників, в українців південної частини Буковини є *відьма*. Так, на сторінках архівних документів міститься інформація із с. Негостини південної частини Буковини про те, що у 1872 р. за зверненням місцевого священика організована релігійна процесія, під час якої жінок скупали у Сіреті. Проти однієї

з них, яку вважали причетною до відьмацтва, були вчинені насильницькі дії, і навіть лунали заклики до її спалення³⁰.

У досліджених нами українських селах південної частини Буковини не були поширені в східнороманського населення етнографічної зони обряди типу *калоян* та *папаруда*.

Провівши порівняльну характеристику на прикладі комплексів плювіальних обрядів українців Сучавського повіту із східнороманським населенням Буковини, нами було виявлено цілий ряд спільних ритуалів: практика передбачення погоди за допомогою „цибулинного” календаря, ритуальні обходи полів на чолі із священиком, служби у церкві під час засухи, ритуальні дії над могилами *заложенних* покійників, ритуали з криничною чи джерельною водою (ритуали біля криниці), дотримання певних річних свят, під час яких заборонялося виконувати польові, домашні та деякі інші види робіт, запалення освячених свічок, обряд викидання на подвір'я ритуальних та освячених речей, ритуал захисного обкурювання, обряди у виконанні градівників, биття у церковні дзвони, биття у залізо та ін. У проведенні деяких з цих ритуалів проявляються етнічні ознаки, характерні для українців досліджуваного регіону, як наприклад, переважна участь у деяких зі згаданих обрядів вдовиць; з ритуальних дійств над могилами „нечистих покійників” – в українців зафіксовані виривання хреста з могили, у східнороманського населення – поливання могил водою; більша характерність для українців ритуалів, пов'язаних з криничною водою, особливо з насінням маку; освячення свічок на Стрітення тощо. Такі самі етнічні ознаки характерні і для східних романців: існування паралельно з „цибулинним” календарем „календаря за дерев'яними вугликами”, нехарактерний для українців; дотримання циклу „великих” четвергів після Великодня, відомих в румунському етнічному просторі під загальною назвою „Жоймеріце” та нехарактерних для українців Буковини; запалення ритуальних свічок, освячених на Великдень; існування активних захисних дійств з ритуальними та освяченими предметами, не зафіксовані нами в українців Сучавського повіту; биття у церковне клепало поширене лише в румунів Сучавського повіту.

Проведений аналіз плювіальної обрядовості українців Сучавського повіту та східнороманського населення Буковини свідчить про те, що найкраще етнічні ознаки збереглися в румунів. Якщо по відношенню до українців можна говорити лише про один обряд, який, як нам здається, міг бути перейнятий від них румунами – викидання насіння маку у колодязь; то зовсім інша картина постає щодо румунів. По-перше, у східнороманського населення збереглася більша кількість плювіальних обрядів: існують обряди зовсім невідомі українцям Сучавського повіту: „календар за дерев'яни-

ми вугликами”, *калоян, папаруда*, обряди у виконанні *черепичників* та ін.; по-друге, українці запозичили від них звичай дотримання циклу „великих” четвергів після Великодня, освячення свічок на Великдень тощо.

¹ Шийчук А. Українці Південної Буковини: „*Quo Vadis?*” // „Наша Думка”. Громадсько-літературний журнал Демократичного Союзу Українців Румунії. – Сучава. – 2006. – № 1-2. – С.1.

² Ребошапка І. Вінок року. Українська обрядова поезія в Румунії. Двомовне (українсько-румунське) видання. – Бухарест: Мустанг, 2002. – 368 с.; Ребошапка І. Ой у саду – винограду. Збірка світських величальних пісень. – Бухарест: Критеріон, 1971. – 287 с.; Ребошапка І. Народження символів. Аспекти взаємодії обряду та обрядової поезії. – Бухарест: Критеріон, 1975. – 252 с.

³ Ребошапка І. Народження символів. Аспекти взаємодії обряду та обрядової поезії. – Бухарест: Критеріон, 1975, С.10;

⁴ Мойсей А.А. Проблеми етнокультурної ідентичності української меншини Сучавського повіту Румунії // Народна творчість та етнографія. – Київ. – 2008. – № 1. – С.113-120;

⁵ Мойсей А. А. Магія і мантика у народному календарі східнороманського населення Буковини. – Чернівці: ТОВ „Друк Арт”, 2008. – 320 с.: іл. 16.

⁶ Матеріали етнографічної експедиції, проведеної членами студентського наукового гуртка „Етнос” в українських селах Сучавського повіту Румунії у 2007 р. під керівництвом автора (МЕЕ 2007): 1. с. Негостина: від Григораша Данієлі Емілівни, 1984 р.н.; Григораша Анни Миколаївни, 1960 р.н.; Федюк Леонтіни, 1926 р.н.; Сердинчук Юліани, 1934 р.н.; Фрасенюк Віоріки, 1948 р.н.; Шовкалюк Клавдії, 1944 р.н.; Даскалюк Ельвіри, 1951 р.н.; Шоукалюка Івана, 1939 р.н. 2. с.Нісіпіту: від Чиги Юрія Івановича, 1946 р.н.; 3. с.Ульма (Ілем): від Мотреску Мірчі, 1962 р.н.; Шетрюк Елізавети, 1936 р.н.; Матеріали етнографічної експедиції, проведеної членами студентського наукового гуртка „Етнос” в українських селах Сучавського повіту Румунії у 2008 р. під керівництвом автора (МЕЕ 2008): 1. с.Палтін – від Чернеуцану Віоріки Георгіївни, 1938 р. н.; 2. с.Молдовица – від Ністор Лідії Траянівни, 1958 р.н.; Репчук Марії, 1938 р.н.; Белюк Анни Семіонівни, 1922 р.н.; Стругаре Анни Семківни, 1931 р.н.; Приндії Міхаїла Михайловича, 1962 р.н.; Ясиновської Сільвії, 1955 р.н.; Сіменюк Стефана Івановича, 1933 р.н.; Кіляк Андріана, 1946 р.н.; Кіляк Марії, 1946 р.н.; Гончарюка Олександра Миколайовича, 1960 р.н.; Матіасевич Крізонта, 1950 р.н.; Здоб Ніколая Івановича, 1940 р. н.; 3. с. Кліт – від Нікорюк Лівії, 1952 р.н.; Гуреску Польфіри, 1942 р.н.; Тарниче Марії Михайлівни, 1943 р.н.; Кучерки Іліє Ніколаєвича, 1934 р.н.; Шкробак Марії Ілієвни, 1948 р.н.; Тарнічер Мігая Тодоровича, 1935 р.н.; Гуриську Міхаліни Михайлівни, 1935 р.н.; Ністор Євгенії Георгіївни, 1947 р.н..

⁷ Матеріали етнографічної експедиції, проведеної членами студентського наукового гуртка „Етнос” в українських селах Сучавського повіту Румунії у 2006 р. під керівництвом автора (МЕЕ 2006): 1. с. Дерменеш-

ти: від Кідовець Василя Михайловича, 1930 р.н.; Пергінського Василя Михайловича, 1939 р.н.; Філіпеску Марії Еміліянівни, 1929 р.н.; Беженар Анна Георгіївна, 1933 р.н.; Скутарю Корнелія Василівна, 1956 р.н. (запис студ. 2 курсу: М.Антимійчук, Г.Парпауц, Г.Рихло, Д.Лупу, Д.Косташ, О.Гусан, О.Сідак); 2. с.Велика Марицея: від Козарюка Віктора Миколайовича, 1934 р.н.; Кідовець Марії Василівни, 1926 р.н.; Біляк Володимира Петровича, 1922 р.н.; Олечук Іларії Петрівни, 1929 р.н. (запис студ. 2 курсу: М.Антимійчук, Г.Парпауц, Г.Рихло, Д.Лупу, Д.Косташ, О.Гусан, О.Сідак, О.Ковальчук, Е.Негруца); МЕЕ 2007, 1; МЕЕ 2008, 2, 3;

⁸ МЕЕ 2008, 2.

⁹ МЕЕ 2008, 2.

¹⁰ Мойсей А. А. Магія і мантика Вказ. праця. – С. 76-77.

¹¹ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 9119.

¹² МЕЕ 2006, 2.

¹³ МЕЕ 2007, 2; МЕЕ 2008, 3.

¹⁴ Мойсей А. А. Магія і мантика Вказ. праця. – С. 79-80

¹⁵ МЕЕ 2008, 2, 3.

¹⁶ МЕЕ 2006, 2; МЕЕ 2007, 1, 3; МЕЕ 2008, 2, 3.

¹⁷ МЕЕ 2006, 1, 2; МЕЕ 2007, 1, 3.

¹⁸ Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. – М.: Индрик, 2003. – С. 131, 146.

¹⁹ МЕЕ 2006, 1, 2; МЕЕ 2007, 3; МЕЕ 2008, 2, 3.

²⁰ МЕЕ 2007, 2, 3.

²¹ МЕЕ 2006, 1, 2; МЕЕ 2007, 1; МЕЕ 2008, 2, 3.

²² Мойсей А. А. Магія і мантика Вказ. праця. – С. 92.

²³ МЕЕ 2006, 1, 2; МЕЕ 2008, 2, 3.

²⁴ МЕЕ 2008, 2.

²⁵ МЕЕ 2006, 1, 2; МЕЕ 2008, 3.

²⁶ МЕЕ 2006, 1, 2; МЕЕ 2007, 1, 3; МЕЕ 2008, 1-3.

²⁷ МЕЕ 2007, 1; МЕЕ 2008, 1-3.

²⁸ МЕЕ 2006, 1.

²⁹ МЕЕ 2008, 1.

³⁰ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 9119. – Арк. 1.

Summary

*Antoniý Moysey
(Chernivtsi)*

Pluvial rituals of the Ukrainian population in Suchava district Romania (based on the materials of the ethnographic expeditions in 2006-2008)

In the present article an effort is made to investigate the complex of the rites aimed at the invocation and cessation of rain among the Ukrainian population in Suchava district Romania; to carry out comparative analysis with the pluvial rituals of the Eastern Romanian population of Bukovina. In particular, the following customs and rituals were analyzed: guessing the weather for the next year; every day people's pluvial practice: a) rites of the rain invocation and b) rites of the rain invocation; preventive measures taken by peasants for the protection against the natural phenomena; rituals performed by grindinars, etc.

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477) „10”

Олександр Филипчук
(Чернівці)

„ХРЕЩЕНІ РОСИ” У КОНСТАНТИНОПОЛІ В СЕРЕДИНІ X СТ.

У статті проаналізовано походження структурної частини русько-варязького корпусу, а саме – „хрещених росів”, їх місце у військовій системі Візантії, досліджено покладені на них обов’язки.

Ключові слова: „хрещені руси”, русь, Візантія, русько-варязький корпус.

Дослідження певних мікрогруп, наприклад, русько-варязької спільноти у Візантії, моделюється практично винятково на основі візантійської історичної традиції, подекуди з вкрапленнями давньоруських та арабських літературних пам’яток. Нерідко співвідношення індивіда щодо мікрогрупи та й взагалі його „знаходження” у візантійських історичних творах маловловиме. Ця мінливість одразу ж впадає в очі, коли ми маємо справу із матеріалами, що походять із історичної майстерні („workshop”) візантійського імператора Константина Багрянородного (908-959)¹.

Ставлячи собі за мету дослідити історію русько-варязького корпусу у Візантії, що являє собою, власне, лише велику, чисельно стабільну частину русько-варязького соціуму, наша реконструкція в цілому буде залежати від праці візантійського імператора Константина Багрянородного „De ceremoniis aulae Byzantinae” („Обрядник візантійського двору”). Цей історичний твір по праву належить до одного із найбільш інформативних джерел з історії Давньої Русі. Ця блискуча пам’ятка середньовічної літератури має тривалу традицію вивчення й може похвалитися такою силою реконструкцій та інтерпретацій², яку співмірно порівнювати із студіями навколо „Хронографії” Михаїла Пселла чи ближче до давньоруської історії – з „Повістю минулих літ” (далі – ПВЛ).

Відносно об’єкту наших зацікавлень, а саме історії руського корпусу у Візантії X ст., то „De ceremoniis” у багатьох випадках слугує практично єдиним джерелом інформації про нього. Так, у докладних розповідях Константина, (частинах офіційних звітів, вміщених у параграфи) про експедиції візантійської армії та флоту в 911 р., 935 р., 949 р., проаналізованих нами в іншому місці³, руси займають далеко не останню роль у військовому устрої Візантійської імперії. Параграфи (далі – Cap) 44 та 45 „De ceremoniis” дали нам унікальну можливість проаналізувати соціальну організацію руських дружин вже на першу чверть X ст.

Однак повідомлення Константина про структурні частини руського корпусу не обмежуються лише Cap 44 та 45. Не менш цікава та інтригуюча інформація про загін „хрещених росів” поміщена під 946 р. не де-небудь, а в Cap 15, прекрасно відомому як такий, де містяться хрестоматійні протоколи прийому княгині Ольги в Константинополі⁴. Вказане повідомлення про „хрещених росів” не привертало до себе спеціальної уваги істориків та філологів. Показово, що, залишаючись у тіні більш прославленого візиту княгині Ольги, текст Константина про „хрещених росів” жодного разу не приводився у повному обсязі, що є обов’язковим елементом для його повного та всебічного дослідження. Вказане дослідження має на меті окреслити, по-перше, як походження „хрещених росів”, так їх роль і місце у військовій системі Візантії та у руському корпусі, а й проаналізувати їх повсякденні обов’язки. По-друге, недостатня розробленість цілого ряду локальних сюжетів та питань, а саме, участі руських воїнів у імператорському церемоніалі та тріумфах, може набутися завдяки Cap. 15 дещо окреслених форм. Не зайвим буде простежити ряд мікросюжетів, заповіт та майно хрещеного руса у Візантії⁵.

У *De ceremoniis*, у кн. II. cap. 15, під 945 р. вміщено докладний опис палацових споруд та структур їх охорони⁶. Перерахувавши у деталях охоронні заходи під час різноманітних посольств, а також виходах імператора до його храму та іпподрому, автор трактату згадує про загін росів, яких призначали для охорони одного з головних ансамблів константинопольського палацу. Наведемо вказаний текст з незначними скороченнями:

CAP 15.

„Все чого [потрібно] дотримуватися, коли прийом проводиться у Великому трикліні Магнаври, коли імператори сидять на троні Соломона”.

Знайте, що коли там буде прийом у Магнаврі, „внутрішній” палац не [буде] відкритий для щоденних ранкових процесій, але всі видачі для Сенату відбуваються вранці [Магнаври] та там же змінюють їх церемоніальний одяг. Близько другої години, коли всі мають бути готові, препозити (управителі палацу – О.Ф.) та всі кубікуларії (загін палацової охорони – О.Ф.) йдуть крізь Церкву Господа та імператори поміщують [там] дівітісію та сагію із золотими краями та виходять через [церкву] Мучеників та Sigma, їх супроводжують кубікуларії, манглавіти та інші; [відповідно] вони виходять від Церкви Господа з тонкими свічками; та звідти вони проходять крізь Сакели <>... та крізь виступаючий вузький перехід до соларіуму Магнаври, [потім] вони входять до Великого

Трикліну, посеред якого стоїть трон Соломона. Там, під апсидою на правому боці у Східному кінці, стоять золоті трони, лежать там плащі та корони; імператори йдуть від палати вліво; все це має влаштовувати майстер церемоній та препозити й логофет двору; препозити входять (до Магнаври – О.Ф) та повідомляють імператорам. Імператори негайно виходять та переходять до місця, де лежать плащі та корони; препозити одягають їх на імператорів, й вони піднімаються та сідають на трони. < >. Потім препозити виходять, а кубікуларії традиційно розташовуються на правому боці. Відповідно, коли вони вже пізніше мають отримати свої місця, препозити поклоняються остіарію, який несе золотий одяг; він виходить та [цим] проводить перший вихід магістрів. І знову поклоняються препозити остіарію, виходять та проводять другий вихід патриції. < >. Після того катапан входить з доместиком та прислугою Хризотрикліну, вони стають справа та зліва у напрямку західної частини. Коли вони отримують свої місця, препозити поклоняються остіарію, який несе золотий одяг < >... логофет двору йде за ними, та у повній мірі Талмадзіни та *хрещені Роси* із знаменами (фламулами) підтримують щити і несуть свої мечі⁷.

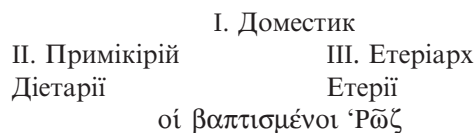
Щодо хронології повідомлення, то відносно книги II. сар. 15 проблема ускладнюється тим, що, на жаль, Де церемоніях у представлених двох списках дійшов до нас не в найкращому стані⁸. Протягом певного відрізка часу від 959 до кінця X ст. рукопис переписувався, що не могло не відобразитись на змісті заголовків (пінаків) та хронології книги II. Саме до такої „чорної діри” належать протоколи прийому княгині Ольги в Константинополі⁹. Зазначимо, що нинішнього вигляду описуваний палац набув лише на останньому етапі укладання книги. Поміщення опису охорони палацу до прийому посольства арабів Константином та його сином Романом може обмежити часовий відрізок датування від 945 до 946 р.

Сам факт залучення росів для охорони палаців потрібно оцінювати як свідчення про поліваріантність розподілу руських найманців у візантійській армії. „Охрещення” було обов’язковою умовою допущення найманих воїнів до охорони особи імператора (що, втім, не завжди дотримувалося). Зрозуміло, що за різні види служби винагорода була різною, відрізняючись досить суттєво. Вірогідно, що джерелом створення підрозділу із власними знаменами (φλαμουλλων) були воїни, які, прослуживши певну кількість років і прийнявши хрещення, мали можливість вступити до більш привілейованої частини.

Щоб проаналізувати у повному вигляді склад платні за службу руських воїнів οἱ βαλτισμένοι ‘Ρῶς, потрібно з’ясувати їх місце серед привілейованих столичних тагм, підрозділів охорони та гвардійських загонів.

Зважаючи на загальний опис, який подається автором трактату, можна зрозуміти, що загін οἱ βαλτισμένοι ‘Ρῶς міг охороняти у деяких випадках навіть Великий палац. Великим палацом (το Μέγα Πάλατιον) звичайно називають сукупність палацових споруд, які розташовувалися на південь від Св. Софії та на схід від іподрому, на противагу іншим замиським палацам¹⁰. Для загонів, які охороняли імператорські палаци, та й, зрештою, особу самого імператора, було розроблено дві системи оплати: апокомвія (ἀποκομβία) та синетей (συνηθεία)¹¹. Якщо друга була звичайно платнею, тобто у прямому значенні – грошовою винагородою за службу, то перша вживалася у значенні виплати, тобто також регулярної грошової видачі, що давалася імператором на честь свят та тріумфів¹². Воїни, які служили при дворі, переважно отримували як першу, так й другу. Залишається визначити, до яких частин потрібно віднести οἱ βαλτισμένοι ‘Ρῶς? На схемі 1 показано структуру військових частин, які призначалися для охорони палаців:

Схема 1

Загони діетаріїв були переважно підрозділами внутрішньої охорони, які до того ж комплектувалися винятково з євнухів¹³, що, схоже, виключає можливість входження до них *хрещених росів*. Розглянемо інший можливий варіант. На нашу думку, загін οἱ βαλτισμένοι ‘Ρῶς потрібно зараховувати до етерій, тобто до гвардійських частин столичних тагм. Більше того, ключем для відкриття дверей входження *хрещених росів* до етерій, була загальна мілітарна політика імператорів Македонської династії¹⁴. Зазвичай поділ етерій на велику, середню та малу не був лише формальністю. Якщо до великої та середньої входили вихідці із візантійської знаті, то остання – мала етерія – була осередком найманих контингентів. Перші „варвари” у малій етерії фіксуються вже на початок X ст.¹⁵ Подальше реформування армії звелось до того, що звання малого етеріарха¹⁶, тобто командуючого малою етерією, вже належало вихідцям із варварського світу, що, у свою чергу, відбилося у матеріалах візантійської сфрагістики¹⁷. Прикметно, що зарахування *хрещених росів* до етерій добре узгоджується з майбутньою політикою Василя II, тобто перетворенням середньої та малих етерій в „русько-варязький корпус”.

Загін *хрещених росів* навряд чи був чисельною бойовою одиницею столичних тагм. З контексту розповіді Константина, він скоріш за все дорівнював кількості однієї тагми – 300 осіб, що неодноразово підтверджено у ряді візантійських трактатів¹⁸. Тому нечисельність підрозділу цілком впи-

сується до норм стратегічної дислокації військового гарнізону Константинополя та охоронних військ заміських палаців.

Тепер повернімося до визначення платні руських найманців, які входили до малої етерії. Попри звичайну платню за рік – 27.93 номісн (далі – н.), роси отримували апокомвію, яка прямо залежала від місця їхньої служби. Промовистою ілюстрацією є опис Константином видачі грошей діетаріям, що було тотожно виплатам воїнів етерії: *діетарії Великого палацу отримували 2 н., діетарії конституторія – 3, діетарії пресв. Богородиці – 10, діетарії палати 19 акувітів – 7, діетарії Магнаври – 7 міліарісїїв*¹⁹.

Престижність військової служби була прямо пропорційна системі виплат. Так, згаданий контекст розповіді про росів дозволяє зарахувати їх до складу підрозділу, що охороняв Великий палац. Втім, градація платні за охорону палацу дозволяла отримувати руським найманцям (окрім звичайної платні) близько 5-6 н. щорічно.

При цьому слід звернути увагу на ще один принципово важливий нюанс. Для вступу до етерії, як й до інших привілейованих військових частин, руському найманцю було потрібно сплатити певну суму на користь управителя палацу (папії), примікіріїв (вищого командного складу етерії) та своїх товаришів, які вже перебували на службі. Розміри суми для сплати були досить значні. Так, діетарії платили папії 6 н., примікіріям – 1 н., на користь товаришів, що вже були на службі – 5 н.²⁰. Порівняймо їх із сумами для вступу до етерії. Для входження потрібно було сплатити до великої етерії – 16 номісн, середньої – 10 н., малої – 7 н.²¹.

Остання цифра, тобто малий ценз – 7 н. певним чином пояснює, чому воїни варварського світу мали можливість входити до особового складу лише малої етерії. Втім, сплативши таку незначну суму, яка практично відразу ж розходилася у самому колі воїнів, руський найманець міг очікувати на значно кращі умови служби, у тому числі й платню та подарунки²², які з лихвою покривала його початковий внесок.

До складу прямих обов'язків воїнів загону „хрещених росів” входила участь в імператорському церемоніалі. Михайл Пселл був очевидцем багатьох подій в Імперії та бачив руських найманців не з творів інших авторів. Так, після відомого константинопольського повстання в квітні 1042 р. імператорський трон посіли сестри Зоя (1042) та Феодора (1055–1056). Облишивши проливати сльози за долю кожної із сестер, Пселл переходить до триумфального опису їх церемоніального оточення. Він писав, що „царські церемонії вони обставляли так, як це було за звичаєм при колишніх самодержцях. Дві царіці посідали на царському троні як би в одну лінію, злегка відгинаючись в бік Феодори, поряд стояли равдухи, воїни з мечами і плем'я тих, хто трясє сокирою на правому плечі, а подалі самі

вірні царю люди і розпорядники; їх оточувала інша сторожа, рангом нижче першої, найвірнішої...”²³.

Не важко впізнати знайомих представників русько-варязьких етерій в пишноті слів Пселла. Описуючи візантійський звичайний (мирний) церемоніальний устрій, Пселл поміщає русько-варязьких воїнів умовно в другу лінію після так званих равдухів, тобто людей, які відповідали за порядком на велелюдних місцях під час проведення самих церемоніальних виходів, наприклад, в храм Св. Софії.

Слова Пселла про те, що участь русько-варязьких воїнів в царському церемоніалі було „в звичай при колишніх самодержцях”²⁴ можна віднести до прямих доказів колишнього використання підрозділу „хрещених росів” саме в таких функціях.

Саме походження „хрещених росів” у Візантії справді потребує детального пояснення. Сиріл Манго припустив, що декілька скандинавських родин вже наприкінці VIII ст. опинилися в Константинополі, де й прийняли хрещення²⁵. Одним із таких представників був батько Евдокії, дружини Василя I, який мав типово скандинавське ім'я Іґґер (Інґер), що, на думку О.Прицака, є „швидше варіантом старонорвезького імені *Ingvarr*”²⁶. „Поява Русі” лише вдало сприяла у повній мірі продовженню цих епізодичних контактів. Знаючи про добрі стосунки Русі з Візантією станом на 839 р., нам нічого не відомо про якісь спроби хрещення загонів русів аж до „добі походів на Візантію”²⁷. Похід, від якого „Русь отримала ім'я”, скоріш за все призвів до очікуваної у Візантії ситуації, коли один із правителів (архонтів) русів захоче прийняти християнський обряд.

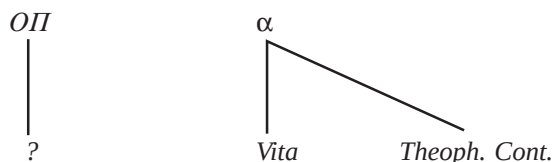
Така подія справді відбулася в 867 р., про що повідомляють декілька груп джерел не завжди незалежних між собою. Перше з них це „Окружне послання” (далі – ОП) патріарха Фотія від кінця 866 до першої половини 867 р. Він пише: „*Не лише цей народ змінив минуле безчестя на віру в Христа, але навіть сам став для інших предметом багатьох мотивів та всіх залишив позаду у жорстокості та кровожерливості; той самий народ Рос, ті ж самі, хто перетворив у рабів тих, хто живе біля них, та від того через міру набралися гордості та підняли руку на саму Візантійську державу. Але й вони нині змінили язичницьку та безбожну віру, у якій перебували раніше, на чисту та справжню релігію християн, самі себе радо поставивши в ряд підданих та тих, які радо приймають гостей, замість недавнього розбою та великої рішучості проти нас. Щодо цього настільки розгорілось їх жагуче захоплення та шлях до віри – знову говорить Павло: Благословен Бог у всі віки!, – що вони прийняли у себе єпископа та пастиря з великим стараннями та працею піддаються християнським обрядам*”²⁸.

Зі слів Фотія, крізь культурну багаточисельність жанру послання ми отримуємо напрощуд мало інформації для якихось попередніх висновків. Більш

„практичні” мотиви легко відшукати у текстах другої групи. Константин Багрянородний, який у „*Vita Vasilii*” („Життєпис імператора Василя І”) створив цікаву конструкцію першого хрещення частини загонів русів в 867 р., приписуючи його до ініціативи Василя І (867–886). Так, він пише, що „народ росів, нездоланий та безбожний, він, повернувшись до угоди великими дарами золота, срібла та шовкового одягу та заключив з ними мирний договір, переконав також їх приєднатися до спасаючого хрещення та вговорив їх прийняти архієпископа, якого наставив патріарх Ігнатій”²⁹.

Продовжувач Феофана також згадував про хрещення русів у часи Михаїла ІІІ (842–867) та Фотія: „Небагато часу минуло як у царське місто прибуло їх (русів. – О.Ф.) посольство, яке просило поєднати Божественним хрещенням, що й відбулося”³⁰. Однак пікантність ситуації полягає в тому, що „*Vita Vasilii*” дійшла до нас як одна із книг твору Продовжувача Феофана. Тобто, на думку французького дослідника К.Цукермана, мова може йти навіть про двоетапність хрещення русів³¹.

Схема 2.

Все ж у нас є підстави твердити, як це зображено на схемі, що у повідомленнях Константина Багрянородного та Продовжувача Феофана був спільний архетип (α), який у цілому важко поєднати із „ОП” Фотія. Натомість загалом більш зважено буде вважати, що перше хрещення русів (про його інтерпретацію див. нижче) відбулося, таким чином, за патріарха Фотія, а інше – у часи Василя. Загадка цього повідомлення перебуває повністю у контексті проблеми, яка в історіографії отримала назву „перше хрещення Русі”³². Ця гранднатурна тема здавна привертала увагу дослідників³³, однак про якісь обґрунтовані висновки не йшлося.

На наш погляд, у тексті можна знайти дві важливі, однак за своїм змістом складові, частини: прийняття хрещення якоюсь частиною руських загонів та, власне, інша подія – прийняття ними архієпископа. К. Цукерман припустив, що лише державне утворення під назвою „Руський каганат”, якому він відводить час від 839 р. до 870-тих років, могло собі дозволити запросити архієпископа³⁴. Не поділяючи концептуально думку К.Цукермана, все ж в ній варто вловити одне раціональне, на наш погляд, зерно. Мається на увазі, що „конгломерат конунгів” чи „варязькі князівства”, (які лише за відносною літописною хронологією), завойовуються напівлегендарним київським князем Олегом, могли кожне у свій час мати окремі „відносини” з Константинополем, що, у

свою чергу, не виключало прийняття християнства не лише окремими представниками цих протодержавних утворень, але й частиною знаті. Сама пам’ять про *перше* хрещення Русі стала стереотипною у візантійській традиції, та, що цікаво, відтіснила хрещення Русі доби Володимира на другий план³⁵.

Поява русів на службі у Візантії в 911 р., зафіксована у статтях договору Русі з греками в 911 (912) р., лише пришвидшила вже розпочатий процес християнізації. У Cap 44 та 45 De ceremoniis руси згадуються без будь-якої релігійної атрибуції. Сам характер документа цього не вимагав, а тому про навернення до християнства частини русів від 911 до 935 р. можна лише здогадуватися. Найбільш близьким та синхронним до повідомлення про „хрещених русів” Cap 15. є договір київського князя Ігоря 944 р., вміщений у ПВЛ. Саме датування договору є можливим від 941 р. до літописного 944 р.³⁶. Так, у договорі читаємо: „Мы же, елико насъ хрестилися есмы, кляхомъся церковью святого Ильѣ въ сборнѣй церкви, и предлагаемъ честнымъ крестом, и харатьею сею, хранити все, еже есть написано на ней, не преступити отъ него ничтоже; а иже преступить се отъ страны нашея, ли князь ли инъ кто, ли крещень или некрещень, да не имать помощи от бога, и да будетъ рабъ въ сѣ вѣкъ в будущий, и да заколенъ будетъ своимъ оружьемъ. А некрещении Русь полагають щиты своя и мечѣ своѣ наги, обручѣ своѣ и прочая оружья, да кленутся о всемъ, яже суть написана на харатьи сей, хранити отъ Игоря и отъ всѣхъ боляръ и отъ всѣхъ людей отъ страны Руския въ прочая лѣта и всегда. Аще ли же отъ князь или отъ людей Рускихъ, ли крещень, или не крещень, преступить се, еже есть писано на харатьи сей, будетъ достоинъ своимъ оружьемъ умреть, и да будетъ клять отъ бога и отъ Перуна, яко преступи свою клятву. < > Наутрия призва Игорь послы, и приде на холмъ, где стояше Перунъ, и покладоша оружье свое, и щиты и золото, и ходи Игорь ротѣ и люди его, елико поганыхъ Руси; а хрестияную Русь водиша ротѣ в церкви святаго Ильи, яже есть надъ Ручаемъ, конецъ Пасыньчѣ бесѣды и Козарѣ: се бо бѣ сборная церкви, мнози бо бѣша Варязи хрестеяни”³⁷. Щоправда, автор ПВЛ при перекладі чи вставленні тексту договору в літопис невірно зрозумів місце присяги хрещених русів, в його уяві церква Св. Іллі знаходилася в Києві, а не в Константинополі. Договір чітко розрізняє дві групи русів: хрещених та нехрещених. Якщо в договорі Олега 911 (912) р. про русів-християн не згадується, то в 944 р. вони вже відіграють важливу роль.

Пошуки ідентифікації хрещених росів De ceremoniis, мають певну перспективу, коли спробувати розглянути їх в єдиному соціокультурному полі з договором 944 р. Весь порядок подій ми представляємо наступним чином:

944 – укладання договору Ігоря з Романом та Константином Багрянородним;

945-946 – зафіксування хрещених росів у імператорській гвардії;

949 – участь 629 русів у експедиції Візантії на о. Крит.

Період у русько-візантійських взаєминах від смерті князя Ігоря (945 р. ?) до поїздки княгині Ольги в Константинополь (957 р. ?) залишається найменш привабливим для дослідників. Серед візантійських текстів, які „надихають в нього життя”, можна виокремити лише книгу 9. „De administratio imperio” („Про управління імперією”) Константина Багрянородного. Чітка фіксація русів-християн серед „послів” та „гостей” відображала ті культурні зміни, які стали помітними у середовищі давньоруської знаті вже на середину X ст. Війни „варязьких князівств” по смерті Ігоря потребували все більшого притоку воїнів, які могли б забезпечити успіх в них. Тому на цьому фоні стрімке зростання кількості руських воїнів у Візантії має вигляд більш ніж дивний. Протягом нетривалого відрізка часу від 945 до 949 р. русько-варязька спільнота у Константинополі зросла більш, ніж у три рази. Причину цього потрібно, на наш погляд, шукати у значному покращенні стосунків київського двору та особливо княгині Ольги із Візантією. Протягом всього її правління кількість руських воїнів у Імперії лише зростала.

Після повернення Ольги з Константинополя, за ПВЛ у 955 р., а в De ceremoniis у 957 р., вона обіцяла знову відправити воїнів до Візантії: „Си же Ольга приде к Киеву, и яко же рекохо и присла к ней царь Грецкий глаголя яко много дарихъ ты. Ти же глаголя ми яко аще възвратиши в Русь многы дары послю ти. Челядь и воск и скору. И воя многы в помощь”³⁸. Збільшення кількості воїнів серед „хрещених росів” забезпечувалося значним покращенням їхнього соціального та правового статусу.

У договорі 911 (912) р. поміщено декілька важливих юридичних норм, що регулювали відносини між русько-варязькою спільнотою в Константинополі та візантійською владою. Серед них найбільше значення для нас має наступний: „*у рабѣтающихъ въ Грѣцѣхъ Русѣ. оу хртыаньского црѣ. аще кто оумреть не оурадивъ своего имѣнья ни н своихъ. не имать. да възвратитъ имѣнье к малымъ ближникамъ в Русь. аще ли створить веращение. тавын възме оураженое его. кому будетъ писатъ наслѣдити имѣнье. да наслѣди е*”.

Переказ прочитаного можна звести до наступного: воїни, які служать у візантійського імператора, якщо помруть, не впорядкувавши своє майно та й *своїх* не мають, то потрібно повернути майно до *малих ближиків* в Русь, якщо створить *обрязєніє* (заповіт – О.Ф.), нехай той візьме *урязєное* (майно – О.Ф.) його, кому написав спадкувати майна нехай спадкує. Г.Г.Литаврин вважає, що „своїми” у заповідача могли бути такі ж воїни,

які несли службу в імперії³⁹, в тому числі серед „хрещених росів”, що охороняли палац, та інші родичі, які прибували у Візантію для короткотермінових потреб. Частина русів, звичайно, могла затримуватися в імперії на довгий час, вступати там, прийнявши хрещення, в шлюб, чи в інші степені родинних відносин з ромеями. В таких випадках вони доводили свою волю з законом, що діяв на території імперії. Проте у давньоруських пам’ятках слово „свої” полісемантичне. Так, найбільш популярне та основне значення – „рідні” та одне із значень близькі. У Єфремовській кормчій вживається цікаве ототожнення „своїх” з „ближиками”: „Не лѣтъ естъ ближикамъ ли своимъ Божиныхъ даяти”⁴⁰. Натомість у тексті договору 911 (912) р. ці спадкові рівні чітко розрізняються. „Свої” у тексті договору, можливо, наближено до євангельського „земляк”, наприклад, у значенні „свои его не прияша”. В.О.Ключевський справедливо думав, що „свои” – це римські *suī*, а малі ближики чи просто ближики – як читаємо у деяких давньоруських пам’ятках – *бокові*⁴¹.

Таким чином, у тексті договору під „своїми” розуміється у широкому значенні всю русько-варязьку спільноту, а у вузькому лише обмежене коло осіб, які супроводжували воїна у походах та житті в Константинополі. Серед них могли бути як члени дружини, так й командний склад корпусу. *Обряженіє*, тобто заповіт належало оформлювати у письмовій формі строго у відповідності із візантійськими законами спадкового права. Зрозуміло, що лише будучи християнином, руський воїн міг це зробити. Тому, на наш погляд, введення цієї норми у текст договору було прямо пов’язано із виникненням нової ситуації, яка позначилася постановом якісно іншої військової структури під назвою загону „хрещених росів”.

¹ Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2. Rec. I.I. Reiske. – Bonnae, 1829-1830. – Vol. 1-2.; Constantine Porphyrogenitus. De administratio imperio / Grec text ed. by Gy.Moravcsik. Engl. transl. by R.J.Jenkins. – Washington, 1967. Константин Багрянородный. Об управление империей. Под ред. Г.Г.Литаврина. – М., 1989.

² Featherstone M. Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De cerimonii // Byzantinische Zeitschrift. – 2002. – Т.95. – Р. 457-480; Featherstone M. Court Orthography: Spelling in the Leipzig Manuscript De cerimoniiis // Philomatestatos. Studies in Greek and Byzantine Texts Presented to Jacques Noret for his Sixty-Fifth Birthday, ed. B. Janssens, B. Russens. – Leuven-Paris, 2004. – Р. 239-249; Mango C., Ševčenko I. A new Manuscript of the De ceremoniis // Dumbarton Oaks Papers. – 1960. – Т.14. – Р. 247-249; Биби-ков М. Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. – М., 2004.

³ Филиппчук О. Скільки коштував руський найманець у Візантії в X ст. // Ruthenica. – К., 2008. – С. 4-25.

⁴ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. – М., 2001. – С. 234-235; Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь. СПб., 2000. – С. 143-148.

- ⁵ Филиппчук А.М. Имущество варяго-русского наемника в Византии в XI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. XX Чтения памяти В.Т. Пашуто. Материалы конференции. М., 2008. – С. 235-242.
- ⁶ Const. Porph. De ceremoniis. – P.566-580.
- ⁷ Там само. – P.566-579.21.
- ⁸ Featherstone M. Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De cerimonii. – P. 457-480;
- ⁹ Назаренко А.В. Древняя Русь. – С. 234-235; Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь. – С. 143-148.
- ¹⁰ Bolognesi E., Featherstone M. The Boundaries of the Palace: De cerimonii II, 13 // Melanges Gilbert Dagron. Travaux et mémoires. – Paris, 2002. – Т. 14. – P. 37-46
- ¹¹ De cerimoniiis. – P. 800
- ¹² De cerimoniiis. – P. 708.
- ¹³ Беляев Д.Ф. *Byzantina. Очерки, материалы и заметки по византийским древностям*. СПб., 1891. Т. 1. С. 155-157.
- ¹⁴ Heath I. Byzantine Armies, 886-1118. – L., 1979. – P. 40.
- ¹⁵ Про так звану „εταρειαρχεζτωνπζων”. Див.: Бибииков М. Новые данные тактика Икономидиса о северном Причерноморье и русско-византийских отношениях // Древнейшие государства Восточной Европы. 1975. – М., 1976. – С.89
- ¹⁶ De ceremoniis. – P. 784
- ¹⁷ Seibt W. Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. – Wien, 1978. – 1.Т. Kaiserhof. – № 93, № 192.
- ¹⁸ Супроводження росами імператора у поході стало вже звичайним явищем, про що неодноразово нагадується у візантійських військових трактатах *De castrametatione* та *De validatione Bellica*: „Нехай імператор має при собі власних токсотів, якщо побажає; нехай біля нього будуть також роси і малартії”. (Ο δε βασιλεὺς εἴητω μετ' αὐτοῦ τοξοταὶ ὁδὸν ἀν' βουλευτὰ εἴητω δὲ καὶ ῥοὶ καὶ μαλαρτίαι); в іншому трактаті читаємо, що „ніхотинці, які рухаються разом з імператором, тобто роси, малартії і токсоти, за ними – наш священний імператор”. Див.: *Два византийських воєнних трактата кінця X в.* Изд. подг. В.В. Кучма. – СПб., 2002. – С. 350, 362; *Three Byzantine Military Treaties*, ed. G.T. Dennis. – Washington, 1985. – P. 280, 294.
- ¹⁹ De ceremoniis. – P. 800, 802, 805.
- ²⁰ Там само. – P.784
- ²¹ Там само. – P. 784
- ²² Матеріальне забезпечення русько-варязьких етерій складалося із безпосередньої грошової плати за службу, подарованого одягу, переважно церемоніального, та видачі регулярного забезпечення щомісяця – ситиресію, тобто регулярного забезпечення, необхідного для воїна, яке видавалося із казни. Кекавмен писав: „Нехай й іноземні воїни, які оточують царський трон і ромей, що несуть охорону, не потерпають від негараздів, але сповна отримують їх ситиресій у свій термін, кожного місяця, – і фураж, і свою ругу в цілісності”. (Кекавмен. *Советы и рассказы*. С. 297).
- ²³ Михаил Пселл. Хронография. Краткая история / Пер. Я.Н.Любарского. – СПб., 2003. – С. 72-73.
- ²⁴ Там само. – С. 72-73.
- ²⁵ Mango C. Eudocia Ingerina, the Normans and Macedonian Dynasty // Сборник Радова Византологического института. 1973. – Т.14-15. – С. 17-27.
- ²⁶ Прицак О. Схід зустрічає Захід // Прицак О. Походження Русі. – Т.П. Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія. – К., 2003. – С. 824.
- ²⁷ Treadgold W. Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus' // Harvard Ukrainian Studies. – 1988-1989. – Т.12-13. – P.132-145; Duczko W. Viking Rus': Studies on the Presence of Scandinavian in Eastern Europe. – Leiden, Boston, 2004. – P.60-82.
- ²⁸ Святитель Фотий, патриарх Константинопольский. Окружное послание / Пер. с греч., вступ. ст. П.В.Кузенкова // Альфа и Омега. – 1999. №3 (21). – С. 85-102; Кузенков П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках. Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. Проблемы источниковедения. – М., 2003. – С.75.
- ²⁹ Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей / Пер. Я.Н.Любарский. – СПб., 1992. – С. 142.
- ³⁰ Там само. – С. 84.
- ³¹ Цукерман К. Два этапа формирования древнерусского государства // Славяноведение. 2001. №4. – С. 62-63.
- ³² Петрухин В. Крещение Руси: от язычества к христианству. – М., 2006. – С. 36-39.
- ³³ Цукерман К. Два этапа формирования древнерусского государства. – С. 62-63; Докладний огляд методологічних підходів та основних груп історіографії див. Иванов С. Византийское миссионерство. – М., 2003.
- ³⁴ Цукерман К. Два этапа формирования древнерусского государства. – С. 62-63
- ³⁵ Бибииков М. Byzantinorossica. – С. 58-65.
- ³⁶ Назаренко А.В. Древняя Русь. – С. 267-268.
- ³⁷ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. Лаврентьевская летопись. – М., 2001. – Стб.52-53; The Povest vremennykh Let. An Interlinear Collation and paradosis / Повість временних літ. Міжрядкове співставлення і парадосис. Compiled and Edited by D.Ostrowski. – Harvard Ukrainian Research Institute, 2003. – Vol. X. – pt. 1. – С. 316-317.
- ³⁸ ПСРЛ. – Т.1. Лаврентьевская летопись. – Стб. 62-63.
- ³⁹ Литаврин Г. Условия пребывания древних руссов в Константинополе в X в. и их юридический статус / Византия и славяне. Сб. Статей. – СПб., 1999. – С. 457; Він же. О юридическом статусе древних русов в Византии в X столетии: (предварительные замечания) // ВО. – М., 1991. – С.60-82.
- ⁴⁰ Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1912. – Т.3. – Стб. 284.
- ⁴¹ Ключевский В. Сочинения: В 9-ти т. – Т.1. Курс русской истории. – М., 1987. – Ч.1. – С. 170.

Summary

Alexander Fylypchuk (Chernivtsy) Baptized Rus' in Constantinople in the middle of X century

The Old Russian Primary Chronicle and De ceremoniis reports on four tenth-century treaties concluded on oath between unchristianised merchants coming from Rus' and the Greek emperor, describing the oaths and ceremonies, the objects used, and the gods invoked. This article presents an investigation into the origins of baptized Rus' and the formalities performed on those occasions. The opportunity is given for a comparison with fragmentary data elsewhere in the Scandinavian area of the time. As the agreements were concluded on the eve of Russian's official Christianisation, interesting encounters between pagans and Christians are signalized.

УДК 94 (477.85) „1400/1432”

**Олексій Балух
(Чернівці)****ІСТОРІЯ ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ БУКОВИНИ
У КОНТЕКСТІ МОЛДАВСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИНИ
ЗА ЧАСІВ ОЛЕКСАНДРА І ДОБРОГО
(1400-1432 РР.).**

У статті йдеться про становище Північної частини Буковини у контексті військово-політичних молдавсько-польських відносин у період правління Олександра І Доброго (1400-1432 рр.).

Ключові слова: господар, „Шипинська земля”, військово-політичні відносини, Тевтонський Орден, прикордоння, „Мале військо”, турки, Любовельська угода.

Територія Сіreto-Дністровського межиріччя тривалий час перебувала під владою цілого ряду держав. Після занепаду Галицько-Волинського князівства вона була включена до складу Молдавської держави (на цілих чотири століття). За цей час ця територія зазнавала то періоди занепаду, то піднесення. До таких часових відрізків належать періоди правління Олександра І і Стефана ІІІ. Саме розгляду становища буковинського краю в період правління Олександра І Доброго присвячене це дослідження. Актуальність його полягає в тому, що саме грамота Олександра І є першою писемною згадкою про м. Чернівці, якому в 2008 році виповнилося 600 років, а також вдала внутрішньо-та зовнішньополітична лінія якого дала можливість зберегти молдавську державність.

До цієї теми зверталися польські¹, румунські², молдавські³ дослідники, а серед українських істориків цю тему розглядали Б.Боднарюк⁴, В.Грабовецький⁵, А.Жуковський⁶, О.Масан⁷, А.Федорук⁸ та ін.

При вивченні означеної проблематики найважливішим джерелом продовжують залишатись грамоти молдавських господарів, які вміщені у різноманітних збірниках документів⁹.

З огляду на недостатню дослідженість цієї теми у історіографії та наявність писемних джерел автор поставив за мету висвітлити військово-політичну історію Сіreto-Дністровських земель у період господарювання Олександра І (1400-1432 рр.).

На початку XV ст. внутрішньополітична ситуація в Молдавії стабілізувалася. У князівстві з 1400 р. утвердилася влада Олександра – сина колишнього воєводи Романа Мушата, який володарював упродовж тридцяти двох років. За князем Олександром закріпилося прізвище „Добрий”.

Незважаючи на протидію інших претендентів на престол, які намагалися заручитися підтримкою Польщі та Литви, цей воєвода зумів зміцнити своє становище всередині держави і відновив перегово-

рний процес з польським урядом. Результатом переговорів була домовленість про підтвердження сюзеренно-васальних відносин між двома державами¹⁰. 12 березня 1402 р. в Сучаві була підписана васальна грамота, за якою воєвода зобов'язувався надати Владиславу ІІ всебічну військову допомогу, але в якій було відсутнє пряме зобов'язання допомагати королю у війнах проти німецьких рицарів¹¹. До речі, у грамоті не згадано серед попередників воєводу Стефана, що свідчило про міцність становища Олександра, який, очевидно, взяв до уваги послаблення позицій Владислава ІІ в Польщі по смерті королеви Ядвіги влітку 1399 р.

Наступне зближення Польщі з Молдавією відбулося 1 серпня 1404 р. в результаті складання у Кам'янці особистої присяги на вірність польському королю воєводи та його бояр, серед яких був і „пань Хотько Цяцинський”. У тодішньому молдавському діловодстві так позначався староста-державець, тобто Хотько був старостою Цецинської волості в Шипинській землі, очевидно, нащадок роду, що проживав тут ще з часів Галицько-Волинського князівства. Отже, Шипинська земля перебувала під владою воєводи Олександра, який утримувався від висування будь-яких претензій на Покуття, принаймні у перші роки свого правління¹². Нова присяжна грамота, на відміну від попередньої, містила посилення на васальні зобов'язання Стефана І. Олександр Добрий і його бояри обіцяли королю „яко наши предкове Петрь-воевода и нашъ отецъ Романъ-воевода, и Стецько-воевода (...) служити и помогати на усихъ его неприятели, невыимуючи никоторыхъ”¹³. Це свідчило про посилення тиску з боку Польщі на Молдавію. Справді, у жовтні 1407 р. воєвода повторно присягнув Владиславу ІІ у Львові, підтвердивши кам'янецькі зобов'язання 1404 р.¹⁴.

Про налагодження польсько-молдавських відносин свідчить пошавлення торговельних відносин. 8 жовтня 1408 р. господар Олександр І видав львівським і подільським купцям „Уставицтво о митах”¹⁵. Метою цього привілею вільної торгівлі було впорядкування митних тарифів, які платилися купцями у Молдавії. На території Шипинської землі митниці розташовувалися у Чернівцях і Хотині. У цій грамоті місто Чернівці вперше згадано під означеною датою. Отже, цей документ засвідчив, що Шипинська земля залишалася під владою воєводи Молдавії. З іншого боку, хронологічна послідовність видання присяжних грамот і вказаного торговельного привілею свідчить про врегулювання польсько-молдавських військово-політичних відносин.

Інтенсивність польсько-молдавських відносин на початку XV ст. була пов'язана також з тим, що між Польщею і Литвою, з одного боку, та державою Німецького ордену в Пруссії, з другого, нагрілася війна. Останній теж шукав союзників і наприкінці 1409 р. уклав договір з Угорщиною,

спрямований не лише проти польсько-литовського блоку, але й проти Молдавії¹⁶. Про це свідчили додаткові домовленості між великим магістром Німецького ордену У. фон Юнгінгеном та угорським королем Сигізмундом Люксембурзьким, згідно з якими в разі поразки держав Ягеллонської унії такі території, як Русь, тобто Галичина, Поділля а також Молдавія, перейдуть під владу Угорщини¹⁷. Очевидно, у разі поразки польсько-литовського блоку у війні з Пруссією король Угорщини планував завдати удар по Молдавії і Польщі з південного заходу¹⁸.

Згідно з попередніми домовленостями господар Олександр I направив військову допомогу Польщі для боротьби з хрестоносцями. Бойові дії між військами Польщі та Німецького Ордену розпочалися 16 серпня 1409 р.¹⁹ А вже 30 вересня остеродський комтур, який відповідав за оборону частини пруської території, що межувала з Мазовією, відправив великому магістру повідомлення про прибуття на допомогу полякам 800 „волохів”, які розташувалися над р. Нарев, тобто у безпосередній близькості від Пруссії²⁰. О.Масан та А.Федорук вважають, що загін „волохів” Олександра I Доброго, відправлений Владиславу II, становив саме 800 воїнів. Вони також довели, що формування цього загону відбувалося передусім у Шипинській землі, яка була єдиним регіоном, що не потребував ретельного захисту, бо ця територія межувала із союзною на той час Польщею²¹. Згаданий загін „волохів” насправді складався з русинів та молдаван. На чолі цього військового формування, можливо, стояв однин із старост Шипинської землі. Передусім це міг бути староста Цецинської волості, західна та північна межі якої збігалися з польсько-молдавським кордоном.

Але допоміжний молдавський загін навряд чи встиг взяти участь у боях з хрестоносцями, бо вже 8 жовтня було підписане перемир'я між Польщею і Німецьким Орденом терміном до 24 червня 1410 р. (до дня Івана Хрестителя)²². Отже, повідомлення орденського комтура свідчить про те, що Молдавія виконувала свої союзницькі зобов'язання щодо Польщі. З цього приводу А.Жуковський пише: „У 1410 році Олександр I Добрий позичив польському королеві Владиславу Ягайлові одну сотню своїх стрільців, які відзначилися в битві з німецьким лицарством – Тевтонським Орденом, в Грюнвальді біля Таненбергу”²³.

У березні 1410 р., готуючись до продовження війни, король Владислав II Ягайло відвідав Перемишль, Львів, Кам'янець і Галич²⁴. Ймовірно, у Кам'янці він знову зустрівся з господарем Молдавії Олександром I і обговорив з ним не лише питання про відправлення допоміжних військ до Польщі, але й запобіжні заходи на випадок нанесення удару по Молдавії, Галичині й Поділлю з боку Угорщини. Адже, як зазначалося, її король Сигізмунд Люксембурзький був союзником Німе-

цького Ордену в Пруссії і теж готувався до вступу у війну проти Польщі.

30 червня 1410 р. поблизу Червенська у Мазовії відбувся збір військ короля Владислава II, мазовецьких князів Януша і Земовита та великого князя литовського Вітовта²⁵. Ця подія знайшла відображення у тогочасному пруському джерелі – так званому продовженні хроніки Й.Посільге. Її автор повідомляв: „(...) польський король з'єднався з поганями і з Вітольдом, які всі прибули йому на допомогу через Мазовію, з князями, полянами і волохами (Walachin)”²⁶. Погани – це, мабуть, жемайти і татари, князі – Януш і Земовит Мазовецькі, поляни – ополчення з Великопольщі, а волохи – воїни з Молдавського князівства. Всі вони взяли відтак участь у переможній битві під Грюнвальдом 15 липня 1410 р.

Владислав II планував використати Молдавію і проти Угорщини, яка як союзниця Німецького Ордену, наприкінці 1410 р. завдала ударів по польській території²⁷.

Як для Молдавії, так і для Польщі зовнішня загроза з боку Угорщини все ще існувала. Отже, у разі реальної загрози, на які ж сили міг би розраховувати господар Молдавії Олександр I Добрий? На початок XV ст. молдавське військо поділялося на кілька частин. „Мале військо” складалося із великих та малих бояр, які змушені були виступати зі своїми дружинами. Ці дружини називалися „четами”. Крім них, у мале військо входили цинутні ополчення, які називалися „стягами” і управлялися пиркалабами (керували гарнізоном фортеці та округи, що до неї належала). У разі потреби скликалися також міщани та селяни, які створювали „велике військо”²⁸.

Чисельність селянського ополчення на початку XV ст. могла складати приблизно від 10 до 25 тис. осіб, що свідчить про потужний військовий потенціал Молдавії. Отже, разом із ополченням військово-службового стану і найманими підрозділами господар Олександр I, за необхідності, зміг би виставити військо в 30 тис. воїнів²⁹.

Воїни молдавської армії поділялися на солдат, які виконували військову службу за певну плату, і солдат „де скутяла”, які служили в армії на свої кошти, але за це звільнялися від податків³⁰.

Збройними силами воєводства командував господар та його наближені бояри. На початку XV ст. в молдавському війську значну роль відігравали воїни-витязі. Вони походили з вільних селян, несли військову повинність і звільнялися за це від деяких зобов'язань на користь держави. Особливе значення мали загони жителів сіл, які в мирний час охороняли кордони та дороги („стража”).

Стосовно постачання озброєння, то в Молдавії XV ст. були відомі усі види середньовічної зброї. Бояри та їхні слуги використовували таке озброєння: меч або шабля, палиці, списи, луки зі стрілами, а для захисту – щит, кольчуга, шолом.

Зброєю селянського ополчення були: сокири, коси, булави, вила, рогатини та ін. На себе селяни вдягали спеціальні вовняні сорочки, які були проварені лляною олією. Вони були настільки міцними, що захищали навіть при пораненні стрілами. Зброю частково виготовляли в Молдавії, але частково її завозили зі Львова, Брашова та інших міст³¹.

Зважаючи на угорську загрозу, 25 травня 1411 р. воєвода Олександр I склав нову присягу на вірність королю, в якій робився наголос на допомозі Польщі „напротіву королю оугорському”³². Для Молдавського князівства це було надзвичайно важливо, тому що Сигізмунд Люксембурзький планував захопити території над Нижнім Дунаєм³³. Укладаючи цю угоду, господар домігся включення у текст важливої умови, яка полягала в тому, що король як сюзерен Олександра „кривды не оучинить оу naszej земли и оу моеи отчины и оу моеи во всеи граници”³⁴. Таким чином, Польща чітко й однозначно гарантувала територіальну цілісність і непорушність кордонів Молдавського князівства. В останньому випадку гарантії стосувалися насамперед зовнішніх кордонів Шипинської землі, бо лише вона станом на 1411 р. межувала з володіннями Польщі. Під „моєю отчиною” потрібно розуміти теж цю землю, яка була воєводським доменом³⁵.

А ще Олександр I Добрий вимагав, щоб король Польщі Владислав II повернув борг на суму 1 тис. руб., „что были нам позычили предкове их”, тобто Петром Мушатом ще в 1388 р. Король зобов’язувався віддати борг протягом двох років, а як заставу будуть віддані „нашъ городъ Снятин и Коломью и Покутьскую землю”³⁶. Приведені уривки грамот дають підстави стверджувати, що і в 1388 р., і в 1411 р. Шипинська земля перебувала під владою молдавських воєвод. Ці угоди були підписані у складних зовнішньополітичних умовах і свідчили про успіх молдавської дипломатії, яка зміцнила міжнародне становище воєводства у важкій для нього часи.

Скориставшись послабленням Угорщини на міжнародній арені, польський король Владислав II Ягайло розпочав переговори з королем Сигізмундом Люксембурзьким, щоб нормалізувалися відносини між Польщею та Угорщиною³⁷. Зустріч двох королів закінчилася підписанням у Любавлі договору про мир і союз – 15 березня 1412 року³⁸. Щодо Молдавії в угоді встановлювалося, що Сигізмунд I не буде перешкоджати Олександру, воєводі молдавському, бути васалом польської корони. Також, якщо турки та „невірні” напали б на Угорщину великими силами, то король Владислав II повинен був доручити Олександру поспішати з усією своєю силою на допомогу проти турків. Якби він не виконав наказу, то обоє королів мали повне право вдертися на територію воєводства, скинути господаря та розділити князівство.

Лінія розподілу мала проходити між Шипинською і Молдавською землями до Пруту, відтак на південь таким чином, що Ясси і Білгород потрапляли до польської частини, а Бирлад і Килия – до угорської³⁹. Отже, у разі невиконання наказу за Польщею закріплювалася Шипинська земля і частина Пруто-Дністровського межиріччя включно із Білгородом (Акерманом).

Щодо Шипинської землі в союзній угоді було сказано наступне: „(...) великі ліси, які називаються Буковиною, розташовані між цією землею Молдавії і Шипинською землею, починаючи від гір, або угорських королівських Альп, тягнучись уздовж Сірету до іншого, меншого, лісу, що називається Буковиною, аж до ріки Пруту, повинні бути поділені посередині або поділитися посередині”⁴⁰. Любавельська угода чітко розрізняла ці землі й вказувала на природний рубіж між ними – лісові масиви великої та малої Буковини, розташовані вздовж верхньої течії Сірету та Сіретсько-Прутського вододілу. Це й була „старая граница” Шипинської землі⁴¹. Отже, вищезгаданий уривок свідчив про розширення кордонів Шипинської землі: на заході її межа йшла між Снятином і Хмелевом; на сході кордоном була лінія, що сполучала Хотин із Сіретом; на півдні вона простягалася до лісів, розташованих над Прутом і Сіретом, на півночі – сягала Дністра⁴².

Укладаючи цей договір з Угорщиною, польський уряд, звичайно, менш за все волів втручатися у турецько-угорські відносини і ділити молдавські землі з учорашнім ворогом. Основне ж завдання Любавельської угоди полягало саме в нейтралізації Угорщини як потенційного союзника Німецького ордену в Пруссії. Це добре розумів і молдавський господар, який продовжував надавати військову допомогу Польщі, зокрема надав загін „волохів”, можливо, кінний, для війни проти німецьких рицарів у Пруссії⁴³. Проте польська дипломатія провадила подвійну гру щодо Угорщини, свідченням чого є укладення польсько-турецького договору про ненапад терміном на 6 років, дія якого поширювалася і на Молдавське князівство⁴⁴.

На 1415 р. припадає особиста зустріч Олександра Доброго із польським королем Владиславом II безпосередньо на кордоні Польського королівства і Молдавського князівства – у Снятині, поблизу Шипинської землі, де воєвода склав нову васальну присягу, текст якої не зберігся⁴⁵. Але, крім необхідності проведення спільної політики у південно-західному напрямі, присяжна грамота передбачала закріплення впевненості сюзерена у своєму васалі, зокрема щодо великого литовського князя Вітовта, який у цьому ж році помітно активізував свою діяльність. Молдавський господар як васал складав особисту присягу, зазвичай, на польській території. Вибір міста Снятина був не випадковим. Складаючи присягу саме в ньому, господар Олександр I визнав за Снятином прина-

лежність до польської корони, і це не зважаючи на те, що термін виплати боргу в 1 тис. руб., за рахунок якого господарю було заставлене Покуття з містами Снятином та Коломиєю, закінчився ще в 1413 р.⁴⁶ Саме такий перебіг подій може свідчити про відсутність у короля Владислава II територіальних претензій на Шипинську землю. Зважаючи на це, Олександр I не вдався до збройного захоплення території Покуття.

Зовсім іншу версію подає В. Грабовецький, вважаючи, що Владислав II „віддав в оренду на 25 років Коломийський замок разом з Покуттям молдавському господарю Олександру I”. Історик посилається при цьому на хроніку М.Бельського⁴⁷. Проте інформація хроніста суперечить наведеним фактам і не підтверджується іншими джерелами.

Стосовно польсько-молдавського прикордоння слід відзначити, що Шипинська земля була досить заселеним краєм. Крім поселень, що існували тут з давньоруського часу, на її території в XV ст. виникло багато нових сіл. Виникнення нових поселень було пов'язане в першу чергу зі зростанням числа місцевого населення. У кожному селі в міру природного приросту постійно збільшувалася кількість жителів, а громада вже не могла прогодувати їх. Тому частина жителів того чи іншого населеного пункту змушена була залишати свої оселі та переселятися на нові, неосвоєні землі. Появу нових сіл у результаті збільшення населення показує такий приклад. У грамоті 1413 р. згадується село „Великий Коцман со всеми приселками, що к ним прислушают, а именно Суховерх, Хливища, Давидови”⁴⁸. А вже в грамоті за 1503 р. зазначено, що „...к Коцману прислушают... Хавриловци и Хливище и Давидови и Кливодинул и Блудна и Суховерх и Чаплинци и Валява”⁴⁹. Тобто можна зробити висновок, що за 90 років „Великий Кіцмань” збільшився у розмірах із трьох до восьми присілків, а це значить, що з'явилося п'ять нових населених пунктів, які існують і тепер.

Нові села недовго були без господаря, оскільки в цей період простежується роздача поселень Шипинської землі господарем Молдавії, зокрема, своїм боярам і родичам: „Вишня Чернавка” – 1412 р.; „Великий Кіцман з присілками” – 1413 р. та ін.⁵⁰.

Але ці та інші населені пункти якраз у XV ст. поряд із агресією Польщі та Угорщини стали відчувати й турецьку загрозу. Посилення її припало на 1420 р., коли турки напали на Кілію та оточили Білгород. Це загрожувало й іншим областям Молдавії, зокрема Шипинській землі.

Олександр I Добрий звернувся за допомогою до свого польського сюзерена. Владислав II ніби зібрав військо і рушив із ним на Галичину, а звідти, якщо турки проникнуть всередину держави, мав напасти на них. Також він розпорядився про організацію допомоги у сусідніх із Молдавією землях, особливо в Поділлі.

Для політики господаря Молдавії велике значення мала позиція Польського королівства, яке не бажало вступати у відкритий конфлікт з османами. Оскільки турки обмежилися нападами на чорноморські фортеці, зокрема Кілію вони все ж захопили, то, можливо, польське військо так і не вступило в Молдавію⁵¹.

У результаті цих подій Олександр I Добрий знову почав зміцнювати стосунки з королем Польщі. Після закінчення конфлікту з турками їхні відносини з Молдавією увійшли в традиційне русло.

Проте 1421 р. сталися серйозні ускладнення у взаємовідносинах воєводи Олександра I та великого князя Вітовта, причини яких не зовсім зрозумілі⁵². Але молдавський господар продовжував виконувати усі зобов'язання щодо Польщі, зокрема у 1422 р. він надав загін кінних лучників, які взяли участь у боях з німецькими рицарями під Марієнбургом у Пруссії⁵³.

З середини 20-х рр. XV ст. становище Молдавського воєводства почало ускладнюватися. Воно пов'язане з активізацією Угорщини, яка звинувачувала господаря Олександра I у співпраці з турками. Це пояснювалося спробами втягнути Польщу та Молдавію на боці Угорщини у війну з османами. З другого боку, король Сигізмунд I домагався виконання умов Любовельської угоди щодо поділу Молдавії. Але бажаних для Сигізмунда результатів ці дії не дали.

Пізніше, у 1425 р., Олександр I уклав союзний договір з валаським господарем Радулом, який був противником Угорщини. Сигізмунд Люксембурзький заявив протест на адресу польського короля. Побояючись ускладнень у відносинах з польським урядом, молдавський воєвода був змушений підтвердити союзні зобов'язання відносно короля Владислава II як сюзерена й гарантувати „безпечний прохід польських військ через Молдавію проти турків”⁵⁴. Але у 1426 р. угорський король все-таки домігся участі і Польщі, і Молдавії у антиосманській компанії. Невдовзі 6-тисячний корпус польського рицарства вступив на територію Молдавії, прямуючи на допомогу угорському війську. До цього походу приєднався й Олександр I⁵⁵. Але військо, яке зібрав польський король, простоявши два місяці в Браїлі (місце збору союзників), так і не дочекалося угорців й рушило назад⁵⁶. Однак, скориставшись ситуацією, Олександр I захопив фортецю Кілію, яка перебувала під контролем валаського господаря. І хоча польський король виконав свої зобов'язання і не з його вини не відбулося об'єднання союзних військ, угорсько-польські стосунки погіршилися.

У січні 1429 р. угорський король Сигізмунд Люксембурзький, при підтримці Вітовта (його союзника) знову виступив з протестами і погрозами, апелюючи до Польщі і вимагаючи негайної реалізації умов Любовельської угоди щодо Молдавії⁵⁷, тобто про розділення Молдавії, оскільки

Олександр I не з'явився на допомогу проти турків. Але король Польщі Владислав II нагадав Сигізмунду, що саме угорський король не прибув до місця збору союзників у Браїлі для участі в анти-турецькому поході, заступившись таким чином за молдавського господаря. Також польські послы в Угорщині виправдовували дії Олександра I тим, що валаські війська, мовляв, здійснюють постійні набіги на прикордонні області Молдавії⁵⁸.

Проте до початку 30-х років XV ст. у відносинах Польщі та Молдавії сталися значні зміни. У цей період простежується зближення господаря Олександра I Доброго із Свидригайлом, який намагався зайняти Литовський великокняжий престол. Сигізмунд хотів утворити династичний союз із Олександром I, одружившись з його донькою. Він намагався відірвати господаря від зв'язків з османами та Польщею і зробити своїм помічником та союзником⁵⁹.

Скориставшись конфліктом між Польщею і Литвою по смерті Вітовта в 1430 р., Олександр I Добрий спробував змінити зовнішньополітичну орієнтацію, тобто позбутися польського сюзеренітету, поширити свою владу на Покутську землю і тому приєднався до широкої антипольської коаліції, створеної великим князем литовським Свидригайлом у 1431 р.⁶⁰ Уже влітку 1431 р., коли розпочалися воєнні дії між польськими і литовськими військами, Олександр I, допомагаючи Свидригайлу, напав на Покуття, а також Галицьку та Кам'янецьку волості, спаливши Снятин та Коломию і спустошивши частину Поділля⁶¹. Але військові загони подільських магнатів на чолі з трьома братами (Міхал, Дитріх та Мужило) Буцацькими наздогнали молдавське військо при переході через Дністер і розбили його, в результаті чого було захоплено Шипинську землю з Хотиним⁶². Як зазначав М.Бельський, „ледве з тієї поразки сам воєвода Олександр I утік і потім швидко помер з великого жалю”⁶³. Це сталося 1 січня 1432 р.⁶⁴.

Таким чином, 1 січня 1432 р. скінчилося правління господаря Молдавії Олександра I Доброго. Налагоджувати зіпсовані конфліктом зв'язки з Польщею та її королем Владислав II довелося його сину Іліяшу.

Отже, характеризуючи політику Олександра I у першій третині XV ст., слід зазначити, що він проводив політичну лінію своїх попередників. У зовнішній політиці продовжував орієнтуватися на військово-політичну співпрацю з Польщею, яка відзначалася стабільністю і явним ухилянням обох сторін від висування взаємних територіальних претензій. Незважаючи на Любовельську польсько-угорську угоду 1412 р., Польща не була об'єктивно зацікавлена в реалізації умов угоди, навпаки, для неї було вигідніше зберегти територіальну цілісність Молдавії, звичайно, васально залежної від Польського королівства. Таким чином, Олександр I вдалося відстояти фактичну незалеж-

ність і територіальну цілісність як Молдавії, так і Шипинської землі у боротьбі з угорцями, які хотіли розділити воєводство. Тоді ж чітко проявилася, що орієнтація на Польщу в боротьбі з турками, які все частіше і частіше починають втручатися у внутрішні та зовнішні справи регіону, не зможе забезпечити безпеку Шипинської землі, яка входила до її складу. Ця пересторога виявилася слушною у наступних роках.

¹ Czamańska I. *Moldavia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku.* – Poznań: Państw. Wyd-wo Naukowe, 1996. – 369 s.; Czołowski A. *Sprawy wołoskie w Polsce do r. 1412.* – Lwów, 1891. – 32 s., Kuczyński S.M. *Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409-1411.* – Warszawa: Wyd-wo Min. Obrony Narodowej, 1987. – 685 s.; Morgenbesser A. *Przyczynek do dziejów Moldawii od założenia państwa aż do okonczenia dynastii Dragoșza.* – Lwów: Nakładem autora, 1892. – VII, 176 s.

² Nistor J.J. *Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien.* – Wien: Hölder, 1910. – 182 S., Panaitescu P.P. *Lupta comuna a Moldovei și Poloniei împotriva cavalerilor teutoni // Românoslavică.* – București, 1960. – Vol. IV. – P.225-238.

³ *История Молдавской ССР: В 6-ти т. / Гл. ред.: В.И. Царанов, Д.М. Драгнев, В.И. Жуков и др. – Кишинев: Штиинца, 1987. Т.1. – 416 с.; Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1973. – 222 с.; Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.) / Под ред. Д.М.Драгнева. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 464 с.; Параска П.Ф. К вопросу о молдавско-польских отношениях конца XIV – первой трети XV в. (О займе 1388 г.) // Известия АН Молдавской ССР. Серия общественных наук. – 1981. – № 3. – С. 21-31.*

⁴ Боднарчук Б.М., Масан О.М. Шипинська земля в міжнародних договорах кінця XIV – першої половини XV ст. // *Питання історії України: Збірник наукових статей.* – Чернівці, 2000. – Т. 4. – С. 221-237.

⁵ Грабовецький В. *Історія Коломиї з найдавніших часів до початку XX ст.* – Коломия: Вік, 1996. – Ч. 1. – 175 с.

⁶ Жуковський А. *Історія Буковини.* – Чернівці: Час, 1991. – Ч.1. – 120 с.

⁷ Масан О. Вплив суперечностей між Польщею та Прусією на міжнародне становище Шипинської землі / *Буковинський історико-етнографічний збірник.* – Чернівці, 2000. – Вип.2. – С. 95-100.

⁸ Масан О., Федорук А. Русько-молдавський загін в битві під Грюнвальдом (з історії міжнародних зв'язків населення Буковини на початку XV ст.) // *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.* 36. наук. праць. – Чернівці, 2003. – Т.2 (16). – С. 59-67.

⁹ *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы: в 3-х т. – М.: Наука, 1970. – Т.1. 1408-1632. – 363 с.; Молдавия в эпоху феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1978. – Т. 2; Славяно-молдавские грамоты XV-XVI вв. – 448 с., Documente privitoare la istoria Românilor. 1346-1450 / Culese de E. Hurmuzaki. – București: s.e., 1890. – Vol. I. – Partea 2. – XLVIII, 889 p.; Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. – Iași: Viața Românească, 1931. – Vol. 1. – XXXV, 557 p.; Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. – Iași: Viața Românească, 1932. – Vol. 2. – XXV, 956 p.*

- ¹⁰ Czołowski A. Sprawy wołoskie w Polsce do r. 1412. – Lwów, 1891. – S. 18.
- ¹¹ Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. – Iași: Viața Românească, 1932. – Vol. 2. – XXV – 621 s.
- ¹² Nistor J.J. Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien. – Wien: Hölder, 1910. – P.37.
- ¹³ Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. – Iași: Viața Românească, 1932. – Vol. 2. – XXV. – P.625.
- ¹⁴ Там само. – P.628-629.
- ¹⁵ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы: в 3-х т. – М.: Наука, 1970. – Т.1. 1408-1632. – С.40-43.
- ¹⁶ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества ... – С.36-37.
- ¹⁷ Kuczyński S.M. Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409-1411. – Warszawa: Wyd-wo Min. Obrony Narodowej, 1987. – S.176.
- ¹⁸ Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań: Państw. Wyd-wo Naukowe, 1996. – S.69.
- ¹⁹ Масан О. Вплив суперечностей між Польщею та Прусією на міжнародне становище Шипинської землі / Буковинський історико-етнографічний збірник. – Чернівці, 2000. – Вип.2. – С.96.
- ²⁰ Kuczyński S.M. Wielka wojna ... – S.555.
- ²¹ Масан О., Федорук А. Русько-молдавський загін в битві під Грюнвальдом (з історії міжнародних зв'язків населення Буковини на початку XV ст.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Зб. наук. праць. – Чернівці, 2003. – Т.2 (16). – С.62.
- ²² Там само. – С.61.
- ²³ Жуковский А. История Буковины. – Чернівці: Час, 1991. – Ч.1. – С.58.
- ²⁴ Длугош Я. Грюнвальдская битва. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – С.60-61.
- ²⁵ Там само. – С.68-69.
- ²⁶ Kuczyński S.M. Wielka wojna ... – S.554.
- ²⁷ Там само. – S.523-525, 554-557
- ²⁸ История Молдавской ССР: В 6-ти ... – С.119.
- ²⁹ Масан О., Федорук А. Русько-молдавський загін в битві під Грюнвальдом (з історії міжнародних зв'язків населення Буковини на початку XV ст.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Зб. наук. праць. – Чернівці, 2003. – Т.2 (16). – с. 62.
- ³⁰ Кантемир Д. Описание Молдавии... – С.109.
- ³¹ История Молдавской ССР: В 6-ти т. – Т.1... – С.120.
- ³² Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare ... – P.638.
- ³³ Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań: Państw. Wyd-wo Naukowe, 1996. – S.71.
- ³⁴ Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel ... – P.638.
- ³⁵ Масан О. Вплив суперечностей між Польщею та Прусією на міжнародне становище Шипинської землі / Буковинський історико-етнографічний збірник. – Чернівці, 2000. – Вип.2. – С/97.
- ³⁶ Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare ... – P.640.
- ³⁷ Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna ... – S.70, 72.
- ³⁸ Documente privitoare la istoria Românilor. 1346-1450 / Culese de E. Hurmuzaki. – București: s.e., 1890. – Vol. I, partea 2. – XLVIII, p. 485-486.
- ³⁹ Боднарюк Б.М., Масан О.М. Шипинська земля в міжнародних договорах кінця XIV – першої половини XV ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Т. 4. – с. 227-228.
- ⁴⁰ Documente privitoare la istoria Românilor. 1346... – P.485-486.
- ⁴¹ Боднарюк Б.М., Масан О.М. Шипинська земля в міжнародних договорах кінця XIV – першої половини XV ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Т. 4. – с. 228.
- ⁴² Балух О. „Шипинська Земля” за писемними та археологічними джерелами // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали VI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (13-15 квітня 2007 р.). – Чернівці: Сіверянська думка, 2007. – С.13.
- ⁴³ Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei (...) de la Dragoș – vodă pînă la Aron – vodă // Ureche G., Costin M., Neculșe I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor glosar și indici de T.Celac. – Chișinău: Hyperion, 1990. – p. 33-34.
- ⁴⁴ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества ... – С.42.
- ⁴⁵ Nistor J.J. Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien... – S.37-38, Morgenbesser A. Przyczynek do dziejów Moldawii od założenia państwa aż do okonczenia dynastii Dragoșza. – Lwów: Nakładem autora, 1892. – VII, s. 52.
- ⁴⁶ Параска П.Ф. К вопросу о молдавско-польских отношениях конца XIV – первой трети XV в ... – С.27-28.
- ⁴⁷ Грабовецький В. Історія Коломиї... – С.28.
- ⁴⁸ Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare / Publ. de M. Costăchescu. – Iași: Viața Românească, 1931. – Vol.1. – XXXV– P.101.
- ⁴⁹ Там само. – P. 224.
- ⁵⁰ Там само. – P.101-102.
- ⁵¹ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества ... – С.45.
- ⁵² Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna ... – S.81.
- ⁵³ Panaitescu P.P. Lupta comuna a Moldovei și ... – P.234.
- ⁵⁴ Уляницький В.А. Матеріали для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV-XVI вв. – М.: Тип. Университета, 1887. – С.34-35.
- ⁵⁵ Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna ... – S.79.
- ⁵⁶ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества ... – С.47-48.
- ⁵⁷ Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna ... – S.79.
- ⁵⁸ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества ... – С.48.
- ⁵⁹ Там само. – С.48-49.
- ⁶⁰ Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna ... – S.83.
- ⁶¹ Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K.J. Turowskiego. – Sanok: K. Pollak, 1856. – Т. 1. – S.610.
- ⁶² Długossii J. Historiae polonicae libri XXI / Cura A.Przedziecki. – Cracoviae:Czas, 1877. – Т.IV. – P.461-462.
- ⁶³ Kronika Marcina Bielskiego / Wyd. K.J. Turowskiego. – Sanok: K. Pollak, 1856. – Т. 1. – S.610.
- ⁶⁴ Бистрицкая летопись 1359-1507 гг. // Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. – М.: Наука, 1976. – С.24.

Summary

Oleksiy Baluh
(Chernivtsi)**The Northern Bukovyna History in the Context of the Moldavian-Polish Political-Military Relationship**

The body of the article goes on to discuss military and political relations between Poland and Moldavia in the context of the history of Northern Bukovina, the problem of the so called land of Shypyntsi, the problem of Polish-Moldavian opposition and borderland cooperation in the reign of Alexander I the Kind (1400-1432).

УДК: 94(477)„1618”(092)

Дмитро Ліщук
(Чернівці)**ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА
ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО
У ВІЙСЬКОВІЙ КАМПАНІЇ 1618 РОКУ: РОЛЬ
КОЗАЦЬКОЇ РОЗВІДКИ Й КОНТРРОЗВІДКИ**

У статті йде мова про підготовку Війська Запорозького і воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного у військовій кампанії 1618 року і яку роль відіграла у поході на Москву козацька розвідка й контррозвідка.

Ключові слова: Військо Запорозьке, гетьман, козак, бойові дії, стратегія, тактика, розвідка, контррозвідка, виховання.

Вивченню історії козацтва в цілому і формуванню воєнного мистецтва козаків присвятили свої праці, які вийшли друком у XIX і першій половині XX століть, такі історики, як В.Антонович, О.Апанович, М.Грушевський, В.Голобуцький, К.Гуслистий, І.Крип'якевич, А.Скальковський, Д.Яворницький, Тис-Крохмалюк¹ та інші.

Цікаві аспекти ролі розвідки і контррозвідки, що стосуються теми нашого дослідження, знайшли відображення у працях В.Сергійчука, В.Сідака і В.Степанкова, І.Стороженко², які побачили світ у кінці минулого століття.

Варті уваги новітні дослідження сучасних істориків О.Гуржії і В.Корнієнко, Ю.Мицика, Т.Чухліба, П.Саса³ та інших.

Серед наративних джерел необхідно згадати козацькі літописи Г.Грабянки, С.Величка, праці іноземних авторів Є.Лясоти, Г.Боплана, П.Шевальє⁴, польські і литовські хроніки тощо.

У кінці XVI – на початку XVII ст. велику зацікавленість у Західній Європі викликають війни та окремі військові сутички запорозьких козаків з татарами і турками. І це закономірно, оскільки боротьба з Османською імперією була для багатьох країн Європи проблемою першочергового

значення. Турецька агресія становила не тільки загрозу культурним цінностям, а взагалі існуванню окремих країн, в тому числі і Речі Посполитої.

Необхідно зазначити, що внаслідок спустошливих татарсько-турецьких нападів у XVI ст. володіння Речі Посполитої, де проживало в основному українське населення, відсунулись далеко на північ і північний захід. М. Грушевський про ті часи писав: „Русь уся спустошена огнем і мечем, ...земля татарським наїздом обернена в попіл; велика маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишився, спромігшись сховатися в якихось ліпше захищених місцях або фортецях”⁵. Польсько-литовська влада була неспроможною організувати належний захист підпорядкованого їй населення України.

З проголошенням у 1596 р. церковної Брестської унії міжконфесійні відносини в Україні різко загострилися. У боротьбі з польсько-шляхетською і католицькою експансією на рубежі XVII ст. складається блок патріотичних сил українського суспільства і городян, православної інтелігенції і козацтва, за яким йшли селянські маси⁶. Вирішальна роль у захисті православ'я переходить до козацтва.

Це передусім означало, що завдання оборони православної церкви, а разом з тим і народності, взяла на себе фактично незалежна військово-політична сила, здатна боронити їх зі зброєю в руках. Як писав М.Грушевський: „Козаччина приймала на себе справу, яка була протягом чверті століття предметом неустанних, завзятих, але безуспішних змагань української інтелігенції. І те, що вдавалося досягнути заходами публіцистів і богословів, політичних діячів і релігійних агітаторів, ліпших сил духовних і світських сучасної України й Білорусі, було здобуто завдяки тому, що справу взяло під охорону своєї шаблі низове „рицарство”⁷.

Історичні реалії того часу вимагали створення власної військової організації, яка могла б відбивати натиск будь-якого ворога і гарантувати безпеку населенню, яке проживало на кордонах з Кримським ханством і Московською державою. Кінець XVI ст. – це не лише важливий етап формування козацького стану, але й започаткування утворення зародків української держави. За словами С.Лебявка, сталося злиття придніпровського боярства з козаками, яке зумовило його перетворення з аморфної прикордонної промислово-військової спільноти в суспільний стан⁸.

На початку XVII ст. українське козацтво набуває чітких організаційних структур. Можна констатувати, що на той час в Україні склалися всі необхідні умови для створення не тільки чисельної армії, але й забезпечення високого рівня її боєздатності.

Аналіз які провели історики Гуржій О. і Корнієнко В. дає змогу скласти таблицю щодо кількісного зростання Війська Запорозького за роками:

СКЛАД ВІЙСЬКА	РІК							
	1593	1594	1596	1604	1609	1611	1619	1621
Бойовий	1000 чол.	2000 чол.	4000 чол.	5000 чол.	10000 чол.	10000 чол.	11000 чол.	15000 чол.
Допоміжний	3000 чол.	4000 чол.	8000 чол.	8000 чол.	20000 чол.	даних не має	23000 чол.	26600 чол.
ВСЬОГО:	4000 чол.	6000 чол.	12000 чол.	13000 чол.	30000 чол.	даних не має	34000 чол.	41600 чол.

Ці дані свідчать, що у першій чверті XVII ст. чисельність Війська Запорозького порівняно з кінцем XVI ст. зросла більш ніж у три рази⁹.

Спираючись на цю військово-політичну силу, український народ вступив у тяжку боротьбу проти агресивних намірів Османської Порти і цим зробив свій вагомий внесок у зменшення турецької експансії в Західну Європу.

Козацтво стало виконувати історичну місію „національного речника українського народу”¹⁰. Його зміцнення сприяло посиленню ефективності боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства. Особливо успішними були походи у першій чверті XVII ст., окремі з яких організовувалися і проводилися під керівництвом славнозвісного гетьмана Петра Сагайдачного. Цілком зрозуміло, що при цьому приділялася велика увага як збору інформації про місцезнаходження й сили противника (з цією метою постійно розсилали з табору у різні напрямки розвідників), так і збереженню у таємниці власного пересування¹¹.

Ось як про це пише Д.Яворницький: „... вони йшли переважно вночі вдень же зупинялися у глибоких балках, великих байраках і дрібних чагарниках. У дорозі вони вдавалися до найрішучіших заходів обачності: не розпалювали вогнів, не курили люльок, не дозволяли іржати коням, зав'язували їм морди платками, мотузками чи ремінцями, намагалися розмовляти між собою стримано, в півголосу чи навіть зовсім пошепки; для орієнтації у місцевості брали з собою так званий нюрнберзький квадрат, тобто різновид компасу”¹².

Похід на Москву. У 1617 р. Річ Посполита в черговий раз втручається у боротьбу за царський трон Московської держави. Син польського короля Сигізмунда III Вази Владислав претендував на корону. Польське військо під його керівництвом дійшло до Москви, де зупинилось, періодично відбиваючи атаки московських ополченців, чекаючи військової допомоги, аби заволодіти тронном. Щоб здійснити цей план, польський уряд звернувся по допомогу до Війська Запорозького і, зокрема, до Петра Сагайдачного. Гетьман погодився допомогти, але виставив ряд умов: збільшити

реєстр козацького війська, забезпечити в українських землях свободу православного віросповідання. Король і сейм погодилися на вимоги Петра Сагайдачного і прислали йому військові клейноди, тобто булаву, бунчук, печатку, знамена як ознаки гетьманської влади¹³. Лише тоді він розпочав активну підготовку до походу. При організації походу яскраво проявився полководницький талант гетьмана. Він відмовився від шаблонного плану йти на Москву маршем для об'єднання з польським військом

через Смоленськ і Вязьму, де була організована міцна оборона. Петро Сагайдачний обрав новий шлях пересування війська, щоб з меншими втратами підійти до Москви¹⁴. Перед виступом 20-тисячного Запорозького війська гетьман зробив глибоку розвідку, щоб з'ясувати яким шляхом краще пересуватись, а також стан московського війська, обстановку з провіантом на шляху бойових дій, стан оборонних споруд, міст і містечок. Спираючись на розвідувальні дані, він розробив стратегічний план походу. На першому етапі з метою ввести в оману противника він завдав декілька відволікаючих ударів із заходу – у район Смоленська.

Завдяки цьому вже в травні 1618 р. загін у складі близько 4 тисяч козаків підійшов до Москви і спустошив околиці Калуги¹⁵. Головні сили вирушили іншим шляхом. Маршрут, який обрав гетьман для походу, попри всі негаразди(бездоріжжя), був на той час найкращим з тактичного погляду. Висока мобільність козацьких сил на театрі воєнних дій була можливою тому, що їхній рух не сковувала важка артилерія, для транспортування якої потрібно було здійснювати великі інженерні роботи на переправах, а також мати громіздкі обози, які б заважали швидкому просуванню.

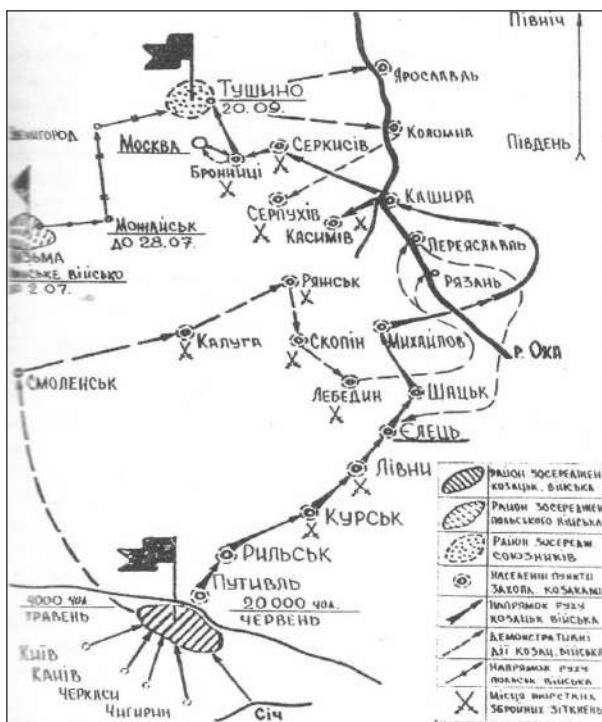
Як талановитого полководця Петра Сагайдачного у кампанії 1618 р. вирізняє те, що поряд з наступальною тактикою він надавав перевагу раптовим ударам по противнику, позбавившись від „табірної стратегії”¹⁶. Впродовж червня – вересня 1618 р. козацькі загони здобули міста Путивль, Рильськ, Лівни, Єлець, Лебедян, Данков, Скопин, Рязьськ і багато інших містечок, пройшовши за три місяці понад тисячу кілометрів. Українські полки пересувалися із середньою швидкістю 17-20 км на добу. Якщо порівняти ці дані з можливостями передових армій Європи, де нормальним вважалося просування 7-14 км, то можна констатувати, що середня швидкість козаків була більшою майже у 2 рази. А це свідчить про їх добру підготовленість до воєнних дій¹⁷.

Розглядаючи основні засади стратегії й тактики, які були застосовані у Московському поході,

необхідно відзначити, що власне рішучий бій вважався гетьманом Петром Сагайдачним як найкращий із засобів досягнення мети. Питання ж стосовно взяття міст, фортець і містечок на шляху просування до Москви він вважав обов'язковою умовою. В тилу не повинні залишатись ворожі сили, які могли б завдати удару в „спину” козацьких військ.

Вся його стратегія складалася з воєнних дій як проти польових армій, так і проти фортець, які повинні були привести до повної ліквідації опору супротивника¹⁸.

Карта походу українського козацького війська на Москву у 1618 році під керівництвом гетьмана Петра Сагайдачного [14, с.19]

Хроніка просування українського війська під час походу на Москву у 1618 році

№ п/п	Дата	Перехід між пунктами		Середньодобова величина переходу км/доба	Здобуті під час переходу фортеці та міста
		Спочатку	Наприкінці		
1.	18.06 25.06	Путівль	Курськ	210 км / 26 км/доб	Путівль Рильськ Курськ
2.	26.06 29.06	Курськ	Лівні	180 км / 45 км/доб	Лівні
3.	30.06 10.07	Лівні	Єлець	80 км / 8 км/доб	Єлець (Рязань)
4.	12.07 22.07	Єлець	Шацьк	100 км / 10 км/доб	Шацьк (Лебедян)
5.	28.07 12.08	Шацьк	Михайлів	120 км / 9 км/доб	(Скопін) Михайлів
6.	28.08 17.09	Михайлів	Серкіїв	190 км / 11 км/доб	Бронниці (Ярославль)
7.	18.09 19.09	Серкіїв	Бронниці	80 км / 40 км/доб	(Переяславль) (Романів) Серкіїв
8.	19.09 21.09	Серкіїв	Тушино (з'єдналися з поляками)	60 км / 30 км/доб	(Капіра) (Косичів) Тушино

У Московському поході майже все військо було озброєне рушницями, списами і шаблями. Кожен козак мав також сокиру, кирку, лопату, різноманітні шнури, тобто всі знаряддя, потрібні до спорудження захисного табору та здобування ворожих укріплень.

У вересні 1618 р. козаки з'єдналися з військами Владислава. Почалась облога і штурм Москви. Існує багато версій з приводу того, чому керманічі війська Речі Посполитої і козацького війська не проявили наполегливості, аби оволодіти Москвою. Безпосередній хід облоги Москви ми не розглядаємо – це тема окремого дослідження.

Загроза взяття столиці змусила царя Михайла Романова укласти з Польщею мирну угоду. За Деулінським перемир'ям (1618 р.), Москва поступилася Речі Посполитій Чернігово-Сіверськими і Смоленськими землями. Козаки на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним повернулися в Україну. Король не поспішав виконати своїх обіцянок. Протиріччя між козаками і Річчю Посполитою залишались.

Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. За період життя та активної діяльності на військовому поприщі Петра Конашевича-Сагайдачного чисельність Війська Запорозького виросла в декілька разів – це прослідковується з вищеподаної таблиці. Аналіз кампанії підготовки походу на Москву 1618 р. свідчить, що гетьман Петро Сагайдачний нічим не поступався видатним військовоначальникам того часу в Європі. Він продемонстрував, що перемога над ворогом досягається рішучими діями. Гетьман намагався уникати довгої облоги міст і фортець, прагнув нав'язати противнику швидкий бій, готував несподівані удари блокування шляхів, зв'язку та постачання, введення в оману супротивника відволікаючими ударами, концентрував основні козацькі сили на головному напрямку стратегічного удару. Велику роль при цьому відігравала козацька розвідка, яка здобувала необхідну інформацію через кобзарів, купців, ченців, інформаторів, які перебували на ворожій території задовго до походу на Москву. Безперечно, що гетьман і козацька старшина докладно знали про розміщення ворожих сил і їх моральний стан [13, с.107].

Досягнення високого рівня воєнного мистецтва базувалось і досягалось на багатих традиціях попередніх поколінь. Застосування на полі бою сучасних прийомів, таких як: „лава”, „табір”, „триангула”, „залповий вогонь” та інші свідчить про те, що у Війську Запорозькому вони попередньо вивчалися у Січі, носили регулярний характер і впроваджувались безпосередньо в бою.

Творчо використовуючи та удосконалюючи здобутки минулих поколінь, гетьман Петро Сагайдачний у військовій компанії 1618 р. збагатив теорію і практику проведення бойових операцій, систему навчання серед козацтва. Гетьман добре

розумів, що єдиним правильним шляхом для поліпшення тактики і стратегії у Війську Запорозькому є свідомо дисципліна та самовіддане ставлення до військового обов'язку. Хто відступав від цих правил, Петро Сагайдачний суворо карав: „Він був такий суворий, стримуючи козацькі свавільства, що з найменшої причини проливав щедро їх кров”¹⁹.

Велику роль у підготовці козацьких військ та в їх бойовій майстерності відіграв фактор постійних навчань-оглядів з виконанням навчальних стрільб, змагання з шаблею і списом, здобування умовних фортець, мурів тощо.

Як тут не згадати російського генералісимуса другої половини XVIII ст. Олександра Суворова і його слова з книги „Наука перемагати”: „Швидкість і натиск”, „В атаці не затримуватись”, „Важко в навчанні – легко в бою”²⁰. Всі ці вислови відносяться до складових козацьких перемог у XVII ст.

Необхідно відзначити ще один чинник, який впливав на боездатність українського козацтва. Значна частина складу козаків Війська Запорозького була освіченими, а це, в свою чергу, поліпшувало їх бойове виховання та навчання. За часів життя і гетьманування Петра Сагайдачного при кожній церкві і монастирі були початкові школи, а на Січі діяли свої навчальні заклади, в т.ч. школи козацького вишколу, де готували юнаків до служби в козацькій армії. На Запорозжжі перевага надавалась людям освіченим, оскільки ті, як зазначав С.Величко, „високо там цінилися, бо святе письмо читають і темних людей добру навчають”²¹. Це давало змогу готувати якісний командний склад Війська Запорозького, що, в свою чергу, забезпечувало високий рівень військово-мобілізаційної, адміністративно-господарської і командної функцій в усіх структурах тогочасного козацького війська.

Необхідно зазначити, що приклад козацького вишколу може бути використаний і сьогодні в Збройних Силах України та спецслужбах нашої держави.

Розглядаючи взаємозв'язок патріотичного виховання молодих козаків на Січі з сьогоденням, зазначимо, що ця тема дуже важлива і актуальна у наші дні й особливо це стосується молоді, яка готується до служби у Збройних Силах України.

По-перше – вважаємо, що військово-патріотичне виховання особового складу є основним чинником для усіх родів військ нашої Батьківщини.

По-друге – щоб досягнути конкретної мети, тобто перемоги у бою, необхідно виходити із конкретних завдань, обставин, характеру задумів і обов'язково враховувати власні можливості, як це робив гетьман Петро Сагайдачний.

По-третє – вміло використовувати нові засоби ведення бою (козацький приклад – залповий вогонь з мушкетів).

По-четверте – успішне ведення розвідки й контррозвідки в ході підготовки і ведення бойових операцій.

Гетьман Петро Сагайдачний як ніхто із своїх попередників розумів, що від своєчасно отриманих даних про плани противника залежить результат не тільки бою, але й війни в цілому. Характерними рисами організації і ведення розвідки у Війську Запорозькому були: безперервність, активність, цілеспрямованість і мобільність. Усе це актуально й сьогодні. Погоджуємося з думкою науковців О.Гуржія і В.Корнієнко, що в умовах реорганізації Збройних Сил України доцільно не тільки залишати попередню кількість розвідувальних частин і підрозділів, але й збільшувати їх²².

Зазначимо, що з масштабом постаті гетьмана Петра Сагайдачного як полководця і політичного діяча не міг зрівнятися жоден з його попередників і пізніших гетьманів Війська Запорозького, аж до державного і військового діяча Визвольної війни 1648-1657 рр. Богдана Хмельницького.

¹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Наукова думка, 1991. – 238 с.; Апанович О. Козацтво – Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969 -224с.; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1994.; Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К.: Наук. думка, 1957. – 367с.; Гуслистий К.Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. // Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Вип.3. – 188с.; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія Українського війська. – 2-е вид. – Вінніпег: Вид. Іван Тикор, 1953. – 820с.; Скальковський А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорозького. – Ч.1. – Одесса, 1846. – 210с.; Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т.1. – 584с.; Тис-Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 року. – Львів: Акватон, 1936 – 32 с.

² Сергійчук В. Іменем Війська Запорізького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Україна, 1991 – 250 с.; Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки. – К., Інститут СБ України, 1995 – 201 с.; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн. 1: Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. держ. ун-ту, 1996.

³ Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний – К., 2004. – 188 с.; Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – К., 2002, – 84 с.; Мицик Ю., Стороженко І. За світ встали козаченьки. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 134 с.; Чухліб Т.В. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої // Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість / Матеріали міжнар. конференції, Кам'янець – Подільський, 29-31 травня 1992 рік. – К: Либідь, 1993 – С.55-62.; Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний: Молоді роки. Вид. Інст. іст. України. – К., 2006. – 286 с.

⁴ Граб'янка Г.В. Действия презыльной и от начала поляков кровшей брани Богдана Хмельницкого...року 1710. – К., 1854 – 373с.; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке: Сост. Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720 (Изд. Временной комиссией для разбора древних актов). – К., 1848.; Лясота Е. Щоденник // Жовтень. – 1984. – №10. – С.97-110; Боплан Г.-Л. Опис України. Пер. з фр. – К.: Наук. думка, 1990. – 256с.; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960. – 86 с.

⁵ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України/ Репринт. відтворення вид. 1913р. – К.:ІСЕ-Україна,1990. – С.188.

⁶ Наливайко Д. Козацька Християнська республіка. – К., 1992. – С.146.

⁷ Грушевський М. Історія української козаччини // Вітчизна. – 1989. – №9. – С.198.

⁸ Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Вип. І. – К., 1993 – С.13.

⁹Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – С.16.

¹⁰ Оглоблін О. Українсько-московська угода 1654р. // Літературна Україна. – 1992. – 2 липня.

¹¹ Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки. – С.23.

¹² Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – С.386.

¹³ Тис-Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 року. – С.12.

¹⁴ Мішин В. Похід Сагайдачного на Москву // Народна армія. – 1998. – № 69. – С.4.

¹⁵ Там само. – С.5.

¹⁶ Володарі Гетьманської булави ...С.102.

¹⁷ Ліщук Д. Гетьман Петро Сагайдачний. Воїн. Полководець. Політичний діяч. – Чернівці, 2007 – С.13.

¹⁸ Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – С.21.

¹⁹ Крип'якевич І... Історія Українського війська. – С.243.

²⁰ Генералиссимус Суворов: Сборник документов и материалов. – М., 1947 – С.337-338.

²¹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке... – С.112.

²² Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний – С.69.

УДК 94 (498.7) „1812/1868”

Тамара Богачик
(Чернівці)

ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ У ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (1812-1868 РР.)

У статті на основі архівних джерел та опублікованих праць зроблено спробу проаналізувати промисловий розвиток Північної Бессарабії у дореформений період (1812-1868 рр.).

Ключові слова: Північна Бессарабія, мануфактурне виробництво, північнобессарабські повіти, промислові підприємства, продукція, реформа.

Приєднання у 1812 р. північнобессарабських земель до Російської імперії, що в певній мірі вплинуло на їх економічне становище, стало предметом дослідження в історичній літературі. Окремі аспекти економічного розвитку Північної Бессарабії дореформеного періоду висвітлювали радянські науковці (Гросул Я.С., Будак І.Г., Жуков В.І.¹), буковинські дослідники². Проте вони представлялися в контексті історії всієї Бессарабії, і, безумовно, масштабність цих наукових розвідок не дозволила проаналізувати у достатній мірі розвиток мануфактурно-промислового виробництва після входження до складу Російської імперії і до проведення тут реформи 1868 р. Тому ця проблематика ще потребує окремого дослідження з огляду на його наукову актуальність.

Джерельною базою пропонованої праці стали окремі фонди Національного архіву Республіки Молдова³, Державних архівів Одеської⁴ та Чернівецької областей⁵, статистично-економічні огляди сучасників Єгунова А.Н., Защука А., Халіппи І., Янсона Ю.⁶

У дореформений Північній Бессарабії переважали дрібні примітивні майстерні: миловарні та воскові підприємства. Досить часто значна їх частина не досягала навіть мануфактурної стадії. Відсутність природних запасів палива і мінеральної сировини, нестача кваліфікованої робочої сили та недосконале обладнання ставали причинами повільного розвитку ремісничко-мануфактурного виробництва. У перші роки після приєднання краю до Російської імперії порівняно значним промисловим центром Північної Бессарабії залишався Хотин, де розміщувалися дві пивоварні та три черепичних заводи. Це були невеликі мануфактурні підприємства, з річним доходом 1,5 тис. крб. На кожному з них працювало до чотирьох осіб. Такі ж міні-підприємства функціонували і у Хотинському цинуті: цегляно-черепичний завод у с.Романківцях та пивоварні в Пригородку, Ширівцях і Ржавинцях⁷.

У 1819 р. в Хотині вже діяли підприємства з виробництва мила і свічок. Одне з них – мануфа-

Summary

Dmytro Lischuk
(Chernivtsi)

Separate aspects of war operations of hetman Petro Sagaydachnuy in the military campaign in 1618 : the role of cossack reconnaissance and counterespionage.

In the article the role of reconnaissance and counterespionage of cossack forces, headed by hetman Petro Sagaydachnuy , in Moscow campaign in 1618 is exposed.

ктурна фабрика С.Фейбишевича за рік випускала до 400 пудів мила на загальну суму 1 400 крб. сріблом. Підприємство з випуску свічок, що належало міщанину Абруму Гершковичу, виготовляло 750 пудів доброякісного товару на суму 3 023 руб. сріблом⁸.

У Бельцях в 40-60-х роках XIX ст. зафіксовано по одному такому мануфактурному підприємству, які видавали товару на 620 руб. сріблом. Це був один з найнижчих показників серед усіх бессарабських повітових майстерень (для порівняння: Хотин – 1 625 – 4 500 крб., Акерман – 5 000 крб. сріблом). В Липканах та Бричанах мануфактурні виробництва випускали воскових свічок та мила на 400 крб. на рік. На трьох свічкових заводах Сороцького пов. вироблялося продукції вартістю 1 180 крб.⁹

У Північній Бессарабії у зазначений період відкрилися дві майстерні з виготовлення цегли і черепиці – одна в Бельцях, друга – в Хотині, випускаючи на 407 крб. готової продукції за рік. Вартість цегли вже у 50-ті роки XIX ст. сягала 3-9 крб., а черепиці – по 6,5 крб. за тисячу штук. Відповідно потужнішим було бельцьке підприємство, яке випускало продукції на 370 крб., значно менше – хотинське, бо виробляло цегли і черепиці тільки на 37 крб. Але загалом великого розмаху це промислове виробництво не досягло через згадані вище чинники¹⁰.

Пріоритетною галуззю промисловості північних повітів у 20-50-ті роки XIX ст. стало борошномельне виробництво. Помітне зростання збору зернових, попит на які підвищувався на внутрішньому і зовнішньому ринках, створили базу для зростання випуску борошна і круп за допомогою млинів. Однак досить часто через недостатню їхню кількість помел проводився зазвичай у домашніх умовах на жорнах, що приводилися в дію ручним способом.

У переписах, проведених на північнобессарабських землях після їх приєднання до Російської імперії зазначалися різні типи млинів: ручні, кінні, млини-вітряки. Поширеними залишалися водяні млини, яких було по декілька у кожному населеному пункті краю. У 1812-1815 роках у Хотинському пов. їх налічувалося 525 (17,5% загальної кількості в Бессарабії), у 1817 р. – 325 (25,7%), 1850-х роках – 383 (47,2%). У Бельцькому (Ясському) та Сороцькому вони становили відповідно 13,3% та 16,7%¹¹.

Окрім того, діяли млини, що приводилися в рух валами. В середньому в зазначений період у кожному повіті різними типами млинів перемелювалося на рік до 2 тис. чвертей (1 чверть=0,21 куб. м) зерна. Потужність примітивного обладнання дозволяла змолоти водяним млином за день 5 чвертей, вітряком – 3-3,5, кінним – 1,5¹².

У передреформений період на північнобессарабських землях налічувалося 1344 млинів (23,4%

загальнобессарабської кількості), з них: водяні млини – 627 (46,6%), вітряні – 526 (39,1%), кінні – 191 (14,3%). Останні залишалися у переважній меншості у Хотинському пов. – 35 (для порівняння: Акерманський – 236, Оргіївський – 440, Бельцький – 87, Сороцький – 69). Таке явище пояснювалося задовільним станом розвитку конярства у Північній Бессарабії, на відміну від південних та центральних бессарабських повітів.

Основними власниками млинів у північнобессарабських повітах були поміщики і царани (селяни). Приміром, у володінні поміщиків перебувало в 1817 р. 322 млини, або 25,5% загальнобессарабської кількості. Причому із них 184 – у Хотинському пов., Ясському – 63, Сороцькому – 75. У користуванні царан було 146 різнотипних млинів (11,5%), резешів (дрібної шляхти) – 52 (4,1%), державних селян – 8 (0,6%). Нашадки молдавських бояр залишалися власниками 257 млинів (20,3%), духовенство та монастирі – 64 (5,0%)¹³.

Наведені дані свідчать, що борошномельне виробництво мало значну питому вагу у поміщицьких та селянських господарствах північнобессарабців. Окрім того, у регіоні поширеним залишалося контрактне (посесійне) користування царанами поміщицькими млинами. Це стосувалося в першу чергу Хотинського та Сороцького пов-в, тобто територій, сприятливих для заняття хліборобством.

З розвитком зернового господарства та його товарності млинарство Північної Бессарабії інтенсивно зросло у наступні десятиліття. Свідченням цього є те, що кількість млинів станом на 40-50-ті роки XIX ст. збільшилася у 2,3 рази у порівнянні з 1817 роком¹⁴. З початку 60-х років у краї появилися перші парові млини, власниками яких були переважно поміщики Крупенські (у селах Романківці, Ларга і Болбока) та Колпакчі (с.Недобойці), купець Бернштейн (с.Санківці)¹⁵.

Порівняно помітними центрами борошномельної промисловості регіону стали села Тицкани та Клішківці Хотинського пов., в яких функціонували по 8-10 млинів¹⁶.

У дореформений період вагоме місце в економіці Північної Бессарабії займало винокуріння. Інтенсивний розвиток місцевого зернового господарства та вигідне для збуту продукції положення у порівнянні з іншими бессарабськими повітами сприяли швидкому розвитку цієї галузі. Вихідною сировинною базою для виготовлення спирту, різних видів горілки на винокурнях слугувало бессарабське та подільське жито, ячмінь, житне і кукурудзяне борошно.

Більше всього винокурень було у двох північних повітах – Хотинському та Сороцькому. У 20-х роках XIX ст. налічувалося 5 заводів-винокурень у Ясському повіті та 22 – Хотинському (79% загальнобессарабської кількості винокурень). На цих заводах щорічно викурювалося 14 705 відер (1 відер=12,3 л) продукції на загальну суму 73 525 крб.

В цілому на підприємствах Північної Бессарабії працювало 148 працівників (по всій Бессарабії – 206)¹⁷.

Виробничий процес винокуріння перебував на низькому технічному рівні, де переважно застосовувалася ручна праця та кінська сила. На кожному заводі в середньому працювало від 2 до 15 робітників та по одному майстрові, які отримували 12-15 крб. на місяць¹⁸.

До середини XIX ст. кількість винокурних мануфактур та об'єм їхнього виробництва зросли. Так, якщо в 1828 р. в Хотинському пов. функціонувало 22 таких підприємства, де викурювалося 12 705 відер спиртово-горілкової продукції, а в Ясському (Бельцькому) на 5 винокурнях – 2 000 відер, то в 1846 р. в Хотинському пов. на 10 винокурнях вироблялося 91 510 відер, що в 7,2 рази більше за попередні роки. В той же період на 13 винокурнях Сороцького повіту об'єм виробництва становив 78 490 відер. Тут працювало 167 робітників, що було найвищим показником не тільки на північнобессарабських землях, а і по всій області (для порівняння: 1828 р. – Ясський (Бельцький) повіт – 25 осіб, Хотинський – 123; у 1846 р. – Хотинський – 104, Кишинівський – 25, Ізмаїльський – 8)¹⁹.

У 1848 р. в Ясському пов. на двох діючих винокурнях випускалося готової продукції на 5 600 крб., а об'єм виробництва 13 хотинських заводів складав 81 782 крб. Серед них порівняно потужними були винокурні в Яноуцах (Іванівцях), Тарасівцях, Зарожанах²⁰.

Зазначені факти доводять, що майже вся продукція бессарабських винокурних підприємств випускалася у першій половині XIX ст. в двох північних повітах – Хотинському і Сороцькому, куди легше було доставляти зерно з Подільської та Херсонської губерній.

У 50-60-ті роки XIX ст. у північних повітах Бессарабії функціонували 6 пивоварень із загальним об'ємом виробництва 17 857 відер пива на рік. Невеликі заводи в с.Коболині Сороцького та Чепонесах, Керстенцях, Секурянах, Гринештах, Новоселиці Хотинського пов. виготовляли протягом року від 2 200 до 8 657 відер продукції. Пивоварні повітових центрів краю у зазначений період щорічно виробляли до 6 тис. відер пива. Вся вироблена продукція збувалася в межах Бессарабії²¹.

У 50-60-ті роки XIX ст. набули дальшого розвитку гуральні – промислові підприємства (колишні винокурні). Вони існували у поміщицьких маєтках Недобоївців, Ставчан, Новоселиці, Сокирян та ін. Так, на кожній із 21 найбільших гуралень, що діяли у північних повітах, вироблялося до 350 тис. відер продукції. На гуральнях Хотинського і Сороцького повітів у передреформені роки було випущено половину всієї спиртово-горілкової продукції Бессарабії. Виготовлений товар споживався не тільки на місцевому ринку, але й

вивозився до Одеси, Херсонської губернії, за кордон²².

У передреформений період кількість винокурень стабілізується. У 1863 р., наприклад, в Хотинському повіті із 13 підприємств діяло тільки 12, в Сороцькому – із 10 залишилося 7, які належали поміщикам. В Хотинському повіті власниками гуралень були: Главацький, Гордєєв, Димитріу, Добровольський, Калмуцький, Крупенський, Стурдза; Сороцькому – Дониц, Кантакузино, Катаржіу, Кассо²³.

На поміщицьких та купецьких підприємствах краю застосовувалася наймана праця місцевих та прибулих з інших російських губерній та Буковини селян, міщан, майстрів. Так, на винокурні поміщика в с.Ржавинці Хотинського пов. працювало 8 вільнонайманих царан, а в Секурянах на такій же винокурні – 10 різноробочих-міщан та майстер-австрієць. На заводі поміщика Катаржіу в с.Кобильне Сороцького повіту трудилися 12 російських різноробочих; а у поміщика Маразлі в с.Баласинешти Хотинського пов. – 16 селян з Подільської губ. та один майстер-росіянин²⁴.

Існували і поодинокі випадки, коли на винокурнях використовувалася праця залежних селян. Приміром, у с.Ломачинці Хотинського пов. в поміщика Комару працювало його 12 кріпосних селян²⁵. Проте наведений приклад, що є одним з винятків застосування на північнобессарабських землях підневільної праці, не заперечує наявності поширення вільнонайманої робочої сили на мануфактурних підприємствах краю у передреформені 50-60-ті роки XIX ст.

Незначного розвитку у північних повітах Бессарабії протягом дореформеного періоду набуло тютюновиробництво. Перші фабрики з обробки тютюну, що зафіксовані наприкінці 50-х років XIX ст. у Бельцях, нагадували дрібні мануфактури з 2-5 працівниками. Технічне оснащення підприємств мало досить низький рівень. Приготування тютюну велося вручну за допомогою різальних верстатів і невеликих жорен. Цигарки виготовлялися виключно вручну²⁶.

Недостатня сировинна база для розвитку цього напрямку промисловості стала передумовою її повільного зростання на початку 60-х років. Приміром, якщо у 1861 р. на чотирьох бельцьких мануфактурах виготовлялося тютюнової продукції на 5 745 руб. (0,5% загальнобессарабської суми виробництва), то в 1862-1863 роках на двох тютюнових фабриках Хотина і Бельц випускалося продукції в 1,5 рази менше²⁷.

Центрами шкіряного виробництва Північної Бессарабії протягом досліджуваного періоду були дрібні заводи з видублення шкір великої рогатої худоби у Хотинському та Сороцькому пов-х. В останньому з них у 50-60-ті роки XIX ст. спостерігалось прогресивне зростання кількості шкіряних мануфактурно-промислових підприємств. Зо-

крема, у 1852-1857 рр. їх налічувалося 18, 1861 р. – 26, 1865-1867 рр. – 49, що становило 33,8% всіх бессарабських заводів такого типу (у Хотинському пов. – 4). Найбільше їх було у Сороцькому пов., що пояснювалося значним розвитком тут тваринництва, побічною сировиною якого були шкіри. Загалом у вартісному виразі шкіряна галузь регіону виробляла готової продукції на загальну суму 5 600 крб. (по Бессарабії – 16 500 крб. на рік)²⁸.

Важливу роль в економічному житті краю відігравало цукроваріння. Значним промисловим підприємством цієї галузі у Північній Бессарабії був цукровий завод, заснований купцем і землевласником з Австрії Федором Рафаловичем, спочатку у Ставчанах (1861 р.), а у 1866 р. – у Зарожанах Хотинського пов. Останній був обладнаний австрійським устаткуванням та 15 паровими двигунами потужністю у 215 кінських сил. Слід зазначити, що це був єдиний у дореформений період цукровий завод на всю Бессарабію²⁹.

Цукросировина вирощувалася на власних цукрових плантаціях, що розкинулися за 15 верст від заводу на земельних угіддях навколишніх сіл (Ставчан, Долинян, Зарожан, Синжера, Керстенців). Зібраний буряк зберігався в кагатах і підвозився до цехів миття та подрібнення 10 тачками. Основною робочою силою заводу були вільнонаймані робітники з числа місцевих селян та приїжджих заробітчан з інших губерній. Цукрозаводчик Рафалович забезпечив підприємство кваліфікованими спеціалістами. У передреформений період тут працювали 130 майстрів-німців, які прибули з-за кордону, та близько 600 робітників³⁰. Виробництво цукру на Зарожанському заводі у 1867-1868 рр. сягало 16 тис. пудів. Відходи виробництва, зокрема жом, використовувалися для відгодівлі закуповуваної великої рогатої худоби, яка вигідно збувалася³¹.

Поряд з таким масштабним підприємством Північної Бессарабії, як Зарожанський цукровий завод, в регіоні діяли невеликі міні-заводи та фабрики, які часто були єдиними для всього краю. За обсягами випуску промислової продукції вони значно відставали від зазначених вище мануфактур, проте вдало доповнювали картини промислового розвитку краю, випускаючи необхідні вироби народного вжитку. Приміром, єдина серед північнобессарабських підприємств фабрика з виготовлення капелюхів у середині 30-х років XIX ст. була невеликим промисловим закладом, де обсяг виробництва у грошах становив 400 крб. Протягом наступних двох десятиліть виробництво скоротилося на ній майже у 6 разів: у 1852 р. – 300 крб.; 1857 р. – 60 крб., а у 60-ті роки XIX ст. – взагалі припинила своє існування³².

Водночас у Хотині існував міні-бричковий завод міщанина А.Люби. Перші письмові відомості про майстерню відносяться до 1864 р. Однак відомо, що це підприємство існувало і раніше. Воно складалося з двох відділень: ковальського з міха-

ми і кувадлами та теслярського. Всього тут було зайнято 4 майстри і 6 робітників³³.

При багатій сировинній базі деревообробна промисловість у Північній Бессарабії розвивалася слабо. У 40-х роках дореформеного періоду в регіоні налічувалося більше 4 600 десятин державного лісу (20,4% всього державного лісового масиву Бессарабії), понад 60 тисяч десятин належали поміщикам і монастирям (18,2%)³⁴. Слабкість деревообробної промисловості краю була наслідком вивозу переважної частини сировини та ввезення конкурентних дерев'яних виробів з інших губерній Російської та Австрійської імперій.

У певній мірі була розвинена промисловість будівельних матеріалів. У придністрянських селах видобувався будівельний камінь, чудової якості алебастр та гіпс. Майже на всій території Хотинського пов. вздовж Дністра, насиченій запасами алебастру, випалювався цей камінь селянами та найманими робітниками. Інколи місцеві поміщики віддавали на відкуп землю із покладами гіпсу. Проте його системна розробка була розгорнута тільки у пореформений період. У 1812-1867 роках на копальнях поблизу с. Дарабани Хотинського пов., де виявлено поклади цих корисних капаєлин, щорічно було зайнято до 30 осіб. Важкі умови праці та повна відсутність техніки безпеки ставали причинами частих летальних випадків для працівників.

Така ж доля спіткала і видобувників вапняку біля сіл Колінківці та Грозинці цього ж повіту, де траплялися постійні обвали копалень. Видобутий та випалений камінь здебільшого продавали на місці. За чверть алебастру виторговували 4 руб., а вапняку – 3 руб.³⁵.

Отже, розвиток (хоч і повільний) промислового виробництва північнобессарабських земель у дореформений період завершив тривалий перехід від домашнього ремісничого характеру виробництва до мануфактурного.

Після 1812 р. у північних повітах Бессарабії, як і в інших частинах області, виникають і розвиваються мануфактурні підприємства, на яких використовується наймана праця селян, міщан. На стадії становлення перебували миловарні та майстерні по виробництву воску, свічок, цегли. Однак обсяг продукції був невеликим через зазначені вище причини.

Помітне місце у промисловому розвитку регіону відігравало борошномельне виробництво, зросла кількість різнотипних млинів у поміщицьких та царанських господарствах. Значного розмаху набуло винокуріння та пивоваріння у Хотинському та Сороцькому повітах. Тут спостерігалось відносне збільшення виробництва шкіряної продукції та деградація тютюновиробництва. Відкриття цукрового заводу на Хотинщині у передреформенні роки суттєво вплинуло на розвиток господарства краю, сприяло зростанню об'єму продукції та виникненню буржуазних відносин.

¹ Гросул Я.С., Будак І.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.). – Кишинев: Картя молдовеняскє, 1967. – 399 с.; Жуков В.И. Города Бессарабии. (1812-1861 гг.). – Кишинев: Картя молдовеняскє, 1964. – 752 с.

² Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.; Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 464 с.

³ Національний архів Республіки Молдова (далі НАРМ). – Ф.2. Канцелярія Бессарабського губернатора; НАРМ. – Ф.5. Бессарабське обласне управління; НАРМ. – Ф. 151. Бессарабський губернський статистичний комітет.

⁴ Державний архів Одеської області. – Ф.3. Головний статистичний комітет Новоросійського краю.

⁵ Державний архів Чернівецької області. – Ф.40. Хотинський міський магістрат.

⁶ Записки Бессарабского областного статистического комитета. Т. I. / под ред. Егунова А.Н. / – Кишинев, 1864. – 302 с.; Зашук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. – СПб., 1862. – 262 с.; Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии / под редакцией Халиппы И.Н. / Т. III. – Кишинев, Тип. Шлиомовича, 1907. – 582с.; Янсон Ю.Е. Исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб., 1870. – 233 с.

⁷ Записки Одесского общества истории и древностей. Т.6. – Одесса, Тип. Алексомати, 1867. – С.279, 283.

⁸ НАРМ. – Ф.5. Бессарабське обласне управління. – Оп.3. – Спр.621. – Арк.38.

⁹ Державний архів Одеської області. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.83. – Арк.9 (зв.)-10(зв.).

¹⁰ Богачик Т. Розвиток ремісничко-мануфактурного виробництва Північної Бессарабії в дореформенний період (1812-1868 рр.) // Матеріали II Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання”, 28-29 травня 2005р. – Чернівці: Прут, 2005. – С.78.

¹¹ Записки Одесского общества истории и древностей. – С.279; Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии / под редакцией Халиппы И.Н. / Т. III. – Кишинев, Тип. Шлиомовича, 1907. – С.230; Янсон Ю.Е. Исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – С.228.

¹² НАРМ. – Ф. 151. Бессарабський губернський статистичний комітет. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.15; Оп.1. – Спр.8. – Арк.46.

¹³ Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии / под редакцией Халиппы И.Н. / Т. III. – Кишинев, Тип. Шлиомовича, 1907. – С.8-230.

¹⁴ НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2591. – Арк. 879, 931.

¹⁵ Янсон Ю.Е. Исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – С.228; Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.146.

¹⁶ НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.6977. – Арк. 96, 107.

¹⁷ Там само. – Спр.7372. – Арк.10.

¹⁸ Там само. – Спр.5371. – Арк. 71; Спр.5936. – Арк.14.

¹⁹ Там само. – Спр.1199. – Арк.66; Спр.4879. – Арк. 377-411.

²⁰ Державний архів Одеської області. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.83. – Арк. 9(зв.)-10.

²¹ НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.5936. – Арк.16.

²² Записки Бессарабского областного статистического комитета. Т. I. / под ред. Егунова А.Н. / – Кишинев, 1864. – С.288.

²³ НАРМ. – Ф.2. – Спр.7372. – Арк.51-82.

²⁴ Там само. – Спр.4879. – Арк.296; Спр.5686. – Арк. 61, 69, 131.

²⁵ Там само. – Спр.5686. – Арк.140.

²⁶ Там само. – Спр.5371. – Арк.10.

²⁷ Зашук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. – СПб., 1862. – С.339.

²⁸ Бессарабские областные ведомости. – 1867. – №29. – С.3.

²⁹ Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи (1881-1882 гг.) / сост. инженером-технологом Толпыгиным М.А. – Киев, 1883. – С.139.

³⁰ Там само.

³¹ Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.146.

³² НАРМ. – Ф.2. – Спр.2139. – Арк. 9 (зв.); Гросул Я.С., Будак І.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.). – Кишинев: Картя молдовеняскє, 1967. – С.295-297.

³³ Жуков В.И. Города Бессарабии. (1812-1861 гг.). – Кишинев: Картя молдовеняскє, 1964. – С.127.

³⁴ Записки Бессарабского областного статистического комитета. – С.190-233.

³⁵ Державний архів Чернівецької області. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.339. – Арк.1-4; Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. – С.195, 279.

Summary

Tamara Bohachyk (Chernivtsi)

Industrial Development of North Bessarabiya in Prereform Period (1812-1868)

The article gives the analysis of the industrial development of north Bessarabiya in prereform period (1812-1868) on the basis of rare sources.

УДК: 94(477.85) „19/20”

**Юлія Федоряк
(Чернівці)**

ІДЕЯ АВТОНОМІЇ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОГРАМАХ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ ТА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті йдеться про формування ідеї автономії Галичини, Буковини та Закарпаття в складі Австро-Угорської імперії в політичних програмах Русько-української радикальної партії і народно-демократичної партії Галичини, які діяли в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Русько-українська радикальна партія, Народно-демократична партія, ідея автономії, політична програма, Галичина, Буковина, Закарпаття, Австро-Угорська імперія.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки помітно зросла увага вчених до проблематики становлення і розвитку національного руху, проблеми націотворення, формування української національної свідомості та державницьких традицій українського народу. Особливий інтерес викликає досвід національного державотворення в Галичині та на Буковині – споконвічній українській території, які тривалий час були відірвана від Наддніпрянської України, з'ясування специфіки генезису та подальшої еволюції ідеї української автономії у цьому регіоні в історично насичений період другої половини XIX – початку XX століття.

Незважаючи на відрив від материнської української території, Галичина, Буковина та Закарпаття не загубились у духовних пошуках своєї громадянської і державницької культури і, перебуваючи у складі Австро-Угорської імперії, не втратили перерваної державницької традиції та її значущості для майбутнього державно-правового життя. Українці Галичини виступали активною політичною і громадською силою на рубежі XIX-XX ст. в Австро-Угорській імперії. Очевидно, що розвиток ідеї українського державотворення на західноукраїнських землях мав власну внутрішню логіку.

У радянській історіографії упродовж багатьох десятиліть на українське національне питання існувало своєрідне табу, в умовах партійно-тоталітарного режиму утвердилася теза про українство як вияв „буржуазного націоналізму”. Після 1991 року посилився науковий інтерес до вивчення витоків національної державності, ідеї соборності України. Формування української нації стало складовою частиною процесу націотворення у Центрально-Східній Європі модерної доби. Вагомий внесок в утвердження української ідеї автономії у Східній Галичині зробили Русько-українська радикальна партія та Народно-демократична партія другої половини XIX ст.

Серед найбільш вагомих досліджень цих проблем слід відзначити праці К.Левицького, М.Лозинського, І.Франка, О.Назарука, І.Нагаєвського, Я.Грицака та ін.

Останнє десятиліття XIX ст. стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням в цей час у Галичині українських політичних партій національна ідея виходить за рамки суто інтелігентського середовища і проникає вглиб суспільства. Це створює умови для формування масового національного руху з яскравим політичним забарвленням. Галичина, попри власні важкі умови національного й економічного існування, стає центром українського руху, в тому числі й стосовно східноукраїнських земель, відіграючи роль полігону, де створювалися і вдосконалювалися засоби національно-культурного та суспільно-політичного відродження українського народу.

Перебування українських земель у складі іноземних держав привело до того, що значна части-

на діячів українського визвольного руху кінця XIX – початку XX ст. пов'язувала майбутнє української національної державності з автономією в межах Австро-Угорської чи Російської імперій. Це знайшло відбиток у програмах українських політичних партій і рухах.

Першою українською політичною партією була Русько-українська радикальна партія (РУРП), заснована на зборах радикальної інтелігенції у Львові 4-5 жовтня 1890 року¹. До її складу увійшли прогресивні політичні діячі різних ідейних організацій, що помітно позначилося на програмі та діяльності партії. Від самого початку в її середовищі існували ідейні протиріччя між „старими” та „молодими” радикалами з приводу характеру партії. Перші, репрезентовані Іваном Франко, Михайлом Павликом, Остапом Терлецьким, були прихильниками ідеї Михайла Драгоманова, який висунув програму федералізації Російської та Австро-Угорської імперії, фактично заперечував потребу творення самостійної української держави, а виступав за автономну позицію України у складі федерації. У той же час другі – В'ячеслав Будзинський, Юліан Бачинський, Семен Вітик, Микола Ганкевич, Володимир Охримович та інші виступали за негайне введення в максимальну частину програми партії вимоги створення власної національної держави, а в мінімальну – положення про поділ Галичини на українську та польську частини². Після кількарічних суперечок перемогла „молодь”.

Спочатку 1895 р. Юліан Бачинський видав свою працю під назвою „Україна irredenta”³, де обґрунтував положення про те, що політична самостійність України є умовою її економічного та культурного розвитку, як і можливості її існування взагалі. Цим самим, за словами автора, ідея політичної самостійності України перший раз була поставлена „ясно і умотивовано”⁴.

29 грудня 1895 р. на IV з'їзді РУРП нарешті було прийнято першу програму партії, яку розробив її голова Іван Франко⁵.

„Стоячи на ґрунті наукового-соціалізму і годячи ся на всі впливаючі з сего консеквенції (наслідки. – Ю.Ф.), на полі політичнім, економічнім і культурнім заявляє русько-українська радикальна партія, що здійснення усіх її соціалістичних ідеалів можливе тільки при наявній політичній самостійності русько-українського народу і повнім неограниченим праві його рішати самому в усіх справах його дотикаючих”⁶.

Вважаючи, що головне поле політичної діяльності партії перебуває в Австро-Угорській імперії, то й основні вимоги вони висували до Галицького сейму. Вимогами програми партії стали два основних питання що стосувалися краю: перше це – створення якнайширшої автономії руського (українського. – Ю.Ф.) краю з територіальних частин етнічних українців східної Галичини і північної

Буковини, друге – викуп землі, насамперед найкращої якості чи орендування її та передача у власність народу.

У політичну частину програми Русько-Української радикальної партії було введено наступні демократичні пункти:

- безпосереднього загального таємного і рівного права голосу;
- повної особистої свободи, свободи слова, зборів, товариств і преси;
- введення в українських округах Галичини і Буковини української мови, як офіційної, в усіх урядових установах;
- викладання українською мовою у всіх публічних школах;
- запровадження безкоштовного навчання в народних, середніх школах і вищих навчальних закладах і надання їм широкої автономії⁷.

Партія проголошувала, що буде співпрацювати з усіма, хто боротиметься за широку автономію краю, проти централізації та за посилення впливу громадян на діяльність адміністрації автономії краю⁸.

Впровадження таких демократичних ідей в політичній та культурній сфері життя Галичини і Буковини мало сприяти піднесенню національної свідомості і солідарності українського народу в Австрійській імперії.

Але соціалістичне крило РУРП почало критикувати цю програму за те, що вона нібито суперечить соціалізму, та стоїть на позиціях національного „шовінізму”, бо на перше місце в політичній частині ставить справу автономії краю, руської (української) мови в офіційних установах, школах і т.д., а в економічній частині – головне питання селянсько-рільниче, а не становище робітників, соціалістів.

В зв'язку з цим між діячами радикальної партії почалися непорозуміння – деякі дуже „тяжили” до „соціалістів”, а інші почали вести гостру боротьбу проти „попів”, а їх була значна частина в партії⁹.

Отже, вперше в історії українського руху постулат політичної повної автономії України було включено в програму окремої партії. Але, для того, щоб його реалізувати, потрібна була довга й кропітка праця.

Розуміючи це, Іван Франко з 1896 р. послідовно і цілеспрямовано розробляє у своїх працях програми національного будівництва, що мали підкреслено комплексний характер.

Наприкінці XIX ст. Русько-українська радикальна партія пережила кризу. Намітилися суперечливі тенденції, суть яких полягала в тому, що поруч з розгортанням радикального руху і охопленням ним трудящого людю, дедалі більше виявлялася політична диференціація в її лавах. До цього призвели соціально-економічні, політичні й ідеологічні чинники, пов'язані з подальшим розвит-

ком капіталістичного господарства, соціальним розшаруванням суспільства, виходом на політичну арену класу робітників, піднесення національної свідомості. Суперечності між поміркованою та ліворадикальною частинами вилились у конфлікт між „старшими” і „молодшими” та призвели до розколу в Русько-Українській радикальній партії. Внутрішньопартійна боротьба викристалізувала три основні фракційні групи: власне радикальну, яку очолили Михайло Павлик, Кирило Трильовський, Лев Бачинський, соціал-демократичну на чолі з Романом Ярославичем, Миколою Ганкевичем, Михайлом Новаковським та національно-демократичну, якою керували Іван Франко, Євген Левицький, Теофіл Окуневський. У результаті розпочалася підготовка до створення нової політичної організації¹⁰.

Рух за об'єднання всіх лівоцентристських елементів, що стояв на самостійницьких позиціях, очолила народовська „Народна Рада”, яка була створена 1885 р. на чолі Юліаном Романчуком¹¹, та група діячів, котрі стояли поза нею: Іван Франко, Михайло Грушевський, Євген Левицький та Володимир Охримович. 26 березня 1899 р. цим угрупованням створено нову політичну партію під назвою Українська національно-демократична партія (УНДП), до якої і перейшли активні діячі радикальної партії (хоч і в ній залишилися такі, як Кирило Трильовський – майбутній засновник „Січі”, Михайло Павлик)¹². На своїх установчих зборах ця партія проголосила: „Ми, галичани-Русини, зазначаємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоб цілий українсько-руський народ здобув собі політичну, економічну і культурну незалежність та самостійність і тим способом з'єднатися в одноцільну українсько-руську новочасну національну державу, в якій би загал народу на свою загальну користь орудував всіма своїми справами: політичними, економічними та культурними”¹³.

Колишні радикали в Українській національно-демократичній партії внесли до її програмних документів цілий ряд рішучих вимог щодо покращення національно-політичного становища українців. До цієї партії вступили як „народовці”, так і діячі Радикальної партії. Як уже зазначалось, вони хотіли надати новій партії поступового характеру і внести в програму домагання найширшої автономії з подальшою її еволюцією в самостійність¹⁴.

У цілому УНДП претендувала на репрезентацію інтересів всього українського народу і захист його інтересів, як видно з вступного слова до програми. Націонал-демократи називали себе „народньою-партією”. У їхній „Народній програмі”, видана без зазначення дати у Львові, декларувалося, що націонал-демократи прагнуть до того, щоб увесь український народ (національність) здобув собі культурну, економічну та політичну самостій-

ність і об'єднався в майбутньому в один державний організм.

Програма народовська (національно-демократична) (з року 1899) була складена для всього народу. В програмі одним з найголовніших пунктів стала найгостріша проблема українців Австро-Угорської імперії: з територій, заселених українцями, утворити „коронний край” (автономну провінцію Австрії). Отже, територія в австрійській державі, яку заселяли русини, мала становити одну окрему провінцію з якнайширшою автономією в законодавстві і адміністрації. Народовці домагались: змінення тодішніх крайових статутів для Галичини і Буковини, поділу Галичини (на східно-руську українську і західно-польську) та Буковини (на північно-руську українську і південно-волицьку румунську) та утворення з руських (українських) частин Галичини і Буковини однієї національної провінції з окремого адміністрацією і окремим національним сеймом: а це передбачало поділ адміністративних властей в Галичині на окремі уряди для руської (української) частини краю з центром у Львові та для польської частини з центром у Кракові. У програмі наголошувалося на мовному питанні та питанні упорядкування політичних прав і свобод (передусім це – рівне виборче право при таємному голосуванні, право особистої свободи, свободи слова, зборів, преси). Для того, щоб формувати національну свідомість у простого люду, у програмі вимагалось, щоб в усіх українських селах і містах, були народні школи з українською мовою викладання. Щоб по великих містах були гімназії, реальні школи і учительські семінарії з українською мовою викладання, щоб у Львові було засновано окремий український університет. Отже, народовці стояли на засадах розвитку національної свідомості у молоді¹⁵ на основі використання рідної української мови.

Отже, національна політика українських діячів Галичини вперше після 1848 р. ґрунтувалася на загальнонаціональних принципах. Вони чітко заманіфестували потребу об'єднання всіх українців на українських землях: „Будемо піддержувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими Українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільності; будемо серед російських Українців підтримувати такі змагання, котрі ведуть до перетворення російської держави з абсолютної і централістичної в державу конституційно-федералістичну, оперту на автономію народностей”¹⁶.

Відносно ж Закарпаття констатували: „Будемо змагати, щоби серед угорських Русинів викликати подібний рух національний, який є між галицькими й буковинськими Русинами, щоби загаріти їх до уживання й плекання рідної мови, до борби проти винародовлювання та до культурної, економічної і політичної діяльності в користь угорсько-руського народу”¹⁷.

Відмінності програми Українсько-руської радикальної партії 1904 р. від попередньої (після виходу з неї Івана Франка з соратниками) полягають в тому, що вона була програмою українських робітників в Австрії. В політичних питаннях відмінностей від попередньої програми було порівняно менше ніж в суспільних та економічних сферах: РУРП стояла за найширшу організацію всіх робітників як промислових, так і сільськогосподарських, за націоналізацію землі, цілковите знищення і усунення територіальних капіталістичних установ, та усунення всіх національних – кордонів¹⁸.

Радикальна програма брала під свою опіку лише головним чином самих робітників, міжнародний пролетаріат, а про селян згадує лише мимохіть, як маленьку примітку до робітників, тоді коли територію Галичини і Буковини в основному заселяли селяни. Робився основний акцент у програмі на економічних питаннях, а не на політичних, як це було у попередній програмі.

Отже, на зламі XIX-XX століть ідеї незалежності починають захоплювати чимраз ширші кола українського народу, особливо в Галичині, набувають ознак суспільно-перетворюючої сили. Аналізуючи розвиток українського руху в Галичині в кінці XIX – на початку XX ст., необхідно підкреслити і той факт, що велику роль в його активізації відіграла молодь, яка в цьому процесі стала своєрідним локомотивом відносно своїх старших політично поміркованих колег. Однак зусилля місцевої національно свідомої інтелігенції на початку XX сторіччя чітко вирізнялося. Так, в програмі-мінімум ішла мова про створення автономного українського коронного краю в складі Австро-Угорщини з найширшими правами, а програма-максимум передбачала об'єднання всіх українських земель в єдиній, незалежній українській демократичній державі. Відбувалася еволюція та формування політичної думки на західноукраїнських землях щодо питання державотворення України: від ідеї автономії Галичини, Буковини та Закарпаття в складі Австро-Угорщини – до ідеї майбутньої самостійної незалежної Української держави.

¹ Киридон А.М., Киридон П.В. Питання державності в програмах і України наприкінці XIX ст. // Матеріали наукової конференції “Українська державність історія і сучасність”. Київ, січень 1993. – К.: ІСДОУ, 1993. – С.68-70.

² Грицак Я. „Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 74-78; Діло. – 1912. – 13 квіт.

³ Бачинський Ю. Україна irredenta. – Берлін. – 1924. – 237 с.

⁴ Грицак Я. „Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини. – С.105.

⁵ Там само – С.92-93.

⁶ Програма народно-демократичної і радикальної партії. – Коломия, 1913. – С.10.

⁷ Там само – С.10-13.

⁸ Українська суспільно-політична думка XX століття: Документи і матеріали // Сучасність. – 1983. – Т.1. – С.9-12.

⁹ Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентифікація в Галичині//Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2003. – Ч.4. – С.81-84.

¹⁰ Лазарович М. В. “П’ємонт” українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині XIX – на початку XX століття). – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – С.21-27.

¹¹ Грицак Я. „Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини. – С.103.

¹² Програма національно-демократичного (народного) сторонництва // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріал: У 3-х т. Т.1. / Упорядник Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – С.57.

¹³ Програма галицьких Русинів-народовців з 1899. – Львів. 1899. – С.1.

¹⁴ Феденко П. Український рух у XX столітті. – Лондон, 1959. – С.77-78.

¹⁵ Програма галицьких Русинів-народовців з 1899. – Львів. 1899. – С.2-3.

¹⁶ Програма національно-демократичного (народного) сторонництва // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – С. 57.

¹⁷ Там само. – С.58.

¹⁸ Програма народно-демократичної і радикальної партії. – Коломия, 1913. – С.15-20.

Summary

Yulia Fedoriak (Chernivtsy)

Autonomy Concept in the Political Programs of Rusko-Ukrainian Radical Party and People's Democratic Party of Galicia (late 19th – early 20th centuries)

The body of the article goes on to discuss the problem of forming the concept of Galicia, Bukovyna and Transcarpatia's autonomy incorporated in Austro-Hungarian Empire in the political programs of Rusko-Ukrainian Radical party and People's Democratic Party of Galicia of late 19th – early 20th centuries.

УДК: 94(477.85) „18/19”

Оксана Бильцан
(Чернівці)

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ БУКОВИНИ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ (1907 – 1910)

У статті висвітлюється діяльність на Буковині Української радикальної партії Буковини, проаналізовано політичні, економічні та культурно-ідеологічні погляди радикалів на основі друкованих органів радикальної партії „Народна справа” та „Громадянин”.

Ключові слова: партія, віче, програма, „Народна справа”, „Громадянин”.

Українська радикальна партія на Буковині утворилася у червні 1907 року. Однак процес її формування розпочався ще у 1905 році. Після розпаду „Вільнодумного союзу” у таборі народовців виділяється радикальне крило на чолі з адвокатом Теодотом Галіпом (псевдонім Наполеон Бігарій).

Т.Галіп (1873-1943рр.) народився на Вижниччині у сім'ї українського священика. Освіту здобував у сільській школі, чернівецькій гімназії та на юридичному факультеті Чернівецького університету. Одержавши диплом юриста, Т.Галіп відкрив у Чернівцях адвокатську канцелярію і став захисником інтересів населення.

У травні 1905 р. Т.Галіп як лідер радикалів зібрав у Вижниці народне віче, на якому критикував політику українських депутатів сейму. Газета „Буковина” зазначила, що віче організував безіменний комітет і „се віче не уряджує ніхто з буковинських Русинів”¹. 10 червня 1905 р. у Чернівцях відбулася зустріч прихильників Т.Галіпа, що солідаризувалися з галицьким радикальним рухом. Це були перші спроби утворення Радикальної партії.

У листопаді 1905 р. створена Українська народно-демократична партія під назвою „Національна Рада русинів на Буковині”, яка об'єднала людей з різними політичними поглядами. До неї увійшла радикальна група на чолі з Т.Галіпом, який склав програму партії. Про ці події лідер радикалів згадував, що “радикальний гурток молодих інтелігентів намагався у єдиному національному таборі українців провести якусь обнову, а саме спонукати громаду до модернізації, прийняттям політичної програми у радикальному дусі”².

Однак уже в 1906 р. газета „Буковина” повідомляла про існування у „Національній Раді” радикального крила.

В 1907 р. логічним завершенням формування Радикальної партії стало скликання зборів прихильників радикального крила „Національної ради”. Збори відбулися у Чернівцях 16 червня 1907 р. за участі 120 осіб. На цих зборах прийнято рішення про заснування Української радикальної партії Буковини, обрано керівні органи нового політичного об'єднання. Головою партії став Т.Галіп.³ Членами партії були здебільшого молоді інтелігенти, вчителі. Зокрема, освітянська газета „Промінь” у 1907 р. повідомила про установчі збори радикальної партії та висловила надії на співпрацю новоствореної партії з українським вчительством. Радикальну партію підтримувала частина молодого селянства, яка була незадоволена існуючим становищем. Відомими діячами партії, крім вже названого Т.Галіпа, були Юрій Сербинюк, Ілько та Остап Поповичі та ін. Головним гаслом членів радикальної партії було: „Замість просити і жебракувати, українці мають домагатися і жадати”.

З 1907 р. радикальна партія починає видавати свій друкований орган – „Народна справа”. З цього приводу Т.Галіп за підписом Наполеон Бігарій повідомляв крайове управління, що „Народна справа” це періодичне видання українською мовою, в якому будуть міститися статті про політичні та національні справи українського народу, а також літературні статті й статті з повчальним та науковим змістом⁴. „Народна справа” виходила першого і п'ятнадцятого числа кожного місяця протягом 1907-1908 рр. Офіційним редактором „Народної справи” був Т.Галіп, видавалася його коштом. Керівник партії дбав, щоб „Народна справа” була цікавим та політично-змістовним друкованим органом. З цією метою Т.Галіп співпрацював з відомими громадсько-політичними діячами України. Зокрема, він просив у листі до М.Грушевського дозволу користуватися матеріалами його статей для „Народної справи”⁵.

В 1909-1910 рр. Українська радикальна партія Буковини видавала тричі на місяць (10, 20, 30 числа) газету „Громадянин”. Її відповідальним редактором був Володимир Будзінський, а видавцем – активний діяч радикальної партії Ілько Попович. Редакція газети знаходилась за адресою м.Чернівці, вулиця Войнаровського 9, а в 1910 р. по вул. Франца, 30а.

В першій вступній статті „Громадянина” зазначено, що основним завданням газети є „всесторонньо освідомити нарід”. „Громадянин” визнає свою партійну приналежність до радикальної партії та наголошує, що радикальна партія („радикаліс” в перекладі з латинської корінний) – це партія, що гостро виступає „против всякої кривди, хоче дійти до її коріння і ту кривду знищити”. В першому номері газети вміщено програмні вимоги радикальної партії: „земля з панських рук має перейти до робочого народу, безплатна освіта на рідній мові, національна автономія буковинського краю”⁶.

В 1909 р. п'ятий номер газети „Громадянин” частково опублікував програму Української радикальної партії. В ній наголошувалося, що визволення українського народу пов'язується з встановленням соціалізму та широкими соціально-економічними перетвореннями.⁷ Тому радикальна партія наголошувала, що буде підтримувати такі реформи, які б обмежували визиск робітника та покращували його економічне становище, усували усілякі привілеї класів, забезпечували власність працюючих на землю та засоби виробництва, збільшували вплив працюючих мас на політичні процеси, усували обмеження суспільної рівності та культурного розвитку, надавали самоуправління українцям і всім політичним поневоленим народам.⁸

Програма Української радикальної партії складалася з трьох частин, що стосувались політичних, економічних та культурно-просвітніх справ Буковини. Відповідно до них радикали висували свої

вимоги. У загальних рисах вона майже повторювала програму Української радикальної партії Галичини, яку „Громадянин” називав „наша братня партія”. Радикальна партія Буковини тісно співпрацювала з своїми однодумцями у Галичині. Радикали Буковини брали участь у з'їздах Радикальної партії Галичини, повідомляли у своїх періодичних виданнях про діяльність галицьких колег. Вони працювали з періодичними виданнями радикалів Галичини: „Громадський голос” (Львів), „Хлопська правда” (Коломия), „Запорожець” (Коломия). Проте, незважаючи на ідейну спільність, обидві партії не могли злитися в єдину організацію. Відповідно до закону від 15 листопада 1867 р. про громадські об'єднання політичним товариствам чи партіям окремих коронних земель заборонялося об'єднання і створення спільних керівних органів.⁹

Основною політичною вимогою Української радикальної партії Буковини була – перебудова Австрійської держави на федерацію народів, що в ній проживають та створення національних територій з повною політичною автономією кожної народності із забезпеченням національним меншинам на цій території усіх політичних та національних прав. Для українців партія вимагала створення окремої української політичної території з українських частин Буковини та Галичини. У програмі проголошувалися вимоги: загального, прямого та рівного виборчого права; особистої свободи, свободи зборів, товариств, слова, науки і друку; усунення бюрократизму та заміни постійного війська народним ополченням.

В справах просвітніх і культурних радикали Буковини вимагала в українських частинах Галичини та Буковини запровадження на державному рівні української мови; безкоштовної освіти; вільного доступу до освіти „обох полів”; свободи релігійних переконань та поширення між масами народу здобутків культури і науки. Отже, в основу вимог у справах просвітніх і культурних покладено проблеми національного відродження українського народу та прагнення до піднесення почуття національної самосвідомості українців.¹⁰

Радикальна партія Буковини чітко визначила у своїй програмі економічні вимоги, що стосувалися промисловості та сільського господарства. Щодо становища промислових робітників радикали вимагали забезпечення їм життя, здоров'я, і людського існування через: скорочення робочого дня; заборону праці дітей і жінок на шкідливих роботах; обмеження нічної праці; введення посади робітничих інспекторів з метою організації контролю за місцем праці і проживання робітників; забезпечення всіх робітників на час безробіття, нездатності до праці, або старості. В програмі зазначалося, що українська радикальна партія виступає за об'єднання всіх робітників з метою самооборони та захисту своїх прав й інтересів.

Водночас відстоювалися радикалами програмові вимоги, що стосувалися селян. Зокрема, вони вимагали: передачі земель у власність сільських громад; реформи прав полювання і риболовлі; заборони фіскальної монополії солі; ліквідації непрямих податків та введення єдиного прогресивного податку на прибуток. Радикальна партія виступала за культурний захист земель через регуляцію рік, меліорацію, охорону лісів, а також за об'єднання всіх селян-хліборобів у спілки кредитні, торговельні та виробничі.¹¹

В п'ятому числі „Громадянина” програма радикальної партії була частково опублікована, оскільки є примітка „кінець буде”. Логічним завершенням програмного документу партії можна вважати статті „Громадянина” за 1910 р. під назвою „Чого нам домагатися”. В них радикали деталізували свої економічні вимоги, що стосувались аграрних питань. Ці вимоги були чітко обґрунтовані радикальною партією, вони складалися з десяти пунктів, а саме:

- заборонити громадам продавати свої землі, а ще докуповувати землі за гроші з громадських бюджетів;
- віддавати громадські землі на „вжиток” родинам, які не мають жодної землі, або мають невелику площу землі;
- створити пенсійні, хліборобські каси, які видавали б для калік і старих, на утримання 2 крон щоденно. Каси мали складатись із спеціальних податків від великих господарств;
- вимагати, щоб у кожному повіті був лікар, який б безкоштовно лікував хворих;
- закуповувати, або орендувати громадам хліборобські машини і давати їх у користування селянам;
- ліквідувати податки за передачу володіння у спадщину, вартістю менше 3000 крон;¹²
- замінити непрямий податок з товару першої необхідності на єдиний прогресивний податок на прибуток, починаючи з 3000 крон річного доходу;
- провести ревізію межових книг ;
- надати дозвіл полювання та риболовлі для всіх людей;
- створити безплатні курси з агрономії, спілкової справи у селах під час зимнього періоду.¹³

Підсумовуючи аграрні вимоги, радикали зазначали, що „треба всіма силами домагатися, щоби ми на своїй землі стали повними господарями і панами”.¹⁴ Проголошуючи себе захисниками інтересів селянства, радикальна партія намагалась проводити певну організаторську роботу серед них. Періодично по селах вона скликала радикальні віча, на яких обговорювали важливі питання господарського життя. Найчастіше порушувалися питання про можливості проведення земельної реформи, справедливих виборів до органів влади, розширення прав у галузі освіти та культури. На-

приклад, 27 червня 1909 р. відбувалось народне віче у Кіцмані, на якому було 400 учасників. Віче проводив Остап Попович. На ньому обговорювалось питання про новий податок та було прийнято резолюцію-протест проти податкової політики уряду.¹⁵ Про свою роботу на селі радикали постійно повідомляли в газеті „Громадянин”.

Радикальна партія Буковини займалася справами кооперації. Вона поширювала відомості про суть та значення спілок у житті людини, закликала українське населення об'єднуватися у спілки. Радикали наголошували, що спілка – це не лише захист від визиску, але й запорука нового та кращого життя. Вона, мовляв, поліпшує побут народу, виховує людей, вчить їх взаємної злуки і любові та прокладає шлях соціалістичному ладу, де не буде ні панів, ні рабів, а будуть люди. Члени радикальної партії стверджували, що спілковий дух – це дух здорового, ясного та дозрілого соціалізму. І тільки спілкова ідея допоможе народові „вирватися з кігтів нужди” й припинить боротьбу між капіталом та пролетаріатом. Для переконання людей у необхідності спілкової організації радикали наводили приклади багатого життя в інших країнах, де існували спілки та приклади безправного становища українського народу (насамперед селянина) на Буковині. Ідея створення спілок лунала на селянських вічах та на шпальтах друкованого органу радикалів у заклику „Лучіть ся у спілки!”¹⁶

Радикальна партія Буковини виступала на захист прав української мови із закликом „Шануймо нашу мову!” Члени партії вважали, що „найважливішою ознакою самостійності кожного народу є його рідна мова”.¹⁷ У зв'язку з цим у 1909 р. радикали брали участь та були активними учасниками великого всенародного віча у Чернівцях, на яке прибуло „мужичтво зі всіх кутків Буковини”. На цьому вічі Теодот Галіп проголосив промову про значення української мови та вніс пропозиції, щодо покращення її становища на Буковині. Він запропонував створити „Бюро для оборони прав української мови”, що мало боротися за права та визнання української мови – „мовою урядовою”. Учасники віча підтримали пропозицію Т.Галіпа та створили організаційний комітет „Бюро”, до складу якого увійшли Т.Галіп, М.Кордуба, С.Стоцький, Г.Лисан, І.Герасимович. Віче завершилося українською піснею, „Який то вітер віє” у виконанні членів радикальної партії Буковини. Повідомляючи про віче, газета „Буковина” зазначила: „Чотири радикали при кінці віча заспівали, хочаби доказати, що вони ще живуть”. Радикали на ці слова відповіли, що „ми є, се доказ віча, яким проводив радикал, що ми працюємо, се доказ ряд бесідників наших”¹⁸.

Одним з важливих напрямків діяльності радикальної партії стала критика лідерів народництва, контроль за діяльністю депутатів Буковинського

сейму. Радикали та народовці досить гостро полемізували між собою у своїх друкованих виданнях. Особливо гостро ця полеміка розпочалась з 1909 р., з виданням „Громадянина”. Газета народовців „Буковина” відреагувала на появу першого номера „Громадянин” наступними рядками: „Громадянин, се не законне дитя молодих батьків-радикалів та нової радикальної партії”¹⁹. Вчительство підтримує радикальну партію, на думку „Буковини”, тому що видавцем „Громадянина” є Ілько Попович, син шкільного інспектора Омеляна Поповича. Радикали відповіли на наступ народовців, зазначивши, що: „пани з „Буковини” розсипалися на „Громадянина” з великим гнівом за те, що він накликає робочий народ до політичної організації”²⁰.

Взаємоконтроль народовців та радикалів здійснював позитивний вплив на суспільне життя краю. Однак не завжди критика була справедливою, часто вона виливалася у зведення рахунків з політичними супротивниками та суперечки у засобах масової інформації.

Організаційною основою української радикальної партії Буковини були конференції. Перша її конференція відбулася 21-22 листопада 1908 р. На ній розглянуто програмні вимоги і тактику партії, питання заснування культурно-освітніх та політичних товариств радикального спрямування. Наголошувалось, що завдання партії – це відстоювати політичні, економічні й національно-культурні інтереси дрібного селянства на принципах політичного демократизму, соціальної рівності та національної автономії. На цій конференції обговорювався майбутній з'їзд партії, що так і не відбувся, та вирішувалось питання про партійну пресу.²¹

2 травня 1909 р. відбулася ще одна конференція радикальної партії у Чернівцях в приміщенні Народного Дому. На ній були представлені „майже всі українські повіти Буковини” та вирішувались питання про видавництво газети „Громадянин” і про відносини Радикальної партії з Поступовою партією Буковини. В ході конференції було ухвалено рішення розпочати велику агітацію на підтримку газети „Громадянин”, щоб збільшити кількість її передплатників та встановити партійний податок для членів партії. Кошти з партійного податку мали йти на „пресовий фонд” друкованого органу партії. Дискусія стосовно стосунків радикалів з поступовцями, завершилась прийняттям резолюції. У ній зазначалося, що радикальна партія це “партія мужицька, яка боронить культурні, економічні та національні інтереси мужиків... І той хто працює щиро не лукаво той не є ворогом народа і партії і з такими людьми зійдемося. Інших компромісів не знаємо і знати не хочемо”²².

Під час розколу у народовському таборі радикали зблизились з групою О.Поповича та

М.Василька. Водночас група С.Смаль-Стоцького, що утворила нову партію „Руська рада”, неофіційна назва „мужицька партія”, постійно критикувалась. Радикали зазначали: „ніхто не скаже, як повстала мужицька партія і по що. Навіть батьки сеї партії посли не знають, що таке „мужицька партія”²³.

Діяльність радикальної партії Буковини була активною у січових організаціях. Січовий рух – це рух створення й діяльність пожежно-гімнастичних товариств Буковини, який став на початку ХХ століття масовим. У 1905 р. за ініціативою народовців засновано загальнокрайовий керівний орган Січей – „Союз Січей на Буковині”. Однак вже у 1907 р. керівництво Союзом Січей перейшло до радикалів. Головою організації став Т.Галіп. Радикали таку зміну пояснили тим, що на других загальних зборах учасники січового руху доповідали про його занепад і тому на отамана обрали Т.Галіпа. головним січовим писарем став І.Попович. З цього часу до „Союзу Січей” входили переважно радикали.²⁴ У зв'язку з цим „Буковина” постійно стверджувала, що керівництво вносить у „Союз Січей” свою політику та радикальну агітацію. Радикали за короткий проміжок часу активізували діяльність пожежно-гімнастичних товариств. Вони постійно організовували „Січові свята” у повітах Буковини та повідомляли про свою роботу у газеті „Громадянин”, рубриці „Січові вісти”. Про успішність діяльності радикалів свідчать збори Головної ради „Союзу Січей” 5 грудня 1909 р. На них І.Попович склав докладний звіт діяльності „Союзу Січей”, за яким до крайової організації входило 98 „Січей”. З них проявили свою діяльність понад 60 „Січей”. Близько 20 „Січей” поліпшили протипожежне спорядження, 8 мали власну свою будівлю, 5 „Січей” розпочали будівництво своїх „домів”. Майже всі „Січі” отримували періодичну пресу: „Громадянин”, „Буковина”, „Громадський голос” та ін. Найбільш активні „Січі” мали свої бібліотеки до 100 книг, оркестри та влаштовували самодіяльні вистави. Сам „Союз Січей” організовував пожежно-гімнастичні курси, поширював методичну й науково-популярну літературу серед „Січей” та пропагував ідеї фізичного і морального виховання молоді.²⁵

У 1910 р. припиняється видавництво партійного органу газети „Громадянин”, що негативно вплинуло на діяльність радикальної партії. Нове видання члени партії не зуміли налагодити, бо не вдалося скликати чергову конференцію радикалів. У 1911 р. напередодні виборів відбувається зближення народовців та радикалів, за що радикалам гарантувалось одне місце у сеймі. Цим депутатом від селянської курії став Т.Галіп. З цього часу Українська радикальна партія Буковини сходить з політичної арени суспільно-політичного життя краю як впливова сила.

Отже, активна діяльність Української радикальної партії Буковини протягом 1907-1910 рр., що висвітлювалась на сторінках її друкованих органів, помітно впливала на політичні процеси, сприяла розвитку національного руху та суспільно-громадського життя краю.

¹Буковина. – 1905. – Ч.30. – С.3.

²Галіп Т. З моїх споминів // Буковинський журнал. – 1994. – Ч.3-4. – С.45.

³Добржанський О.В. Українська радикальна партія (початок XX ст.) // Наук. вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 1996. – Вип. 6-7.: Історія. – С.98.

⁴Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 10046. – Арк.3.

⁵Брицький П.П., Добржанський О.В., Юрійчук Ю.П. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917-1922 рр.). – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С.359-360.

⁶Громадянин. – 1909. – 10 січня. – Ч.1. – С.1.

⁷Громадянин. – 1909. – 10 березня. – Ч.5. – С.1.

⁸Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С.178.

⁹Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.313.

¹⁰Громадянин. – 1909. – 10 березня. – Ч.5. – С.1-2.

¹¹Громадянин. – 1909. – 10 березня. – Ч.5. – С.1.

¹²Громадянин. – 1910. – 10 лютого. – Ч.28. – С.1.

¹³Громадянин. – 1910. – 10 лютого. – Ч.28. – С.1.

¹⁴Громадянин. – 1910. – 10 березня. – Ч. 30. – С.1.

¹⁵Громадянин. – 1909. – 20 липня. – Ч.14-15. – С.2-3.

¹⁶Громадянин. – 1909. – 10 лютого. – Ч.4. – С.2.

¹⁷Громадянин. – 1909. – 26 березня. – Ч.8. – С.2.

¹⁸Громадянин. – 1909. – 20 липня. – Ч.14-15. – С. 2.

¹⁹Буковина. 1909. – Ч.17.

²⁰Громадянин. – 1909. – 30 січня. – Ч.3. – С.1.

²¹Добржанський О.В. Українська радикальна партія (початок XX ст.) // Наук. вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 1996. – Вип. 6-7.: Історія. – С.99.

²²Громадянин. – 1909. – 10 травня. – Ч.10. – С. 3.

²³Громадянин. – 1909. – 20 жовтня. – Ч.19-20. – С.1.

²⁴Громадянин. – 1909. – 20 липня. – Ч.14-15. – С.4.

²⁵Громадянин. – 1909. – Ч.23-24. – С.2.

Summary

Oksana Byl'tsan
(Chernivtsi)

The Activities of the Ukrainian Radical Party of Bukovyna on the Pages of Periodical Press (1907-1910)

The given article lights up the history of activities Ukrainian radicals party of Bukovyny on the Bukovyna. The author analysed political, economics, and culture-ideologicals view of radicals on the fundamental of publish organ radicals party such as: „National affair” and „Citizen”.

УДК 339.54(09)(477)

Г.В.Поташнікова

ЗМІНИ В СТРУКТУРІ, УПРАВЛІННІ МИТНИХ УСТАНОВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 60 РР. XIX СТ. – 1914 Р. (НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

У статті зроблено спробу проаналізувати зміни у структурі та управлінні митних установ Правобережної України протягом 60 рр. XIX – до 1914 р.

Ключові слова: митні установи, департамент митних зборів, митний округ, митна дільниця.

Правобережжя, зокрема територія Подільської, Волинської та Київської губерній, здавна відоме своїми митними традиціями. Ще у 1643 р. у м.Могилеві-на-Дністрі було відкрито митницю¹. Докладних відомостей про її структуру не збереглося, тільки відомо, що до її складу входило чотири поромні переправи, дві з яких функціонували в Ямполі. У 1793 р. східне Поділля і Південно-Східна Волинь при черговому поділі Польщі ввійшли до Російської імперії. З цього часу до регіону переносяться митні порядки, котрі існували у російській державі. Особливість Правобережжя полягала в тому, що це був прикордонний регіон. Створена у 1795 р. Подільська губ. на заході і півдні по річках Збруч та Дністер мала державний кордон з Австрійською імперією. Частина кордону по верхній течії Збруча була в складі Волинської губ. У серпні 1795 р. вийшла постанова Сенату про створення митниць в с. Жванець, с.Гусятин та м.Волочиськ². Розпочатий процес творення системи митних установ зумовлювався основною метою Російської імперії стосовно до українських земель – прагненням централізувати надходження митних зборів. Митниці підпорядковувались губернським казенним палатам, а через них – Комерційній колегії російської держави. Комерційна колегія складалася з семи експедицій, четверта з яких займалася зовнішньою торгівлею, вона й здійснювала контроль за митницями. А раз не було спеціального управління митною справою, то існувала залежність митниць від місцевого керівництва, для якого вони були ще одним додатковим „головним болем”. Причиною цього на території Правобережжя стало те, що державний апарат губерній складався в основному з поляків, які після останнього поділу Речі Посполитої „не горіли бажанням” допомагати Російській імперії в розбудові кордонів³. На початку XIX ст. (8 вересня 1802 р.) відбулася міністерська реформа. Олександр I видав Маніфест „Об учреждении министерств”, відповідно до якого митна справа перейшла в підпорядкування Міністерству комерції. Проте, через неповних вісім років (17 серпня 1810 р.) Міністерство комерції припинило свою діяль-

ність, а його компетенція перейшла до Міністерства фінансів, у якому створено департамент зовнішньої торгівлі, що складався з двох відділів: митного та зовнішньої торгівлі⁴. Тільки з цього моменту з'явився відділ, який займався митною справою. Спочатку до митного відділу входило три „столи”. Перший займався торгівлею на європейському кордоні, другий – на азійському, третій – кадровими питаннями. Митний статут 1819 р. закріпив централізовану митну систему.

В добу реформаторських 60-70-х років XIX ст. митна справа зазнала серйозних змін, що було пов'язано з реформуванням фінансової системи Російської імперії. Зокрема, у 1860 р. створено Державний банк, через два роки в руках міністра фінансів були зосереджені всі розпорядчі функції загальнодержавних прибутків і витрат. Департамент зовнішньої торгівлі з жовтня 1864 року за рішенням Державної ради було перейменовано у департамент митних зборів. У 1871-1884 рр. він складався з п'яти відділень (п'ятнадцяти „столів”), канцелярії, архіву, у 1906 р. – з семи відділень, 1913 р. – дев'яти⁵. Функціями департаменту були:

по-перше, фіскальні (митні податки у загальній масі бюджету держави складали 14-16%)⁶;

по-друге, економічні, що обмежували ввіз та вивіз товарів, якими держава намагалася сприяти розвитку деяких галузей російської промисловості, іноді скоротити обсяги імпорту порівняно з експортом і запобігти таким чином надмірному експорту капіталів, покращити умови грошового обігу та кредиту;

по-третє, поліційні, які обмежували й контролювали імпорт предметів, небезпечних з точки зору охорони існуючого державного та суспільного ладу, оберігали деякі галузі промисловості від ймовірної шкоди, а також сприяли охороні державного кордону та боротьбі з контрабандою;

по-четверте, інформаційно-статистичні, які забезпечували реєстрацію товарів, що рухалися по різних боки державного кордону.

Крім того, департамент через усі свої структури здійснював безпосереднє керівництво митними установами щодо виконання митного законодавства, створював необхідні умови для їх діяльності; розробляв за участю своїх дорадчих органів – особливої установи канцелярії і особливих комісій - законодавчі, нормативні документи з митної справи (статути, правила, інструкції); займався питаннями добору та звільнення працівників митних установ, проходження ними служби (директор департаменту робив подання міністру фінансів на призначення і звільнення керівників місцевого митного управління – начальників округів, інспекторів митних дільниць, управляючих митницями першого та другого класу; призначення та звільнення начальників інших митниць та застав департамент здійснював самостійно, за поданням начальників округів; підвищення у чинах, предста-

влення до нагород начальники округів робили через департамент; сюди ж подавали й усі свідчення про чиновників, нездібних або в моральності „з поганого боку помічених”). До митного відомства, окрім департаменту митних зборів, належали митні округи, митниці, митні застави, митні пости і перехідні пункти⁷.

Ще у 1811 р. у Російській імперії було прийнято „Закон про встановлення митного управління по європейській торгівлі”⁸, відповідно до якого усі митні установи, у тому числі і ті, що перебували на території України, регіонально поділялися на митні округи. Усього було засновано одинадцять митних округів, п'ять з яких включали митні установи на території українських земель (повністю або частково): 7-й – Радзивилівський; 8-й – Дубосарський; 9-й – Одеський; 10-й – Феодосійський; 11-й – Таганрозький.

Радзивилівська, Гусятинська, Бердичівська, Волочиська, Київська, Ісаковецька митниці, які розташовувались на території Волинської та Подільської губ., підпорядковувались 7-му митному округу. Залежно від більших чи менших прав, наданих митним установам у ввезенні та обкладенні митом товарів, митниці поділялись на три класи і стільки ж розрядів. Радзивилівська та Гусятинська митниці мали повноваження третьокласних, Бердичівська, Волочиська, Київська, Ісаковецька митниці на два порядки вище (першокласних).

До першого класу належали митниці, через які дозволялося провозити всі, не заборонені тарифом іноземні товари. На обкладення їх митом відводився один рік, який наступав з дня ввезення товарів. З цих митниць через усі портові й усі розташовані поблизу залізниці дозволялося вивозити протягом року назад, за кордон, іноземні товари, без стягнення мита. Радзивилівській митниці надавалося право відправляти іноземні товари для проведення відповідної процедури до Одеської митниці.

Митницями третьокласними вважалися ті, до яких дозволялося привозити усі безмитні товари, за винятком машин та апаратів, крім землеробських. Термін для обкладення товарів митом у митницях другого класу тривав два місяці з дня ввезення товарів. Звідси не дозволялося відправляти іноземні товари до інших митниць для обкладення митом. Стягнення мита не перевищувало один місяць⁹.

До 1856 р. у структурі митних установ Правобережжя відбулося ряд змін. Так, було ліквідовано Бердичівську митницю і створено Новоселицьку митницю першокласну II розряду та Ліпканську митну заставу (Бессарабія) Радзивилівській митниці надано права та обов'язки у здійсненні митної справи як митниці першокласної I розряду, Гусятинській як митниці першокласній, але II розряду, Волочиській та Ісаковецькій – третьокласних.

Впродовж 1857-1864 рр. кількість митних установ у регіоні залишалась незмінною, тільки відбулась ще вужча спеціалізація – митниці третьокласні поділено на два розряди (Волочиська митниця третьокласна І розряду, Ісаковецька – третьокласна ІІ розряду). У листопаді 1865 р. до Митного статуту 1857 р. були внесені зміни щодо класифікації митних установ і штатів, які набрали чинності з 1 березня 1866 р.

Ділянку кордону Подільської та Волинської губ-й з Австро-Угорщиною продовжував контролювати Радзивилівський митний округ. Відповідно до рішення Державної ради (1865 р.) до нього входили митниці першокласні – Радзивилівська, Гусятинська, третьокласні – Ісаковецька, Волочиська, Дружпольська. Крім того, 17 лютого 1870 р. створено Київську головну складську митницю. Складські митниці хоч і входили до митних округів, але підпорядковувались безпосередньо департаменту митних зборів.

У 1877 р. кількість митних установ Радзивилівського митного округу збільшено на одну одиницю - поблизу села Колодного почала функціонувати Збаразька митна застава¹⁰.

У наступні роки склад митних округів неодноразово змінювався. Ці зміни фіксувались у митних статутах, особливих розпорядженнях Сенату, Державної ради, Міністерства фінансів.

У межах Волинської губ. в 1878-1879 рр. функціонували три митниці – Радзивилівська, Волочиська, Дружпольська та Збаразька митна застава¹¹, у 1883 р. з'явилась Мервленська митна застава¹². Всі вони входили до Радзивилівського митного округу. На території Подільської губ. у 1884 р. функціонували дві митниці – Гусятинська, Ісаковецька та Гуківська митна застава, які теж входили до складу зазначеного вже округу¹³.

Новий статут 1904 р. зафіксував зміни, які відбулися в системі. Тепер до неї належали департамент митних зборів, окружні і регіональні митні управління, митниці, застави, пости і пункти. Розпорядженням міністра фінансів від 29 червня 1910 р. Радзивилівський митний округ перейменували на Південно-Західний¹⁴. До нього увійшли: митниці першокласні Волочиська, Новоселицька, Радзивилівська; митниці другокласні Гусятинська, Ісаковецька, Томашівська; застави Волочиська, Гуківська, Дружпольська, Збаражська, Перебійківська, Сатанівська та Радзивилівський митний пост¹⁵.

Особливість управління митною установою полягала в тому, що ні військове, ні цивільне керівництво не мали права втручатися у її справи¹⁶.

Щодо кадрового складу, то типовий штатний розпис митниці Російської імперії у другій половині ХІХ ст. передбачав посади: управляючого, ревізора, контролерів 1, 2, 3, 4, 5 розрядів, експерта-техніка, секретаря, казначея, бухгалтера, його помічника, пакгаузного наглядача, його помічника, канцелярських чиновників¹⁷.

Для прикладу, штат Волочиської митниці нараховував 19 одиниць: управляючого, ревізора 3 розряду, трьох контролерів, секретаря, казначея, бухгалтера, його помічника, пакгаузного оглядача і його помічника¹⁸.

Працівники митних установ поділялись на дві категорії: одна забезпечувала виконання внутрішніх функцій, інша була пов'язана із зовнішньою службою. Відповідно до регламентованих документів секретар займався діловодством з питань роботи з особовим складом (листування про призначення, службові переміщення, відрядження, звільнення; підготовка подань про нагородження, стягнення, надання грошової допомоги, оформлення відпусток), узагальненням матеріалів та підготовкою доповідей для загальних зборів митниці з спірних питань по застосуванню митної ставки до товару, реєстрацією та зберіганням зразків товарів, діловодством з повернення надмірно стягненого мита і інших зборів та з накладення стягнень за неточні об'яви товарів, конфіскаційним провадженням за порушення Митного статуту, архівним діловодством, діловодством із стягнення зборів за митний нагляд в приватних складах відповідно до ст.525 Митного статуту, а також діловодством щодо руху пасажирів. У підпорядкуванні секретаря були перекладачі, які розглядали та перевіряли вантажні документи, перекладали скарги, які надходили до митної установи на іноземній мові.

Бухгалтерія поділялась відповідно до функціональних обов'язків на товарну та касову. В товарній велися справи: щодо зберігання оглядових документів, кожного дня готувалися огляди об'яв товарів і витяги з вантажних документів, щодо прийому об'яв і витягів стосовно повернених на митницю після огляду товарів, оглядових документів, спостереження за строком зберігання на складі, прийому контрольних шнурових книг, перевірки об'яв, витягів з книг для огляду товарів, заявлених в усній формі для пересилання в контрольну палату, прийому наказів, повернених з пакгаузої контори, перевірки інформації про кількість вивезених вантажів за наданими коносаменентами, маніфестами, звітними реєстрами, нарахування та стягнення попудного збору за цими документами.

Касова бухгалтерія займалася оприбуткуванням сум, котрі надходили до каси митниці по касових книгах, платежів за квитанціями казначейства і Державного банку, веденням відомості для порівняння надходжень митних зборів, фіксуванням сум, які надходили за прострочення закордонних паспортів. На бухгалтерію також було покладено складання статистичних відомостей про вартість всіх проведених митницею операцій.

Казначейська частина приймала грошові знаки, вела журнали надходжень переданих на зберігання вантажів, прийому відповідних квитанцій, видачі митним чиновникам та іншим особам, які

служили на митниці, грошового забезпечення, нагородних грошей, допомоги, штрафних.

На пакгаузних чиновників покладалися обов'язки проводити огляд товарів, завідувати приміщеннями складів і товарами, які зберігалися на складах, приймати і випускати товарні місця з відповідним обліком, складати акти про пошкодження товарів, наглядати за прийманням, відпуском залізничних потягів і за перевантаженням товарів, вести контрольні пакгаузні книги, складати графіки чергування чиновників і оглядачів, наглядати за клеймуванням товарів та щоденним обліком клеймувальних матеріалів.

Корабельна частина реєструвала прихід та відхід суден закордонного плавання чи каботажних, а також наглядала за вантажними операціями (вивантаження, навантаження тощо), приймала від шкіперів вантажні документи, обліковувала матеріали для опломбування люків суден і товарних місць, вела нагляд за опломбуванням, статистику судноплавства¹⁹.

Оглядова служба проводила огляд товарів з метою застосування до них відповідної ставки Митного тарифу. Проте не завжди оглядачі проводили тільки огляд товарів. Так у Волочеській митниці один оглядач постійно працював на копіювальному пресі, інший розносив об'яви з бухгалтерії до пакгаузу; два (черговий і його помічник) – виконували обов'язки швейцара, а також постійні доручення щодо передачі документів і паперів з однієї частини митниці в іншу, вони також доставляли на пошту і отримували службову кореспонденцію²⁰.

Наступним кроком на шляху оптимізації структури та управління митного відомства стало затвердження у 1912 р. „Встановлення місцевого митного управління”. Згідно з ним з 1 січня 1913 р. митні установи, як прикордонні, так і внутрішні, увійшли до складу митних дільниць. Найменування останніх, їх межі, а також місця розташування управлінь визначалися міністром фінансів з подальшим опублікуванням через правлячий Сенат. Міністрові фінансів надавалося право (у тих випадках, коли не – потрібне було додаткове фінансування з державної скарбниці) відкривати та ліквідовувати митні установи, а також змінювати місця їх розташування; переводити митні місця з одного класу або розряду до іншого. Про свої розпорядження він повідомляв урядовий Сенат для опублікування. Ці заходи міністр фінансів здійснював, попередньо узгодивши з міністром закордонних справ, а також з міністром торгівлі й промисловості²¹.

Було визначено чотири види митних установ. Відповідно до обсягу прав у провозі товарів і сплати мита вони поділялись на: митниці першого і другого класів, митні застави і пости. До митниць першого класу можна було привозити всі дозволені до ввезення товари. Щодо управління, то

вони були підпорядковані безпосередньо департаменту митних зборів. Митницям другого класу також дозволялося приймати всі дозволені до ввезення товари, але крім тих, застосування яких до тарифу вимагало технічної експертизи, або виявлялося особливо складним. Списки товарів, не дозволених до привозу у митниці другого класу, затверджувалися міністром фінансів з подальшим опублікуванням через Сенат. Названі митниці підпорядковувались безпосередньо інспекторові митної дільниці.

До митних застав можна було вільно ввозити усі дозволені до пропуску через митниці другого класу товари, за умови, що вони, по-перше, призначалися для місцевого споживання, по-друге, сума мита з них не перевищувала 15 крб. у кожному окремому випадку привозу. Через митні пости ввезення іноземних товарів не дозволялося. На ці установи покладался виключно пропуск прикордонних жителів. На українських землях були створені III (Південно-Західна) і IV (Одеська) інспекторські дільниці. Митні установи Правобережної України входили до III дільниці.

Митному інспектору, окрім митниці II класу підпорядковувалися всі митні застави і митні пости, які перебували на ввіреній йому ділянці кордону. Митниці ж I класу підпорядковувалися інспектору лише під час проведення ревізій²².

Під час Першої світової війни м.Радзивилів 24 липня 1914 р. захопили австрійські війська²³. Керівництво митною дільницею було паралізоване. Деякі з митниць евакуювали вглиб країни.

Отже, досліджуваний період характеризувався змінами організаційної структури митних органів Російської імперії, які було перенесено на територію регіону. По-перше, відбулася спроба удосконалити механізм управління митними установами шляхом проведення реформи у 1864 р. На базі ліквідованого департаменту зовнішньої торгівлі створено департамент митних зборів. Якщо у попередні роки здійснення митної справи покладалось як додаткова функція на Комерційну колегію, Міністерство фінансів, то відтепер цим займався лише новостворений департамент митних зборів. І з кожним роком на вимогу часу зростала кількість його структурних одиниць для кращого керівництва та координації діяльності митного відомства. По-друге, внаслідок проведеної у 1912 р. реформи було здійснено перехід до нового механізму управління „митна дільниця – митні установи”, змінився порядок підпорядкування – всі митні установи, окрім митниць першого класу, підпорядковувались митному інспектору.

¹ Чорний В. Україна і митна справа. – К.: КВЦ, 2000. – 348 с.

² Єсюнін С. Історія прикордонних та митних установ Хмельниччини // Літопис Хмельниччини. Краєзнав. зб. – Хмельницький, 2001. – С.39-47.

³ Нариси історії Поділля / Л.В.Баженов, І.О.Винокур, В.С.Степанков. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – С.117.

⁴ Полюляк М. Організаційна структура управління митною справою на Правобережній Україні в XIX ст. / Вісн. Акад. митної служби України. – 2002. – №2. – С.145-147.

⁵ Чорний В. Україна і митна справа.

⁶ Энциклопедический словарь. СПб., 1901. – Т. XXXII "а". – С.585.

⁷ Чорний В. Україна і митна справа. – С.118-119.

⁸ Там само.

⁹ ПСЗ. – СПб.: Изд-во Канцелярии Его Величества, 1892. – Т. VI. – С.1.

¹⁰ Ми – митники: Альманах. – Тернопіль: Лілея, 2002. – С.11.

¹¹ ЦДІАУ в м.Києві. – Ф.442. – Оп.537. – Спр.158. – Арк.39.

¹² ЦДІАУ в м.Києві. – Ф.442. – Оп.537. – Спр.183. – Арк.17.

¹³ ЦДІАУ в м.Києві. – Ф.442. – Оп.538. – Спр.202. – Арк.29.

¹⁴ ДАХО. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1102. – Арк.2.

¹⁵ ЦДІАУ в м.Києві. – Ф.КМФ 12. – Оп.1. – Спр.274.

¹⁶ ПСЗ. – СПб.: Изд-во Канцелярии Его Величества, 1877. – Т. VI. – С.54.

¹⁷ ДАХО. – Ф.378. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.168.

¹⁸ ДАХО. – Ф.378. – Оп.1. – Спр.2.

¹⁹ ЦДІАУ в м.Києві. – Ф.КМФ 12. – Оп.1. – Спр.274.

²⁰ ДАХО. – Ф.378. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.27.

²¹ Устав таможенный – 1913. – Т. VI – С.599-755.

²² ДАХО. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1104. – Арк.19.

²³ ЦДІАУ в м.Києві. – Ф.442. – Оп.864. – Спр.247. – Арк.1.

Summary

H. Potashnikova

The Modification of the Structure, Management of Customs Institutions in Russian Empire in the 60s of the 19th century and 1914 (On the archives of the right-bank Ukraine)

The author of the article undertakes to analyze changes that have taken place in the structure and management of customs bodies of Ukrainian Pravoberezh'ya from the 1860s till 1914.

УДК: 930.25(477.43/44)

Марта Жук
(Львів)

ВОЛОДИСЛАВ ОПОЛЬСЬКИЙ В ОЦІНЦІ М.ГРУШЕВСЬКОГО

У статті аналізується оцінка М.Грушевським особи останнього галицького князя Володислава Опольського на фоні політичних подій у Центральній-Східній Європі і польсько-угорських стосунків. Мета пропонованої розвідки – проаналізувати оцінку вченим напрямів діяльності Володислава у Га-

личині в 1372–1379, 1385–1387рр., висвітлити основні моменти дискусії між польськими та українськими істориками стосовно історичної ролі Володислава Опольського для Галичини крізь призму її бачення М. Грушевським.

Ключові слова: Володислав Опольський, Галицька земля, королівство Русі, Людовик Анжуйський і губернатор.

Неоднозначна особистість князя Володислава Опольського, різносторонній спектр його діяльності, зокрема правління у Галичині в 1372-1379, 1385-1387 роках, і сьогодні привертають до себе увагу не лише істориків, спеціалістів, а й мистецтвознавців, богословів та літераторів. Упродовж останніх двадцяти років побачили світ нові монографії, публікації та статті польських авторів з цього питання¹. Якщо в попередньому столітті львівські і польські історики загалом негативно висвітлювали діяльність опольського князя, закидаючи йому дружні зв'язки з Німецьким орденом і Люксембургами, причетність до планів поділу Польської держави, то сучасні дослідники – Л.Войцеховський, В.Купрік, А.Свежавський, Я.Тенговський, І.Паніць, Г.Вейдгаас, Є.Сперка, Ксьондз К.Дола, еп. Ян Копец вирішили, переглянувши віхи його життя, оцінити діяльність цього історичного діяча, на противагу усталеним поглядам польської історичної традиції об'єктивно. Сучасні українські дослідники, на відміну від своїх зарубіжних колег, мало цікавляться означеною темою, тому постать князя Володислава висвітлюють фрагментарно, принагідно здебільшого в межах своїх дослідницьких уподобань².

Дата народження Володислава Опольського докладно невідома – деє між 1326 і 1330 рр., точно не встановленим є і день смерті – 8 або 18 травня 1401 р.³ Поза сумнівами, він був найстаршим сином опольського князя Болеслава II і Єлизавети, дочки свідницького князя Бернарда⁴. Бабусею Володислава Опольського була Гремислава Всеволодівна, дочка белзького князя Всеволода Мстиславича, племінниця першого галицько-волинського князя Романа Мстиславича⁵. Про це свідчить некролог абатства св. Вінцентія, де вона записана як *Grimislaw ducissa Opulensis*⁶.

Перших успіхів як політик Володислав досягнув при дворі угорського короля Людовика Анжуйського, де у 1367–1372 рр., обійнявши посаду палатина, став фактично другою особою в державі. Дбаючи про інтереси Людовика Анжуйського, брав активну участь у справі успадкування корони польського королівства. За сумлінне виконання доручень короля Володислав був нагороджений землею Руського королівства у 1372–1378 рр. і призначений намісником Польщі у 1378 р.⁷

Даючи оцінку ролі Володислава Опольського в історії Галицької держави, М.Грушевський критично оцінював наявну джерельну базу та доро-

бок своїх сучасників і попередників. Підхід вченого до вказаної проблеми вирізняється також чіткою авторською позицією щодо сприйняття особливостей епохи, в якій жив і залишив свій слід Володислав. Обравши таку стратегію, дослідник мав на меті подолати завуальованість реального образу опольського князя, міфологізацію його як середньовічної історіографією, так і наступними поколіннями.

На основі аналізу трактування М. Грушевським постаті Володислава Опольського як самостійного правителя Галичини у статті виділено ряд основних аргументів і положень, на які опирається вчений, виявляючи розбіжності у поглядах тодішніх українських істориків щодо характеру влади Володислава на підпорядкованій йому території.

Оцінці діяльності Володислава як правителя галицьких земель передував ретельний аналіз М. Грушевським міжнародної ситуації щодо галицького питання, а саме політичної позиції польського короля Казимира III і угорського короля Людовика Анжуйського, непевність якої до певної міри була вигідною для затримання державності краю. Незважаючи на те, що у 1349 р. Казимир III окупував Галичину, проте він не почувався впевнено на завойованій території через постійні напади литовських князів, що не бажали миритися з втратою Галицької землі. На думку дослідника, польсько-угорський договір від 4 квітня 1350 р. – це той важливий момент у розвитку історії українських земель, зокрема Галицької Русі, у контексті відносин і взаємних претензій з боку іноземних держав, який проливає світло на їх подальші комбінації у прагненні інкорпорувати Галицько-Волинські землі до складу своїх володінь. Згідно з цією угодою, Галичина назавжди залишалася у володінні Казимира III, однак із застереженням угорських прав на цю територію. У свою чергу, Людовик Анжуйський зобов'язувався надавати всіляку допомогу своєму дядькові у всіх справах, що стосуватимуться Русі. У випадку смерті Казимира III і за відсутності його спадкоємця Галичина, а також Польща переходили у власність Людовика. Якщо б у Казимира народився син, то Людовик чи його наступник мав право викупити Галичину за 100 тисяч флоринів⁸.

Підтверджуючи угорські права на Галичину, М. Грушевський наводить наступні угоди між Людовиком і Казимиром III 1364 і 1369 рр., де щоразу обумовлюється влада сина Карла Роберта на польську корону й українські землі. Важливо зауважити: незважаючи на те, що польський король володів Галичиною з 1349 по 1370 рр., перетворити її на польську провінцію він не зміг. Правдоподібно, що завадив цьому ряд причин: тимчасове приєднання Галицької Русі до Польщі, настрої населення, загалом статус-кво галицьких земель як “королівства руського”. Звідси можна судити, що Казимир III, змирившись з існуючим

станом речей, все ж таки намагався запобігти спробам політичного самовизначення пригнобленого народу⁹. Тут можна додати, що Казимиру III активно протистояв князь Любарт-Дмитро Геди́минович, який, спираючись на допомогу литовських князів, підтримку частини галицької еліти, намагався відновити Галицько-Волинську державу¹⁰.

Отже, завоювавши Галичину і, очевидно, маючи намір закріпити там владу своїх нащадків, Казимир III все ж змушений був розраховуватися за угорську співучасть у воєнних кампаніях з литовцями і пожертвувати власними амбітними мріями на користь планів угорського короля, які полягали у здобутті польської корони і входженні Галицької Русі до Угорщини¹¹.

У листопаді 1370 р. Людовика Анжуйського коронували польським королем, однак його ейфорія тривала недовго. Людовика спіткала доля його дядька. Намагаючись облаштувати справу з успадкуванням польської корони своїми доньками без зайвих проблем, уникаючи болючих місць польського політикуму, він водночас змушений був діяти дипломатично й у вирішенні питання забезпечення Галичини для Угорщини. На думку М. Грушевського, хоча угорські права на цю територію й були засвідчені вищезгаданими домовленостями, однак Людовику залежало на польській короні, тому політична коректність в обмін на прихильність польських урядових кіл підказувала йому не поспішати забирати Галицьку землю від поляків¹².

Ще одним аргументом на користь поступового приєднання Галицької землі до угорського королівства була, на думку історика, спроба Угорщини уникнути виплати значної викупної суми Польщі як компенсації за втрачену територію. Загалом мотиви окупаційної політики Людовика є зрозумілими передусім, з огляду на бажання представників анжуйської династії поширити вектори своєї завойовницької зовнішньої програми і на Галичину, яка могла стати політичною базою правління Угорщини у цьому регіоні¹³. Цікаву думку з приводу галицьких земель у контексті угорського королівства висловив Я. Домбровський, зазначивши, що Людовик, радше, хотів приєднати Русь до домену своєї династії, ніж “подарувати” її державі¹⁴.

Так чи інакше Людовик залучив Володислава Опольського до виконання своїх універсалістських планів, а саме одного з них, галицького. Оскільки грамота надання Людовиком Галичини Володиславу не збереглася, умовно прийнято вважати, що правління п'ястівського князя над цими землями розпочалося 10 жовтня 1372 р.¹⁵ Саме в цей день вийшов королівський указ, в якому Людовик наказував всім своїм урядовцям – як угорським, так і польським, поважати руських купців як його підданих й не збирати з них понаднормових митних зборів. При цьому називає Володислава

Опольського своїм порадником і відданою йому людиною, яку винагороджує за заслуги Руським королівством з усіма містами і людністю на вічні часи – “*perpetue gubernandum et conservandum*”.

Відсутність прямої документальної згадки про становище Володислава на Русі стало приводом до дискусії в середовищі істориків. М. Грушевський стверджував, що така грамота однаково не прояснила б ситуації, з огляду на конспіративність задумів Людовика, які навряд чи дозволили б йому відкрито визначитися з роллю Володислава у Галичині¹⁶. Сам учений був глибоко переконаний, що опольський князь був не звичайним губернатором, а самостійним, дідовим паном, який володів Руссю на княжому праві, на підтвердження чого наводить такі факти.

1. Грушевський, опрацьовуючи тогочасні джерела, очевидно, застосовував допоміжні історичні дисципліни: палеографію, археографію, каліографію, щоб вийти на вищий герменевтичний рівень розуміння і трактування текстів. Так, ретельно вивчивши королівський універсал від 10 жовтня 1372 р., учений зауважував, що слово *perpetue* поруч *gubernandum et conservandum* змінює значення даної фрази, подаючи її під іншим кутом трактування. Тобто, Людовик не прирівнював Володислава до простого жупана чи бана, навпаки, він поважав й виділяв його з-поміж своїх урядовців, надавши йому Русь у довічне володіння.

2. Сам Володислав у своїх документах, називав себе “Божою милістю пан і дідич Русі”, починаючи від найпершого документа від 11 листопада 1372 р.¹⁷ і закінчуючи останнім документом 13 січня 1379 р.¹⁸. М. Грушевський у повному обсязі наводить титул Володислава: “*Dei gratia dux opoliensis, velunensis terreque Russie dominus et heres*”, а також деякі його видозміни, які, однак, не вказують на суттєві зміни у титулатурі¹⁹.

3. Володислав як самостійний володар користувався княжою “маєстатичною” печаткою з власним зображенням на троні, з мечем, і двома гербами з обох сторін – п’ястівським орлом і левом Романовичів; готичним надписом довкола “*Ladislaus Dei gracia dux opoliensis, wielvnensis et terre Russie dominus et heres*”²⁰.

4. Опольський князь, прагнучи підтвердити вагомість свого статусу на Русі, карбував власну монету. М. Грушевський, посилаючись на дослідників Ю. Стопницького і П. Стрончинського, розрізняє три види монет Володислава²¹. 1) срібні грошки першої категорії, у яких на аверсі зображено букву L написом довкола *Lodvici Regis Ungarie*, а на реверсі *Vladislaus Dux* і герб Львова; 2) грошки другої категорії, на яких виکارбовано букву W з написом *Wladislaus Dux*, а на реверсі – *Moneta Russie*; 3) мідні денарики з зображенням ініціалу букви W на аверсі.

5. Володислав Опольський на власний розсуд і без будь-якого втручання Людовика щедро розда-

вав земельні наділи²². Така політика заохочувала колонізарство, сприяла налагодженню взаємин з місцевим населенням і була винагородою за сумлінну службу і відданість.

6. М. Грушевський не хеґтував і свідченнями очевидців, їхньою інтерпретацією подій. Ян з Чарнкова називає Володислава “*totius Russie dux et dominus*”, повідомляючи, що він проміняв Галицьку землю Людовику за інші землі і князівства²³; руський староста Андрій у грамоті перемишльському шевському цехові під час другого правління Володислава називає його “*наш ласкавий пан*”²⁴.

До цього можна додати і династичні підстави Володислава Опольського іменувати себе “дідовим” як спадкоємця Романовичів по кужелю, що мало значення в умовах подальших спроб Любарта-Дмитра Гедиміновича боротися проти Угорщини та Польщі за Галицьку землю²⁵.

Не залишався Грушевський і осторонь від дискусії, суть якої зводилась до визначення статусу опольського князя у Галицькій Русі. Стисло виклавши міркування як своїх однодумців, так і опонентів, він поділив дослідників на три групи. До першої учений відніс К. Стадницького, І. Вагилевича і Я. Ступницького²⁶ – тих, хто висунув версію, що Володислав був лише управителем, намісником Русі, покликуючись на названий королівський універсал 1372р. До другої групи належали сам М. Грушевський, Д. Зубрицький, ті, хто вважав Володислава незалежним правителем²⁷: і частково І. Шараневич²⁸, який хоч і назвав Володислава дідовим володарем, все ж остаточно не прояснив ситуації з його становищем у Галичині. До третьої групи належали ті, хто не визначився зі своєю позицією щодо даної проблеми. Це, передовсім, Е. Брейтер²⁹, який визнавав, що Володислав володів Руссю “*jure ducali*” і одночасно наполягав на його губернаторстві і намісництві; І. Линниченко, рецензент монографії Брейтера, який не вбачав суперечності у думках автора. Разом з тим у своїй праці про суспільні верстви Галицької Русі він схилився до ленного характеру влади Володислава на Русі³⁰. Оригінальну нейтральну думку висловив В. Милькович: угорський король намагався зробити Володислава лише урядовцем, однак п’ястівський князь хотів створити з Галичини своє дідове володіння³¹.

Повертаючись до теми відносин між королем Людовиком і Володиславом Опольським, М. Грушевський ще раз акцентує на тому, що Володислав з самого початку був втаємничений у плани Людовика щодо Галичини і, безумовно, угорський король заручився його підтримкою у прагненні відібрати цю землю від Польщі. Правдоподібним виглядає пояснення, що Володислав був потрібний для підготовки підґрунтя переходу галицького краю під безпосередню владу Угорщини. Очевидно, він усвідомлював тимчасовість сво-

го правління, то як же його пишномовні титули – розцінювати як самообман? Проте М.Грушевський спростовує й водночас підкреслює, що як би там не було, але можливість продовжити державність Галичини навіть в умовах васальної залежності від Людовика чи її тимчасового князя є виправданою і доцільною.

Прикладом вимогливості до себе і ґрунтовної роботи над джерелами є видання М. Грушевським п'яти грамот Володислава Опольського, які не були опубліковані раніше³². Це, передовсім, грамота від 27 лютого 1377 р.³³, в якій ідеться про надання францисканцям ґрунту під м. Сянки (підтверджена у 1387 р.). М.Грушевський виявив її з книги сяноцького гроду, куди вона вписана у 1737 р. разом з двома грамотами угорської королеви від 1384 р., хоча вперше її згадує М.Скробішевський у „*Vitae archiepiscoporum halicieensium*” (Львів, 1628). Копію цієї Владиславової грамоти учений вважає автентичною з огляду на її форму та зміст. Наступну грамоту від 3 січня по 10 жовтня 1378 р.,³⁴ якою Володислав надає с.Старуню і Нове село в Галицькій землі шляхтичам Драгомиру та Некрі за вірну службу, збереглася в кількох виданнях. Грушевський подає її з книги галицького гроду, де її в оригіналі відтворив 5 травня 1671 р. Данило Драгомирецький і у 1527 р. підтвердив Сигізмунд I, переклавши латинською мовою. Ця грамота, незважаючи на дрібні помилки переписувачів, на думку М. Грушевського, також є автентичною. Найбільше підозрінь викликає грамота Володислава, датована приблизно 1370-ми роками.³⁵ Збережена в книзі галицького гроду в дуже ушкодженому вигляді у підтвердженні-перекладі короля Сигізмунда I. З'ясувавши, що в оригіналі грамота була руською і нібито виглядає доволі достовірною, однак дослідник все ж не зважається обстоювати її “вірогідність”, тому що у даному випадку відсутні притаманні ознаки, які б вказували на її автентичність, а саме: не зазначено обов'язку виконання військової служби і розміру податку, що є звичним явищем в інших документах Володислава. Дві останні грамоти стосуються другого етапу правління опольського князя у Галичині 1385–1387 рр., за висловом Грушевського, „дуже неясного і правдоподібно – більш фіктивного панування Володислава”³⁶. Вони відомі з ревізії прав Галицької Русі 1563 р. (витяги з Литовської метрики, Переписи коронні). Перша грамота цікава своєю датою: вересень 1385 р., яка вказує на час другого правління Володислава на Русі. Хоча структура і виклад грамоти ідентичні іншим Володиславовим документам, проте М. Грушевський з недовірою ставився до неї, зазначаючи, що присутність Володислава в той час в Галичині є неможливою, тому що влітку того року він перебував десь між Краковом і Пештом. Остання вивчена М. Грушевським грамота, в якій Володислав надає села Чолиню, Підлуб'є й Мужиловець

братам Герберту й Фредрушу від 22 липня 1386 р. з Ополья, безсумнівно є автентичною з огляду на зміст і неодноразові підтвердження 1460 р. і при ревізіях прав 1469 і 1563 рр.³⁷.

Працюючи над п'ятим томом історії України-Руси, М.Грушевський виокремив групу матеріалів, які свідчили про формування суспільно-політичних та економічних відносин у Галичині в умовах польського права. На думку історика, грамоти Володислава підкреслюють його наміри остаточно оформити і навіть закріпити ленне право, щоб на його базі створити феодальну форму землеволодіння³⁸. Підтвердженням цьому є майже всі відомі надання опольського князя, які відбуваються „*jure feodali*” або „*in feudum*”, а не „*jure hereditario*”.

Умови феодального землеволодіння окреслені Володиславом цілком чітко: шляхтич, отримавши надання, володів ним ділочно (*hereditare*) з правом відчуження лише за згодою князя; обов'язковим був щорічний податок з кожного селянського диму, дворища в розмірі двох грошей і по ? гроша від кметя; обов'язковою була особиста військова повинність, а також спорядження певної кількості озброєних вояків на вимогу сюзерена відповідно до розмірів землеволодіння; крім того, отримувач надання повинен був сам або з родиною проживати в Галичині. Обов'язки сюзерена полягали у піклуванні про васала, наприклад, його викупі з неволі, винагороді за участь у поході³⁹.

Характеризуючи діяльність Володислава у Галицькій Русі, М.Грушевський значну увагу приділив крокам опольського князя в релігійній царині. Прагнучи закріпити свої позиції на Русі, утвердити власний авторитет в очах громадськості і папи, Володислав вирішив зміцнити позиції католицької церкви, зумівши зробити за короткий проміжок часу те, чого не зміг досягнути Казимир III: сформувати католицьку церковну організацію на Галичині. Булла Григорія XI від 13 лютого 1375 р. „*Debitum pastoralis officii*” затвердила існування галицької католицької митрополії та підпорядкованих їй суфраганій-єпископств (перемиського, володимирського і Холмського)⁴⁰. Володислав не міг не розуміти, що його явне протегування католицькій церкві може викликати незадоволення у суспільстві, спротив католицизму, тому він намагався не форсувати події в потрібному йому руслі, зосереджуючи увагу не на „релігійних перевтіленнях” місцевих віруючих, а на щедрих дотаціях католицьким інституціям.

Кінцеву межу правління Володислава на Русі засвічують два джерела: це документ Людовика Анжуйського від 8 грудня 1378 р.⁴¹, яким король відкликав опольського князя з Галичини, компенсуючи втрату за неї Добжинською землею та Куявами, і документ Володислава від 13 січня 1379 р., яким сам князь звільнив своїх підданих від при-

сяги вірності, передавши їх під владу Людовика. Ян з Чарнкова так пояснював цей крок Володислава: будучи прихильником спокою, знемагаючи від постійних нападів литовців, він сам попросив Людовика замінити Галичину на Добжинську землю⁴². М.Грушевський вважає це пояснення хибним, оскільки Литва вже була приборкана походом Людовика 1377 р. Е.Брейтер поділяє думку вченого, висловлюючи міркування, що це офіційна версія відкликання Володислава⁴³. Припущення Яна Длугоша, що Людовик, побачивши велич і багатство галицьких земель, захотів забрати їх у Володислава, тим більше не влаштовує М.Грушевського. З твердженням І.Шараневича⁴⁴ про незадоволення політикою Володислава серед *nobile* дослідник також не погоджується. М.Грушевський називає іншу причину, яка спонукала Людовика Анжуйського здійснити такі зміни, а саме призначити Володислава Опольського своїм намісником у Польщі: Людовик не міг допустити об'єднання Польщі і Галичини в одних руках, тому й замінив Галичину на Добжинську землю⁴⁵.

Друге правління Володислава 1385–1387 рр. є остаточно незрозумілим до кінця з огляду на відсутність якихось грамот чи документів угорської влади, а також мовчання хронік про нього. Можна припустити, що Володислав або на прохання королеви Марії, або самовільно знову почав правити у Галичині, титулюючи себе володарем Русі – „*dominus Russiae*”. М.Грушевський вважає, що найімовірніше, зважаючи на смути в Угорщині, королева Марія звернулася до опольського князя з дорученням зайнятися справами Галичини. Він стверджує, що свою „місію” Володислав не сприймав серйозно, бо не почував себе впевнено у Галичині, і більше того, він не хотів втручатися в боротьбу між Польщею, Литовським князівством та Угорщиною за галицькі землі. Це переконливо доводять його документи: звернення Володислава Опольського від 6 лютого 1387 р. (переклад тексту звернення наводить М.Грушевський у повному обсязі) до галичан із закликом захистити галицькі землі за умови відшкодування ним матеріальних втрат, при цьому він також пообіцяв не призначати угорців намісниками без їхнього відома. М.Грушевський підкреслив, проаналізувавши цю грамоту, що про її „відчипний” зміст свідчить упушення титулу руського князя поміж іншими титулами Володислава: „*Ми, Володислав з Божої ласки князь на Ополью, Велюню, Добриню...*”⁴⁶. Наступна грамота про передачу від 17 квітня 1387 р. всіх своїх земель і замків Угорщини, Руської землі у позиттєве володіння чеському королю Вацлаву як опікунові угорських королів, теж на думку М.Грушевського виглядає доволі наївною і нездійсненною з огляду на тодішні реальні можливості і його, і чеського короля супроти об'єднаних польсько-литовських сил.

Які б не були мотиви, але це був справді відчайдушний крок князя Володислава Опольського, який титулував себе „князем і володарем Русі”, карбував свої монети з двома гербами (верхньосілезького орла та галицького лева), що мало продемонструвати незалежний статус його правління, намагався утримати свої володіння в нових складних умовах політичних перемін⁴⁷.

Підсумовуючи короткочасне правління Володислава на Русі, М.Грушевський підкреслює, що в особі Володислава вона востаннє отримала свого самостійного володаря, який правив нею на повному княжому праві („*pleno jure ducali*”) шість років, хоча й визнавав васальну залежність Русі і себе від Людовика Анжуйського.

¹ Sroka S. Itinerium księcia Władysława Opolczyka z lat 1372-1378 // *Rocznik Przemyski*. T.28. 1991 r. – Przemyśl, 1992. – S.148-154; Swieżawski A. Otoczenie Władysława Opolskiego // *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Zeszyty Historyczne*. Częstochowa, 1996. – №3. – S.67-82; Юсяк П. Оточення князя Володислава Опольчика в період його правління на Русі (1372-1379) // *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. Вип.34. – Львів, 1999. С.81-91; Sękowski R. Udział rycarstwa śląskiego w rządach i kolonizacji Rusi Czerwonej przez Władysława Opolczyka – problemy genealogiczne i rozeznanie wstępne. Władysław Opolczyk jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci / pod red. A. Pobog-Lenartowicz. Opole, 2001. S.115-137; Winiarska-Warzecha M. Polityka kościelna Władysława Opolczyka na Rusi. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci / Pod. red. A. Pobog-Lenartowicz. Opole, 2001. – S.85-91; Sperka J. Urzędnicy Władysława Opolczyka na Rusi // *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór Studiów*. – T.10. – Warszawa, 2004. – S.83-102; Id., *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchią*. – Katowice, 2006. – 480 s.; Książce Władysław Opolczyk fundator klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie / pod red. M. Antoniewicza, J. Zbudniewieka. – Warszawa, 2007. – 382 s.

² Войтович Л.В. Князівські династії східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С.40, 93, 311, 346, 436, 446-447, 455, 469, 487-488; Його ж. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. – С.39, 103, 511, 642, 669; Крижанівський А. Львівський монетний двір у період „угорського підпорядкування Галичини(1370-1386 рр.) // *Україна в Центральній-Східній Європі*. – Вип.2. – Київ, 2002. С.102-118; Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час: 1349-1387 // *Історія Львова у трьох томах / НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича*. – Т.1. – Львів, 2006. – С.67-70; Ісаєвич Я. Етноси, мова і релігії. Адміністративний устрій // Там само. – С.80.

³ Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. – Kraków, 2007. – S.558.

⁴ Id. – S.536.

⁵ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – С.39.

⁶ Nekrolog abactwa św. Wincentego we Wrocławiu // *Monumenta Poloniae Historica. Seria nowa* – T.9. – Cz.1. – Warszawa, 1988. – S.69.

⁷ Dola K. Władysław Opolczyk jako książę opolski. Książę Władysław Opolczyk fundator klasztoru Paulinów na Jasnej

Gorze w Częstochowie / Pod red. M. Antoniewicza, Zbudniewika J. Warszawa, 2007. – S.17, 21; Jasiński K, Rodowód Piastów śląskich. – T.3. Wrocław 1977. – S.80–81.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1992. – Т.4. – С.101-102; Prochaska A.W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego. Kwartalnik Historyczny. 1892. – R.6. – S.31.

⁹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1990. – С.144-145.

¹⁰ Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Т.5. ПРО?ОЇЇЄЇА ?сторичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – С.53-168; Його ж. Князівські династії східної Європи. – С.18, 37, 40, 74-76, 109, 230-231, 263, 295, 299-300, 310, 345-347, 352-353, 426, 437-438, 440-443, 446-447, 449-450, 463, 474, 476, 485-486, 499-501, 504; Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час: 1349-1387. С.59-62, 65-66, 69.

¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси... – Т.4. – С.103.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси... – Т.4. – С.104.

¹³ Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика ... – С.82.

¹⁴ Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwiga Wielkiego 1370-1382. – Kraków, 1918. – S.296.

¹⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (dalej – AGZ) / Wyd. O Pietruski, X. Liske, A.Prochaska. – T.3. – Lwów, 1872. – N 20.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси... – Т.4. – С.105.

¹⁷ AGZ. T.5. Lwów, 1875. – N 7.

¹⁸ Ibid. T.2. Lwów, 1875. – N 27.

¹⁹ Dei gratia dux opoliensis, wielunensis et russie // AGZ. T.2. N 4, 7, 8*; T.3. N. 23, 26*; T.5. N 12; T.7. N 10; T.8. N.10*, 12, 13; T.9. N 1; Dei g. dux opoliensis, heres, welinensis et dominus terre Russie // AGZ. T.3. N. 25; Dux opoliensis, dominus, wielunensis et Russie // AGZ. T.5. N. 8, 10, 11, 12; T.8. N 11; Dux opoliensis, wielunensis et dominus Russie // AGZ. T.2. N 6*; T.7. N.11*; Dux opoliensis, dominus Russie et wielunensis // AGZ. T.7. N 9*; Грушевський М. Історія України-Руси... С. 106. (зірочками позначені документи, опубліковані з копій або пізніших підтверджень)

²⁰ Там само. – С.106; Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S.48.

²¹ Stupnicki J. O monetach halicko-ruskich // Biblioteka Ossolińskich. 1865. – T.7. – S.121-127; Stronczyński P. Dawne monety polskie Piastów i Jagielonów // Biblioteka Ossolińskich. – T.3. –1885. S.30-35; Котляр М. Галицька Русь в II-й пол. XIV–I-й чверті XV ст. Київ, 1968. С.59-64; Крижанівський А. Львівський монетний двір у період „угорського підпорядкування Галичини (1370-1386 pp.). С.108; Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час: 1349-1387. С.68-69.

²² Теми господарсько-колонізаційної діяльності (земельних надань) Володислава М.Грушевський не торкається з огляду на значний обсяг матеріалу.

²³ Kronika Jana z Czarnkowa. Opr. J. Szlachetowski // Monumenta Poloniae Historica. – T.2. – Lwów, 1887. – S.680.

²⁴ AGZ. – T.5. – N.15; T.6. – N.1.

²⁵ Войтович Л. Князівські династії. Східної Європи. С.438.

²⁶ Stadnicki K. Synowie Gedymina. T.2. Lwów, 1853. S.61; Stupnicki. J.O monetach halicko-ruskich... S.115-117; AGZ. – T.3. – S.56-57.

²⁷ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – S.41.

²⁸ Szaraniewicz I. Rządy Władysława Opolczyka na Rusi / Biblioteka Ossolińskich. 1864. – T.4. – S.266-268; Шараневич И. История Галицко-Володимирської Руси от найдавніших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С.214-215.

²⁹ Breiter E. Władysław książę Opole. Lwów, 1889. S. 54.

³⁰ Линниченко И. Критический обзор нов. литературы по ист. Галицкой Руси // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1891. № VII; Линниченко И. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XVст. Львов, 1896. С. 36.

³¹ Мицькович В. Студія Критични надь історією руско-польською. – Львов, 1893. – С. 83.

³² Грушевський М. Кілька грамот князя Володислава Опольського // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. – Львів, – Т.51. – 1903. С. 1.

³³ Там само. – С.1-2, 4.

³⁴ Грушевський М. Кілька грамот... – С.2, 4-5.

³⁵ Там само. – С.3, 5-6.

³⁶ Там само. – С.3.

³⁷ Там само. – С.3, 6-8.

³⁸ Матеріали до історії суспільнополітичних і економічних відносин Західної України / під вид. М. Грушевського // Записки НТШ. – Львів, – Т.63. – 1905. – С.3–6.

³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси... – Т.5. С.77-79; Линниченко И. Суспільні верстви Галицької Русі XIV-XVст. – Львов, 1896. – С.37-38.

⁴⁰ Abraham W. Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904. – S.243.

⁴¹ AGZ. – T.5. – N14.

⁴² Kronika Jana z Czarnkowa... – S.680.

⁴³ Breiter E. Władysław książę Opolski... – S.95-96.

⁴⁴ Szaraniewicz I. Rządy Władysława Opolczyka na Rusi... – S.293., Шараневич И. История Галицко-Володимирської Руси... – С.233.

⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси... – Т.4. – С.111.

⁴⁶ AGZ. – T.3. – N 39.

⁴⁷ Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час: 1349-1387. – С.69.

Summary

Marta Zhuk
(L'viv)

M. Hrushevs'kyi's Assessment of Volodyslav Opol's'kyi's Activities

Hrushevski's attention is concentrated around the person of last Galician prince Wolodyslav Opolski at the background of political events in the central-eastern Europe and polish-hungarian relations. The aim of this article is to research different aspects of Wolodyslav Opolski activity in 1372–1378, 1385–1387 on the base of his published documents and in the context of discussion between polish and ukrainian historians.

УДК:069(477.43/44) „18/19”

Жанна Касап
(Кам'янець-Подільський)**ВИТОКИ І СТАНОВЛЕННЯ МУЗЕЙНОЇ
СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ
(СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті йде мова про перипетії заснування Кам'янець-Подільського історичного музею у другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: музей, колекція, експонати, давньосховище, збірки, товариство, Поділля, Кам'янець – Подільський, старожитності.

Сьогодні важко собі уявити розвинене суспільство без такої важливої структури, як музей. Музеї користуються повагою і любов'ю публіки. Їх відвідують мільйони людей, котрі бажають отримати знання і цікаво провести час. Тут оживають слова і картини. Музей – це не тільки сховище предметів, де вивчають історію, археологію, етнологію, мистецтво, природу, але й засіб просвіти. Вони є свого роду притягальною силою і сприяють підвищенню інтересу людей до регіону, в якому перебувають.

Розшукувати, збирати і придбавати старожитності, що мають культурну й історичну цінність, і належним чином захищати від руйнування часом, природою і людьми, щоб зберегти їх для майбутніх поколінь, – таке основне завдання кожного музею.

Серед малодосліджених питань регіональної історії України є музейна справа, яка в усі часи відігравала велику роль в культурному житті українців та інших етносів. Дослідники приділили певну увагу вивченню музейної справи, скажімо, на Волині¹, Черкащині², а от питання становлення і розвитку музейництва у Подільському регіоні обмежилось тільки розвідками Н.Козлової³, Л. Баженова⁴, С.Баженової⁵, Є.Мазурика⁶, В.Соловей⁷. Певний внесок у вивчення історії Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника було зроблено на науково-практичній конференції, присвяченій 100-річчю Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника⁸.

Метою даної статті є висвітлення джерел становлення музейної справи та заснування музейних закладів на Поділлі у середині ХІХ – на початку ХХ ст.

Загалом виникнення музеїв сягає у далеке минуле. Коли могутня для свого часу держава Київська Русь уклала вигідні для себе угоди з іншими країнами, зміцнювала широкі міжнародні зв'язки, будувала відомі всьому тодішньому світу міста з першими в Європі бруківками і водопроводами, у величних і прекрасних храмах Давньої Русі збиралися старожитності у вигляді дорогого посуду, зброї, прикрас, одягу князів та інше. Ці збірки не

носили тоді назв ні музеїв, ні навіть колекцій, але вони вже були прообразом перших музеїв у країні⁹. Слово „музей” – грецького походження. Воно означало зібрання муз – покровительниць мистецтва і науки. Цей термін набув широкого вжитку і його стали використовувати для всіх збірок, незалежно від їх характеру і місцезнаходження¹⁰.

Першопочаткова історія музеїв – це історія різноманітних колекцій та збірок. Музеї Поділля не є винятком, оскільки ядром їх зібрань стали збірки колекціонерів. У середині ХІХ ст. на Поділлі було близько 20 великих нумізматичних колекцій¹¹, серед них слід виділити колекцію М.О.Грейма, члена губернського статистичного комітету, археолога і нумізмата, а також власника першої в м. Кам'янці-Подільському фотодрукарні. Колекція нараховувала 4000 різних монет і медалей, в тому числі понад 1000-російських. У Кам'янці-Подільському, крім М.О.Грейма, невеликі за обсягом, але вартісними була нумізматичні колекції Й.Й.Ролле, Е.А.Троцького, Л.Г.Зубрицького і М.Кульчицького¹².

У Кам'янецькому повіті власник с.Завадинці Казімеж Пуласький, наставником якого в історичних дослідженнях був Й.Й.Ролле, мав чудову колекцію грецьких, римських та польських монет. Серед інших власників значних нумізматичних колекцій слід відзначити М.І.Зеленевського – землевласника м. Фельштин Проскурівського повіту. Зібрана ним колекція складалась з монет і медалей грецьких, римських, російських і польських. Загальна кількість експонатів у колекції дорівнювала 4400 одиниць, з них 345 – золотих, 3402 – срібні, інші – бронзові та з інших металеві¹³.

Значними за своїм якісним складом вважались колекції графа Н.С.Грохольського з Вінницького, ксьондза Адама Смайжинського з Гайсинського, Людвіга Ярошинського з Ямпільського, спадкоємців Мар'яна Сулятицького в Могилівському, спадкоємців землевласника А.А.Орловського в Ушицькому повітах Подільської губернії.

Крім вищезгаданих власників колекцій, Подільський губернський статистичний комітет також мав невелику кількість монет, російських і польських медалей, етнографічну збірку, подаровану йому М.О.Греймом у 1889 р.¹⁴

Поряд з нумізматичними колекціями з'являються колекції стародруків (наприклад, колекції Й.Й.Ролле, К.Пуласького), археологічні (К.Пуласького), живопису (спадкоємців М.Сулятицького, А.А.Орловського з маетку Маліївці Ушицького повіту, К.Підвисоцького з Рихти та інших). Значна збірка стародруків і раритетних книг була упорядкована на початку 1870-х років і зберігалась у Комітеті для історико-статистичного опису Подільської губернії¹⁵.

Однак приватні колекції та колекції науково-громадських товариств були доступними лише для вузького кола осіб. А тим часом величезна кількість

пам'яток матеріальної і духовної культури нищилась і людьми, і часом. Тому об'єктивно постало питання створення на Поділлі публічного музею.

На середину XIX ст. м. Кам'янець-Подільський набув визнання як важливий науковий центр в Україні та поза її межами в галузі медицини. Тут збиралася плеяда відомих лікарів – практиків та вчених: К. Пшиборовський, О. Наркевич, О. Кремер, А. Баранецький, Е. Фаренгольц, до яких у 1861 р. прилучився Й. Ролле. Саме вони виступили ініціаторами створення науково-громадського Товариства подільських лікарів, яке постало в губернському місті 14 жовтня 1859 р. і діяло до 1865 року¹⁶.

Свою діяльність Товариство лікарів розпочало зі створення бібліотеки, яка інтенсивно комплектувалась за рахунок благодійних надходжень, обміну літературою зі спорідненими об'єднаннями лікарів Росії, України, Польщі, а також самих членів осередку, з яких найбільше книг передав Й. Ролле. У 1865 р. бібліотека Товариства налічувала 3526 томів¹⁷. За кількістю та якістю медичної, природознавчої і краєзнавчої літератури вона тоді була однією з найбільших в губернії і фактично це була перша серйозна спроба заснування публічної бібліотеки в Кам'янці-Подільському і на Поділлі загалом¹⁸.

Водночас Товариство подільських лікарів за безпосередньою участю Й. Ролле (відомого польського письменника і вченого, що друкувався під псевдонімом „Д-р Антоній Ю.”), розпочало формування першого на Поділлі краєзнавчого музею. До 1865 р. його членами було зібрано в містах і селах губернії 5040 зразків оригінальних експонатів, значна частина яких за своїм змістом і характером відзначалась унікальністю: колекції мінералів, мушлів, стародруків, старожитностей тощо. Експонати розподілялись по фондах 11 відділів музею. Поряд з відділами, які мали медичний характер, були й такі, як геологічний, палеонтологічний, зоологічний, ботаніки, археології, нумізматики. Музей був відомий ще й тим, що в його технічному відділі експонувалась діюча електрична машина¹⁹.

Члени Товариства звернулися до подільського губернатора з проханням виділити приміщення і дозволити офіційно відкрити музей. Однак губернатор наклав резолюцію: „За сведениями, собранными в губернии, в учреждениях подобного рода необходимости нет”²⁰. Експонати, розсортовані у скрині, перебували частково у будинку Й. Ролле та інших членів Товариства. З них була створена невеличка експозиція, яка перебувала в приміщенні губернської лікарні.

У січні 1863 р. спалахнуло і було придушене друге польське повстання. Репресії царського уряду були настільки жорстокими, що кожен поляк вважався потенційним злочинцем, вживання польської мови, зокрема на Поділлі, розцінювалось як злочин. На той час діяльність Товариства вже ви-

кликала незадоволення офіційної влади, і вона шукала найменшого приводу, щоб припинити її. Така нагода трапилась. На початку 1865 р., під час приватної розмови з подільським губернатором член Товариства Ананій Старцев розповів про те, що багато членів Товариства спілкуються між собою польською мовою, протоколи теж ведуться польською і т.д. Негайний обшук підтвердив цей донос. Все це свідчило, з огляду державних властей, про польський націоналізм²¹.

Розпочались обшуки та арешти членів Товариства. За дорученням губернатора спільно розшувались експонати та особи, що презентували їх музею. Особливо владу цікавили 10 бронзових медалей з барельєфами діячів Польщі різних періодів. Встановлено, що їх презентувала музею землевласниця Хмелевська. Її визнано неблагонадійною і за нею було встановлено поліцейський нагляд²². До речі, ця поміщиця підозрювалась ще в 1863 році в тому, що вона нібито збирала гроші на підтримку польського повстання²³.

Незабаром усі експонати музею та бібліотека Товариства були зведені до канцелярії губернатора. Зав'язалось жваве листування місцевої влади з Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором, внаслідок якого 25 лютого 1865 р. Товариство подільських лікарів було ліквідовано як таке, що „зарадило чисто науковому характеру подібних установ, надавши своїм діям відтінок польської національної пропаганди”²⁴.

Згідно з розпорядженням генерал-губернатора О. П. Безака бібліотека Товариства, а також 10 бронзових медалей були доставлені йому, інші предмети – попечителю Київського навчального округу для передачі університету св. Володимира²⁵.

Таким чином, перший науковий осередок на Поділлі було ліквідовано. 1866 р. за ініціативою Подільського губернатора О. Безака і на основі бібліотеки Товариства лікарів у Кам'янці-Подільському була офіційно відкрита російська публічна бібліотека²⁶.

Лише через 25 років опісля задум відкрити в Кам'янці-Подільському офіційний музей був реалізований завдяки зусиллям Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та ентузіастів цієї справи, відомих дослідників краю Є. Сіцінського, Й. Ролле, М. Яворовського, В. Якубовича та інших, які чи у 1880-х роках розробили програму збирання старожитностей на Поділлі і накопили в різних запасниках значну кількість майбутніх експонатів, стародруків, картин, етнографічних і нумізматичних колекцій²⁷.

Справді історичним для Кам'янця і всього Поділля став день 30 січня 1890 р. Він у губернському місті був святковий. Члени єпархіального історико-статистичного комітету, місцева громадськість урочисто відкрили при Казанському кафедральному соборі перший у регіоні офіційний історичний музей, який тоді дістав назву єпархіаль-

ного Давньосховища старожитностей²⁸. Директором Давньосховища було призначено краєзнавця, педагога і кафедрального священика Віктора Севериновича Якубовича (1852-1920), автора книги „Подільські архіпастирі” (1895) та монографії „Міщани і селяни Брацлавського староства в боротьбі з польською старостинською владою за свободу і земельну власність” (1911).

На нову науково-культурну і просвітницьку установу було покладено завдання збирати й зберігати старожитності з усіх куточків Поділля. Музей складався з відділу речових пам'яток старовини, бібліотеки та архіву. Всі члени товариства, працівники і прихильники музею з ентузіазмом збирали все, що мало історичну і культурно-мистецьку вартість: документи, рукописи, стародруки, сучасну літературу, пам'ятки археології, етнографії, фольклору, комплектували колекції з нумізматики, геральдики, ікон, картин, вишиванок тощо. Вже у 1908 р. у фондах музею зберігалось понад 9 тисяч старожитностей з археології, історії, етнології, мистецтвознавства (у 2007 р. фонди спадкоємця Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника складають понад 110 тисяч одиниць збережень). З другого боку, установа стала ще одним осередком згуртування науковців і краєзнавців з дослідження історії та культури Поділля. У фондах музею на межі XIX – XX ст. опрацьовували краєзнавчі матеріали М.Грушевський, В.Антонович, М.Петров та інші відомі вчені України.

З 1892 р. музей очолив Є.Й.Сіцінський, який керував установою незмінно впродовж 25 літ і за цей час, утвердивши і розбудувавши його, перетворив в один з кращих музеїв України того часу²⁹.

На долю музею випадають щасливі і трагічні сторінки. Щасливі – бо частину свого серця передали йому такі великі люди свого часу, як М.І.Яворовський, Й.Й.Ролле, М.Грейм, Є.Сіцінський, десятки років яких так тісно переплелись з долею музею. Трагічні – бо з часу свого створення і донині музей терпить всі труднощі, періоди піднесення і занепаду, матеріальні і побутові проблеми, типові для музейної справи.

¹ Кушпетюк О.І. Історико-краєзнавча діяльність музейних закладів Волині другої половини XIX – початку XX ст. Автореферат кандидатської дисертації. – Чернівці, 2001.

² Мельниченко О.В. Музейна справа та пам'ятка. Охоронна робота на Черкащині в другій половині XX – початку XXI ст. Автореферат кандидатської дисертації. – Черкаси, 2007.

³ Козлова Н.К. Перші сторінки історії музею //Тези науково-практичної конференції „Музей і Поділля”, присвяченої 100-річчю Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990.

⁴ Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX століть. – Хмельниць-

кий, 1995; Баженов Л.В. Alma mater подільського краєзнавства. Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI ст. – Кам'янець-Подільський, 2005

⁵ Баженова С.Е. Й.Ролле і Товариство подільських лікарів //Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Стара Синава, 1998.

⁶ Мазурик Е.В. Подольское общество врачей //Сов. Здравохранение. – 1973. – № 11.

⁷ Соловей В.П. Історія музею в 20-30-ті роки // Музей і Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1990.

⁸ Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990.

⁹ Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. – К., 1977.

¹⁰ Там само. – С.7.

¹¹ Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии – Каменец-Подольский, 1901. – С.30-32.

¹² Там само. – С.38.

¹³ Там само. – С.39.

¹⁴ Там само. – С.30.

¹⁵ Бельский Т. Описание церковно-служебных книг, принадлежащих Комитету для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1876.

¹⁶ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 4098; Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 5305; Баженова С.Е. Й.Ролле і Товариство подільських лікарів //Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Стара Синава, 1998 Мазурик Е.В. Подольское общество врачей //Сов. Здравохранение. – 1973. – № 11.

¹⁷ ДАХМО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.5305. – Арк.70.

¹⁸ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Подільські бібліотеки наприкінці XIX – початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.3-15.

¹⁹ ДАХМО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.5305. – Арк.71.

²⁰ Там само. – Арк.73.

²¹ Там само. – Арк. 75.

²² ДАХМО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.4098. – Арк.17.

²³ ДАХМО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.5305. – Арк.1-3.

²⁴ ДАХМО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.4098. – Арк.18.

²⁵ Там само. – Арк. 80.

²⁶ Бойцова М.О. З історії Кам'янець-Подільської бібліотеки ім. В.П.Затонського //Хмельницькому – 500. Тези наукової конференції – Хмельницький, 1991. – С.139-142.

²⁷ Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції... – С.3-9.

²⁸ Там само. – С.10-11, 30.

²⁹ Там само.

Summary

Zhanna Kasap
(Kamianets'-Podil's'kyi)

Museum Studies Roots and Establishing in Podillya (Mid of the 19th – Beginning of the 20th Centuries)

The article analyzes the foundation of Kamianets'-Podil's'kyi's historical museum in the late 19th centuries.

УДК: 930.25(477.43/44)„17/19”

Олена Кримська
(Кам'янець-Подільський)

**ФОНДИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ –
ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ
ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ МІСТ І МІСТЕЧОК
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.**

На основі неопублікованих матеріалів автор аналізує еволюцію землеволодінь міст та містечок Подільської губернії нової доби.

Ключові слова: Подільська губернія, землеволодіння, місто, містечко, десятина, сажень.

Проблема землеволодіння в містах Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. – одна із складних та недостатньо висвітлених в історіографії. Поза увагою дослідників залишилися земельні відносини й у містах та містечках вказаного часу. Разом з тим зауважимо, що окремі аспекти проблеми фрагментарно привертала увагу дослідників: Ю.Січинського¹, В.Гульдмана², І.Гуржія³, В.Теплицького⁴, В.Смоля⁵, М.Петрова⁶, В.Шевченка⁷, А.Задорожнюка⁸, О.Куземи⁹ та інших науковців.

Вагомим підґрунтям при дослідженні міських землеволодінь зазначеного періоду слугують документи, що зберігаються в фондах Хмельницького обласного державного архіву (далі – ХМОДА). Серед них на першочергову увагу заслуговують: Ф.241 (Подільський губернський (інвентарний) комітет з розгляду поміщицьких помість), Ф.115 (Подільська губернська креслярня), Ф.227 (Подільське губернське правління), Ф.196 (Подільська палата цивільного суду), Ф.132 (Кам'янецька міська дума) та ін.

Їхній аналіз засвідчує, що в історії міст та містечок Подільської губернії з кінця XVIII ст. відбувалися істотні зміни не лише в суспільно-політичному житті, а й в адміністративному устрої та економічному розвитку. Поділля потрапило у правове поле Російської імперії, нормативні документи якої регулювали всі сфери життя його населення. Вся система заходів самодержавства спрямовувалася на колоніальне узалежнення українських територій, а їхній адміністративний поділ слугував головною метою: встановленню повного панування царського уряду. Так, згідно з указом імператора від 1 травня 1795 р., було утворено Подільську губернію з центром у Кам'янці-Подільському¹⁰. Всі її міста та містечка продовжували користуватися давніми правами і привілеями, а також їхні землеволодіння регулювалися указом Катерини II від 21 квітня 1785р. З'ясовуємо і той факт, що їх підтвердження в майбутньому необхідно було просити в імператора¹¹. Із приєднанням Поділля до

Російської імперії відбулося і ряд змін у землекористуванні краю. Зокрема, 2 травня 1795 р. видано указ, на основі якого в Російській імперії (від 21 квітня 1785 р.) поширювалися привілеї казенних міст на всі приєднані міста, в тому числі і Подільської губ.¹²

У досліджуваний період в межах Подільської губернії функціонувало три категорії поселень міського типу: місто, заштатне місто і містечко. В історіографії поняття тогочасного міста розкривається як „поселення замкнутого типу з особливими міськими правами, з відповідною кількістю мешканців, зайнятих у ремісничо-промисловому виробництві, в торгівлі, транспорті і вільних професіях”¹³. Під категорією за штатного міста розуміли „поселення, що мали міські права, зокрема самоврядування, але в них не було державної адміністрації”¹⁴. Містечка розглядалися як особливий тип поселень, переважну більшість яких можна віднести до міських поселень.

Незважаючи на свій соціальний і правовий статус, кожне міське поселення в межах Російської імперії, в тому числі і на Поділлі, мало свої землеволодіння „подтверждаются правильно принадлежащая по Межевой инструкции, или инако законо, земли, сады, поля, пастбы, луга, реки, рыбные ловли, леса, рожи, кустарники, пустые места, мельницы водяные или ветреные; все оные вообще и каждое порознь ненарушимо имеет, и оным пользоваться мирно и вечно на основании законов, как внутри города, так и вне оного”¹⁵.

Перед тим, як давати характеристику міським землеволодінням на основі архівних джерел, зауважимо, що кількість міст та містечок у Подільській губ. зазначеного періоду мала свою динаміку. У 1800 р. губернія складалася з 12 повітів, в межах яких нараховувалося 12 повітових та 2 заштатних (приписних) міста і 83 містечка¹⁶. У 1804 р. змінилася лише кількість містечок (88), а у 1836 р. функціонувало 7 заштатних міст (Смотрич, Вербовець, Стара Ушиця, Хмільник, Сальниця, Бар, Цекинівка) і 115 містечок¹⁷. На 1864 р. в Подільській губ. нараховувалося вже 12 повітових, 5 заштатних міст і 123 містечка. У 1905 р. залишилося 12 повітових і 5 заштатних міст, 1 безповітове місто Жмеринка та 121 містечко¹⁸. За своїм соціально-правовим статусом міста і містечка поділялися на державні (казенні) та приватновласницькі. Щодо останніх, то у 1905 р. із 121 містечка – 106 належало приватним власникам¹⁹. Міста та містечка перебували у прямій залежності від землеволодінь. З огляду на цю обставину земельні відносини у містах та містечках вказаного періоду відігравали важливу роль, хоча міста виступали головними осередками промисловості та ремісничого виробництва, а мешканці містечок, окрім названих сфер діяльності, займалися переважно сільськогосподарським виробництвом. Підтвердженням на землеволодіння міст слугує таблиця №1²⁰.

Таблиця 1

Міста та містечка Подільської губернії 1845-1850 рр., їхні власники та розміри землеволодінь (вибірково) (у десятинах, 1 дес. = 1,09 га) і кв. саж. (1 кв. сажень = 4,55 кв.м)

№ з/п	Назва міста , містечка	Кому належить	Кількість землі в десятинах
1	Грудок (Городок)	графині Н.Гейсмар	65803/10
2	Смотрич	графу Потоцькому	1417
3	Шатава з присілком Гниловоди	Івану і Адаму Рациборським	1327 3/4
4	Збриж	Вацивським	351
		Абриневим і Біляєвим	316
		Грабовським	427
		Феліксу Порушевському	68 3/4
		Пелагеї Сабінській	529 3/4
		Маковським	406
		Олені Зимінській	-
		Матвію Добрянському	282 5/3
		Фомі Вацовському	580 1/8
5	Миколаїв	Костянтину Пржездецькому	689
6	Сатанів	графині Потоцькій	168
7	Тарноруда	Тусу Мальчевському	1861
		Піусу Мальчевському	141 3/4
	Фельштин	Станіславу Грабянці	2400
8	Ярмолинці	Олександрю Орловському	2708
9	Михалпіль	Людвіку Косінському	1054
		Стохальській	80
		Францишці Богуцькій	175
		Гнату Таргонському	160
		нащадкам Леона Бучинського	44
		Леву Бучинському	20 1/4
		Віктору Скибневському	801 1/10
10	Вінківці	Черкаси Людвіку	1343
11	Стара Синява	графу Стадницькому	7569
		княгині Анні Радзивіловій	4153 1/3
12	Тульчин	графу Потоцькому	630 996 сажні.
13	Чернівці (Чернівці)	Аполлінарію Ракліцькому	1336
		Адольфу Єловицькому	7623
14	Ямпіль	Беляєвим Миколі і Целестині	2085
		Ягилинці Минабенській	116
		Івану Вітковському	39
		Едуарду Ласкому	427
		Феліксу Вітковському	723/4
15	Заміхів	поміщику Богуші	1787

Зміст таблиці № 1 на основі архівних джерел дає підстави переконливо стверджувати, що міста і містечка Подільської губ. користувалися значними земельними угіддями. Звертаючи увагу, наприклад, на Городок, Смотрич, Шатаву, Тарноруду, Ярмолинці, Вінківці та ін., підкреслимо, що в документах обов'язково вказувався власник поселення та фіксувалися площі міської землі (в десятинах). Зокрема , якщо Городок належав графині Гейсмар, Смотрич – графу Потоцькому, то Шатавою, Тарнорудою, Ярмолинцями, Вінківцями відповідно володіли Іван та Адам Рациборські, Тус Мальчевський, Олександр Орловський, Людвік і т.д. Окремо вказані міста і містечка мали такі розміри землеволодінь: Городок-6580 $\frac{3}{10}$, Смотрич-

1417, Шатава-1327 $\frac{3}{4}$, Тарноруда-1861, Ярмолинці-2708, Вінківці-1343 десятин і т.д. (1 дес.= 2400 кв. саж.).

Архівні джерела засвідчують, що багато міст і містечок на Поділлі в досліджуваний період були розподілені між різними власниками, а відповідно до цього формувалися і їхні земельні наділи. Зокрема, землеволодіння містечка Збриж було розподілене між 9-ма власниками: Вацивським, Абриневим і Біляєвим, Грабовським, Порушевським, Сабінською, Маковським, Зелінським, Добрянським і Фомою Вацовським. Із усіх названих прізвищ лише Олена Зелінська не мала земель. Загалом Збрижу у 1845-50 рр. належало понад 2960 дес. землі. У справі 527 (Ф.241, Оп.1) засвід-

чено, що кожен власник містечка мав і свою земельну частку. Чимало власників було і в Михалполі, Красному, Ямполі, Солобківцях, Чемерівцях і т.д. Щодо Красного, то його утримувало аж 15 власників, кожен з яких також володів конкретним розміром земельних володінь. В сумі земельні наділи Красного становили 8844 дес. У містечку Солобківці числилося 12 власників, із яких найбільше землеволодінь зосереджувалося у Матвія Хелмінського, Івана та Вікентія Задирковських. Розміри землеволодінь сягали 11557 дес.²¹

Архівні джерела дають можливість в межах міських і містечкових землеволодінь простежити й різні форми їх використання: під забудову, садиби, сади, городи, ліси, чагарники, сінокоси, оранку і т.д. Загальновідомим є той факт, що основною рисою феодального способу виробництва виступала монопольна власність феодала на землю і неповна власність на безпосередніх виробників. В цих умовах міста та містечка Подільської губ. користувалися навколишньою землею лише з дозволу міського управління чи магната, які юридично продовжували залишатися її власниками. Щодо приватних міст, то передаючи міській громаді на “вічні часи” певну частину земельних угідь, власник водночас вимагав від міщан виконання цілого ряду повинностей. Жителі міст та містечок обкладалися подвійними податками – відробляли панщину (як залежні селяни) і платили чинш (як міщани) за користування землею (плата за будинки і городи, оренда лавок і землі). Ці норми підтверджувалися й урядом. Зокрема, 29 листопада 1799 р. сенатом була затверджена двоверста пропорція вигінної землі містам Подільської губ., приєднаних до Росії від Польщі²².

Основним юридичним документом, який регламентував устрій міського управління та землеволодінь до початку 70-х рр. XIX ст., була “Грамота на права і вигоди містам Російської імперії” 1785 р., яка поширювалася на подільські міста та містечка після приєднання Подільської губ. до царської Росії. Відповідно до змісту “Грамоти” кожному місту відводилися землі, що роздавалися міським жителям чи передавалися у спадкове володіння з правом викупу, або в оренду, а часто залишалися у громадському користуванні. Докладніше про правила землеволодіння міст йшлося в “Інструкції межим губерньським канцеляріям і провінційним конторам” від 25 травня 1766 р, дія якої поширювалася паралельно з “Грамотою” на новостворені губернії.

У цій інструкції передбачалося, що при всіх містах мають бути чітко обмежені їхні землі, а останні - відмежовані від повітових земель для вигонів. Вказані землі рекомендувалося нарізати в усі чотири сторони по 2 версти, починаючи від крайніх міських будівель. Зауважувалося також, що „где во все стороны такой меры отвести не можно, там межевать выгонную землю хотя в одну

сторону, но полное количество десятин, какое по расчислению на всю окружность города следует”²³. Означену пропорцію вигону планувалося відводити за рахунок вигінних земель (були у володінні міста до обмежування на основі межових книг і жалуваних грамот) куплених купцями у різних власників земель для загального користування і суміжних державних земель. Межова контора з метою проведення генерального межування у Подільській губ., почала функціонувати з 1801 р.²⁴ Розпочався довготривалий процес наділення землею під вигони міст та містечок губернії. На основі архівних джерел з’ясовуємо, що відбувався перерозподіл земель між міськими, містечковими, церковними та сільськими землями.

У фондах Хмельницького обласного державного архіву знаходимо цілий ряд справ про відмежування вигінних земель містам та містечкам: повідомлення та рапорти міських магистратів, довідки про відмежування містам та посадам вказаної пропорції, детальні відомості та звіти губерньських землемірів і т.д. Зокрема, у фонді 115 (Подільська губерньська креслярня) містяться дуже цінні відомості про відмежування вигінної пропорції повітовим містам. Відповідно до справи „Про відмежування вигінних земель...”, заведеної у 1810 р., зазначається, що губерньському місту Кам’янцю - Подільському було виділено під вигін 718 дес. і 873 саж., а в 1826 р. на Польських і Руських фільварках під забудову виділялося - 220, під городи -10 дес., під єврейське кладовище – 2-дес. землі. В 1836 р. пропорція вигону міста вже становила 1956 дес. і 2271 кв. саж.²⁵ Всього під вигони Кам’янцю відводилося 232 дес. землі, але, фактично їх числилося 486 дес. 873 кв. саж. Відповідна комісія з’ясовувала, що до повної норми, до двоверстої пропорції, навколо міста не вистачало 1470 десятин і 1398 саж. землі.

В 1801 р. повітовому місту Летичеву виділялася з колишнього Летичівського староства повна двоверста лінія з орними землями, сінокосом, лісами і іншими угіддями²⁶. Однак фактично місту не вистачало 47 десятин та 707 кв. саж. землі до повної пропорції вигону²⁷. У 1848 р. Гайсинському казенному помістю належало 6228 дес. 137 саж., а самому місту Гайсину – 2752 десятини 2313 сажнів землі. Хоча місту і виділялася повна двоверста пропорція, однак перевіркою встановлено, що замість вказаної кількості числилося всього 2530 десятин 1420 сажнів землі²⁸. В 1819 р. повітовому місту Ольгополю відмежовувалося 2353 дес. Крім того, 780 дес. землі залишено для чиншових зборів, які згідно з рішенням сенату 1820 р. переходили із стану селян у міщани та сплачували чинш²⁹. Цього ж року Вербовецька міська ратуша звітувала, що місту виділено 3874 дес. землі. В 1836 р. йому належало лише 846 дес. і 32 кв. саж. землі. Однак її не вистачало до узаконеної двоверстої пропорції, тобто 1348 дес.³⁰

Згідно з магістратським звітом, в місті Могилеві у 1836 р. числилося 808 дес. і 496 кв. саж. орної землі. Крім того, зручної для зайняття хліборобством – 207 дес. 1816 кв. саж., в горбистій місцевості незручної під хліборобство – 835 дес. 1093 саж. Всього під вигоном зручної та незручної землі нараховувалося 1103 дес. 509 кв. саж.³¹ В місті Літині земельні володіння складали: орної землі 539 дес. 638 кв. саж., в тому числі під забудовою – 10 десятин 520 квадратних сажень, під площу та вулиці міста залишено 4 дес. 400 кв. саж. землі³².

В 1815 р. місту Смотричу відмежовано 163 дес. і 97 кв. саж. чагарників, під дорогами – зафіксовано 2176 саж., орної землі – 34 дес. 2343 кв. саж., сінокосів – 4 дес. 2360 саж. тощо. Всього в окружній межі міста – 203 дес. і 2176 саж.. Щодо Ушиці, то в ній було багато спірних земель, у зв'язку з чим відмежування вигінної землі місту не проводилися³³.

Місту Бару теж відмежовувався вигін, площа якого сягала 605 дес. і 2054 саж.³⁴ У 1811р. Сальниці під забудову міста виділено 242 дес. 1870 кв. саж., а в безспірному володінні з трьох сторін міста виявилось 2299 дес. і 1203 кв. саж. землі. До двоверстої пропорції не вистачало 37 дес. 707 кв. саж.³⁵ В 1805 р. місту Проскурову належало 1050 дес. землі³⁶.

Важливу та цінну інформацію про земельні відносини міст та містечок Подільської губ. зазначеного періоду знаходимо у 196 фонді ХМОДА (Подільська палата цивільного суду). У справі за №14598, де йдеться про складання плану Брацлавського староства, існують відомості про земельні відносини повітового м. Брацлава. Як і в інших містах та містечках губернії, в ньому не вистачало землі, хоча вигінної разом з хуторами числилося 1616 дес. і 289 кв.саж. Крім того, існували спірні землі з Брацлавським староством, площа яких становила 447 дес. 1401саж. У 1832 р. під поселенням міста, крім поштових доріг, зафіксовано 195 дес. і 2062 саж., а під вигоном – 193 дес. 1325 саж. З числа останніх – 114 дес. відводилася під городи. Варто зауважити, що Брацлаву належало 12 хуторів, загальна площа яких складала 729 дес. і 1244 кв.саж. землі. Отже, місто мало всього зручної безспірної землі 1558 дес. і 2299 кв.саж., а незручної – 87 дес. і 390 кв.саж³⁷.

Доречно підкреслити, що у 1800 р. ніякого відмежування земельних угідь для м. Балти не відбулося³⁸. Після купівлі землі від князя Любомирського до казни (31 жовтня 1795р.), місто мало у своєму користуванні 9966 дес. і 400 кв.саж. землі. Варто відмітити, що відбувався постійний процес перерозподілу міських угідь. Прикладом цього слугують ряд фактів: в 1800 р. до с.Андріяшівки від міських земель відмежовано 4794 дес. 2010 кв. саж. землі, тому в користуванні міста залишилося лише 5191 дес. 790 кв. саж. В 1810 та 1811 рр. до сіл Мирона і Козацького, які були в поміщицько-

му користуванні, відмежовано від міських земель ще 613дес. і 2032 кв. саж.. Таким чином, у безспірному користуванні міста залишилося лише 4522 дес. 2006 кв.саж. землі. В 1841 р. в м. Балті під зручними вигонами було вже 2964 дес. 624 кв. саж. землі, а власне міської – 352 дес. і 2006 кв.саж³⁹. В 1843 р. з публічних торгів продано 75 шестидесятинних ділянок міської землі, тому простір в міщанському користуванні складав всього 588 десятин, а міської землі всього залишилося 2376 дес. і 624 кв.саж.⁴⁰ До необхідної пропорції вигоноу не вистачало 1077 дес. 176 кв. саж. землі. В 1853 р. Балті належало 5679 дес. 850 кв. саж. землі, під садибами, дорогами, річками, під хуторами, міськими вигонами залишилося оброчної праворуч від річки Кодими, 500 дес., а по ліву сторону – 495 дес. тин. В 1854 р. міської землі числилося 3453 дес. і 844 кв.саж.⁴¹

У архівних джерелах (Фонд 227 – Подільське губернське правління) знаходимо ряд справ про перейменування сіл в містечка і навпаки, що супроводжувалося відповідним наділом землі. Прикладом цього слугує справа про перейменування містечка Літнівці в місто Нова Ушиця. У 1833 р. до містечка Літнівці було приєднано с.Філіпівку та наділено повною двоверстою пропорцією зі старостинських земель чисельністю 2644 десятини. Селяни перейменовувалися в купців, міщан і посадських⁴².

При вивченні проблем, пов'язаних із земельною власністю, не доречно залишати поза увагою церковне землеволодіння в межах міських та містечкових землеволодінь. Право духовних осіб користуватися цією власністю є принципово важливим для реконструкції не лише церковно-адміністративного устрою, але й інших аспектів історії церкви та економічної історії міст краю.

З переходом Правобережжя до складу Російської імперії, церковна земельна власність, зберігалася. Разом з тим, в міських і містечкових межах володіння православної і католицької церков. Зокрема, на той час в містечку Бершадь числилося 170 десятин 182 $\frac{1}{4}$ саж. церковної землі⁴³, в Миколаєві – 35 дес. 288 кв. саж.⁴⁴ в Печорі (1855 р.) – 39.2 дес. 1690 саж.⁴⁵, в Могилеві – Соборній церкві виділено 31 дес. землі⁴⁶, в Барі – православній церкві – 226 дес., костелу – 1630 дес. Лісу костельного з сінокосом та хутором зафіксовано 102 дес. 1820 кв.саж.⁴⁷ В Балті двом церквам належало 66 дес., а костельної з садибою і Слобідкою Олександрівською, в межах міської землі числилося 880 дес.500 саж.⁴⁸ У 1822 р. в Хмільнику римо-католицького костелу і передмістю Ксендзівка належало 210 дес. 1900 кв.саж., а трьом греко-руським церквам – 134 дес. 968 кв.саж. Разом з тим сінокосу у володінні костелу числилося 12 дес. 1600 кв.саж., а у православних церков – 12 дес.⁴⁹ В Тульчині 1844 р. Успенська церква мала 89 дес. 101 кв.саж., а у 1851 р. – 134 дес. і 27 саж.⁵⁰ Церква в містечку

Тростянець володіла землею площею 96 дес. та 107 кв.саж.⁵¹ і т.д. В місті Балті у 1806 р. церква мала 30 дес. і 1872 кв.саж., а в 1808 р. вже 47 дес. 288 кв.саж. землі⁵².

Таким чином, на основі аналізу вивчених архівних джерел із фондів ХмОДА з'ясовано, що у досліджуваній період питання про земельні володіння міст і містечок залишалися досить актуальними й турбували не лише міську адміністрацію і їхніх власників, а й усіх мешканців, хто мав відношення до них. Міські жителі неодноразово зверталися до адміністрацій з проханням рівномірного розподілу земель між мешканцями міст і містечок, а також обмежити їхнє насильницьке захоплення феодалами. В результаті генерального розмежування, яке проводилося державними установами у зазначений час, частина земель перейшла у користування міст. Правда, такий захід не привів до остаточного вирішення проблеми. Боротьба навколо міських земель не припинялася і впродовж XIX – початку XX ст.

¹ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – Каменец-Подольский: Б.и., 1895. – 247 с.

² Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. – Камянец-Подольский. Типография подольского губернского правления, 1893. – 636 с.

³ Гульдман В. Поместное землевладение Подольской губернии (Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов). Издание 2-е, исправленное и значительно дополненное. – К.-П.: Типография С.П. Киржацкого, Николаевская площадь, д. № 5., 1903. – 867 с.

⁴ Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1962. – 199 с.

⁵ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України (першої половини XIX ст.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.

⁶ Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – 307 с.

⁷ Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ. – Б.в., 1978. – 190 с.

⁸ Петров М. Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. // Наукові праці К-ПДУ. Історичні науки. – Т.14.-К-П: Оіум, 2005. – С.375-388.

⁹ Шевченко В. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX –початку XX ст. в історіографії // УІЖ.-№.5(476).- Київ: Україна, 2007. – с.188-205; Шевченко В. „Матеріали по статистике движения землевладения в России” як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX –початку XX ст. // УІЖ. – №.7(471). – 2006. – С.203-212; Задорожнюк А. Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції (до 60- річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників). – К.-П. – 2004. – С.379-390; Кузема О.Л. Відносини землекористування в Кам'янці-Подільському в першій

половині XIX ст. // Збірник наукових праць за підсумками Другої Міжнародної науково-практичної конференції” Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків (14-15 травня 2005 р.). – Кам'янець-Подільський 2005. – С.67-71.

¹⁰ Калініч Т. Початковий етап інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії (кінець XVIII - початку XIX ст.) // Історія України.- № 37(533). – Жовтень. – 2007. – С.5.

¹¹ Грамота на права и выгоды городам Российской империи 23 апреля 1785г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т.XXII. (1784-1788гг.). – С.-П.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С.559.

¹² Кузема О.Л. Відносини землекористування в Кам'янці-Подільському в першій половині XIX ст... – С.67.

¹³ Задорожнюк А. Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції (до 60- річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників). – К.-П.; 2004. – С.382.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Грамота на права и выгоды городам Российской империи 23 апреля 1785 г... – С.559.

¹⁶ Описи Подільської губернії (1800 та 1819рр.) // Упоряд. Ю.С.Земський, В.В.Дячок.-Хмельницький: ХНУ, 2005. – Арк. 65-66.

¹⁷ Задорожнюк А. Адміністративний устрій та правовий статус міст і містечок Поділля наприкінці XVIII – на початку XX ст... – С.383.

¹⁸ Там само. – С.389.

¹⁹ Там само.

²⁰ Хмельницький обласний державний архів (далі ХмОДА). – Ф.241. – Оп.1. – Спр.379. – Арк.2-7; Спр.453. – Арк.7-8; Спр.1078. – Арк.11-12; Спр.1093.– Арк.9-11; Спр.166. – Арк.1; Спр.527.– Арк.8, 9, 11-12, 14, 27-28, 33, 46, 62; Спр.1340.– Арк.2-3, 22, 28.

²¹ ХмОДА. – Ф.241. – Оп.1. – Спр.1277. – Арк.7-9; Спр.1275. – Арк.5-6; Спр.1276. – Арк.7-8; Спр.166. – Арк.9-10; Спр.1272. – Арк.1; Спр.1271. – Арк.7-8; Спр.1269.– Арк.9-11; Спр.1195. – Арк.7-8; Спр.1194. – Арк.7-8; Спр.193.– Арк.7-8.

²² Кузема О.Л. Відносини землекористування в Кам'янці-Подільському в першій половині XIX ст... – С.67.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – С.68

²⁵ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.40.

²⁶ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.1234. – Арк.1.

²⁷ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.3.

²⁸ Там само. – Арк.21.

²⁹ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.283. – Арк.6.

³⁰ Там само. – Арк.6.

³¹ Там само. – Арк.7.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – Арк.8.

³⁵ Там само. – Арк.9.

³⁶ Там само. – Арк.43.

³⁷ ХмОДА. – Ф.196. – Оп.1.Т.3 – Спр.14598. – Арк.46-65.

³⁸ ХмОДА. – Ф.227. – Оп.1.Т.1. – Спр.2110.– Арк.18.

³⁹ ХмОДА. – Ф.196. – Оп.1.Т.3 – Спр.14598. – Арк.18.

⁴⁰ Там само. – Арк.19.

⁴¹ Там само. – Арк.20-27.

⁴² ХмОДА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.2441.

⁴³ ХмОДА. – Ф.241. – Оп.1. – Спр.870. – Арк.1.

⁴⁴ Там само. – Спр.1045. – Арк.1.

⁴⁵ Там само. – Спр.750. – Арк.6-9.

⁴⁶ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.7.

⁴⁷ Там само. – Арк.8.

⁴⁸ ХмОДА. – Ф.227. – Оп.1.Т. 1. – Спр.2110. – Арк.18.

⁴⁹ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.1376. – Арк.139.

⁵⁰ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.773. – Арк.4.

⁵¹ ХмОДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.737. – Арк.4-5.

⁵² ХмОДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.438. – Арк.1.

Summary

Olena Krumiska
(*Kamianets'-Podil's'kyi*)

Khmel'nytskyi Regional State Archive Funds as Important Source for Podil'ska Province Cities and Settlements' Landholding Study (late 18th - early 20th centuries)

On the basis of unpublished materials an author analyses evolution of landownerships of cities and small towns of the Podilscoi province of a new day.

УДК: 94(477.83/86)„18/19”:27

Іван Рудянин
(*Луцьк*)

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлюється участь греко-католицького духовенства у становленні та розвитку народного господарства Східної Галичини у 1848-1914 рр.

Ключові слова: греко-католицька церква, духовенство, господарство, економіка, кооперація, „Просвіта”, „Сільський Господар”.

У 1851 р. галицькі українці втратили свою першу політичну організацію, Головну руську раду, яка опікувалася їхніми інтересами у суспільно-політичній, господарсько-економічній та інших сферах життя. На той час українська світська інтелігенція була ще надто слабкою для того, щоб стояти на чолі національних інтересів, тому роль провідника взяла на себе українська греко-католицька церква, яка вже встигла проявити свої організаторські здібності. Одним із перших поставлених нею завдань, був розвиток народного господарства, що перебувало на той час у занедбаному стані. Перед селянами і надалі залишалися невирішені проблеми, що потребували негайного вирішення, такі як індемнізація, сервітути і пропінація, які

стримували всякий поступ¹. Важливим чинником, що суттєво ускладнював економічний розвиток західноукраїнських земель, було так зване право пропінації. *Пропінація* – це така привілеція, на підставі якої в кожному галицькому селі і містечку тільки власник більшої (табулярної або шляхетської) земельної посілости мав виключне право виробництва й продажу у шинках спиртних напоїв: пива, горілки і меду². Цим правом уміло користувалися магнати, які запроваджували по містах і селах шинки та корчми, в яких продавали й давали в кредит горілку. Коли селянин заборговував поміщику значну суму грошей, то змушений був продавати свою земельну ділянку. Так, у Галичині в роках 1873-1883 за заборговані алкогольні напої продано 23237 селянських господарств вартістю близько 23 мільйонів гульденів (борг 6,663,713 гульденів) тобто 60% майна було продано майже задарма³.

Для того, що запобігти поширенню цих закладів, на території Східної Галичини засновувалися „Братства тверезості”, метою діяльності яких було допомогти галицьким українцям звільнитися від того лиха, яке несли у собі шинки та корчми. Засновували братства переважно греко-католицькі священики. Важливими були церковні місії тверезості, під час яких селяни масово давали клятву не вживати алкоголю та не ходити у шинок ні під яким приводом. Під час місійних свят виголошувалися проповіді про ведення господарства. Проаналізувавши статuti „Товариств тверезості”, можна побачити, що в основі їх ідейних положень лежали також кооперативні принципи. Для прикладу можна розглянути статут „Молочарської спілки – тверезисть”, що була заснована в селі Гніздичеві. Метою діяльності спілки, як зазначено у документі, є об'єднання господарських сил своїх членів для їх добробуту. Для впровадження у життя цієї мети спілка зобов'язувалася:

- купувати, орендувати і винаймати ґрунти і будинки, для ведення спільного господарства спільними силами своїх членів;

- уряджувати склади (магазини)...для своїх членів;

- проводити для своїх членів торгівлю засобами поживи, та предметами, потрібними для домашнього і рільничого господарства та промислу своїх членів;

- приймати капітали для обороту за домовленим опроцентуванням;

- надавати своїм членам дешевші та доступні позички для піднесення їх господарства або промислу⁴.

Вартим уваги є те, що збори засновників відбулися під проводом о. Северина Борачка.

Антиалкогольна кампанія, зорганізована греко-католицьким духовенством, була достатньо ефективною і поширилась на всю Східну Галичину. Цей рух був підтриманий і папою Пієм ІХ,

який на прохання митрополита Йосифа Сембратовича надав братствам тверезості духовні пільги та завдав чималих збитків власникам закладів, де продавали спиртні напої⁵.

У 1868 р. з ініціативи о.Степана Качали у Львові створилося товариство „Просвіта”. Основою його діяльності стало поширення національної мови та культури шляхом видавництва популярних книжок серед народу та створення читалень, де можна було ознайомитися з цими виданнями. Вже на перших зборах під час обговорення сфер діяльності товариства молодий юрист Андрій Січинський зауважив: „Розбудивши в нашій народі достаточну охоту до читання, перейшли б ми до науки дуже важної і нашому народові дуже потрібної, до науки о господарстві”⁶.

У 1869 р. побачила світ перша книжечка „Зоря”, написана народною мовою та присвячена господарським справам. Також у цей час вийшов господарський часопис „Господар”⁷. Наступним виданням „Просвіти” стала книжечка С.Качали „Що нас губить, а що нам помочи може? Письмо для руських (українських. – І.Р.) селян”. Вона написана у формі популярних бесід. У ній автор закликав до ощадності та боротьби з пияцтвом, а також до створення допомогівих кас та шпихлірів (громадських складів зерна). Книжка набула такої популярності серед народу, що її видавали ще двічі, у 1873 р. накладом у 2 тис. примірників та у 1874 – 5 тис. примірників⁸. Справа про її видання набула також політичного забарвлення. У 1876 р. польські посли (депутати) виступили проти „Просвіти” та проти книги С.Качали. Польський посол Поляновський з Сокальщини зачитав офіційно кілька уривків з популярної книжечки „Що нас губить...” без подання імені автора і звинуватив його у підбурюванні проти польських панів та у пропаганді православ’я. Насправді там йшлося про захист греко-католицької церкви та національних інтересів⁹.

Діяльність о.Степана Качали справила великий вплив на подальшу економічну діяльність товариства „Просвіта”. У 1874-75 рр. товариство видало 24 книжечки тиражем у 281850 примірників¹⁰. Цей період і слід вважати початком участі греко-католицької церкви у поліпшенні економіки селянських господарств Східної Галичини, оскільки в народі з’явилися лідери, які не словом, а ділом допомагали освоювати ази господарської науки.

У 70-х роках ХІХ ст. на західноукраїнських землях починає розгортатися кооперативний рух. Цьому сприяв прийнятий у Австрійській імперії перший кооперативний закон. Використавши його, „Просвіта” видає статут для позичково-кредитних кас, та пам’ятку, як засновувати громадські шпихліри¹¹. Але так сталося, що господарська діяльність товариства призупинилася на деякий час. У 1873 р. створюється староруська святоюрська партія, яка засновує „Общее Кредитное За-

веденіє для Галиції та Буковини”. Ця банківська установа, статут якої був затверджений Міністерством внутрішніх справ, мала право видавати заставні листи. Однак через брак кваліфікованого та чесного персоналу у 1884 р. вона збанкрутувала. В цей час відновлює свою роботу економічна секція „Просвіти”, одним із керівників якої стає парох села Закомар’я о. Данило Танячкевич. Він у 1883 р. видає брошуру під назвою „Як закладати Правди (правдиві товариства. – І.Р.) на взірєць закомарської Правди, аби бідних людей у біді рятувати”. Такі „Правди” за сприяння автора з’явилися у сусідніх з ним селах: Білому Камені, Скваряві та Пітричах. Наприкінці ХІХ ст. кооперативний рух набирає все більших обертів, охопивши територію всієї Східної Галичини.

Важливими подіями, які суттєво впливали на розвиток господарства у регіоні, були так звані господарсько-промислові виставки. Тут можна було ознайомитися з продукцією, що виставляли селянські господарства, та придбати її. Проходили ці виставки не без участі греко-католицького духовенства. Так, у господарсько-промисловій виставці, що відбулась у Коломиї, учасниками були: о.Шухевич з Тишківце, о.Крушельницький з Назорної, о.Шмериковський з Печеніжина, о.Ружицький з Струтина, о.Кобринський з Мишина, о.Білоус з Білоберезки та інші¹². Виставка була поділена на 12 відділів, і практично у кожному були присутні греко-католицькі священники. Особливу увагу заслужили експонати о.Івана Білоуса з Білоберізки над Черемошем „впровадження із ґрунту глинуватого: 5 родів прехорошої бульби (Рожева, Сновляк, Флурбаль, Імператор, Білі рожи „копселя”), також були представлені огірки „Грецькі”, один з яких 32 см завдовжки, квасоля тична і шпарагова, Ренська, стручки її 22 сантиметри завдовжки, при тому широкі, по 9 зерен”¹³.

Найкращу капусту привіз о.Ружницький з Струтиня. о.Кобринський з Мишина виставив майже всі типи ґрунтів, каміння, мінеральних вод з детальним описом кожної¹⁴. Священник Шехович виставив шахові фігурки, які сам виточив. Той же о.Анатоль Кобринський виставив цікаві різьблені предмети авторства Юрія Юрнюка. Серед них інтерес викликали бокали з написом „где згода вь сімействь, где мир и тишина – щасливи там люде, блаженна сторуна”¹⁵. Священник Левицький з Джурова виставив великі жорна, вартістю 40 зр.¹⁶

У 1899 р. на історичній арені з’являється товариство „Сільський Господар”, яке за порівняно короткий період свого існування зуміло зробити вагомий внесок у розвиток народного господарства Східної Галичини. Серед засновників варто відзначити і греко-католицьких священників: Юліана Дуткевича, пароха в Дуб’ю Бродівського повіту Тому Дуткевича із Цішок, Григорія Купчинського з Калдубиськ, Теофіля Гутковського з Ясенева, Віктора Цебровського з Кутів та Юліана

Дорожинського з Висоцька¹⁷. Згідно із статутом завданням товариства „Сільський господар” було піднесення рільництва, городництва, садівництва та пасічництва¹⁸.

Перші загальні збори товариства відбулися 23 березня 1899 р. в присутності 55 осіб. Першим головою було обрано о.Тому Дуткевича, заступником – Данила Максимовича, секретарем – учителя Івана Петришина, скарбником – о.Олександра Левицького, членами відділу (правління): о.Юліана Дуткевича, о.Віктора Цебровського, Івана Покутицького та Осипа Домбровського¹⁹.

Товариство „Сільський Господар” проводило діяльність у різних галузях господарства. Доброю традицією стало свято, пов'язане із відзначенням річниці скасування панщини в Галичині, яке проходило у травні. Також відзначалося свято „Обжинок”, пов'язане із закінченням збору урожаю. Під час свята селяни виставляли декоративні вози, із сільськогосподарською продукцією. У святкуванні брали участь господарі, господині та молодь. Свята влаштовувались як повітові, так і районні²⁰.

У 1899 р. було скликано всенародне віче в Олеську. На ньому було виголошено ряд доповідей, одна з яких стосувалася садівництва та городництва. Її автором був о. Тома Дуткевич, наступна доповідь о. Юліана Дуткевича була присвячена пасічництву²¹. У 1909 р. при товаристві створено відділ пасічництва, його очолив о.Тома Дуткевич. Товариство видавало журнал „Господарська часопись”, 2 сторінки в якому було відведено для статей на тему „Наше пасічництво”. Взагалі літератури у справі пасічництва було небагато. Серед видань, що стосувалися цієї теми, можна відзначити книжечку про пасічництво о.Л.Терещаківського, яка вийшла у 1855 р., та підручник „Пасіка”, що вийшов аж перед війною²².

Ще одним напрямом господарського руху в Галичині, в якому провідну роль відіграло греко-католицьке духовенство, стала організація кооперативного молочарства. Ним керував Остап Нижанківський – парох села Заводова, що на Срийщині, де у 1904 р. він заснував першу кооперативну молочарню. Разом з своїми соратниками Денисом Сембратовичем та о.Л.Горалевичем він енергійно поширював молочарську організацію, влаштовував курси, покази, ветеринарну опіку тощо. За свої здобутки О.Нижанківський був обраний віцемаршалком повітової ради в Стрию. У 1911 р. у торговельних стосунках із молочарським союзом було 79 молочарень, з яких 75 зареєстрованих молочарних кооперативів, які переробили 6,3 млн. л. молока і виробили 250 тис. кг масла. Перед війною союз мав 7 власних крамниць дрібного продажу – чотири у Львові, по одній в Стрию, і Станіславі та у Чернівцях. А у 1913 р. Союз заснував молочарську школу у Стрию²³.

Важливим і маловідомим фактом діяльності Української греко-католицької церкви був її вне-

сок у розвиток інфраструктури галицького краю. Так, у Центральному державному історичному архіві у Львові зберігаються відомості про продаж греко-католицькою парохією села Куровичі земельної ділянки під будову залізниці Львів-Підгайці. Сума, яку було сплачено за земельну ділянку, становила 1207 к. З них 1206 к. було покладено на книжку в „Руській щадниці”, „як винагорода за „грунт, взятий під будову залізниці Львів-Підгайці””²⁴. Збереглась також розписка, у якій засвідчується прийом коштів греко-католицькою управою. Вона підписана парохом с.Куровичі Олександром Стоцьким 25.11.1907 р.²⁵

Ще одним прикладом у цьому контексті може слугувати скарга, подана до прокуратури, у якій греко-католицька управа просить якнайскоріше розглянути справу невиплати грошей за земельну ділянку в селі Лдзіні, взятую під будову повітової дороги. Скарга підписана 26.05.1908 р. Андреем Шептицьким²⁶.

У справі господарсько-економічної діяльності Української греко-католицької церкви великий інтерес викликає справа № 411. ЦДІАЛ. Ф.358.(Шептицький Андрей...). У одній із архівних справ мова іде про можливу передачу в оренду Галицькою митрополією фірмі (на жаль, назва не вказана) нафтових родовищ площею 1000 моргів, розташованих у мастьку Перегінську. За право виключного добування бітумів фірма повинна була заплатити один мільйон корон. Час експлуатації території становив 25-30 років. Протягом цього часу фірма повинна була платити 12% бруто від видобутої нафти на рахунок митрополита, а 6% на рахунок митрополії²⁷.

Отже, господарсько-економічна діяльність українського греко-католицького духовенства була досить поширеною. Усвідомлюючи, що економічна незалежність в кінцевому результаті приводить до незалежності політичної, духовенство доклало немало зусиль для розвитку різних галузей народного господарства краю, допомигши населенню повірити у власні можливості.

¹ Качор А. Роля духовенства і церкви в економічному відродженні Західної України. – Вінніпег, 1992. – С.7.

² Громада. – № 5. – 1882. – С.36.

³ Качор А. Роля духовенства ... – С.15.

⁴ Центральний державний історичний архів у м.Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.146. – Оп.25. – Спр.4010. – Арк.3-4.

⁵ Лаба В. Не пийте, хлопці, Україна просить... Історія боротьби галицьких українців за своє духовне визволення. – Львів, 2000. – С.26.

⁶ Качор А. Роля духовенства ... – С.17.

⁷ Качор А. Роля „Просвіти” в економічному розвитку Західної України. – Вінніпег, 1960. – С.11.

⁸ Дорош Є. Степан Качала. – Тернопіль, 2000. – С.19.

⁹ Там само. – С.20-21.

¹⁰ Качор А. Роля духовенства ... – С.18.

¹¹ Качор А. Роля „Просвіти” ... – С.13.

¹² ЦДІАЛ. – Ф.146. – Оп.58. – Спр.670. – Арк.4.

¹³ Виставка господарсько-промислова в Коломьї (Справозданьє Петра Чорного). – Станислав, 1881. – С.4.

¹⁴ Там само. – С.17.

¹⁵ Там само. – С.29.

¹⁶ Там само. – С.55.

¹⁷ Лаба В. Не пийте, хлопці... – С.17.

¹⁸ Статут товариства „Сільський господар”. – Тернопіль, 1905. – 8 с.

¹⁹ Романченко А. Крайове товариство „Сільський господар” у Львові 1899-1944. – Нью-Йорк, 1970. – С.18.

²⁰ Там само. – С.67.

²¹ Там само. – С.34.

²² Там само. – С.74-175.

²³ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С.151.

²⁴ ЦДІАЛ. – Ф.146. – Оп.58. – Спр.670. – Арк.38-39.

²⁵ Там само. – Арк.40.

²⁶ Там само. – Арк.43.

²⁷ ЦДІАЛ. – Ф.358. – Оп.2. – Спр.411. – Арк.21.

Summary

*Ivan Rudianyn
(Luts'k)*

The role of greek-katholic clergy in economic life of Eastern Galichina in s/p of XIX – on the beginning of XX century

The article lights up participating of greek-katholic clergy in becoming and development of national economy of East Galician after abolition the duty of right, to beginning of the First World War

УДК: 94(477.85)(092)

*Наталія Масіян
(Чернівці)*

ПОСТАТЬ ВИДАТНОГО БУКОВИНЦЯ ВІЛЬГЕЛЬМА ФОН АЛЬТА ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗБУДОВУ ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВИХ ВІДНОСИН У КРАЇ

В цій статті йдеться про роль Вільгельма фон Альта на посаді президента торгово-промислової палати Буковини на першому етапі її діяльності.

Ключові слова: торгівля, промисловість, економіка, підприємства, розвиток, інтереси торгового і промислового людю, промислова школа, залізниця, торгіві, дипломатичні відносини.

З перших років приєднання Буковини до Австрії місцева влада, зацікавлена в освоєнні краю, намагалася створити сприятливі умови для цього і запрошувала на Буковину переселенців з різних регіонів і держав, зокрема центральних провінцій

Австрії, Галичини, Трансильванії, Німеччини, Росії тощо. Переселенцям надавали пільги: звільнення на 50 років від рекрутчини, на 10 років – від податків, вони отримували допомогу з боку держави. 17 вересня 1781 р. був виданий „Патент про переселення”, згідно з яким оприлюднювалися пільги всім іноземцям, що бажали переселитися. 20 жовтня цього ж року був виданий „Патент про віротерпимість”, який усував конфесійні перешкоди для переселення.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. на Буковину почали переселятися швабські селяни. Заснування скляних заводів, солеварень та розвиток лісозаготівельної промисловості значно активізувало переселення німців-богемців, чехів, поляків та словаків. Найвища активність їхнього переселення припадає на 30-і роки XIX ст. Населення у краї в 1775 р становило 75 тис. чоловік, на середину XIX ст. воно зросло до понад 450 тис. чоловік¹. У середині XIX ст., крім Чернівців, на півночі Буковини існувало ще два містечка – Садгора (2871 мешканець) та Вижиця (4447 мешканців)². У Чернівцях було сконцентровано торгово-ремісничу та промислове населення, а також незначна кількість інтелігенції. Населення передмість Чернівців – Роші, Клокучки, Калічанки та Горечі – займалося сільським господарством. Головним заняттям етнічного населення краю, а саме українців та румунів, залишалося землеробство.

Першими професійними ремісниками, що з'явилися у краї, були німці, серед них висококваліфіковані слюсарі, годинникарі, ювеліри, лимарі, чинбарі, кушніри, каретні майстри, бляхарі, столяри, мірошники, палітурники тощо³. Німецькі колоністи з успіхом потрудилися на сільськогосподарській ниві: сприяли поширенню в краї кращих знарядь і методів праці, більш врожайних сортів пшениці, жита, ячменю і нових культур, запровадженню трипільля, а згодом – багатопільних сівозмін та кращих порід худоби, загалом, сприяли створенню нової системи землеробства та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Внаслідок активізації переселення на Буковину та здобуткам демократичної революції 1848 р. – указу австрійського цісаря Фердинанда I про скасування панщини на Буковині від 8 серпня 1848р.⁴, послаблення обмежень в розвитку ремесла, дозвіл купівлі і продажу землі тощо – стала жвавіше розвиватись промисловість і торгівля. Зростання торгівлі і ремесел призвело до збагачення і соціальної диференціації серед вірменських колоністів, сприяло виникненню купецької знаті, перетворенню окремих ремісників у промисловців⁵. Проте торговельні корпорації та гільдії ремісників і промисловців потребували представництва, яке б їх інформувало, оберігало, позитивно налаштовувало та скеровувало їхню діяльність.

Розвиток промисловості і торгівлі на Буковині сприяв створенню представницької установи,

покликаній захищати інтереси торгового та промислового людю. Такою установою стала заснована 25 червня 1850 року, торгово-промислова палата Буковини у Чернівцях під керівництвом її президента – Вільгельма фон Альта, непересічної особистості, буковинця прогресивних поглядів і патріота, що понад півстоліття присвятив себе служінню на благо та в інтересах краян. Пропоноване автором дослідження має на меті показати, що саме завдяки першому президенту торгово-промислової палати Буковини, який очолював її 35 років поспіль, представницький орган всіх комерсантів і промисловців Буковини здобув особливе і виключно позитивне значення в піднесенні місцевої економіки, яка тільки-но в середині XIX ст. вийшла з надр феодального ладу і мала слабкі зв'язки з торгівлею⁶, досягнув високих результатів у створенні якомога сприятливіших умов роботи в торгівлі та промисловості, а також у діяльності її представників у правовому колі на користь держави та в загальносуспільних інтересах. Знаний і шанований своїми сучасниками, визнаний за високі здобутки місцевою владою та австрійським цісарем, видатний буковинець залишається мало-відомим для буковинців. Тому варто б привернути увагу до постаті Вільгельма фон Альта, визначити його місце у піднесенні економічного, культурного, духовного та освітнього рівня Буковини другої половини XIX ст.

У першій половині XIX ст. представницькими органами торговельних інтересів краю були корпорації – гремії, тобто вільні об'єднання торгового людю, чи то окремі категорії людей, чи то комерсанти окремих міст. Представницькі корпорації, що представляли торговельну спільноту територіально більшої краю, вочевидь відстоювали власні станові інтереси. Промислові ж кола мали свої гільдії, які за певний проміжок часу зуміли накопичити майно, проявивши чималі ділові якості, проте не були покликані до того, щоб служити на користь суспільних інтересів. Кожна гільдія дбала про досягнення власної мети, захищала інтереси лише приналежних до гільдії промисловців, не визнавала здорової конкуренції і придушувала спроби молодшого покоління, особливо тих її представників, що не були приналежними до кожної окремої гільдії. Такі обставини співіснування та взаємопоборювання гальмували розвиток ремесла та промисловості в цілому⁷.

Торгово-промислові палати в Австрії розпочали створюватись за часів правління цісаря Франца Йосифа I у ломбардійсько-венетіанських провінціях з 1811 р., а тимчасовий закон від 3 жовтня 1848 р. запровадив створення палат в інших провінціях імперії. Щоправда на основі цього закону було створено лише торгово-промислову палату у Відні.

1848 р. не лише поставив питання про статус Буковини у складі Габсбурзької монархії, яка в

адміністративному відношенні належала тоді до Галичини, та використання її території у міждержавних стосунках, а й розірвав пута, якими феодальна держава тісно охопила економіку і започаткував еру розквіту торгівлі і ремесел. За конституцією Австрії 4 березня 1849 р. Буковина була відокремлена від Галичини і дістала статус окремого коронного краю, з крайовим сеймом (фактично з 1861 р.), титулом „герцогства” і провінційним гербом (з 1862 р.)⁸.

За рішенням австрійського цісаря від 18 березня 1850 р. був санкціонований закон „Про заснування торгово-промислових палат на території Австрійської імперії”, що набув чинності 30 березня цього ж року. Вони повинні були діяти в кожній коронній землі, охоплювати питання, що стосуються виключно торгівлі і промисловості, підпорядковуватись безпосередньо Міністерству торгівлі Австрії та виконувати цілу низку поставлених перед нею зобов'язань⁹. Незважаючи на економічну відсталість Буковини, далекоглядні діячі „наймолодшої коронної землі” усвідомлювали необхідність відкриття такої важливої інституції в Чернівцях. Тому до створення торгово-промислової палати Буковини приступили невідкладно після набуття чинності закону. Уже 5 червня 1850 р. голова Буковинської окружної управи скликав збори представників торгових та промислових кіл краю. На зборах були присутні відомі будівничі міста Мендель Амстер та Герш Юстер, архітектори Антон Фіала та Андреас Микулич, лікар Карл Денаровський та багато інших промисловців і представників торгівлі, визнаних і шанованих мешканців усього краю¹⁰. Очолити такий потужний заклад могла людина, що користувалася загальним довір'ям в колах комерсантів і промисловців, людина досвідчена, прогресивна, заслужена, професійна і високодуховна.

За пропозицією гільдії буковинських аптекарів „Гремійум” на цю посаду було обрано Вільгельма фон Альта. Вихідець із сім'ї першої хвилі німецьких колоністів євангелістського віросповідання, уродженець м.Чернівці 1809 р., він отримавши у спадок від матері аптеку та продовжуючи аптекарську справу відзначився до 1850 р. не лише діловими якостями, а й зарекомендував себе як високодуховна і високоосвічена особа, здатна дбати про матеріальний, культурний і просвітницький розвиток як спів городян, так і одновірців. Ще в серпні 1843 р. він виступив за необхідність будівництва нової протестантської церкви в Чернівцях, оскільки стара давно вже не відповідала вимогам євангелістської громади, кількість якої зросла вже до 1000 осіб в Чернівцях. Згодом очолив будівельний комітет. У 1846 р. будівельний комітет мав на рахунок 6644 флорини 49 крейцерів. В цьому ж році євангелістській громаді з боку громади міста було зроблено щедрий подарунок – земельну ділянку західніше тієї, якою вже володіла грома-

да – в нижній частині нинішньої вул. Лесі Українки, що наприкінці XIX ст. на вшанування пам'яті видатного чернівчанина отримала його назву. 30 вересня 1847 р. відбулося закладення наріжного каменя нової церкви. Так звана лютеранська кірха була побудована за проектом архітектора Йозефа Енгеля й освячена 30 вересня 1849 р. В документах фонду Буковинської крайової управи за 1912 р. євангелістська церква значиться у переліку цінних об'єктів крайової столиці, що мають історико-мистецьке значення. Одночасно з будівництвом церкви Альт порушив клопотання про відкриття школи для дітей-євангелістів і 7 березня 1847 р. було прийнято рішення про відкриття 2-класної протестантської школи, яка в 1858 р. розпочала будувати вже власне приміщення, а з 1869 р. діяла вже як 4-класна і розташовувалась на ті й самій вулиці (пізніше Альтгасе) навпроти лютеранської кірхи¹¹.

Безумовно, протягом періоду президентства Вільгельма фон Альта (27.06.1850 – 25.11.1885) на його рахунку було чимало здобутків не лише як президента торгово-промислової палати, а й депутата крайового сейму, члена громадської ради крайової столиці, директора Буковинської ощадної каси, президента благодійного товариства „Цісарівна Елізабет – товариство допомоги бідним дітям”, почесного члена політехнічного товариства у Вюрцбурзі, почесного громадянина міста Чернівці. За заслуги перед батьківщиною Вільгельм фон Альт удостоєний також урядових нагород. Він став кавалером орденів Залізної корони та Франца Йосифа III ступеня, російського ордену Св.Анни II ступеня¹².

Проте основною справою його життя залишалася діяльність на посаді президента торгово-промислової палати Буковини. Він очолив її з моменту активації і не залишив цей пост аж до самої смерті.

Через місяць після заснування палати у Чернівцях в 1850 р. було затверджено її кількісний склад. Тоді вона складалась з 15 осіб: 10 членів-радників та 5 заступників. Обраними мали право бути лише ті, хто мав австрійське громадянство, користувався всіма бюргерськими й політичними правами, досягнув 30-річного віку, понад 5 років був власником або керівником підприємства. З членів та заступників абсолютною більшістю голосів обирали президента палати, віце-президента і голів обох секцій (торгової і промислової). За час діяльності Вільгельма фон Альта на посаді президента торгово-промислової палати його віце-президентами були: Маркус Цукер (27.06.1850 – 31.12.1856), Ісаак Рубінштейн (01.01.1857 – 31.12.1877), Генріх Вагнер (01.01.1878 – 31.12.1884), Лейбука Барбер (01.01.1885 – 31.12.1885)¹³. Характеризуючи якісний склад альтівської палати, член дирекції торгово-промислової палати та референт з економічних питань Матіас Рол відзначав, що

президент Вільгельм фон Альт був аптекарем, віце-президент Ісаак Рубінштейн – комерсантом. Відповідним до тогочасної економічної структури Буковини був і склад палати. Представництво торгової секції складалося з уповноважених з торгівлі суконними товарами, а також з представників торгівлі „різним крамом”, в той час, як промислова секція мала уповноважених з бронзових та срібних справ майстрів, будівничого, майстра з копання криниць і кондитера. З наведеного складу палати стає очевидним, що економіка Буковини перебувала іще на початку свого розвитку. Клас комерсантів вже тоді розпочав свою діяльність, тоді як ремесла іще не переступили межу на шляху до промисловості¹⁴.

З другої половини XIX ст. Чернівці стають найбільшим промисловим центром Буковини. Тут виникають підприємства харчової промисловості (броварня, гуральня, парові млини), тартак, електростанція, цегельні тощо. В 1902 р. у місті зосереджувалася третина підприємств і 40% населення Північної Буковини, зайнятого у промисловості, торгівлі і транспорті¹⁵.

Надзвичайно нелегким завданням палати було діяти зв'язуючою ланкою між урядом з одного боку, і підприємцями, з другого. Політика президента Альта повинна була бути прогресивною, активною і виваженою. Австрійський уряд надав палаті великі повноваження: вона була визнана окремим виборчим округом у виборчій системі й отримувала два місця в Буковинському сеймі та одне – в Палаті послів (депутатів) Австрії; вона давала згоду на кандидатуру в судові засідателі у справах торгівлі та могла виступати третейським суддею при розв'язанні торгових та промислових конфліктів. На засіданнях палати ініціювались і вирішувались важливі питання. Так, у напрямку покращення дипломатичних відносин їй належать заслуги у відкритті представництв на Поділлі і Бессарабії (1853); Тифлісі, Новоселиці, Бельцах, Києві (1868); підписанні митної угоди з Німеччиною. В умовах, що могли призвести до розриву торгових відносин з Румунією, палата виступила позитивно налаштовано на підтримку дружніх стосунків з сусідом-партнером. Швидше допомогою, ніж досягненням палати, з точки зору оцінки сусідніх країн, зокрема Росії, Румунії на шляху розвитку торгівлі між цими країнами та Австрією, стало відкриття їхніх представництв у Чернівцях. Як фаховий заклад торгово-промислової палати брала участь у обговоренні на початковій стадії питання щодо створення незалежної системи австро-угорської митної тарифікації, митної політики взагалі. Президенту Вільгельму фон Альту належить ідея заснування Буковинської ощадної каси, яка була реалізована в 1858 р. Як голова дирекції він вніс пропозицію на засіданні великого комітету від 16 серпня 1873 р. про створення на базі Буковинської ощадної каси кредитної устано-

ви. Сума капіталу за вкладами на 31 грудня 1873 р. становила понад один мільйон флоринів. Станом на 1873 р. Буковинська ощадна каса мала на території краю дві філії – в Сучаві і Радівцях. Пропозиція була реалізована в 1875 р. згідно з наказом Міністерства внутрішніх справ від 29 березня того ж року. Його сучасники, даючи оцінку діяльності каси, відзначали, що „колись така не примітна рослинка завдяки добросовісності і турботі перетворилась на благословенне деревце, в тіні якого одна з найважливіших народних чеснот – ощадливість, розгорнулась і пустила коріння”. Важливі кроки були вжиті палатою задля підтримки торгово-промислових інтересів локального характеру на шляху до відкриття митниці у Сереті, продовольчої біржі у Чернівцях. Крім того, палата ініціювала та покликала до життя кілька необхідних навчальних закладів як, наприклад, реальну школу у Чернівцях. У 1857 р. розпочала роботу зі створення промислової школи в крайовій столиці. Завдяки її численним домаганням та за підтримки місцевої влади цей проект було зреалізовано у 1873 р. Її директор Карл Ромшторфер, описуючи історію створення школи, провідну роль у її відкритті відводив саме Вільгельму фон Альту. Крім того до середини 70-рр. XIX ст. на сході Австрійської монархії ще в не існувало жодного професійного навчального закладу, який би готував фахівців торговельних професій. Тому Альт і члени палата з перших років існування намагалися відкрити в Чернівцях спочатку торговельні курси. Згодом В.Альт проект програми для торговельної школи, яка відкрилась у 1882 р.¹⁶

Проте найважливішим економічним досягненням того періоду може бути визначено будівництво залізниці Львів-Чернівці (1866) і її продовження до Сучави (1869) та Ясс (1871), Унген. Це був проект, одним з ініціаторів якого виступала торгово-промислова палата на чолі з В.Альтом. Буковина втягувалася в систему загальноавстрійського ринку, а ця залізниця піднесла буковинську зовнішню торгівлю на вищий щабель і надали Буковині роль посередника в зовнішній торгівлі між Румунією-Німеччиною, Росією-Німеччиною, а також між західно-австрійськими провінціями і сусідніми з Буковиною землями. Залізниця сприяла поліпшенню умов збуту буковинської продукції, посиленню економічних зв'язків, а також збільшувала можливості вивозу сировини.

Весь період президентства Альта характеризувався тим, що розвивалась заможна буржуазія, у якій домінувала оптова торгівля. Вже тоді велику роль відігравала зовнішня торгівля, що знаходило відображення в протоколах пленарних засідань і річних звітах палати. Багато уваги приділяла палата вирішенню питань шкільництва, торгово-промислово-правових питань, організації соціальних заходів.

Відкриття торгово-промислової палати та її діяльність під керівництвом Вільгельма фон Аль-

та мали позитивне значення для Буковини, оскільки це давало потужний поштовх для розвитку виробництва і розширення торгівлі. Палата дбала про захист інтересів населення, зайнятого в торгівлі і промисловості, була зацікавлена у збільшенні кількості споживачів ремісничих і промислових виробів, клопотала перед крайовою і повітовими управами про відкриття ярмарків і базарів, приваблюючи тим самим ремісників і промисловців, заохочуючи до оволодіння масовими професіями, ініціюючи відкриття навчальних закладів для підготовки відповідних фахівців, створюючи умови для здорової конкуренції в боротьбі за ринок збуту і рівень якості товару.

Вільгельм фон Альт помер 25 листопада 1885 р. після нетривалої хвороби і похований у Чернівцях. Чимало проектів йому не поталанило здійснити, одним з яких міг би стати водогін та каналізація, адже саме ця ініціатива була підтримана Альтом — членом громадської ради міста і віднайшла в його особі, заступника. Тим не менше внесок Альта у розвиток торгівлі і промисловості Буковини другої половини XIX ст. важко переоцінити: очоливши торгово-промислову палату Буковини – головний орган врегулювання торгово-промислових відносин в краї, він організував роботу палати таким чином, що ініційовані нею проекти, спрямовані на піднесення економіки краю загалом, сприяли захисту інтересів торговельного і промислового людю. Міська влада та сучасники гідно оцінили його заслуги і назвали одну з центральних вулиць Чернівців Альтгассе (нині – вул.Лесі Українки).

¹ Нариси з історії Північної Буковини. – Київ: Наук. думка, 1980. – С.86.

² Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО) – Ф.3. Буковинська крайова управа. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.13-16.

³ Нариси з історії Північної Буковини. – С.191.

⁴ ДАЧО. – Ф.1. Буковинська окружна управа. – Оп.1. – Спр.9156. – Арк.1- 16.

⁵ Добрянський О., Масіян Н., Никирса М. Нації та народності у фондах Державного архіву Чернівецької області. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.109.

⁶ Ботушанський В. Генератор економічного розвитку // Буковина. – 2000. – 5 лип. –С.3.

⁷ ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.8261.– Арк.6.

⁸ Ботушанський В. Приєднання Буковини до Австрії в контексті австро-турецько-російських відносин // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (З давніх часів до середини XX ст.). – Чернівці: Рута, 2005. – С.265.

⁹ Allgemeines Reichs-Gesetz und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich. – Wien, 1850. – S.710-713.

¹⁰ ДАЧО – Ф.1. – Оп.1. – Спр.3142. – Арк.5.

¹¹ Polek J. Das Entstehen und die Entwicklung der evangelischen Pfarrgemeinde in Czernowitz. – Czernowitz, 1897. – S. 15-18.

¹² Czernowitzer Zeitung. – 1885. – 26 Novem. – S.3.

¹³ ДАЧО – Ф.3. – Оп.1. – Спр.8261. – Арк.10.

¹⁴ Roll M. Geschichte und Entwicklung der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer // Revista săptămânală. – Cernăuți. – Octombrie 1935.

¹⁵ Нариси з історії Північної Буковини. – 1980. – С.139.

¹⁶ Handelsschule in Czernowitz // Czernowitzer Wochenblatt. – 1881. – 16 April. – S.5.

Summary

*Natalia Masyan
(Chernivtsy)*

The figure of the great bukovynian Wilhelm von Alth and his contribution to the development of commercial and industrial relations in the region

Wilhelm von Alth heated up the chamber of commerce and industry at the time of its foundation in 1850 and was its permanent president for over 35 years. The activity of the chamber was definitely positive since it triggered the manufacture development and trade extension by means of forming favorable conditions for attracting handicraftsmen and manufacturers, as well as by opening specialized educational institutions, thus creating conditions for increasing the quality of local manufacturers' goods.

УДК: 94 (477.85) „1918/1940”

*Олександр Руснак
(Чернівці)*

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ В 1918-1940 РР.

У статті автор характеризує основні тенденції розвитку системи шляхів сполучення Північної Буковини і Хотинщини в 1918-1940 рр. Досліджує стан залізниць, шосейних доріг, авіатранспорту та міського громадського транспорту.

Ключові слова: Північна Буковина, Хотинщина, транспорт, залізниця, дороги, трамвай, тролейбус, автобус.

Транспорт завжди відігравав визначальну роль в економіці будь-якого регіону. Адже розвинута транспортна інфраструктура – невід’ємна умова розвитку всіх галузей господарства. У Північній Буковині й Хотинщині здавна формувалася власна система шляхів сполучення. На момент приєднання краю до королівської Румунії 1918 р. тут вже існувала мережа залізниць, шосейних доріг, почав розвиватися міський громадський транспорт. Разом з тим після приєднання цих терито-

рій до Румунії уряд сприяв вдосконаленню і відбудові існуючих комунікацій (значна частина залізниць і шосейних доріг була знищена в період Першої світової війни), започаткував створення нових, якими стали авіаперевезення, і такі види міського громадського транспорту, як тролейбус, автобус.

Попри важливість теми у вітчизняній історіографії немає єдиного цілісного дослідження, яке б відображало основні тенденції розвитку всієї системи шляхів сполучення регіону в 1918-1940 рр. Серед них є лише спроби фрагментарно охарактеризувати окремі види комунікацій (шосейні дороги, трамвайний транспорт). Виняток становить робота І. Піддубного¹, в якій автор детально відображає всі етапи розвитку цивільної авіації на Буковині. Румунська ж історіографія основну увагу приділяла дослідженню розвитку залізниць. Тут варто відзначити працю румунського дослідника Д. Іонеску².

Значно доповнюють попередні відомості з історії розвитку шляхів сполучення Північної Буковини й Хотинщини матеріали періодики, серед яких важливе місце належить публікаціям в газетах „Час” і „Голос Буковини”; статистичні дані, вміщені в щорічному статистичному збірнику Румунії „Anuarul statistic al României”; архівні матеріали фондів V-го Дорожного інспекторату м. Чернівці, префектури Чернівецького повіту та ін.

Зважаючи на те, що дослідження, яке б відображало цілісну картину транспортної інфраструктури досі відсутнє, автор ставить за мету всебічно охарактеризувати основні тенденції розвитку транспортної системи Північної Буковини й Хотинщини в міжвоєнний період. Досягнення мети обумовило вирішення ряду завдань, а саме: дослідити розвиток традиційних для регіону на той час залізничного та автомобільного транспорту, визначити стан шосейних доріг; прослідкувати зародження і поширення авіації та окремих видів громадського міського транспорту.

Провідне місце в транспортній системі краю в 1918-1940 рр. відводилося залізницям. Ще в період його входження до складу Австро-Угорської та Російської імперій було збудовано лівову частку залізничних ліній, які продовжували функціонувати і в досліджувані роки.

В кінці 1918 р., коли залізничні шляхи Буковини й Бессарабії перейшли в користування Дирекції залізничних шляхів Румунії, згідно з статистикою 1918 р. їх протяжність становила 902,387³ і 1140,852⁴ км відповідно. Приблизно половину з них складали вузькоколіїні залізничні шляхи, які використовувалися лісовими господарствами. Причому на Буковині майже всі вони перебували у власності Православного релігійного фонду Буковини⁵. Слід зазначити, що на Буковині 443,355 км залізниць були власністю держави⁶, на території Бессарабії – 969,924 км⁷.

У перші роки правління румунської влади ширина колії на території Буковини складала 1 м 43,5 см, а на території Бессарабії – 1 м 52,5 см⁸. Пов'язано це було з тим, що ці території на момент будівництва залізничних шляхів входили до складу різних держав, в яких були відмінні стандарти будівництва залізничних колій. Але до 1924 р. це питання було вирішене румунським урядом, і всі залізничні колії Бессарабії і Хотинщини зокрема, були переобладнані відповідно до стандарту ширини 1 м 43,5 см⁹.

Густота мережі залізниць (пасажирських і товарних) станом на 1922 р. на території Буковини становила 11,116 км на 10000 жителів, в Бессарабії – 3,858 км, в той час як у Старому Королівстві – 5,517 км¹⁰.

В Північній Буковині в міжвоєнний період існувало декілька гілок залізничного шляху. Зокрема, найбільш значними були напрямки: Вишніця-Вашківці-Неполоківці-Лужани-Чернівці (з Неполоківців проходила гілка на Снятин, з Лужан – на Заліщики через Кіцмань, Прилипче і Кострижівку); Лопушна-Берегомет-Сторожинець-Глибока-Багринівка-Червона, Діброва; Гільче-Карапчів; Чернівці-Чагор-Великий Кучурів-Червона Діброва-Сірет; Чернівці-Остриця-Припругтя-Новоселиця (з Новоселиці далі на Ларгу-Окницю); Веренчанка-Заставан-Вікно; Стефанешти-Бабин і в напрямку кордону¹¹.

На Хотинщині залізниця з'єднувала Новоселицю, Мамалигу, Криву, Липкани, Кельменці, Романківці, Сокиряни, Окницю¹². Новоселиця мала сполучення з населеними пунктами тодішнього Дорохійського повіту, які сьогодні входять до Герцаївського р-ну Чернівецької обл. Залізниця проходила через Молницю та Герцу аж до Дорохоя¹³.

Для управління залізницями Буковини і Хотинського повіту 1918 р. було створено VII Інспекцію залізничних шляхів в підпорядкуванні Генеральної дирекції залізничних шляхів Румунії. Інспекція залізничних шляхів розташовувалася в Чернівцях¹⁴.

Після 1918 р. напрямом Іцкани-Львів перейшов у спільну власність Румунії і Польщі. А товариство „Львівсько-Чернівецько-Ясської залізниці” (Lemberg-Czemowitz-Jassy – Eisenbahn) зберегло за собою права власності на частину залізниць на Буковині (Іцкани-Чернівці-Неполоківці) і отримало компенсацію щорічних внесків за користування нею до 1957 р.¹⁵ Ці умови були встановлені Тріанонським і Сен-Жерменським договорами та протоколами, складеними різними комісіями, які вивчали проблему репарацій і відшкодувань держав, що входили до складу Габсбурзької імперії.

Для погашення заборгованостей перед власниками акцій було укладено 10 грудня 1928 р. першу Конвенцію, яка була ухвалена загальними зборами товариства 6 липня 1929 р. В судовому по-

рядку (між урядами Румунії та Польщі і акціонерами) 17 січня 1932 р. встановлено умови ліквідації товариства „Львівсько-Чернівецько-Ясської залізниці”. Ці умови були викладені в Законі №1542 від 28 квітня 1932 р.¹⁶ І 1934 р. лінія Іцкани-Чернівці-Неполоківці ввійшла до складу румунської залізниці. До червня 1940 р. вона була власністю Румунії¹⁷.

Проте протягом війни 1914-1918 рр. внаслідок бойових дій та частих переміщень військ залізничним шляхам Північної Буковини і Хотинщини було завдано значних збитків. Знищено десятки залізничних мостів через Прут, Сірет та Черемош¹⁸. Найбільші з них – мости поблизу Чернівців (238 м), Неполоківців та Глибоки (понад 100 м)¹⁹. Підірвано тунелі в горах. Арміями воюючих сторін були демонтовані відрізки залізниць між населеними пунктами Чернівці-Новоселиця, Веренчанка-Юрківці, Глибока-Багринівка-Сірет, Берегомет-Лопушна²⁰. В окремих місцях лише земляні насипи нагадували про існування залізничного полотна. Була спалена більшість залізничних станцій та прилеглих до них магазинів, втрачено практично все їх обладнання²¹.

Відновлення залізничної інфраструктури румунська влада розпочала з 1919 р. Але фінансовий стан Румунії не дав можливості забезпечити швидкі темпи робіт. Пріоритетною була визначена гілка Неполоківці-Чернівці-Бурдужень (станція Бурдужень – в Дорохійському пов. – О.Р.). На цьому напрямку відновили 6 мостів, в тому числі й великий 118 м міст через Сірет. Заново було збудовано дерев'яний міст через Прут²². На лінії Неполоківці-Вишніця відбудовано міст через Черемош. Саму ж станцію Неполоківці наказом №6784 від 17 лютого 1920 р., виданим Генеральною дирекцією залізничних шляхів Румунії, перейменовано на станцію Грігоре Гіка Воде²³.

Протягом правління уряду І.К.Бретіану з січня 1922 р. до серпня 1925 р. на Буковині було відбудовано 50 мостів, будівлі станцій у Чернівцях та Вишніці, а також збільшено кількість ліній на станції Грігоре Гіка Воде. На Хотинщині відновлено рух в напрямку Новоселиця-Мамалига-Кельменці-Сокиряни-Окниця²⁴.

В 1932-1935 рр. уряд відбудував демонтовану австрійською армією гілку Веренчанка-Юрківці (9 км). Згодом через Погорилівку її продовжено до Вікна²⁵. Коштом Товариства залізниць Заліщики-Коломия реконструйовано знищену в роки війни лінію Бабин-Стефанешти-Снятин. З метою полегшення вивезення деревини протягом 1938-1940 рр. спроектовано і зведено гілки Чудей-Красноільск – (4,4 км) та Берегомет-Селешень (с.Стебні) – (4,4 км)²⁶.

Надзвичайно проблемним в міжвоєнний період в Північній Буковині та Хотинщині було питання шосейних доріг. Остаточного вирішити його румунській владі так і не вдалося. Місцеві шосейні дороги, як і залізниці сильно постраждали в роки

війни 1914-1918 рр. та від ряду повеней, які траплялися доволі часто в досліджуваний період²⁷. Особливих руйнувань зазнали мости на відтинках шосейних доріг практично всього регіону²⁸.

Шосейні дороги краю перебували у віданні Х-ої Дирекції мостів і шосейних доріг (м. Чернівці), яка підпорядковувалася Генеральній дирекції мостів і шосейних доріг у Бухаресті²⁹. В підпорядкуванні Х Дирекції були повітові служби мостів і шосейних доріг. Окрім повітів Північної Буковини, Х Дирекції підпорядковувалася також служба мостів і шосейних доріг Хотина³⁰.

Дороги в роки панування румунської влади в краї поділялися на 3 категорії: національні, повітові і сільські³¹. Типовим покриттям шосейних доріг були: в основі шар крупної гальки товщиною 6-10 см і зверху – шар дрібного шутру – 2-6 см³². Мости ж будувалися або суто з дерева, або з дерева з використанням залізних чи залізобетонних елементів³³. На утримання шосейних доріг населення сплачувало податок³⁴.

Згідно зі статистикою, на 1922 р. в Чернівецькому повіті було 537 км шосейних доріг, в Кіцманському – 178 км, Сторожинецькому – 554 км, Вашківцевському – 162 км, Вижницькому – 473 км, Заставнівському – 220 км³⁵ - разом в повітах Північної Буковини – 2124 км³⁶. З них 1026 км з покриттям із гальки і шутру. По Хотинському повіту є дані, починаючи з 1923 р. Всього в повіті нараховувалося 653 км доріг³⁷, з яких 129 км були з твердим покриттям³⁸. Причому найгірший стан доріг і мостів спостерігався в гірській частині регіону. Тут було найменше шляхів із покриттям³⁹.

Дороги і мости відбудовувалися переважно протягом перших повоєнних років. Лише зведення окремих мостів було завершено на початку 1930-х рр. Серед таких і міст в Горечі на окраїні Чернівців, який було здано в експлуатацію 1932 р.⁴⁰ Постійно проводилися поточні ремонти доріг (поновлювалося покриття)⁴¹.

Проте навіть в 1930-х рр. стан шосейних доріг гірської частини Північної Буковини залишав бажати кращого. Газета „Голос Буковини” повідомляла: „Є брак добрих доріг. В останніх часах гірські дороги так поспував Черемош, Путилівка, й інші води, що сполука між горами і долами є майже неможливою. Ними стало небезпечно пересуватися”⁴². „Ціла Північна Буковина в болоті, нігде доброї дороги. Року 1914 зачато будувати повітову дорогу почерез Кліводин до Давидівців і від тогди ніхто цим не интересується. Селяни скаржилися – безуспішно”⁴³.

Часто незадовільний стан доріг був наслідком недобросовісності румунських чиновників: „З Путилова люде не годні добратися до Селетина, ні до Вижниці ... Претор з Селетина буде собі вілю і не має часу займатися дорогами. Між Путиловом і Устем Путилова нема ані одного моста, як хто йде, то мусить переходити місцями вбрід

глибину до 2 метри рвучої води, де навіть загрожене життя”⁴⁴.

В Хотинському повіті в 1930-х рр. заново відремонтowano шосе Хотин-Колінківці-Чернівці, Хотин-Новоселиця. Будувалося шосе Хотин-Бричани. Але й тут стан доріг був одним з найгірших у країні⁴⁵.

Одним із нових видів транспорту, що набув поширення в Північній Буковині та на Хотинщині в 1918-1940 рр., стала цивільна авіація. Перша світова війна дала сильний поштовх розвитку авіації в багатьох країнах, зокрема й в Румунії. Окрім військових операцій, літаки дедалі активніше почали використовуватися в мирних цілях. Такі тенденції були характерні і для території Північної Буковини та Хотинщини в міжвоєнний період.

Важливу роль в становленні авіаційної галузі регіону відіграло місто Чернівці. Адже саме тут було відкрито аеропорт, який обслуговував внутрішні та міжнародні рейси, створено авіашколу. Крім того, м. Чернівці стало центром VI-го Авіаційного командування (всього в Румунії існувало 9), до якого увійшло 11 повітів. Серед них були Чернівецький, Сторожинецький, Хотинський повіти⁴⁶.

Питання про створення аеродрому в Чернівцях було порушено у вересні 1926 р. Після тривалого обговорення, 22 вересня 1927 р. для його будівництва відведено землі громадського вигону с. Рогізна. Тут паралельно функціонував аеродром і відбувався випас худоби. Лише при появі літака худоба відганялася за межі злітної смуги⁴⁷.

В 1930-х рр. через м. Чернівці проходило авіасполучення Варшава-Бухарест. Ще у 1925 р. цим маршрутом пробний політ здійснили літаки польської авіакомпанії „Аероллойд”, а 1930 р. авіакомпанія „Льот”, почала здійснювати регулярні авіарейси між столицями Польщі та Румунії з проміжною посадкою в м. Чернівці⁴⁸. Спочатку лінію обслуговували літаки виробництва фірми „Фоккер”, а згодом – „Локхід”⁴⁹. 28 січня 1936 р. почала діяти авіаційна лінія Бухарест-Чернівці, яку обслуговувала компанія „САРТА”⁵⁰. З 1937 р. розпочалася експлуатація траси Прага-Москва, яка проходила через м. Чернівці. Тут працював літак фірми „Дуглас”⁵¹. Крім літаків, що здійснювали регулярні авіарейси, Чернівецький аеропорт приймав також приватні літаки. Так, 1935 р. тут здійснив посадку німецький літак, який здійснював авіапереліт до Туреччини⁵².

Із розвитком авіації в Румунії (поступовим створенням власної промислової бази авіації, заснуванням Служби цивільної авіації та повітряних сполучень та Міністерства повітряних і морських сполучень⁵³) вдосконалювалася й авіаційна інфраструктура краю. Так, у зв'язку із потребою створення постійно діючого аеропорту в м. Чернівці було прийнято рішення про будівництво нового летовища. Землі було виділено біля залізничної

станції Гредіна Публіке (нині Чернівці-Південна). Роботи тривали з 1930 до 1933 р. Фінансові витрати на його спорудження покривалися Міністерством промисловості й торгівлі, префектурою Чернівецького повіту та примарією м. Чернівці. Хоча деякі роботи щодо впорядкування самого летовища, під'їзду до нього та налагодження постійного автобусного сполучення з містом велися й пізніше, урочисте відкриття аеропорту відбулося 25 травня 1933 р. На ньому був присутній король Румунії Кароль II, який зазначив, що цей аеропорт є першим кроком у розвитку румунської комерційної авіації⁵⁴. Газета „Час” тоді заявила, що Чернівецький аеропорт є найкращим в Румунії⁵⁵.

Тогочасне румунське керівництво підійшло комплексно до питання розбудови повітряного транспорту країни. Доказом цього є відкриття аероклубів та авіаційних шкіл для підготовки пілотів поряд зі створенням аеропортів і авіаційної промисловості. Так, з липня 1931 р. при Чернівецькому університеті почала діяти авіашкола⁵⁶. Матеріально-технічна база школи (3 літаки, декілька планерів) дозволяла вести теоретичну і практичну підготовку курсантів на високому рівні. Попри недофінансування авіашколи щорічно по декілька її випускників претендували на отримання посвідчення пілота⁵⁷.

З розвитком авіатранспорту в регіоні набула поширення авіапошта⁵⁸ (передовий вид зв'язку на той час), яка могла доставити лист в будь-якому напрямку. Використання літаків для пересилання кореспонденції значно прискорювало доставку до адресата. Популяризація румунським урядом авіаційних перевезень спричинила появу приватних літаків. Першим власником приватного літака у Чернівцях 1935 р. став відомий на той час лікар Емануель Флор⁵⁹.

Вагому частку транспортної сітки краю складав міський транспорт Чернівців. У 1918 р. в місті вже існувало трамвайне сполучення, а 1926 р. і 1939 р. почалась експлуатація відповідно міських автобусів і тролейбусів⁶⁰. Після війни Чернівецькому трамваю довелося нелегко. Вимагали негайного ремонту або повної заміни рейкове полотно і вагонний парк. До цього додалася й фінансова криза підприємства, викликана зростанням цін на паль-мастильні матеріали для електростанцій та запчастини до трамваїв⁶¹. Тому в перші повоєнні роки трамвай працював не в повному обсязі⁶². В той час газета „Голос Буковини” справедливо скарижилась на нерегулярність рейсів трамваїв та пізній початок руху⁶³.

В травні 1920 р. трамвай і електростанції, які його обслуговували, перейшли у власність міста. Поступово покращувалося забезпечення нафтою для електростанцій, переобладнання яких завершилося у 1922 р., були перефарбовані всі вагони, і трамвай запрацював у звичному режимі з 7 до 21 год.⁶⁴ Наприкінці 1930-х рр. рух трамваїв закінчу-

вався о 12 год. ночі, і лише взимку – о 10 год. Трамвайна колія, довжина якої складала 6500⁶⁵ м, проходила від Центрального залізничного вокзалу до Пруту, Рогатки, залізничної станції Гредіна Публіке (нині – Чернівці-Південна).⁶⁶ В 1926 р. на території трамвайного депо по вул. Міхая Вітязу (тепер вул. Садова) було збудовано нову ремонтну майстерню з сучасним обладнанням, а позаду депо – нове приміщення дирекції електростанцій і трамвая⁶⁷.

У зв'язку з економічною кризою, яка з 1930 р. охопила трамвайне підприємство і електростанції, які його обслуговували, з початку 1933 р. на його базі було утворено нову комерційну структуру – „Державне комерційне управління електромеханічних підприємств”. Комерціалізація дала швидкі результати, і до 1935 р. наслідки економічного спаду вдалося подолати⁶⁸. Протягом 1936-1940 рр. проведено заміну рейок трамвайних ліній на нові, відремонтовано всі вагони. Загалом же в 1930-х рр. робота трамвая значно поліпшилася. Результатом цього стало зменшення кількості скарг від пасажирів⁶⁹.

Ще одним видом громадського транспорту Чернівців, який почав регулярно курсувати вулицями міста, був автобус. Рух перших невеликих автобусів було започатковано влітку 1926 р. товариством „Таксіко” по маршруту від пл. Унірей (нині – пл. Центральна) до міської застави, що знаходилась в районі сучасної вул. Канівської. Протягом 1927-1929 рр. рух автобусів був нерегулярним⁷⁰.

1930 р. з'явився новий автобусний маршрут від вул. Алба Юлія (нині – вул. Емінеску) через вул. Янку Флондора (нині – вул. Кобилянської) та вул. Петру Рареша (нині – вул. Буковинська) до залізничного переїзду на сучасній вул. Кармалюка⁷¹.

З 1933 р. організацію автобусних перевезень у місті було доручено „Державному комерційному управлінню електромеханічних підприємств”. Новий власник автобусних маршрутів одразу приступив до оновлення автобусного парку (було закуплено нові машини румунського виробництва з двигунами італійської фірми „Фіат”), а також поряд із трамвайним депо було збудовано автобусний гараж⁷². В грудні 1933 р. з метою покращення якості надання послуг автобусних перевезень відведено спеціальні місця для зупинок на маршрутах⁷³. 1934 р. автобусний парк знову оновився – закуплено автобуси румунського виробництва „Інтернаціонал” та шведського – „Вольво” з потужнішими двигунами і більшою пасажиромісткістю⁷⁴. Об'єднавши автобусне і трамвайне підприємства в єдиний комплекс, вдалося забезпечити взаємодію цих видів транспорту. Трамвай і надалі обслуговував центральну частину міста, яку автобус новими маршрутами поєднав з окраїнами: Горечєю, Рошею та м. Садгорою⁷⁵.

Та внаслідок великих затрат на експлуатацію 1937 р. на частині маршрутів автобуси вирішено замінити на тролейбуси. Для цього на території трамвайного депо було збудовано тролейбусний гараж⁷⁶. Перший тролейбусний маршрут проліг від Резиденції Буковинських митрополитів, через пл. Унірей, вул. Румунську (нині – вул. Руську) до міського кладовища. Його відкриття відбулося 1 лютого 1939 р. Слід зазначити, що чернівецький тролейбус був першим в Румунії і дозволив суттєво підвищити рентабельність пасажироперевезень у місті⁷⁷.

1930 р. започатковано регулярні міжміські автобусні перевезення. З Чернівців почали курсувати автобуси в напрямку на Гура-Гуморулуй, Клузь, Ботошань, Тиргу-Нямц, Дорохой, Сучаву та ін.⁷⁸

Отже, підводячи підсумок, можна констатувати, що протягом 1919-1940 рр. всі пошкоджені під час війни ділянки залізничного полотна, мости, станції і прилеглі магазини були відновлені і розширені. Окремі відтинки полотна довелося будувати наново. В 1940 р. здано в експлуатацію нові залізничні Чудей-Красноільск та Берегомет-Селешень.

Стан шосейних доріг в регіоні в 1918-1940 рр. був одним з найгірших у країні. Попри те, що ремонтувалися старі й будувалися нові мости і дороги, дістатися до окремих населених пунктів залишалось проблематично.

Поряд із вже існуючими на момент приєднання Північної Буковини й Хотинщини до Румунії видами транспорту в регіоні бурхливо розвивалася нова галузь перевезень – авіаційна. Відкрито найкращий в міжвоєнній Румунії аеропорт, налагоджено постійне внутрішньодержавне повітряне сполучення м. Чернівці, започатковано міжнародні авіаперевезення, створено авіашколу і розпочато діяльність авіапошти. Загалом розвиток авіаційного транспорту Північної Буковини й Хотинщини засвідчив покращення транспортного сполучення краю, його вихід на якісно новий, передовий на той час рівень.

Настав новий етап і у розвитку громадського транспорту Чернівців. Якщо в перші післявоєнні роки існувало лише трамвайне сполучення в місті, то згодом розпочато рух автобусів і тролейбусів. Введення в експлуатацію тролейбусів було прогресивним кроком у розвитку транспортної інфраструктури міста. А відкриття руху міжміських автобусів значно полегшило пересування мешканцям краю до Чернівців.

¹ Піддубний І. А. Історія авіації на Буковині (1910-1945). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 112 с.

² Ionescu D. Construirea căilor ferate în Bucovina // Revista istorică. – București: Editura Academiei Române. – 1995. – №9-10. – P. 847-857.

³ Ibidem. – P. 854.

⁴ Anuarul statistic al României 1922. – București: Tipografia Curții Regale, 1923. – P. 112-113.

⁵ Lupu I. Scurt istoric al căilor ferate din Bucovina // Glasul Bucovinei. Rvîstă trimestrială de istorie și cultură. – Cernăuți-București. – 1997. – №1(13). – P. 37.

⁶ Ionescu D. Construirea căilor ferate în Bucovina. – P. 854.

⁷ Anuarul statistic al României 1922. – P. 112-113.

⁸ Anuarul statistic al României 1922. – P. 112-113.

⁹ Anuarul statistic al României 1924. – București: Tipografia Curții Regale, 1925. – P. 81.

¹⁰ Підраховано за: Anuarul statistic al României 1922. – P. 24-26; 112-113.

¹¹ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 242. – Оп. 1. Спр. 140. – Арк. 23, 39.

¹² ДАЧО. – Ф.242. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.13.

¹³ Там само. – Арк. 4.

¹⁴ Lupu I. Scurt istoric al căilor ferate din Bucovina. – P. 45.

¹⁵ Ibidem. – P. 46.

¹⁶ Ibidem. – P. 47.

¹⁷ Ibidem. – P. 46.

¹⁸ ДАЧО. – Ф. 242.- Оп. 1. Спр. 140. – Арк. 1.

¹⁹ Lucrările executate în 1921 // Arhiva C. F. R. – 1922. – №8. – P. 122.

²⁰ Ionescu D. Construirea căilor ferate în Bucovina. – P. 854.

²¹ Ibidem. – P. 854.

²² Răileanu C. Starea podurilor de cale ferată din Bucovina // Buletinul Căilor Ferate Române. – 1920. – №10. – P. 326.

²³ Ibidem. – P. 310.

²⁴ Miculescu I. Căile noastre ferate de după război // Buletinul Căilor Ferate Române. – 1926. – №83-84. – P. 2026.

²⁵ Ionescu D. Construirea căilor ferate în Bucovina. – P. 856.

²⁶ Miculescu I. Problema transporturilor în România. – București: Tip. Rotativa, 1938. – P. 9.

²⁷ ДАЧО. – Ф.242. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.7; Calendarul Glasul Bucovinei pe anul 1928. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1928. – P. 102.

²⁸ ДАЧО. – Ф.242. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.227-231, 257-255.

²⁹ ДАЧО. – Ф. 242. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.42.

³⁰ ДАЧО. – Ф.242. – Оп.1. – Спр.110. – Арк.1.

³¹ ДАЧО. – Ф.242. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.23.

³² ДАЧО. – Ф.242. – Оп.1. – Спр. 6. – Арк.1.

³³ ДАЧО. – Ф.242. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.227.

³⁴ Голос Буковини. – 1933 р. – 3 вересня.

³⁵ Anuarul statistic al României 1922. – P. 130.

³⁶ Підраховано за: Anuarul statistic al României 1922. – P. 134.

³⁷ Anuarul statistic al României 1923. – București: Tipografia Curții Regale, 1924. – P. 91.

³⁸ Ibidem. – P. 94.

³⁹ Anuarul statistic al României 1923. – București: Tipografia Curții Regale, 1924. – P. 91; Anuarul statistic al României 1923. – P. 94.

⁴⁰ ДАЧО. – Ф.242. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.170.

⁴¹ ДАЧО. – Ф.242. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.42.

⁴² Голос Буковини. – 1933 р. – 23 квітня.

⁴³ Голос Буковини. – 1933 р. – 25 червня.

⁴⁴ Голос Буковини. – 1933 р. – 3 вересня.

⁴⁵ Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 214.

⁴⁶ ДАЧО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 6341. – Арк. 1.

⁴⁷ Піддубний І. А. Історія авіації на Буковині (1910-1945). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 55.

⁴⁸ Там само. – С. 52.

⁴⁹ Там само. – С. 52.

⁵⁰ Там само. – С. 61.

⁵¹ Котельников В. А кто сказал, что крокодилы не летают?: Пассажирский самолет АНТ-9 (ПС-9) // Авиа-мастер. – 2004. – №3. – С. 34.

⁵² Час. – 1935 р. – 1 серпня.

⁵³ ДАЧО. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр.12735. – Арк. 1.

⁵⁴ Glasul Bucovinei. – 1935. – 29 august.

⁵⁵ Час. – 1936. – 1 лютого.

⁵⁶ Anuarul universității regele Carol II din Cernăuți pe anii de studii 1933-1936. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1937. – Р. 150.

⁵⁷ Ibidem. – Р. 264, 268.

⁵⁸ Час. – 1936. – 2 липня.

⁵⁹ Піддубний І. А. Історія авіації на Буковині (1910-1945). – С. 68.

⁶⁰ Тархов С. А. Історія міськелектротранспорту Чернівців. – Ч: Прут, 1997. – С. 96, 137, 138.

⁶¹ Monografia uzinelor și tramvaielor electrice ale Municipiului Cernăuți. Elaborată de administrația Regiei I. E. M. C. cu ocazia sărbătoririi jubileului de 40 ani activitate 1897-1937. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1937. – Р. 25-26.

⁶² Тархов С. А. Історія міськелектротранспорту Чернівців. – С. 97.

⁶³ Голос Буковини. – 1919 р. – 19 січня.

⁶⁴ Голос Буковини. – 1920 р. – 5 серпня.

⁶⁵ Monografia uzinelor și tramvaielor electrice ale Municipiului Cernăuți. – Р. 54.

⁶⁶ Ibidem. – Р. 34.

⁶⁷ Тархов С. А. Історія міськелектротранспорту Чернівців. – С. 109.

⁶⁸ Monografia uzinelor și tramvaielor electrice ale Municipiului Cernăuți. – Р. 32-33.

⁶⁹ Тархов С. А. Історія міськелектротранспорту Чернівців. – С. 135.

⁷⁰ Там само. – С. 141.

⁷¹ Там само. – С. 141.

⁷² Там само. – С. 143.

⁷³ Час. – 1933 р. – 15 грудня.

⁷⁴ Monografia uzinelor și tramvaielor electrice ale Municipiului Cernăuți. – Р. 58.

⁷⁵ Ibidem. – Р. 57.

⁷⁶ Sava I. Tracțiunea electrică cu troleibuse la Cernăuți. Extras din buletinul A. P. D. E. – 1939. – ?5-8. – Р. 3.

⁷⁷ Тархов С. А. Історія міськелектротранспорту Чернівців. – С. 161.

⁷⁸ Там само. – С. 141.

УДК: 94(437.7), „1939”

Наталія Василюха
(Київ)

БЕРЕЗНЕВА ТРАГЕДІЯ 1939 РОКУ У КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ – НОВЕ БАЧЕННЯ ПОДІЙ

У статті проаналізовано події, що відбулися у березні 1939 року у Карпатській Україні в світлі нового їх осмислення.

Ключові слова: Карпатська Україна, Німеччина, чеська армія, угорські війська, січовики, військові напади.

Уряд Підкарпатської Русі (Карпатської України), який очолив А.Волошин у жовтні 1938 р., був створений внаслідок кризи Чехословаччини і з волі А.Гітлера. Для реалізації німецької програми „походу на схід” Карпатська Україна давала йому деякі плюси: по-перше, могла стати тереном для концентрації великих військових сил, які легко можна було б передислокувати, а по-друге, розпочалося прокладання шосейних і побічних доріг від Берліна аж до румунського кордону, розбудова комунікацій, які мали проходити через Закарпаття. Проте Карпатська Україна створювала водночас для Німеччини і труднощі, особливо фінансові, з якими у той час борювалися і німецький уряд. Внаслідок цього постала переорієнтація у Берліні, і Карпатська Україна стала йому непотрібна. А політика Угорщини була не що інше, як політика Берліна, оскільки перша була васалом німців і членом осі Рим-Берлін-Токіо. „Волошинове Закарпаття” не мало шляхів сполучення, великих міст для концентрації військ, а от „мадярське Закарпаття” все це мало. А.Гітлер ризикував втратити А.Волошина, Ю.Ревая, кола українців, на яких впливали українські гітлерівці, обманюючи їх тим, що канцлер збудує для них Україну¹.

Ця тема продовжує залишатися актуальною, оскільки під час трагічних березневих днів 1939 р. було загублено сотні безневинних душ, які обороняли край від угорців. Боротьба була нерівною і на перемогу годі було й сподіватися, але політикам треба було героїв, щоб їхньою смертю можна було прикрити свої прорахунки.

15 березня 1939 р. близько 5 години з гучномовця хустської радіостанції пролунав заклик: „Головна команда карпатоукраїнських збройних сил повідомляє, що чеська армія, як самостійна збройна сила, перестала існувати і стала складовою німецької армії. Подаю вам веселу вістку, що німецька армія входить у Карпатську Україну і вона допоможе нам оборонити нашу дорогу землю. Бороніть кожну п’ядь землі, масово вступайте до добровольчих частин!”².

На підставі цієї провокаційної заяви з’явився урядовий комунікат, чи може навпаки, на підста-

Summary

Oleksandr Rusnak
(Chernivtsy)

The principal tendencies of the development of transport infrastructure of the North Bukovyna and Hotyn region in 1918-1940.

The principal tendencies of the development of the system of means of communication of the North Bukovyna and Hotyn region in 1918-1940 are characterized in the article. The condition of railways, highways, air-transport and town public transport is explored.

ві урядових комунікатів була зроблена заява. Поширювалися чутки про те, що „німецька армія наближається через Словаччину до Карпатської України. Ще сьогодні будемо вітати на кордоні Карпатської України німецькі війська”³. У закликах говорилося, щоб за всяку ціну ставити опір, бо „німецькі війська вже ось-ось з’являться і допоможуть прогнати наїзника”⁴.

Все це, як виявилось згодом, було оманом. Німці, як видно із заяв уряду, навіть не відповіли на прохання А.Волошина надіслати допомогу Карпатській Україні чи інтернувати у Будапешт. Натомість лунав заклик на місці розправлятися з тими, хто сумнівався у правдивості донесень. Таких у розпорядженні називали „панікерами”. Щоб викликати ще більші враження і віру, що збройні сили здатні вистояти перед наступом угорців, казали, що „головна команда армії Карпатської України подає до відома, що генерали Сватек і Прхал віддали себе до диспозиції уряду Карпатської України”⁵. Це означало, що мілітарна сила росла. Допомога йшла. І було потрібно триматися.

Шпальти „Українського слова” вмістили повідомлення про те, що „Ю.Ревай видав заклик до Української Армії до оборони перед монгольською навалою”⁶. (Йшлося про угорців. – Авт.).

У Хусті дурили до останнього моменту людей, мовляв, тримайтеся ще годину, ще день, бо допомога з боку німецької влади вже на кордонах!”⁷. Більше того, коли за кордоном націоналістична преса звинувачувала чеських генералів, то тими ж таки генералами дурили людей у краї.

„Нова свобода” писала: „...На вулиці перед владною будовою стоїть велика маса народу. Батько прем’єр А.Волошин говорить телефонічно з генералом Сватеком, що його іменовано головним командантом збройних сил Карпатської України, якому дає наказ боронити наші границі від зазіхань мадярських банд. Генерал Сватек відповідає, що границі будуть боронені до останнього вояка. Батько прем’єр входить у студію радіо висильні, що знаходиться тут же у владній будові. Він проголошує слідуюче: „Громадяни і громадянки Карпатської України! Рішенням словацького сойму була проголошена незалежна Словаччина. Тим була змінена і загранична ситуація Карпатської України, яка рішенням нашого сойму буде ще офіційно проголошена незалежною державою. До остаточного рішення сойму наша влада вже тепер цю нашу незалежність проголошує. Склад уряду Незалежної Карпатської України: прем’єр – Др. А.Волошин; заграничні справи – Юліан Ревай; внутрішні справи – Перевузнник; господарство – Степан Клочурак; фінанси, комунікація – Др. Юліан Брашайко; здоров’я, соціальна опіка – Др. Долинай”⁸. Уряд А.Волошина був переконаний у тому, що оскільки він передав край в опіку німецької армії, то мадяри не наважаться піти далі на Карпатську Україну.

У Хусті думали, що Берлін не віддасть край Угорщині.

Свідок тих подій І.Саврадій у листі до М.Бандуся 6 жовтня 1992 р. писав: „... Я погоджуюся з Тобою, що ми не мали можливості на початку Другої світової війни протиставитися світовим подіям. Проте в ніякому разі ми не повинні були попасти під колесо історичних подій. Ми попали у пропасть завдяки нашим політикам, які везли-ся у човні „вуйка”. Не має сумніву у тому, що німецькі політики при допомозі наших хлопців, зарозумілих недоуків підготовляли удар січовиків з чехами, що сталося вночі з 13 на 14-го березня 1939 р. Якщо не стався б тої ночі удар з чеським військом, ледве чи мадяри відважилися б напасти на Закарпаття. Можна сміло твердити, що Чехо-Словаччина на Закарпатті мала сильно озброєні військові частини СТОС, що успішно могли відбити мадярські війська. Начальник генерального штабу Олег Сватек і полковник Земан, полковник Крал прилюдно заявляли, що вони готові служити українській владі. З генералом Прахалом треба було переговорювати у міністерствах, не з вулицею і учениками протестувати з дикими, простацькими гаслами. Війська СТОС вже від червня 1938 р. були доповнювані нашими вояками, жандармерією і фінансовою сторожею. ... Після тої Бартоломеївської ночі і сутичок десь до 11 години до обіда 14 березня генерал Прхал самочинно дав наказ військовим відділам зі зброєю відступати з Закарпаття, що і спричинило беззаконня і безлад. Ще того дня так званий штаб Карпатської Січі втік, зник десь. Приблизно 1600 січовиків залишилися без проводу, одинокий Гузар-Колодницький залишився на стійці, він закладав з приготованих військово хлопців у сотні, щоби під Хустом на Краснім Полі протиставити мадярському війську. При чому радіо з Хуста проголосило мобілізацію всіх військовиків за останні два роки. Багато добровольців і колишніх чеських вояків залишилися просто на вулиці, – не мали ані зброї, ані де переночувати. Не було транспорту, амбулантів, ані достачі поживи. Не є тайністю, що Ю.Брашайко, Долинай, здається суддя Перевузнник як делегація на переговори з урядом Мадярщини були завернуті січовиками назад до Хуста. Се є факт.... Сьогодні покійний, Брашайко не раз твердив, що через дипломатичні переговори Карпатська Україна могла де-факто і де-юре декілько тижнів проіснувати, тому і наслідки були б людяніші”⁹. „...А чванимося, що ми проголосили самостійність Карпатської України, – на скільки годин ми були незалежні? Юліан Брашайко твердив, що дипломатичними переговорами ми могли де-факто і де-юре декілько тижнів існувати перед світом. Можливо, що жертв було на багато менше”¹⁰.

А.Волошин надіслав у Берлін 3 телеграми у яких просив допомогти захистити Карпатську Україну¹¹. Проте не отримав відповіді на жодну з них.

Існувала думка, що „коли б інші відносини уряду Волошина до чехів, чеської армії, то дуже можливо, що більша частина тої армії у той час була б не послухала наказу Гітлера. Проте природньо, що більшість чеських солдатів не хотіли прихильно ставитися до закликів тих, хто ще вчора лизав чоботи Гітлера і валив свою власну державу, а чехів вважав зайдами, маніфестував проти них, організовував свої сили проти них”¹².

Десь о 19 годині 15 березня угорці вручили представнику Карпатської України у Празі В.Шандору ультиматум, у якому вимагали: „1) звільнити мадярів, що інтерновані у Рутенії; 2) припинити переслідування мадяр та уможливити їм вільно організовуватися; 3) видати зброю мадярській місцевій гвардії; 4) влаштувати, щоб чесько-моравське військо відійшло з краю протягом 24 годин; 5) гарантувати повну охорону життя і свободи мадяр у Карпатській Україні”¹³. Строк закінчення ультиматуму виходив о 12 годині вечора.

Уряд А.Волошина відхилив ультиматум. Прем’єр-міністр Карпатської України був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Німеччини. До речі, Прага теж відхилила ультиматум, мотивуючи своє рішення тим, що Карпатська Україна стала незалежною державою. Міністерство закордонних справ Німеччини повідомило всі німецькі посольства, що „Чехословацька держава розвалюється. Мадяри напали на Карпатську Україну. Словаччина проголосила свою самостійність”¹⁴.

Під приводом обстрілу угорської території з боку Карпатської України угорці вторглися в край і окупували три села. Були чутки, що вони просуваються у напрямку Польщі.

Десь о четвертій годині угорське військо розпочало наступ на Закарпаття в околиці Відоку / Уйлок/ недалеко Севлюша. Під ударом частини СТОС і війська, нападники зазнали великих втрат у людях і конях. Були змушені відступити. І.Саврадій писав, що про цю подію майже ніде не згадується. Другий наступ гонведи почали вранці десь о шостій годині, напавши на Севлюш з танками, піхотою і одним літаком.

У краї настало беззладдя. Деякі станиці на кордоні самочинно залишали свої місця, оскільки нікому було передати відповідальність, і військово-ві разом з чехами поверталися до казарм. На місцях постою, де було хоч декілька людей з частини СТОС, чехи залишали зброю. Слід визнати, що місцеві мадяри ставилися до чеського війська більш цивілізовано, тому у Тячеві і на інших станицях одержали від чеського війська зброю, і разом з „чорнорубашниками” заняли місцеві уряди. Невідомо, чи взагалі Прхала давав наказ відступати з кордонів, чи чехи самочинно відступили на схід до Румунії¹⁵.

Чеські війська фактично припинили опір, залишаючи один за одним населені пункти. Заради іс-

торичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. До першої години дня угорські війська дійшли до Сваляви (35 кілометрів від польського кордону). Чехословацьке командування дало наказ регулярній армії не чинити спротиву угорським військам. Мали місце зіткнення січовиків з угорцями.

„Епок” від 16 березня писав: „Коли мадяри впали у кордони Карпатської України, то треба думати, що вони мали на це згоду Гітлера. Мадярщина близька до здійснення давньої мрії – спільного кордону з Польщею. Гітлер дав обом сторонам сатисфакції, у якій довго і вперто відмовляв”¹⁶.

Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках. Група військ „Схід” наступала на Королево-Хуст-Рахів-Ясіня, група військ „Центр” – на Іршаву-Білкі-Довге-Нересниця-Свалява-Нижні Верещькі, група „Захід” – на Перечин-Великий Березний-Ужок. Частина сил була перекинута у Турянську долину – Тур’я Ремети-Порошково¹⁷.

Угорські війська продовжували окупувати Карпатську Україну. Вночі вони дійшли до Перечина і Великого Березного, однак гірський і дикий характер цього краю не сприяв швидкій окупації. Не було тяглого фронту. Загони угорців ділилися на поодинокі групи і входили до долин. Вони зустрілися тут і там з групами січовиків, які вели партизанську війну у горах, тобто група з 4-5 січовиків наступала з лісу, вбивала кілька мадяр і розпорошувалася, щоб пізніше почати те саме¹⁸. До партизанської війни, долучилася домашня війна, що велася між самим населенням – москвофілами і українцями.

Чеська армія відходила – одна частина до Словаччини, друга до Польщі, третя до Румунії, залишаючи зброю.

Ламаючи місцевий опір „Січі”, угорські війська захоплювали території Карпатської України. Втрати угорської армії у перший день становили 37 вбитих і 114 поранених”¹⁹. Цілий вечір і в ніч з 15 на 16 березня хустське радіо твердило, що чеська армія у Карпатській Україні стала частиною німецької армії та що чеський генерал Сватек став німецьким генералом. А на ранок всім цим фантазіям поклала кінець заява міністерства закордонних справ Німеччини, у якій говорилося, що Берлін „наступаючим військовим частинам Мадярщини на широкому фронті проти Карпатської України радить не ставити опір. Як справа стоїть, уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист”²⁰. Уповноважений у справах Німеччини у Празі А.Генке теж радив „не ставити опір мадярам, бо німецька армія пересувається на кордони Карпатської України і все поладить”²¹. Таким чином впала облуда про військову допомогу „вприязненої” нації.

„...Старшини голосились (зголошувалися, збиралися – Авт.) у владній (урядовій – Авт.) будові

кімнаті число 25. Почали сходитися урядники, школярі, цивільні, вояки, а особливо, що кидалося у вічі, маса гуцулів у білих свитках, які потім йшли до бою так як на весілля. Нашвидку почали озброювати всіх чим попало і відсилати на фронт.

Озброєні групи приводив до порядку полковник Филонович. Це був один з тих, що заховався (вчинив. – Авт.) найбільш порядно. Коли всіх виправив (відправив – Авт.) зібрав рештки, одягнув каску, взяв рушницю і повів до бою. Це було о 4 годині вночі з 15 на 16 березня. Старий досвідчений генерал Петрів чотири рази голосився до диспозиції влади, але його послуга не була прийнята. За його участю наслідки були б ліпші. ...Комусь залежало на тому, щоб масакр (різанина – Авт.) українських дітей був проведений найдосконаліше²².

Слід відзначити, що у владній будові ще вночі були А.Волошин, Галаган, Єфремів. Вранці всі зникли. З тих, хто залишився у краї, повторювали: „Держіться йдуть німці!“. Молоді хлопчачки вірили і вмирили. Але наказ „боронитись“ залишався, бо „з Перечина їдуть німці на тяглових автомобілях на поміч і ранком 16 березня будуть у Хусті...“²³.

Кому була потрібна ця брехня?

Очевидець тих подій згадував: „...Влада від'їхала до Рахова. Владна будова почала помалу порожніти, було чути стрілянину. Всім було вже ясно, що все кінчиться! По мобілізації я одержав обов'язки зв'язкового старшини у Хусті. Вночі перевіряв варту, ходив по помешканнях урядовців, яких не заставав, бо вже від'їхали. Яка була організація, можна бачити з того: мене послали з владної будови вночі перевірити, що робиться у Січовім Коші біля залізниці і коли там є люди, привести до штабу. Ні рушниці, ні револьвера мені не могли дати. Дали жовто-блакитну перев'язь на руку, мабуть, для того, щоб мадяри краще могли бачити. У Коші я знайшов побитих людей, все здемальовано ще чехами під час путчу і трьох січовиків, яких виставила січова команда і про яких, очевидно, забула. Так випадала (виглядала – Авт.) організація у самім Хусті, як було поза Хустом, можна собі уявити...“²⁴.

І.Саврадій писав, що „у бою... на Краснім полі взяло участь близько 1600 юнаків“²⁵. Фактично перед добре озброєним агресором опинилися учні гімназії, яких вивів на Красне Поле їх вчитель Я.Голота. Зупинити просування ворога вони були не в змозі. Підкріплення теж не надходило, бо мобілізаційний заклик з великим запізненням дійшов до окремих округів. Житель села Лозянське, що на Міжгірщині, В.Пилипчинець розповідав, що місцева команда Карпатської Січі тільки під вечір 15 березня дізналася про вороже вторгнення²⁶.

У листі до М.Бандусяка від 27 грудня 1992 р., І.Саврадій робить висновок: „Бій, що відбувся на Красному Полі, не можна назвати бойовищем

(фронтом). Засідання Сойму з проголошенням незалежності користі не дало. ... Неречевим патріотизмом і амбіціями „виборців“ спричинено смерть тисячі молоді, що могла жити, творити добро“²⁷.

„По короткій обороні (півгодини), – згадував Я.Голота, – відступили січовики на лінію Копаня-станція і міст на Тисі. Тим часом мадяри вели наступ на село Копаню. Біля 12 години прийшла з Хусту одна сотня січовиків на поміч і разом з тим, що були у лінії, пішла у протинаступ. Їх одначе відбили, головню артилерійським вогнем... Головний наступ мадярів ішов по шляху у напрямі Хусту“²⁸. Гімназист В.Поштак писав, що „мадяри половили багато семінаристів. Юду, й коло десяти інших. Всіх розстріляли...“²⁹.

Мадярським військам, що наступали на Хуст, ставили опір і севлюшські січовики та семінаристи за допомогою хустської Січі. Ці „діти ледве вміли стріляти. Двох з них при налагодженні рушниці смертельно пострілили свого шкільного товариша. Один з них внаслідок надмірних військових переживань збожеволів і почав серед бою викрикувати мало зрозумілі слова і танцювати. Цих дітей мадяри засипували ручними гранатами, кулеметним вогнем, артилерійськими набоями, бомбами з літаків. На цю слабо озброєну і зовсім немущтровану українську лаву мадяри пустили ще моторизовані частини. Самих семінаристів полягло тут з загального числа 120 якихось 90 душ“³⁰.

Трагедію у краї описує й інший учасник тих подій, колишній бунчужний першої сотні третього гайдамацького полку з Великої України Крисків. „15 березня 1939 року, – оповідав Крисків, – прийшов до нас комендант Січі та наказав, щоб я зібрав усіх січовиків та вирушив на фронт коло Севлюша, бо чеське військо покинуло позиції. Зібрав я 130 людей та пішов із ними на фронт. З лівого боку дістав я сполучення з поручником Чочкою, з правого боку сполучення не дістав. Там дістав наказ з Хусту, аби без огляду на протести відібрати зброю від усіх військових частин, від жандармерії, поліції і від фінансової (прикордонної) сторожі. Збираю людей та їду у напрямку до Великої Копані. З боку Севлюшу відходить кулеметна сотня чеського війська. Зголошуюся до чеського підполковника та прошу дати нам зброю. Підполковник декілька хвилин задумався, а потім каже мені: „чому не прийшли всі такі як ви?“. Дає мені 7 тяжких кулеметів, 10 легких та патрони до них, військові пістолі і ручні гранати. Потім ще повчав мене про погані та добрі властивості кулеметів і, коли побачив зі мною таких молодих хлопців, порадив, як маємо критися від мадярів. Теж показав, як треба працювати з ручними гранатами. Отримавши зброю, я післав зараз 20 січовиків з старшим до Великої Копані, других 20 на закрут до Висшого Шарду. З рештою (90 хлопців), я та чорношличник Прик встановили фронт. Було

зимно. Хлопці були погано одягнені, так їм дуже мерзли, крім того, були голодні. Так дочекалися ранку 16 березня, коли прийшли наші зв'язкові з Висшого Шарду та Великої Копані і донесли, що до Великої Копані прийшов ворог. Біля пів до восьмої побачили ми перші відділи мадярів, що наступали у напрямку Хусту. Я наказав хлопцям, щоб не стріляли, поки ворог не підійде зовсім близько і поки я не кину ручну гранату. Сидимо за кулеметами та чекаємо. Не дивлячись на те, що хлопці були молоді, у боях ніколи не приймали участі, а до того ще й були зденеровані, ніхто з них не дав жодного передчасного пострілу. Коли ворог був зовсім вже близько я кинув гранату і зачали ми бити з кулеметів. Розпочався бій, що тягся майже до полудня. Було багато побитих і поранених ворогів на полі. Ми сиділи за залізничним насипом. З правого боку раптом з'явилися кінні стежи ворога, що хотіли нас взяти атакою. Ми повернули кулемети і ворожа кіннота мусіла втекти. Гірше було, коли з'явилися літаки і почали кидати на нас бомби та стріляти з кулеметів. Літаки літали дуже низько, майже при землі. Молоді хлопці, почали збиватися в гуртки. У цей час під'їхали панцерові авта та танки, та почали бити до тих гуртків. Дальший спротив був неможливий і міг закінчитися лише смертю всіх людей. Я загадав відступ у напрямку Хуста. Було вже по 2 години, коли здибали ми підмогу, що тягла проти мадярів із Хусту. На мій запит: „Де командант Січі, де заступник чи якийсь старшина?“, дістав відповідь: „Всі повтікали, нема команди, залишилися тільки кілька четарів...“ Тримали ми фронт перед Хустом ще пів до четвертої, а після відступили через Хуст на Сокирницю. Хто дав наказ до відступу, не знаю. Сокирниця була вже зайнята мадяронами і ми, щоб перейти, мусіли стріляти по них. У Буштині довідалися, що в Тячеві вже мадяри. Тому звернули лісами через Тересву до Нижньої Апші. Під час переходу були ми вже перемішані з чехами, що теж відходили. До Нижньої Апші прийшли 17.03. Тут підійшли до нас два жидки та сказали що вони контрабандисти і можуть нас перевести на румунський бік. Коли ж ми підійшли до річки Тиси, то стали підходити мадяри і почався бій. Ми врешті кинулися до Тиси. Води було багато, аж по ніс. На другім боці ті, що мали у що переодягтися, переодяглися, а більшість йшла у мокрому. Дійшли до якогось міста у Румунії. Тут прийшли чеські авта та одвезли нас всіх – чехів і січовиків – до Сігету³¹.

Опір угорцям робила і Білецька гімназія та мешканці навколишніх сіл. Тут полягло від угорських автівок і кінноти від 70 до 120 душ, переважно учнів гімназії і кількох емігрантів-старшин. Відомості за Білецьку гімназію не перевірені. Автор „Комунікату“ записав все із слів втікачі³².

16 березня 1939 року з Хусту одійшов останній потяг.

Близько 12-ї години під Хустом стояла угорська артилерія і з'явилися літаки. Урядовий будинок став пустим, бо у місті нікого з членів уряду не залишилося. У шпиталі на вулиці Свободи залишилися лише поранені січовики і угорські жовніри. Січовикам загрожувала небезпека, що угорці їх розстріляють. Їх переодягли у цивільне вбрання. Ті, що могли ще триматися на ногах, як стемніло, розійшлися. Тяжко ранених передали угорським лікарям, як цивільних, що випадково опинилися під вогнем. Угорці увійшли в Хуст 16 березня 1939 року о пів на п'яту по обіді³³.

З вечора 16 березня угорці завдяки допомозі місцевих мадярів і „русинів“ виловлювали січовиків і розстрілювали. Навіть тих січовиків, що знайшли 21 березня схованих на пошті на горищі – розстріляли на місці. Мадяри з псами розшукували у горах січовиків цілком виснажених голодом, розстрілюючи їх³⁴.

Закарпаття віддали угорцям, „лицарська“ армія яких різала безборонних закарпатців „як пов'язаних баранів“. Як запевняв кореспондент „Свободи“, лише за один день вирізали і повішали 1500 людей³⁵.

17 березня А.Гітлер, перебуваючи у Відні, не схотів прийняти Ю.Ревая, який просив допомоги проти угорців³⁶. А.Волошин, будучи вже у Белгороді (Югославія), мав телефонну розмову з Ю.Реваєм. Ю.Ревай радив А.Волошину підтримувати український спротив, бо як він твердив „Німеччина досі не зайняла становища“³⁷ (не виявила свого ставлення).

Січовики відступили 17-18 березня. Є.Стахів писав, що вони „були розбиті морально, голодні брели пригнічені, близько 600-700 бійців. Перейшли біля Мараморош-Сигета вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 року“³⁸. Румунські власті передали їх у руки угорців. Поручник Карпатської Січі О.Волянський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, у тому числі шість старшин³⁹. Однак існує чимало свідчень, коли румуни прихильно ставилися до відступаючих січовиків. Керівництво торговельної академії на чолі з А.Штефаном прийняло рішення про перехід словацького кордону. До того ще слід додати факт, про який сповіщалося на сторінках „Нового часу“: „Українські емігранти, що перейшли через Сигіт – це в більшості інтелігенція, близько 500 осіб. Румунська влада до цих емігрантів поставилася прихильно. А вже відділ з 320 січовиків, під керівництвом підполковника Филоновича вернула через кордон назад на територію Карпатської України і передала угорським регулярним військам. Зробивши свою роботу, „емігранти з усіх кінців світу“ (йшлося про німецьких ставлеників у краї) мали можливість повтікати, але січовиків, місцевих закарпатців не пускали, їх передавали в руки угорців“⁴⁰. У зв'язку з подіями у Чехо-Словаччині польський уряд дав наказ про посилення

військових частин на кордоні між Польщею і Карпатською Україною. Польська преса вітала вторгнення угорців на територію Карпатської України, вказуючи, що Німеччина дала згоду на приєднання Карпатської України до Угорщини⁴¹.

„Л'Ентрансіжан” 18 березня писала: „Варшава запевняє, що вона вдоволена. Польська опінія вважає, що Карпатська Україна могла стати П'ємонтом для всіх так чисельних у кранців на польській території. Вона вважає, що ліпше, щоб цей ембріон великої України находився у руках мадярів.”⁴².

Березневі події не залишили у спокої громадськість. М.Настівський у статті „Хіба потрібно кращих документів?”, хотів з'ясувати чому сталася ця трагедія і хто у ній винен. Автор писав, що „місце Німеччини у справі Карпатської України зароджує в душі кожного українця болюче почуття: нас ошукали, бо подумати тільки: від часу Мюнхена і Відня політика Німеччини велася проти України, у спосіб, який мусів нас заохочувати, викликати самовпевненість, до останніх днів була Карпатська Україна у центрі уваги німецької прилюдної опінії, радіо та німецької преси, ... просто гльорифікувала Карпатську Україну і зв'язувала її з соборним спрямуванням: німецький консул у Хусті, українсько-німецьке товариство, торговельні переговори, протимадярська кампанія німецької преси в обороні Карпатської України... Аж настало одного дня, коли позиція німецької преси різко змінилася. Писалося вже про „українські банди” („Дойче Альгемайне цайтунг” – офіціоз міністерства закордонних справ Німеччини), що ставлять опір лицарській мадярській армії. Саме тоді у Мадярщині зросли симпатії до Німеччини. ...Не можна закинути нашій політиці, що вона була короткозора. Карпатська Україна діставала пропозиції від різних держав, але воліла німецького партнера, думаючи по Соборнецьки, бо бачила користь союзу з Німеччиною для соборної української справи”⁴³.

Від часу Мюнхена і Відня політика Гітлера захоувала українських фашистів служити йому, створювала самовпевненість, що кордони Закарпаття гарантує Гітлер. Радіо, німецька преса, заяви німецького керівництва, все подавали так, щоб представити Карпатську Україну зв'язану з планами соборництва. Все це виглядало на заплановане винищення тих „наївних”, що вірили Гітлеру, бо наперед зібрано було „цвіт” коновальщини на Закарпатті, відтак спровоковано і післано проти них угорські війська, щоб їх знищити. У Лондоні про загрозу Чехословаччини знали заздалегідь, ще за місяць. Прага теж знала, але нехтувала такими повідомленнями і робила все можливе, щоб налагодити братні стосунки трьох народів своєї держави, хоч гітлерівці робили все, щоб між чехами, словаками і українцями посилювати розбрат, боротьбу. Тоді Гітлеру потрібні були

українці, щоб з їх допомогою розчленувати Чехословаччину. Прага просила спільно будувати оборону ЧСР і Закарпаття у тих же кордонах. Гітлерівці намовляли українців не звертати уваги на Прагу, бо наголошували на тому, що справа не у Закарпатті, а у соборності, а для соборності не потрібна Чехословаччина. Отже, допоможіть розкласти ЧСР, а ми вам допоможемо вам збудувати соборну Україну”. Такого запевнення вистачило, щоб лізти з шкіри проти ЧСР⁴⁴. Галицькі націоналісти вірили Гітлерові, що з розчленуванням Чехословаччини розпочнеться похід на Схід і цьому сприятиме весь світ. Гітлер використав українських націоналістів проти Чехословаччини, за що пообіцяв їм визнання, коли б йому вдалося загарбати Радянську Україну⁴⁵.

Хто ж винен за трагедію, що сталася у березні 1939 року у Карпатській Україні? Існують різні точки зору щодо цього. Так, за те що сталося на Закарпатті, звинувачували чехів, зокрема генерала Прхалу, бо „він не боронив Карпатську Україну перед мадярами”⁴⁶. В українській пресі з'явилися голоси, чому Прхал не очолив Збройні сили на Закарпатті. Становище Прхали пояснювали так: „...Два тижні перед трагедією у Закарпатті у Хусті гостював генерал Курманович, перед яким парадували січовики. Генерал виголошував промови і аж розплакався з радості, що нарешті українці мають свою армію. Як так могло статися, що коли цій армії бракує фахових сил, генерал Курманович спокійно сидить у Відні і пропиває гроші, які в Америці видурюють від наївних на „визвольну боротьбу”? Як пояснити те, що на Закарпатті створена українська армія у порозумінні з Берліном, „українські генерали” якимось не квапилися допомогти цій армії. Адже за пару тижнів до трагедії ситуація на Закарпатті була напружена. Як запевняли українські націоналісти то вони це все передбачили давно. Наприклад, Мишуга вже давно знав, що Чехословаччина має бути ліквідована”⁴⁷.

У „Канадському фермері” під заголовком „Трагедія у Карпатській Україні” говорилося: „На підставі всіх дотеперішніх даних можна зробити висновок, що дехто з українців відіграв ганебну роль у напрямку ослаблення внутрішнього спротиву населення, постійними інтригами проти законного уряду і ширенням серед місцевого населення цілковитих неправдивих надій на допомогу ззовні. Хто ж були ці „дехто з українців”⁴⁸. Комедія з незалежною державністю „українського фашизму” на Закарпатті була жакливо поганим жартом, що за нього дорого заплатив народ. Ніхто не стане заперечувати, що Закарпаття мало підстави для державного незалежного будівництва. Край з півмільйонним населенням і невеликою гористою місцевістю, бідністю, безробіттям, на якій уряд міг стягувати лише п'яту частину потрібної суми для утримання апарату автономного

уряду, де національний рух був нікчемним і незначним, що не був ніяким повноважним політичним фактором до часу, поки А.Гітлер не розпочав акції супроти Чехословаччини, про нього там ніхто нічого і не чув. Навіть рух, що його очолював А.Волошин, поки існувала демократична Чехословаччина, був для закарпатців чужим, зайшлим і навіть демократично-націоналістичні українські групи не могли зібрати у краї більше як 10 % голосів під час виборів перед приходом фашистів до влади. Інша справа – це автономна держава у складі Чехословаччини, де Закарпаття спокійно змогло б існувати, але націоналісти валили ЧСР так, як це було потрібно Гітлеру, який їм багато наобіцяв. Кампанією „українського П'ємонту” заправляв Берлін, який вели українські берлінці і таку політику вимагав Гітлер. Українські фашистивиконали брудну роботу для Гітлера⁴⁹. Д.Саврадій у листі до М.Бандусяка від 27 грудня 1992 року робить висновки, що „зарозумілі недюки з ОУН несуть відповідальність за трагічні події, що сталися у березні 1939 року. ...Вважаєш, що розпад Чехо-Словаччини був причиною байдужості до оборони Карпатської України. Ти прав, однак не забуваймо, що деякі високого чину чеські старшини готові були військово боронитися проти мадярського наступу”⁵⁰.

М.Бандусяк у листі до І.Саврадія згадував: „Посилаю тобі старий і новий матеріал про те, якими я бачив події у свій час і як я розпізнаю їх зараз. Мені приходилося не раз через пресу реагувати на дезінформацію фальсифікаторів історії Карпатської України. Не все вдалося оправдати чи спростувати, бо в окремих випадках приходилося рахуватися з архівними документами, а їх збереглося багато, я ані не сподівався. Посилаю тобі один із листів, який я складав з Романюком. Він належав до табору уміркованих (не радикалів і агресорів) націоналістів і не вірив у те, що німці створюють українську державу... Пригадую, що це було десь початком 1939 року. Пригадую, що у лютому місяці, я ще раз писав на подібну тему А.Волошинові, але цього листа не вдалося мені розшукати, не виключено, що Рогач зумів його вскрити чи знищити. Шкода, що ми тоді не знали, були б допомогли один одному розкрити змову, включно тої темної сили, яка її інспірувала. Підозріваю, що в цьому була й німецька рука, що була заінтересована у тому, щоби у критичний час прийшло до зудару між нами і чехами. Я не вірю тому, що не бути цього зудару, то ми могли б були ще подержатися, бо фінал спочивав у розпаді Чехословаччини, хиба, що могли б дипломатичною дорогою досягнути того, щоб окупація не проходила так жорстоко, що запобігло б такій кількості жертв”⁵¹.

Із наведеного можна зробити висновок, що коротке існування Карпатської України було насичене важливими подіями міжнародного значен-

ня. Повелителі Європи торгувалися долею Карпатської України і віддавали її тому, хто більше обіцяв. Опинившись в оточенні таких держав, як Польща й Угорщина, а також не маючи підтримки Німеччини і Італії, уряд Карпатської України маневрував, здійснюючи своє державотворення. Уся надія А.Волошина була на збереження чехословацької федерації, якій також загрожував зовнішній ворог – Німеччина. Однак, остання уже мала свій план (План Грюн) щодо цієї країни, себто повне її розчленування і захоплення її земель. Звернення до Німеччини є свідченням того, що доля європейських держав у той час вирішувалася у Берліні, і Волошин не був винятком. Будучи патріотом свого народу, він використовував усі можливості побудови у краю „української” держави, не йшов на жодну змову з Угорщиною. Ми далекі від того, щоб кидати каміння у тих, хто поклав свої голови у нерівній боротьбі, але слід віднайти тих, хто обманом загнав людей на очевидну смерть. У час, коли угорці наступали на Закарпаття, важко було розібратися у тому, якими ж мотивами керувалися ті, що ставили опір угорцям у цілком безнадійній справі.

¹ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 9 квітня.

² Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 3 квітня.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Українське слово. – Париж. – 1939. – 26 березня.

⁷ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 3 квітня.

⁸ Нова свобода. – 1939. – 16 березня; Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб.4. – Арк.3.

⁹ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб.29. – Арк.36.

¹⁰ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб. 29. – Арк.8.

¹¹ Шандор В. Спомини: в 2-х томах. Т.1.: Карпатська Україна 1938-1939. – Ужгород: МПП „Гражда”, 2000. – С.338.

¹² Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 11 квітня.

¹³ Шандор В. Спомини: в 2-х томах. Т. 1.: Карпатська Україна 1938-1939. – Ужгород: МПП „Гражда”, 2000. – С.339-340.

¹⁴ Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. – Львів: „За вільну Україну”, 1994. – С.210.

¹⁵ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб. 29. – Арк.36.

¹⁶ Українське слово. – Париж. – 1939. – 26 березня.

¹⁷ Нариси історії Закарпаття / Гранчак І.М. та ін.: У 2 т. – Ужгород, 1995. – Т.2. – С.330-331.

¹⁸ Українське слово. – Париж. – 1939. – 26 березня.

¹⁹ Там само.

²⁰ Вегеш М. Історія і політика: В чотирьох томах. – Ужгород: „Ужгородський національний університет”, 2005. – Т.2 – С.110.

²¹ Шандор В. Спомини: в 2-х томах. Т.1.: Карпатська Україна 1938-1939. – Ужгород: МПП „Гражда”, 2000. – С.340.

²² Комунікат пресового відділу гетьманської управи. – Берлін. – 1939. // ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб.22. – С.1.

²³ Там само. – С.14.

²⁴ Там само.

²⁵ Саврадій. Змова проти уряду Карпатської України. – Карпатський Союз, 1984. – С.31, 60.

²⁶ Вегеш М. Історія і політика: В чотирьох томах. – Ужгород: „Ужгородський національний університет”, 2005. – Т.2 – С.111.

²⁷ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб.29. – Арк.10.

²⁸ Карпатська Україна в боротьбі. – Відень: Українська пресова служба, 1939. – С.140.

²⁹ Там само. – С.139.

³⁰ Комунікат пресового відділу гетьманської управи. – Берлін. – 1939. // ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб.22. – С.12.

³¹ Там само. – С.15.

³² Там само. – С.14.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 19 квітня.

³⁶ Українське слово. – Париж. – 1939. – 26 березня.

³⁷ Там само.

³⁸ Стахів Є. Спогади колишнього січовика // Закарпатська правда. – 1990. – 24 березня.

³⁹ Карпатська Україна в боротьбі. – Відень: Українська пресова служба, 1939. – С.111.

⁴⁰ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 17 квітня.

⁴¹ Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. – Львів: „За вільну Україну”, 1994. – 288 с.

⁴² Українське слово. – Париж. – 1939. – 26 березня.

⁴³ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 18 квітня

⁴⁴ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 19 квітня.

⁴⁵ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 20 квітня.

⁴⁶ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 11 квітня.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 19 квітня.

⁴⁹ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 21 квітня.

⁵⁰ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб. 29. – Арк.10.

⁵¹ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб. 29. – Арк.2.

УДК 94(477)”19”

Оксана Гуменюк
(Рівне)

ЗМІНИ В ОСВІТІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЗАХІД РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ (1939 – 1941 РР.).

У статті проаналізовано форми, методи, основні напрями та особливості змін в освіті в західних областях України після встановлення радянської влади в 1939-1941 роках. Розглядається вплив радянської моделі суспільства на населення новоприєднаних земель.

Ключові слова: освіта, школа, учителі, університет, викладачі, радянська влада, нарком освіти, інтелігенція, українізація, тоталітарна система.

Зміни в освіті західних областей України у 1939-1941 рр. розглядалися дотепер завжди у комплексі з економічними нововведеннями. При цьому основна увага все-таки належала процесам колективізації та націоналізації, а зміни освітнього характеру життя населення розглядалися побіжно. Враховуючи те, що українська освіта продовжує залишатися в стані перманентних змін, нововведень і експериментів, доцільно, на нашу думку, звертатися до досвіду минулого, незалежно чи це були вдалі, чи не зовсім вдалі реорганізації.

Події 1939-1941 рр. в Західній Україні представлені в радянській історіографії працями Ю.Сливки, Ф.Чернявського та рядом колективних досліджень. Сучасні вітчизняні історики означені події розглядають під іншим кутом зору, відзначаючи чимало негативного в радянських перетвореннях. Значним внеском в історіографію проблеми стали праці О.Рубльова, Ю.Черченка, В.Ковалюка, І.Лучаківської, С.Дворака та ін. Однак ще чимало важливих явищ радянської політики в західних областях України ще не знайшли належного висвітлення.

Як відомо, вітчизняна історична наука серед багатьох сторін процесу радянської найменше уваги приділяла саме гуманітарному аспектові її наслідків. А він значною мірою представляв саму сутність політики держави у сфері духовного життя суспільства, тобто абсолютну партійну монополію на розвиток культури та освіти. Потребами режиму передбачалося такий розвиток перетворити у засіб нав'язування ідеології комунізму і формування під цей стандарт нового типу людини. Тому одразу після вересня 1939 р. контролю владних органів були підпорядковані усі наукові, освітні, ідеологічні та культурні установи. Розбудова духовного життя почалася в напрямі, окресленому режимом.

Швидко створювані новою владою комсомольські та піонерські організації мали замінити собою

Summary

Vasilina Nataliya
(Kyiv)

March's tragedy of 1938 year in Carpathian Ukraine a new view of the events

An article analysed the events which were in march 1939 year in Carpathian Ukraine in light of new comprehending events.

ліквідовані товариства „Сокіл”, „Пласт”, „Січ”, „Луг”, „Каменярі”. Для молоді, яка раніше виховувалася у таких відомих своєю історією організаціях, це стало великою проблемою. Проблема ця була спочатку прихованою для влади, але з роками все більше виявлялися вади виховання, нав’язані та підтримувані новими молодіжними організаціями. Тому відновлення діяльності колишніх молодіжних, юнацьких та дитячих товариств підтверджує живучість традицій їх різноманітності в західноукраїнському регіоні¹.

Одним з найпопулярніших заходів радянської влади стала деполонізація освіти. Упродовж двадцятиріччя між війнами польська влада безперервно перетворювала українські школи на утравістичні (двомовні). Це був лише перехідний ступінь перед повною полонізацією освіти. У 1936-37 навчальному році 52,8 % учнів української національності трьох східногалицьких воеводств навчалися у школах з виключно польською мовою викладання, 40,9 % – в утравістичних та лише 6 % – в україномовних².

Корінним чином становище змінилося після проведеної у 1939-40 навчального році реорганізації. На противагу польській політиці, радянська влада почала проводити в Західній Україні політику українізації освіти. З цією метою держава виділяла великі кошти. Завдяки цьому мережа шкільних закладів значно зросла. Українських шкіл стало 5596, а польських 922. Було створено 63 російські школи для дітей російськомовних радянських адміністраторів, спеціалістів і військових³.

На Львівщині до початку навчального року кількість українських шкіл збільшилась з 91 до 1002, у Рівненській – з 8 до 686, у Чернівецькій їх стало 405.

Упродовж грудня 1939 р. був спеціально проведений облік дітей шкільного віку. Виявилось, що майже 400 тисяч з них не охоплено освітою. Тому відкрили 1386 нових шкіл. А вже в наступному навчальному році кількість шкіл збільшилась ще на 30, їх стало більше 6000.

Восени 1940 р. кількість шкіл становила 6739, із них 5798 українських⁴. На весну 1941 р. в західних областях уже налічувалося 7016 шкіл з денною формою навчання, в яких навчалися майже 1285 тис. дітей⁵. Звичайно, це був великий успіх, тому що практично всі діти шкільного віку залучалися до навчання.

У цьому регіоні були населені пункти, де, крім українців, компактно проживала велика кількість населення польської, єврейської, чеської та інших національностей. Там, де батьки бажали навчати своїх дітей рідною для них мовою, було відкрито польські, єврейські та інші школи. У Станіславській області станом на 15 квітня 1940 р. працювало 600 початкових шкіл. З них – 536 українських, 60 польських, 2 російські, 2 єврейські. А з 33 сере-

дніх шкіл: 21 українська, 7 польських, 3 російських, 2 єврейські⁶.

Безробіття серед місцевих вчителів ліквідували, оскільки потреба в педагогічних кадрах була нагальна. Для заповнення нових вакансій обласні та районні відділи народної освіти проводили набори слухачів на вчительські курси, в основному для початкової школи⁷. В усіх областях відкривалися педагогічні школи, педінститути. Так, відповідно до рішення Тернопільського облвиконкому від 5 січня 1940 р. у м.Тернополі на базі педагогічного ліцею відкрили педагогічну школу з 300 слухачами. Таку ж школу згодом було відкрито і в м.Чорткові. У квітні того ж року в Тернополі розпочав роботу обласний інститут удосконалення вчителів⁸.

За даними наркома освіти УРСР С.Бухала, влітку 1940 р. було перепідготовлено 5841 вчителя для початкової школи, 3072 – для старших класів, а також 786 директорів та завучів шкіл. Та гостра нестача вчителів усе ж була відчутною. Для виправлення становища у західні області Народним комісаріатом освіти УРСР були направлені вчителі зі східних районів. Упродовж 1939-40 рр. Наркомат освіти УРСР відрядив зі сходу 1066 чол⁹. Це в основному задовольняло потреби школи і сприяло швидкому збільшенню кількості вчителів. У 1940-41 н. р. у західних областях працювало близько 35 тис. учителів¹⁰.

Не тільки діти й підлітки, а й доросле населення залучалося до самоосвіти. Режим панської Польщі полишив після себе в галузі освіти важку спадщину. Так, лише на Станіславщині на початок 1940 р. нараховувалося майже 145 тис. осіб неписьменних і 53 тис. малописьменних. Подібне становище було і в інших областях. Радянська влада, переслідуючи свої цілі, доклала чималих зусиль і коштів для виправлення становища. За розпорядженнями виконкомів рад в усіх областях були створені гуртки і курси з ліквідації неписьменності. Так, на Станіславщині було організовано 1139 таких гуртків і класів, де навчалось 53253 особи¹¹.

У Рівненській обл. в 1940 р. відкрили 540 шкіл для неписьменних і 390 шкіл для малописьменних. До вивчення грамоти таким чином залучили майже 50 тис. дорослого населення¹².

В загальному, як відомо, у спеціальних вечірніх школах та гуртках восени 1940 р. навчалось грамоті майже 450 тис. осіб з робітників і селян західних областей України¹³.

Розгорнута з кінця 1939 р. кампанія з ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення давала позитивні результати. Як і в період т. зв. культурної революції в Радянському Союзі, до цієї роботи залучалися комсомольські організації, профспілки, військові, так звані культармійці, тобто добровільні інструктори. Але більша частка роботи проводилася силами

фахових вчителів, оскільки на освіту виділялися досить значні кошти. Це, звичайно, підвищувало якість освіти.

Безумовно, багато в цьому було позитивного, але водночас відверто нехтувалися місцеві традиції та особливості. Уніфікація освіти і виховання проводилася форсованими темпами. Вже з січні 1940 р. всі школи західних областей України навчалися за планами, програмами та підручниками радянської школи. Сюди було завезено 7 млн. підручників¹⁴. Ясна річ, усі вони були заідеологізовані. Методи викладання були змінені, і у навчальний процес надовго увійшла авторитарна педагогіка. У містах скликалися наради педагогів, діяли курси для них, головним чином з вивчення основ марксизму-ленінізму.

З метою створення ефективних форм і методів навчання та виховання часто змінювали навчальні програми, плани та підручники. Надмірно захоплювалися виробничим навчанням і це призводило до низького рівня теоретичної підготовки, або відмовлялися від участі дітей у суспільно-корисній праці, що теж мало негативні наслідки. Школа була наче відокремленою від реального життя. Часто значна частина учнів, особливо сільських, мала слабкий рівень знань. Це, звичайно, негативно впливало на їхню підготовку до навчання у вищих закладах освіти, технікумах, а також до умов виробництва.

Серед вчителів ще мало було людей з вищою освітою, і це залишалося великою проблемою й певною мірою впливало на якість освіти. Окрім того, побутова необлаштованість, недостатнє матеріальне забезпечення, часті переміщення та незаконні звільнення вчителів й репресії не додавали зростанню престижу професії педагога.

Ідейно-політичне “загартування” учительських кадрів, яке розпочалося одразу ж з реформуванням освіти, призвело до того, що лише за два місяці після вересня 1939 р. було репресовано близько 35 тис. представників інтелігенції і, зокрема, вчителів. На їх місце прибували “загартовані” носії комуністичної ідеології зі східних областей України. До кінця навчального року в 1940 р. на Станіславщину прибуло 142 вчителі, серед яких 81 були комуністами, 14 – комсомольцями.

Спочатку всі ускладнення та негаразди дещо компенсувалися українізацією, але далі все яснішими ставали ознаки майбутньої русифікації. Російська мова стала обов'язковою до вивчення в усіх школах. Для польськомовних викладачів навчальних закладів разом з курсами української мови були організовані курси з вивчення російської мови.

Місцева інтелігенція регіону була неприємно вражена тим, що багато представників влади, а також артистів столичних художніх колективів між собою спілкувалися російською мовою, хоча досконало володіли українською.

Ось як згадував про ті часи історик О.Домбровський, будучи асистентом кафедри Львівського університету: „Назовні відбувалася ніби українізація як Львова, так і університету – з українськими вивісками і написами, частіше лунала українська мова..., щипали за серце такі терміни, як „Західна Україна” (замість зненавидженого „Малопольща Вихідна”), „братній український народ”, почали виходити „Вільна Україна” – львівський часопис і т.д..., але в дійсності поглиблювався з кожним місяцем невмолений процес советизації Львова, а в тому й університету. Так само було й на провінції. Такі наші люди, як Кирило Студинський, Іван Крип'якевич, Василь Симович та ін., були радше на експорт, щоби показати „українізацію”¹⁵.

Прискорено пройшов перехід на нові, радянські посібники. З україномовними підручниками особливих проблем взагалі не виникало: поліграфічні підприємства України швидко віддрукували додатковий тираж. Для польських шкіл посібники з точних наук перекладалися з відповідних російських. Уже в січні 1940 р. до західних областей надійшло 7 млн. нових підручників. Для створення польських посібників з гуманітарних дисциплін терміново організували авторські колективи.

Раднарком УРСР 9 березня 1940 р. своєю постановою ухвалив завершення в основному реорганізації освіти у Західній Україні. Відтепер народні школи першого ступеня перетворювалися на початкову (чотирирічну) школу, другого й третього ступенів – на неповну середню (семирічну), гімназії та ліцеї – на середню (десятирічну). Усі школи перебували на утриманні держави. Навчання оголошувалося безкоштовним.

Поліпилися матеріальна база освіти. Зокрема, до квітня 1940 р. під дитячі установи, школи й інші навчальні заклади передали 439 будинків, конфіскованих у т. зв. „класових ворогів”. Було здійснено прибудови до існуючих шкільних споруд, які потребували розширення. Асигнування на освіту в 1940 р. становили понад 43% всього бюджету західних областей УРСР на той рік.

Як відомо, радянська історична наука однозначно позитивно оцінювала реорганізацію шкільництва в західноукраїнських областях. Справді, значне зростання кількості українських шкіл, безоплатність навчання, доступ до освіти абсолютно усім дітям шкільного віку дають підстави вважати цю оцінку правомірною. Але не варто не враховувати соціалістичного змісту нової системи освіти, при запровадженні якого основними були не національні, а геополітичні чинники. Вони й мали забезпечити не корінні інтереси місцевого населення, а плани радянського політичного режиму, який замінив на цих землях польський.

Такі ж процеси відбувалися й у галузі вищої освіти. Мережа вищих закладів освіти значно збільшилася. Тепер молодь з тих соціальних і наці-

ональних груп, які раніше перебували в нерівноправному становищі, одержала переваги при вступі до вищих закладів освіти. Офіційно вищі навчальні заклади перевели на українську мову, в тому числі й Львівський університет, що було, безперечно, великою радістю для корінного населення. Львівський університет, який за Польщі носив ім'я Яна Казимира, рішенням уряду в січні 1940 р. удостоївся носити ім'я Івана Франка. Українські вчені, які були позбавлені польським режимом права викладати, повернулися на університетські кафедри. Один з них писав: „Було з чого радіти, наново ... постали кафедри української мови, літератури, історії, всі студенти мусили вивчати українську мову. Львівський університет розрісся втрое. За радянською системою при кожній кафедрі було кілька професорів, доцентів і багато викладачів. Більшість студентів одержувала щомісячні стипендії, безплатне мешкання, дешевий харч, і молодь просто вдиралась ліктями до святині наук”¹⁶.

По усій Західній Україні розширювалася мережа вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Тут мали можливість навчатися діти трудящих, були скасовані національні обмеження для українського населення. Інтелігенти Галичини, скептично настроєні до радянської влади, визнавали кардинальність цих змін: “Залунало скрізь і всюди в публічному житті Західної України нове українське слово. Почала виходити нова українська преса. З'явилися нові українські видавництва. Повстало нове українське шкільництво, від українських народних шкіл до українського університету у Львові... Засновано театр ім. Лесі Українки у Львові й віддано спершу його до розпорядження великий будинок міського театру, яким досі користувались лише поляки. Повстали українські бібліотеки й музеї. Не місце говорити ... у подробицях про це будівництво нової української культури. Вистачить сконстатувати факт, що большевицька влада піклувалася нею дбайливо”¹⁷.

На зразок Львівського університету був створений перший український університет і на території Північної Буковини. Зокрема у постанові РНК УРСР від 13 серпня 1940 року говорилося: „...Реорганізувати бувший румунський університет в м. Чернівцях у державний університет з українською мовою викладання...”¹⁸.

Система навчання і виховання у вищих закладах освіти та середніх спеціальних навчальних закладах зазнала також корінних змін. Було ліквідовано таку важливу ланку автономії, як вибори ректорів. Тепер вони призначалися Народним комісаріатом освіти, звичайно ж з осіб, затверджених партійними органами та лояльних до нової влади.

У новостворених та реорганізованих вищих закладах освіти затвердили курсову систему, обо-

в'язкове відвідування лекцій, екзаменаційні сесії, як це було в структурі освіти СРСР. Були організовані кафедри марксизму-ленізму. Їм надавалася пріоритетна роль у навчальному та виховному процесах.

Між викладачами і студентами виникли нові традиції поведінки і стосунків. Постійно виникали невідповідності між новою і старою традиціями викладання. Деякі аж занадто радикально налаштовані студенти звинувачували викладачів у консерватизмі. Особливо це укріпилося після створення у навчальних закладах комсомольських організацій. Сумлінність у навчанні відійшла на задній план, почала цінуватися класова свідомість. За допомогою учнів і студентів органами безпеки робилися спроби збирати компромат на місцевих викладачів, які вважалися владою неблагонадійною і засміченою вихідцями з буржуазії групою. Досить швидкої українізації вищої освіти не могло бути, оскільки за складом професури та контингентом студентів вузи в основному ще лишалися польськими. У грудні 1939 р., зокрема, 77,9% студентів львівських ВНЗ становили поляки, 12,9% – українці, 6,7% – євреї. Професорам-полякам, які не володіли українською мовою, тимчасово дозволялося читати лекції польською або російською. Її добре знали ті, хто закінчив гімназії за царської Росії, якій належала частина Польщі. Вже серед прийнятих у 1940 р. на перші курси університету та політехнічного інституту майже 50% становили українці. Більшість першокурсників походила із селянських та робітничих родин¹⁹.

І все ж зміни проходили досить болісно. Було запроваджено замість старого „пан учитель” звертатися на ім'я та по-батькові. Для західних українців це було надто штучним, а для поляків – взагалі неприйнятним, їм довелося перейти на звертання просто по імені.

Запроваджувалася дріб'язкова регламентація. Ректор М.Марченко пригадував: „Значне місце у моїй роботі перших місяців після прийняття обов'язків ректора зайняла перебудова організаційного та навчального процесу. Справа полягала у тому, що принцип роботи наших радянських вищих учбових закладів докорінно відрізняється від порядків, що існували у Львівському університеті й взагалі в університетах Польщі. Навчальний процес треба було будувати за суворо встановленим навчальним планом, забезпечивши виконання його на основі докладно розроблених ВКВШ (Всесоюзний комітет у справах вищих шкіл) програм, встановити й забезпечити повністю обов'язкове відвідування занять студентами, чого не було в польських університетах”²⁰.

Якщо надісланому ректорові такий порядок був природним, то зовсім по-іншому його сприймала місцева професура: “Народний комісаріат освіти почав засипати наш університет розпорядками, планами, анкетними листками та обіжни-

ками. Те, що ми відразу повинні були пристосуватись до нової системи навчання, – не було найприкраще. Ми мусили звикнути за одну ніч до того, що університет у розподілі своєї праці зовсім нагадує середню школу з примусовими щоденними лекціями... За советським законом на кожного викладача в університеті припадала означена кількість годин у рік, яку він мусив відробити, щоб одержати визначену йому місячну плату. Професор мусив мати принаймні 12 годин викладів тижнево. Крім цього він мусив приймати раз у тиждень студентів на т.зв. консультації, перед іспитами вести окремі підготовчі лекції (т.зв. оглядові), мусив показати, що веде для себе наукову роботу, мусив бувати на засіданнях своєї катедри, на зборах, мітингах і доповідях... мусив раз у раз робити письмові звіти з своєї праці й давати докази, що не цурається громадської роботи”²¹.

Через жорсткий контроль державних і партійних органів за навчальним процесом та швидкою зміною ідейних цінностей викладачі та учні й студенти змушені були на заняттях говорити так, як насправді вони не вважали. Моральні засади виховання молоді підірвалися подвійними стандартами.

Була реорганізована й робота закладів культури. Республіканськими та місцевими органами ухвалювалися десятки постанов щодо цих питань. Ще в кінці грудня 1939 р. була прийнята постанова „Про реорганізацію існуючих та заснування нових театральних-музичних закладів у західних областях республіки”. На травень 1940 р. тут діяло 12 театрів, 6 обласних філармоній, 6 обласних будинків народної творчості, консерваторія, 33 середні мистецькі навчальні заклади. В селах регіону на кінець того ж року працювало 3336 клубів. За планом на 1941 р. кількість їх мала бути доведена до 4100²².

Таким чином бачимо, що зміни в освіті західноукраїнських земель в досліджуваний період відбувалися докорінні і в більшості українського населення краю сприймалися позитивно, проте методи і цілі, якими вони запроваджувалися були далекими від ідеальних. Тому проблема дослідження перетворень в освіті західноукраїнських земель 1939-1941 рр. залишається відкритою для істориків і потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

¹ Лучаківська І. Інтелігенція західних областей України у суспільно-політичному житті. – Дрогобич: Відродження, 1999. – С. 35.

² Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 175.

³ Чернявский Ф. По пути социализма: Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализ-

ма в западных областях Украинской ССР (1939-1950). – Львов: Вища шк., 1978. – С. 5.

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Політвидав України, 1966. – Т.1. – С. 951-956.

⁵ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. – Збірник статистики. – К.: Статистика, 1973. – С. 43, 64.

⁶ Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк: Надстир'я, 1995. – С. 140-141.

⁷ Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – ФП.1. Оп. 1. – Спр. 5.- Арк. 34, 35.

⁸ Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. Р-1833. – Оп. 6. – Спр. 4. – Арк. 15,16.

⁹ Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України // Український історичний журнал. –1993-№ 2/3–С. 4.

¹⁰ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1957. – С. 436.

¹¹ ДАІФО. – ФП.1. Оп. 1. – Спр. 5 – Арк. 16.

¹² Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. 400. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 2.

¹³ Кошарний І. У сузір'ї соціалістичної культури. – Львів: Вища шк., 1975. – С. 31.

¹⁴ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967). – К.: Наук. думка, 1967. – С. 90.

¹⁵ Дворак С. Становлення радянської системи освіти в західному регіоні: традиції та проблеми. – К.: Права Ярославиців, 1998.

¹⁶ Ковалюк В. Зазначена праця. – С. 5.

¹⁷ Там само. – С. 16.

¹⁸ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф. Р-3.– Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 138.

¹⁹ Ковалюк В. Зазначена праця. – С. 5.

²⁰ Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки).- К.: Наук. думка, 1994. – С. 197.

²¹ Там само.

²² Кошарний І. Зазначена праця. – С. 36.

Summary

*Oksana Humeniuk
(Rivne)*

Education Changes as Crucial Moments in the Process of Making Western Ukrainian Lands Soviet

The body of the article goes on to discuss the problem of forms, methods and main trends and peculiarities of radical changes in education system in Western Ukraine after Soviet power establishment in 1939-1941. The impact of the Soviet society model on the newly-joined lands' population is under thorough study.

УДК 94(477.83/.86)

**Емілія Андріїв
(Івано-Франківськ)****ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ
ТА ВІЙСЬКОВОЇ СИТУАЦІЇ НА ПОЛІТИКУ
ТРУДОВИХ ДЕПОРТАЦІЙ У ГАЛИЧИНІ
В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944)**

У статті висвітлено вплив політичних, економічних та військових чинників на ставлення галичан до праці в Райху та до політики трудових депортацій у 1941-1944 рр.

Ключові слова: Генеральна Губернія, Галичина, Райх, трудові депортації, фольксдойче.

Складовим елементом німецької окупаційної політики було вивезення населення на роботу до Райху. 16 липня 1941 р. А. Гітлер визначив депортацію населення з окупованої території Радянського Союзу як один з методів забезпечення німецької промисловості робочою силою¹. Проте захопивши Галичину, окупаційні власті не зразу почали мобілізацію робочої сили на працю до Німеччини. На впровадження політики трудових депортацій впливали військові, політичні та економічні фактори, які міняли ставлення населення до окупаційної влади та до праці в Райху. Враховуючи їх, німецька адміністрація краю застосовувала ті чи інші методи набору робочої сили.

Джерельну базу статті склали архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд 3833 – Крайовий провід організації українських націоналістів; фонд 3836 – З'єднання західних груп Української Повстанської Армії „УПА – Захід”; фонд 3959 с. – Український Центральний Комітет, мм. Краків (Польща), Львів; фонд 3975 – Український Окружний Комітет у Тернополі; фонд КМФ-8 – Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних закладів, армійських груп і тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях), Центрального державного архіву громадських організацій України (фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України; фонд 57 – Колекція документів з історії Комуністичної партії України), Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (фонд 13 – Колекція друкованих видань) та збірники документів². Матеріали, залучені до написання статті, дають можливість простежити вплив військово-політичної та економічної ситуації на політику трудових депортацій у Галичині.

Метою публікації є спроба розглянути вплив політичних, військових та економічних факторів на вибір окупаційною владою методів вербування і депортацій та на ставлення населення до німецької адміністрації і праці в Райху.

Загалом усі методи мобілізації робочої сили можна об'єднати у такі групи: виявлення працездатного населення, пропаганда, адміністративний тиск та силові методи. Методами виявлення працездатного населення були різноманітні реєстрації та переписи галичан. Їх проводили протягом всього періоду окупації. Завданням пропагандистських методів було зацікавити населення і показати вигідність праці в Німеччині. Методи адміністративного тиску представляли собою ряд розпоряджень, наказів та циркулярів, які мали змусити населення їхати на працю в Райх та надати примусовій мобілізації вигляду добровільності. Завданням силових методів було допомогти біржам праці зібрати контингент робочої сили і змусити населення коритися. На вибір методів мобілізації робочої сили та ставлення населення до окупаційної влади впливало ряд факторів.

На початку окупації таким чинником була політизація суспільства. Саме тому з липня до жовтня 1941 р. мобілізація робочої сили для праці в Райху здійснювалась в основному пропагандистськими методами. У цей час лише починали використовувати такі методи адміністративного тиску, як продовольча політика, скорочення допомоги по безробіттю, направлення безробітних на особливо важкі та примусові роботи, конфіскація худоби і всього майна у тих людей, що відмовились їхати до Німеччини, накладання штрафів на все село, примусове переселення та земельна політика окупаційного уряду, вирівнювання робочої сили в сільському господарстві, масова евакуація.

Першу хвилю політичної активності галичан спричинило проголошення Акта 30 червня 1941 р. та його результати: легалізація органів української адміністрації у 213 районах краю, формування обласних адміністрацій з прихильників ОУН(б) у Львові, Станіславі, Дрогобичі та Тернополі, громадські зібрання на підтримку Акта відновлення незалежності, які відбувались по всій Галичині, та формування місцевих органів самоврядування по всій території дистрикту. Це не влаштувало німців³. У відповідь окупаційні власті розпочали репресії проти ОУН(б). Це викликало незадоволення серед населення, бійців „Нахтігалю” та „Роланду”⁴.

Щоб відвернути галичан від політичної діяльності, окупаційні власті намагались скерувати їх до організації соціальної допомоги (особливо сім'ям вбитих і вивезених до Сибіру органами радянської влади) та до очищення терену від радянських військ, що опинились в німецькому тилу. Цей напрям роботи німецької адміністрації деталізувала інструкція від 11 липня 1941 р.⁵ та розпорядження про створення груп самооборони і поліції в українських селах⁶. Але українська поліція та самооборона опинились в руках ОУН(б). Тому айнзац команди почали їх розформовувати⁷. Восени 1941 р. було ліквідовано більшість органів

української адміністрації⁸. Такі дії лише посилили неспокій в Галичині, де в цей час активно збирали підписи за повернення С.Бандери в Україну, поширювали листівки на підтримку уряду Я.Стецька та продавали поштові марки з датою проголошення незалежності⁹.

Другу хвилю політичної активності викликав акт прилучення Галичини до Генеральної Губернії. Українське населення сприйняло його як відновлення панування польської держави¹⁰. Своє незадоволення висловили: Я.Стецько, С.Бандера, А.Шептицький, колишній голова української мирної делегації у Брест-Литовську А.Севрюк¹¹, президент Української Національної Ради у Києві, професор М.Величківський, президент УНР в екзилі А.Лівицький (Варшава), голова Генеральної ради українських комбатантів та колишній командуючий Української галицької армії М.Омелянович-Павленко (Прага) та А.Мельник¹². Представник ОУН(б) М.Коваленко назвав приєднання Галичини до Генеральної Губернії „найбільш фальшивим політичним кроком Німеччини”¹³.

Тому окупаційна влада вирішила вдруге „заспокоїти” політичну активність галицьких українців. З цією метою власті та преса пояснювали прилучення Галичини до Генеральної Губернії такими причинами:

1) „Україна врятована німецькою кров’ю, а тому Німеччина залишає за собою право вирішувати долю окремих областей, виходячи з вимог загального політичного становища”¹⁴;

2) територія краю належала колись до Австро-Угорської монархії, а її головним спадкоємцем стала Німеччина;

3) більшовики не встигли провести в Галичині колективізацію та інші експерименти господарської діяльності і не пустили глибокого коріння, як це сталося в Радянській Україні¹⁵.

Крім того, в пресі та промовах німецькі керівники обминали назву „українці” та застосовувалось поняття „місцеве населення”¹⁶. Такі дії окупаційної влади спричинили на кінець серпня 1941 р. холодне ставлення галичан до німецької адміністрації та намагання українців усунути поляків з культурного життя і українізувати всі установи¹⁷.

Проте ставлення населення до окупаційної влади та до праці в Райху швидко змінювалося. Оцінюючи політичну активність галичан, лейтенант фон Крузерштерн у донесенні від 24 серпня 1941 р. зазначав, що „як би в майбутній українській державі домінували ці люди, німці нічого не могли б вдіяти, так само як інше місцеве не галицьке населення. З цієї причини жоден галицький українець не повинен ні в якому разі бути допущеним до управління на українських територіях, окупованих зараз німецькими військами”. Він закликав боротися проти політизації українців¹⁸.

Другим чинником, який додавав неспокою серед галичан була поведінка угорських військ.

Вони конфісковували всі харчі у населення та не визнавали приватної власності¹⁹. Краєм поширювались чутки про те, що угорські солдати захоплюють до грабунків, аби мати причину для терору²⁰. Враховуючи реакцію населення на окупаційну політику, німецька адміністрація протягом липня – серпня 1941 р. здійснила першу спробу виявити працездатне населення шляхом його реєстрації. Восени 1941 р. було проведено перший перепис населення Галичини.

Третім чинником, який впливав на окупаційну політику загалом, і зокрема на вибір методів вербування та трудових депортацій, була історична доля дистрикту. У питанні ставлення до Галичини як території та до місцевого населення серед німецького керівництва не було єдності. Одна частина (зокрема Ф.Тодт) вважала її старою австрійською територією, що відійшла до Генеральної Губернії та має бути прилучена до Райху²¹. Тому ставилась до населення прихильно. Інша частина німецького керівництва (зокрема В.Кайтель) трактували її як російську територію, де використання робочої сили потрібно здійснювати в основному шляхом запровадження трудової та гужової повинності без винагороди. Робітник за це мав отримати скромне харчування²². Проте саме історична доля Галичини та досвід експорту робочої сили сприяли тому, що протягом осені 1941 р. краян залучали до праці в Німеччині шляхом повідомлення повісткою з біржі праці. Людям казали, що їдуть на 9 місяців, але при цьому попереджували про наслідки непослуху²³. У цей час методи виявлення робочої сили тісно поєднувалися з пропагандою хороших заробітків у Райху.

Четвертим чинником, який посилював напругу в краї та викликав загострення протиріччя між польським і українським населенням Галичини, була німецька національна політика. Передусім, у липні 1941 р. окупаційні власті провели „чистку” населення дистрикту, спрямовану проти українців. При цьому поляки для влади були особливо важливі як інформатори та організатори погромів²⁴.

Після прилучення дистрикту до Генеральної Губернії на галицьких українців було поширено правила поведінки з поляками, які особисто визначив А.Гітлер. За ними життєвий рівень населення мав бути надзвичайно низьким і не підлягав підвищенню²⁵. На думку А.Гітлера, ідеальною мала бути така ситуація, коли особа в Генеральній Губернії володіла б невеликою ділянкою землі, з якої не могла б прохарчуватись родина. Тому гроші, необхідні для придбання одягу та продуктів, слід було заробити в Німеччині. Генеральна Губернія мала стати джерелом некваліфікованої робочої сили для Райху, передусім сезонних робітників, особливо для сільського господарства²⁶.

Наведені вище факти змінили ставлення населення до окупаційної влади та до праці в Німеччині. У донесенні за 11 вересня 1941 р. полковник

Г.Ф.Блюк зазначав: „Українська інтелегенція, яка вважала, що Німеччина добре вчинила, звільнивши Україну, тепер вважає, що вона повинна забратись з цієї країни. І так довго, як цього не буде, німців, як і росіян та поляків будуть вважати ворогами, з якими треба боротись всіма засобами”²⁷. Тому керівництво СД (поліція порядку) вирішило, що після стабілізації ситуації в Україні всіх західних українців необхідно виселити, оскільки їх діяльність є шкідливою²⁸. Зміна ставлення населення до німецької окупаційної політики була однією з причин, що привела до зміни методів мобілізації робочої сили. З осені 1941 р. з метою захоплення робітників в Галичині починають проводити облави²⁹ та використовувати метод заручництва³⁰.

П’ятим чинником були безробіття і голод, який почався у дистрикті восени 1941 р. та тривав до осені 1942 р. Ці проблеми окупаційні власті вирішували шляхом працевлаштування в Райху. Проте кількість добровольців була значно меншою від тієї, яку потребувала німецька економіка. Тому з жовтня 1941 р. окупаційні власті починають застосовувати такі силові методи як заручництво та нічні облави. Протягом літа 1942 р. облави набули характеру татарських набігів. Саме в цей час з дистрикту депортували найбільше населення. За звітом Ф.Заукеля, з Галичини до Німеччини станом на 31 липня 1942 р. вивезли 254 600 осіб. На 3 серпня 1943 р. ця цифра зросла до 304 200 осіб, а в другій половині червня 1944 р. досягла вже 325 000 осіб³¹. Проте вже восени 1942 р. різко зменшується кількість галичан, що під тиском обставин зголошувались їхати на працю до Німеччини. Тому з цього часу окупаційна влада починає проводити акції по захопленню робочої сили, які „мали вигляд полювання на людей”.

Шостим чинником, який впливав на вибір методів вербування і депортацій, була політична активність польського населення краю. Польські політики розглядали Галичину як легітимну частину II Речі Посполитої, де українці мали бути в меншості. В умовах окупації у Львові діяла Окружна делегатура польського уряду³². В грудні 1941 р. польське підпілля перейшло до активної боротьби шляхом саботажу, диверсій та розпускання політичних пліток. Поляки здійснили залізничну катастрофу під Тернополем, підпалювали скирти і склади із збіжжям у Львові та Перемишлі, напали на магазини і склади зброї, в Золочівському повіті проводили військові навчання, в Тернополі розклеїли антинімецькі листівки, розкопали могилу Слави в селі Миятин (Золочівський повіт), зняли українські прапори в селі Новосілки (Золочівський повіт) та провели польські паради в Бережанах, Самборі, Перемишлі, Дрогобичі, Львові, Золочеві³³. При цьому польські шовіністи намагались спрямувати німецькі репресії проти українців і тим самим спонукати їх до активних виступів проти окупаційної влади³⁴. 11 березня

1942 р. управління Генеральної Губернії вирішило підтримати політичну ворожнечу між українцями та поляками³⁵.

В результаті такої антиукраїнської окупаційної політики та активності поляків на квітень 1942 р. місця львівських домоуправів зайняли представники цієї національності. Наслідком стало те, „що у містах і передусім у Львові польські за національністю домоуправи у співпраці з працівниками арбайтсамту, які також були поляками, виготовляли списки жінок, як правило українок, які мовляв не виконують жодної праці і їх примусовим порядком відправляли до Німеччини”³⁶. Провід ОУН (м) пояснював цей факт двома обставинами. По-перше тим, що „поляки виставляли українців як неуків, хабарників та злодіїв” і по-друге, переходом великої кількості поляків у фольксдойчі³⁷.

Фольксдойчами, тобто німцями за походженням, ставали ті поляки, які підписували заяву, що в їх родині хтось був німцем і вони, маючи німецьку кров, бажають повернутись до свого народу³⁸. Діти до 16-ти років вважались приналежними до німецького народу, якщо їх батьки, чи один з них мали таку приналежність. Вони отримували спеціальні розпізнавальні та реєстраційні карти³⁹. Фольксдойчі входили до німецьких національних списків⁴⁰ і не підлягали мобілізації на працю в Райх. Саме тому в серпні 1943 р. українські „селяни села Тухля (Сокальський повіт) хотіли стати фольксдойчами. Вони керувались такими міркуваннями: „поляки, що стали фольксдойчами, залишилися на галицькій землі, говорять і чують польськи, добре їдять і б’ють українців”⁴¹.

Слід зауважити, що німецька влада та військові інстанції були зобов’язані виявляти фольксдойчів, опікуватись ними і турбуватись про їх безпеку. Ця категорія населення мала пільги та привілеї, які поліпшували їх матеріальне становище. Фольксдойчі отримували майно, яке забирали в сусідів українців, або могли обміняти корову, яка давала мало молока на більш продуктивну з господарства українця⁴². Це заохочувало поляків та деяких українців до переходу у фольксдойчі. В цілому окупаційна національна політика сприяла перетворенню Галичини на центр підпільного руху для українців та поляків і посилювала українсько-польське протистояння.

Сьомим чинником, що впливав на вибір методів вербування і депортацій, була діяльність рухів Опору. У вересні-жовтні 1943 р. в результаті активних дій національного руху Опору та рейду С. Ковпака посилювався терор з боку окупаційної влади. З 10 жовтня 1943 р. в Галичині запроваджено надзвичайний стан, який тривав до кінця окупації. Його складовими елементами були „наглі суди поліції безпеки”, масові облави та депортації населення, які проводились в „небувало диких формах”⁴³. Німецькі власті почали здійснювати пацифікацію сіл. З цього приводу пресо-інформацій-

на служба Українського центрального комітету повідомляла, що „населення боїться приходу більшовиків, падає в зневіру, безнадійність, пасивізм”⁴⁴. До початку 1944 р. населення жило під враженням подій на Сході⁴⁵. „Німці продовжували арешти, поляки грабунок, а комуністи почали погрожувати націоналістам, кажучи, що коли придуть більшовики, то вони всіх повивішують”⁴⁶. В таких умовах галичани залишались безборонним, хоча й були окремі прояви збройного самозахисту. Зокрема, 14 березня 1944 р. під час арешту і транспортування 96 чоловіків з села Більшівці сільська самооборона з 30 осіб намагалась відбити арештованих, але під тиском танків та бронетранспортерів вони відступили⁴⁷.

Восьмим чинником були події на фронті. Його наближення нейтралізувало німецьку адміністрацію, яка в липні 1944 р. ще формально існувала, але вже не діяла. Фактично вся влада була в руках військових⁴⁸. У ставленні до краян вони розділились на дві групи. Це проявилось у вирішенні питання мобілізації на роботи до Райху та до служби в німецькій армії в останні дні окупації.

Ставлення представників партії, гестапо, СС та поліції до українського громадянства було ворожим. Сильно домінував терор до ОУН(б) і УПА. Саме гестапо, СС та поліція в цей час здійснювали „акції лову” чоловіків до війська і на роботу Німеччини⁴⁹. Зокрема, 15 червня 1944 р. їх провели в селах: Середпільці, Мукані, Криве, Дмитрів, Стоянів та інших. Всього було забрано 524 особи. При спробі тікати стріляли⁵⁰. Під час цих акцій представники німецької поліції погрожували населенню спаленням господарства за втечі чи переходування⁵¹.

Представники вермахту (армії) в останні місяці окупації до українського населення Галичини ставились пасивно. Мобілізацією робочої сили для праці в Німеччині вони не займались. Якщо вірити політичним звітам з теренів ОУН(б), серед представників вермахту були поодинокі випадки ворожого ставлення до місцевого населення⁵².

Підсумовуючи вищенаведений матеріал, слід зазначити, що надзвичайно сильна політизація краян стримувала проведення депортаційних акцій у перші місяці окупації. Статус дистрикту, його історична доля та скерування політичної активності галичан до організації соціальної допомоги дещо пом'якшували окупаційний режим і методи набору робочої сили. Німецька національна політика, активна діяльність польського населення, безробіття та голод сприяли посиленню депортаційних акцій та запровадженню силових методів набору робітників. Найбільшу кількість населення було вивезено до Німеччини в період голоду з листопада 1941 р. до липня 1942 р. Діяльність радянського і національного рухів Опору та події на фронтах надали силовим методам більш жорсткого вигляду.

¹ Україна під час Другої світової війни (1938-1945). 36. документів / [упоряд. В.Косик, перекл. з франц. Р.Осадчук]. – К, 1992. – С.125.

² Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто-Львів: Вид-во „Літопис УПА”. – Т.24: Ідея і чин. Орган проводу ОУН. 1942 – 1946 / [ред. Ю.Масевський, Э.Штендер]. – 1995. – 590с.; Нюрнбергский процесс. Сб. материалов: в 8 т. / [ред. А.Я.Сухарев]. – М.: Изд-во „Юридическая литература”, 1987-1993. – Т.4. – 1990. – 672с.; Україна під час Другої світової війни (1938-1945). 36. документів / [упоряд. В.Косик, перекл. з франц. Р.Осадчук]. – К, 1992. – 729с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т. / [упоряд. В.Косик]. – Львів: Львівський державний університет, НАН України, інститут ім. М. Грушевського, 1997-2000. – Т.1: 1941-1942 рр. – 1997. – 384с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т. / [упоряд. В.Косик]. – Львів: Львівський державний університет, НАН України, інститут ім. М. Грушевського, 1997-2000. – Т.2: 1942-1943 рр. – 1998. – 383с.

³ Патриляк І. Спроба створення ОУН(б) та УПА української цивільної адміністрації (1941 – 1943 рр.) // Українська Повстанська армія – феномен національної історії. – Івано-Франківськ: „Плай”, 2003. – С.64.

⁴ Андрухів І.О. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І.О.Андрухів, А.Й.Француз. – Рівне-Івано-Франківськ: Друк. фірми „Таля”, 2001. – С.72.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – пар Ф.КМФ-8. – Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних закладів, армійських груп і тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих Східних територіях. – Оп.2. – Спр.147. – Арк.40; Україна під час Другої світової війни (1938-1945). – С.119; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т.1. – С.166.

⁶ ЦДАВОУ. – пар Ф.КМФ-8. – Оп.2. – Спр.147. – Арк. 41; Україна під час Другої світової війни (1938-1945). – С.119.

⁷ Україна під час Другої світової війни (1938-1945). – С.139.

⁸ Патриляк І. Спроба створення ОУН(б) та УПА української цивільної адміністрації (1941 – 1943 рр.). – С.65.

⁹ Україна під час Другої світової війни (1938-1945). – С.144.

¹⁰ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто-Львів: Вид-во „Літопис УПА”, Т.21: УПА у світлі німецьких документів. Книга третя: червень 1941 – травень 1943 / [ред. П.Й.Потічний]. – 1991. – С.62.

¹¹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т.1. – С.232-240.

¹² Там само. – Т.2. – С.86.

¹³ Літопис Української Повстанської Армії. – Т.24. – С.62.

¹⁴ Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) / М.В.Коваль. – К.: Вид. дім Альтернативи, 1999. – С. 124.

¹⁵ Андрухів І.О. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І.О.Андрухів, А.Й.Француз. – Рівне-Івано-Франківськ: Друк. фірми „Таля”, 2001. – С.68.

- ¹⁶ Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941-1944). Історико-політичний нарис / В.Офіцинський. – Ужгород: МПП „Гражда”, 2001. – С.34.
- ¹⁷ Літопис Української Повстанської Армії. – Т.21. – С.63.
- ¹⁸ Україна під час Другої світової війни (1938-1945). – С.142.
- ¹⁹ Літопис Української Повстанської Армії. –Т.21. – С.60.
- ²⁰ Там само. – С.62.
- ²¹ Україна під час Другої світової війни (1938-1945). – С.127.
- ²² Нюрнберзький процес. – С.659.
- ²³ Івано-Франківський краєзнавчий музей. – Ф.1. – Оп.5. – Спр. 15. – Арк. 1.
- ²⁴ Україна в Другій світовій війні у документах. – Т.1. – С.92.
- ²⁵ Державний архів громадських організацій (далі – ДАГО). Ф.1. – Центральний Комітет Комуністичної Партії України. – Оп.23. – Спр.3107. – Арк.2.
- ²⁶ Там само. – Спр.3107. – Арк.2, 5.
- ²⁷ Україна під час Другої світової війни (1938-1945). – С.142.
- ²⁸ Там само. – С.144.
- ²⁹ Івано-Франківський краєзнавчий музей. – Ф.1. – Оп.5. – Спр. 10. – Арк.1.
- ³⁰ Там само. – Спр.3. – Арк.1; Спр.8. – Арк.1.
- ³¹ Галузевий державний архів Служби Безпеки України. – Ф.13. – Колекція друкованих видань. – Спр.57. – Арк.100.
- ³² Офіцинський Р. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941 – 1944) / Роман Офіцинський, Леся Хаврик. – Ужгород: МПП „Гражда”, 2002. – С.17.
- ³³ Галузевий державний архів Служби Безпеки України. – Ф.13. – Спр.376. – Т.21. – Арк.16.
- ³⁴ ЦДАВОУ. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.101.
- ³⁵ Семиряга М.Н. Тюремная империя нацизма и ее крах / М.И.Семиряга. – М.: Изд-во „Юридическая литература”, 1991. – С.80.
- ³⁶ Галузевий державний архів Служби Безпеки України. – Ф.13. – Спр.376. – Т.21. – Арк.85.
- ³⁷ Там само. – Арк.36.
- ³⁸ Мірчук П.В німецьких млинах смерті. Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях. 1941-1955 / Петро Мірчук. – Нью-Йорк-Лондон: Українська видавнича спілка, 1957. – С.39.
- ³⁹ ЦДАВОУ. – Ф.3975. Український Окружний Комітет у Тернополі. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.17.
- ⁴⁰ Семиряга М.Н. Тюремная империя нацизма и ее крах. – С.97.
- ⁴¹ ЦДАВОУ. – Ф.3959с. – Український Центральний Комітет, м.м. Краків (Польща), Львів. – Оп.2. – Спр.137. – Арк. 11.
- ⁴² Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945) / М.В.Коваль. – К.: Вид. дім Альтернативи, 1999. – С.133.
- ⁴³ Галузевий державний архів Служби Безпеки України. – Ф.13. – Спр.376. – Т.21. Арк.102.
- ⁴⁴ ЦДАВОУ. – Ф.3959с. – Оп.2. – Спр.132. – Арк.37.
- ⁴⁵ ЦДАВОУ. – Ф.3836. – З’єднання західних груп Української повстанської армії „УПА – Захід”. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3.
- ⁴⁶ Там само. – Спр.2. – Арк.13.
- ⁴⁷ ЦДАВОУ. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.157. – Арк.29.
- ⁴⁸ Там само. – Спр.2. – Арк.116.

⁴⁹ Там само. – Спр.11. – Арк.50.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – Спр.11. – Арк.51.

⁵² Там само.

Summary

*Emilia Andriiv
(Ivano-Frankivsk)*

The Social and Political Situation Influence on Labour Deportation the in German Occupation Policy in Galicia (1941-1944)

In this article has bin presents the influence of political, economical and militari factors on the attitude of the population towards the occupational authority, labour in Reih and on German policy of labour deportation.

УДК: 94(477.85)

*Володимир Підлубний
(Чернівці)*

ОЛЬГА ЗАХАРІВНА ГУЗАР – ВИЗНАЧНА ДІЯЧКА ЖІНОЧОГО РУХУ НА БУКОВИНІ (1888 – 22.05.1945)

У статті йдеться про трагічну долю чернівецької родини Гузарів, зокрема про матір сімейства Ольгу Захарівну Павлюх-Гузар, визначну діячку національно-визвольного і жіночого руху на Буковині у 1910–1940-х роках, замордовану енкадебістами у Чернівецькій в’язниці у 1945 році.

Ключові слова: родина Гузарів, визначна діячка, українська патріотка, любляча мати, вірна дружина.

Широко відома на Буковині в 10-40-х роках минулого століття і особливо в Чернівцях родина Гузарів, яка складалася з 6 осіб – батька Володи-мира Євгеновича Гузара, 1884 року народження, лікаря-терапевта міської лікарні, матері – Ольги Захарівни Павлюх-Гузар, 1888 р.н., синів Дмитра, 1907 р.н., Любомира, 1911 р.н., Ростислава, 1921 р.н., і дочки Дарини Володимирівни Гузар-Чемеринської, 1919 р.н. Це була родина українських патріотів. Кожен із членів цієї сім’ї намагався чесно і віддано служити своєму народові, Україні. На жаль, доля усіх членів родини, окрім Любомира, виявилась надто жорстокою. Широкої наукової розповіді про цю родину до цього часу не опубліковано. Автор статі вирішив висвітлити трагічну долю матері цієї славної своїми патріотичними справами родини – Ольги Захарівни Гузар, ім’я якої повинно стояти в першій шерензі українських патріотів краю.

Почнемо нашу розповідь з кінця.

Її затримали 1 грудня 1944 р., як тільки вона ступила на буковинську землю, повертаючись із румунської тюрми, де сиділа з 7 лютого 1942 р. до 22 липня 1944 р. разом зі своїм наймолодшим сином Ростиславом.

Після виходу з тюрми жила під наглядом поліції в Бухаресті. Двічі на місяць ходила туди відмічатися. Тільки після приєднання Румунії до антигітлерівської коаліції, з дозволу коменданта Бухареста Ользі Захарівні Гузар дозволили покинути столицю Румунії. Вона це зробила в останні листопадові дні і 1 грудня 1944 р. прибула в Чернівці. Відразу ж була затримана органами НКДБ.

А 10 грудня в Чернівецькому облуправлінні НКДБ появилась така довідка:

„Справка

В связи с тем, что Гузар Ольга Захаровна только что приехала, постоянного местожительства не имеет, а поэтому и обыска квартирного у нее не проводилось.

Зам. нач. 10 отделения 2 отдела
ст. лейтенант госбезопасности Розенберг
10.XII.1944 г.²¹.

Заступник начальника 10-го відділення 2 відділу УНКДБ в Чернівецькій області старший лейтенант держбезпеки Розенберг 16 грудня підготував постанову на арешт, вона звучала так: „Гузар Ольга Захаровна, 1888 года рождения, уроженка г. Черновцы, украинка, из служащих, проживает по ул. Федьковича, 9.

Гузар Ольга является активной украинской националисткой. Ее квартира являлась явочной квартирой для националистов, где проводились собрания, печатались листовки националистического характера.

В 1942 году Гузар Ольга румынскими властями была арестована как украинская националистка совместно со своим сыном.

Преступная деятельность Гузар Ольги подтверждается показаниями ее мужа Гузара Владимира, сына Ростислава и другими оперативными материалами, а поэтому на основании изложенного п о с т а н о в и л:

Гузар Ольгу Захаровну подвергнуть обыску и аресту²².

Зі змістом постанови погодились начальник 2 відділення УНКДБ в Чернівецькій області майор держбезпеки Григоренко та начальник слідвідділу УНКДБ майор держбезпеки Носков. Постанову на арешт підписав цього ж дня начальник обласного управління НКДБ, полковник держбезпеки Микола Решетов. Санкціонував арешт помічник військового прокурора Львівського військового округу у слідчих справах капітан юстиції Степаненко.

Того ж дня було підписано ордер № 402, на звороті якого Ольга Захарівна розписалася, що ознайомилася з його змістом.

То хто ж така Ольга Захарівна Гузар, чим вона завинила перед радянською владою, що її, як небезпечного злочинця, не пустили навіть до рідної хати, а транзитом з однієї в'язниці – румунської, посадили в другу – радянську, з якої їй вийти живою не судилось?

Ольга Захарівна Гузар народилася 1888 року не в Чернівцях, як зазначено в постанові на арешт, а в столиці Австрії Відні, в родині Захара Гнатовича та Августини Йосипівни Павлюхів. Батько був суддею одного із австрійських піхотних полків, мати – домогосподаркою.

У 1896 р. Ольга вступила до Віденської народної школи, де провчилася один рік, а потім переїхала у Львів до свого дідуся Гната Дмитровича Павлюха, де продовжувала навчання в українській народній школі. У 1898 р. батька перевели на службу у м. Перемишль, куди переїхала і вся родина. В цей час батько був уже у званні майора. Родина тут прожила 7 років. У 1906 році родина Павлюхів повертається до Відня. Ольга вступає до жіночої гімназії, де закінчує три курси і поступає на дворічні бухгалтерські курси, які закінчує у 1908 році.

В цей час вона знайомиться з випускником Віденської медичної академії, львів'янином, Володимиром Євгеновичем Гузаром і в 1909 році одружується з ним. Молоде подружжя цього ж року переїздить до Львова, а звідти в Чернівці. Тут Володимир Євгенович працює терапевтом міської лікарні, а Ольга Захарівна, будучи домогосподаркою, починає займатися громадською діяльністю. В 1909 році вона вступає в товариство „Жіноча громада”, головою якого у той час був відомий у Австрійській імперії науковець і громадський діяч Степан Смаль-Стоцький.

В газетах появляються статті Ольги Гузар, в яких вона виступає на захист українських жінок і дітей, української освіти і культури. У 1925 р. вона була учасницею жіночого конгресу, який скликала принцеса Олександра Кантакузіно, як делегатка від українських жінок Буковини, де виголосила меморандум українських жінок Буковини, в якому гостро критикувалися гоніння румунської влади щодо українців. На той час українські школи на Буковині були закриті, українцям заборонялося говорити рідною мовою у громадських місцях, українців звільняли з роботи, не брали на державну службу.

Цей виступ зробив ім'я О.З.Гузар відомим не тільки на Буковині, а й в Галичині, в Бухаресті, Варшаві і Празі.

„Після цього, – зізнавалася Ольга Захарівна слідчому НКДБ Іонову, – моє прізвище стало популярним не тільки в Румунії, але й в інших країнах, оскільки про мій виступ було написано в пресі багатьох країн. На моє ім'я почало надходити багато листів... Особливо збільшилась кількість листів після мого виступу у 1929 р. на вечорі, при-

свяченому 40-літтю літературної діяльності Ольги Кобилянської”³.

До 1930 р. Ольга Захарівна була рядовим членом „Жіночої громади”, а в 1931-му її обирають головою цього товариства.

В газеті „Час” за 29 січня 1931 р. на 3-й сторінці читаємо оголошення „Ольга Гузарєва – голова і касієрка фонду товариства „Жіноча громада” на Буковині, Ірина Григорій – секретар”.

4 лютого 1931 р. в цій же газеті повідомлялося, що при „Жіночій громаді” відкриваються курси діловодства, які ведуть Ольга Гузар та Ірина Григорій.

7 лютого цього ж року газета повідомляла, що в неділю 22 лютого товариство організовує „Свято Лесі Українки” з нагоди 60-річчя її народження.

15 березня 1931 р. в „Часі” ч. 719 повідомлялося, що товариство „Жіноча громада” зібрало на фонд „Український сирота” 1100 леїв. Оголошення підписують Ольга Гузарєва та Ірина Григорій. Такі повідомлення в „Часі” появлялися досить часто.

Ольга Гузар була красивою, висококультурною, чутливою до людського горя, відважною і мужньою жінкою. Ще після виступу на конгресі в Бухаресті з нею мав розмову тодішній редактор газети „Час” Лев Когут і пропонував їй приєднатися до політичної течії, яку він очолював. Ця течія, за словами Ольги Захарівни, орієнтувалась на Англію і намагалась з її допомогою встановити в Україні гетьманську владу на чолі з гетьманом Розумовським. Але вона відмовилась. Другу пропозицію їй зробив гетьманець Шемет, організація якого хотіла встановити в Україні владу гетьмана Павла Скоропадського. Але й від цієї пропозиції вона відмовилась, бо не бачила за цими пропозиціями тих політичних сил, які б могли здійснити ці плани.

Запрошувала Ольгу Гузар до своїх лав і Українська національна партія (УНП) Володимира Залозецького, але вона не прийняла і цієї пропозиції. Що ж до ОУН, то заявила слідчому НКДБ таке:

„Про існування ОУН я дізналася в 1935–1936 рр. із газет „Самостійність” та „Діло”, оскільки в них друкувалися процеси оунівців у Галичині. До цього я про ОУН нічого не знала”⁴.

Далі наведемо невеликий діалог слідчого Іонова з О.З. Гузар, який тривав 7 годин – з 10.00 до 17.00 26 грудня 1944 р.

Запитання: Як і коли ви мали зустрічі з Левом Когутом?

Відповідь: З Когутом я мала зустрічі по спільній роботі в газеті „Час”, де я редагувала жіночий відділ. Він був головним редактором цієї газети.

Запитання: Коли ви почали працювати в „Часі”?

Відповідь: В „Часі” я працювала з перших днів появи цієї газети – з 1929 по 1935 рік.

Запитання: Кого ви відвідували у Львові, коли перебували там?

Відповідь: У Львові я відвідувала митрополита Шептицького і мала з ним дружні розмови. Зустрічалась з Міленою Рудницькою, членом УНДО і членом польського сейму; з Кисилівською Оленою – членом УНДО і послом Варшавського сенату; знала члена УНДО і польського сейму Дмитра Левицького.

Запитання: Про що ви з ними розмовляли?

Відповідь: З митрополитом Шептицьким розмовляла про церковні справи. Політичних розмов між нами не було. З Міленою Рудницькою і Кисилівською Оленою я говорила про „Жіночу громаду” і її роботу серед населення. Вони ж розповідали про роботу УНДО і радили мені в деяких моментах перейняти досвід УНДО, вірніше „Союзу українок”, який очолювала Мілена Рудницька⁵.

Старший лейтенант держбезпеки Іонов хотів знати кожен крок Ольги Захарівни, який вона робила задовго до встановлення радянської влади на Буковині. Він шукав у її діях крамолу.

Наступний допит відбувся 18 січня 1945 р. Почався він пізно увечері – о 20.00, а закінчився пізно вночі – о 3.00. Що ж цікавило слідчого:

Запитання: Хто із членів ОУН відвідував вашу квартиру?

Відповідь: Хто із відвідувачів нашої квартири був членом ОУН, я не знаю.

Запитання: Хто із ваших відвідувачів проводив з вами бесіди на націоналістичні теми?

Відповідь: Я таких розмов не пам’ятаю.

Запитання: З якою метою вашу квартиру відвідував Джуліба?

Відповідь: Причин не знаю. Пригадую випадок, коли він звернувся до мене з проханням передрукувати для нього некролог із газети „Наш прапор” з приводу вбивства бандерівцями в Житомирі Миколи Сціборського і його товариша Омеляна Сеніка⁶. Цю просьбу я виконала. Передала йому кілька примірників передрукованого некрологу. Джуліба шкодував, що між українцями немає згоди.

Запитання: Що вам відомо про націоналістичну діяльність Джуліби?

Відповідь: Про націоналістичну діяльність Джуліби мені нічого не відомо. Знаю, що він закінчив сільськогосподарську академію в Празі, а потім працював у Чернівцях агрономом. Імені і по батькові його не знаю. Він приходив не до мене, а до чоловіка.

Запитання: Які ще роботи ви виконували для Джуліби?

Відповідь: Інших робіт, зв’язаних з ОУН, я не виконувала. З подібними просьбами до мене не звертались.

Запитання: А які листівки ви друкували для Войновського?

Відповідь: Оунівських листівок для Войновської не друкувала.

Запитання: Що ви знаєте про Василяшко-Тимінську?

Відповідь: Василяшко-Тимінську знаю, як члена „Жіночої громади” при Українському Народному Домі. Вона була членом громади, коли я була головою у 1930-1931 роках. Василяшко-Тимінська організувала жіночий хор, керувала ним, виступала в різних місцях на ювілейних вечорах. Вона грала на піаніно і керувала хором. Про націоналістичну діяльність нічого не знаю.

Наступний допит відбувся 26 лютого 1945 року. Вів його той же Іонов з 10.00 до 17.00.

Слідчий: Проти вас висунуто звинувачення в злочинах, передбачених статтями 54-1 „а” та 54-11 КК УРСР. У висунутих звинуваченнях винною себе визнаєте?

Гузар: У висунутих проти мене звинуваченнях, передбачених статтями 54-1 „а” та 54-11 КК УРСР, винною себе не визнаю, оскільки членом Організації Українських Націоналістів ніколи не була. Ніякої керівної ролі в цій організації не мала. Націоналістичних листівок не друкувала і не розповсюджувала. Ніяких зібрань націоналістів у мене на квартирі не було.

Слідчий: Слідство пропонує вам правдиво розповісти про свою націоналістичну діяльність.

Гузар: Ніякою націоналістичною діяльністю я не займалася.

Слідчий: Киселицю ви знаєте?

Гузар: Киселицю Аделію я знаю. Вона жителька Вишницького району. Дружина лікаря. Член „Жіночої громади”. Я з нею підтримувала близькі стосунки. Інколи вона приходила до мене на квартиру. Про її належність до ОУН нічого не знаю.

Слідчий: Вам зачитуються свідчення вашого чоловіка Гузара Володимира Євгеновича від 23.09.1944 р. про приналежність до ОУН ваших знайомих, в тім числі й Киселиці. Розповідайте правду.

Гузар: Свідчення свого чоловіка Гузара Володимира Євгеновича заперечую, оскільки вони не відповідають дійсності. Киселиця ніколи до ОУН не належала. Оунівських зібрань у нас на квартирі не було.

Слідчий: Ким числився Джуліба в ОУН?

Гузар: Становища Джуліби в ОУН я не знаю. Джуліба був знайомим мого чоловіка. До нас заходив часто. Останній раз був у грудні 1941 р., під Новий рік, а потім він виїхав у Бухарест, але куди саме, не знаю.

Слідчий: Ви продовжуєте приховувати правду. Вам зачитуються свідчення вашого сина Ростислава Володимировича Гузара від 24.10.1944 р. про ваш зв'язок з Джулібою. Слідство вимагає правдивих зізнань.

Гузар: Свідчення сина я заперечую. Ніколи в ОУН я не була. Що ж до Джуліби, то я не знаю

чи був він в ОУН, чи ні. Єдине, що я для нього зробила – передрукувала некролог з приводу вбивства бандерівцями двох членів ОУН мельниківського напрямку.

Слідчий: За що був арештований ваш син Гузар Ростислав Володимирович?

Гузар: 27 січня 1942 р. румунські жандарми за участь в ОУН арештували мого сина Гузара Ростислава Володимировича, а 7 лютого 1942 р. арештували мене. При обшуку була вилучена література, в тому числі націоналістична. Якесь листівки. Жандарми звинуватили мене в приналежності до ОУН і в друкуванні листівок⁷.

Далі Ольга Захарівна розповіла слідчому, що в процесі допитів їй влаштували очну ставку з сином, який звинувачував матір у зв'язках з ОУН і друкуванні листівок. На очній ставці вона свідчення сина підтвердила, а у військовій поліції від своїх зізнань відмовилась. До цього її спонукала поведінка сина, бо його свідчення були невірні.

Слідчий запитав Ольгу Захарівну, в чому полягав її зв'язок з Іваном Григоровичем. На що вона відповіла так:

„Григорович Іван працював диктором у Бухаресті на румунській радіостанції. Інколи приїздив у Чернівці і заходив до нас. Я з ним була знайома. Юрій Фурман, який навчався у Яссах, був товаришем моїх дітей – Ростислава і Любомира. Будучи в Бухаресті, Григорович написав на моє ім'я листа, щоб українці протестували проти наміру румунів переселити нас в інші області. Цей лист Григорович передав Фурману з проханням передати мені. Але він не зміг передати, бо поліція його арештувала і знайшла в нього лист Григоровича”.

Слідчий: Отже Григорович вас знав як прибічницю ОУН, яка зможе організувати виступ проти румунів?

Гузар: Григорович несерйозна людина і міг написати все, що йому захотілося. Я нічого спільного з Григоровичем у політичній діяльності не мала⁸.

Як бачимо, Ольга Захарівна стійко і переконливо заперечувала свою причетність до ОУН, категорично не погодилася зі свідченнями чоловіка і сина, які прихильність дружини і матері до українського національно-визвольного руху витракували як приналежність до ОУН.

Треба зазначити, що до дня арешту Ольги Захарівни слідчі НКДБ допитали 23 вересня 1944 р. чоловіка, а 24 жовтня і сина Ростислава. Обидва, на превеликий жаль, чи то з переляку, чи з надією на помилювання, заявили, що їхня дружина і мати була засуджена румунським судом за націоналістичну діяльність як член ОУН. Володимир Євгенович прямо заявив, що його дружина Гузар Ольга в період 1940–1942 років (до арешту) була керівником підпільної української націоналістичної організації в Північній Буковині. „У нас на квартирі збирались члени ОУН. Дехто приїздив до неї

здалека, навіть з Бухареста. Вона мала машинку, на якій друкувала листівки. Ростислав теж був членом ОУН, – заявив на допиті батько, – і допомагав у нелегальній роботі матері. Він зараз арештований. Вони одночасно арештовані румунською сигуранцою. При арешті були знайдені на квартирі листівки і націоналістична література. Я не був і не є членом ОУН, але співчував цій організації. Знаючи, що син і жінка члени ОУН – приховав це від радянської влади. Членом ОУН я не був, – ще раз підкреслив В.Є.Гузар, – але їхні погляди поділяв, солідаризувався з ними. По суті, теж був націоналістом по своїх політичних переконаннях і в ряді випадків провадив націоналістичну агітацію серед людей, які мене оточували, за що двічі був арештований румунською сигуранцою у 1943 році”⁹.

Ці щирі зізнання Володимира Євгеновича свідчать про те, що він був надто чесною людиною і не міг кривити душею перед судом. А може його до цього спонукали якісь інші мотиви.

На цьому ж допиті Володимир Євгенович зізнався, що в 1942 р. квартиру Гузарів відвідувала Аделія Киселиця, 27 років, з Берегомета та її чоловік Зибачинський, колишній студент Чернівецького університету, а також студент університету Антонюк – друг Любомира. Уточнив, що батько Киселиці – учитель-пенсіонер, живе в Берегометі, працював у лісовому господарстві

Можна зрозуміти вкрай скрутне становище, в яке Ольгу Захарівну поставили її чоловік та син. Але вона не здавалась, хоча здоров’я давало про себе знати. 15 січня 1945 р. фельдшер внутрішньої тюрми НКДБ Александрова при обстеженні арештованої встановила у неї „субкомпенсований порок серця” і на слідство виводити не дозволила. Справу судочинства було припинено до 19 лютого, а потім знову почалися допити.

У справі є документ від 3 квітня 1945 р., в якому читаємо:

“Справка.

Заключенная Гузар Ольга Захаровна 1888 года рождения. При осмотре найдено старческую дряхлость. Годна к легкому труду. Этапом следовать может.

Фельдшер в[нутренней] тюрьмы УНКГБ Александрова”¹⁰.

Отже, керівники облуправління НКДБ готувались до відправки О.З. Гузар у далекі виправно-трудові табори (ВТТ) Радянського Союзу.

Далі йде „Постановление о приобщении вещдоков” від 31.03.45 г. Воно варте того, щоб навести повністю:

„Я, старший следователь УНКГБ по Черновицкой области, старший лейтенант госбезопасности Ионов, рассмотрев материалы следдела № 467 по обвинению Гузар Ольги Захаровны нашел:

Имеющиеся в деле журналы „Жіноча доля” с юбилейной статьей о съезде женского общества и портретом Ольги Гузар, а также антисоветская националистическая газета „Час”, в которой имеется редактируемый ею женский отдел, учитывая, что указанные документы имеют существенное значение в разоблачении преступной деятельности Гузар, и поэтому постановил: указанные документы приобщить к следственному делу № 467, как вещественные доказательства”¹¹.

7 квітня 1945 р., через 2 тижні після смерті Ольги Захарівни, чернівецькі енкадебісти написали по її справі обвинувачувальний висновок. В ньому читаємо:

„16 декабря 1944 года Управлением НКДБ Черновицкой области за принадлежность к ОУН была арестована и привлечена к следствию Гузар Ольга Захаровна.

Произведенным по делу расследованием установлено: Гузар в 1909 г. вступила в члены общества „Жіноча громада” при Черновицком Украинском Народном Доме, затем с 1930-го по 1931 г. являлась председателем этого общества, которое ставило своей целью воспитание украинского населения в националистическом духе.

В 1925 году Гузар О.З. являлась представителем от украинских женщин Буковины на конференции национальных меньшинств в Бухаресте. С 1925 по 1935 год Гузар сотрудничала в антисоветской националистической газете „Час”, являлась редактором женского отдела этой газеты”¹².

2 червня 1945 р. справа № 467 була надіслана в 1-й спецвідділ НКВС СРСР полковнику держбезпеки Кузнецову для розгляду на засіданні Особливої наради при НКВС СРСР. Та розглядати цю справу Особливій нараді не довелося. Поки канцелярія оформляла справу, Ольга Захарівна Гузар, замордована допитами і тим, що її єдину доньку Дарину у грудні 1941 р. розстріляли німці у Києві, молодшого сина Ростислава військовий Трибунал військ НКВС Чернівецької області засудив до 20 років каторжних робіт, а чоловік власноручно обірвав своє життя, коли його прийшли арештовувати енкадебісти, як ми вже згадували вище, 22 травня померла у внутрішній тюрмі Чернівецького обласного управління НКДБ.

15 червня 1945 р. у 1-й спецвідділ НКВС СРСР надійшла з Чернівецького УНКДБ просьба повернути справу Гузар О.З. назад, оскільки жертва юридичної сваволі померла”¹³.

В акті про смерть О.З. Гузар від 22 травня 1945 року причиною смерті значиться „декомпенсований порок серця”. Набряклість рук, ніг та обличчя, ціаноз губ і кінчика носа. Смерть ненасильницька”¹⁴.

Акт про смерть підписали начальник внутрішньої тюрми молодший лейтенант Тихоненко та фельдшер Александрова”¹⁵. Слідство було припинене у зв’язку зі смертю арештованої.

Автор цих рядків стверджує, що Ольга Захарівна Гузар була люблячою матір'ю і вірною дружиною, гарячою українською патріоткою і високоморальною громадянкою. Її любили і глибоко поважали усі, хто знав. Вона, звичайно, симпатизувала ОУН, але її членом не була. До неї люди йшли як до відомої діячки жіночого руху, як до журналістки, яка відгукувалася на всі болючі проблеми суспільства і окремих громадян.

Як румунські, так і радянські репресивні органи вчинили щодо Ольги Захарівни Гузар злочинну несправедливість. Але якщо румунські владні органи тримали її у в'язниці близько двох років і випустили на волю живою, то радянські "правоборці" загнали 57-літню жінку на той світ за 6 місяців і 6 днів.

Головною провиною перед радянською владою енкадебістські службісти порахували її участь у „Жіночій громаді", короткочасне головування в цьому товаристві, участь у жіночому конгресі національних меншин у Бухаресті в 1925 році. Все це відбувалося тоді, коли радянською владою на Буковині ще й не пахло. У ті роки не тільки Буковина, а й Галичина, Закарпаття, Львів і Варшава, Берлін, Відень і Прага – весь світ пишався Ольгою Захарівною Гузар як самовідданим борцем за громадянські і політичні права жінок усіх національностей. В Радянському Союзі з жінки-патріотки зробили злочинця і нещадно замордували у в'язниці. Не пошкодували вони і її сина Ростислава, якого в 1941 р. завербували у свою агентуру, а 28 листопада 1944-го військовий трибунал військ НКВС Чернівецької області засудив юнака до 20 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах НКВС СРСР, де він і помер 10 вересня 1945 року¹⁶. Вони ж штовхнули на самогубство чоловіка Ольги Захарівни – відомого у Чернівцях лікаря Володимира Євгеновича Гузара. Так нещадно була знищена прекрасна, високопатріотична українська родина.

Чернівецька обласна прокуратура 17 квітня 1991 р. реабілітувала Ольгу Захарівну Гузар за відсутністю у її діях складу злочину, а 17 липня 1991 р. реабілітовано і її сина Ростислава Володимировича Гузара, 1921 року народження. Але прокуратура не винесла свого рішення щодо тих злочинців, які глумили над ними, звели їх в могилу. Ми в цій статті назвали імена творців цього непростимого злочину. Хай над ними відбудеться хоч наш людський суд, якщо нинішня українська юстиція така сліпа, глуха, бездушна і недієздатна щодо злочинців, які безкарно тисячами і мільйонами зводили чесних і гордих, сміливих і мужніх захисників українського народу в могили. Подумаймо над цим, шановний читачу!

⁴ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 12.

⁵ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 12.

⁶ Як з'ясовано значно пізніше, убивство Миколи Стіборського і Омеляна Сеника-Гребівського вчинили не бандерівці, а провокатор НКДБ Кіндрат Полуведько, який прикрився документами Степана Козія // Іванишин П. Олег Ольжич – герольд нескореного покоління. – Дрогобич: Відродження, 1996. – с. 191

⁷ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 18, 19.

⁸ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 21.

⁹ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 26.

¹⁰ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 38.

¹¹ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 40.

¹² ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 22–24.

¹³ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 26.

¹⁴ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 47.

¹⁵ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 47.

¹⁶ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-5078. – Арк. 54–61.

Summary

*Volodymyr Pidlubnyi
(Chernivtsi)*

Olga Zakharivna Huzar – outstanding member of women's movement in Bukovyna (1888 – 22.05.1945)

The article deals with the tragic fate of Chernivtsi family of Huzar, particularly about mother of the family Olha Zakharivna Pavliukh-Huzar, outstanding member of national liberating and women's movement in Bukovyna in 1910-1940, tortured to death by NKDB in Chernivtsi jail in 1945.

УДК: 94(477.85)„19”:364.694-787.4

*Лілія Дробіна
(Чернівці)*

ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ІНВАЛІДІВ ЯК ВИД РОБОТИ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БУКОВИНИ У ПОВОЄННІ РОКИ

В статті йдеться про труднощі і певні досягнення соціальної сфери Буковини на шляху працевлаштування інвалідів війни 1941-1945 рр.

Ключові слова: обласоцзабез, облкоопінспілка, працевлаштування, інваліди, артілі.

1944 р. увійшов в історію України як період остаточного звільнення її західного регіону від німецько-фашистських загарбників та утвердження тут радянської влади. І хоча війна закінчилася 9 травня 1945 р., проте радянському режимові було ще далеко до повного контролю над сільськими регіонами західних областей України. Перехід до мирного життя набув затяжного характеру, досить повільно зводилася на ноги економіка.

¹ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 5.

² ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 2.

³ ДА СБУ ЧО. – Спр. П-1615. – Арк. 11, 12.

Буковина перебувала під радянською владою в 1940-41 рр. короткий період часу. Повернення Червоної армії тепер оцінювалось по-іншому, але буковинці опинилися у становищі, коли вони могли лише реагувати на події, а не впливати на них. Протягом багатьох десятиліть історики показували тільки суспільно-політичну сторону життя, а соціальну було прийнято обходити. Науковці сьогодні вивчають питання „радянзації” з іншої точки зору. Історію Західної України досліджують Б.О.Ярош¹, М.В.Коваль², а Буковини – В.М.Ботушанський³, І.В.Мусієнко⁴, В.Ф.Холодницький⁵.

Матеріально-побутове становище населення краю у повоєнні роки залишалося вкрай незадовільним. Велика маса соціально незахищених верств населення, в тому числі й інвалідів, опинились поза межею бідності, не вистачало елементарних засобів для проживання. Мета даної статті – показати процес працевлаштування інвалідів німецько-радянської війни на основі фондів державного архіву Чернівецької області.

Вже в березні 1944 р. на основі рішення Чернівецького облвиконкому відновив свою діяльність обласний відділ соціального забезпечення (облсоцзабез), який, керуючись різними постановами Народного комісаріату соціального забезпечення УРСР (з 1946 р. – Міністерство соціального забезпечення), намагався покращити матеріальне становище населення. У всіх цих постановах наголошувалося на першочерговому облаштуванні захисників Вітчизни. Тому-то найбільша увага зверталась на групу тих, хто постраждав у боротьбі з фашистськими окупантами, зазнали різної форми каліцтва і стали інвалідами.

Облік інвалідів органами соцзабезу проводився постійно. Основна їх частина прийшли із госпіталів і лікарень роздіті, роззуті. Для забезпечення їх життєдіяльності потрібно було віднайти кошти. Існували два шляхи: перший – держава виплачує грошову компенсацію як допомогу на облаштування, лікування; другий – прилучати інвалідів до виробничої діяльності.

Багато хто з них саме через відсутність одягу і взуття не могли працювати. В області станом на 1945 р. стояло на обліку в органах соцзабезу інвалідів Великої Вітчизняної війни 685 чол., а працювало і того менше – 408⁶. Та вже через кілька років кількість суттєво змінилась, досягнувши позначки майже 7 тис.чол. (Див.табл.1). Таке збільшення числа інвалідів пояснювалось більш повним їх обліком по населених пунктах Чернівецької області та прибуття частини з них за направленням партійних і радянських органів на керівні посади різних рівнів. Щоб виплачувати всім допомогу катастрофічно не вистачало коштів. Адаже, інваліди Великої Вітчизняної війни отримували порівняно значну державну матеріальну допомогу, яка виражалася сумою: в 1950 р. – 77 тис. крб., а в 1951 – 180 тис. крб.⁷. В основному,

відділами соцзабезу області виплачено пенсій і допомог: в 1949 р. – 5,6 млн.крб.⁸, в 1950 р. – 5,1 млн.крб.⁹.

Таблиця 1

**Працевлаштування інвалідів
Великої Вітчизняної війни Чернівецької обл.
у 1948-1952 рр.**

№	Інвалідів	1948 р. ¹⁰	1949 р.	1950 р. ¹¹	1951 р. ¹²	1952 р. ¹³
	всього чол.	6953	6930	6927	6702	6663
1.	працевлаштовано	6707	6713	6704	6502	6366
2.	не працевлаштовано	246	217	209	200	297
3.	% працевлаштування	96,5	96,7	96,8	98,2	95

Питанням працевлаштування інвалідів, вказувалось в різноманітних звітах, займався не тільки Чернівецький обласний відділ соціального забезпечення і створений при Чернівецькому облвиконкомі відділ державного забезпечення і матеріально-побутового облаштування сімей військовослужбовців, а й „громадськість, комсомольські, профспілкові і господарські організації, позаштатні інспектори, постійнодіючі побутові комісії, до складу яких входять члени сімей військовослужбовців”¹⁴. Але насправді вся робота лягла на плечі соціальних органів, а інші тільки звітували про нібито виконану роботу.

Для працевлаштування непрацюючих інвалідів були проведені такі заходи: „Всі непрацюючі інваліди були викликані в міський відділ соцзабезу, проведені з ними бесіди і встановлено бажання й здатність інваліда до працевлаштування, складені списки непрацюючих інвалідів. З цією метою всі районні відділи соцзабезу здійснили перевірку організацій, підприємств, артілей, колгоспів для встановлення кількості вакантних місць”¹⁵.

Більшість інвалідів до війни не мали спеціальності, тому щоб працевлаштуватися необхідно було отримати професію. В 1949 р. у зв'язку з завершенням суцільної колективізації праця селян області набуває певної спеціалізації, з'явилась необхідність у відповідних спеціалістах. Для цього створювались курси: колгоспних рахівників, бригадирів, пасічників, садівників, трактористів. Направлення на курси були в основному добровільні і безплатні. Але не всі, починаючи навчання, могли його завершити. Причини були як суб'єктивного характеру – не вистачало знань, так і об'єктивного – не було коштів для проживання. Для навчання в 1949 р. асигновано коштів у сумі

100 тис. крб., а використано 69,2¹⁶. Неповне використання коштів на навчання пояснювалося тим, що облсоцзабез оплачував тільки вартість навчання, крім стипендії, без якої значна частина інвалідів не мала можливості вчитися. Та згодом і цей момент набув уточнення: облсоцзабез міг оплачувати навчання тільки інвалідам I і II груп, а навчання в основному потребували інваліди III групи.¹⁷ Тож кількість тих, хто міг отримати спеціальність скорочувалась. Зменшувались відповідно і кошти. Так, у 1950 р. ця сума становила 78 тис.крб., використано 77.832 крб. (99,8%).¹⁸

У 1949 р. розпочали навчання з метою здобуття різних спеціальностей – 228 інвалідів, у тому числі 218 інвалідів Великої Вітчизняної війни: курсовим навчанням – 35 чол., виробничим – 46, в профшколах МСЗ УРСР – 7, у вищих і середніх навчальних закладах – 140 чол.¹⁹ Станом на кінець 1949 р. навчено 182 інваліди, в т.ч. 169 інвалідів Великої Вітчизняної війни, з них курсовим навчанням – 57 чол., виробничим навчанням – 35 чол., в профшколах – 12 чол., у вищих і середніх навчальних закладах – 65 чол.²⁰ На курсах отримували як масові професії: швець, кравець, столяр, бухгалтер, шофер, пасічник, так і ті, потреба у яких була меншою: годинниковий майстер, телефоніст, фотограф, кіномеханік, тракторист, агроном, зоотехнік, ветфельдшер.

Для вирішення питання працевлаштування інвалідів необхідна була організація, яка б вишукувала і надавала робочі місця. Так повернулись знову до ідеї створення артілей. До початку війни в області існувало 25 артілей, з них 18 зафіксовано у Чернівцях, а 7 – у районних центрах (Пути-ла, Кіцмань, Хотин, Вашківці, Заставна, Вижиця, Глибока) з кількістю працюючих 1221 чол.²¹ Та багато з них в період евакуації були закриті, розкомплектовані і до того ще й розграбовані при відступі румунськими військами. Необхідно було розпочинати все спочатку.

Артілі інвалідів об'єдналися в обласну кооперативу інвалідів – облкоопінспілка, в якій в 1945 р. були вже зафіксовані артілі – „Картонажник” з кількістю 135 чол., „Вільна праця” – 11²². Продовжувалося створення нових артілей: „Коопінторг”, „Червона Буковина”, „Соц.труд”, „Більшовик”, „Велика праця”, „Воля”, „Харчовик”, „Вільна Буковина”, „Шлях до комунізму”, до яких в 1950 р. входили 1126 чол., а кількість інвалідів становила тільки 401 чол.²³

Основним місцем працевлаштування інвалідів після навчання були не тільки артілі облкоопінспілки, але й різні галузі народного господарства (Див. табл.2).

Питання про працевлаштування інвалідів ускладнювалося тим, що в районах Чернівецької обл. майже не було промисловості, населення в основному було малописьменним і займалося переважно сільським господарством. Проте навіть існую-

Таблиця 2

Співвідношення місць працевлаштування інвалідів Чернівецької обл. у 1949-1951 рр. (у %)

Галузь господарства	1949 р. ²⁴	1950 р. ²⁵	1951р. ²⁶
1. Держпромисловість і промкооперація	6,8	11,4	13,8
2. Кооперація інвалідів	5,4	7,8	8,1
3. Заклади і організації	14,7	18,3	20,1
4. Сільське господарство	70,4	57,9	56,1
5. Навчаються	2,7	4,6	2,4

чі пивоварний і спиртзавод вимагали трудомістких робіт, великої фізичної енергії²⁷. Тому-то більшість інвалідів, пристосувавшись до умов сільської місцевості, продовжували працювати в сільському господарстві, але з кожним роком так званих „одноосібників” ставало менше. Колгоспна система поглинула в себе трудове селянство.

Проте саме завдяки облсоцзабезу інваліди знаходили своє місце. Так, інвалід Великої Вітчизняної війни II гр. Манюк Г.Г. (Заставнівський р-н), закінчивши річну Мукачівську профшколу-інтернат, отримав спеціальність кравця, згодом став завідувачим швейної майстерні артілі „Червона Буковина” Заставнівського р-ну²⁸.

Заробітна плата в облкоопінспілці в середньому складала – 250-300 крб. в місяць²⁹. Хоча в окремих цехах артілей заробітна плата інвалідів була зовсім низькою. Так, в артілі „Картонажник” годинникові майстри отримували по 120-150 крб. в місяць, в „Коопінторг” торгові працівники – по 100-120 крб., у артілі „Вільна Буковина” в окремих цехах інваліди-шевиці – по 80-100 крб.³⁰ Інші мали більш високий заробіток. Так, інвалід Великої Вітчизняної війни III гр. швець Ревенков у артілі „Вільна Буковина” отримував 200-250 крб.³¹

Радянська система досить часто асоціюється з терміном „державний план”, не обійшлись без нього і органи облсоцзабезу. На кожний рік складався план, відповідно щороку звітували про його виконання. Наприклад, державний план працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни підприємствами, організаціями чи установами в 1949 р. був виконаний на 131,6%. За планом необхідно було працевлаштувати 120 інвалідів Великої Вітчизняної війни, а було працевлаштовано 158³². За 1950 р. план виконано на 128%: при плані 138 чол., працевлаштовано 162 чол.³³

План був як загальний, так і окремо по організаціях: облкоопінспілка, облпромрада і обллегпром облспоживспілка, облторгвідділ, облоно та інші. Так, план з працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни по облкоопінспілці на

1949 р. становив 88 чол., в тому числі інвалідів з важкими формами каліцтва – 4 чол. (без 2-х ніг – 3 чол, сліпих на обидва ока – 1 чол.), а було працевлаштовано лише 55 інвалідів Великої Вітчизняної війни (68%). З числа інвалідів з важкими формами каліцтва не було працевлаштовано жодної людини³⁴. В 1950 р. облкоопінспілка виконала державний план працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни 35 чол. на 100%³⁵.

Факт невиконання державного плану працевлаштування інвалідів в 1949 р. свідчить про те, що облкоопінспілка зовсім не займалася питанням працевлаштування інвалідів. У більшості артілей не були створені відповідні виробничі і матеріально-побутові умови працюючим інвалідам. Робочі пристосування для працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни з важкими формами каліцтва в артілях облкоопінспілки здійснювалися погано, в результаті чого інваліди не могли бути працевлаштовані. В 1950 р. в артілі „Вільна Буковина” тільки 3 інваліди з дефектами кінцівок працювали з пристосуваннями, в артілі „Соціалістический труд” інвалід без 1 руки працював на фанговій машині зі спеціальним пристосуванням, в артілі „Більшовик” інвалід без обох ніг працював слюсарем зі спеціальним пристосуванням (кріслом)³⁶. Всього в 1952 р. користувалися робочими пристосуваннями лише 12 інвалідів³⁷.

Погане забезпечення сировиною, матеріалами приводило до простою артілей протягом кількох місяців. З цієї причини в 1949 р. в артілі „Харчовик” кондитерський цех не працював 4 місяці, і інваліди не отримували зарплату. Часті перебої в постачанні сировини і матеріалів бували і в шевському цеху артілі „Вільна Буковина”, в результаті чого інваліди отримували лише по 100-150 крб. в місяць³⁸. Через такі умови в облкоопінспілці в 1949 р. була велика плінність інвалідів, а саме: з працевлаштованих в 1949 р. 283 інвалідів ВВв вибуло за цей же період 228 інвалідів.³⁹

Великим гальмом у питаннях працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни був той факт, що керівники окремих організацій і підприємств формально ставилися до цього питання і незаконно відмовляли. Так, обласне управління ринками відмовило інвалідам Чеховському, Абламському, Возному, направлених облосоцзабезом на вакантні посади, зважаючи на те, що із загальної кількості працюючих 106 чол. в управлінні ринками інвалідів працювало всього 5 чол. Міськуправління і міськжитлоуправління систематично відмовляли в прийомі на роботу інвалідів, направлених обласним і міським соцзабезами на вакантні посади – управдомами, бухгалтерами і т.д.⁴⁰.

Про факти незаконних відмов інвалідам з боку означених організацій облосоцзабез повідомляв міськвиконкому, міськкому КП(б)У і міському прокурору для вжиття заходів щодо керівників, які не виконували постанову партії і керівництва, але

ніяких заходів ними не було вжито. Міськпрокурор Сингаївський повідомив, приміром, що прокуратура такими справами не займається.⁴¹

Досить значна частина непрацюючих інвалідів Великої Вітчизняної війни I і II груп інвалідності за висновками лікарсько-трудової експертної комісії (ЛТЕК) працювати не могли. Навіть погодні умови мали вплив на частку працевлаштування. Через дощову осінь 1952 р. інваліди хворі туберкульозом легень отримали загострення і частина з них залишили роботу. В порівнянні з 1951 р. працевлаштування інвалідів, хворих туберкульозом, знизилось на 6,9%⁴². Але в основному інваліди залишали артілі кооперацій інвалідів через низькі заробітки⁴³.

Серйозної уваги потребувало працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни з важкими формами каліцтва, адже їх необхідно було забезпечити так званими „сидячими” професіями. Прикладом такого працевлаштування інвалідів I групи з ампутацією обох нижніх кінцівок, які до інвалідності не мали ніякої професії, було працевлаштовано в сільському господарстві за отриманою спеціальністю: Дорійчука М.В. – бухгалтером в колгоспі „Радянське село” Заставнівського р-ну з окладом 510 крб. в місяць⁴⁴, Пазюка – зав.овочевим складом райспоживспілки (Заставнівського р-ну) з окладом 510 крб. в місяць⁴⁵, Зайкін В.О. – диспетчером автотранспортної контори (Хотинського р-ну) з окладом 600 крб.⁴⁶

Органи соцзабезу, звітуючи, намагались показати покращення матеріального стану інвалідів завдяки їх працевлаштуванню, тому виділяли графі різної кваліфікації з відповідною заробітною платою: з підвищеною – 500-700 крб.⁴⁷, пониженою – 220-300 крб., і довоєнною кваліфікацією – 450-500 крб.⁴⁸ (Див. табл. 3) Так, інвалід Великої Вітчизняної війни III гр. Сіваков Ф.В. (Чернівецький р-н) закінчив у 1951 р. курси бухгалтерів і працював головним бухгалтером укрупненого колгоспу ім.Шевченка з окладом 800 крб.; інвалід ВВв II гр. Коленін А.А. (Глибоцький р-н) закінчив учительський інститут і працював вчителем з окладом 700-800 крб. в місяць⁴⁹.

Можна навести і ще прикладів вдалого працевлаштування: інвалід ВВв II гр. Коваленко В.В. до інвалідності був слюсарем з окладом 475 крб. в місяць. Після поранення працював кабельником котельного цеху на цукровому заводі „Хрещетик” Заставнівського р-ну з окладом 400 крб., у вересні 1950 р. був переведений на посаду теплотехніка котельного цеху цього ж заводу з окладом 940 крб.⁵⁰ Інвалід Великої Вітчизняної війни III гр. Барабанов (Сторожинецький р-н) працював механіком кінотеатру з окладом 500 крб., висунутий на посаду директора кінотеатру з окладом 790 крб. Інвалід II гр. Кричук (Кіцманський р-н) не мав спеціальності, закінчив курси бухгалтерів і працював бухгалтером сільпо з окладом 500 крб.⁵¹

Таблиця 3
Кваліфікаційне працевлаштування (чол.)

№	Працевлаштування	1948 р. ⁵²	1949 р.	1950 р. ⁵³	1951 р. ⁵⁴	1952 р. ⁵⁵
1.	працевлаштовано	6707	6713	6704	6502	6366
2.	працевлаштовано у %	96,5	96,7	96,8	98,2	95
3.	з підвищеною кваліфікацією	184		611	415	596
4.	з пониженою кваліфікацією	111		57	55	50
5.	з довосенною кваліфікацією	6412		6036	6052	5720

Отже, перед владою стояло завдання захистити означений контингент соціально незахищених верств населення. Відповідно до тодішньої соціальної політики обмежених можливостей державні органи і кооперативні об'єднання різними засобами намагались допомогти інвалідам виживати у той важкий час.

¹ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30 – 50-ті роки XX століття. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.

² Коваль М.В. Україна в Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.) // Україна кризь віки. – К.: Вид.Дім „Альтернативи”, 1999. – Т.12. – 336 с.

³ Ботушанський В.М. Штрихи до європейської економічної інтеграції Буковини (До 600-річчя заснування і діяльності Чернівецького цукрового заводу) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.5. – С.164-182; Його ж. З історії розвитку пивоварної промисловості м.Чернівців (кінець XVIII – кінець XX ст.) // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.132-138.

⁴ Мусієнко І.В. Політичні репресії комуністичного режиму на Північній Буковині й Хотинщині в 40 - 50-х рр. XX ст. 2005 года. / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Чернів. нац. ун-т ім Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.

⁵ Холодницький В.Ф. Становлення радянських адміністративних органів влади на території Північної Буковини та Північної Бессарабії // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. – Чернівці: Рута, 2001. – Т.1. – С.401-411.

⁶ Державний архів Чернівецької області (Далі – ДАЧО). – Ф.Р-3. – Оп.2 – Спр.784 – Арк.22.

⁷ Ф.Р-3. – Оп.2. – Спр.1146. – Арк.23

⁸ Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.4А. – Арк.8

⁹ Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.8. – Арк.3

¹⁰ Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.4А. – Арк.18.

¹¹ Ф.Р-3. – Оп.2. – Спр.1146. – Арк.21.

¹² Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.176. – Арк.19.

¹³ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.177. – Арк.17.

¹⁴ Ф.Р-3. – Оп.2 – Спр.784 – Арк.3.

¹⁵ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.4 Б. – Арк.5.

¹⁶ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.4А. – Арк.19.

¹⁷ Там само. – Арк.28.

¹⁸ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.8. – Арк.27-28.

¹⁹ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.4 Б. – Арк.6.

²⁰ Та само. – Арк.5

²¹ Ф.Р-15. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.99.

²² Ф.Р-3. – Оп.2 – Спр.431 – Арк.54.

²³ Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.8. – Арк.29.

²⁴ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.4А. – Арк.19.

²⁵ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.8. – Арк.25.

²⁶ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.176. – Арк.18.

²⁷ Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.1в. – Арк.20

²⁸ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.4Б. – Арк.6.

²⁹ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.8. – Арк.29

³⁰ Там само. – Арк.30.

³¹ Там само. – Арк.31.

³² Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.4 Б. – Арк.7.

³³ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.8. – Арк.29.

³⁴ Ф.Р-3. – Оп.2. – Спр.1145. – Арк.9.

³⁵ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.8. – Арк.29.

³⁶ Там само. – Арк.30

³⁷ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.177. – Арк.19.

³⁸ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.4 Б. – Арк.7.

³⁹ Ф.Р-3. – Оп.2. – Спр.1145. – Арк.9.

⁴⁰ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.4 Б. – Арк.8.

⁴¹ Там само.

⁴² Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.176. – Арк.18.

⁴³ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.8. – Арк.25.

⁴⁴ Ф.Р-3. – Оп.2. – Спр.1146. – Арк.22.

⁴⁵ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.4 Б. – Арк.6.

⁴⁶ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.176. – Арк.19.

⁴⁷ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.8. – Арк.26.

⁴⁸ Ф.Р-3. – Оп.2. – Спр.1146. – Арк.22.

⁴⁹ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.176. – Арк.19.

⁵⁰ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.8. – Арк.27.

⁵¹ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.4А. – Арк.20.

⁵² Там само. – Арк.18.

⁵³ Ф.Р-3. – Оп.2. – Спр.1146. – Арк.21.

⁵⁴ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.176. – Арк.19.

⁵⁵ Ф.Р-15. – Оп.4. – Спр.177. – Арк.17.

Summary

*Drobina Liliia
(Chernivtsi)*

Employment of the Disabled as the Kind of Bukovyna Social Maintenance Authority Work in the Post-War Period

The article deals with the difficulties and certain achievements in Bukovyna social sphere on the way of employment of the war invalids of 1941-1945.

РЕЦЕНЗІЇ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Збірник документів і матеріалів /
За заг. ред. А.П.Коцура, Н.В.Терес. –
Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 1100 с.

Сучасний етап розвитку історичної науки відбувається в умовах, безпрецедентних за своїм змістом і масштабами та перспективами. На українського допитливого науковця і читача чекають тисячі непрочитаних архівних справ, архіви і книгозбірні різних країн світу, які ще не відкрили своїх таємниць для дослідників, багато подій і славетних імен в історії України чекають свого вивчення і наукового осмислення.

Проблеми глибокої давнини, буремного минулого й такого мінливого та суперечливого сьогодення України ще більше загострюють актуальність всебічного об'єктивного вивчення її історії, вимагають створення фундаментальних праць з цієї галузі знань.

Опанування фундаментальними засадами історичних знань набуває особливого значення для формування національної еліти, а без неї, як відомо, неможливо забезпечити сталий розвиток української державності, консолідацію української нації, незворотність у просуванні України шляхом прогресу й демократії. Цими знаннями повинно бути озброєне не тільки підрастаюче покоління, а й державні та політичні діячі України, керівники всіх рангів і ланок управління. Адже від них залежить, наскільки ефективною буде розробка стратегічного курсу розвитку України, її успіхи чи невдачі на шляху державотворення, сприйняття нашої держави міжнародним співтовариством.

Між тим, з історії України, точніше Української РСР, видавалися хрестоматії та збірники, але характер документів і матеріалів, поміщених у них, носив звужений, заангажований характер, був досить тенденційним, заполітизованим. В сучасних збірниках часто подаються лише офіційні матеріали. За таких підходів в українській історії залишалося багато прогалин, “білих плям”, замовчувань тощо. Ми одержували з власної історії напівзнання, вони носили викривлений, спотворений, однобокий характер. А напівзнання, як відомо, гірше невігластва.

Виходячи з цих обставин, авторський колектив, очолений доктором історичних наук, професором А.П.Коцуром та доцентом Н.В.Терес, за рекомендацією Міністерства освіти і науки України підготував унікальний навчальний посібник

для вищих навчальних закладів – „Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів”, який видано у серії „Навчальне видання” видавництвом „Книги – XXI” у 2008 р. (загальний обсяг видання – понад 100 обліково-видавничих аркушів).

Навчальний посібник є результатом спільних пошукових досліджень професорсько-викладацького складу Київського національного університету імені Тараса Шевченка (кафедра української історії та етнополітики), Національного транспортного університету (кафедра теорії та історії держави і права) і Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (кафедра релігієзнавства та теології філософсько-теологічного факультету).

Оригінальною, своєрідною є структура цієї досить солідної фундаментальної праці. Структурно кожний з її 12 розділів складається з історичної довідки, комплексу джерел, списку рекомендованої літератури. Загальна кількість відібраних для вивчення історичних документів, уривків з наукових праць, спогадів, інших видів джерел, значну кількість яких введено в обіг уперше, перевищує 900 одиниць. Серед них – російсько-, польсько-, німецько-, угорськомовні документи, які подаються в перекладі українською мовою.

В книзі бачимо досить широкий за характером спектр матеріалів, що оптимально поєднує співвідношення офіційних документів, їх наукових розробок і коментарів до них.

Розділ перший посібника присвячено давній історії України. В ньому розвиток людини на теренах України та їх колонізація розглядаються у загальносвітовому контексті, а також аргументовано доведено, що лісостепова та лісова зони Правобережної України у I тисячолітті були центром формування слов'янства, серед якого і наші прадавні предки.

Серед документів і матеріалів, які дають можливість глибоко і всебічно висвітлювати згаданий період, добірка уривків з творів античних авторів (Апіан, Геродот, Гомер, Демосфен, Діодор, Йордан, П.Кесарійський, Маврикій, Страбон, Фукидід), у яких розповідається про найдавніші часи на терені України, про перебування на цих землях різних народів, їх діяння, звичаї і впливи на різні сторони життя та діяльності наших пращурів.

До цих часів звертався своєю працею „Давня історія України-Руси. З передісторичних глибин” М.Грушевський, в якій він підкреслює, що вже у II-IV ст. н.е. людство входило в „історичні часи”.

Київській Русі та Галицько-Волинській державі як її правонаступниці відведено другий розділ

монографії. Основні етапи їх розвитку поглиблено можна вивчати, насамперед спираючись на документальні матеріали та джерела, до яких автори цілком правомірно віднесли численні добірки з таких документів і матеріалів, як „Повість минулих літ”, „Літопис руський”, „Руська Правда”, „Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі” М. Стрийковського, а також фундаментальні дослідження В.Бережинського („Зброя Київської Русі”), М.Грушевського („Нариси історії Київської землі”), О.Мельникової („Древняя Русь в свете зарубежных источников”), М.Котляра („Історія дипломатії Південно-Західної Русі”), Б.Рибакова („Рождение Руси”), А.Сахарова („Дипломатия Древней Руси: IX – I половина X в.”), В.Січинського („Чужинці про Україну”), П.Толочка („Київська Русь”), І.Шекери („Міжнародні зв'язки Київської Русі”), С.Юшкова („Русская правда”), Н. Яковенко („Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.”) та ін.

Українські землі в другій половині XIV – першій половині XVIII ст. є предметом розгляду третього розділу. В ньому розглядаються такі аспекти, як політичний і соціально-економічний розвиток, національно-релігійні та культурні відносини, родина і побут. Для поглибленого вивчення теми передбачається залучення низки документів і добірок з них, а саме таких як: „Хроніка Київського Михайлівського монастиря про початок приєднання литовцями українських земель”, „Іпатіївський літопис”, „Кревська унія”, „Ординація війська запорізького, заведена польським урядом”, „Литовський статут (1588)”, „Устава на волоки” та ін. Доречно складено добірки з таких джерел, як „Акты, относящиеся к истории Западной России”, „Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, „Архив Юго-Западной России”, „Грамоти XIV ст.”, „Основні документи Берестейської унії”, „Ужгородська унія”, „Хроніка польська М. та Й.Бельських”, матеріали „Люблінського сейму” та ін.

Поряд з цим рекомендуються монографічні дослідження низки авторів: М.Грушевського („Історія України-Руси” – Т.7), Г.Л. де Боплана („Опис України”), Я.Дашкевича („Україна вчора і нині”), М.Литвина („О правах татар, литовцев и москвитян”), О.Левицького („Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв.”), М.Смотрицького („Тренос”), Т.Ханчевської-Генкель („Берестейська унія з польської точки зору”), Д.Яворницького („Історія запорозьких козаків”), Н.Яковенко („Родова еліта як носій „континуїтету...” тощо.

Одним з найбільш складних і суперечливих в українській історії є період національної революції середини XVII ст. та Руїни, що прийшла за смертю Б.Хмельницького і завершилася ліквідацією Гетьманщини, українського козацтва, інкорпорацією українських земель до складу Російсь-

кої імперії, повною ліквідацією залишків української автономії.

Важливим чинником об'єктивного вивчення цього періоду історії України, як вірно зазначають автори посібника, є залучення „Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки”, „Літопису Самійла Величка”, „Актів, относящихся к истории Южной и Западной России”, „Літопису Малоросії...” Ж.-Б.Шерера, „Історії війни козаків проти Польщі” П.Шевальє, документів Б.Хмельницького, Гадяцького трактату, Конституції Пилипа Орлика, указів Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії й ліквідацію Запорозької Січі, листування А.Киселя, М.Потоцького, Б.Хмельницького, грамоти царя Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому, договору між Карлом XII та І.Мазепою тощо.

Досить цінними є також уривки з праць вітчизняних і зарубіжних учених, а саме: М.Грушевського („Історія України-Руси” – Т.8), М.Аркаса („Історія України-Русі”), О.Апанович („Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі”), М.Брайчевського („Приєднання чи возз'єднання”), Д.Дорошенка („Гетьман Петро Дорошенко”), Т.Мацьківа („Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709”), Т.Чухліба („Гетьмани і монархи”), Т.Яковлевої („Руїна Гетьманщини”) та інших учених.

З кінця XVIII ст. українські землі перебували в складі Російської імперії. Протягом кінця XVIII – XIX ст. самотній соціальний устрій України не мав перспектив до розвитку. Криза кріпосної системи в Росії привела до відміни кріпосного права, а буржуазні реформи 60-70-х років прискорили розвиток капіталізму в економічному житті та в соціальній сфері імперії. Все це позначилося і на Україні – в ній наступило національне відродження, відбувалося національне самоусвідомлення українців, розгортався український національно-визвольний рух, що охоплював усі сфери матеріального і духовного життя.

Серед документальних матеріалів, які розкривають глибини подій і процесів цього періоду, варто назвати „указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні”, наступні царські укази про заснування Харківського і Київського університетів, Указ про „вільних хліборобів”, „Конституцію – державний заповіт” П.Пестеля, „Правила з'єднаних слов'ян”, „Присягу з'єднаних слов'ян”, „Православний катехизис” С.Муравйова-Апостола, про діяльність таємних товариств декабристів в Україні, „Інвентарні правила”, про Кирило-Мефодіївське товариство, „Обвинувальний вирок у справі Т.Г.Шевченка”, „Свідectво про надання Т.Г.Шевченкові звання академіка”, про селянські і робітничі заворушення, циркуляр Валуєва „Про заборону української мови”, „Указ про заборону українського письменства”, значний масив статистичних матеріалів.

Рекомендовано також праці вчених, політичних і громадських діячів: М.Грушевського („На порозі нової України”), І.Гуржія („Повстання селян в Турбаях”), І.Горбачевського („Записки и письма”), Д.Дорошенка („Нарис історії України”), О.Єфименко („Історія України та її народу”), М.Костомарова („Книга биття українського народу”), І.Крип’якевича („Історія України”), М.Старицького („Спогади”), „Історія Русів” та інші.

Про західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії цього ж періоду, особливості їх розвитку, модернізаційні реформи та національне відродження українців, з яким пов’язаний історичний перелом у традиційній громадській думці щодо шляхів масового поширення й утвердження національної ідеї як засобу згуртування українського суспільства в ім’я досягнення державної незалежності тощо, йдеться в розділі шостому посібника.

До нього включено архівні матеріали ЦДІА України у Львові, державних архівів Чернівецької та Закарпатської областей, а також низка інших документів.

Доречною є думка авторів залучити ще збірки документів і матеріалів, які висвітлюють суспільне життя на західноукраїнських землях в окремих їх регіонах. Це передусім збірки „Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.”, „Класова боротьба селянства східної Галичини (1772-1849)”, „Русалка Дністрова”, „Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.”, „Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у II половині XIX – на початку XX ст.” тощо.

Разом з тим цілком логічним є залучення до вивчення цієї теми праць М. Грушевського („Ілюстрована історія України”), А.Жуковського („Історія Буковини”), В.Ботушанського, О.Масана та ін. („Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.)”) та праць інших учених.

„Україна: Останні роки під імперською владою” – так названо авторами сьомий розділ колективної праці, який охоплює 1900-1917 роки, коли український народ пережив складні роки, що передували Першій світовій війні, важливі події якої розгорталися на українських землях і врешті привели до вибуху української національно-демократичної революції 1917-1920 років.

Важливо, що автори для вивчення цього розділу пропонують добірки з таких документів, як „Програма Української народної партії”, „Програма Української демократично-радикальної партії”, „Програма Української трудової громади в Другій Державній думі”, „Програма Української національно-демократичної партії”, „Маніфест Головної української ради”, Заява „Союзу визволення України” та його звернення до народу тощо.

Сюди ж належать наукові праці таких учених і громадських діячів, як М. Грушевський („На

порозі століття”, „На руїнах”, „Галичина і Україна”), Д. Донцов („Російський лібералізм і український рух”), Д.Дорошенко („Українство в часі світової війни”), С.Єфремов („Фатальний вузол”), В. Жаботинський („Фальшування школи”), М.Міхновський („Самостійна Україна”), І.Франко („Відвертий лист до галицької української молоді”) та інші, які були безпосередніми учасниками тогочасних подій.

Складні і суперечливі події українського суспільства розкриваються у восьмому розділі книги, присвяченому „Визвольній боротьбі українського народу у 1917-1920 роках”, яка закінчилася поразкою національно-демократичних сил і встановленням радянського режиму в Україні, але принесла українцям цінний досвід боротьби за відродження і розбудову власної держави.

Документальну базу для вивчення цього періоду української історії становлять матеріали, добірки з яких налічують близько 130 сторінок тексту. Найважливіші серед них – універсали Української Центральної ради, програми і резолюції з’їздів українських партій (союзу автономістів-федералістів, партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української демократично-хліборобської партії, КП(б)У), селянського, робітничого, учительського, всеукраїнських військових з’їздів, з’їзду представників народів Росії, товариств „Просвіти”, Всеукраїнського з’їзду рад, маніфест Раднаркому РСФРР до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради та відповідь на нього Генерального Секретаріату ЦР, Конституція УНР, матеріали, декрети і закони, пов’язані з діяльністю УЦР, Української держави Павла Скоропадського і УНР доби Директорії, Конституція УСРР, Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР тощо.

Рекомендується залучення до вивчення теми праць В.Винниченка („Відродження нації”), Д.Дорошенка („Мої спомини про недавнє минуле”), В. Солдатенка („Українська революція: Історичний нарис”) та ін.

Міжвоєнний період української історії охоплює 1921-1941 рр., коли Україна опинилася в глибокій економічній, соціальній і політичній кризі, коли українська земля виявилася розшматованою між кількома державами; в ці десятиріччя в Україні будувалася соціалізм радянського зразка, а світ ішов до Другої світової війни (яка почалася 1 вересня 1939 р.).

Про події цього періоду засвідчують матеріали IX Всеукраїнського з’їзду Рад УСРР, таємного циркуляра ДПУ УСРР, резолюції I Всеукраїнської конференції і X з’їзду КП(б)У про вербування робітників до партії, ЦК ВКП(б) про темпи колективізації й заходи допомоги держави колгоспному будівництву та про боротьбу з викривленням партійної в колгоспному русі, про хлібозаготівлі,

про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України, матеріали з питань хлібозаготівель та голоду в Україні, про вступ радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії, наказ народного комісара оборони СРСР № 1 (22 червня 1941 р.) тощо.

Цим проблемам присвячені тематичні збірники документів і матеріалів: „Голод 1921-1923 років в Україні”, „Голод 1932-1933 років на Україні”, „Культурне будівництво в Українській РСР”, „Лето 1941. Украина”, „Україна в XX ст.”, „Культурне життя в Україні. Західні землі (1939-1953)” та інші матеріали.

Україна в роки Другої світової і Великої Вітчизняної воєн (1939-1945 рр.) – тема, яка в значній мірі, хоч, здавалось би, добре вивчена і привертала значну увагу багатьох дослідників, все-таки вимагає уточнень у контексті виявлення нових документів і джерел у вітчизняних та зарубіжних архівах і наукових дослідженнях.

Їх аналіз і узагальнення дозволяють все більше наближатись до істини, до об'єктивного висвітлення подій цього періоду та їх наслідків для людства загалом і України зокрема. Цій меті підпорядковано документи й матеріали, рекомендовані авторами монографії. Серед таких – „Таємний додатковий протокол до договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом”, „Таємний додатковий протокол до німецько-радянського договору „Про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною”, „План „Барбароса”, „Акт відновлення Української Держави”, „Секретна німецька інструкція стосовно України”, „Декларація Народних Зборів Західної України про встановлення Радянської влади в Західній Україні”, „Закон Верховної Ради СРСР про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР”, „Звернення Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР до учасників так званих „УПА” та „УНРА”, „Повідомлення Л.Берії Й.Сталіну”, добірки матеріалів про кількість репресованих в Україні, з резолюції Л.Берії щодо інформації розвідників про плани Німеччини в 1941 р., з книги І. Болдіна „Сторінки життя” (про 22 червня 1941 р.), із службового щоденника Ф. Гальдера про операцію групи армій „Південь”, із циркулярного листа В. Кейтеля про посилення боротьби з повстанським рухом на окупованих територіях, із книги К.Тіппельскірха „Історія Другої світової війни”, із листівки УПА „За що бореться УПА” та ін.

Поряд з цим цінні наукові дані подаються з тематичних збірників документів і матеріалів: „Історія застерігає”, „Лето 1941”, „Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні”, „Нюрнберзький процес”, „Советская Украина в годы Великой Отечественной войны” та ін.

Україна у другій половині 40-х – 80-х роках відбудовувала зруйноване війною господарство,

розв'язувала економічні, соціальні, соціально-політичні проблеми, реалізація яких носила досить складний і суперечливий характер, що привело до розпаду СРСР; Україна в цій ситуації проголосила свою незалежність (24 серпня 1991 р.).

До вивчення цього розділу автори, на нашу думку, добре визначили літературу і джерела й рекомендували використати такі документи і матеріали, як офіційні радянські дані про втрати України за час війни, Договір між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну, про вступ УРСР в ООН, про ліквідацію Брестської церковної унії, про вилучення книг М.Грушевського і В. Винниченка, про амністію членів ОУН-УПА, про „політичні помилки” та „незадовільну роботу” Інституту історії України АН УРСР, про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР, про заборону депортованим у 1944 р. громадянам повертатися в Крим, про культ особи Сталіна та його наслідки, про оцінку роману О.Гончара „Собор”, книги П. Шелеста „Україно наша радянська”, повідомлення про аварію на ЧАЕС, Декларація про державний суверенітет України, Указ Президії Верховної Ради України про заборону діяльності Компартії України, склад секретаріату ЦК КПУ (1918-1991 рр.) та ін.

Цінна наукова інформація рекомендована з фондів ЦДАГО України, а також тематичних збірників документів і матеріалів: „УПА: Збірка документів. 1942-1950”, „Правда про унію”, „Ни давности, ни забвения”, „Голод в Україні 1946-1947 років”, „Чорна книга України”, „Україна на міжнародній арені” тощо. Сюди ж цілком доцільно залучено праці таких авторів, як І.Білас („Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953”), Ф.Бурлацький („Хрущев. Штрихи к политическому портрету”), В.Врублевський („Владимир Щербицкий: Правда и вымыслы”), І.Дзюба („Кілька слів про П.Ю.Шелеста”), В.Сергійчук („Десять буремних літ”) тощо.

24 серпня 1991 року Україна проголосила свою незалежність; всеукраїнський референдум 1 грудня закріпив цей її статус. В наступні роки Україна, визнана міжнародним співтовариством як незалежна суверенна держава, перебудовує всі сфери свого життя, намагається ввійти в систему ринкових відносин, покінчити з бездержавним минулим. Процеси розбудови і дальшого розвитку української соборної незалежної держави, її громадянського суспільства проходять повільно і досить складно (цьому присвячено розділ XII монографії).

Все це знаходить своє відображення у важливих законах і законодавчих актах. Сюди насамперед належать „Акт проголошення незалежності України”, „Конституція України”, „Про правонаступництво України”, „Про приватизацію майна державних підприємств”, „Про національні меншини України”, „Про місцеві державні адмініст-

рації”, „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, „Про банки і банківську діяльність”, „Про політичні партії в Україні”, „Про свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні”, „Про правовий статус закордонних українців”, матеріали деяких кодексів та укази Президента.

Для розгляду й оцінки явищ і процесів, що відбувалися в цей час в Україні, важливе значення мають статистичні дані щодо розселення українців, політичного, партійного, економічного і культурного життя, виборчих компаній та ін.

Заслугує схвалення і те, що в посібнику кожний розділ супроводжується конкретними, детальними коментарями та примітками по відповідних розділах і працях та документах.

Поряд з цим у монографії поміщено значну кількість цінних додатків, чимало даних з яких введено в науковий обіг уперше. Вони охоплюють період від найдавніших часів до наших днів по різних регіонах українських земель. У посібнику поміщено біографічний довідник відомих державних і політичних діячів України різних періодів її історії, хронологічний показник, який охоплює події від сивої давнини включаючи грудень 2006 року.

Загалом, оцінюючи вихід у світ цього цінного унікального видання, слід зазначити, що його використання насамперед студентами у навчальній роботі сприятиме опануванню фундаментальними засадами історичних знань, суттєво розширить можливості для самостійної роботи не тільки студентів, а й учнів з опанування курсу „Історії Укра-

їни”, що є однією з важливих норм, передбачених Болонським процесом. Це особливо важливо в сучасних умовах, коли спостерігається тенденція до значного скорочення кількості годин, відведених на вивчення даного курсу, особливо на неспеціальних факультетах, що є недопустимим.

Цим посібником, на нашу думку, хоч колектив упорядників зробив і не перший крок у поширенні знань з історії України, проте ідея, яку вони намагаються реалізувати, вимагає не тільки схвалення і всебічної підтримки, але й дальшого розвитку. Очевидно, такого роду посібники доречно видавати більшим тиражем, щоб забезпечити ними в достатній мірі принаймні бібліотеки ВНЗ, їх читальні зали. Варто подумати і над тим, щоб створити багатотомне видання подібного посібника по відповідних періодах історії України.

Колективний посібник „Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів” укладено глибоко продумано, логічно структуровано, з аргументованою добіркою документів і матеріалів відповідно до програми нормативного курсу даної дисципліни. Він викликає значний інтерес студентства. Будучи своєрідним внеском в історіографію української історії, посібник, безумовно, стане надійною підмогою студентам у їх самостійній роботі з даного курсу, а також цінним надбанням для викладачів, учителів, аспірантів і всіх тих, хто цікавиться вітчизняною історією.

Борис БІЛЕЦЬКИЙ
Чернівці

ДОКУМЕНТИ

**Олександр Добржанський
(Чернівці)**

**ДОКТОР АГЕНОР АРТИМОВИЧ
ЯК ПОЛІТИК ТА ЙОГО УЧАСТЬ
У ПОДІЯХ ЖОВТНЯ-ЛИСТОПАДА 1918 р.
НА БУКОВИНІ**

Агенор Артимович народився 18/30 серпня 1879 р. в селі Великий Кучурів, що на Буковині, в українсько-німецькій сім'ї, яка переселилася з Галичини. Батько Артимовича Василь, за національністю українець, працював на залізниці і дослужився до високої посади начальника залізничної станції; мати Вільгельміна Шмідт, німкеня, вела домашнє господарство. Мовою виховання Агенора була німецька, але він з дитинства знав і українську.

Ходив до народної школи в Радівцях, до гімназій в Радівцях і Чернівцях. Навчався в Чернівецькому (закінчив 1901) і Віденському університетах. Мовознавець, фахівець з класичної філології, доктор філософії (1904).

З 1904 р. директор українсько-німецької гімназії в м. Кіцмань, згодом професор українсько-німецької гімназії в Чернівцях та директор української гімназії у Вижниці. В 1914 р. – доцент Чернівецького університету.

Від часу, коли А.Артимович розпочав педагогічну діяльність на Буковині, він зблизився з представниками національно-демократичного табору. Найбільш тісні стосунки в нього були з В.Сімовичем та М.Кордубою, тобто молодшою генерацією українських народовців, які досить критично ставилися до політичних уподобань своїх старших колег.

Як визначний педагогічний діяч А.Артимович підтримував боротьбу буковинського учительства за покращення політичного та економічного становища. Співпрацював з газетами „Промінь” та „Каменярі”. В 1911 р. його обирають головою Товариства учителів середніх шкіл ім. Г.Сковороди. Це товариство прагнуло згуртувати українських учителів середніх шкіл для вирішення соціальних та національних проблем. Одним з перших товариство виступило з протестом проти прагнень окремих політиків Буковини активізувати автохтонний рух. Суть вимог останнього зводилася до того, щоб посади держслужбовців на Буковині обіймали передовсім вихідці з краю, а вже потім решта. Тобто ділові якості відсувалися на задній план. Цей рух підтримували і деякі румунські політики.

Активізація руху автохтонів відбувалася в умовах гострої кризи в національно-демократичному

таборі, розколу цього руху на прихильників С.Смаль-Стоцького, які виступали із всеукраїнськими гаслами та М.Василька, який покладав найбільші надії на вирішення проблем за рахунок поглиблення співпраці з урядовими колами. Як наслідок в національному таборі утворилося дві партії – Українська народна партія (прихильники С.Смаль-Стоцького) та Національно-демократична партія (прихильники М.Василька).

А.Артимович був обраний головою Української народної партії на установчих зборах, які відбулися 12 жовтня 1913 р. Друкованим органом партії стала газета „Україна”, яка видавалася з 1912 р.

Як голова політичної партії А.Артимович докладав чималих зусиль для відстоювання інтересів українців краю. Власне, за цими справами його й застала Перша світова війна.

У 1917 р А.Артимовича призначено директором II державної гімназії в м. Чернівці. Він з великими надіями зустрів утворення Української Центральної Ради у Києві, позитивно оцінював зовнішню політику УНР і в квітні 1918 р. став одним з ініціаторів проведення свята української державності в Чернівцях. На жаль, це свято, перенесене на травень цього ж року, так і не відбулося через зміну влади в Києві.

12 жовтня 1918 р. на нараді представників українських політичних партій Буковини А.Артимовича було обрано делегатом на українську конституанту у Львові. Однак він не зміг прибути до Львова через справи у гімназії (замість нього поїхав Р.Цегельський). Після повернення до Чернівців буковинських членів Національної Ради було вирішено розширити склад буковинської секції Національної Ради і перейменувати її в Крайовий комітет. Серед новоприйнятих був і А.Артимович.

Вже 25 жовтня його обрано заступником голови Крайового комітету Національної Ради. Перебуваючи на цій посаді, А.Артимович чимало зробив для підготовки та проведення Буковинського віча, поширення інформації про діяльність Крайового комітету.

6 листопада 1918 р. від імені Української Національної Ради А.Артимович здійснив перебрання влади над чернівецьким магістратом. Першим українським бургомістром Чернівців став О.Безпалко. Цього ж дня його обрано головою Української Національної Ради Буковини замість О.Поповича, який став президентом української частини краю.

А.Артимович в цей час став ініціатором заклику до буковинських українців у справі національного самооподаткування, ухвалив ряд рішень

щодо забезпечення краю продовольством та іншими необхідними речами.

Після окупації Буковини королівською Румунією був змушений емігрувати. Переїхав до Станіславова, де став державним секретарем освіти та культів ЗУНР, організатором українського шкільництва. Був членом ліквідаційного кабінету міністрів ЗОУНР.

З березня 1919 р. – другий заступник голови Буковинської Ради в Станіславові.

В травні 1919 року емігрував до Відня, де працював професором класичної філології УВУ. З перенесення УВУ до Праги переїздить туди. Від 1926 року – професор індогерманістики в Українському вільному педагогічному інституті ім. М.Драгоманова. В 1928-1930 роках — директор української гімназії у Ржевниці біля Праги.

Автор цінних наукових праць з латинської та грецької метрики й просодії, з порівняльного та теоретичного мовознавства. Дійсний член НТШ.

Помер 21 жовтня 1935 року у Празі.

Спогади А.Артимовича написані до перших роковин листопадових подій на Буковині. Автор намагався об'єктивно і без прикрас показати переговорний процес з румунами, діяльність Крайового комітету, величність і організованість Буковинського віча, процес перебрання влади і діяльність української влади до захоплення краю румунами. Безперечно, це цінне джерело для розуміння листопадових подій на Буковині в 1918 р.

АГЕНОР АРТИМОВИЧ. ПЕРЕВОРОТ НА БУКОВИНІ. СПОМИНИ

(...)

Дня 21 жовтня 1918 р.[оку] вернулися наші делегати зі Львова, і зараз тоді уконститувалася в Чернівцях «Делегація У.[країнської] Н.[аціональної] Р.[ади]». Головою став посол О. Попович, заступником вибрано мене.

Наради, які зараз зачалися, мали подвійну ціль: приготування до перебрання влади в українській частині Буковини та переговори з румунами в справі поділу краю. Найбільша трудність була в тім, що ми через цілий час не дістали жадних блищих вказівок ні зі Львова, ні з Відня і тому не знали як поступати, боячися, аби яким нерозважним кроком евентуально не попсувати загальної справи. Мимо цього ми старалися все робити так, як вміли й розуміли. Ми працювали в найбільшій згоді. Соціялісти, що не брали участь в нарадах У.[країнської] Н.[аціональної] Ради у Львові, працювали під проводом О. Безпалка спільно з всіма іншими партіями.

Переговори з румунами в справі поділу краю йшли мляво і не можна було дійти з румунами до кінця, бо не було з ким говорити.

Ми домагалися, очевидно, нашої частини краю включно з Чернівцями, румунські послы хотіли

нам відступити тільки 4 повіти (Кіцмань, Заставну, Вашківці н.[ад] Ч.[еремошем] і Вижицію). Але румунські послы майже всі були у Відні і як показався один або другий на короткий час в Чернівцях, то очевидно не мав права робити договору іменем всіх послів, котрі в тій самій справі пересправляли у Відні з послом Васильком. Але якби і було дійшло до якоїсь згоди з румунськими послами, то це не було б нам на ніщо не придалося, бо румунські послы не признавали цих послів як своїх заступників. Румунська шовіністична дідичівсько-попівська партія скликала свою [Румунську] Національну Раду без участі давних румунських послів з австрійського парламенту на 27 жовтня до Черновець під проводом дідича Фльондора. Збори рішили інкорпорацію цілої Буковини аж по Дністер до Румунії і вибрали нібито правительство. Фльондор пішов до президента краю графа Ецдорфа і зажадав, щоби він передав йому владу. Ецдорф не хотів цього зробити і заявив, що має наказ від правительства передати владу тільки заступникам обох народів: румунів і українців.

Між тим йшла наша робота в справі перебрання влади. Вибрано Військовий Комітет з офіцерів, котрий мав організувати українську армію. Трудність була в цім, що українці не мали більшости в черновецьких полках ч.[исло] 41 п.[олку] п.[іхоти] і 22 п.[олку] стр.[ільців], бо північні, чисто українські повіти Буковини належали до коломийського військового округу і посилали жовнярів до 24 п.[олку] п.[іхоти] і 36 п.[олку] стр.[ільців] в Коломиї. Але зате ми мали тоді в Чернівцях до 1000 У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] і були певні, що з ними нам легко вдасться перебрати владу. Це повинно було статися 4 падолиста.

Пополудні 1 падолиста ми довідалися, що українці заняли Львів. Ця вістка викликала величезне одушевлення, але наше положення в самих Чернівцях погіршилося, бо вночі того самого дня У.[країнські] С.[ічові] С.[трільці] відійшли до Львова.

Між тим румуни і поляки довідалися про нашу агітацію у війську і дуже хитрим способом ударили її. В суботу дня 2 падолиста вони жовнярам не дали обіду, не виплатили їм належного льону [платні], а коли жовняри обурилися, командант 41 полка дав наказ отворити магазини, офіцери сказали жовнярам, аби брали собі що хочуть і йшли додому. Очевидно, ціле військо розбіглося, зачало рабувати магазини, і – на жаль – також наші жовняри майже всі пішли до дому.

Дня 3 падолиста відбулися в Чернівцях в 4-ох салях і на подвір'ю Народного Дому величезне віче, скликане делегацією У.[країнської] Н.[аціональної] Р.[ади]. Рішено між иншим: злуку з Галичиною, признати секретаріат у Львові як наше правительство і перепроводити якнайскорше злуку з Україною. По вічу відбувся величезний похід головними вулицями міста, в яким брало

участь до 10000 людей. Все це відбулося в як най-більшій порядку.

Між тим 3, 4 і 5 падолиста анархія в Чернівцях стала чим раз більша. Австрійський уряд розпоряджував тільки кількадесятьма поліціантами і кількадесятьма жандармами. Ми мали до 60-70 людей під оружжям, студентів, робітників і жовнярів, але очевидно це було не здисципліноване військо. Та мимо цього уряд все звертався до нас о поміч для поборювання анархії. Ми знов все зверталися о поміч до Коломиї, але Коломия не могла нам нічого дати. Ішла агітація по селах, щоби відси стягати старих жовнярів. І це було би нам певно далося, якби ми тільки були мали трохи більше часу.

В дні [6]¹-го падолиста нашого «війська» вже було 150 людей і ми перебрали владу силою. Комісарем краю став Ом. Попович, комісарем міста О. Безпалко. П.[ан] Попович зрікся головства делегації У.[країнської] Н.[аціональної] Р.[ади]. Головою став я.

Ще того самого дня, по обняттю влади, вдалося нам робити угоду з румунським демократом д-р.[ом] А. Ончулем, послом до парляменту. Він перебрав іменем румунів владу над румунською частию краю. Всі громади з українською більшістю мали підлягати українському комісареві. В Чернівцях мало бути спільне правління, одначе Безпалко мав лишитися комісарем міста, заступником мав бути румун.

Румунська шовіністична Нар.[одна] Рада не згодилася на цей компроміс, вона хотіла нами тільки на цій підставі говорити, що румуни переберуть владу в цілм краю і передадуть нам від себе під своїм наглядом управу 4 чисто українських повітів. Але в цій «Фльондорівській» раді були заступлені тільки шовіністичні круги, головно студенти, попи і дідичі, а ми знали, що румунський мужик стоїть за Ончулем. Це показалося і пізніше, коли вже румунські війська заняли були край. Румунські мужики зі Сучавського і Кімполонгського повітів післали депутації до румунського соціялістичного посла Грігоровіча, щоби він зробив революцію, бо вони хочуть прилучення до України! Ось благословенні наслідки правління всіми обожаного губернатора Буковини, д.[обродія] Д. Дорошенка!

Як ми вже перебрали були владу, взялися ми до дальшої організаційної роботи, до рекрутації війська, до поборювання анархії в Чернівцях (в українській частині краю був всюда лад і порядок). Здавалося, що ця наша робота буде успішна. В Чернівцях з дня на день чимраз більший лад і порядок, рабунків в державних магазинах не стало і можна було надіятися, що незабаром новий уряд буде сильно стояти. Але вже 8 падолиста пополудні з'явився румунський літак над містом і розкинув проклямацію команданта 8 дівізії генерала Задіка, що він дістав від свого короля обсадити

цілу Буковину. Він, мовляв, не має жадних політичних цілей, а тільки хоче поборювати анархію та задержати лад і порядок.

У.[країнська] Н.[аціональна] Р.[ада] вислала протест проти обсадження української частини краю та ствердила, що в українській частині Буковини жадної анархії нема. Цей протест, підписаний головою і писарем делегації У.[країнської] Н.[аціональної] Р.[ади] доручили Задікови один член Ради і один офіцер в суботу 9. XI. Але протест, очевидно, нічого не поміг. Ставити опору проти дівізії регулярного війська ми не були в силі і наші жовняри, яких ми вже мали до 400 цофнулись.

11 падолиста обсадили румуни Чернівці, а до тижня цілу Буковину.

*Друкується за:
„Український прапор” (Відень). –
1919 – 1 листопада.*

¹ В газетному тексті помилково «3-го».

Василь Ботушанський
(Чернівці)

ВІДЕНСЬКІ АРХІВИ ПРО БУКОВИНСЬКІ СПРАВИ

Відень вважається архівною „столицею” Європи. За час існування Австрійської (Австро-Угорської) імперії у його архівосховищах сформувалися численні архівні фонди як власне Австрії, так і територій, які нині є державами чи складовими частинами таких країн, як Польща, Чехія, Словаччина, Румунія, Угорщина, Україна, Італія, Сербія та інші балканські країни. Крім того, там зберігається величезний масив документів стосовно зовнішньої політики, зокрема відносин з Російською імперією, Францією, Англією, Туреччиною та іншими країнами. Доступ до архівних фондів Відня – вільний. Варто тільки пред'явити паспорт громадянина тієї чи іншої країни, жодних відношень, заяв, прохань не потрібно.

Чимало документів зберігається у архівосховищах Відня і стосовно Буковини – колишньої провінції Австрії, як також і України в цілому.

Добре було б, якби направити у Відень групу кваліфікованих фахівців, відібрати хоча б найбільш цінні документи з історії Буковини, з різних сфер національно-культурного, громадсько-політичного життя і видати збірник (збірники) таких документів.

А що там справді є що відібрати, наведемо лише невеличку підбірку документів. Перша з них

– про музичне життя Буковини, яку вдалося зафіксувати в архіві Міністерства освіти і віросповідань за 1911-1913 рр. Йдеться про неодноразові прохання субвенцій (грошової допомоги) у цього міністерства з боку „Товариства для розвою української пісні, музики та драматичної штуки в Чернівцях” за підписами голови товариства Модеста Левицького і секретаря Юрія Сербинюка. Причому цікаво, що члени товариства принципово зверталися у цю цитадель німецькості українською мовою.

За тодішнім стандартом у кожному із звернень у вступній частині йшлося про те, що собою являє товариство, чи регулярно воно проводить збори, засідання управи, чи є протоколи, що собою являла музична школа, яку воно (товариство) утримувало, кількість учнів, учителів, прибутки і видатки, скільки і на які потреби йдуть видатки. У другій частині містилося уже конкретне прохання: скільки грошей і на які цілі просить товариство. До речі, за австрійським законом про громадські товариства, об’єднання: якщо якесь товариство впродовж кількох місяців не проводило засідань керівного органу чи зборів і не було протоколів, таке товариство закривали. Це мусили враховувати „прохачі”.

Отже, у одному із звернень товариства до згаданого міністерства у 1911 р. наводився витяг з протоколу звітних зборів товариства від 19 лютого 1911 р. із зазначенням присутніх: Модест Левицький, Юрій Сербинюк, Роман Ясеницький, Юрій Кушнірюк, Іван Коржньовський, Василь Сімович, д-р Клавдій Білинський, Євген Вацик, Софрон Добрянський, Гриць Ганкевич, Осип Луцький. У цьому витягу з протоколу зафіксовано, що у музичній школі, яку утримує товариство, троє учнів звільнені від плати за навчання, четверо звільнені наполовину, що у школі навчається 40 учнів, в основному добре, що товариство за минулий (1910 р.) мало 2030 крон прибутку, але лише на утримання музичної школи витратило 1922 к. Далі зазначено: Сімович вніс пропозицію висловити Модесту Левицькому довір’я і обрати його головою товариства, що і було зроблено.

У проханні від 10 жовтня 1911 р. повідомлялося, що тих коштів, які виділяє міністерство, не вистачає. А товариство ж хоче піднятися на належний йому рівень музичної культури. „... А впливає се головню із стремління Товариства стати огнищем плекання правдивої (справжньої. – В.Б.) української музики. Бо до сего потрібна поїздка на Україну і вишукання відповідних сил (учителів. – В.Б.) до науки при бандурі та теорбані” (теобра – струнний щипковий музичний інструмент, басовий різновид лютні. – ВТС. – С.1239). Потрібні також кошти на утримання учителів. І далі: „Число учеників збільшується, але межі ними зголошуються часто незасібні (нездібні. – В.Б.), а талановиті ученики з народу, яких просьби, однак,

устають (залишаються. – В.Б.) неузгляднені (не задоволені. – В.Б.) задля браку матеріальних средств, через що не один визначний вроджений талан змарнувався”. Потрібне і більше приміщення, „бо досі локаль (приміщення. – В.Б.) нашої школи міститься в „Народнім домі” в Чернівцях, який з патріотичних зглядів не жадає великого чиншу” (орендної плати. – В.Б.), а у новому приватному приміщенні потрібно багато грошей. Учителі української музичної школи зажили такої слави, що до них почали проситися і представники інших націй, і зараз у школі близько 30 відсотків учнів „чужої, неукраїнської нації, що чейже найліпше свідчить о солідности школи”. В кінці прохання до міністерства: підвищити субвенцію з 1000 к. до 1500 к.

10 жовтня 1911 р. „Товариство для розвою української пісні, музики та драматичної штуки в Чернівцях. Модест Левицький голова (комісія залізниць, управа Руху)”. (Печатка товариства у вигляді ліри).

У проханні від 11 травня 1912 р. М.Левицький і Ю.Сербинюк від імені товариства у черговому проханні традиційно у вступній частині наводили витяг з протоколу зборів за 2 лютого 1912 р. У ньому зазначалося, що у музичній школі навчається 37 учнів (22 – фортепіано, 15 – скрипка). Звільнено від плати за навчання повністю 3 учні, наполовину – 6 учнів. Від Міністерства освіти і віросповідань товариство отримує субвенцію 1 тис. крон на рік, від крайового сейму – 2 тис. к., від громади Чернівців – 100 к., від Чернівецької ошадної каси – 50 к., 1911 р. від сейму нічого не отримали.

Згодом у 1912 р. таке прохання було направлено повторно „До Високого ц. к. Міністерства Віросповідань і Просвіти (насправді – освіти. – В.Б.) у Відні”, у якому пояснювалося: Товариство уже 7 років утримує музичну школу ім. Миколи Лисенка. Школа з перших років завоювала визнання. Є допомога від крайового сейму, але не повністю, у минулому році сейм не скликали і допомоги не виділено. Кошти потрібні на видання музичної літератури, інші потреби. Просили 5 тис. к. Такі ж прохання направлялися в міністерство і в 1913 р.¹

А ось друга підбірка документів. У віденському Об’єднаному адміністративному архіві (Allgemeine Verwaltungsarchiv) зберігається цікавий для буковинців фонд „Спадщина Василька. Українське питання. Буковинські справи” (Nachlass Wassilko. Ukrainische Frage. Bukowiner Angelegenheiten). Звичайно, така багатообіцяюча назва фонду заінтригує кожного дослідника-історика, особливо буковинця.

Але, відкривши картонну коробку, дослідник мусить пережити спочатку певне розчарування. Прямо зверху на справах лежить невеличка пояснювальна записка приблизно такого змісту. Ми-

кола Василько захотів впорядкувати свій архів. Відклав досить великий стос документів важливих і другий стос – неважливих, поклав їх поруч і попросив служника здати неважливий стос у макулатуру. Служник переплутав стоси і здав у макулатуру важливі документи, а залишилися неважливі, другорядні. Тож зрозуміло, що ці „макулатурні” документи не впорядковані за роками, не пронумеровані, деякі взагалі не датовані. Деякі справи мають свою посторінкову нумерацію. І все ж з цього „макулатурного стосу” можна вибрати дещо досить важливе з історії краю. Зважаючи, що у 2008 р. виповнилося 90 років з часу закінчення Першої світової війни, відберемо кілька (9) документів, що стосуються історії Буковини у той важкий, драматичний період життя і страждань буковинців, спричинених як грабежами з боку російської, так і австро-угорської армій. Всі ці документи – німецькою мовою. Перекладені автором не завжди дослівно, а наближено до суті текстів, регестом. При наявності нумерації сторінок справ (саме сторінок, а не документів), автор їх вказував, але вони мало що дають для конкретного означення джерела. Адже справи мали йти в макулатуру. Можна орієнтуватись здебільшого за датуванням.

№1

25-27 вересня 1914 р. Із звіту М.Василька МЗС Австро-Угорщини про його переговори у Брашові, Яссах і Сінаї щодо вступу Румунії у війну на боці Австро-Угорщини і Німеччини.

Росія у порозумінні з Антантою пропонує Румунії у разі вступу останньої у війну на її боці територію Буковини по р. Прут без м.Чернівці і все Семиграддя. Якщо буде така згода, Румунія через два тижні повинна вступити у війну на боці Антанти, ввести свої війська на Буковину.

Король Румунії [Фердинанд] поки що утримується від чіткої відповіді. Там думають про „Велику Румунію” як основну мету. Німеччина і Австро-Угорщина обіцяють Румунії за виступ на їх боці Бессарабію. Загальне враження: Румунія заради придбання Буковини не піде зараз на союз з Росією².

№2

Вересень 1914 р. За зібраними М.Васильком даними, росіяни у вересні 1914 р. арештували на Буковині майже 8 тис. чол.

21 квітня 1915 р. Лист до австрійського військовополоненого Георгія Кирилюка в Uskьb (Сербія) від сестри. 28 березня 1915 р. З Кучурова Великого біля Чернівців. „Росіяни (солдати російської армії. – В.Б.), можна сказати, не мордували, але вони грабували, шукали грошей, навіть в стінах, тягли з дому все, що попало. Тато не хотів запрягати для них коней, за що дістав 5 нагайок по плечах...”³.

№3

Відень. 26 березня 1915 р. Багато біженців з Буковини. У вересні 1914 р. на зборах 60 визнач-

них біженців з Буковини створено комітет на чолі з Гормузакі – крайовим маршалком. Біженці дістали щоденну допомогу – 70 гелерів на 1 людину. Водночас створено Віденський комітет допомоги біженцям з Галичини і Буковини (голова Білінський).

Комітету видано кредит на 70 тис. к., на які придбано 5 тис. підручників. Їх одержали 450 учнів. Одержано 1 тис. штук одягу. Забезпечено притулок 4600 особам... Побудовано 16 бараків (у кожному по 2 тис. осіб). Комітет забезпечив харчуванням 500 осіб. Видатки на тиждень становлять 140 тис. к. Буковинські біженці спочатку перебували у Південній Буковині, потім – у Семигороді, зараз – у Відні...

Почала виходити у Відні газета українських біженців „Ukrainische Korrespondenzenblatt”...

Відень. 24 червня 1915 р. Місто Гмюнд стало другим за величиною містом Нижньої Австрії, бо поруч виросло місто з 30 тис. біженців. Воно складається з 140 бараків. Існує 5-класна школа на 34 відділи з 1700 учнями, реміснична школа (150 учнів), 14 барачних шпиталів⁴.

№4

18 березня 1915 р. Із листа президента крайової сільськогосподарської ради в Чернівцях, евакуйованої в Дорну-Ватру, до М.Василька

„Дорогий Колю!”

Далі опис важкого становища і прохання: виділити субвенцію в сумі 324 тис. крон.

№5

23 березня 1915 р. Жандармське управління у Селятині до (евакуйованого з Чернівців) жандармського командування в Гура-Гуморі.

За наказом Фішера (начальника крайової жандармерії. – В.Б.) 17 листопада 1914 р. в Селятині з числа гуцулів створено загін добровольців. Створено такий загін і у Вишніці. Разом – 1156 чол. 20 листопада 1914 р. в Селятині перед ними виступив з патріотичною промовою Микола Василько.

Створили міцні заслони в Гільчі, Лопушній, Кошуї, Красній Ільській (38 чол.), Стражі (Садовій – 49 чол.), Шипоті Приватному (102 чол.), Селятині (86 чол.). Виставили патрулі. Почалися бої з росіянами на гірських перевалах, у лісистій місцевості. Підпускали росіян на 100 кроків, а потім відкривали винищувальний вогонь. 6 козаків вбили, 8 поранили біля Шипота.

Николай Ласковецький
повітовий вахмістр,
начальник гуцульського батальйону⁵.

№6

8 квітня 1915 р. Лист надучителя Юрія Гордійчука до М.Василька.

Створено загін з жителів Вашковецького і Вижицького повітів у кількості 150 молодих людей 16 жовтня 1914 р. на чолі з Чоховським і Климом. 4 грудня 1914 р. о 8 год. вечора росіяни вступили в Мариничі. На межі з Петрашами і біля попівського будинку наші гуцульські добровольці дали

бій. Це сміливі бійці з Виженки, Рівні, Петрашів, Мариничів, Усть-Путилова, але їх мало, всього 50 чоловік, бо всі чоловіки мобілізовані до війська. Через 2-2,5 тижні їх підучили. Під час першого бою з нашого боку 1 поранений з Рівні, з боку ворога – 1 вбитий, 4 поранені. Всі наші вояки в цивільному. Тому росіяни заборонили всім мешканцям пересуватися в гірській місцевості, навіть у селах. Росіяни все грабують, з євреїв беруть у два рази більше.

Кукурудза у Вижниці – 50-52 крони (за 100 кг. – В.Б.). Все дороге. Грошей у людей нема.

Мариничі, 8 квітня 1915 р.

Адам Косташук⁶.

№7

30 серпня 1915 р. Із одного з листів до М.Василька

„Наслідком „господарювання” угорців у північних повітах Буковини був, без сумніву, голод у цій області”... („eine Hungersnot in diesen Gebiete...”).

№8

12 серпня 1917 р. Лист із Селятина від мешканця до М.Василька.

Під час перебування російських військових містечко було сильно пограбоване. Забрали харчі, худобу, сіно, гроші та й життя багатьох. Жінок і дівчат гвалтували, тому багато хто з них повтікали в ліси. Але це тільки при вступі військ, а потім при відступі. Після революції [Лютневої 1917 р.] люди дістали роботу, харчі, зарплату. Легшими були і реквізиції. Здійснювався великий вивіз лісу в Росію. Все обладнання з лісопильних заводів вивезли, взагалі все залізо вивезли, тому коса коштує 25 рублів.

Український рух придушували кулаком і зброєю. Геройський як козак роз’їжджав по всіх селах на автомобілі й агітував за Росію.

У Шипотському [судовому] повіті росіяни реквізували загалом до 100 тис. великої рогатої худоби. При тривалому постої росіян нестачі в харчах не було. Хліб гуцули вимінювали на молоко, свинину. Було мило тютюн, жири, цукор, кофе, мука та ін. Діяла „Союзна лавка”, було багато товарів. Неїмущі отримували хліб. При реквізиції гуцули не виганяли худобу пасти – боялися...

У Миколая Гургуна в Плосці забрали все майно, у Івана Гнатюка (дається опис, що забрали. – В.Б.).

Грабували все, що залишалося після австро-угорської армії, особливо у євреїв, потім вимагали контрибуції. Правда, всі вищі російські офіцери вели себе бездоганно. Піхотні підрозділи теж. Лютували козаки. У деяких домівках влаштовували стайні.

З усіх, хто симпатизував росіянам, у т.ч. деякі жінки і дівчата, були „здебільшого неїмущих класів населення”. В Селятині солдати схопили жінку солдата [австрійської армії] Рубанця, зтягли в ліс, згвалтували, там вона і померла...⁷

№9

Дату не встановлено. Лист депутата парламенту і крайового сейму А.Лукашевича до комітету допомоги після відвідин багатьох сіл північних повітів Буковини. У першій частині описано грабежі солдат російської армії у селах Заставнівського повіту. Далі пише: „На жаль, грабували і завдавали шкоди не лише росіяни. За даними розслідувань жандармерії, висловлювань чиновників повітового управління і показань місцевих свідків, як також за даними місцевих старост і тамтешніх жителів достеменно встановлено, що у громадах (селах) Онут, Чорний Потік, Кулівці, як також у багатьох інших громадах Заставнівського і Сад-гірського повітів, які були евакуйовані (під час боїв. – В.Б.) наші війська, особливо солдати угорської національності, завдали сільському населенню великої шкоди. Населення сприймало це особливо боляче, будучи безпосередньо біля державного кордону, переживаючи тут незрівнянно важчі моральні і матеріальні труднощі, ніж громадяни Верхньої чи Нижньої Австрії або чехи і словаки чи інші народи, які далеко від театру воєнних дій, і при цьому ці люди прикордоння залишаються патріотами, вірними цісарю і вітчизні... Переконався, відвідавши села цих повітів, що українці залишаються патріотами, українське населення готове вмерти за цісаря і Австро-Угорщину. Тим більше болісно було вислуховувати численні скарги селян у зв’язку з грабежами, зокрема в селах Василів. У селах Кулівцях і Юрківцях військові б’ють по обличчю сільських старост. військові без оплати або за найнижчі ціни забрали худобу у Михайла Скорейка і Георгія Скорейка в Борівцях; у Кіцмані – у Василя Петрового Дмитрика – 2 шт. волів, у Григорія Григоци – 2 шт. волів, у жінки солдата Михайла Руснака – 2 шт. волів; у Дорошівцях у жінок солдатів забрали по одному коню, зокрема у жінки Івана Лаврушака, у жінки Василя Лавріна, у жінки Танаска Рябка Василевого, у жінки Степана Том’юка, у жінки Степана Раціборського, у жінки Николая Молдована...”⁸. Росіяни у Юрківцях забрали 60 штук свиней і 800 ц зерна, у Малому Кучурові росіяни завдали шкоди на 45 тис. крон.

Мадяри теж завдали великих збитків, брали все, що попало. Те ж і с.Рогізна⁹.

¹ Staatsarchiv den Osterreich. K. k. Ministerium für Kultus und Unterricht. 3410/15. „Verein zur Pflege des ukrainischen Gesanges der Musik und der dramatischen Kunst in Czernowitz”.

² Nachlass Wassilko. Ukrainische Frage. Bukowiner Angelegenheiten. – Арк. 1-11.

³ Там само. – Арк.13.

⁴ Там само. – Арк. 3-4.

⁵ Там само. – Арк.4.

⁶ Там само. – Арк.1-3.

⁷ Там само. – Арк.3-19.

⁸ Там само. – Арк.1-2.

⁹ Там само. – Арк.1.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧНУ У 2007 р.

ПУБЛІКАЦІЇ МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. **Добржанський О.В., Кушнір М., Никирса М.** Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст.: Зб. док. і матеріалів. – Чернівці: Наші книги, 2007. – 464 с.
2. **Брицький П., Добржанський О.** Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 234 с.
3. **Брицький П., Бочан П.О.** Німецький вчений Йоган Коль про Буковину та Галичину в середині XIX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 126 с.
4. **Гуйванюк М.Р.** Марко Черемшина: невідоме й призабуте (Наукові розвідки, републікації, матеріали). – Снятин: Прут Принт, 2007. – 108 с.
5. **Герегова С.В., Гуйванюк М.Р., Скорейко Г.М.** Історія України з найдавніших часів до наших днів: практикум для студентів неспеціальних факультетів. Навчальний посібник. Друге видання, доповнене. Гриф МОНУ – Чернівці: ТОВ „Видавництво „Наші книги”, 2007. – 264 с.
6. **Ботушанський В.М., Ботушанський О.В.** Тестові завдання і методичні рекомендації щодо їх застосування при контролі знань студентів III курсу (спеціальність „історія”) з новітньої історії України (1917-2007 рр.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 32 с.
7. **Ботушанський В.М., Ботушанський О.В.** Історія України. Методичні рекомендації та завдання для самостійної роботи (для студентів неспеціальних факультетів). – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 48 с.
8. **Білецький Б.Ф., Демочко В.К., Коцур А.П., Коцур Г.Г., Федорук А.В.** Методичні рекомендації з курсу історії України (для студентів неспеціальних факультетів). – Чернівці, 2007. – 30 с.
9. **Добржанський О.В., Ботушанський О.В.** Історія політичної думки в Україні: Програма курсу, методичні рекомендації та плани практичних занять. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 48 с.
10. **Добржанський О.В., Гуйванюк М.Р.** Історія української дипломатії (методичні рекомендації та завдання для самостійної роботи студентів, що навчаються за освітнім напрямком „історія”). – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – 32 с.

11. **Гуйванюк М.Р.** Західноукраїнські землі в період національно-визвольної революції (1918-1921 рр.) Навчально-методичні рекомендації з курсу самостійного вибору студентів. – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – 32 с.

НАУКОВІ СТАТТІ, РЕЦЕНЗІЇ

1. **Skorejko H.** Griechisch-katholische Kirche und Multikonfessionalität in der Bukowina Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts // Konfessionelle Identität und Nationsbildung. – S.103-113.
2. **Яценюк Т.С.** Дмитро Вишневецький в боротьбі за молдавський стіл // Розбудова держави. Незалежний міжнародний громадсько-політичний часопис. – К., 2006. – № 1-6 (157-162). – С.48-56.
3. **Білецький Б.Ф., Карпо В.Л.** Мала енергетика: її розвиток і застосування в сільській електрифікації Чернівецької області (1944-1950) // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С. 113-116.
4. **Білецький Б.Ф.** Мала гідроенергетика України: історія і сучасність // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.114-118.
5. **Білецький Б.Ф.** Літописець рідного краю // Джерела пам'яті. Історико-краєзнавчий альманах навчально-наукового центру усної історії. – Переяслав-Хмельницький. – 2007. – Вип.1. – С.201-203.
6. **Білецький Б.Ф.** Рец. на кн.: Вірченко В.В., Коцур А.П. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861-1920). – Київ-Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 196 с. // Часопис української історії. – 2007. – Вип.8. – С.122-123.
7. **Білецький Б.Ф., Коцур Г.Г.** Рец. на кн.: О.Д.Огуй. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійські часи (1774-1918/21). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 576 с. // Часопис української історії. – 2007. – Вип.8. – С.126-127.
8. **Білецький Б.Ф., Коцур А.П.** Мала енергетика України: проблеми відновлення та дальшого розвитку // Часопис української історії. – 2007. – Вип.7. – С.146-150.
9. **Брицький П.П.** Письменник Теодот Галіп – громадський діяч і дипломат // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.98-103.

10. **Брицький П.П.** Документи про зв'язки буковинського українського діяча Т.Галіпа з М.Грушевським та послом УНР у Швейцарії М.Васильком // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.231-232.
11. **Брицький П.П.** Артем Галіп на дипломатичній службі Української держави // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.67-74.
12. **Богачик Т.С.** Міжетнічні відносини на Хотинщині в першій половині XIX ст. // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів. 36. наук. праць. – Чернівці: Вид. дім „Букрек”, 2006. – С.136-147.
13. **Богачик Т.С.** Освіта у Північній Бессарабії в дореформений період (1812-1868 рр.) // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.173-176.
14. **Богачик Т.С.** Етнодемографічні зміни на північнобессарабських землях у дореформений період (1812-1868 рр.) // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.206-209.
15. **Ботушанський В.М.** Соціально-демографічна характеристика населення м.Чернівці // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип.323-324. – С.41-45.
16. **Ботушанський В.М., Чайка Г.В.** З історії розвитку пивоварної промисловості м. Чернівців (кінець XVIII – кінець XX ст.) // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.132-138.
17. **Ботушанський В.М.** Документ, що свідчив про зростання національної свідомості буковинських українців і їх готовність до захисту своїх прав // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.225-226.
18. **Ботушанський В.М.** Філологія та історія на службі в істини. Рец. на монографію О.Д. Огуя „Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійські часи (1774-1918/21). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 476 с. / Рекомендовано до друку Інститутом історії України НАН України. // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.235-236.
19. **Ботушанський В.М., Чайка Г.Л.** Габсбурги в Чернівцях // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.176-183.
20. **Ботушанський В.М.** Чернівецький університет як осередок формування європейської культури міжнародних відносин // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.184-190.
21. **Ботушанський В.М., Чайка Г.В.** Невдала спроба запобігти еміграції з Буковини // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.262-263.
22. **Ботушанський В.М., Ботушанський О.В.** Чернівчани у боротьбі за демократизацію крайового виборчого права (1908 р.) // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.264-265.
23. **Ботушанський О.В.** Документи, що свідчать про боротьбу громадськості Буковини проти зловживань у сільському самоврядуванні // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.227-230.
24. **Бильцан О.** Український національний рух на Буковині – передвісник появи політичних партій // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.191-195.
25. **Бильцан О.** Румунські політичні партії Буковини 20-30-х рр. XX ст. // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.241-245.
26. **Герегова С.В.** Наукова діяльність академіка Агатангела Кримського: українство неукраїнця // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип.323-324. – С.45-51.
27. **Герегова С.В.** Академічна діяльність науковця Агатангела Кримського та його відносини з владою // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2006. – №17(37). – С.117-126.
28. **Герегова С.В.** Роль колегії Павла Галагана у становленні „українофільства” Агатангела Кримського // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.37-41.
29. **Герегова С.В.** Роль Івана Крип'якевича у розвитку української історичної науки // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: 36. наук. – Чернівці: Золоті литаври, 2006. – Т.2(22). – С.96-104.
30. **Герегова С.В.** Павло Житецький – визначний освітній діяч // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.38-42.
31. **Герегова С.В.** Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник наук. статей. – Київ, 2007. – Вип.11. – С.355-363.

32. **Гуйванюк М.Р.** Галицькі та буковинські письменники у взаєминах з січовим рухом (1900-1914 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип.323-324. – С.51-57.
33. **Гуйванюк М.Р.** Іван Франко та січовий рух у Галичині й Буковині на початку ХХ ст. // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.94-98.
34. **Гуйванюк М.Р.** Українська національна ідея в житті й творчій спадщині Марка Черемшини // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.50-54.
35. **Демочко В.К., Коцур Г. Рец. на кн.:** Вища освіта і Болонський процес: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Дмитриченко М.Ф., Хорошун Б.І., Язвінська О.М., Данчук В.Д. – К.: Знання України, 2006. – 440 с // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.237-240.
36. **Демочко В.К.** Становлення українських православних єпархій і релігійність українського народу (друга половина ХІХ ст.) // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.43-47.
37. **Добржанський О.В.** Будівничий „Українського історика” // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип.323-324. – С.13-15.
38. **Добржанський О.В.** Деякі аспекти взаємин І.Франка та С.Смаль-Стоцького // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.89-94.
39. **Добржанський О.В., Никирса М.** Ще один документ про виселення етнічних груп з Буковини // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.233-234.
40. **Добржанський О.В., Гуйванюк М.Р.** Пожежно-гімнастичні товариства „Січ” Коломийщини як предтеча січового стрілецтва // Українські січові стрільці – Лицарі рідного краю. Альбом / ред. В.Ковтун. – Коломия. – Вік, 2007. – С. 33 – 40.
41. **Добржанський С.В.** „Руська бесіда” на Буковині (1869 – 1940): історіографія проблеми // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.186-188.
42. **Дробіна Л.М.** Українсько-молдавські стосунки в контексті міжнародної політичної ситуації в 1650 р. // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.200-205.
43. **Дробіна Л.М.** Посередницька діяльність Адама Киселя в українсько-польських стосунках // Історико-політичні проблеми сучасного світу: 36. наукових статей. – Чернівці: Рута, 2007. – Т.15-16. – С. 150-154.
44. **Дутчак П.В.** Українські приватні школи в Галичині в умовах польського поневолення // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.75-80.
45. **Кузь А.І.** Римська Церква і її вплив на генуезьку колоніальну політику в Північному Причорномор’ї (На прикладі генуезької Кафи ХV ст.) // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.195-199.
46. **Мельничук Г.Л.** Становлення і розвиток двосторонніх відносин між Республікою Молдова і Російською Федерацією (1992-2005 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип.323-324. – С.135-140.
47. **Мельничук Г.Л.** Зовнішньополітичні пріоритети Молдови в контексті проблем регіональної безпеки (др. пол.90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів. Збірник наукових праць. – Чернівці: Вид. дім „Букрек”, 2006. – С.316-336.
48. **Мельничук Г.Л.** Роль та інтереси України у придністровському конфлікті // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.219-224.
49. **Мельничук Г.Л.** Українсько-молдовське міждержавне співробітництво: пошук нових моделей співпраці // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.98-102.
50. **Підлубний В.М.** Село Онут у боротьбі за українську державність (1940-1950 рр.) // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.213-218.
51. **Підлубний В.М.** Діяльність ОУН Буковини в період румунської окупації (липень 1941 – березень 1944 рр.) // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.246-251.
52. **Погорєлова О.І.** Участь Омеляна Поповича в діяльності громадських організацій Буковини // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. статей. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип.316. – С.137-140.
53. **Погорєлова О.І.** Деякі аспекти освітньої діяльності Омеляна Поповича // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.236-240.
54. **Сандуляк І.Г.** Історико-культурна спадщина Буковини в контексті розвитку туристичної галузі в другій половині ХХ ст. // Питання іс-

- торії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.206-212.
55. **Сандуляк І.Г.** Історія будівництва резиденції Буковинських митрополитів в контексті взаємин Й.Гавки та будівельних комітетів протягом 60-х – 80-х рр. ХІХ ст. // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.216-222.
56. **Скорейко Г.М.** Погляди Івана Франка на місце і роль жінки у новому суспільстві // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.41-46
57. **Скорейко Г.М.** Маркіян Шашкевич: постать на тлі епохи // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.30-35.
58. **Скорейко Г.М., Макар Ю.І.** Рец. на кн.: Здобуток буковинських архівістів. Державний архів Чернівецької області. Путівник. Т.1. – Фонди дорадянського періоду / Відп.ред. // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2007. – Вип.325-326. – С.191-193.
59. **Скорейко Г.М., Макар Ю.І.** Скарбниця писемних старожитностей // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 9. – С.294-299.
60. **Суровцев О.А.** Політика Румунії у вирішенні „єврейської проблеми” у Північній Буковині та Хотинщині в липні-серпні 1941 року // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.199-206.
61. **Суровцев О.А.** До питання про умови перебування та способи виживання депортованих буковинських євреїв у таборах і гетто Трансїстрії в 1941-1944 рр. // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.152-161.
62. **Тетеуца В.** Розвиток фінансово-правової думки в Російській імперії першої половини ХІХ ст. // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.210-215.
63. **Федорук А.В., Пивоваров С.В.** Цецинська кам'яна вежа: з історії середньовічних поселень на території Чернівців (ХІІ – початок ХV ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип.323-324. – С.80-85.
64. **Федорук А.В.** Рец. на кн.: Терський С.В. Лучеськ Х – ХV ст.: Монографія. – Львів: Вид-во національного університету „Львівська політехніка”, 2006. – 252 с. // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.265-266.
65. **Федорук А.В., Михайлина П.В.** Рец. на кн.: Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина ХV – середина ХVІ ст. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – 300 с. // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.267-270.
66. **Федорук А.В., Пивоваров С.В.** Скарби та монетні знахідки з м.Чернівці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: 36. наук. праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – Т.1(23). – С.31-38.
67. **Филипчук О.М.** Образ Русі у візантійській історичній традиції ХІ – ХІІ ст.: крізь призму дихотомії ворога / друга // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.167-172.
68. **Филипчук О.М.** „Rossovarangians”: до проблеми часу утворення русько-варязького корпусу у Візантії // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.191-194.
69. **Чайка Г.В.** Важливе джерело для вивчення історії буковинської заокеанської еміграції в кінці ХІХ ст. в Манітобі (Канада) // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.188-191.
70. **Чайка Г.В.** До питання про еміграцію з Буковини в Аргентину // Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип.323-324. – С.191-195.
71. **Чайка Г.В.** Початок, хід, масштаби заокеанської еміграції з Буковини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.223-231.
72. **Яценюк Г.М.** Діяльність Пилипа Орлика в період так званого „Солунського сидіння” 1722-1734 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М.М.Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – С. 215-221.
73. **Яценюк Г.М.** Дипломатична діяльність українського еміграційного уряду протягом 1714-1720 рр. // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.29-32.
74. **Яценюк Г.М.** Прутський мир 1711 р. та його наслідки для української політичної еміграції й України // Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.22-29.
75. **Яценюк Т.С., Баженов Л.В.** Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків // Дивокрай. Всеукраїнський науково-краєзнавчий збірник. – 2006. – № 1-2. – С. 101-102.

76. **Яценюк Т.С.** Похід Дмитра Вишневецького у Молдавію в 1563 році // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів. Зб. наук. праць. – Чернівці: Вид. дім „Букрек”, 2006. – С. 84-96.
 77. **Яценюк Т.С.** Українське козацтво в дослідженнях Любомира Винара // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип.323-324. – С.22-27.
 78. **Яценюк Т.С.** Українці в політичному та державному житті Канади / Рец. на кн.: Макар В.Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади. – Чернівці: Прут, 2006. – 284 с. // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2007. – Вип.325-326. – С.191-193.
 79. **Яценюк Т.С.** Психолого-педагогічні аспекти визначення педагогічної творчості учителя // Наук. вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2007. – Вип.345. – С. 28-33 (в співавторстві)
- УЧАСТЬ У НАУКОВИХ КОНГРЕСАХ,
КОНФЕРЕНЦІЯХ**
1. **Ботушанський О.В.** Ідейні засади зародження і розвитку спілкового руху в буковинському селі (80-ті рр. XIX – поч. XX ст.) // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. – Том 2. Всесвітня історія. Спеціальні історичні дисципліни. Політологія. Міжнародні відносини. – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – С.180-183.
 2. **Гуйванюк М.Р.** Щоденник Марка Черемшини як історичне джерело // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. – Том 2. Всесвітня історія. Спеціальні історичні дисципліни. Політологія. Міжнародні відносини. – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – С.72-88.
 3. **Гуйванюк М.Р.** Вплив січового руху на трансформацію ментальності та піднесення національної свідомості українського селянства Галичини й Буковини на початку XX ст. // Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III Міжнародної наукової конференції, 17-18 листопада 2007 р., м.Івано-Франківськ. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – С.191-200.
 4. **Добржанський О.** Іван Франко та Степан Смаль-Стоцький: наукова співпраця й особисті взаємини // Іван Франко і Буковина: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Чернівці, 22 вересня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 9 – 19.
 5. **Скорейко Г.М.** Україна в геополітичних розрахунках З.Бжезинського // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. – Том 2. Всесвітня історія. Спеціальні історичні дисципліни. Політологія. Міжнародні відносини. – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – С.284-286.
 6. **Скорейко Г.М.** Міграційні процеси на буковинсько-румунському порубіжжі у XIX ст. // Тези Міжнародної наукової конференції за результатами фундаментальних досліджень за 2006 рік в рамках транскордонного співробітництва: Україна-Румунія: результати і перспективи транскордонного співробітництва в контексті євроінтеграційних процесів. – Чернівці, 17-18 квітня 2007 р. – Чернівці, 2007 р. – С.91-94.
 7. **Тетеуца В.** Погляди М.Грушевського на вирішення Холмського питання // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. – Том 2. Всесвітня історія. Спеціальні історичні дисципліни. Політологія. Міжнародні відносини. – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – С.107-108.
 8. **Яценюк Г.М.** Дипломатичні стосунки уряду П.Орлика з урядами держав Західної Європи й Османської імперії. Спроба підпорядкування Правобережної України в 1711 р. // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. – Том 2. Всесвітня історія. Спеціальні історичні дисципліни. Політологія. Міжнародні відносини. – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – С.247-252.
 9. **Яценюк Т.С.** Основні засади соборності та державності України в конституційному проекті 1710 року // Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матер. III міжн. наук. конференції. Івано-Франківськ, 17-18 листопада 2007 р. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – С. 687-696.
 10. **Ботушанський В.М.** Буковинське народне віче у Чернівцях 3 листопада 1918 року // Ми – українці, ми – українські: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2007. – С.158-161.
 11. **Добржанський О.В., Гуйванюк М.Р.** Пожежно-гімнастичні товариства „Січ” Коломийщини як предтеча січового стрільцтва // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України XX століття.

Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті організатора січового-стрілецького руху в Галичині, генерального отамана Українського січового союзу, голови Української Боевої Управи Кирила Трильовського (1864-1941), м. Коломия, 17 травня 2007 р. – Коломия: Вік, 2007. – С. 85-91.

12. **Герегова С.В.** Українська ідея у творчій спадщині буковинських митців за кордоном // Ми – українці, ми – українські: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2007. – С.162-167.
13. **Герегова С.В., Чобанюк І.** Чернівецький театр – архітектурний шедевр Буковини // Ми – українці, ми – українські: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2007. – С.168-171.
14. **Погорелова О.І.** Омелян Попович в оцінках сучасників // Ми – українці, ми – українські: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2007. – С.239-242.
15. **Сандуляк І.С.** Мірча Стреїну: життєвий і творчий шлях румунського письменника з Велико-го Кучурова // Ми – українці, ми – українські: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2007. – С.366-370.

ПРОВЕДЕННЯ КАФЕДРОЮ КОНФЕРЕНЦІЙ

Науковцями і співробітниками кафедри при підтримці деканату факультету організовано і проведено 12-13 жовтня 2007 р. VI Буковинську Міжнародну історико-краєзнавчу конференцію, присвячену 600-річчю першої писемної згадки про Чернівці. Матеріали опубліковані у 3-х т. у 2008 р.

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 26 січня 2007 р. докторантом кафедри історії України **Кабачинським Миколою Іллічем** захищено докторську дисертацію „Становлення та розбудова Прикордонних військ України в 1991-2003 рр.: історичний аспект”. Науковий консультант д.і.н., проф. О.В.Добржанський.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 30 березня 2007 р. докторантом кафедри історії України **Пивоваровим Сергієм Володимировичем** захищено докторську дисертацію „Історичний розвиток населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в XI – першій половині XIII ст.”. Науковий консультант д.і.н., проф. О.В.Добржанський.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 19 вересня 2007 р. здобувачем кафедри історії України **Мельничук Галиною Леонідівною** захищено кандидатську дисертацію „Становлення та еволюція зовнішньої політики Республіки Молдова (1991-2005 рр.)”. Науковий керівник к.і.н., доц. Стрельчук Н.В.

НАГОРОДЖЕННЯ УРЯДОВИМИ НАГОРОДАМИ, ПРИСВОЄННЯ ПОЧЕСНИХ ЗВАНЬ ЧЛЕНАМ КАФЕДРИ

Указом президента України В.Ющенка від 20 листопада 2007 р. №1123 проф. кафедри Ботушанського В.М. нагороджено орденом „За заслуги” III ступеня.

Указом президента України В.Ющенка від 20 листопада 2007 р. №1123 проф. кафедри Брицького В.М. нагороджено орденом „За заслуги” III ступеня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Балух Олексій Васильович** – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (далі – ЧНУ).
2. **Безега Тетяна** – науковий співробітник НДІ україністики імені М.Мольнара Ужгородського національного університету.
3. **Бильцан Оксана** – здобувач кафедри історії України ЧНУ.
4. **Білецький Борис Федорович** – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
5. **Богачик Тамара Степанівна** – здобувач кафедри історії України ЧНУ.
6. **Ботушанський Василь Мефодійович** – д.і.н., професор кафедри історії України ЧНУ.
7. **Ботушанський Олег Васильович** – к.і.н., асист. кафедри історії України ЧНУ.
8. **Василина Наталія Юріївна** – аспірант кафедри міжнародних відносин Київського міжнародного університету.
9. **Возний Ігор Петрович** – к.і.н., доц. кафедри релігієзнавства та теології ЧНУ.
10. **Герегова Світлана Володимирівна** – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
11. **Гуйванюк Микола Романович** – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
12. **Гуменюк Оксана Володимирівна** – асистент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.
13. **Дацків Ігор Богданович** – к.і.н., доц., зав. кафедрою документознавства та інформаційної діяльності Тернопільського національного економічного університету.
14. **Добржанський Олександр Володимирович** – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України ЧНУ, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ.
15. **Добржанський Сергій Олександрович** – к.і.н., асист. кафедри історії України ЧНУ.
16. **Дробіна Лілія Миколаївна** – здобувач кафедри історії України ЧНУ.
17. **Єгрешій Олег Ігорович** – к.і.н., доц. кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
18. **Жук Марта** (Львів) – аспірант.
19. **Касап Жанна Борисівна** – здобувач Кам'янець-Подільського національного університету.
20. **Клапчук Володимир Михайлович** – к.геогр.н., доц. кафедри екології та рекреації Інституту туризму і менеджменту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
21. **Кожолянко Георгій Костянтинович** – д.і.н., професор кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
22. **Кримська Олена Миколаївна** – аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету.
23. **Ліщук Дмитро Савич** – методист Чернівецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.
24. **Масіян Наталія Богданівна** – начальник відділу інформації та використання документації державного архіву Чернівецької області.
25. **Мельничук Галина Леонідівна** – к.і.н., викладач кафедри гуманітарних дисциплін Буковинської державної фінансової академії.
26. **Мизак Нестор Степанович** – к.і.н., доц. кафедри релігієзнавства та теології ЧНУ.
27. **Михайлина Павло Васильович** – д.і.н., професор.
28. **Міщук Сергій Миколайович** – к.і.н., доц. кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.
29. **Мойсей Антоній Аркадійович** – к.і.н., доц. кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
30. **Никирса Марія Дмитрівна** – науковий співробітник ЧНУ.

31. **Огуй Олександр Дмитрович** – д.філол.н., професор, завідувач кафедри англійської мови для неспеціальних факультетів ЧНУ.
32. **Ореховський Вадим Олегович** – к.і.н., доц., зав. кафедрою економічної теорії Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
33. **Павлишин Олег Йосифович** – к.і.н., доц. кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені І.Франка.
34. **Підлубний Володимир Миколайович** – аспірант кафедри історії України ЧНУ.
35. **Подольян Василь Васильович** – голова правління Вінницької обласної спілки споживчих товариств.
36. **Рудянин Іван** – аспірант кафедри давньої та нової історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки.
37. **Руснак Олександр Валерійович** – аспірант кафедри історії України ЧНУ.
38. **Скорейко Ганна Михайлівна** – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
39. **Суровцев Олег Андрійович** – к.і.н, асист. кафедри історії України ЧНУ.
40. **Филипчук Олександр Михайлович** – аспірант кафедри історії України ЧНУ.
41. **Федоряк Юлія Іванівна** – здобувач кафедри історії України ЧНУ.
42. **Чайка Галина Василівна** – к.і.н., викладач кафедри гуманітарних дисциплін Буковинської державної фінансової академії.
43. **Шайкан Валерій Олександрович** – к.і.н., доц., декан обліково-економічного інституту Київського національного економічного університету імені В.Гетьмана.
44. **Яценюк Галина Миколаївна** – к.і.н., асист. кафедри історії України ЧНУ.

Наукове видання

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Том 11

Літературний редактор	<i>Ботушанський В. М.</i>
Технічний редактор	
Комп'ютерний набір:	<i>Дробіна Л. М.</i> <i>Василович Н. М.</i> <i>Міхавчук О. Ф.</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Басараба А. Т.</i>

Підписано до друку 26.11.2008.
формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 00,00.
Зам. 000. Тираж 500 прим.

Видавець та виготівник ПБКФ «Технодрук»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 1841 від 10.06.2004 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, к. 18, тел. (0372) 55-05-85